MATS DAHLKVIST

ATT STUDERA KAPITALET.

FÖRSTA BOKEN

BO CAVEFORS BOKFÖRLAG

1979

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548909_0001

Mats Dahlkvist

Att studera Kapitalet

Mats Dahlkvist

Att studera Kapitalet

FÖRSTA BOKEN

Kommentar och studiehandledning

Publicerad i samarbete med

Tidskriften Zenit

Bo Cavefors Bokförlag

opyright © Mats Dahlkvist 1978
örsta upplagan December 1978
)mslag Leif Thollander
ryck VEB Druckhaus Köthen, Köthen DDR 1978
SBN 91 504 0663 9

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

"En neger är en neger. Först under bestämda förhållanden blir han till slav. En bomullsspinnmaskin är en maskin att spinna bomull med. Först under bestämda förhållanden blir den till kapital."

. . . men också . . .

"Det finns ingen kungsväg till kunskapen och endast den, som inte skyr mödan att klättra uppför dess branta stigar, har utsikt att nå dess ljusa höjder.

Er tillgivne
Karl Marx."

("Lönarbete och kapital" (1847) (1849) i *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter,* Cavefors 1975, s. 518 (ändrad övers. MD). *Kapitalet. Första boken (1867),* Cavefors 1969, s. 15 (MEW 25 s. 31).)

Förord

Den bok som läsaren nu håller i handen är resultatet av fem års arbete. Under perioden 1972—76 ledde jag studiecirklar om Karl Marx *Kapitalet,* bok I—III, samt fortsättningscirklar om stats- och kristeori. Till cirklarna utarbetade jag en studiehandledning och ett antal arbetspapper, som bildar underlaget till *Att studera Kapitalet. Första boken.*

Efterhand förändrades emellertid den relativt oambitiösa studiehandledningen. Den utvecklades till en mer fullständig textkommentar. Boken bygger nu inte bara på *Kapitalet* och dess förarbeten, utan också på den moderna Marx-forskningens problemställningar och resultat. Den frågeställning jag utgår från är: Vilket är förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningens grundläggande begrepp (produktivkrafter, produktionsförhållanden, bas, överbyggnad och klasskamp) och teorin i *Kapitalet*? Vilket är *Kapitalets* innehåll och uppbyggnad betraktad som vetenskaplig teori? Vilken är *Kapitalets* betydelse för lönarbetarklassen, arbetarrörelsen och socialismen?

Därmed har *Att studera Kapitalet. Första boken* utvecklats till att innehålla en sammanhållen uppfattning om Karl Marx historiematerialistiska teori om kapitalismen som den framställs i *Kapitalet.* Dessutom innehåller den förslag till lösningar, samt preciseringar av tidigare lösningar, på olika problem inom den vetenskapliga socialismens teoretiska tradition. *Till sitt innehåll utgör boken alltså en rekonstruktiv tolkning av "Kapitalets" första bok, en tolkning utifrån en preciserad frågeställning.* Genom att den utgår från den moderna Marx-forskningens problemställningar och resultat, utgör boken även ett bidrag till en pågående verksamhet och ett inlägg i en pågående diskussion.

Till sin skrivna form är boken sammansatt av Inledning (sid. 11–40), Textkommentar (sid. 41–455), Avslutning (sid. 457–552) samt Bilagor (sid. 553—604). *Inledningen* slår an tonen, för in läsaren och arbetar sig fram till en frågeställning; de frågor som vi skall försöka få svar på. *Textkommentaren* är skriftligt sett en smula säregen. Den är uppdelad i korta numrerade punkter. Detta ger frihet till att växla mellan å ena sidan konkreta studieanvisningar, å andra sidan längre kommentarer. I *Avslutningen* sammanfattas resultaten; en sammanhållen framställning av min uppfattning om *Kapitalet* och dess plats och roll i den vetenskapliga socialismens tankebyggnad.

Man kan fråga sig om det är motiverat med en sådan här textnära ommentar till *Kapitalet* (utöver det pedagogiska värdet). Finns det te tillräckligt mycket skrivet om Marx förut? Kan man verkligen till-ra diskussionen något nytt?

För det första finns det faktiskt, såvitt jag vet, inte någon enda liknan- tolkning och kommentartext. Det finns kompendier och läroböcker, en grundliga tolkningar som bearbetar och problematiserar Marx hela xt utifrån någon preciserad frågeställning saknas. Den vetenskapliga cialismens kritiker brukar ibland tala om marxismen som en exege- sk (texttolkande) tradition. Men enligt min mening har traditionen ärtom en påfallande brist på problematiserande och genomlysande xttolkningar. Detta gäller även marxismens kritiker, som ofta kri- serar anhopningar av godtyckligt utvalda och sammanfogade citat. Där- r har *Att studera Kapitalet* ett egenvärde som textkommentar.

För det andra finns det ingen kommentarbok som problematiserar larx text utifrån den speciella frågeställning som *Att studera Kapitalet* ar. Det vanliga är att något delproblem behandlas: naturbegreppet, axis-begreppet, arbetsprocessen, kunskapsteorin, ideologiteorin, varan ch värdeformsanalysen, den s. k. alienationen, profitkvotens fall, det k. transformationsproblemet, *Kapitalets* tillkomsthistoria eller dess fi- sofiska konsekvenser. Men få studier ställer *Kapitalets* helhet i centrum, etraktad som vetenskaplig teori. Och av dem har ännu ingen gått ige- om ens *Första boken,* kapitel för kapitel, för att påvisa 1) sammanhan- et i teorins uppbyggnad (förankra påståendena, i detalj demonstrera erspektivens giltighet), och 2) vad denna teori (med sin speciella upp- ggnad) innebär för den vetenskapliga socialismens anspråk på att vara åde vetenskap och socialism.

Det närmast liknande arbetet, som naturligtvis betytt mycket för enna bok, är Roman Rosdolskys *Kapitalets tillkomsthistoria (Zur Ent- ehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital' I—II,* Frankfurt am Main 968). Men Rosdolskys övergripande kommentartext behandlar inte *apitalet* utan *Grundrisse,* Marx första sammanhängande utkast till sitt vsverk. Och märkligt nog problematiserar Rosdolsky inte skillnaden ellan *Grundrisse (1857—58)* och *Kapitalet (1867),* utan läser obekym- t in *Grundrisses* filosofiska och vetenskapliga perspektiv i det senare rbetet.

Många personer har bidragit bokens innehåll. Jag kan inte nämna la som deltog i de nämnda studiecirklarna, men resultat från diskussio- er med främst Erik Furumark, Jan Selén, Lars-Erik Axelsson (Upp- la), Christer Fernström (Stockholm) och Bernt Gustafsson (Norrkö- ng) har inarbetats. Vidare har jag ingått bland en grupp studiekamrater

vid Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Vi har sedan början av 1970-talet kontinuerligt diskuterat politiska och vetenskapliga problem samt varandras skrivna produkter. Vi har försökt stödja varandra och förbättra varandras manuskript, och sådana förbättringar har i hög grad kommit denna bok till godo. I gruppen har ingått Stefan Björklund, Sven Eliaeson, Erik Furumark, Stig-Arne Nohrstedt, Anders Sjöholm och jag själv, samt Ingemar Elander och Björn Söderfeldt (Örebro). Mer löst knutna till denna grupp har varit flera personer, Gun Hedlund-Ruth, Anna Jonasdottir (Örebro), Anne-Marie Morhed, Hans-Erik Olsson, Olof Petersson och Erik Åsard (Uppsala).

Utöver dessa har många lämnat synpunkter vid sammanträffanden och diskussioner. Det kan gälla såväl bokens helhetsperspektiv som olika detaljfrågor. Jag tänker främst på Isabel Dahlkvist, Birgit Munkhammar (Uppsala), C. H. Hermansson, Bernt Kennerström, Sven E. Olsson (Stockholm), Ingvar Johansson, Svante Nordin, Gunnar Olofsson och Göran Therborn (Lund), Aant Elzinga, Lars Herlitz, Sven-Eric Liedman (Göteborg) och Hans-Jørgen Schanz (Århus). Av dessa är det endast Gunnar Olofsson som läst hela manuskriptet. De övriga har rådfrågats om olika precisa problem.

Vid utskriften av delar av manuskriptet har Ingemar Backman, May Gelvås och Elisabeth Svanbeck (Uppsala) bidragit på olika sätt. Omslaget har utformats av Leif Thollander (Stockholm). Bo Cavefors och hans medarbetare i Lund har förlagt och distribuerat boken. De skickliga grafikerna vid det Folkägda företaget Druckhaus Köthen, DDR, har utformat typografin, ritat figurerna, samt tryckt och bundit boken. Den är satt i Garamond 10/10 p och 10/11 p, och tryckt på 80 gram TF vitt offsetpapper.

Boken hade förmodligen inte blivit skriven om inte Gunnar Olofsson och Anders Sjöholm ständigt varit beredda att diskutera innehåll och uppläggning, samt ständigt uppmuntrat till fortsatt arbete (och omarbetningar!). Men boken hade heller inte blivit skriven utan den socialistiska övertygelse, personliga mognad och politiska klokhet som jag mött runt om i landet i den svenska arbetarrörelsens organisationer.

Den bok som läsaren nu håller i handen är alltså i hög grad en kollektiv produkt. Och läsaren har kanske själv bidragit till den genom att utföra det merarbete som gör s. k. kulturella insatser möjliga. Åtminstone har kanske läsaren som skattebetalare ingått i den mekanism som omfördelar merarbetets resultat inom den svenska samhällskroppen.

Uppsala i maj 1978 *Författaren*

Inledning

"Idag — efter Kapitalets tillkomst — är den materialistiska historieuppfattningen inte längre någon hypotes utan en vetenskapligt bevisad teori . . ."

V. I. Lenin
("Vad är folkvännerna . . ." (1894), *Valda verk i två band,* Moskva 1956, s. 47.)

I. Läsaren och 'Kapitalet'

I:1. Varför studera 'Kapitalet'?

Karl Marx *Kapitalet* är den vetenskapliga socialismens främsta teoretiska skrift. Under flera generationer har detta varit en självklarhet för teoretiker och praktiker inom den marxistiska traditionens två grenar i Europa — socialdemokratin och kommunismen. Trots detta har *Kapitalet* inte varit någon allmänt studerad bok. Isaac Deutscher, polskfödd historiker, upplevde detta med pinsam tydlighet under trettiotalet. Deutscher hade försökt studera *Kapitalets* tre band och funnit texten svår. Han återfick dock självförtroendet efter följande händelse.

> "Jag blev lättad när jag hörde att Ignacy Daszinsky, vår välkände parlamentsledamot och socialistiske pionjär, en talare vars ord uppmärksamt avlyssnades av parlamenten i Wien och Warszawa, medgav att också han hade funnit 'Kapitalet' vara en svårknäckt nöt. 'Jag har inte läst den', nästan skröt han, 'men Karl Kautsky har läst den och skrivit en populär sammanfattning. Jag har inte läst Kautsky heller, men Kelles-Krauz, vårt partis teoretiker, har läst honom och sammanfattat Kautskys bok. Jag har inte läst Kelles-Krauz heller, men den duktige juden Herman Diamond, vår finansielle expert, har läst Kelles-Krauz och har berättat allt om det för mig'."[1]

Det brukar skämtsamt sägas att en verklig klassiker är en bok som alla talar om men ingen har läst. Deutschers anekdot tyder på att detta talesätt även gäller *Kapitalet*. Det paradoxala är bara att *Kapitalet* säljs över hela världen i stora upplagor. Kanske är den med sina präktiga band och alltid smakfulla inbindning en prydnad för bokhyllan. Eller kanske är den ett materiellt uttryck för innehavarens politiska idéer, en slags amulett eller fetisch. Detta verkar vara ett något märkligt öde för den bok som av sin författare kallades "den mest fruktansvärda projektil som någonsin avlossats mot borgarnas huvud".[2]

[1] Deutscher, I., *Den socialistiska människan och andra essäer,* Pan 1970, s. 236—37.
[2] Marx, K., Brev till Becker 17/4 1867, MEW 31 s. 541.

Men Deuschers anekdot har också en allvarligare innebörd. Enligt den franske filosofen Louis Althusser studerades och problematiserades inte *Kapitalet* och den vetenskapliga socialismens grunder på allvar under flera decenniers politiska utveckling. Det mödosamma socialistiska uppbygget i Sovjetunionen, fascismen under mellankrigstiden, striderna under Andra världskriget och repressionen under femtiotalets kalla krig var alltför påträngande realiteter.[3] Arbetarrörelsens och den vetenskapliga socialismens praktiska och teoretiska kraft måste helt och hållet inriktas på att försvara det som vunnits: demokratin i Västeuropa och socialismen i Sovjetunionen. För att de socialistiska krafternas villkor under dessa decennier skall bli tydliga behöver vi bara tänka på krossandet av den tyska arbetarrörelsens organisationer på trettiotalet, Spanska inbördeskriget, partisankampen och motståndsrörelserna i de av Tyskland ockuperade länderna, samt det ryska folkets långvariga och kostsamma kamp mot Hitlers arméer på Östfronten.

Den sociala, ekonomiska och politiska utvecklingen efter Andra världskriget uppvisar emellertid annorlunda förhållanden. Både socialismen och demokratin står starkare än under mellankrigstiden. I kapitalismens centrum-länder, och låt oss begränsa oss till Västeuropa, har en lång period av kapitalistisk blomstring avbrutits under 70-talet av en omfattande kris. Arbetslöshet, inflation och sjunkande reallöner är åter ett faktum. De som trodde på en krisfri kapitalism efter trettiotalets "stora depression", eller de som trodde sig ha ett universalmedel för att utjämna kapitalismens konjunktursvängningar, har fått ompröva sina ståndpunkter inför verklighetens kalla fakta.

Den ekonomiska krisen utgör emellertid bakgrund till två viktiga politiska fenomen inom den europeiska arbetarrörelsen. Det första gäller kommunistpartierna. På Sovjetunionens kommunistiska partis tjugonde partikongress 1956 höll Nikita Chrustjev sitt uppmärksammade tal med kritik av Stalin-tiden. Det blev upptakten till en djupgående politisk och teoretisk debatt inom och mellan de kommunistiska partierna. Denna debatt har å ena sidan gällt frågan om det socialistiska samhällets utformning och politiska institutioner. Å andra sidan har den gällt vägen till och strategin för socialismen i Västeuropas utvecklade kapitalistländer. Under 60- och 70-talet har de flesta västeuropeiska kommunistpartier på ett konkret sätt klargjort att man ser flerpartisystemet och de s. k. parlamentariska spelreglerna som grundpelare för de politiska institutionerna i ett socialistiskt Västeuropa.

Det andra politiska fenomenet gäller socialdemokratin. Sedan länge

[3] Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa Kapitalet 1*, Cavefors 1970, s. 15—26.

har de liberala och pro-kapitalistiska krafterna inom socialdemokratin haft hegemoni inom rörelsen. Denna hegemoni fördjupades under det kalla kriget och under kapitalismens högkonjunktur på 60-talet. Men i och med den ekonomiska krisen på 70-talet faller bilden av välfärdskapitalismen sönder. De socialistiska rösterna inom socialdemokratin blir fler och starkare. Samtidigt blir det på grund av kommunistpartiernas konkreta ställningstaganden allt svårare att utmåla kommunisterna som "demokratins fiender".

Detta innebär en möjlighet till att bryta upp en låst situation. Sedan den ryska revolutionen 1917 har motsättningen mellan "demokrati" och "diktatur" förlamat arbetarrörelsens kraft och djupt splittrat den. Men mot bakgrund av den ekonomiska krisen och den politiska utvecklingen tvingas diskussionen mellan socialdemokrater och kommunister allt mer att gälla kärnfrågan: kapitalism eller socialism. (I Frankrike har kanske denna utveckling hunnit längst.) Det mest fruktbara är dock att diskussionen om socialismen fördjupats, och att problemen ställts så konkret och handgripligt — både av kommunister och socialdemokrater.[4]

Denna situation utgör en fruktbar och dynamisk bakgrund till den teoretiska diskussionen. Verkligheten ställer frågor som teorin måste kunna besvara. Under 60- och 70-talet har *Kapitalet* alltmer kommit i centrum för diskussionen om den vetenskapliga socialismens grunder och vetenskapliga anspråk. Både i Väst- och Östeuropa har man analyserat *Kapitalets* tillkomsthistoria, objekt och metod. Samtidigt har utgivningen av Karl Marx och Friedrich Engels skrifter kompletterats och blivit tillgängliga för en större allmänhet. Detta har lett till att även diskussionen om de teoretiska grundvalarna har fördjupats och konkretiserats.[5]

Men har vi då idag något behov av *Kapitalet*? Är den fortfarande aktuell som den vetenskapliga socialismens främsta teoretiska skrift? Utgör den fortfarande grundvalen för socialismens vetenskapliga anspråk? Mitt svar är ja. Efter *Kapitalet* har det inte skrivits någonting inom arbetarrörelsens teoretiska tradition som tillnärmelsevis når upp till dess nivå. *Kapitalet* handlar om kapitalismen. Den analyserar det kapitalistiska produktionssättets ekonomiska former och utvecklingslagar. Den ger oss nyckeln till förhållandet mellan de kapitalistiska pro-

[4] För Sverige, se t.ex. Jörn Svensson, *Du skall ta ledningen och makten*, Arbetarkultur 1975; och Rudolf Meidner (och andra) *Löntagarfonder*, Tiden 1975.

[5] En förteckning över de enligt min mening viktigaste bidragen ger jag i "Modern marxism och 'Kapitalets' filosofi" i *Bokcaféets lagerkatalog 1977/1978*, s. 15—19. Se även not 40 nedan.

duktionsförhållandena och de kapitalistiska produktivkrafterna. Den avslöjar att profiten har sin källa i de lönarbetandes obetalda merarbete. Den avslöjar grundvalen för kapitalistklassens makt och ägande över produktionsmedlen och de produkter som produceras. Samtidigt påvisar *Kapitalet* hur storindustrin och lönarbetarklassen framföds genom kapitalismens egen lagbundenhet, och hur lönarbetarklassen organiserar sig i motstånd och uppror mot profitbegäret och kapitalismens lagar. Därmed påvisas lönarbetarklassens historiska existensvillkor och historiska uppgift.

Allt detta är enkla och grundläggande ståndpunkter hos den vetenskapliga socialismen. De torde återfinnas i såväl socialdemokratiska som kommunistiska partiprogram och studiecirklar runtom i Europa, för att nu inte tala om fackföreningarnas skolningsverksamhet. Man skulle kunna säga att dessa ståndpunkter existerar som en slags ryggmärgsreflex inom den europeiska arbetarrörelsen. Ja, bara genom lönarbetarklassens form för organisering är dessa ståndpunkter levande i praktiken.[6]

Vad kan man då finna i *Kapitalet* som inte står skrivet i olika partiers dagspress och teoretiska organ? Enligt min mening har studier av *Kapitalet* en särskild uppgift. Det är inte tillräckligt att den vetenskapliga

[6] Lönarbetarklassens framväxt samt dess enande och organisering i kamp mot kapitalets profitbegär är till stor del en "objektiv" process. Den växer fram liksom en naturprocess. Men det är först den vetenskapliga socialismen som förser lönarbetarklassen med en teori som kan förklara de verkliga sammanhang (kapitalismens lagar) som gör att denna process äger rum "objektivt", liksom en naturprocess. *Den vetenskapliga socialismen utgör alltså medvetandet om en process som redan har börjat och försiggått under en längre tid.* Men denna teori kommer i motsättning till andra försök att upprätta ett medvetande om lönarbetarklassens samhälleliga situation och historiska uppgift. De vetenskapliga socialisterna – Marx, Engels, Bebels och Liebknechts *socialdemokrati* — kämpar en hård kamp mot sekt-kommunismens kupp-romantik, mot Proudhons och Bakunins fredliga anarkism, samt mot Lasalles produktionskooperativ med förment stöd av Bismarck och kejsaren. De kräver: 1) Lönarbetarklassens enande och organisering i *fackföreningar* på klasskampens grund med strejken som vapen. 2) Bildandet av nationella socialdemokratiska *partier* för att genom massrörelse och masskamp erövra den politiska makten. Det är också på denna grundval som den ryska socialdemokratin och Lenin under 1890-talet tar avstånd från anarkismen (och dess terroristiska utlöpare) som lära och kampmetod.

Här i not 6 har jag talat om *den klassiska socialdemokratin* före 1914. I och med Första världskriget och Ryska revolutionen splittras arbetarrörelsen i *Kommunistiska internationalen* (Komintern) (1919) och *Socialistiska arbetarinternationalen* (1923). I den senare ingår Syd- och Mellaneuropas socialistpartier, Nord- och Centraleuropas socialdemokratiska partier och det brittiska Labour party. Det är dessa som jag i Inledningen ovan kallar "socialdemokrater" i enlighet med svenskt språkbruk och perspektiv.

socialismens teoretiska grundvalar och praktiska organisation förmedlas mellan generationerna på ett oreflekterat sätt. Det oreflekterade måste medvetandegöras. Den vetenskapliga socialismens grundvalar måste ständigt genomlysas, luttras och prövas. Om så inte sker ligger två faror nära till hands.

Å ena sidan den dogmatiska faran. Den vetenskapliga socialismen stelnar till fraser och dogmer, som inte urskiljer den samhälleliga verklighetens komplicerade och nyansrika sammansättning. Katastrofala felbedömningar av olika klasskrafter, politiska strömningar och konkreta kampsituationer kan bli följden. Jag tänker t. ex. på de europeiska kommunistpartiernas teori och praktik under vissa perioder av mellankrigstiden.[7]

Å andra sidan den opportunistiska faran. Utan genomreflekterade teoretiska grundvalar tappar man fotfästet vid bedömningen av den samhälleliga verkligheten. Det kapitalistiska samhället utvecklas och det uppstår ständigt nya fenomen. Hur skall dessa bedömas? Bara för att de är *nya* kan de lätt tolkas som socialistiska, eller tillräckliga för att garantera socialismen. Jag tänker t. ex. på socialdemokratins teori och praktik inför den allmänna rösträtten, trettiotalets statsinterventioner, samt olika reformförslag under efterkrigstiden alltifrån allmän tjänstepension (ATP) till lag om *med*bestämmande i vissa frågor som rör företagens ledning och skötsel (MBL).[8]

Politisk kamp för ett socialistiskt samhälle innebär att göra sådana

[7] En framställning av mellankrigstidens kommunistiska strategi och taktik gör Nicos Poulantzas i *Fascism och diktatur,* Coeckelberghs 1973, se särskilt kap. I. En tankeväckande studie rörande Sverige är Bernt Kennerströms *Mellan två internationaler,* Arkiv avhandlingsserie nr 2. Den kommunistiska internationalens inadekvata organisation är utgångspunkten för Fernando Claudins *The Communist Movement. From Comintern to Cominform,* Penguin 1975, se särskilt del I. Stalintiden och stalinfenomenet analyseras av Jean Ellenstein i *Stalinfenomenets historia,* Arbetarkultur 1977. Listan skulle kunna göras mycket lång eftersom denna kritik och självkritik också är förbunden med de olika ståndpunkter som de olika kommunistpartierna har intagit i polemik mot sin egen traditions teori och praktik, främst mot Komintern-perioden 1919–43.

[8] Hur politisk demokrati får ersätta socialismen analyseras i Dahlkvist, M., "Samhälle och stat i Eduard Bernsteins revision av marxismen", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia,* nr 9—10, s. 17—38. Ståndpunkten att trettiotalets statsinterventionistiska politik i Sverige och den efterföljande reformpolitiken skulle vara något *i sig* socialistiskt kritiseras i densammes *Staten, socialdemokratin och socialismen,* Prisma 1975. Förhoppningen att den svenska statliga lokaliseringspolitiken och planeringen skulle vara socialistisk vederläggs med noggrannhet och eftertryck av Ingemar Elander i *Det nödvändiga och det önskvärda. En studie i socialdemokratisk ideologi och regionalpolitik* 1940—1972, Arkiv avhandlingsserie nr 6, Kristianstad 1978. Hur socialdemokratin tappar fotfästet, grundar sig på borgerlig nationalekonomi, och ser ökad konsumtion, och och mer jämlik konsumtion, som socialism ("konsumtionssocialism") behandlas i Lind-

insatser på klasskampens slagfält att styrkepositionerna förskjuts i önskad riktning. Det är alltså nödvändigt att i varje politisk situation ha en genomreflekterad analys alltifrån de teoretiska grundvalarna till den konkreta analysens detaljfrågor. Man måste i varje given situation ha klart för sig hur den samhälleliga verkligheten faktiskt ser ut och var de verkliga motsättningarna går. Samtidigt får man aldrig förlora det strategiska målet ur sikte, utan vara klar över vad som är taktiska reträtter och omfattningsrörelser. Det innebär att man måste ha en klar bild av vad kapitalism är och en klar bild av vad socialism är. Annars kanske man bara kommer halvvägs.

Vi lever i ett århundrade där kapitalismens världsomspännande herravälde har börjat att bryta samman. Kapitalismen har störtats i länder på alla kontinenter. Under olika villkor och under olika politiska och kulturella förtecken har socialistiska stater upprättats. Med socialism menar jag ett samhällssystem där den kapitalistiska privategendomen över produktionsmedlen efterhand ersätts av kollektiv egendom och planerad ekonomi. Socialismen utgör en period av omväxlande framgångar och bakslag vilket tar sig olika uttryck i olika länder beroende på ekonomiska omständigheter, naturförhållanden, klassförhållanden och politiska förhållanden.[9] Men det som gör ett samhälle socialistiskt är

hagen, J., *Bolsjevikstriden. Socialdemokratins program. Andra delen.* Tiden 1974, s. 277—86. Samma kritik återfinns i Lindhagen, J., Nilsson, M., *Hotet mot arbetarrörelsen,* Tiden 1970, s. 160—68. Kritiska och självkritiska böcker finns det många, men jag vill slutligen särskilt nämna Kurt Sjöströms *Socialpolitiken i det kapitalistiska samhället,* Arbetarkultur 1974, densammes *Socialpolitik eller socialism?,* Arbetarkultur 1977, samt Åke Ohlssons *Anpassning eller förnyelse. Om arbetarrörelsen och den tekniska utvecklingen under efterkrigstiden,* Liber 1977.

[9] Socialismen är en period av klasskamp under vilken kapitalist- och godsägarklassen slutligt berövas sin exklusiva ägande- och bestämmanderätt över produktionsmedlen och därmed över samhällsutvecklingen. Socialismen innebär i stället att lönarbetarklassen och dess allierade tar makten över produktionsmedlen och samhällsutvecklingen. Lönarbetarklassens allierade kan vara småföretagare, bönder eller lönarbetande s. k. mellanskikt. På grund av de s. k. mellanskiktens kraftiga tillväxt under senkapitalismen blir de allt viktigare bundsförvanter i den socialistiska samhällsomvandlingen.

Lönarbetarklassens herravälde ("proletariatets diktatur") får alltså inte ges en för snäv tolkning socialt sett, eftersom socialismen upprättas som en allians av klasser och sociala skikt. Men framför allt får den inte ges en för snäv tolkning politiskt sett och ses som enpartisystem eller "kommunistpartiets ledande roll". Tvärtom tänker sig Västeuropas kommunistpartier att de lönarbetande klassernas (och deras alliansparters) herravälde över samhällsutvecklingen bäst genomförs när planekonomin är knuten till ett fritt flerpartisystem och s. k. parlamentariska spelregler. Genom att Kominterntraditionen gav begreppet "proletariatets diktatur" en snäv politisk innebörd av enpartisystem, så föredrar flera av de västeuropeiska kommunistpartierna idag att i stället tala om "socialistisk demokrati", eller om "demokrati på planekonomins grundval".

att dess utveckling är infogad i en strategi för att bryta ned kapitalistiska egendoms- och samhällsförhållanden, och en strategi för att bygga upp de materiella och politiska betingelserna för socialismens högre stadium: det klasslösa kommunistiska samhället (latinets *communis* betyder "gemensam").

Socialismen innebär på ett konkret sätt möjligheten till en anständig levnadsnivå för människorna på jorden. För Tredje världens innevånare är jämförelsen mellan Indiens och Kinas utveckling kanske mest slående. Socialismen bryter den snedvridning som kolonialismen och imperialismen skapat mellan I-länder och U-länder. Den innebär att produktion för profit ersätts av produktion för behov. Den demokratiska planekonomin utgör en *möjlighet* till fred och harmoniskt framåtskridande. Kapitalismen innebär med *nödvändighet* kriser, krig och förstörelse av mänskliga och materiella värden.

Men den demokratiska planekonomin innebär också möjligheten till ett mer harmoniskt förhållande mellan människa och natur. Under kapitalismen har teknik och vetenskap utvecklats. Det är den kapitalistiska epokens mest positiva resultat. Människan har gjort sig till herre över naturen och tämjt naturkrafterna. Men under kapitalismen är detta herravälde med nödvändighet bara ett halvt herravälde. Det som saknas är att människan också styr sitt eget samhällsliv så att det utvecklas i enlighet med medvetna beslut. Under kapitalismen är det ju så att samhällsutvecklingen styrs av marknadsekonomins blinda lagar. De ekonomiska konjunkturerna och profitbegäret avgör vad som för tillfället kan produceras och med vilken teknik det skall produceras. Även människans förhållande till naturen underkastas därigenom dessa blinda lagar. Råvaror och energikällor utnyttjas på ett kortsiktigt sätt utan ansvar för kommande generationer. Under planekonomin, däremot, finns möjligheten till en medvetet styrd livsprocess mellan människa och natur. Därmed också möjligheten till att herraväldet över naturen kan fullbordas och utvecklas på ett harmoniskt sätt. Den mångtusenåriga förhoppningen om det mänskliga förnuftets herravälde över tillvaron skulle alltså för första gången kunna förverkligas. Människan skulle kunna bli fullt mänsklig.[10]

I vårt århundrade förändras alltså den vetenskapliga socialismens roll. Från att enbart vara vägledare för kampen mot det kapitalistiska systemet övergår den nu steg för steg till att dessutom bli vägledare för

[10] Se t. ex 1 Mos 1: 23—30 för ett tidigt vittnesbörd om denna förhoppning. I vers 26 heter det: "Och Gud sade: 'Låt oss göra människor till vår avbild, till att vara oss lika; och må de råda över fiskarna i havet och över fåglarne under himmelen och över boskapsdjuren och över hela jorden . . .'"

den socialistiska samhällsutvecklingen. Därför blir det dubbelt viktigt att de teoretiska grundvalarna för den vetenskapliga socialismen studeras och diskuteras. Det räcker inte att definiera sig som "socialdemokrat" eller "kommunist" och sedan låsa fast handlingar och tankar vid gamla positioner och handlingsprogram.[11] Marxismen är ett vetenskapligt analysredskap. Den skall användas till konkret analys av den aktuella situationen. Om den vetenskapliga socialismens partier okritiskt börjar använda handlingsprogram som varit framgångsrika i andra situationer så har de tappat kontakten med verkligheten. Därför bör man alltid vara misstänksam när man hör paroller om att gå "tillbaka till Lenin", "tillbaka till Kautsky" eller "tillbaka till Bernstein (eller Branting)". De som säger så verkar inte riktigt lita på sig själva och sin egen analys.

Men står då inte författaren till denna bok just för detta tvivelaktiga? Är inte denna tjocka bok ett nästan parodiskt uttryck för parollen "tillbaka till Marx"? Invändningen kan verka berättigad, men frågan är vad det är man skall gå tillbaka till. Det hävdas ibland att man måste överge Marx vetenskap, men att man bör gå tillbaka till honom som ideologisk inspiratör och att man skall tillvarataga de värderingar som flyter ur det marxistiska arvet (den opportunistiska ståndpunkten). Andra hävdar att det enda rätta är att gå tillbaka till positionerna och handlingsprogrammen från någon period då marxismen var riktigt renlärig och ortodox (den dogmatiska ståndpunkten). Båda dessa ståndpunkter anser jag vara djupt ofruktbara. Det viktigaste är inte värderingar eller gamla handlingsprogram. Det viktigaste är att tillvarata den vetenskapliga socialismens *vetenskaplighet*. Värderingar har vi själva så det räcker, och handlingsprogram var det ju som skulle utformas. Vad vi behöver är levande vetenskap i konkreta analyser.[12]

[11] Mästerliga analyser av dogmatisk stelhet och oförmåga att tänka konkret hos marxistiska organisationer gör Regis Debray i *Kritik av vapnen,* Tiden 1975. Se särskilt första volymens kapitel I och VI. Det senare handlar om Chile som det såll som sållar ut olika slags "marxister" från varandra. Se även Carillo, S., *"Eurokommunismen" och staten,* R & S, Malmö 1978; och Bahro, R., *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus,* EVA, F. a. M. 1977.

[12] Jag menar naturligtvis *inte* att vi inte skall studera historien och lära av gamla program och analyser. Det är bara så att det finns religiösa drag hos såväl kommunister som socialdemokrater som söker en trygghet i det renlärigа, att stå för en ursprunglig och ren marxism som fanns någon gång hos en Lenin eller en Branting. Vi skall i stället förhålla oss *kritiskt* till vår traditions historia och ta lärdom av såväl framgångar som bakslag. Vi måste studera varje handlingsprogram *mot bakgrund av den verklighet som det formuleras i.* Kautskys paroll om att "erövra den politiska makten" kan lika litet kopieras som Lenins paroll om "all makt till sovjeterna" eller Mao-Tsetungs folkfront.

Jag är övertygad om att studier av *Kapitalet* är viktiga i detta sammanhang. Som den vetenskapliga socialismens främsta teoretiska skrift är den fortfarande oundgänglig. Det är i *Kapitalet* vi kan finna den vetenskaplighet och analyskraft som skall ligga till grund för utformningen av strategi och taktik, utan att målet förloras ur sikte.[13] *"Kapitalet" påvisar vilka ekonomiska former och lagar som utgör det kapitalistiska systemet, vilka klasskampshandlingar som håller detta system uppe och vilka som störtar det.* Sedan är det en uppgift för arbetarrörelsens och socialismens organisationer att tillämpa dessa kunskaper, att analysera olika konkreta situationer och att på ett medvetet och organiserat sätt handla utifrån sina analyser.

I:2. Vem studerar 'Kapitalet'?

Att studera *Kapitalet,* och än mer att förstå och omfatta dess innehåll, innebär en djupgående omvandling av medvetandet. Den är djupgående därför att det borgerliga samhällets alla vardagliga föreställningar och åskådningar steg för steg trängs undan och ersätts av andra — den vetenskapliga socialismens insikter om kapitalets och lönarbetets samhälle. Om denna omvandlingsprocess går lätt och smärtfritt, eller blir lång och plågsam, har mycket att göra med den bakgrund man har.

Jag har skrivit denna bok för dem som *redan har bestämt sig* för att någon gång i livet studera *Kapitalet,* åtminstone *Första boken.* Det innebär att jag inte har skrivit någon grundkurs i vetenskaplig socialism. Jag har utgått från att man inte fattar beslutet att studera *Kapitalet* utan vissa förkunskaper och erfarenheter. Det kan gälla kunskaper och erfarenheter från arbetsliv, samhällsliv, politik eller bokliga studier. Men det avgörande är att dessa erfarenheter har lett fram till vissa *frågor.* Jag har alltså skrivit boken för dem som har kommit fram till frågor som de tror eller hoppas skall bli besvarade just i *Kapitalet* och ingen annanstans.

Dessa frågor kan naturligtvis vara av de mest skiftande slag, beroende på kunskaper, erfarenheter, personlig läggning och politisk åskådning. Men det är faktiskt av betydelse att uppleva vissa speciella frågor som viktigare än andra, om man inte skall uppleva *Kapitalets* svar som meningslösa. Vad som behövs är att läsarens frågor ligger ganska nära

[13] Ja, utan *Kapitalet* så *finns inte* den vetenskapliga socialismen, utan socialismen måste övergå till att bli etisk, utopisk eller dogmatisk (rituell) eller en blandning av alla tre. Däremot måste naturligtvis *Kapitalet* förkastas om dess teser befinns vara *felaktiga* eller *falska.* Lönarbetarklassen kan endast vara betjänt av så *riktiga* kunskaper och perspektiv på sin egen situation som möjligt.

de grundläggande frågor som Marx utgår från, och som omger honom när han skriver sin bok.

När man närmar sig *Kapitalet* och har vissa frågor till boken utgör faktiskt frågorna en slags förhoppning eller en förhandsuppfattning om vad *Kapitalet* skall innehålla. Det är inget fel med det. Det är på det sättet den mänskliga kunskapen tillväxer; man har frågor som man försöker besvara eller hypoteser som man försöker pröva. Men det kan uppstå problem när man studerar *Kapitalet* om frågorna eller förhandsuppfattningen ligger alldeles vid sidan av bokens huvudsakliga innehåll. Då kan det komma att ta lång tid, många omläsningar och många omgångar av frågor och svar innan man når fram dit. Det underlättar alltså om man redan från början har klart för sig vilken grundfråga det är som Marx ställer, och som han försöker besvara.

Den fråga som Marx utgår från uppkommer ur en speciell historisk situation. När han under 1840-talet utvecklas från naturrättslig demokrat till vetenskaplig socialist, så är det mot bakgrund av en spirande arbetarrörelse och ett spirande socialistiskt medvetande i Europa. I England har arbetarrörelsen redan flera decennier av organiserad kamp bakom sig. Marx ställer sig på lönarbetarklassens ståndpunkt. Han deltar i dess kamp och organisationssträvanden. De frågor han utgår från finns formulerade i medvetandet hos denna första arbetarrörelse, och Marx fortsätter att ställa dem och vidareutveckla dem. Jag skulle vilja sammanfatta dem så här:

Om det nu är så att flit och arbete leder till välstånd, varför blir inte lönarbetaren miljonär trots att han arbetar sig fördärvad? Om det nu är så att vi lever i frihetens tusenårsrike, varför råder då kapitalets despoti i fabrikerna? Om det nu är så att vi lever i jämlikhetens och rättvisans paradis, varför kan då kapitalisten lägga beslag på de produkter som lönarbetarna gemensamt har tillverkat? Och om det nu är så att vi lever i ett samhälle där allas egoism leder till samhällelig harmoni och det allmänna bästa, varför då dessa ständiga hot om företagsnedläggningar och arbetslöshet? Varför dessa ständiga krav på längre arbetsdag och högre arbetsintensitet? Varför denna ständiga kamp om de futtigaste ting, såsom kafferasternas längd och tvättmöjligheter på arbetsplatsen?[13a]

Frågorna uppstod i och med kapitalismens framväxt, och förnyat uppstår de än idag. De föddes ur det dagliga arbetet och den dagliga livs-

[13a] Och idag, i imperialismens tidsålder, så kan dessa frågor kompletteras med frågorna från Tredje världens folk; frågor om fattigdomen, råvarorna, användningen och fördelningen av jordens resurser, samt resultat av handelsutbyte med de kapitaliska länderna.

situationen. Daglig kamp mot kapitalet blev till historisk erfarenhet och frågorna sammanfördes och började anta klarare konturer. Instinktivt växte frågorna fram utifrån lönarbetarnas ställning i produktionslivet och samhället.

Men svaren fick man inte automatiskt. Svaren kunde vara borgerliga eller socialistiska. De kunde vara vetenskapliga eller ideologiskt beslöjande. Det var en lång historisk utvecklingsprocess som födde det vetenskapliga svaret på dessa frågor. Först i och med den vetenskapliga socialismen kunde lönarbetarklassens ställning i samhället och historien förklaras. Först därmed fick lönarbetarklassens redan pågående kamp och organisationssträvanden en passande teoretisk överbyggnad, ett vetenskapligt medvetande om de processer som redan pågick.

Lönarbetarklassens ställning och villkor i produktionslivet och samhället hade frambringat frågor som det borgerliga tänkandet inte kunde besvara. Enligt den engelska politiska ekonomin — den ekonomiska liberalismen — skulle den fria konkurrensen medföra samhällelig harmoni och allmänt välstånd. Enligt den tyska historiefilosofin skulle utvecklingen leda till förverkligandet av sedlighetens idé. Men hur skulle man förklara lönarbetarklassen, dess levnadsvillkor och dess organiseringssträvanden och kamp? Och hur skulle man förklara de periodiskt återkommande ekonomiska kriserna som förvisade lönarbetarna till arbetslöshet och ständigt otrygg existens? Verkligheten ställde problem som gjorde det borgerliga tänkandet svarslöst. Åtminstone ansåg Marx att de svar som presterades var otillräckliga och urvattnade. Det blev nödvändigt för honom att försöka förklara kapitalismen på ett annat sätt. Utifrån *just dessa frågor* blir han tvungen att ompröva det rådande tänkandet och de tidigare vetenskapliga försöken att förklara det borgerliga samhället.

Den klassiska skildringen av denna process har Friedrich Engels gjort i *Anti-Dühring (1878):*

"År 1831 utbröt den första arbetarresningen i Lyon; mellan 1838 och 1842 nådde den första nationella arbetarrörelsen, chartismen i England, sin höjdpunkt. Därmed trädde klasskampen mellan proletariat och bourgeoisie i förgrunden i de europeiska länder som hunnit längst . . . Den borgerliga ekonomins förkunnelse om intressegemenskap mellan kapital och arbete, av den allmänna harmoni och det allmänna välstånd som skulle uppstå bland folket till följd av den fria konkurrensen, framstod i ljuset av fakta allt mer uppenbart som en lögn . . .

De nya fakta framtvingade emellertid en ny undersökning av hela den hittillsvarande historien och då visade det sig att *all* hittills-

varande historia — med undantag av urtillståndet — varit en historia om klasskamp . . .

Det är *Marx* som vi har att tacka för dessa båda stora upptäckter: den materialistiska historieuppfattningen och avslöjandet av den kapitalistiska produktionens hemlighet medelst mervärdet. Med dem blev socialismen en vetenskap, som det nu närmast gäller att vidare utarbeta i alla dess enskildheter och sammanhang."[14]

Den vetenskapliga socialismen utgör alltså det vetenskapliga svaret på *frågor som väcktes och väcks ur lönarbetarklassens ställning i produktionslivet och samhället.* Man kan alltså säga att *Kapitalet* som den vetenskapliga socialismens främsta teoretiska skrift utgör en *vetenskapliggjord klasståndpunkt.* För att förstå vad *Kapitalet* handlar om, och bli motiverad att arbeta sig igenom dess tjocka band, är alltså beläsenhet och boklig bildning ingen garanti. Det är faktiskt nödvändigare att ha just dessa frågor, samt att uppleva dem som betydelsefulla. Ty har man helt andra frågor, så finner man nog inte Marx svar så intressanta.[15]

Jag tror därför att denna *Kommentar och studiehandledning* kommer att finna flest läsare bland dem som redan står på lönarbetarklassens ståndpunkt, som är medlemmar i arbetarrörelsens fackliga eller politiska organisationer, eller som befinner sig i dess ideologiska närhet. Det är där som dessa frågor dagligen ställs. Och jag tror det främst är där som envishet och nyfikenhet väcks och förblir tillräckligt stark för att räcka uppför alla de branta stigarna till "kunskapens ljusa höjder" som Marx talar om.[16]

[14] Engels, F. *Anti-Dühring (1878).* Arbetarkultur 1955, s. 37—39; MEW 20 s. 24—26. Dessa citat är hämtade från de tre mycket viktiga avslutningssidorna ur Engels kapitel "Allmänt". Se not 18 nedan. OBS! Se även Engels baktill i *Kapitalets* första bok, BI 1:a uppl. s. 741—42, 2:a uppl. s. 695—96. Se även Engels i Förordet till *Andra boken* (BII s. 16—19/KII s. 21—24).

[15] Samtidigt är det naturligtvis så att *Kapitalet* besvarar en lång rad andra frågor: kunskapsteoretiska frågor, vetenskapsmetodiska frågor, moraliska frågor, nationalekonomiska frågor, samt frågor och problem inom alla akademiska discipliner som rör samhället, historien, tankelivet, rättväsendet, ekonomin och politiken i kapitalismens samhällen. Det är nämligen utifrån lönarbetarklassens stora historiska *varför* och *hur* som det vetenskapliga svar lämnas som samtidigt blir svar på så många andra problem. Ja, dessa andra problem visar sig till största delen vara *skenproblem* som förhindrar att de väsentliga frågorna ställs, och som därmed döljer och beslöjar den kapitalistiska verkligheten.

[16] Som lönarbetare står man redan *i praktiken* på denna ståndpunkt. Som medlem i arbetarrörelsens fackliga och politiska organisationer har man dessutom i praktiken tagit ställning för nödvändigheten av den vetenskapliga socialismens första slutsats: *Proletärer i alla länder, förenen eder!* Ja, man kanske redan är halvvägs inne i en förståelse av *Kapitalets* första bok utan att ha tänkt på det.

I:3. Hur studera 'Kapitalet'?

a) Förkunskaper

Kapitalet är ingen nybörjarbok. Det är en banbrytande forskningsinsats. Det gör att studier av *Kapitalet* kräver tid, aktivitet, fantasi och eftertanke. Gruppstudier och diskussioner är nog den bästa vägen till "kunskapens ljusa höjder". Dessutom krävs det både tålamod och ihärdighet eftersom en studiecirkel på fritiden nog har att göra minst ett år med *Första boken.* Men just genom att den kräver allt detta är *Kapitalet* kanske ändå oöverträffad som lärobok om kapitalismen! Det är inte bara så att man får faktiska kunskaper. Man tränas också att tänka klart, logiskt och kritiskt om kapitalets och lönarbetets samhälle.

Men *Kapitalet* är en teoretisk skrift. Det är anledningen till att den kräver så mycket arbete. Därför räcker det inte bara med de rätta frågorna utifrån den rätta klasståndpunkten. För att underlätta inträngandet i texten är det bra att ha så goda förkunskaper som möjligt. Dels om det samhälle man lever i; den erfarenhet jag talade om ovan. Men dels också om den vetenskapliga socialismens grundtankar och samhällsuppfattning. En av de viktigaste utgångspunkterna är arbetarrörelsens skolningstradition av grundcirklar i socialism, politiska studier och fackliga kurser.

Detta slags studier bör man komplettera med att gå igenom *Kommunistiska manifestet (1848)*[17] samt vissa delar ur Engels *Anti-Dühring (1878)*[18]. Utöver dessa har man stor glädje av Leo Hubermans historiebok *Människans rikedomar.* Där ges en levande skildring av kapitalismens historia i Europa, från det medeltida feodalsamhällets upplösning fram till nutiden. Den boken underlättar förståelsen av den materialistiska historieuppfattningen. Den underlättar också förståelsen av den vetenskapliga socialismens grundtankar om kapitalismens historiska roll samt lönarbetarklassens existensvillkor och historiska uppgift.[19]

[17] Jag kommer att citera en upplaga från Tidens förlag (nytryck 1968) i översättning av Axel Danielsson. En annan anrik översättning är utgiven av Arbetarkultur, nytryck 1973.

[18] Till att börja med kapitlen "Historiskt" och "Teoretiskt" ur Tredje avsnittet. Därefter kapitlet "Allmänt" ut Inledningen samt kapitlet "Föremål och metod" ur Andra avsnittet.

[19] Huberman, L., *Människans rikedomar* (1936), Raben & Sjögren 1965, och därefter. En pedagogisk komplettering till Huberman är Ordfronts *Historieboken* i form av tecknade serier. Vad gäller Sverige finns en utmärkt framställning av industrialismens framväxt och arbetarrörelsens rötter i Riksutställningars katalog *Land du välsignade,* med ett förnämligt bildmaterial.

Dessa tre skrifter ger en god sammanfattning av den vetenskapliga socialismens grundtankar. Det blir också klart på vad sätt den vetenskapliga socialismen kan sägas utgöra en vetenskapliggjord klasståndpunkt. Den blir vetenskap genom att lönarbetarklassens ställning i historien och i kapitalismens system klarläggs och preciseras. Men att på detta sätt sammanfatta den vetenskapliga socialismens grundtankar är också att sammanfatta det grundläggande innehållet i *Kapitalets* första bok.[20]

Men än viktigare är kunskaper och erfarenheter av arbetsliv, samhällsliv och politik. Ty har man inte det, så vet man ju inte *vad* det är som *Kapitalet* kan förklara. Man känner helt enkelt inte till verkligheten i ett kapitalistiskt samhälle. Och utan sådana faktiska kunskaper och erfarenheter blir teoretiska studier lätt tomma ord.

b) Uppläggningen av studierna

Jag har talat om nödvändiga frågor till texten och nödvändiga förkunskaper. En annan svårighet för läsaren är *Kapitalets* uppbyggnad, dess egendomliga arkitektur. *Första bokens* första avdelning handlar om varan och penningen. Varför skall framställningen börja just där? Varför inte med kapitalet eller det riktigt materiella, arbetet eller maskinerna? Därtill kommer att Första avdelningen är det mest svårlästa i hela *Första boken,* vilket även Marx ansåg. Situationen blir inte bättre av att denna första avdelning (kap. 1—3) är så viktig. Kommer man fel där och tror att det handlar om nationalekonomi och prisbildning, så finns det stor risk att man aldrig kommer att förstå vad *Kapitalet* har med den materialistiska historieuppfattningen eller med den vetenskapliga socialismen att göra. Det är alltså två problem sammanvävda till ett. Dels är Marx framställning i kap. 1—3 faktiskt svårläst. Dels är det svårt att förstå varför kapitlen om varan och penningen har denna plats i framställningen.

Det är faktiskt så att man inte förstår början, kap. 1—3 i *Första boken,* förrän man har sett slutet, kap. 8—12 i *Tredje boken.* Men samtidigt måste man ju börja, och ta risken att komma fel. Jag har försökt lösa detta dilemma på följande sätt. I *Att studera Kapitalet. Första boken* kommer vi endast att översiktligt studera kapitlen om varuformen och

[20] *Första bokens* undertitel lyder "Kapitalets produktionsprocess". Den handlar emellertid lika mycket om *lönarbetets produktionsprocess,* eftersom kapitalet har lönarbetet som förutsättning för sin existens.

penningformen. Efter *Inledningen* börjar själva *Textkommentaren* med en Översikt över kap. 1—3. Jag framhäver de moment som jag anser är viktigast för att förstå resten av *Första boken.* Därefter påbörjas de egentliga studierna med kap. 4. Efter kap. 4—25 återvänder vi till kap. 1—3 i ett Slutord, före *Avslutningen* (se Innehållsförteckningen).[21]

c) Utformningen av Textkommentaren

Denna bok består av tre delar: Inledning, Textkommentar och Avslutning. Textkommentaren följer *Kapitalets* första bok, avdelning för avdelning, kapitel för kapitel. Undantag är Första avdelningen med kapitlen 1—3 som jag talade om ovan, samt olika sammanfattningar och tillägg som tydligare anger vad som behandlas. Varje avdelning och kapitel börjar med en inledande kommentar. Där försöker jag precisera vilket innehåll som följer, eller vilka frågor som Marx ställer, eller vilken plats och betydelse avdelningen eller kapitlet har i Marx framställning. Därefter följer den mer detaljerade kommentartexten som behandlar tema efter tema inom Marx kapitel. Texten är uppdelad i korta numrerade stycken (punkter) som kan vara omväxlande textkommentarer eller studieanvisningar. Det förekommer ofta frågor, antingen som diskussionsfrågor eller som instuderingsfrågor. Att besvara dem är en del av studierna. I övrigt hänvisar jag till Bilaga 1—2 (sid. 555 nedan) för praktiska råd och anvisningar.

d) Olika stadier av förståelse

Det brukar sägas att teoretiska framställningar kräver två läsningar. Vid den *första läsningen* studerar man de olika enskilda elementen som teorin består av. Vid den *andra läsningen* studerar man sammanhanget mellan dem. Denna *Kommentar och studiehandledning* omfattar dessa båda läsningar. Dels går den igenom de olika elementen ett och ett var för sig, konstant kapital, variabelt kapital, absolut mervärde, relativt mervärde osv. Dels sätter den in dessa element i sitt sammanhang och försöker lyfta fram framställningens röda tråd.

[21] Därmed rör sig våra studier uppåt i spiralform; Textkommentaren slutar med att återvända till startpunkten, men med en högre grad av förståelse. Därmed är vi beredda att företa mer detaljerade studier av värdeformen (kap. 1:3) och penningen eller varucirkulationen (kap. 3). Dessa studier är emellertid inte med i denna bok. De företas lämpligen vid *Andra bokens* första avdelning eller *Tredje bokens* andra. Ständigt återkommer Marx till "elementarformerna" vara och pengar, men varje gång är nya bestämningar tillfogade och kunskapen har blivit fullständigare.

Men *Att studera Kapitalet. Första boken* gör en sak till. Den sätter också in Marx framställning i ett större sammanhang. Den försöker klargöra *Kapitalets* betydelse för den materialistiska historieuppfattningen och den vetenskapliga socialismen. Detta antydde jag i Förordet och jag återkommer till det i nästa kapitel av Inledningen. I Avslutningen framlägger jag min egen uppfattning om dessa problem: en sammanhållen framställning om *Kapitalet* och marxismens tankebyggnad.

Däremot kommer jag i Textkommentaren inte att gå in på mer speciella aspekter av Marx framställning. Det kan gälla medvetande- och ideologiteori, kunskaps- och vetenskapsteori eller den politiska ekonomins doktrinhistoria. Inte heller kommer jag att öppet och systematiskt argumentera mot olika uppfattningar, borgerliga som marxistiska, som avviker från min egen i detaljfråga efter detaljfråga. Framförallt har jag avstått från att systematiskt förhålla mig till den moderna (marginalistiska) nationalekonomin och dess syn på värden och priser. Det menar jag inte är fruktbart att göra förrän i *Kapitalets* tredje bok, vars kap. 8—12 handlar om prisbildningen, detta marginalismens älsklingsproblem.

Men läsaren kan ändå skapa sig en uppfattning om hur mina ståndpunkter förhåller sig till andra tolkningar. Efter varje kapitel hänvisar jag till de manuskript av Marx och den litteratur från den moderna internationella Marx-forskningen som jag har tagit ställning till när jag grundade mina ståndpunkter. Därmed hoppas jag kunna föra läsaren fram till den punkt där han själv kan ta vid och förhålla sig självständigt och kritiskt, inte bara till Marx text, utan även till ståndpunkter och teser i denna *Kommentar och studiehandledning*.

Det är därför inte mitt syfte att denna bok okritiskt skall tros på och accepteras. I så fall har bara Kelles-Krauz-effekten förstärkts, den som Deutscher inledningsvis berättade om. Nej, det är viktigare att boken blir använd, diskuterad och kritiserad. Endast på det sättet kan kunskapen mogna och växa, samt bli konkret.

I:4. Att studera 'Kapitalet'

Det som emellertid kan avskräcka alla läsare är att *Kapitalets* första bok ser tjock och svår ut med ett gammalmodigt språk. Men jag tror inte att man skall skygga för den av dessa skäl. Jag är övertygad om att det krävs mer tid och ihärdighet än det krävs snille för att arbeta sig igenom den. Detta tycks också ha varit Marx åsikt:

"Med undantag för avsnittet om värdeformen (i Första avdelningen) skall man inte kunna beskylla denna bok för svårförståelighet. Jag

syftar givetvis på läsare, som vill lära något nytt, alltså även vill tänka själva."[22]

Dessutom är *Kapitalet* en rolig bok med en märklig slagkraft i formuleringarna. Den ger rik lön för mödan. *Kapitalet* är som en spännande och storslagen roman. Handlingens huvudperson — kapitalet, en penningmängd som skall bli större — ställs inför en rad problem som måste lösas. Man förflyttas i tid och rum. Än är man mitt uppe i klasstriderna om 10-timmarsdagen i England på 1840-talet. Än är man inne i manufakturens verkstad där kapitalet kämpar med hantverksarbetarnas envisa konservatism och yrkesstolthet. Än är man i vår egen senkapitalism med automatiseringar, företagssammanslagningar, nedläggningar och friställningar. Än är man tillbaka vid feodalismens upplösning och det kapitalistiska klassamhällets upprättande.

Efterhand märker man att huvudpersonen inte är ensam. Andra aktörer inträder på scenen. Kapitalet och lönarbetet växer ut till kapitalistklass och lönarbetarklass. *Och det visar sig att kapitalet bara kan vara dramats huvudperson om vissa samhällsförhållanden upprätthålls. Och det visar sig att dessa samhällsförhållanden upprättas och upprätthålls av klassernas kamp, och att kapitalets fortsatta öde hänger på om dessa samhällsförhållanden skall kunna fortsätta att upprätthållas.*

Men genom hela framställningen klingar ett varnande disharmoniskt bakgrundsackord. Vi ser kapitalismen tydligt, avtecknande sig i kritisk relief mot bakgrund av förkapitalistiska samhällsformer och den framtida kommunismens klasslösa samhälle. Marx påvisar hur kapitalismens utveckling själv frambringar de förutsättningar och krafter som tillsammans innebär den historiska möjligheten att upphäva de samhällsförhållanden där kapitalet är huvudperson.

Kapitalismen blir till en levande motsägelse. Den kämpar för att komma undan sitt öde. Den söker utpressa mer profit ur lönarbetarna, vilket bara stärker deras organisation och motståndskraft. Den försöker ytterligare förnya teknologin och utvidga produktionen, vilket leder till överkapacitet och svårigheter med avsättningen (eftersom profiterna inte räcker till nyanläggningar i de andra branscher som skall suga upp alla de nyproducerade varorna). Liksom i tragedierna från antikens Grekland, kommer huvudpersonen närmare sitt öde i just de handlingar där han tror sig kunna undvika det.

[22] Marx, K., *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess,* Cavefors 1969, s. 4. Denna bok förkortar jag i det följande BI. Jag hänvisar även till det tyska originalet i *Marx-Engels Werke* (MEW) Bd. 23, Dietz Verlag Berlin, s. 12. Den förkortar jag KI. Se Bilaga 2 d för de förkortningar jag kommer att använda.

II. Den materialistiska historieuppfattningen och 'Kapitalet'

II:1. Något om den vetenskapliga socialismens historia.

Karl Marx föddes 1818 i Trier i Rhenlandet. Han gick ur tiden 1883 i London. Friedrich Engels föddes 1820 i Barmen i samma del av Tyskland. Han avled i London 1895. Deras liv omsluter en epok i Europas historia. England står på höjden av sin makt. Dess industri, frihandelssystem och flotta behärskar marknader och hav. Industrikapitalismens gigantiska fabriker gör sitt intåg även i Frankrike och Tyskland. Samtidigt växer det européiska proletariatet fram och organiserar sig till klass. Marx och Engels upplever 1848 års revolutioner och Pariskommunen 1871. De deltar i grundandet av och ledningen för Internationella arbetarassociationen, vanligen kallad Första internationalen, som grundas 1864 och upphör att verka under 1870-talet.[23] De följer arbetarpartiernas utveckling, särskilt i Tyskland där *Tysklands socialistiska arbetarparti* (grundat i Gotha 1875) utvecklas till *Tysklands socialdemokratiska parti* (1891 i Erfurt). Engels hinner också uppleva Andra internationalens grundande 1889, där för första gången nationellt verksamma arbetarpartier förenas utifrån en gemensam socialdemokratisk uppfattning.[24] Marx och Engels skriftliga verksamhet var enormt om-

[23] Det är denna international som "åt alla lycka bär". Sången skrevs av Eugéne Pottier under Pariskommunen.

[24] Se not 6. Eftersom jag på olika ställen talar om internationalerna skall jag i korthet presenterna deras data. Första internationalen, 1864—76 var en sammanslutning av arbetarföreningar och fackföreningar. Andra internationalen 1889—1914 bestod av nationella socialdemokratiska partier. Den upplöstes i och med Första världskriget då arbetarrörelsen splittrades på frågan om krigsdeltagandet och senare på den ryska revolutionen. "Vänster"-socialdemokraterna bildade Tredje internationalen (*Kommunistiska internationalen*) 1919—1943, som upplöstes under kriget. Och "höger"-socialdemokraterna grundade *Socialistiska arbetarinternationalen* 1923 som är verksam än idag. Sedan 1943 är kommunistpartiernas samarbete mer informellt organiserat.

fattande. Deras totala samlade verk (nya MEGA) har just börjat utges, och kommer att bestå av omkring ett hundra band.[25]

Marx och Engels författarskap har många beståndsdelar och kan indelas på olika sätt. Här skall jag bara ta upp två utsnitt ur deras produktion som är belysande för det problem jag behandlar. Det första är skrifter från förperioden och efterdyningarna till 1848 års revolution. Detta är den vetenskapliga socialismens grundningsperiod. Det är en dynamisk brytningstid där Marx och Engels bryter med den utopiska socialismen och sektsocialismen, med den tyska historiefilosofin samt med den engelska politiska ekonomin. De grundlägger sin egen historieuppfattning och börjar ana grundelementen i teorin om det kapitalistiska produktionssättet.[26]

Perioden inleds med t. ex. Engels *Utkast till en kritik av nationalekonomin (1844), De lönarbetande klassernas läge i England* (1843—44) (1845) och Marx *Ekonomisk-filosofiska manuskript (1844).* Dessa skrifter vittnar inte bara om grundliga studier samt arbetarklassens ståndpunkt och frågor; utan också om en häftig konfrontation med den klassiska politiska ekonomins läror, Adam Smiths, David Ricardos och J. B. Says arbeten om kapitalets och lönarbetets samhällssystem. Detta tema återupptas sedan t. ex. i *Lönarbete och kapital,* ett föredrag som hålls för den Tyska arbetarföreningen i Bryssel 1847, samt i Marx kritik mot den ledande socialisten Proudhon i *Filosofins elände (1847).*

Vidare utvecklar Marx och Engels den materialistiska historieuppfattningen, t. ex. i *Teser om Feuerbach (1845), Den tyska ideologin (1845—46)* särskilt första kapitlet om Feuerbach, samt i *Kommunistiska manifestet (1848).* Manifestets inledande avsnitt "Bourgeoisie och proletariat" skulle emellertid inte ha kunnat skrivas, om det inte grundats på de insikter om kapitalismen och dess utvecklingslagar som förvärvats genom de tidigare ekonomiska studierna. Där förebådas t. ex. mervärdeteorin och lagen om kapitalets koncentration.

[25] *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe* (MEGA) utges av Institutet för marxism-leninism vid centralkommittén för Sovjetunionens kommunistiska parti samt Institutet för marxism-leninism vid Centralkommittén för Tysklands socialistiska enhetsparti. Tryck och distribution Dietz Verlag, Berlin. Den bör inte förväxlas med *Karl Marx Friedrich Engels Werke* (MEW) som är en utgåva av samma institut och förlag och den mest använda inom den internationella Marx-forskningen. På engelska utges en utvidgad version av MEW under titeln *Collected Works* av Progress Publishers, Moskva.

[26] Se t. ex. Engels *Anti-Dühring,* Inledningens första kapitel "Allmänt", samt Tredje avsnittets första kapitel "Historiskt". Se även Marx *Förord* till *Till kritiken av den politiska ekonomin* (1859).

På grundval av den materialistiska historieuppfattningen uppfattar Marx och Engels historien som klasskamp. Och på grundval av sina insikter om kapitalets och lönarbetets samhälle kan de närmare precisera de samhällsförhållanden och klassmotsättningar som utgör det kapitalistiska systemet. Detta blir särskilt tydligt i *Manifestet,* och konkretiseras i de analyser som Marx och Engels gör rörande klasskampen kring 1848 års revolutioner. Särskilt Marx skrifter om Frankrike har blivit berömda, *Klasstriderna i Frankrike 1848—50 (1850)* samt *Louis bonapartes 18. Brumaire (1852).*[27]

Om man skall karakterisera Marx och Engels tänkande under denna period så kan man säga att det inte bara är en brytning med, utan även en sammansmältning av en kritik av filosofin, en kritik av den politiska ekonomin och konkreta klasskampsanalyser. Men över allt detta står temat om den vetenskapliga socialismens grundande. Det är mot bakgrund av lönarbetarklassens framväxt som alla de problem ställs som blir till tvivel, frågor och kritik av historiefilosofin samt det politiska och ekonomiska tänkandet. Det är mot bakgrund av kontakter med socialister och arbetarledare och deltagande i arbetarföreningarnas verksamhet som Marx och Engels teoretiska ståndpunkter formas, ståndpunkter som även kommer att innebära kritik av den tidigare, s. k. utopiska socialismen och den samtida sektsocialismen.[28]

Den andra perioden jag avser att ta upp är åren 1857—67. Under denna period utarbetar Marx teorin om de samhälleliga förhållandena och klasskampen under kapitalismen, teorin om det kapitalistiska produktionssättet. Under arbetstiteln "Kritik av den politiska ekonomin" skrivs *Kapitalet* och dess förarbeten. Det första manuskriptet är från 1857—58 och kallas *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin* (vanligtvis förkortat till tyskans *Grundrisse*).

Det andra manuskriptet skrevs år 1858—59 samt fortsattes efter ett avbrott under åren 1861—63. Det skulle komma ut i en serie fortlöpande små häften. Emellertid publicerades endast det första, *Till kritiken av den politiska ekonomin (1859).* Förordet till denna skrift har haft stor betydelse inom och utom den marxistiska traditionen, och vi återkommer

[27] Samtliga dessa skrifter finns med i Litteraturförteckningen. Där anger jag närmare bibliografiska uppgifter. Arbetarkultur och Cavefors står för den mesta utgivningen. Särskilt vill jag göra läsaren uppmärksam på den ambitiösa utgivning av Marx Engles *Skrifter i urval* som Cavefors förlag genomför. Där finner man många efterlängtade texter som först i och med denna satsning blivit översatta till svenska. Hittills utkomna är *Ekonomiska skrifter* och *Filosofiska skrifter.*

[28] Jfr Inledningen I: 2. ovan. Se t. ex. Therborn, G., "Marx, Engels och den historiska materialismens uppkomst" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia,* nr 9—10, s. 3—16. Se Avslutningens not 1, sid. 461.

till det i nästa avsnitt. Knappt hälften av manuskriptet 1861—63 publicerades under 1900-talet under titeln *Teorier om mervärdet. Kapitalets fjärde bok.*

Det tredje manuskriptet skrevs under åren 1863—65 och det innehåller utkast till bok I—III i *Kapitalets* slutliga uppbyggnad. *Första boken* färdigställde Marx 1866—67; det var det enda band som han förunnades slutföra och se i tryck (1867). Han skrev vidare på *Andra boken,* främst 1870 och 1877—78; på grundval av dessa manuskript gavs den ut av Engels år 1885. *Tredje boken* gav Engels ut 1895 på grundval av manuskriptet från 1863—65.[29]

Denna skiss över de två perioderna 1843—48 och 1857—67 har jag gjort för att lättare kunna ställa problemet här i kap. II.

II:2. Den materialistiska historieuppfattningen och 'Kapitalet'

När man talar om den materialistiska historieuppfattningen tänker man oftast på formuleringarna i Marx *Förord* från 1859 till *Till kritiken av den politiska ekonomin.* Där framställer Marx kortfattat de "allmänna resultat" som han och Engels kommit fram till under perioden 1843—48. Marx skriver i *Förordet* att dessa "allmänna resultat" tjänat honom som "ledtråd" i hans vidare studier. Jag återger här en längre passage ur denna berömda text.

> "Det allmänna resultat, till vilket jag kom och som, sedan jag en gång kommit fram till det, tjänade mig som ledtråd i mina studier, kan kortfattat formuleras sålunda: I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande. På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de

[29] Se Bo Gustafssons Inledning, avsnitt IV i BI; Anmärkning 1 baktill i *Första boken* skriven av redaktionen för MEW; Wygodski, W. S., *Wie 'Das Kapital' entstand* (Moskva 1970), Berlin 1976, kap. 4–7. Se även Bilaga 4 nedan.

egendomsförhållanden, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution. Med förändrandet av den ekonomiska grundvalen genomgår hela den oerhörda överbyggnaden en mer eller mindre snabb omvälvning . . . En samhällsformation går aldrig under, innan alla produktivkrafter utvecklats för vilka den har tillräckligt spelrum, och nya, högre produktionsförhållanden uppträder aldrig, förrän deras materiella existensbetingelser mognat i det gamla samhällets eget sköte. Därför ställer sig mänskligheten alltid blott sådana uppgifter, som den kan lösa, ty närmare betraktat skall det ständigt visa sig, att själva uppgiften endast uppkommer, där de materiella betingelserna för dess lösande redan är för handen eller åtminstone befinner sig i processen av sitt vardande. I stora drag kan asiatiskt, antikt, feodalt och modernt borgerligt produktionssätt betecknas som progressiva epoker av den ekonomiska samhällsformationen. De borgerliga produktionsförhållandena är den samhälleliga produktionsprocessens sista antagonistiska form, antagonistisk inte i betydelsen av individuell antagonism utan en antagonism, som uppkommer ur individernas samhälleliga levnadsbetingelser. Men de produktivkrafter, som utvecklas i det borgerliga samhällets sköte, skapar samtidigt de materiella betingelserna för lösandet av denna antagonism. Med denna samhällsformation slutar därför det mänskliga samhällets förhistoria."[30]

Innan jag går vidare till att kommentera dessa kortfattade men innehållsrika meningar, skulle jag vilja komplettera dem med en passage ur *Kommunistiska manifestet (1848)* i Axel Danielssons översättning.

"Hela samhällshistorien har hittills varit en historia om klasstrider.

Fri och slav, patricier och plebej, baron och livegen, mästare och gesäll, kort sagt, förtryckare och förtryckta ha ständigt stått som motståndare till varandra och fört en oavbruten, än fördold, än öppen kamp, en kamp, som varje gång slutat med en revolutionär omgestaltning av helä samhället eller med de kämpande klassernas gemensamma undergång.

Under historiens tidigare epoker finna vi nästan överallt en fullkomlig klyvning av samhället i olika samhälleliga ställningar. I det gamla Rom hava vi patricier, riddare, plebejer; under medeltiden feodalherrar, vasaller, mästare, gesäller, livegna och därtill inom var och en av dessa klasser olika grader.

Det vid det feodala samhällets undergång uppståndna borgerliga

[30] Marx, K., *Till kritiken av den politiska ekonomin,* Arbetarkultur, s. 8—10; MEW 13 s. 8—9. Mina förkortningar för denna skrift är TKr respektive ZKr.

samhället har icke upphävt klassmotsatsen. Det har blott i de gamlas ställe satt nya klasser, nya villkor för förtrycket, nya former för kampen."[31]

I dessa två citat finner man vad som ofta brukar kallas den materialistiska historieuppfattningen "grundläggande begrepp" eller dess "allmänna begrepp". Den mänskliga historien har uppvisat olika samhällsformer. Det antika slavsamhället, det medeltida feodalsamhället och den moderna tidens kapitalistiska samhällsform är exempel på sådana.[32] Var och en av dessa är klassamhällen och deras grundval är olika *produktionsförhållanden* (egendomsförhållanden och arbetsförhållanden) i förening med olika *produktivkrafter* (verktyg, maskiner, teknologi, kunnande). Det antika produktionsförhållandet innebär en uppdelning av befolkningen i fria och slavar. Det feodala produktionsförhållandet innebär en uppdelning av befolkningen i feodalherrar och livegna. Och det kapitalistiska produktionsförhållandet uppdelar befolkningen i kapitalister och lönarbetare. Men formerna för utsugning, underordnande och förtryck är olika i de skilda samhällsformerna.[33]

Men det är viktigt att komma ihåg att vad vi har framför oss i *Förordet (1859)* endast är ett "allmänt resultat". Det är allmänna grundläggande tankar det är frågan om, dessutom formulerade som en "ledtråd" eller en hypotes för fortsatta studier. Det är ju inte så att dessa formuleringar skildrar *hur* t. ex. det kapitalistiska produktionsförhållandet ser ut. Vidare skildar de inte *hur* de kapitalistiska produktivkrafterna är beskaffade. De skildrar heller inte förhållandet mellan kapitalistklassen och lönarbetarklassen. De kan heller inte peka ut den eventuella lagbundenhet som skall föra mänskligheten ut ur kapitalismen, den samhällsform som avslutar mänsklighetens förhistoria. Inte heller preciseras där förhållandet mellan samhällets utvecklingslagar och det medvetna politiska handlandet.

Både anhängare och motståndare till Marx har sett detta som en brist

[31] Tiden s. 14; Arbetarkultur s. 25—26 där också Engels tillrättaläggande not om urkommunismen förekommer.

[32] Detta ord har ungefär samma betydelse som "samhällstyp". Marx använder i *Förordet* och *Kapitalet* orden "samhällsformation" eller "ekonomisk samhällsformation" omväxlande. Jag kommer emellertid av använda ordet samhällsform (vilket även förekommer i *Kapitalet* och dess förarbeten) av skäl som framgår i Bilaga 5.

[33] För en framställning av innebörden av den materialistiska historieuppfattningens grundbegrepp, se t. ex. Dahlkvist, M., *Staten, socialdemokratin och socialismen*, Prisma 1975, kap. III. Se även dess not 42 som hänvisar till vissa utländska grundläggande arbeten. Den läsare som är insatt i dessa grundbegrepp och diskussionen om dem kan ha användning av Bilaga 5.

och ställt sig frågan: *Finns det inget verk där Marx utvecklar och preciserar sin materialistiska historieuppfattning mer systematiskt och detaljerat?* Svaret är att det finns det visst. Det är bara det att den materialistiska historieuppfattningen kanske måste systematiseras och preciseras på ett särskilt sätt!

I *Förordets (1859)* formuleringar och i skrifterna från perioden 1843–48 finner vi en historieuppfattning eller en historiefilosofi.[34] Denna tjänar som "ledtråd" för Marx i hans vidare studier. Man skulle kunna säga att den materialistiska historieuppfattningen tjänar till att göra rent hus med olika historiefilosofier om "utvecklingen" eller "den mänskliga andens" eller "tänkandets" utveckling. Men den gör också rent hus med olika materialistiska filosofier om "människans natur", som ju både den engelska politiska ekonomin och Feuerbachs tyska historie- och samhällfilosofi grundas på. I stället förklarar den materialistiska historieuppfattningen: *"människans natur" finns inte!* Det som man kallar "människans natur" är inget annat än de olika konkreta "människor" som existerar på historiens olika utvecklingsstadier och samhällsformer. *Därmed måste studiet av "människan" övergå till studiet av dessa olika samhällsformer* och deras olika verkliga produktionsförhållanden och verkliga produktivkrafter. Och studiet av "utvecklingen" måste övergå till studiet av det *verkliga* förlopp i vilket dessa olika samhällsformer avlöser varandra.

Detta innebär att den materialistiska historieuppfattningen som den framläggs i *Förordet (1859)* eller i första kapitlet i *Den tyska ideologin (1846)* kan ses som ett gigantiskt forskningsprogram. Dels öppnar den vägen för den vetenskapliga analysen av de olika samhällsformerna. Dels ställer den kravet att upprätta vetenskapliga analyser av förhållandet mellan produktionsförhållanden och produktivkrafter samt mellan samhällsutvecklingens lagbundenhet och klassernas kamp i dessa olika samhällsformer. *Och i 'Kapitalet' genomför Marx en sådan analys av den kapitalistiska samhällsformen.*

Frågan om i vilket verk man egentligen skall finna Marx historieuppfattning, eller frågan hur den materialistiska historieuppfattningen skall systematiseras och preciseras har alltså bara ett svar: *Genom vetenskapliga analyser av de olika samhällsformerna.* Denna ståndpunkt har fått

[34] Perioden är inte enhetlig. *Teser om Feuerbach* (1845) markerar en brytning med en tidigare uppfattning av "människan" och hennes *"Entfremdung"*. Den första historiematerialistiska texten skulle alltså vara *Den tyska ideologin* (1845–46), vars första kapitel är mycket läsvärt.

sin klassiska formulering av V. I. Lenin i en polemik under 1890-talet (där den ryska ironin flödar):

> "Och kan man nu föreställa sig något löjligare än att det finns folk som läst *Kapitalet,* men inte kunnat finna någon (historisk) materialism där! Var finns den? — frågar Hr Michailovskij med uppriktig förvåning . . .
>
> Han har läst *Kommunistiska manifestet* och undgått att . . . Han har läst *Filosofins elände* och undgått att . . . Han har läst *Kapitalet* och undgått att lägga märke till att han för sina ögon hade ett praktexempel på vetenskaplig, materialistisk analys av en samhällsformation — den mest komplicerade — . . . Och nu sitter han där och bryr sin mäktiga hjärna över den djupsinniga frågan: 'I vilket av sina verk har Marx framlagt sin materialistiska historieuppfattning?'
>
> Envar som känner till Marx skulle svara honom med en motfråga: I vilket av sina verk har Marx inte lagt fram sin materialistiska historieuppfattning?"[35]

Och Lenin fortsätter i polemik mot metafysiska teorier om "människan", "handlandet", "samhället", eller "framåtskridandet":

> "Det jättesteg framåt, som Marx tog i detta avseende, bestod just i att han lade åt sidan alla dessa resonemang om samhället och framåtskridandet i allmänhet och i stället gav en *vetenskaplig* analys av *ett enda* samhälle och *ett enda* framåtskridande, nämligen det kapitalistiska."[36]

Och några sidor tidigare slår han fast angående *Kapitalet:*

> "Marx talar endast om en enda 'ekonomisk samhällsformation', den kapitalistiska, d. v. s. han säger att han har undersökt utvecklingslagen endast för denna formation och inte för någon annan."[37]

'Kapitalet' utgör alltså en historiematerialistisk analys av den kapitalistiska samhällsformen. När *Första boken* handlar om varan och penningen och om värdet och mervärdet, så är det alltså inte "ekonomi" i nationalekonomins mening. I stället är det *ekonomi i historiematerialistisk mening.* Marx avser det som i *Förordet (1859)* kallas för "basen", en samhällsforms produktionsprocess sedd som en enhet av produktivkraf-

[35] Lenin, V. I., "Vad är folkvännerna och hur kämpar de mot socialdemokraterna" (1894) i *Valda verk i två band* I:1, Moskva 1956, s. 48. Jag har dock översatt ur *Collected Works Vol. 1,* Moskva 1960, s. 142—43. Min parentes.

[36] Lenin a. a. s. 49; a. a. s. 145.

[37] A. a. s. 39; a. a. s. 136.

ter och produktionsförhållanden.[38] Det som *Kapitalet* analyserar är alltså de samhälleliga förhållandena under det kapitalistiska produktionssättet. *'Kapitalet' klarlägger vilka ekonomiska former, förhållanden och utvecklingslagar som utgör det kapitalistiska systemet. Men den klargör också vilka klasskampshandlingar och historiska förutsättningar som detta system står och faller med.* Därmed skulle man kunna säga att *Kapitalet* är en analys av vad klasskampen handlar om under kapitalismen: upprätthållandet och upphävandet av dessa ekonomiska former och förhållanden.

Kapitalet skulle inte ha kunnat skrivas utan den materialistiska historieuppfattningen, och den materialistiska historieuppfattningen kan inte visa sig fruktbar som forskningsprogram eller "ledtråd" om den inte möjliggör och resulterar i framgångsrika vetenskapliga analyser av de olika samhällsformerna. Detta ledde Lenin till följande slutsats om förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningen och *Kapitalet:*

> "Idag — efter Kapitalets tillkomst — är den materialistiska historieuppfattningen inte längre någon hypotes utan en vetenskapligt bevisad teori, och så länge det inte föreligger något annat försök till att ge en vetenskaplig förklaring till någon samhällsformations funktion och utveckling — just samhällsformationen, men inte livsföringen i något land, hos något folk, eller t. o. m. någon klass o. s. v. — ett annat försök, vilket i lika hög grad som materialismen skulle vara i stånd att införa ordning i 'hithörande fakta' och uppvisa en levande bild av en bestämd formation och samtidigt ge en strängt vetenskaplig förklaring av densamma — så länge kommer den materialistiska historieuppfattningen att vara synonym med social vetenskap. Materialismen är inte 'en i huvudsak vetenskaplig uppfattning av historien' . . . utan den enda vetenskapliga historieuppfattningen."[39]

[38] Det är detta som Engels kallar "den politiska ekonomin i vidare mening" i *Anti-Dühring,* Andra avsnittet, Politisk ekonomi, första kapitlet "Föremål och metod"; Arbetarkultur s. 201—07. Det som Engels tar upp och som jag vill framhäva är att *Kapitalets* undertitel faktiskt inte lyder "nationalekonomi" eller "politisk ekonomi", utan fastmer "Kritik av den politiska ekonomin". Han antyder att Marx ställer de "ekonomiska" problemen på en helt ny grundval varvid det som kallas "ekonomi" får en helt ny plats i tänkandet: analysen av "basen" i en av den materialistiska historieuppfattningens samhällsformer.

Men detta får också betydelse för terminologin. Engels skriver i Förordet till den engelska upplagan 1886 (BI s. 21—22/KI s. 38): "Alltså är det självklart, att en teori, som betraktar den moderna kapitalistiska produktionen rätt och slätt som en utvecklingsfas i mänsklighetens ekonomiska historia, måste använda andra termer, än dessa skriftställare vant sig vid, de som uppfattar detta produktionssätt som oförgängligt och slutgiltigt."

[39] A. a. s. 47/a. a. s. 142.

II:3. Frågeställningen

Därmed har jag presenterat det problem som vägleder denna kommentar och studiehandledning: *Vilket är förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningen och 'Kapitalet'?* Vad händer med "den materialistiska historieuppfattningens grundläggande begrepp" när de inte enbart existerar i ett historiefilosofiskt forskningprogram, utan också skall fungera som "ledtråd" i den genomförda vetenskapliga analysen av den kapitalistiska samhällsformen?[40]

I *Förordet (1859)* angav Marx den materialistiska historieuppfattningens grundbegrepp till "produktivkrafter", "produktionsförhållanden", "bas" och "överbyggnad". Från *Kommunistiska manifestet (1848)* kan vi dessutom tillfoga begreppet "klasskamp". Vad händer med dessa begrepp i den genomförda vetenskapliga analysen av kapitalismen? Vilket är förhållandet mellan kapitalismens "produktivkrafter" och kapitalismens "produktionsförhållanden"? Vilket är förhållandet mellan kapita-

40 Detta problem är ett av de grundläggande i de senaste femton årens Marx-forskning och internationella diskussion om *Kapitalet* (se Inledningens not 5). Det finns närvarande som bakgrund och som mer eller mindre klart preciserad frågeställning i många av denna diskussions främsta arbeten. Det sätt varpå jag ställer problemet här i Inledningens kap. II:2 och II:3 är emellertid inte oskyldigt i förhållande till denna diskussion, trots den skenbara enkelheten. Dels utgår jag från denna diskussion, dels intar jag en ståndpunkt som några deltagare förmodligen skulle finna kontroversiell. *Men genom att ställa problemet på just detta sätt, och genom att konsekvent försöka hålla fast vid det genom 'Första bokens' framställning (kräva svar av Marx teori), tror jag mig kunna tillföra diskussionen flera preciseringar i fruktbar riktning.*

Viktiga arbeten där denna problematik är närvarande, mer eller mindre uttryckligt, är: *Grundlagen des Historischen Materialismus,* Dietz 1976, kap. I:3—4 och II (avsnitten skrivna av Wolfgang Eichhorn och Erich Hahn, DDR); Hahn, E., *Materialistische Dialektik und Klassenbewußtsein,* Berlin 1974, kap. I:1—3; Scheler, H., *Aufsätze zum historischen Materialismus,* Berlin 1973, s. 9—37; Wygodski, W. S., *Wie 'Das Kapital' enstand* (Moskva 1970), Berlin 1976, kap. 1 och 2; Tuchscheerer, W., *Bevor 'Das Kapital' entstand,* Berlin 1968, kap. 4 och 5; Tökei, F., *Zur Theorie der Gesellschaftsformen,* Budapest 1977, kap. 1–2; Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa kapitalet 2* (Paris 1965), Cavefors 1970, s. 35–59, 87, 95–150; Poulantzas, N., *Politisk makt och sociala klasser* (Paris 1968), Falköping 1970, Inledning s. 9–34 (engelsk översättning); Balibar, E., *Fem studier i den historiske materialisme* (Paris 1974), Köpenhamn 1977, kap. III Introduktion och IV:2; Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, Frankfurt 1968 (engelsk och dansk översättning, svensk pågår), kap. 1, 28, 29 och 34; Reichelt, H., *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx,* Frankfurt 1970 (dansk översättning), s. 19—25, 50—62, 254—66, och densammes "Zur Staatstheorie im Frühwerk von Marx und Engels" i Hennig u. a. (hrsg.) *Karl Marx/ Friedrich Engels Staatstheorie,* Frankfurt 1974, s. XLV—LVIII (dansk översättning); Schanz, H. J., *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status,* Aarhus 1973, s. 7–38, och densammes *Antikritik,* Aarhus 1977, kap. 4.

lismens "bas" och kapitalismens "överbyggnad"? Och vad kännetecknar "klasskampen" under kapitalismen? Jag frågar alltså helt enkelt efter hur den historiematerialistiska analysen av den kapitalistiska samhällsformen ser ut. Jag frågar efter hur *Kapitalets* framställning ser ut, hur *Kapitalet* är uppbyggd betraktad som vetenskaplig teori. Jag frågar efter vilka grundbegrepp framställningen innehåller och vilket sambandet är mellan dem.

Som vi vet var samtidens samhälleliga och politiska skeende utgångspunkten för Marx. Lönarbetarklassens situation ställde frågor och problem som måste besvaras.[41] Detta ledde Marx till en kritik av den tyska historiefilosofin och en kritik av den engelska politiska ekonomin. Men eftersom Marx utgår från lönarbetarklassens historiska situation så följer omedelbart frågan: Vad har *Kapitalet* att göra med lönarbetarklassen och dess medvetande om sin egen situation? Vad har *Kapitalet* att göra med socialismen?

Men innan vi sammanfattande kan besvara dessa frågor har vi en hel del att lära oss om varan, penningen, kapitalet och kapitalförhållandet; en hel del att lära oss om konstant kapital, variabelt kapital och mervärde; och ytterligare en hel del att lära oss om arbetsprocessens omformning från hantverk till storindustri.

Uppläggningen av denna bok är enkel. *Inledningen* har just mynnat ut i en frågeställning med tre delproblem. I *Textkommentaren* kommer vi att bearbeta Marx text i ljuset av denna frågeställning; vi kräver av Marx teori att den skall kunna ge oss svar på våra frågor. I *Avslutningen* sammanfattas resultaten av arbetet med Marx text. Jag framlägger mitt svar på de ovan ställda frågorna i en sammanhängande framställning om *Kapitalet* och dess plats och roll i den vetenskapliga socialismens tankebyggnad.[42]

[41] Se Inledningen kap. I:2 och II:1.

[42] Innan läsaren går vidare vill jag rekommendera Innehållsförteckningen, rubriker och underrubriker till *Första bokens* avdelningar, samt Bilaga 1–3.

Textkommentar

"... skall man inte kunna beskylla denna bok för svårförståelighet. Jag syftar givetvis på läsare, som vill lära något nytt, alltså även vill tänka själva."

Karl Marx

(*Kapitalets* första bok, sid. 3/12.)

Karl Marx

Kapitalet

Kritik av den politiska ekonomin

Första boken

Kapitalets produktionsprocess

FÖRSTA AVDELNINGEN

Vara och pengar

Eller: De samhälleliga förhållanden som är knutna till varuformen och penningformen, den kapitalistiska rikedomens "elementarformer".

En översikt.

1

Avsikten är att så snabbt som möjligt komma igenom Första avdelningen och börja studierna med Andra avdelningen och kap. 4. Därför ger jag här bara en *översikt* över kap. 1—3 (se Inledningen, sid. 26—27).

Jag skall försöka tydliggöra huvuddragen i analysen av varan och penningen. Det innebär att jag skall försöka framhäva den syn på varan, penningen och kapitalet som Friedrich Engels gör sig till tolk för i en känd formulering (TKr 212—13/ZKr 475—76):

> "... den politiska ekonomin handlar inte om ting utan om förhållanden mellan personer och sist och slutligen mellan klasser, men dessa förhållanden är ständigt *bundna vid ting och uppträder som ting.*"

Engels talar om att vi inte får se analysen av varan och penningen som nationalekonomi eller politisk ekonomi i snäv bemärkelse. *I stället skall vi se den som ekonomi i historiematerialistisk mening* (se Inledningen not 38). Jag skall alltså här i denna översikt framhålla på vad sätt analysen av varuformen och penningformen är en analys av "förhållanden mellan personer", *samhälleliga förhållanden.*

(Emellertid inbegrips inte *produktionsförhållanden* i strikt mening och *klassförhållanden* i analysen av den enkla varuformen och penningformen. Det är först vid analysen av *kapitalformen* som de uppträder. Detta klargörs i min Sammanfattning av kap. 4 och 5.)

Jag skall alltså försöka lyfta fram hur Marx analys av varan och penningen (som vanligtvis uppfattas som en "värdeteori" eller en "pristeori") egentligen är en analys av *samhälleliga förhållanden* — de samhälleliga förhållanden som är knutna till de ekonomiska formerna vara och pengar. Endast vissa avsnitt ur Marx text skall läsas. Får jag föreslå följande studieordning:

a) Punkt 1—9 i min kommentar och studiebehandledning.

b) Marx kap. 1:1—2 samt första sidan av kap. 1:3. Dessa avsnitt läses tillsammans med punkt 10—24.

c) Kap. 1:4 och punkt 25—31.

d) Kap. 2 och punkt 32—36.

e) Ingenting ur Marx kap. 3, utan i stället punkt 37—39.

Marx första tre kapitel är svåra. Acceptera därför om det känns som att slå huvudet i en kompakt vägg. Ge inte upp. Man måste igenom det

förr eller senare. Generationer av Marx-läsare har haft denna upplevelse, precis som Deutscher. Men precis som Deutscher också framhåller kan han, när han går tillbaka och läser om, inte förstå hur kunde tycka att det var så svårt. Det är ju så enkelt och självklart — i efterhand.

Jag har ansträngt mig att göra framställningen så klar och lättfattlig som möjligt. Men ämnet är svårt och komplicerat. Många kanske kommer att tycka att det är alltför tungläst. Då har jag följande förslag: Läs punkt 1—11 i min kommentar och studiehandledning. Läs dessutom punkt 25, 26, 27 och 28. Gå därefter fram till sid. 75. Studera någon av de böcker som jag rekommenderar under rubriken "Bredvidläsning". Börja därefter direkt med Andra avdelningen, punkt 40.

Det viktigaste är att inte fastna i kap. 1—3 på detta stadium av *Kapitalet*-studierna! Ägna inte veckor åt att fundera och diskuterna om den s. k. "arbetsvärdeläran" är sann eller ej! Det är ett fascinerande problem och en fascinerande diskussion. Men det blir ännu mer fascinerande när man har läst igenom hela *Första boken* och återkommer till mer grundliga studier av kap. 1—3. För att nu inte tala om hur intressant det blir när man har studerat även *Tredje bokens* kap. 8—12 som handlar om prisbildningen. Det är ju vanligtvis det problemet man tror sig finna i *Första boken* kap. 1!

2

Ekonomiska företeelser (ting, former och förhållanden, samt människor som bär upp dem). Grundmaterialet för den politiska ekonomins analys är ett antal verkligt existerande företeelser. De företeelser som tillsammans utgör kapitalismen är t. ex. varuformen, bytesförhållandet, penningformen, kapitalformen, lönarbetet och kapitalförhållandet mellan kapital och lönarbete. Dessa och flera andra företeelser utgör föremålet för den politiska ekonomins analys, oavsett om det är ekonomi i snäv mening eller i historiematerialistisk mening (Inledningen, not 38).

Den politiska ekonomins *begrepp* försöker vara sanna återspeglingar av (hypoteser om) dessa verkliga företeelser. Dess *teorier* försöker vara sanna återspeglingar av (hypoteser om) de verkliga *sammanhangen* mellan dem.

Men den materialistiska historieuppfattningen gör att man ser på dessa företeelser på ett särskilt sätt. I Inledningen framgick att den materialistiska historieuppfattningen ser historien indelad i olika epoker eller olika samhällsformer. För Marx är det därmed ett grundläggande problem att reda ut vilka ekonomiska företeelser som finns i alla samhällsformer och vilka som tillhör bara en eller några.

3

Historiskt allmänna ekonomiska företeelser. I alla samhällsformer finner vi människan och naturen. Genom arbetet (produktionen) bearbetar människorna naturen och frambringar föda, bruks- och njutningsföremål. I *Inledningen* till *Grundrisse (1857—58)* skriver Marx (Gr 6—7/ES 22—23):

> "När vi här talar om produktion, så avser vi alltid produktionen på ett bestämt samhälleligt utvecklingsstadium — samhälleliga individers produktion ... Men alla produktionsepoker har vissa kännetecken, vissa bestämningar gemensamt ... Några bestämningar hör till alla epoker ... Det finns bestämningar som gäller för den modernaste såväl som för den äldsta epoken."

Och de egenskaper som hör till alla samhällsformer är det faktum att allt arbete (produktion) försiggår som en process mellan människorna och naturen (Gr 7/ES 23):

> "Det som förenar alla produktionsformer, deras enhet, framgår redan därav, att subjektet i produktionen, mänskligheten, och objektet, naturen, är desamma."

4

Historiskt specifika företeelser. Människan, arbetet och naturen är alltså historiskt allmänna företeelser. Men i olika samhällsformer antar de olika *samhällelig form.* Arbetet har t. ex. bedrivits som slavarbete i antikens Grekland och Rom, som liveget arbete under medeltidens feodalism eller som modernt lönarbete i den moderna tidens kapitalism. Människan — betraktad som en ekonomisk företeelse — är heller inte densamma. Vi kan inte tala om en historiskt allmän "mänsklig natur". De "människor" vi möter i produktionen är alltid människor "på ett bestämt samhälleligt utvecklingsstadium", "samhälleliga individer" (Gr 6—7/ES 22—23).

5

Nyttighet eller bruksvärde. De föremål som människorna frambringar ur naturen för att tillfredsställa sina behov kallar vi nyttigheter eller nyttiga ting. Deras egenskaper gör att de har *bruksvärde* (ty. *Gebrauchswert,* eng. *use-value*) för människorna. Därmed avses timrets nyttighet (bruksvärde) att kunna användas vid husbygge eller pappersframställning, stolens nyttighet att kunna sittas på, rockens nyttighet att ge värme eller brödets nyttighet att ge näring, mättnad och njutning.

Men det måste alltid vara *nyttighet för någon.* Någon människa måste alltid kunna eller vilja nyttja eller bruka föremålet. Annars har det ingen nyttighet eller bruksvärde. Ännu inte funnen malm har bruksvärde först när den hittas av människorna och blir brytbar genom olika anläggningar och transportleder. Sälskinn har inget bruksvärde i modeskaparnas Paris så länge sälungarna ligger och solar sig på klipporna. För att bli bruksvärde eller nyttighet måste alltså föremålet dras in i människornas verksamhets- eller behovssfär. Utanför detta område är föremålen ren natur och har alltså ingenting att göra med den politiska ekonomin som vetenskap, varken i snäv mening eller i historiematerialistisk mening (Inledningen, not 38.).

6

Produkter. Föremål med bruksvärde finner människorna jungfruligt i naturen såsom luft, vatten, eld, växtlighet och djurliv. Men föremål med bruksvärde kan också behöva frambringas genom att människorna bearbetar naturen med arbetet: brukar jorden, bryter malmen, jagar djuren, odlar växter och föder boskap. Genom arbetet kan naturföremål omformas och bibringas egenskaper som ger dem önskat bruksvärde. Träd blir till timmer, timmer till plank, och plank blir till hus eller snickerier. Föremål som frambragts av arbete kallar vi *produkter.* (Latinets *pro-duco,* betyder frambringa, alstra, dra fram.)

7

Produkternas materiella egenskaper (materiell form eller naturalform). Produkter frambragta ur naturen består av materia (ty. *Material, Stoff)* som omformats på ett ändamålsenligt sätt. Genom arbetet kan produkten ges den ena eller andra materiella formen eller egenskapen. Produkten har bruksvärde genom sin materiella form, dvs. sina egenskaper som omformat naturföremål. Det kan vara kemiska eller fysikaliska egenskaper, färg, form eller tekniska finesser.

En stol. t. ex., består av trä med viss hållfasthet. Genom snickeriarbete har träet getts en speciell form. Det har formats till ben, sits och rygg, och dessa har hopfogats på ett särskilt sätt. Genom slipning och ytbehandling har träet gjorts behagligt att sitta på samt motståndskraftigt mot väta. Dessa egenskaper sammantagna är stolens materiella form.

Naturligtvis är det så att även obearbetade naturföremål har materiell form. Och naturligtvis är det denna materiella form, eller dessa egenskaper, som ger även obearbetade naturalföremål möjlighet att bli bruksvärde. Den obearbetade malmens materiella egenskaper ger den

ett visst bruksvärde. Och det friska källvattnet har sina speciella materiella egenskaper och sitt speciella bruksvärde.

Marx använder ibland uttrycken "materiell form" eller "föremålslig (ty. *stofflich*) form". Ibland använder han t. o. m. ordet "bruksvärde" (ty. *gebrauchswert*) när han avser de materiella egenskaperna eller den materiella formen i strikt mening. Men oftast använder han ordet "naturalform" (ty. *Naturalform*). Det ordet bär fram en klar innebörd, och jag kommer att använda ordet "naturalform" i min kommentartext.

8

Produkternas samhälleliga egenskaper, deras samhälleliga form. Produkterna kan frambringas under olika samhälleliga förhållanden. Om vi bortser från allt som har med deras materiella egenskaper (naturalform) att göra, kan vi ändå tala om egenskaper som produkter får genom att ingå i olika samhälleliga sammanhang, dvs. i olika samhällsformer. Jag avser specifikt *samhälleliga egenskaper.* Marx talar om produkternas *samhälleliga form.*

Genom att produceras under olika samhälleliga förhållanden får produkterna sin *samhälleliga form,* eller sin *ekonomiska form.* Sädeskorn har (oavsett den föränderliga naturalformen) varit materiell bärare av många olika ekonomiska former under historiens lopp. Sädeskorn har varit solguden Faraos egendom och lagts i förråd till utsäde och hungerår. Sädeskorn har använts som foder till slavar. Sädeskorn har varit tionde till präster och skattesäd till godsherrar. Sädeskorn har varit *varor* som har utbytts mot andra varor. Och slutlingen har de varit *kapital.* Dessa olika ekonomiska former (samhälleliga egenskaper hos tingen) är specifika för olika samhällsformer. De är *historiskt specifika* ekonomiska företeelser (punkt 4).

9

Den materialistiska historieuppfattningen. Detta sätt att tänka grundas i den materialistiska historieuppfattningen. Om man har som utgångspunkt att historien har innehållit olika samhällsformer, så blir det naturligtvis viktigt att kunna påvisa vad som är specifikt för varje enskild samhällsform. Därmed blir det till en början viktigt att kunna skilja mellan det som är historiskt allmänt och det som är historiskt specifikt. Men det blir också viktigt att kunna skilja de egenskaper som ingår i föremålens naturalform från de egenskaper som ingår i föremålens samhälleliga form.

Under 1800-talet hävdade rasismens och slaveriets anhängare att

människor av den svarta rasen *av naturen* var slavar. Slavkaraktären ansågs vara knuten till deras kroppsliga och andliga egenskaper. Men för Marx kan sådant tänkande endast vara metafysik eller mystik. En *samhällelig* egenskap kan inte ingå som en kemisk eller fysiologisk egenskap i ett naturföremål. Man får inte blanda samman *samhällelig form* och *naturalform*. Han skriver rakt på sak i *Lönarbete och kapital (1847) (1849)* (ES 518/MEW 6 s. 407) (ä. ö.):

> "En neger är en neger. Först under bestämda förhållanden blir han till slav."

Samma sak gäller verktyg och maskiner under kapitalismen:

> "En bomullspinnmaskin är en maskin att spinna bomull med. Först under bestämda förhållanden blir den till kapital."

Och vi skulle kunna fortsätta med våra sädeskorn. Sädeskorn är sädeskorn. Först under bestämda förhållanden blir de till tionde åt prästen (eller skatt åt godsherren, eller till handelsvaror, eller till kapital). Detsamma gäller arbetet. Blott under bestämda förhållanden blir det till slavarbete, liveget arbete, självägande småföretagararbete eller kapitalistiskt lönarbete.

Det Marx gör i 'Kapitalet' är att analysera de samhälleliga förhållanden och ekonomiska former under vilka maskiner och verktyg är kapital och arbetet är kapitalistiskt lönarbete, en analys av "basen" i den kapitalistiska samhällsformen.

Varan

1:1. Varans två faktorer: bruksvärde och värde (värdesubstans, värdestorlek) (ä. ö.)

Tema: Varans dubbelkaraktär

10

Marx skall alltså studera kapitalismen. Det gör att han för åt sidan alla de ekonomiska former och samhälleliga förhållanden som inte är kapitalistiska. Han befinner sig alltså redan början i en miljö som definitionsmässigt är kapitalistisk (31/49):

> "I de samhällen där det kapitalistiska produktionssättet härskar uppträder rikedomen som en 'oerhörd varuanhopning', den enskilda varan som dess elementarform."

Marx tänker sig alltså ett samhälle där det kapitalistiska produktionssättet härskar, ett rent kapitalistiskt samhälle. Men han börjar med att studera *varuformen,* den ekonomiska företeelse som är kapitalformens grundbeståndsdel. (Vad han menar med grundbeståndsdel eller "elementarform" blir klarare nedan i punkt 40.)

En produkt får *varuform* om den tillverkas för att bytas eller säljas. Själva varuutbytet är ett förhållande mellan de två bytande personerna. Varuutbytet uppstår därför att den ene har behov av bruksvärdet i den andres produkt. Varuutbytet har alltså sin grund *i arbetsdelningen* där olika producenter framställer produkter med olika slags bruksvärden, där en producent inte själv kan producera alla de bruksvärden han själv behöver.

11

Om en produkt är vara har den två sidor. Dels sin *naturalform* (punkt 7) som ger den dess bruksvärde. Dels sin *samhälleliga* form, egenskapen (punkt 8) att vara utbytbar. Detta är en gammal sanning i det mänskliga tänkandet kring de ekonomiska företeelserna, och Marx låter Aristoteles framhäva (TKr 15/ZKr 15):

> "Ty tvåfaldigt är bruket av varje nyttighet ... Det ena är eget för tinget som sådant, det andra inte, såsom fallet är med en sandal: att tjäna som fotbeklädnad och att vara utbytbar."

Den första sidan kallar Marx och den klassiska ekonomin för varans bruksvärde. Den andra sidan kallar han för varans *bytesvärde.* OBS! En sandal som tillverkas av en naturahushållande bonde för att användas av honom själv är ingen *vara.* Det är en produkt rätt och slätt. Den har producerats under sådana samhälleliga förhållanden att den *inte skall* utbytas. Den har inget bytesvärde utan enbart bruksvärde. Varans *dubbelkaraktär* som Marx talar om i rubriken till kap. 1:1 gäller alltså endast *varor,* produkter som frambringas under speciella samhälleliga förhållanden.

Och här kan vi inse vikten av Marx materialistiska historieuppfattning. Det är ju först utifrån dess hypoteser som Marx kan dela in historien i olika *samhällsformer* som består av historiskt specifika samhälleliga förhållanden och specifika ekonomiska former (32/50):

> "Bruksvärden bildar rikedomens materiella innehåll, vilken dess samhälleliga form än må vara. I den samhällsform som vi har att undersöka, utgör de samtidigt de materiella bärarna av — bytesvärdet."

12

I punkt 2—9 talade vi om olika grundbegrepp. Vi skall nu se hur företeelsen bruksvärde behandlas i kap. 1:1.

a) Nyttiga ting, varukroppens materiella egenskaper (naturalform) och bruksvärdet behandlar Marx i de första styckena av kap. 1:1 (31 — 32/49—50). Jämför Marx text med punkt 5—7 ovan.

b) I sista stycket av kap. 1:1 (36/55) diskuteras åter skillnaden mellan en produkt rätt och slätt och en vara. I en viktig inskjuten parentes påvisar Engels andra ekonomiska former som produkter kan existera i.

13

Bytesvärdet. Men en vara är inte bara "ett yttre föremål, ett ting som genom sina egenskaper tillfredsställer mänskliga behov av något slag" (31/49). Varan har också den samhälleliga egenskapen att vara utbytbar. Den har inte bara bruksvärde utan också bytesvärde (32—33/50—51).

Tema: Värde och bytesvärde

14

Nu har Marx presenterat bruksvärdet och bytesvärdet för oss. Men vad är egentligen bytesvärdet? På sid. 32—34/50—53 genomför Marx en argumentation för att visa att bytesvärdet inte är något annat än ett

uttryckssätt eller en "uppenbarelseform" (KI, *Ausdrucksweise, "Erscheinungsform"*, Marx citationstecken) för något tredje. Och detta tredje är helt enkelt värde, materialiserat abstrakt mänskligt arbete.

För att komma fram till detta utgår Marx från varukroppens naturalform och alla de egenskaper som varukroppen har som konkret föremål. Men varukroppens materiella egenskaper (naturalformen) undanskymmer egenskapen värde. Därför abstraherar Marx bort alla naturalformens egenskaper. Han bortser från alla "geometriska, fysikaliska, kemiska och andra naturegenskaper" och vad återstår? Jo, endast en egenskap, nämligen att vara arbetsprodukt (33—34/52). Marx skriver (ä. ö.):

> "Bortser man nu från varukropparnas bruksvärde ... då bortser vi också från de kroppsliga beståndsdelar och former, som gör den till ett bruksvärde. Det är inte längre fråga om bord eller hus eller garn eller något annat nyttigt ting. Alla dess sinnliga beskaffenheter är upplösta. Nu är det inte heller fråga om en produkt av snickerarbete eller byggnadsarbete eller spinneriarbete ... eller eljest något bestämt produktivt arbete ... alla är reducerade till likartat mänskligt arbete, abstrakt mänskligt arbete."

Bytesvärdet är alltså ett uttryckssätt eller en "uppenbarelseform" för värdet, eller värdesubstansen som Marx också skriver. Och värdesubstansen utgörs av det nedlagda mänskliga arbetet, abstrakt sett. Den är helt enkelt en arbetsmängd av likartat mänskligt arbete, arbete rätt och slätt, arbete där man har abstraherat bort alla olikheter hos olika slags arbete som kan ge produkterna olika materiell form.

15

Bytesvärdet är alltså något annat än värdesubstansen. Bytesvärdet är värdesubstanses uttryckssätt eller "uppenbarelseform". Bytesvärdet är den form i vilken värdesubstansen kommer till uttryck, en *värdeform* (se rubriken till kap. 1:3).

Detta låter komplicerat, men vi skall inte stanna vid det här. Vi skall ju inte närmare studera kap. 1:3 och 3, Marx analys av värdets *former*, dess "uppenbarelseformer". Se Inledningen sid. 26—27.

Det som är viktigt att slå fast här är att värdesubstansen är något som är åtskilt från den värdeform som den antar (bytesvärdet). Ett intressant problem blir naturligtvis frågan om värdesubstansens (värdets) *kvantitativa* förhållande till värdeformen (bytesvärdet, priset). Detta kvantitativa förhållanden återkommer Marx inte till förrän i *Tredje boken* kap. 8—12. Där påvisar han under vilka betingelser priserna avviker från värdena. Här behandlar han emellertid värdesubstansen re-

spektive värdeformen *kvalitativt. Han analyserar dessa ekonomiska former som sådana.* Och i det sammanhanget är det inte nödvändigt att dra in problemet om de kvantitativa avvikelserna.

Tema: Värdesubstansen

16

På sid. 34/53 skriver Marx att han i resten av kap. 1:1 tänker betrakta värdet "oberoende av denna form", dvs. oberoende av bytesvärdet (värdeformen). Han skall alltså behandla värdesubstansen.

Marx har fört oss från värdeformen (bytesvärdet) in till värdet. Han kommer att dröja kvar vid värdet och arbetet i resten av kap. 1:1 samt i kap. 1:2. Däremot kommer han närmare i kap. 1:3 att behandla varför och på vilket sätt värdet antar värdeform, de olika formerna som bytesvärdet kan antaga. Men här skall vi dröja kvar vid värdesubstansen.

a) Vad avgör värdesubstansens storlek (34/53)?

b) Varför innehåller inte en oskicklig och långsam arbetares produkt mer värde än en skicklig och snabb arbetares produkt?

c) Vad menar Marx med "samhälleligt nödvändig arbetstid" och vad betyder den för värdesubstansens storlek (34—35/53—54)?

d) Vad menar Marx med "arbetets produktivkraft" eller arbetsproduktiviteten (35/54)? Vad avgör dess höjd?

e) Vad har arbetsproduktiviteten för betydelse för värdesubstansens storlek (35—36/54—55)?

Anm. Ett översättningsfel i BI på sid. 36 rad 10. Där står "större". Det skall naturligtvis vara "mindre", KI s. 55.

17

OBS! Den samhälleligt nödvändiga arbetstiden är ett *genomsnitt* av de olika arbetstider som använts av de olika producenterna i branschen. Arbete med högre arbetsproduktivitet innehåller mindre mängd abstrakt arbete. Varor producerade av sådant arbete kan alltså säljas billigare. Därmed har dess produkter högre konkurrenskraft på marknaden. Det omvända förhållandet råder för arbete med lägre produktivkraft. Vad som är genomsnitt fastställs på marknaden genom marknadskrafternas fria spel. För att få sälja sina varor måste de som har för höga priser sänka dem till genomsnittet. Däremot kan de vars arbetsproduktivitet ligger över genomsnittet (alltså kortare samhälleligt nödvändig arbetstid) höja sina priser och få en extra vinning.

Denna utjämningsprocess på marknaden (konkurrensen, lagen om tillgång och efterfrågan) *förutsätter* Marx. Han utgår från att den redan är genomförd och att genomsnittet har konstaterats. Denna process analyseras ingående i *Tredje boken,* kap. 8—12. Marx föregriper här resultatet av sin egen framställning och talar om den samhälleligt genomsnittliga arbetsproduktiviteten och arbetstiden.

18

Sammanfattning. Rubriken till kap. 1:1 lydde: "Varans två faktorer: bruksvärde och tärde (värdesubstans, värdestorlek)" (ä. ö.). Jag skall sammanfatta kap. 1:1 om varuformens dubbelkaraktär med en figur. Den heldragna linjen representerar "varukroppen själv" i sin naturalform, och den streckade representerar värdet. (OBS! Bytesvärdet kommer inte in i bilden förrän i kap. 1:3. Se punkt 24.)

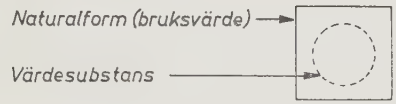

1:2. Dubbelkaraktären hos det i varorna nedlagda arbetet (ä. ö.)

19

I kap. 1:2 är Marx fortfarande kvar hos värdet och arbetet (se punkt 16). På sid. 35/56 skriver han (ä. ö.) (kursiv. MD):

> "Ursprungligen framträdde varan för oss som ett slags tvillingväsen: bruksvärde och bytesvärde. Senare visade det sig, att inte heller arbetet äger samma karaktär, då det är uttryckt i *värdet,* som då det frambringar *bruksvärden.* Denna tvillingnatur hos det i varorna nedlagda arbetet har först av mig blivit kritiskt påvisad. Denna punkt är själva kärnpunkten, då det gäller att förstå den politiska ekonomin."

Detta skall vi närmare studera i punkterna nedan. Och att detta är en kärnfråga framhåller Marx även i ett brev till Engels av den 24/8 1867 som finns baktill i BI. OBS! Marx talar här om arbete i historiskt specifik form: varuproducerande arbete.

20

Konkret arbete. När nu Marx närmare skall betrakta arbetets dubbelkaraktär börjar han med det konkreta arbetet. På sid. 36—38/56—58 finner vi följande uttryck: "bestämt slag av produktiv verksamhet" — "nyttigt arbete" — "kvalitativt olika, nyttiga arbeten" — "konkret arbete". Gå noga igenom dessa sidor för att förstå förhållandet mellan konkret arbete och ett föremåls materiella egenskaper (naturalform) och därmed dess bruksvärde. Jfr. punkt 5—7 och 12.

21

På sid. 37—38/57 möter vi det historiskt allmänna arbete som vi snuddade vid i punkt 3. Marx skriver:

> "Arbetet är alltså såsom upphov till bruksvärden . . . ett av alla samhällsformer oberoende existensvillkor för människan, den eviga naturnödvändigheten att sörja för ämnesomsättningen (ty. *Stoffwechsel,* eng. *metabolism)* mellan naturen och människan . . ."

Det gör att alla produkter och följaktligen alla "varukroppar" utgör "föreningar av två element, råmaterial och arbete". Råmaterialet hämtas från naturen och arbetet är den mänskliga verksamheten. Vad människan kan göra är endast att "förändra naturens former" på olika sätt för att förändra råmaterialets naturalform och därmed frambringa olika nyttigheter (38/57). (Se punkt 3—7.) I kap. 5:1 återkommer vi närmare till arbetsprocessen, betraktad historiskt allmänt. Det historiskt allmänna arbetet får inte sammanblandas med det abstrakta arbetet. Det abstrakta arbetet är ju knutet till arbete i en viss samhällelig form, *varu*producerande arbete.

22

Abstrakt arbete. Det andra momentet i arbetets dubbelkaraktär övergår Marx till på sid. 38/58 med orden: "Vid övergår nu från varan som bruksföremål till varuvärdet". Hans utgångspunkt är alltså varans dubbelkaraktär (punkt 18). Denna sida av arbetets dubbelkaraktär försöker han fånga med de språkliga uttrycken: "mänskligt arbete utan särskild kvalitet" — "abstrakt mänskligt arbete" (38—41/58—61). (Se även punkt 14 och 16.)

23

Det sista sammanfattande stycket är viktigt (41—42/61). Hur kan ett och samma arbete ha en dubbel karaktär? Hur är det möjligt att samma

arbete är både konkret och abstrakt? Förhållandet mellan *varans* dubbelkaraktär och *arbetets* tecknar jag i följande sammanfattning av kap. 1:2. (Se punkt 18.)

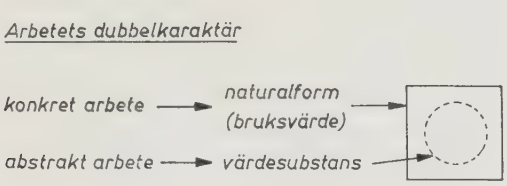

1:3. Värdeformen eller bytesvärdet

24

På sid. 34/53 skrev Marx att "undersökningens fortgång skall föra oss tillbaka till bytesvärdet" (punkt 16). Svårigheten är att förklara *varför* och *hur* värdesubstansen (värdet) framträder i form av bytesvärde, som pengar eller pris (punkt 15). Detta antyds av Marx i noten med asterisk på sid. 36/55, samt i den sista meningen av kap. 1:2 i BI ur franska upplagan (BI s. 42).

Marx har alltså i kap. 1:1 kommit fram till (genom uteslutningsmetoden) att *bytesvärdet* måste vara ett uttryckssätt eller en "uppenbarelseform" för *värdet* som skapats av abstrakt mänskligt arbete. Han har i kap. 1:2 närmare behandlat varans och arbetets dubbelkaraktär.

Här i kap. 1:3 står Marx nu i begrepp att påvisa *hur* sambandet är mellan värde och bytesvärde, mellan värdesubstans och värdeform. Han skall analysera de olika värdeformerna, vars sista form är penningen. Marx skriver (42/62) (ä. ö.):

> "Var och en vet ... att varorna äger en gemensam värdeform, penningformen, som bildar en högst påtaglig kontrast till deras bruksvärdens omväxlande naturalformer. Här gäller det nu att prestera något som den borgerliga ekonomin inte ens har försökt, nämligen att påvisa denna penningforms ursprung (KI, *Genesis*)."

Vi skall inte här följa Marx på färden utan hoppa över kap. 1:3. Se Inledningen sid. 26—27.

1:4. Varans fetisch-karaktär och dess hemlighet

25

Bytesvärdet och det samhälleliga sammanhanget. Varuutbytet knyter samman de olika enskilt producerande varuägarna till ett *samhälle.* En bagare bakar fler limpor än han behöver. Han bakar inte bara för egna behov. Han bakar för andras behov. Samhället i övrigt behöver ett antal bröd-bruksvärden. Det varuproducerande arbetet producerar för att sälja till andra. Därmed är det *samhällelig produktion.* Det är produktion för ett samhälle. Det är produktion i ett samhälleligt sammanhang. Marx uttrycker sig på följande sätt (62/86):

> ". . . så snart människorna på ett eller annat sätt arbetar för varandra, får deras arbete samhällelig form."

Rikedomen antar varuform endast under speciella *historiska förutsättningar.* Den första är att det råder en utvecklad arbetsdelning (det är ju inte viktigt här, att klara ut *hur* den har uppkommit); det råder en specialiserad arbetsdelning mellan olika individer eller olika geografiska regioner. Den andra förutsättningen är att *utbytet* av produkter *verkligen* kommer igång och fortsätter att existera.

I definitionen av begreppen vara och varuform ingår alltså två moment. Vi har å ena sidan olika enskilda produktionsprocesser. Producenterna producerar oberoende av varandra. De producerar privat eller enskilt. Å andra sidan ingår de i ett samhälleligt sammanhang av arbetsdelning där alla drar sitt strå till stacken. Det råder en motsättning mellan arbetets privata bedrivande och det samhälleliga sammanhang det ingår i. Den ekonomiska formen *vara* upphäver denna motsättning, dvs. ger den en form att röra sig i. *Varuutbytet* förmedlar det samhälleliga sammanhanget mellan producenterna.

26

Varans fetisch-karaktär. Ting och samhälleliga förhållanden. Vi närmar oss nu det som jag utlovade i punkt 1 och som fanns i citatet från Engels, nämligen på vad sätt analysen av varan och penningen inte bara är en analys av ting utan fastmer en analys av samhälleliga förhållanden.

Marx börjar kap. 1:4 med påpekandet att varan vid en första anblick ser ganska enkel ut, men att den vid närmare analys visar sig vara fylld av problem. Vari ligger då det problematiska (62/86)?

> "Vad är alltså orsaken till den gåtfulla karaktär, som arbetsprodukten får, så snart den antar varuform? Uppenbarligen är det just denna form."

Den analys som Marx syftar på är den som genomfördes i kap. 1:3. Där framkom vissa "egendomligheter" (49/70) hos värdeformen som utgör grunden för varans "fetisch-karaktär". Analysen i kap. 1:3 ger följande resultat:

1) De enskilt bedrivna arbetena är egentligen samhälleligt arbete. De ingår i ett samhälleligt sammanhang. De utgör produktion i och för ett samhälle. 2) Varuutbytet utgör det samhälleliga bandet mellan de enskilda och isolerat producerande producenterna. 3) Förhållandet mellan producenterna och deras arbetsinsatser är *samhälleliga förhållanden* mellan individer. 4) Men arbetsmängderna framträder inte förrän i själva varuutbytet på marknaden. Arbetsmängderna (värdesubstanserna) framträder först i varornas bytesvärden (punkt 9 och 10). 5) Och det "egendomliga" inträffar att värdesubstansen hos en vara framträder först när den byts mot *andra* varor, när den byts mot *andra materiella varukroppar*. 6) *Samhälleliga förhållanden mellan personer ser alltså ut som förhållanden mellan ting.*

Hela detta komplicerade förhållande sammanfattar Marx på de första sidorna av kap. 1:4 (63—64/87) (ä. ö.):

> "Bruksföremål kan överhuvudtaget endast bli varor, då de är produkter av från varandra oavhängigt bedrivna privatarbeten. Dessa privatarbeten sammantagna bildar det samhälleliga totalarbetet. Då producenterna träder i samhällelig kontakt med varandra först genom utbytet av sina arbetsprodukter, framträder (KI, *erscheint*) också den specifikt samhälleliga karaktären av deras privatarbeten först genom detta utbyte."

Marx fortsätter (63^{IV}/87) (ä. ö.) (svåröversatt):

> "Eller, privatarbetena uppträder i praktiken som länkar i det samhälleliga totalarbetet först genom de relationer som utbytet skapar mellan arbetsprodukterna, och förmedlat genom dessa, mellan producenterna."

Och slutligen (63^{IV}—64^{I}/87) (ä. ö.):

> "För producenterna framstår därför deras privatarbetens samhälleliga relationer just så som de är, dvs. inte som direkt samhälleliga förhållanden mellan personerna i själva deras arbeten, utan snarare som tingsliga förhållanden mellan personerna och samhälleliga förhållanden mellan tingen (KI, *sachliche Verhältnisse der Personen und gesellschaftliche Verhältnisse der Sachen*)."

Detta är kärnan i de mystifikationer som varan ger upphov till och som ställer till problem. Marx kallar det varans fetisch-karaktär. Samhäl-

leliga förhållanden mellan människor tar formen av förhållanden mellan ting.

27

Varans fetisch-karaktär och den borgerliga nationalekonomin. I den moderna borgerliga nationalekonomin möter vi ett tydligt exempel på tänkande som inte kan genomskåda varans fetisch-karaktär. Där ses ekonomi (eng. *economics*) överhuvudtaget inte som en vetenskap om de olika samhällsformerna och deras produktivkrafter och produktionsförhållanden, dvs. ekonomi i historiematerialistisk mening. I stället ses ekonomi som något snävt och tekniskt (se Inledningen not 38). Ekonomi blir läran om prisrörelserna, tillgång och efterfrågan, inkomster, sparande, konsumtion och investeringar, alltså läran om *tingens,* varornas och pengarnas, rörelser. *Men den ställer inte frågan under vilka samhälleliga förhållanden det alls kan finnas varor, pengar och priser, eller under vilka förhållanden arbetet betalas med lön.* (Se citatet från Marx i punkt 24, och citatet från Engels i punkt 1.)

Den moderna borgerliga ekonomin är därför en vetenskap utan genomreflekterad begreppslig grundval. Den kan inte förklara eller begreppsligt bestämma (definiera) de kategorier och begrepp som den opererar med. I stället uppfattas de som oproblematiska och givna. Är de givna av Gud, naturen, ödet eller "utvecklingen"? I varje fall ses de inte som *historiskt producerade av mänskliga handlingar,* av historiska klasskampshandlingar och historiska klasskampsresultat.

(Dessa klasskampsresultat, i sin tur, uppstår naturligtvis inte ovillkorligt, utan på grundval av vissa samhällsförhållanden, t. ex. "produktivkrafternas utveckling", de s. k. geografiska upptäckterna, den katolska kyrkans förfall, godssystemets gradvisa upplösning och andra historiska omständigheter ur Europas ekonomiska historia kring år 1500 e. Kr. Men detta återkommer vi till i kap. 24.)

Genom att bedragas av varans fetisch-karaktär kan inte den borgerliga nationalekonomin genomskåda att de "ekonomiska" företeelserna varan och penningen *endast blir allmänt förekommande i samhället under vissa samhälleliga förhållanden,* under kapitalismen, när det kapitalistiska produktionsförhållandet upprätthålls. Därmed kan den borgerliga nationalekonomin inte inse att dessa samhälleliga förhållanden upprättats och upprätthålls av klasskampshandlingar. Därmed kan den inte heller utpeka de klasskampshandlingar som skulle kunna *upphäva* tingens, d. v. s. "marknadens", "den internationella konkurrensens" eller "kostnadslägets", despotiska makt över samhällsutvecklingen.

Det kan inte vi heller — ännu. Men efterhand som vi studerar oss

fram genom *Första boken* kommer grundförutsättningarna för det kapitalistiska systemet att blottläggas.

28

Den automatiska prismekanismen utanför mänsklig kontroll. Jag skall här helt kort ta upp några exempel ur den moderna nationalekonomins klassiska lärobok, nobelpristagaren P. A. Samuelsons *Economics* (den internationella student-upplagan, McGraw-Hill). Jag skall ta upp exempel på hur de grundläggande ekonomiska begreppen inte förklaras eller begreppsligt bestäms.

Samuelson inleder sin bok med att slå fast att varje samhälle möter tre grundläggande problem: *Vad, Hur,* och *För vem* skall det produceras. Det gäller såväl för Robinson Kruse som för ett modernt industrisamhälle, ja, rent av för ett bisamhälle. Det låter ju sympatiskt. Men Samuelson har inte mer än dragit upp detta tema förrän den borgerliga ekonomins ogenomtänkta grundbegrepp lyser fram. På sid. 14—15 formulerar han den första frågan sålunda (övers. MD): "Vilka varor skall produceras och i vilka mängder?" Det är förmodligen ett tanklöst skrivfel som avslöjar ett ogenomtänkt begrepp. Samuelson måste ju mena *produkter,* vilket han också skriver på raderna runt omkring. Varken Robinson Kruse, bin eller feodalbonden eller den naturahushållande bondefamiljen tillverkar ju *varor.* En historiskt specifik ekonomisk företeelse blir historiskt allmän!

På sid. 38 finner vi en annan lika typisk tanklöshet. Samuelson skriver (övers. MD): "Allting har ett pris — varje vara och varje tjänst". Det låter ju troligt. *Men varför?* Under vilka förhållanden är det så att "allting" blir varor och får priser — föda, bostad, arbetskraft och kultur? Hur kan det komma sig att företeelser som i andra samhällsformer inte har varit varor, förs till marknaden för att säljas till sitt marknadsvärde?

Men ett viktigare tema möter vi på sid. 37—40. Där skriver Samuelson (övers. MD):

> "I ett system med fri privat företagsamhet är ingen individ eller organisation medveten sysselsatt med de tre ekonomiska problemen ... Vad, Hur och För vem. Detta faktum är verkligen anmärkningsvärt."

Ja, det är det verkligen! Samuelson fortsätter med att framhålla att det som styr ekonomin i ett sådant fritt system är den "osynliga hand" som Adam Smith presenterade i den klassiska politiska ekonomins grundläggande verk, *Wealth of Nations* (1776). Samuelson kallar denna meka-

nism för "den omedvetna automatiska prismekanismen" (eng. *the unconscious automatic price mechanism*).

(Engelskans *unconscious* är i detta sammanhang litet svårt att översätta till svenska, liksom tyskans motsvarande *bewusstlos*. Ordagrant betyder de "utan medvetande" eller "medvetslös". Svenskans "omedveten" tycker jag är litet för svagt, men nog det ord som man måste välja. Vad som avses är en mekanism som opererar automatiskt, utanför människornas medvetna kontroll.)

Och den utgör verkligen ett anmärkningsvärt faktum! Men Samuelson tar detta anmärkningsvärda för *givet*. Ingenstans i hela boken frågar han — varför? Hur kan det komma sig att det är så? Hur kan det komma sig att människorna under kapitalismen är underkastade samhällsrörelser utanför deras medvetna kontroll? Vilka är förutsättningarna för att denna *unconsciousness* överhuvudtaget skall kunna uppstå? Är inte människorna medvetna och rationella varelser? Hur kan samhället utvecklas liksom genom naturlagar som man inte kan påverka? *Att* människorna under kapitalismen är underkastade "marknadens" rörelser, det behöver man inte vara nobelpristagare för att märka. Frågan är: Varför? Hur blir det möjligt?

29

Historiskt allmänt och historiskt specifikt. I resten av kap. 1:4 (64—73/88—90) resonerar Marx kring svårigheten att från en borgerlig ståndpunkt genomskåda varans fetisch-karaktär. Det är som vi såg hos Samuelson inte nödvändigt att ställa frågan varför. Men det blir det för lönarbetarklassen. Som vi såg i Inledningen (sid. 22—23) så innebär lönarbetarklassens ståndpunkt just ett historiskt *Varför* och *Hur*. Lönarbetarklassens särskilda teoretiska medvetandeformer utvecklas under 1800-talet just som ett *ifrågasättande* av det kapitalistiska systemet.

Den borgerliga ekonomin tar i stället varan och penningen som givna. De behöver inte förklaras. De är alldeles naturliga. De ses som "samhällslivets naturformer ... objektiva tankeformer för produktionsförhållandena i detta historiskt bestämda produktionssätt, varuproduktionen" (66/90). Alla produkter bara *är* varor och bara *har* priser.

Utifrån en borgerlig ståndpunkt verkar alltså det kapitalistiska samhället och dess ekonomiska former som alldeles *naturliga*. Men för Marx är inget samhälle mer naturligt än ett annat. De är bara olika samhällsformer under människans historiska utveckling. Det vetenskapliga problemet är att reda ut vad som är historiskt allmänt och vad som är historiskt specifikt, t. ex. för kapitalismen. För att lösa detta problem

utgår Marx från den utgångspunkten att varje samhälle lever av sitt arbete. Den maximala totalmängden arbete i ett samhälle är dock begränsad av befolkningens storlek och dess kunnighet, den tekniska nivån, jordens fruktbarhet och befintliga naturtillgångar. I varje samhälle finns en rad behov. För att täcka dessa behov måste *totalmängden arbete fördelas* på produktion av olika produkter. Detta är ju samma problem som Samuelsons Vad, Hur och För vem.

I varuproducerande samhällen finns emellertid ingen medveten planering av hur mycket arbete som skall satsas för att producera det ena eller det andra bruksvärdet. Endast *i efterhand på marknaden,* när deras produkter skall säljas, märker de isolerade varuproducenterna om de har satsat för mycket arbete på att tillverka t. ex. skor. Det kanske finns överflöd av skor. Tillgången överstiger efterfrågan. Vissa skolager kanske inte ens blir sålda trots prissänkningar, s. k. realisationer. Visa av skadan tillverkar skoproducenterna mindre till nästa försäljning.

Detta skulle Samuelson se som att "den omedvetna automatiska prismekanismen" påverkat skoproducenterna att minska sin produktion, dvs. påverkat skobranschens utveckling. Och det har den ju! Men för Marx och den klassiska politiska ekonomin är prisrörelser inte en orsak utan en verkan. *Orsaken* till prisfallet är att det satsats för mycket av samhällets totalmängd arbete på skor i förhållande till efterfrågan på marknaden.

I varuutbytet på marknaden sker denna reglering. *Varan* och dess bytesvärde är den *samhälleliga form* produkterna måste antaga för att det skall bli något utbyte. Först i och med *varan* regleras användandet av den samhälleliga totalmängden arbete på detta "automatiska och omedvetna" sätt. Det är inget "naturligt" utan nog så historiskt specifikt, möjligt endast under specifika samhälleliga förhållanden. (Se punkt 25 och 27.) *Nödvändigheten av att överhuvudtaget fördela samhällets tillgängliga totalmängd arbete är historiskt allmän och råder i alla samhällsformer. Men fördelningenen av arbetsmängder sker inte på samma sätt i de olika samhällsformerna.* Den kan ske på olika sätt. För det första "omedvetet" och okontrollerat via marknaden och varan. För det andra medvetet och kontrollerat genom en samhällelig plan. Och för det tredje kan den ske utifrån religionens och traditionens makt, eller på andra sätt vanliga i förkapitalistiska samhällsformer.

30

Andra historiskt specifika samhällsformer. Utifrån en borgerlig ståndpunkt som inte behöver ifrågasätta samhället verkar det måhända självklart att alla produkter bara *är* varor och har priser. Marx har nu ana-

lyserat varan och penningen och påvisat att varan är ett uttryck för historiskt specifika samhällsförhållanden och att varuutbytet är ett förhållande mellan personer och inte mellan ting. Han har också påvisat (främst i kap. 1:3) att värdeformen är en "uppenbarelseform" för mängden (abstrakt) mänskligt arbete, och att varuutbytet är ett utbyte av olika arbetsmängder mot varandra. För att belysa detta tar han med oss på en historisk jämförelse (66/90):

> "Varuvärldens hela mystik, allt trolleri och spökeri, som till följd av varuproduktionen omger arbetsprodukterna, försvinner därför så snart vi tar vår tillflykt till andra produktionsformer."

Marx tar oss med till andra samhälleformer och deras produktion, så att vi skall kunna bli fria från vår egen samhällsforms skygglappar. Läs igenom sid. 66—68/90—93. Marx jämför varuproduktionen med fyra andra former för fördelning av den samhälleliga totalmängden arbete.

a) Den första formen av produktion är Robinson Kruses. Hans arbete är överhuvudtaget inget samhälleligt arbete, menar Marx. Varför? (Se punkt 25.)

b) Den andra formen är den europeiska medeltidens feodalism. Vilket är det samhälleliga bandet mellan människorna i produktionen? Vilka är de historiska förutsättningarna och produktionsförhållandena? Vilken är produkternas rikedomsform? Vem eller vad avgör vad som skall produceras?

c) Det tredje exemplet är "gemensamt arbete", dvs. omedelbart samhälleligt arbete. (Varans produktion är också samhälleligt arbete, men samhälleligt på ett särskilt sätt — inte omedelbart och direkt utan indirekt, förmedlat via marknaden.) Men Marx talar om gemensamt arbete på mikronivå, i den självägande naturahushållande bondefamiljen. Vilka är de samhälleliga banden? Vem och vad avgör vad som skall produceras och hur det skall produceras? Vad avgör uppdelningen i kvinnliga och manliga sysslor?

d) Det fjärde exemplet utgörs också av *gemensamt arbete,* men den här gången rör det *hela samhället* organiserat som "ett förbund av fria människor". Vilka är de samhälleliga banden som knyter ihop de olika arbetsmängderna till en totalmängd arbete? På vad sätts bestäms vad, hur och för vem det skall produceras?

31

Den gemensamma produktionen, kommunismen. Gå tillbaka till min Inledning sid. 18—19 för en definition av begreppen socialism respektive kommunism. I *Kapitalet* talar Marx endast om kommunismen. Det

socialistiska samhällets politiska, ekonomiska och ideologiska problem har vi först insett vidden av sedan socialistiska samhällen började existera i verkligheten. Metvetandet om dem utgör en historisk erfarenhet som Marx inte kunde ha.

Marx hävdade på sid. 65/89 att under varuproduktionen regleras produktionen liksom av en "reglerande naturlag". Marx jämförde den med tyngdlagens verkan när huset störtar samman över ens huvud. Ingen producent kan i förväg veta om hans produktion varit samhälleligt nödvändig eller bedriven med samhälleligt nödvändig arbetsproduktivitet och arbetstid. Marx skrev:

> "Dessa senare (värdestorheterna) växlar oavbrutet, oberoende av den bytandes vilja, förutseende och åtgörande. Hans egen samhälleliga rörelse ter sig hos honom som en rörelse hos ting under vilkas herravälde han själv står i stället för att råda över dem."

Det finns helt enkelt ingen medveten mänsklig kontroll över samhällets rörelse och utveckling. Som motsats till varuproduktionens brist på medveten planering av den samhälleliga produktionens totalrörelse ställer Marx kommunismen (68/92):

> "... ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft."

Detta är naturligtvis än så länge i Marx framställning bara en förhoppning. Marx lyfter fram kommunismen för att de samhälleliga förhållanden som är knutna till *varuformen* skall bli tydliga. Men utifrån *denna* insikt blir kommunismen aldrig något annat än en förhoppning. Det är först kapitalismens utveckling som skapar de verkliga betingelserna för en högre samhällsform. Det är först i och med kapitalismens utveckling som det gemensamma ägandet av produktionsmedlen och den planmässiga styrningen av produktionen blir en objektiv möjlighet (69/94):

> "... står under deras medvetna planmässiga kontroll. Men därtill krävs en materiell grundval för samhället eller en rad materiella existensbetingelser, vilka själva är den naturliga produkten av en lång och smärtfylld utvecklingshistoria."

Liknande formuleringar återfinner vi i *Grundrisse* (Gr 77/GrP 159) (övers. MD):

> "... individer som är förenade (Gr, *assoziierte*) på grundval av gemensam tillägnelse och kontroll av produktionsmedlen ... Detta förbund ... förutsätter utvecklingen av materiella och andliga betingelser, som inte vidare skall utvecklas på detta ställe."

Vi kommer senare i *Första boken* att få se hur dessa betingelser växer fram ur kapitalismen själv — storindustrin, arbetarklassen och kriserna. Kommunismen blir till objektiv möjlighet på grund av storindustrins karaktär av *gemensamt* arbete. Samtidigt framväxer och organiseras en klass av människor av kapitalismens egen utveckling, lönarbetarklassen. Genom kriserna och sin otrygga existens är det en klass som inte bara är i ständig motsättning till kapitalet, utan som också "har en värld att vinna" när den avskaffar kapitalismen (slutorden i *Kommunistiska manifestet*).

Bytesprocessen

32

Läs kap. 2 som en konkretisering av tankegångarna från punkt 10—31. Jag skall fästa uppmärksamheten på vissa ställen i texten.

33

I kap. 1 analyserade Marx varuformen som sådan. Han analyserade också de samhälleliga förhållanden som är knutna till varuformen. Här går han in på dessa företeelser när de verkligen fungerar i bytesprocessen. Det är därför Marx i första stycket av kap. 2 kallar varuägarna för "personifikationer av de ekonomiska förhållandena", "bärare (KI, *Träger*) av dessa förhållanden" (74/100).

34

Marx upprepar sina tankar om förhållandet mellan bruksvärde och bytesvärde. Vad menar han med: "Hans vara äger för honom själv inte något omedelbart bruksvärde. Eljest skulle han inte släppa ut den i marknaden" (75/100).

35

a) Hur kan det komma sig att *penningformen* utvecklas som ett nödvändigt resultat av bytesprocessen? Varför behövs det en "allmän ekvivalent"? sid. 75—76/101—02.
b) Därefter talar Marx en smula om penningens uppkomst historiskt. Han går in på de olika *samhälleliga band* eller samhälleliga förhållanden som varan och penningen bär på, till skillnad från de samhälleliga banden i en "patriarkalisk familj, en gammalindisk by, en inka-stat etc." (77/102) (punkt 30).

Anm. BI skriver "primitivt samhälle". Det är en dålig översättning av det i och för sig svåröversatta *naturwüchsiges Gemeinwesen*, som betyder "naturligt framvuxet samfund". Se *Anm.* punkt 41.

c) Vilken vara är det då som utkristalliseras till pengar? Denna fråga behandlar Marx på sid. 77—78/103—04. Varför utvecklas penningformen först hos nomadfolk? Varför är de ädla metallerna lämpliga som pengar?

d) Marx nämner att vi hittills endast känner "en av penningens funktioner, den att vara representant för varuvärdet" (78/104). I kap. 3:3 (dvs. punkt 37—39) skall vi möta några fler funktioner.
e) Vad menar Marx med att säga att "penningvaran får ett dubbelt bruksvärde" (78/104)?
f) Kap. 2 avslutas med att Marx behandlar det faktum att pengar också är varor (78^{IV}—$81/104^{IV}$—108). Hur fastställes värdet på guldet? Se not 48. Har William Petty rätt?

36

Och de sista meningarna av kap. 2 är otydligt översatta i BI (81/108) (ä. ö.) (jfr. övers. CI s. 96 och CI (Pel) s. 187):

> "Människornas atomistiska sätt att förhålla sig i sin samhälleliga produktionsprocess, och den därav följande sakliga gestalten hos deras egna produktionsförhållanden som är oavhängig från deras kontroll och deras medvetna individuella görande . . ."

Med det menar Marx att individerna såsom varuproducenter producerar enskilt och isolerat, och att de bara stöter ihop händelsevis på marknaden. Se punkt 28—31.

Penningen eller varucirkulationen

37

Penningens tre funktioner. I kap. 1:3 om värdeformen framgår det att penningformen är värdeformens sista utvecklingsfas. I kap. 2 kunde vi också läsa om att penningformen utvecklas som en "allmän ekvivalent". Penningformen är den värdeform mot vilken *alla andra varor* kan värderas och bytas: den allmänna värdeformen.

Här i kap. 3 behandlar Marx närmare denna allmänna värdeform. Eftersom den är allmän och kan bytas mot alla andra varor, får den funktionerna att vara varornas värdemätare (kap. 3:1) och att vara deras cirkulationsmedel (kap. 3:2). *Värdemätare* måste ju penningen vara. Det blir den automatiskt i sin egenskap av att vara bytesvärde (punkt 35 d). *Cirkulationsmedel* blir den när den som värdemätare också förmedlar varuutbytet, dvs. varornas cirkulation.

Om vi kallar bytesprocessen för det samhälleliga bandet mellan olika "atomiserade" enskilda varuproducenter, så ser vi nu att denna förbindelse blir materiellt påtaglig och guldglänsande. (Marx antar hela tiden att *guld* är pengar.) Pengarnas och varornas rörelser fram och tillbaka är det sinnligt förnimbara samhällsbandet.

I denna min översikt kommer jag inte att närmare gå in på kap. 3:1—2. Här skall vi nöja oss med det som behandlas i kap. 3:3. (Men studera inte Marx text, utan nöj er med mina sammanfattande synpunkter här.) Vi skall behandla *penningens tredje funktion,* penningen som sådan, penningen i sig, "pengar som pengar". Och inom den skall vi skilja mellan penningen som *skatt* eller rikedom (3:3 a) och penningen som *betalningsmedel* (3:3 b).

38

Penningen som skatt eller rikedom (kap. 3:3 a). Penningen är "den enda värdegestalten eller den enda adekvata existensformen för alla andra varors bytesvärden" (111/144). Pengar (guld) kan bytas mot alla andra varor. Pengar representerar värdet i vilka varor som helst. Pengar bara *är* rikedom! Det är av detta skäl som penningens tredje funktion utvecklas, "pengar som pengar". Och dess första egenskap är att vara *skatt,* eller rikedom rätt och slätt (111/144).

Den ekonomiska formen *skatt* eller ansamlad rikedom innebär att

penningen undandragits från sin roll i cirkulationen. En varuägare har t. ex. sålt sina varor (V) och förvandlat dem till pengar (P). De har beskrivit cirkulationsformen V — P. Han kan nu omedelbart omsätta sina pengar (P) i köp av en annan vara (V). Då uppstår cirkulationsformen P — V. Men om han väljer att behålla pengarna *avbryts cirkulationen.* Pengar samlas på hög. I denna form fungerar penningen inte längre som cirkulationsmedel.

Att dra undan pengar från cirkulationen kallar Marx för "naiv form för skattsamling" (112/144). Det naiva skulle väl ligga i det ängsliga fasthållandet av rikedomen och rädslan och oviljan att släppa dem ifrån sig (t. ex. genom att sy in dem i madrassen). Motsatsen till detta betecnde illustreras av den driftige köpmannen eller kapitalisten. Denne inser att rikedomen växer snabbare om man kastar in den i cirkulationen i nya företag. (Se sid. 114/147 där denna skillnad framhålles.)

I den ekonomiska formen *skatt* kan man alltså fasthålla *värdet* i dess allmänna och gyllene (guld, silver, mynt) värdeform. Penningen är ju en värdeform, en värdets "uppenbarelseform". Till på köpet värdets *allmänna* värdeform, eftersom värdet i *alla* andra varor kan "uppenbara sig" i penningen. Men det visar sig här att värdeformen (bytesvärdet) är skild från själva varukroppen. Motsättningen mellan en varas bruksvärde (varukroppens naturalform) och dess värde har därmed antagit yttre gestalt och utvecklats till vara och penning (se punkt 10 och 13).

Men denna möjlighet att fasthålla *värdet som sådant* i en egen materiell form (guld, silver, mynt) utvecklas först i och med varucirkulationens utveckling. Penningens framväxt *som form* är lagbunden och nödvändig (se punkt 30—32). Varucirkulationens utveckling är alltså inte bara grunden för ansamlandet av rikedomar. Den är också grunden till att penningformen överhuvud taget uppträder och därmed dess olika funktioner och egenskaper. (Det är denna analys av former och formutveckling som Marx genomför i kap. 1:3, punkt 19. OBS! citatet.)

Att rikedomen har penningform är för oss så självklart att vi knappt kommer ihåg att den i andra samhällsformer kan bestå av kor, hustrur, säd, yxor, trälar, hundar eller getter. I och med att rikedomen existerar i form av pengar uppstår också det säregna penningbegäret, till skillnad från begär efter olika bruksvärden. (Jfr. legenden om kung Midas.) Det storartade med Marx är att han inte tar penningen som självklart given, utan som något som måste *förklaras* (punkt 24—27).

39

Penningen som betalningsmedel (kap. 3:3 b). Den andra egenskapen hos "pengar som pengar" är möjligheten att vara *betalningsmedel.* Detta

verkar vara detsamma som värdemätare eller cirkulationsmedel, men Marx framhåller en viktig skillnad. Denna skillnad inses om man tänker efter vad ordet *betala* egentligen betyder utöver ordet cirkulera.

Marx menar att det i och med varucirkulationens utveckling uppkommer situationer "då försäljningen av varan och betalningen av priset inte sker samtidigt" (115—16/148—49). Detta kan uttryckas i det formelspråk som Marx utvecklade i kap. 3:2. Där talade Marx alltid om fullbordad varucirkulation. Cirkulationen förlöpte alltid V — P — V, vara — pengar — vara. Man kunde också tänka sig ren byteshandel där penningen inte var närvarande som mellanled, V — V. Men detta är ändå en fullbordad och avslutad cirkulation som nått sitt mål.

Om vi skiljer försäljningsakten från betalningen av priset, så uppstår förhållandet att en vara levereras, men att den inte behöver betalas förrän ett visst datum. Det kan vara en månads uppskov, det kan vara tre månaders. Vi kan tänka på hela systemet av beställning, köpekontrakt, faktura, förfallodag, leverans, betalningstermin, betalningsförbindelser, skuldbrev och växlar.

Det är i detta sammanhang som penningen inte längre bara är ett omedelbart cirkulationsmedel. Den är betalningsmedel. Det betyder ändå att varorna byter ägare. Marx skriver (117/150):

> "Trots att den (penningen) endast existerar i köparens betalningsförbindelse, åstadkommer den dock att varan byter ägare. Först vid betalningsterminens slut träder betalningsmedlet verkligen in i cirkulationsprocessen, dvs. övergår från köparens till säljarens hand . . ."

Det blir alltså möjligt att hålla undan penningen från cirkulationen, åtminstone för en tid. Man behöver inte fullständigt avbryta cirkulationen som vid det naiva skattsamlandet. Det uppstår en vilande och overksam penningmängd. Marx fortsätter (117/150):

> "Cirkulationsmedlet blev förvandlat till hopsamlad skatt, emedan cirkulationsprocessen avbröts efter första fasen, eller emedan pengarna, som är varor i förvandlad gestalt, drogs ur cirkulationen. Betalningsmedlet inträder visserligen i cirkulationen, men först sedan varan har utträtt ur den. Penningen förmedlar inte längre processen. Den avslutar densamma självständigt såsom bytesvärdets absoluta existensform . . ."

Vi vet sedan rubriken på kap. 1:3 att "bytesvärdet" för Marx är detsamma som "värdeformen", värdets uttryckssätt eller "uppenbarelseform" (KI, "*Erscheinungsform*") (punkt 10, 13 och 19). Vad Marx säger här är helt enkelt, att i den enkla varans cirkulation V — P — V är penningen ett omedelbart cirkulationsmedel mellan två varor. Varuut-

bytet kommer till stånd genom behovet av en annan varas bruksvärde. Men i och med penningens funktion som *skatt* eller *betalningsmedel* frikopplas penningen från denna bundenhet som *enbart* cirkulationens förmedlare. Penningen tar gestalt "som pengar". Penningen avslutar köpet som ett självändamål. Marx skriver (117/150) (kursiv. MD):

> "*Säljaren* förvandlar varan till pengar för att tillfredsställa ett behov genom pengar, *skattsamlaren* gör det för att konservera varan i penningform, och *köparen* gör det för att kunna betala . . . Varans värdegestalt, penningen, blir nu försäljningens självändamål till följd av en samhällelig nödvändighet, som i sin tur beror på förhållanden i själva cirkulationsprocessen."

I och med att penningen blir försäljningens självändamål upplöses formen V — P — V till V — P eller rent av till P — V — P. Detta sker med nödvändighet i och med att cirkulationsprocessen utvecklas och utvidgas. Men i och med utvecklingen av varuhandeln och marknadens utvidgning och hela handels- och kreditsystemets funktioner, blir den naiva skattsamlingen en allt mindre del av penningsamlingarna. I stället samlas reservfonder av betalningsmedel. Detta är Marx avslutningsord i avsnittet (kap. 3:3 b) (122/156):

> "Penningens utveckling som betalningsmedel framtvingar penningackumulationer för skuldsummornas förfalloterminer. Medan hopsamling av skatter som en självständig form för hopsamling av rikedom försvinner med det borgerliga samhällets utveckling, växer tvärtom de hopsamlade skatterna i form av reservfonder av betalningsmedel."

Denna hopsamling av pengar som betalningsmedel är en av kapitalismens historiska förutsättningar. Penningbegäret och cirkulationsformen P — V — P är historiskt sammanbundet med handelskapitalet och ockerkapitalet i Europa under perioden 1000 till 1500 e. Kr. Men den europeiska medeltidens handelshus är naturligtvis inte intresserade av P — V — P. Att byta pengar mot pengar är meningslöst om inte värdet förökas. *Uppstår den ekonomiska formen P—V—P så är det som P — V — P′, pengar som blir till mer pengar.* Därmed är vi redan inne på temat i kap. 4:1, kapitalets allmänna form. Men innan dess hade jag tänkt mig en inledande kommentar till Andra avdelningen, "Penningens förvandling till kapital".

Bredvidläsning

Huberman, kap. 2—4, 8.
Dillard, kap. 2.
Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 2, s. 19—32.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 1, s. 19—38.
Anschauungsmaterial, s. 12—22 (i *Kapitalets produktionsprocess,* s. 39—44).
Lehrbuch, kap. 8 och 9, s. 111—157.
Politische Ökonomie, kap. 3, s. 56—85.
Mandel, E., *Inledning till marxismens ekonomiska teori,* Zenit-serien 1, Cavefors, Kristianstad 1968, s. 9—32.

Fördjupade studier

I denna bok kommer vi inte att företa någon grundligare analys av kapitlen 1–3. Jag har nöjt mig med en inledande Översikt ovan och återkommer i ett Slutord nedan (sid. 439, punkt 409—414). Däremot har jag framhävt vissa viktiga drag. En fullständig förteckning över de manuskript och den litteratur som jag har använt återfinns efter det nämnda Slutordet. Där finns också vissa studietips för den som närmare vill studera dessa kapitel.

Här skall jag bara nämna ett urval av de arbeten som, förutom läroböckerna ovan, betytt mycket för min syn på kapitlen om varan och penningen. Jag har valt några typiska arbeten som framhäver att kap. 1–3 handlar om *samhälleliga förhållanden* (eller med Engels ord "formen för det samhälleliga sammanhanget") knutna till de marknadsekonomiska elementarformerna, varuformen och penningformen. Detta är min avgörande poäng i Översikten ovan, och punkt 40—42 nedan. Det är dessutom avgörande för att inte uppfatta Marx teori som "nationalekonomi" i snäv mening, och för att förstå förhållandet mellan *Kapitalet* och den materialistiska historieuppfattningen. (Se Inledningen ovan, sid. 37—38 och not 38.) De skrifter av Marx och Engels som jag nämner är viktiga också för att de lämnat materialet till den terminologi jag använder.

Colletti, L., "Bernstein and the marxism of the second international" (1968) avsnitten 7 och 8, i *From Rousseau to Lenin,* NLB, Bristol 1972, s. 76—92.

Engels, F., "Karl Marx. Till kritiken av den politiska ekonomin" (recension 1859), avsnitt II, TKr 208—15/ZKr 472—77.
— *Anti-Dühring (1878);* Arbetarkultur s. 374/MEW 20 s. 253.
Hilferding, R., "Böhm-Bawerks Marx-Kritik" (1904), avsnitt I; på eng. i Sweezy, P. (ed.), *Karl Marx and the close of his system* (1949), Merlin Press 1975, s. 121—148; på ty. i Eberle, F. (hrsg.), *Aspekte der Marxschen Theorie 1. Zur methodischen Bedeutung des 3. Bandes des 'Kapitals',* Suhrkamp, F. a. M. 1973, s. 130—52.
Marx, K., *Grundrisse (1857—58);* Gr 73—78, 110—11/GrP 156—60, 196—97.
— *Till kritiken av den politiska ekonomin (1859);* TKr 15—26/ZKr 15—24.
Petry, F., *Der soziale Gehalt der marxschen Werttheorie,* S. Fischer Verlag 1916 (nytryck Schwarze Presse 1972), s. 1—37.
Reichelt, H., *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx,* EVA, F. a. M. 1970, kap. 3:2, s. 136—50 (da. övers. Kurasje, s. 150—161).
Rubin, I. I., *Essays on Marx's theory of value* (ry. Moskva 1928); eng. övers. Black rose books, Montreal 1973, Introduction + kap. 1—4, s. 1—43.
Schanz, H.-J., *Til rekonstruktionen af kritiken af den politiske Økonomis omfangslogiske status,* Modtryk, Århus 1973, s. 85—119.
Tuchscheerer, W., *Bevor 'Das Kapital' entstand,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1968, kap. 9:5, s. 369—81, särskilt s. 373.
Wygodski, W. S., *Wie 'Das Kapital' entstand* (Moskva 1970), Verlag die Wirtschaft, Berlin (DDR) 1976, s. 79—80.

ANDRA AVDELNINGEN

Penningens förvandling till kapital

Eller: Kapitalets allmänna form P – V – P′ samt det samhälleliga förhållande som måste vara upprättat för att den skall kunna förverkligas

40

Pengarnas cirkulation som kapital. I första avdelningen behandlade Marx den enkla cirkulationen. Dess moment var den enkla varan (V) och den enkla penningen (P). Den enkla varan (och penningen) kallar Marx den kapitalistiska rikedomens "elementarform" (31/49). Den kapitalistiska rikedomen består av dessa ekonomiska former. I kapitalets kretslopp, P — V — P′, där pengar blir till mer pengar, ingår ju varan och penningen som grundläggande (elementar-) beståndsdelar. (Se punkt 10.)

Om vi betraktar den enkla varans cirkulationsform V — P — V, ser vi att det inte förekommer någon värdeförökning (KI, *Verwertung*). Utbytet har skett för *bruksvärdets* skull. Det är två kvalitativt olika bruksvärden som byter ägare. Men värdet i varorna är lika stort, kvantitativt sett. Den ene varuägaren har varor som inte har något omedelbart bruksvärde för honom, och därför byter han dem mot varor med andra bruksvärden som han behöver. Likadant gör den andre varuägaren. Bruksvärdet är utbytets mål i denna cirkulationsform.

Låt oss så betrakta den ekonomiska formen naivt skattsamlande, V — P. Inte heller här förökas värdet i och med försäljningen. Om pengar kan anhopas till skatt, så beror det på att penningägaren *avstår* från att åter förvandla dem till varor, till bruksvärden. Detta avstående är ju inget annat än sparande genom försakelse. Han har försakat alla de bruksvärden han skulle ha kunnat unna sig.

Annorlunda är det i den ekonomiska form där penningen används som kapital. Kapital är pengar som blir till mer pengar. De penningmängder som ansamlats under cirkulationsprocessens utveckling sätts i rörelse. Formeln P — V — P verkar vara kapitalets cirkulationsform. Men som synes är detta en meningslös form. V — P — V har ju den andra varans bruksvärde som mål. P — V — P har däremot bytesvärdet som mål, värdet i sin allmänna form, som pengar. Men att genomföra utbyte bara för att få samma summa tillbaks är en meningslöshet. P—V—P kan alltså endast existera som ekonomisk form *om den ger mer pengar.* P — V — P finns inte, utan när den finns är det som P — V — P′. Marx preciserar kapitalets cirkulationsform till detta. Pengar som blir till mer pengar genom varuutbytet.

(Ordet "kapital" kommer från latinets *summa capitalis.* Detta uttryck syftar på huvudsumman (lat. *caput,* huvud) till skillnad från den ränta som man får om man lånar ut pengarna eller investerar dem i

handelsföretag. Naturligtvis förstärktes detta språkbruk av de norditalienska handelsstädernas ställning i den europeiska kapitalismens historia.)

41

Den enkla varans samhälleliga förhållanden. Men inte bara cirkulationsformen är olika för den enkla varan och kapitalet, V — P — V respektive P — V — P′. Det finns en annan viktig skillnad. I kap. 2 skrev Marx (77/102) (ä. ö.):

> "Varuutbytet börjar där samfundet slutar, vid kontaktpunkter med främmande samfund eller medlemmar från främmande samfund."

Anm. "Samfund" använder jag här för KI *Gemeinwesen,* eller den engelska översättningens *community.* De är dessutom förstärkta med adjektiven ty. *naturwüchsig,* eng. *of natural origin* (CI 91, CI (Pel) 182).

Som vi känner till sedan tidigare är ju förutsättningen för varuutbytet att en historiskt framvuxen arbetsdelning råder (punkt 25). Den har oftast sitt ursprung i naturliga förutsättningar, och medför t. ex. handel med bärnsten, päls och salt. *Men det viktiga här är att den enkla varucirkulationen endast förmedlar varor som redan producerats av olika producenter. Det man bedriver handel med är redan frambragta resultat från olika produktionsprocesser.* Vi kan illustrera det med följande figur, där den heldragna linjen markerar gränserna för ett samfund. Men den markerar också att det *är* en gräns utåt och att de samhälleliga banden innanför den är organiskt framvuxna.

Den enkla varucirkulationen berör alltså inte, som ekonomisk form, samfundens inre organisation. Vilka samhälleliga band som råder inom samfunden är helt likgiltigt för varuutbytet. Det är också likgiltigt med vilka produktionsmedel och under vilka produktionsförhållanden produkterna frambragts. Samfunden kan alltså i detta fall vara indiska

bygemenskaper, nomadstammar eller feodala gods. De bytande skulle till och med kunna vara enskilda hantverkare i städer. Produktionsprocessen som sådan är inte indragen i definitionen av den enkla varan och dess cirkulation. Varken producenten (hantverkaren), hans verktyg eller egensdomsförhållandena berörs.

Därför använder jag uttrycket "samhälleliga förhållanden" för att beteckna de samhälleliga förhållanden och samhälleliga band som upprättas genom varuutbytet. I strikt mening ligger alltså *produktionsförhållandena* utanför definitionen av den enkla varan och den enkla varucirkulationen. Men så är det inte med kapitalet och kapitalets kretslopp, P — V — P′. Det skall vi emellertid inte stanna vid här utan bara antyda nedan i punkt 43. I stället skall vi närmare ta upp det efter kap. 4 och 5. (Se punkt 1.)

42

Den enkla varans samhälleliga förhållanden kan åskådliggöras med följande figur.

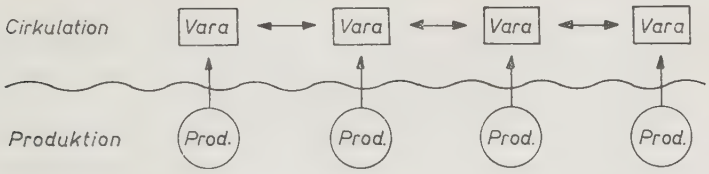

Vi känner igen oss från Första avdelningen (punkt 25 och 26). Denna figur framhäver att varuutbytet är det samhälleliga bandet mellan producenterna. Den enkla varans producenter producerar enskilt och isolerat från varandra, och förhållandet mellan dem förmedlas av tingen (punkt 28, 29, 36). Men den enkla varans cirkulation griper som sagt inte in i det samhälleliga livets inre sammanhang. Den utgör en sekundär företeelse. Den förmedlar produkter frambragta i produktionen.

Låt oss anta att producenterna i figuren ovan är enskilda privatproducenter som ingår i ett samhälle av enkel varuproduktion och enkel varucirkulation. Figuren säger ju inte att det *inte* skulle finnas några samhälleliga band mellan individerna. *Vad den säger är helt enkelt att de samhälleliga förhållandena mellan de olika privatproducenterna uppträder som förhållanden mellan ting!* (Se punkt 1 och Engels-citatet.) Det är först i och med varuutbytet som personerna verkligen träder i kontakt med varandra. Det är först då som de *verkligen* inträder i en samhällelig arbetsdelning där alla arbetar för varandra, tillfredsställer

olika behov i samhället och därmed ingår som delar i en samhällelig totalmängd utfört arbete.

Den producent som inte för sina varor till marknaden och säljer dem är *faktiskt* inte med i den samhälleliga arbetsdelningen. Hans produkt är då bara produkt och inte vara. Den har därför inget värde. Vi kan inte tala om värdet i hans produkter. Värdet som vi känner det från punkt 18 är ju en egenskap som bara produkter i *varuform* kan ha. Marx analys i kap. 1:1 handlar ju om *varuformen som sådan,* dvs. produkter som *redan har* antagit varuform. (Se punkt 25, 29 och 30.)

43

Kapitalet och produktionsförhållandena. Produkterna frambringas i produktionen. Formen *enkel varucirkulation* förutsätter dessa produkter som givna. Varuutbytet rör endast det som redan är producerat, oavsett vilka produktionsförhållanden som har varit rådande. Produktionsförhållandena i strikt mening ligger utanför definitionen av den enkla varans begrepp (punkt 1 och 41).

Annorlunda är det med kapitalet. När penningar och varor rör sig i cirkulationsformen P — V — P′ är värdeförökningen cirkulationens ändamål. Den känner ingen gräns utan allt som kan bidraga till den kastas in i processen. I sin förlängning skulle alltså produktionsprocessen också kunna införlivas i kapitalets kretslopp. Detta är desto mer naturligt eftersom det ju enligt kap. 1 är *arbetet* som frambringar värdet. Tänk om kapitalet kunde lägga under sig själva den värdeskapande processen?

Detta äger faktiskt rum. Mot slutet av *Första boken* skall vi i kap. 24 närmare betrakta den historiska process då de historiska förutsättningarna uppstår i Västeuropa för att kapitalet skall kunna lägga produktionsprocessen under sitt värdeförökningsbehov. Här skall jag bara framställa kapitalets längtan till produktionsprocessen i form av en liknelse. OBS! Jag skildrar alltså ingen verklig historisk process.

Låt oss betrakta följande figur.

För en penningägare med ambitionen att föröka sin rikedom, och genom varuutbytet frambringa bytesvärdets förökning P — V — P′, är det

naturligtvis en begränsning att bara kunna *förmedla* värden som andra producenter redan frambragt. *Tänk om själva produktionsprocessen kunde införlivas i hans kapital.* Tänk om själva värdebildningen, det mänskliga arbetet, kunde underordnas hans syften, och omformas så att det ger lönsammast möjliga produktion. Det är ju självklart att de där bönderna och hantverkarna i samfund A egentligen är litet lata. De arbetar bara sex timmar om dagen och dessutom har de religiösa festdagar tre gånger i veckan! Med en smula övervakning och fast ledning skulle de nog kunna producera dubbelt så mycket. Om man dessutom bytte ut deras hopplöst urmodiga redskap mot moderna grejor så skulle avkastningen bli enorm. Detta vår kapitalists "tänk om ..." skulle kunna åskådliggöras så här.

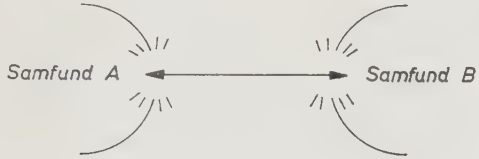

Vad vår kapitalist tänker sig är helt enkelt att kunna tränga igenom de samhälleliga band som avgränsar samfundet. Det gäller att bryta upp de traditionella samhälleliga förhållandena så att kapitalet kan nå in till samfundets själva livsprocess. Han vill helt enkelt lägga under sig produktionens organisation. Han vill omvandla produktivkrafter och produktionsförhållanden så att de passar värdeförökningens syften. *(Kommunistiska manifestet,* Tiden sid. 17—20; Arbetarkultur sid. 29—32; MEW 4 s. 464—66.)

Kapitalismens och kolonialismens historia är en enda lång uppvisning av hur organiskt framvuxna traditionella samfund bryts sönder för att ge plats åt varans och penningens samhälleliga band. Problemet är oftast att få innevånarna *beroende av penningen,* så att de t. ex. måste börja lönarbeta för de utländska företagen. Så länge invånarna kan försöja sig på naturprodukter som de själva eller samfundet producerar, så *behöver* de ju helt enkelt inte pengar eller lönarbete. Ett vanligt sätt i kolonierna var att göra dem skattskyldiga i pengar, så att de var tvungna att gå till t. ex. gruvorna och arbeta. Skatten kunde gälla per hydda eller per ko eller för den luft man andades. (I kap. 24 återkommer vi till hur det gick till i England.)

Om allt detta lyckas, behöver rikedomsformen kapital inte längre enbart röra sig i cirkulationen. De två historiskt tidiga kapitalformerna, handelskapital och ockerkapital, är på detta sätt begränsade till cirkula-

tionssfären, till att cirkulera varor och penningar. Men den värdeförökning som kapitalformen *som sådan* innebär, har ingen gräns. Och i de fall där det är lönsamt, söker kapitalisterna även infoga själva produktionsprocessen i värdeförökningen. När kapitalformen på detta sätt blir förhärskande (Gr 27/ES 41), innebär det att även "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" börjar förändras.

44

Kapitalismens ekonomiska former, förhållanden, formsammanhang och rörelselagar. Det jag kommer att säga här i punkt 44 handlar om *Kapitalets* objekt och metod och hör egentligen hemma i *Avslutningen* (sid. 457 nedan). Men jag tar risken att föregripa framställningen något. Den som tycker det är svårt kan lugnt hoppa över det.

Kap. 4—25 i *Första boken* om "Kapitalets produktionsprocess" handlar om det som avslutade punkt 43. *Första boken* klarlägger hur det kapitalistiska produktionsförhållandet, kapitalförhållandet, ser ut. Den klarlägger vilka ekonomiska former och rörelselagar som den ekonomiska formen kapital innebär. Den klarlägger på vilket sätt kapitalet omformar "produktivkrafterna" (arbetsprocessen) till en specifik form av produktionsprocess, det kapitalistiska produktionssättet. I *Kapitalet* behandlar Marx emellertid inte sammanhangen i den ordning som de utvecklats historiskt i något enskilt land. Kapitalismen har ju vuxit fram på olika sätt i England, Frankrike, Sverige, Tyskland, Indien eller Brasilien. Nej, Marx behandlar kapitalismens ekonomiska former och rörelselagar *som sådana,* och i deras *saklogiska* ordning. Han betraktar kapitalismen som om den vore "ren" kapitalism. Men den konkret existerande kapitalismen är aldrig det (det är en av teserna i *Avslutningen* nedan). Bärarna av kapitalformen, kapitalistklassen, har alltid äldre samhälleliga former att kämpa mot. Dessutom existerar kapitalformen, sedan den väl blivit förhärskande, fortfarande sida vid sida med kvardröjande äldre former och förhållanden.

Marx framställning har som objekt de ekonomiska formerna *som sådana* och deras rörelselagar *som sådana,* "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" (5/15—16). Han drar endast in naturen eller den konkreta historien där det oundgängligen behövs (och det är i och för sig på flera viktiga punkter). Hans framställning av formerna och lagarna som sådana och deras saklogiska ordning utgör helt enkelt en definition av begreppet kapital och kapitalism. (För uttrycket "definition av begrepp" se *Avslutningen,* not **, sid. 459 nedan.) Det är det jag har syftat på när jag i Inledningen talade om att *Kapitalet* handlar om de ekono-

miska former och lagar som tillsammans *utgör* det kapitalistiska produktionssättet.

Men det är ju klart att kapitalismen kommer att se ut på olika sätt i den historiska verkligheten i olika konkreta samhällen. Det beror för det första på vilka naturförhållanden som dras in i kapitalets kretslopp i form av jordbruk, bergsbruk, råvaror eller energikällor. För det andra beror det på den teknologiska utvecklingsgraden hos produktivkrafterna i samhället, inte minst de producerande personernas skicklighet och yrkeskunnande. För det tredje beror det på vilka samhälleliga förhållanden som råder när kapitalismen upprättas och börjar fungera. Att skildra detta förlopp i olika samhällen är en uppgift för *konkreta analyser* av de olika ländernas historiska utveckling. I *Kapitalet* framställer Marx däremot de ekonomiska former, förhållanden, formsammanhang och rörelselagar som tillsammans utgör det kapitalistska systemet som sådant.

Marx bortser alltså från, *abstraherar bort,* dessa och andra konkreta företeelser. (Latinets *abstrahere* är sammansatt av *trahere,* draga, och *ab,* bort, från.) Hans framställning befinner sig alltså på en viss *abstraktionsnivå.* (Det gör varje vetenskaplig teori.) Denna abstraktionsnivå syftar jag på när jag talar om former, formsammanhang och lagar "som sådana". Hos Marx möter vi uttrycket "kapital i allmänhet" (ty. *das Kapital im allgemeinen*) vilket framhäver denna abstraktionsnivå. (Se t. ex. Gr 353—54/GrP 449—50, TKr 15/ZKr 15; Anm. 1 baktill i *Första boken,* BI första uppl. 1969 s. 684, andra uppl. 1970 s. 761, KI s. 845. Se även Avslutningens not 79, sid. 501 nedan.)

Men för att ett land skall kunna vara kapitalistiskt, eller för att det kapitalistiska systemets ekonomiska former och lagar skall kunna upprättas och verka där, så räcker det inte med att det finns penningägare (skattsamlare) som sitter och *önskar sig* att deras pengar skall kunna förmeras enligt formeln P — V — P′. Sådana penningägare har funnits länge i historien utan att något *kapitalistiskt produktionssätt* uppstått. (De har i stället fått berika sig genom handel, kolonialism, röveri och bedrägeri, allt efter förmåga och möjlighet.) Men det *kapitalistiska produktionssättet* förutsätter ett antal *historiska förutsättningar* som inte skapas av kapitalismen själv utan som uppstår i och med tidigare samhällsformers sönderfall och den därmed sammanhängende historiska klasskampen.

Penningens förvandling till kapital

4:1. Kapitalets allmänna formel

45

Utgångspunkter för Marx analys. Kap. 4:1 inleds med orden (127/161) (ä. ö.):

> "Varucirkulationen är kapitalets utgångspunkt. Varuproduktion och utvecklad varucirkulation, handel, utgör de historiska förutsättningar under vilka det uppkommer. Världshandel och världsmarknad inleder under 1500-talet kapitalets moderna levnadshistoria.
>
> Om vi bortser från varucirkulationens materiella innehåll (KI, *stofflichen Inhalt)*, från utbytet av de olika bruksvärdena, och endast betraktar de ekonomiska former (KI, *ökonomischen Formen*), som denna process frambringar, så finner vi som dess sista produkt penningen. Denna sista produkt av varucirkulationen är kapitalets första manifestationsform (KI, *Erscheinungsform*)."

Detta viktiga konstaterande av Marx är ju bara ett annat sätt att uttrycka följande (31/49):

> "I de samhällen där det kapitalistiska produktionssättet härskar, uppträder rikedomen som en 'oerhörd varuanhopning', den enskilda varan som dess elementarform."

Vi står alltså vid samma punkt som i början av kap. 1:1. Men vi har uppnått en djupare förståelse. I kap. 1:1 mötte vi den kapitalistiska rikedomens "elementarform" när den betraktades vid "en första anblick" (TKr 15/ZKr 15). Här möter vi varuformen och penningformen efter närmare bekantskap med dem under kap. 1—3. Det var ju i dessa kapitel som Marx genomförde den analys av "de ekonomiska former som denna process (varucirkulationen, MD) frambringar". Och det var i dessa kapitel som vi fann att *penningen* var den "sista" *ekonomiska form* som varucirkulationen frambringar (punkt 37—39). (OBS! Det längre citatet ovan.)

Utgångspunkten för Marx analys i kap. 1 var ett empiriskt konstaterande — "vid en första anblick". På samma sätt börjar hans analys i kap. 4 (127/161) (ä. ö.):

> "Samma historia utspelas dagligen inför våra ögon. Varje nytt kapital beträder i första hand scenen, dvs. marknaden, varumarknaden,

arbetsmarknaden eller penningmarknaden, som pengar, pengar som genom bestämda processer skall förvandlas till kapital."

Marx förutsätter att ingen kommer att förneka dessa självklara empiriska iakttagelser. Rikedomen består av varor. Pengar förvandlas till mer pengar. Det kan var och en se. Dessutom har ju redan över hundra år av vetenskaplig politisk ekonomi förflutit där både varan och penningen och kapitalet och profiten har varit föremål för ingående analys. Ingen ifrågasätter att dessa företeelser *existerar*. Frågan är vad de innebär, vilket inbördes samband de har och hur värdeökningen skall förklaras.

Marx utgångspunkt i både Första och Andra avdelningen är alltså empiriskt givna ekonomiska företeelser: varan respektive den självförökande penningmängden kapital. Och dessa empiriskt givna företeelser ställer själva problemet för Marx analys. Men vad det är för ett problem kommer vi inte fram till förrän i kap. 4:2. Här i kap. 4:1 skall Marx presentera kapitalets allmänna form, pengar som blir till mer pengar, P — V — P′.

46

Låt oss så gå in på det egentliga temat i kap. 4:1. Marx börjar med att göra en jämförelse. Han skall klargöra skillnaden mellan huvudsakligen två slags cirkulationsformer. Den första är den enkla varans cirkulation V — P — V. Den andra är penningens cirkulation som pengar P — V — P eller penningens cirkulation som kapital P — V — P′. Detta sker på sid. 127—28/161—62. Marx presenterar sin uppgift sålunda (128/162[IV]) (ä. ö.):

"Det gäller alltså närmast att karakterisera formskillnaden mellan kretsloppen P — V — P och V — P — V. Därav skall samtidigt den skillnad i innehåll framgå, som döljer sig bakom denna formskillnad."

47

Vad anser Marx är gemensamt för dessa båda former? Vad skiljer dem åt (128—30/162—64)?

48

Den avgörande skillnaden mellan dem, skillnaden i "innehåll" som Marx sökte, är att i formen V — P — V är penningen bara ett förmedlande och försvinnande moment. I formen P — V — P däremot, är penningen målet. Marx formulerar sitt svar sålunda (130/164):

"Kretsloppet V — P — V börjar med en vara och slutar med en annan vara, som utgår ur cirkulationen och förbrukas. Konsumtion, tillfredsställande av behov, kort sagt bruksvärde, är därför dess slutmål. Kretsloppet P — V — P däremot börjar med pengar och återvänder slutligen till samma utgångspunkt. Dess drivande motiv och avgörande syfte är alltså själva bytesvärdet."

49

På sid. 131/165 preciserar Marx att kapitalets cirkulationsform inte är P — V — P utan P — V — P′. Och här möter vi för första gången i Marx framställning uttrycket *mervärde* (ty. *Mehrwert*, eng. *surplus-value*). Mervärdet uppkommer genom att det ursprungligen satsade värdet inte endast bevaras i och med cirkulationsakten, utan förökas (ä. ö.):

"Det ursprungligen förskotterade värdet inte endast bibehåller sig i cirkulationen, utan i den förändrar det sin värdestorlek, skapar ett mervärde eller förökar sig (KI, *verwertet sich*). Och denna rörelse förvandlar värdet till kapital."

Anm. Observera felöversättningen i BI på sista raden av detta citat. Det är inte mervärdet, utan det ursprungligen satsade värdet som förvandlas till kapital.

50

Jag skall återvända till en tanke som fortsätter där punkt 47 slutade. När ett omedelbart *bruksvärde* är cirkulationens ändamål har cirkulationen ett naturligt slut. Den inköpta varan förs bort från cirkulationen och konsumeras. Det betyder att när konsumtion av ett bruksvärde är syftet med varuutbytet är det ett begränsat syfte. Men när *bytesvärde* är syftet med varuutbytet, så blir "rörelsen ändlös" (131/166). Eller med Marx ord på sidan därefter (ä. ö.):

"Den enkla varucirkulationen — försäljning och köp — tjänar som medel för ett ändamål, som ligger utanför cirkulationen, nämligen att tillägna sig bruksvärden, tillfredsställa behov. Penningens cirkulation som kapital är däremot ett självändamål, ty värdets värdeförökning (KI, *verwertung des Werts*) existerar endast inom denna ständigt förnyade rörelse. Kapitalets rörelse har därför inga gränser."

Marx menar naturligtvis att kapitalets rörelse inte har några gränser när det betraktas i sin renhet som ekonomisk form i jämförelse med den enkla varans cirkulation. Däremot kommer vi under läsningen av *Första boken* att finna både den ena och den andra *verkliga* begränsningen för kapitalets rörelsefrihet. Naturtillgångar, marknader och den

lagstiftning som arbetarklassen tvingar fram, är exempel på sådana begränsningar i möjligheten att ohämmat och fritt förverkliga den värdeförökning som kapitalformen innebär.

51

Marx klassbegrepp. Marx presenterar oss så för *kapitalisten.* Det är den person som är beredd att ta på sig "karaktärsmasken" (74/100) och spela rollen av penningägare som förmerar pengar. Det är den person som är beredd att vara "medveten bärare av denna rörelse" (132/167) (ä. ö.).

I BI har tyskans *Träger,* bärare, översatts med "representant". Uttrycket bärare stötte vi på redan i början av kap. 2 (74/100):

> "Personerna existerar här för varandra endast som representanter för varor, alltså som varuägare. Under den fortsatta utvecklingen skall vi i huvudsak finna, att personernas ekonomiska karaktärsmasker endast är personifikationer av de ekonomiska förhållandena, i det att personerna endast möter varandra som bärare av dessa förhållanden."

Samma tanke uttrycker Marx i Förordet till första upplagan (5/16):

> "Kapitalistens och jordägarens gestalter tecknar jag ingalunda i något rosenskimmer. Men det handlar härvidlag inte om personerna, annat än i den mån de är personifikationer av ekonomiska kategorier, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen."

Grundtanken är att individerna *bär upp olika ekonomiska former och funktioner.* Kan det för övrigt vara annorlunda i en samhällsformation där förhållandet mellan individerna tar formen av förhållanden mellan ting (se punkt 25—29)? Det är ju dessa ting som människorna bokstavligen *bär* fram i den samhälleliga produktionsprocessen. Därigenom kommer de ju automatiskt att uppbära de ekonomiska former och funktioner som är knutna till dessa ting. Men än så länge är vi inte intresserade av dessa människor och deras eventuella bredvillighet att ställa upp och spela dessa roller. *Här analyserar Marx dessa former och funktioner som sådana!*

52

Sammanfattning. På sid. 133—35/168—70 sammanfattar Marx kap. 4:1.

a) I det enkla varuutbytet V — P — V har penningen endast en underordnad förmedlande roll. Genom den kan man få andra bruksvärden. Penningen försvinner i rörelsens slutresultat. Men det är ju inte bara penningen som form som försvinner när den övergår i varuform. När

penningen förvandlats till vara så används varans bruksvärde. Varan förbrukas eller konsumeras, och försvinner. Denna förbrukning eller konsumtion sker utanför cirkulationen. Men det är inte bara varan som försvinner. I och med att varukroppen förbrukas, så försvinner också dess värde. Den kan antingen ätas upp, eller långsamt slitas ut genom dagligt bruk som t. ex. kläder och redskap.

b) Annorlunda är det med kapitalet, P — V — P′. Där är både penningform och varuform bara "olika existensformer för själva värdet" (133/168). Värdet antar än den ena, än den andra formen, i cirkulationens formväxling. "Penningen är dess (värdets, MD) allmänna, varan dess speciella så att säga endast förklädda existensform."

Det avgörande är att värdet inte villar bort sig i denna rörelse och bland dessa former. I denna cirkulationsform har värdet riktningen klar för sig. Värdet består som värde, och dessutom förökar det sig. Att bestå som värde kan inte betyda något annat än att värdet i rörelsens slutresultat måste behålla den *allmänna värdeformen,* penningen, så att det inte förs ut ur cirkulationen och förstörs. Naturligtvis är det inte så att *värdet* begåvats med vilja och medvetande, men vi bortser här från den eventuella medvetna mänskliga *bäraren* av kapitlet och betrakta dess form som sådan.

c) Därmed har värdet blivit (133—34/169) (ä. ö.):

> "... subjekt i en process där det själv förändrar storlek under ett ständigt växlande mellan formerna penning och vara, där det utsöndrar mervärde från sitt ursprungliga värde, värdeförökar sig själv (KI, *sich selbst verwertet*). Ty den rörelse i vilken det tillsätter mervärde är dess egen rörelse, dess värdeförökning, alltså självförökning (KI, *seine Verwertung also Selbsverwertung*). Det har fått den magiska förmågan att skapa värde emedan det är värde. Det föder levande ungar eller lägger åtminstone gyllene ägg."

Anm. Det är problematiskt att översätta ty. *Verwertung* till svenska. I BI används ibland "värdebildning" eller "värdeskapande", men det missar betydelsen. För det begreppet använder Marx ty. *Wertbildung.* I Danmark har man med sitt språks säregna tänjbarhet skapat uttrycket "valorisering" efter det fransk-engelska "valorization". Jag kommer att använda "värdeförökning", även om det är litet för svagt och inte tillräckligt framhäver det skenbart magiska i denna process. Se punkt 99 samt rubriken till Kap. 5:2.

I processen P — V — P′ verkar alltså värdet ha en närapå "magisk förmåga" (KI, *okkulte Qualität*). Men det är en process som bara *verkar* magisk. Marx ställer oss inför värdeförökningens magi för att senare ta oss med och avslöja verkligheten bakom illusionstricket. Den magiska

effekten uppstår inte utan anledning. Den uppstår därför att vi än så länge betraktar kapitalets rörelse i cirkulationssfären.

Detsamma gäller kapitalets självständighet som subjekt. I cirkulationssfären framträder *faktiskt* kapitalet som ett självständigt subjekt av "självförökning" (KI, *Selbstverwertung*). Det är naturligtvis inget sådant absolut och självständigt subjekt. Tids nog skall Marx föra oss bort från cirkulationssfären och avslöja mervärdets hemlighet. Då kommer det också att visa sig att kapitalet är subjekt *endast under vissa villkor*. Det viktigaste villkoret är *arbetarklassens existens som klass*, ett villkor som skapas och upprätthålles av själva den politiska kampen, *klasskampen*.

d) Och på sid. 134/169 preciserar Marx att kapital är värde i ständig process av värdeförökning genom utbytet. Dess process — om man bara betraktar cirkulationssfären — är alltså den ständiga formväxlingen mellan penningform och varuform: P — V — P′, P — V — P′, P — V — P′ osv. Marx poäng är att detta är en *historiskt specifik rikedomsform* till skillnad från andra rikedomsformer som naiv skattsamling eller anhopning av materiella produkter eller rikedom i form av boskap eller slavar. Eftersom denna rikedomsform består av varor och pengar, så för den å ena sidan med sig de samhälleliga band och förhållanden som är knutna till varuformen och penningformen. Men när vi har gått igenom kap. 4 och 5, så kommer vi att finna det *tillkommer* ett specifikt samhälleligt förhållande. Kapitalformen kommer därmed att innefatta även ett annat samhälleligt band eller förhållande: ett produktionsförhållande som är ett klassförhållande. Detta sammanfattas i min Sammanfattning av kap. 4 och 5.

Anm. På sid. 134/169 har BI en översättning som suddar ut innebörden av Marx uttryckssätt rörande kapital som en process av värdeförökning. KI, *übergreifende Subjekt eines solchen Prozesses* översätts med "den dominerande faktorn i denna process" (ä. ö. "övergripande subjekt i en sådan process"). KI, *eine prozessierende, sich selbst bewegende Substanz* översätts med "en aktiv självständig kraft" (ä. ö. "en processerande, sig självt rörande substans"). Och KI, *prozessierender Wert, prozessierendes Geld* översätts med "aktivt värde, aktiva pengar" (ä. ö. "processerande värde, processerande pengar"). På grund av dessa översättningar förlorar man i svenskan en rad pregnanta formuleringar för rikedomsformen, eller den ekonomiska formen, kapital.

Om man alltså så kortfattat som möjligt vill precisera vad rikedomsformen kapital är, kan man alltså använda termerna "självförökande värde", "processerande värde" eller "processerande bytesvärde" (Gr 937). Emellertid är detta språkbruk begränsat till cirkulationssfärens ytliga värld (se punkt 43). Tids nog kommer vi att bli varse att

denna definition måste utvidgas. Rikedomsformen kapital vilar på och inbegriper ett *historiskt specifikt produktionsförhållande — kapitalförhållandet.* Till skillnad från den enkla varans samhälleliga förhållanden är detta samhällsförhållande ett klassförhållande.

53

Kap. 4:1 avslutas med att Marx fastslår att formeln P — V — P′ är *kapitalets allmänna form* (134[IV]/170[II]). Det är själva definitionen på begreppet kapital i allmänhet. Den gäller för alla kapital, eller rättare: de rikedomar som antar denna form, är kapital.

Man skulle tycka, skriver Marx, att köpa för att sälja, och sälja dyrare, skulle vara formen för en särskild kapitalform, *handelskapitalet* (köpmanskapitalet). Men så är inte fallet. Även *industrikapitalet* är pengar som via varuutbytet förvandlas till varor som sedan säljs för mer pengar, P — V — P′. Denna formel gäller även för det *räntebärande kapitalet* (ockerkapitalet, bankkapitalet). Men där är mellanledet bortrationaliserat till P — P′. Marx slutsats blir (135[I]/170[II]) (ä. ö.):

"Alltså är P — V — P′ faktiskt den allmänna formeln för kapitalet, så som det framträder i cirkulationen."

54

Det är viktigt att vara klar över vad Marx hittills har gjort i och med kap. 4:1. Han har endast fastställt formen i cirkulationssfären för rikedomsformen kapital. Han har definierat kapitalet betraktat i cirkulationssfären. Han har endast konstaterat *att* kapital måste begripas som självförökande bytesvärde, dvs. värde som existerar som vara och penning, *och vars självförökning alltså måste ske inom ramen för dessa former.* Marx har alltså *inte förklarat hur* denna process är möjlig! Han har inte förklarat *hur* mervärde kan uppkomma genom varuutbyte.

Detta problem ägnar Marx hela kap. 4:2 till att formulera mer precist.

4:2. Motsägelser i den allmänna formeln

Tema: Problemet

55

I kap. 4: 1 klarlade Marx *att* kapitalets allmänna formel i cirkulationen var P — V — P′. Att förklara *hur* pengar kan förvandlas till kapital genom förmedling av cirkulationsprocessen stöter emellertid på en uppenbar svårighet. Marx börjar kap. 4:2 med orden (135/170) (ä. ö.):

"Den cirkulationsform, vari penningen antar formen av kapital, strider mot alla tidigare utvecklade lagar över naturen hos varan, värdet, penningen och cirkulationen själv."

Marx analyserade tidigare varan, värdet, värdeformen och penningen som *rena former*. Bytesvärdet var endast *formen* eller *uttryckssättet* för varans värde. Varuutbytet eller cirkulationen var den process där lika stora värden utbyttes. Marx utgångspunkt var att varan och dess värde skapas i produktionsprocessen genom arbetet. Den *redan frambragta* varan, och det *redan frambragta* värdet, är cirkulationens förutsättning. Vad som sker i cirkulationen är endast en *formväxling*. Värdet antar än varuform, än penningform. Varan utbyts mot pengar som byts mot andra varor, V — P — V. Formväxlingen kan överhuvudtaget inte tillföra värde.

Detta är grunden till Marx inledningsord till kap. 4:2. Den enda skillnaden mellan V — P — V och P — V — P′ är ju den omvända ordningsföljden (punkt 46). "Men hur skulle en sådan rent formell olikhet kunna framtrolla en förvandling av processens natur"? Dvs. så att värdet förökas.

Marx ägnar hela kap. 4:2 till att utveckla denna fråga och ställa den mer precist. *Vi kommer alltså inte heller i kap. 4:2 att få reda på hur penningen förvandlas till kapital,* däremot kommer själva frågan att bli mer genomtänkt.

56

Marx utgångspunkt var den empiriska iakttagelsen *att* pengar förmeras. Profitens *existens* kommer vi inte ifrån. (Se punkt 45). Innebär då inte denna "omvändning" från V — P — V till P — V — P′ att vi måste gå utöver de samband som gäller för varan , värdet och utbytet som Marx tidigare utvecklat? Nej, svarar Marx. Varuutbyte är varuutbyte. Marx drar slutsatsen (135—36/170—71): "Genom att vända om ordningsföljden har vi alltså inte kommit utöver den enkla varucirkulationens område . . ." I stället måste vi undersöka hur det kan vara *möjligt* att mervärde *kan* skapas utan att bryta mot de samband sam utvecklades i kap. 1—3.

57

På sid. 136—37/171—73 gör Marx en förnyad granskning av cirkulationsprocessen *i dess renhet.* Han granskar den . . . (136[IV]/172) (ä. ö.):

"Abstrakt betraktad, dvs. bortseende från omständigheter som inte härrör från den enkla varucirkulationens inneboende lagar . . ."

Han konstaterar att det enda cirkulationen kan göra är att *förmedla* varuutbytet, dvs. värdets formförändringar (KI, *Formwechsel*). Det enda cirkulationen innebär är att lika mängder "materialiserat samhälleligt arbete" byter plats, och att samma värdestorlek uppträder i omväxlande varuform och penningform.

58

Men att cirkulationen inte kan frambringa värden, utan endast förmedla det värde som redan är frambragt, är inte endast ett resultat av att Marx betraktar cirkulationsprocessen "abstrakt", dvs. bortser från "störande inflytelser" som kan grumla "processens renhet" (4/12). Han tar också "Condillacs argument" på allvar, argumentet att cirkulationen, handeln, skulle kunna vara värdeökningens källa. Hur tänker sig Condillac detta argument (137—38/173—74)?

Marx svar på Condillacs argument börjar längst ner på sid. 138/174 och avslutas på sid. 141/177. Marx framlägger sina motargument för att cirkulationen *inte* kan öka värdemängden. Vilka är Marx argument för att varuutbytet inte kan tillföra något till summan av samhällets rikedom? Tänk igenom dessa motargument noga och läs sidorna många gånger om det behövs. Ledtråd: Marx motargument bygger på att han låter oss betrakta frågan ställd till *hela samhällets* kapital, hela den samlade kapitalistklassens rikedom. När det gäller *en* kapitalist, så kan det mycket väl hända att han kan öka sitt värde genom att bedra sin motpart eller sälja för dyrt. Men varför kan detta inte gälla för den samlade kapitalistklassen i sin helhet?

59

Marx slutsats efter att ha argumenterat mot Condillac är nära nog magnifik i sin enkelhet (141[III]/177[IV]):

> "Om lika stora värden bytes med varandra, uppkommer inget mervärde, och om värden som inte är lika stora bytes, uppstår inte heller något mervärde. Cirkulationen eller varuutbytet skapar inget värde."

Här kanske den neo-klassiskt (eller marginalistiskt) skolade läsaren invänder: Men tänk om tillgången understiger efterfrågan, då höjs ju priset? Detta sker ju i cirkulationen, ökas då inte värdet? För det första är det just konkurrensen och lagen om tillgång och efterfrågan Marx har abstraherat ifrån, för att kunna betrakta processen i dess renhet. Den förs in i *Tredje boken,* kap. 8—12. För det andra hörs det ju på frågan att den rör något annat. Genom att tillgången understiger efterfrågan så

är det *priset* som ändras. *Värdet* däremot är ju en mängd stelnat eller materialiserat abstrakt arbete, och den mängden ändras ju inte om *priset* avviker från den. Rent definitionsmässigt talar alltså marginalismen och Marx arbetsvärdelära konsekvent förbi varandra i detta som i de flesta andra fall. Av detta skäl kommer jag inte här i *Första boken* att kommentera eller hänvisa till marginalismen. Sådana kommentarer passar bättre vid läsningen av *Tredje boken.*

Tema: Kapitalets grundform

60

Men efter att ha konstaterat detta måste Marx ta ställning till ett annat problem. Vilken av de tre kapitalformerna är den grundläggande. I slutet av kap. 4:1 fastslog han att P — V — P′ var kapitalets allmänna form som gällde både för handelskapital, ockerkapital och industrikapital (punkt 53).

Köpmanskapital och räntebärande kapital finns ju enbart inom cirkulationens formväxlingar. De stora köpmanshusens eller bankirfirmornas ekonomiska funktion är just att vara *förmedlare av cirkulationen,* av varor och pengar. Dessa två kan alltså rent definitionsmässigt inte *frambringa* något värde. De endast förmedlar redan frambragt värde. Rent definitionsmässigt omfattar de därmed inte heller produktionsprocessen och dess organisation.

Om vi alltså vill analysera "kapitalets grundform, den form som bestämmer det moderna samhällets ekonomiska organisation" (141^{III}/178), så måste vårt intresse koncentreras till industrikapitalet. Det är den enda kapitalform som griper över hela samhällskroppen och inte bara över cirkulationens "yta" (punkt 42 och 43).

Anm. Det är *industri*kapitalet som *fabric*erar *produkt*er. Innebörden av dessa ord framgår klarare om vi betraktar deras latinska ursprung. Deras egentliga betydelse suddas så lätt ut när de används ofta och vardagligt. Lat. *industria* betyder flit, energi, företagsamhet; ordet "fabricera" har sin stam från lat. *faber,* som betyder hantverkare, smed, tillverkare; och ordet "producera" har sin stam i lat. *pro-duco* som betyder föra fram ur, frambringa, alstra.

61

Industrikapitalet är alltså kapitalets grundform konstaterar Marx. De två andra behandlas på sid. 141—42/178—79 i varsitt stycke. Han avslutar med att kalla dem "härledda former" och meddelar att han när-

mare skall betrakta dem "under vår undersöknings förlopp" (142IV/ 179III). Marx syftar här på *Tredje boken,* kap. 16—37, särskilt kap. 20 rekommenderas.

Med uttrycket "härledda former" (KI, *abgeleitete Formen*) avser Marx det enkla faktum att det värde som existerar i dessa kapitalformer, eller det värde som dessa kapitalformer förmedlar i form av varor och penningar, ju *måste vara producerat någonstans.* Det har sitt ursprung hos den kapitalform som producerar värde, dvs. industrikapitalet.

Detta gäller förstås endast i ett "rent" kapitalistiskt samhälle där handelskapitalet och ockerkapitalet endast förmedlar kapitalistiska varor och penningar. Det historiska handelskapitalet som förmedlar handel mellan olika förkapitalistiska samfund är naturligtvis en annan sak. Dess jättevinster på handel med t. ex. kryddor och slavar kan ju inte förklaras enbart med mängden abstrakt arbete och annat som hör värdelagen till. Ofta hade ju handelskompanierna kungligt monopol på verksamheten, och ofta bedrevs den som rent röveri.

Tema: Motsägelsen i kapitalets allmänna form

62

Det sista ledet i Marx framställning i kap. 4:2 börjar på sid. 142IV/ 179IV med orden (ä. ö.):

> "Det har visat sig att mervärdet inte kan ha sitt ursprung i cirkulationen, att det alltså vid dess bildande måste försiggå något bakom ryggen på cirkulationen, något som är osynligt i den själv."

Detta osynliga som försiggår, med Marx formulering, bakom ryggen på cirkulationen, är ju själva mysteriet. (Se punkt 52 c.) Mervärdet *kan* ju inte uppkomma inom cirkulationen, det måste komma någon annanstans ifrån. Men samtidigt *måste* det ju uppstå *inom* cirkulationen och inom cirkulationens lagar och samband. Kapitalets allmänna formel är ju P — V — P′, en cirkulationsform där varan och penningen *faktiskt utgör* rikedomens "elementarformer". Och Marx sammanfattar (143/ 180) (kursiv. MD):

> "Kapital kan alltså inte ha sitt ursprung i varucirkulationen och det kan inte heller uppstå utanför den. *Det måste samtidigt uppstå innanför och utanför varucirkulationen.*"

I kap. 4:3 och kap. 5 skall vi se hur Marx löser upp detta paradoxala uttalande. Tills vidare får vi nöja oss med att förstå detta som ett *problem,* som skall lösas.

63

På sid. 143/180 heter det (ä. ö.):

> "Penningens förvandling till kapital måste utvecklas på grundval av varuutbytets inneboende lagar, så att utbyte av lika stora värden gäller som utgångspunkt."

Detta förtydligar Marx i not 37. Eftersom varken list eller lurendrejeri inom varuhandeln kan förklara mervärdets uppkomst (punkt 57—59), så kan Marx ställa problemet glasklart: "Kapitalbildning måste vara möjlig, även när varupriset är lika med varuvärdet". Kapitalbildning måste alltså vara möjlig att förklara *även i det fall när spelet mellan tillgång och efterfrågan inte får priset att avvika från värdet.* Detta är i sanning ett *problem!* Och det finns formulerat i de berömda slutorden till kap. 4:2 (144/181).

Kom ihåg! Marx har ännu inte förklarat *hur* mervärdet uppkommer. Han har bara preciserat under vilka betingelser penningägaren måste frambringa det: både utom och inom cirkulationen. Penningens förvandling till kapital är alltså i Marx framställning ett *problem* för den penningägare "som ännu står på tröskeln till att bli kapitalist" (144/181).

64

Och på denna plats i Marx framställning kan vi alltså börja förstå varför studiet av kapitalet började med "Vara och pengar". Kapital *är* ju varor och pengar. Det är dess "elementarformer" (punkt 40). Kapital är självförökande bytesvärde, dvs. självförökande värde i varuform eller penningfrom.

4:3. Köp och försäljning av arbetskraft

Tema: Bruksvärdet hos varan arbetskraft

65

Första stycket i kap. 4:3 behöver läsas igenom långsamt och noga så att innebörden framstår klart. Marx har där komprimerat samman viktiga ståndpunkter i ett fåtal meningar (144/181).

a) Varför "förstenas de (pengarna, MD) till en fast och oföränderlig värdestorlek" om de *inte* växlar mellan penningform och varuform? (Se punkt 38).

b) "Förändringen måste alltså ske med den vara som köptes ..."

Varför måste förändringen ske med själva varan? Räcker det inte med formförändringarna i cirkulationen (punkt 55)?

c) Varför kan förändringen, dvs. värdeökningen bara bero på bruksvärdet, dvs. genom att varan förbrukas? Varför inte på bytesvärdet? OBS! Detta är det avgörande.

d) Vilket är det speciella *bruksvärde* som den köpta varan måste ha för att "förändringen" skall kunna äga rum? Varför är just den varan värdeskapande? Varför ingen annan?

66

I andra stycket av kap. 4:3 anger Marx vad han menar med begreppet "arbetskraft" eller "arbetsförmåga" (144/181). Tänk igenom innebörden av detta stycke. Marx skriver inte "arbete" och inte heller "produktivkraft". Under loppet av vår läsning kommer vi att förstå varför.

Tema: Historiska förutsättningar för kapitalismen

67

Därefter skriver Marx (144/181):

> "För att penningägaren skall finna arbetskraften som vara på marknaden måste dock åtskilliga betingelser vara uppfyllda."

Att arbetskraften finns att köpa som vara på marknaden är den andra av de avgörande *historiska förutsättningar* som måste vara för handen för att kapitalismen skall uppstå. Den första nämnde Marx i inledningsorden till kap. 4:1. Men hur kan det komma sig att arbetskraft finns att köpa som vara? För att den skall finnas där krävs att åtskilliga samhälleliga betingelser är uppfyllda. Dessa skall vi gå in på i punkt 69, men först en liten kommentar.

Marx poäng är att man inte logiskt kan härleda arbetskraftens existens som vara ur varan och penningen. Något måste tillföras *utifrån,* från den s. k. historiska utvecklingen. I kap. 24 skall vi återkomma till detta problem och studera hur arbetskraften blev till vara i England. Ett annat problem är hur arbetskraftens varuform *består* när den en gång väl har uppstått. Detta analyserar Marx i kap. 21, 22:1 och 24:3.

68

Lägg märke till hur Marx framställning är uppbyggd. Först konstaterades i kap. 4:1 att kapitalformen innebär en ständig och gränslös värde-

förökning. Därefter började Marx i kap. 4:2 analysera de problem som först måste lösas för att värdeförökningen skall kunna förklaras. Han uppställde vissa villkor för problemets lösande. Här i kap. 4:3 har problemet utvecklats till att vissa historiska förutsättningar måste råda för att värdeförökningen skall kunna bli verklighet. Det måste råda vissa historiska förutsättningar för att den underbara varan arbetskraft skall finnas på marknaden.

69

Hur kan det då komma sig att ägaren till varan arbetskraft överhuvudtaget är villigt att sälja den till penningägaren? Vad är det för beroendeförhållanden som kan få arbetaren att sälja sin arbetsförmåga och arbeta åt andra? Till att börja med slår Marx fast (144[IV]/181—82):

> "Varuutbytet innebär i och för sig inga andra beroendeförhållanden än de som har sitt ursprung i dess egen natur."

Definitionsmässigt innebär ju varuutbytet att ingen varuägare är tvingad att sälja sin vara. I kap. 2 första sidan läste vi (74/99):

> "Var och en av dem tillägnar sig den andres vara endast med hans samtycke, i det han samtidigt avyttrar sin egen vara, allt i överensstämmelse med en viljeakt som är gemensam för dem bägge."

Det måste väl vara bättre att arbeta åt sig själv än att hyra ut sin arbetsförmåga åt någon annan? *Hur kan det över huvud taget komma sig att arbetsförmågan eller arbetskraften finns att köpa på marknaden* som en vara bland andra varor?

70

Därmed kommer vi in på de historiska förutsättningar eller samhälleliga betingelser som jag skrev om i punkt 67. Marx går in på dem med orden (144[IV]/181[IV]):

> "För att penningägaren skall finna arbetskraften som vara på marknaden måste dock åtskilliga betingelser vara uppfyllda."

a) Vilken är den första betingelsen? I vilken mening måste arbetaren vara "fri" för att överhuvudtaget ha *möjlighet* att sälja sin arbetsförmåga som en vara till penningägaren (144—45/181—82)?

b) Vilken är den andra betingelsen (145—46/183)? I vilken mening måste arbetaren vara "fri" för att överhuvudtaget *vilja* sälja sin arbetsförmåga till penningägaren? Vad erfordras för att det inte bara skall vara möjligt, utan också *nödvändigt* för honom att göra det?

Studera sedan noga det långa resonemanget: "Orsaken till att ... (t. o. m.) ... epok i den samhälleliga produktionsprocessen" på sid 146—47/183—84. På dessa sidor diskuterar Marx de *historiska förutsättningar* som är knutna till de marknadsekonomiska formerna, varuformen, penningformen och kapitalformen. Inledningsvis slår Marx fast (ä. ö.):

> "Naturen frambringar inte å ena sidan penningägare eller varuägare och å andra sidan människor, som endast äger sin egen arbetskraft. Detta förhållande är inget naturhistoriskt förhållande och inte heller ett samhällsförhållande, gemensamt för historiens alla epoker. Uppenbarligen är det självt resultatet av många ekonomiska omvälvningar, av undergången för en hel rad formationer av den samhälleliga produktionen."

a) Därefter går Marx på in *varan*. Vilken är dess historiska förutsättningar? Vilka samhälleliga betingelser är den uttryck för?

b) Vilka är *penningens* historiska förutsättningar? Vilka samhälleliga betingelser bär penningen på eller är uttryck för?

c) Vilka är slutligen *kapitalets* historiska förutsättningar? Vilka samhälleliga betingelser bär kapitalet på eller är uttryck för?

Uppmärksamma den avgörande skillnaden mellan varan och penningen å ena sidan, och kapitalet å den andra (146/184) (kursiv. MD):

> "*Varuproduktion* och *varucirkulation* kan förekomma, även om ... den samhälleliga produktionsprocessen alltså inte på långt när i hela sin bredd och djup behärskas av bytesvärdet. Om produkten skall uppträda som *vara*, måste man förutsätta en så långt driven arbetsdelning i samhället, att skilsmässan mellan bruksvärde och bytesvärde, som först börjar i den direkta byteshandeln, redan är fullbordad. Men ett sådant utvecklingsstadium *är gemensamt för historiskt vitt skilda ekonomiska samhällsformer*."

Varan och penningen kan alltså förekomma i många olika samhällsformer. Men det kan inte kapitalet (147/184) (kursiv. MD):

> "Annorlunda är det med kapitalet. Dess historiska existensvillkor föreligger ingalunda i och med varu- och penningcirkulationen. Det uppkommer endast, där ägaren av produktions- och livsmedel finner den frie arbetaren på marknaden som säljare av sin arbetskraft, och *denna enda historiska förutsättning* innehåller ett stycke världshistoria. Kapitalet bebådar därför redan från början en epok i den samhälleliga produktionsprocessen."

Redan från början av sin historiska existens bebådar alltså den *ekonomiska formen kapital,* att det som är i vardande är *en helt ny historisk epok.* Man skulle kunna säga att varan och penningen i den "enkla cirkulationen" aldrig omfattar annat än samhällets "yta", eller "bredd" som Marx skriver i ett av citaten ovan. Kapitalet tränger djupare ned. Kapitalismen innebär att arbetsprocessens alla faktorer, t. o. m. arbetskraften, är varor. Det är alltså först under kapitalismen som varan blir till allmän egendoms- eller rikedomsform. (Se punkt 42 och 43.)

Vi kommer att återvända till "denna enda historiska förutsättning" flera gånger, t. ex. i Sammanfattning av kapitel 4 och 5 eller i kap. 21 och 24. Den utgör ett av de viktigaste resultaten av Marx analys i *Kapitalets* första bok.

Tema: Värdet hos varan arbetskraft

72

Därmed börjar Marx att undersöka problemet med *värdet hos varan arbetskraft.* Hans resonemang börjar på sid. 147/184 och sträcker sig fram till sid. 151[I]/188[IV]. Kap. 4:3 började med att vi betraktade *bruksvärdet* hos varan arbetskraft. Vi skall nu betrakta dess värde. Varför är det intressant? Jo, om det är så att *värdet på varan arbetskraft är lägre än det värde som den kan skapa,* då blir det ju möjligt att förklara uppkomsten av mervärdet!

a) Till att börja med Marx grundläggande uppfattning: Arbetskraftens värde är den mängd stelnat abstrakt arbete, den arbetstid "som är nödvändig för produktionen och reproduktionen av denna speciella vara". För att producera och reproducera arbetskraften åtgår det samhälleligt nödvändig arbetstid för att framställa de "livsmedel" (KI, *Lebensmittel*) av vilka arbetaren och hans familj lever.

Men det räcker inte med enbart det fysiologiska livets uppehälle, mat, hus och kläder. Arbetaren arbetar ju, och det sliter inte bara på kroppen utan lika mycket på själen och den psykiska hälsan. Marx skriver (147/185) (kursiv. MD):

> "Summan av livsmedel måste alltså vara tillräcklig för att underhålla den arbetande individen såsom arbetande individ *i hans normala livstillstånd.*"

Anm. Ordet "livsmedel" (KI, *Lebensmittel*) måste vi förstå i dess vidaste betydelse. I bland använder BI översättningen "existensmedel" för att framhäva detta eftersom det svenska "livsmedel" mest syftar på matvaror. Jag kommer att använda förkortningen Lm. För att illustrera den

vida betydelse Marx läggar in i Lm, kan jag inte låta bli att citera något från Martin Luthers katekes av hur man bör definiera "dagligt bröd" i Fader vår: "Allt det som tillhör livets uppehälle och nödtorft, såsom mat, dryck, kläder, hus och hem ... god maka, goda barn ... hälsa, tukt och ära, goda vänner, trogna grannar och mera sådant."

b) Sedan går Marx in på vad han kallar de "naturliga behoven" (147[IV]/185). Med "naturliga" avser Marx de fysiologiska behoven, behov som härrör från människans naturliga egenskaper som biologisk art.

De fysiologiska behoven växlar naturligtvis med klimat och andra geografiska faktorer. En skogsarbetare i sträng kyla förbränner mer energi under en arbetsdag än en tropisk mahogny-huggare. Dessutom behöver han varmare kläder och skodon. Han behöver varmare bostad. I olika länder växlar alltså den mängd av det samhälleliga totalarbetet som måste avsättas för att täcka dessa "naturliga behov".

c) Därtill kommer "de s. k. nödvändiga behoven" (148[I]/185). Tillsammans med de "naturliga" utgör dessa vad man skulle kunna kalla det "normala livstillståndet" hos de arbetande individerna. Naturligtvis är de nödvändiga behoven vidare än de fysiologiska. I länder med olika kultur och tradition utvecklas helt enkelt olika "vanor och krav på livet". I Frankrike dricks vin till maten, i England öl. Marx slutsats blir, och detta kan inte nog understrykas:

> "I motsats till andra varor innehåller alltså arbetskraftens värdebestämning en historisk och moralisk faktor."

d) Det tillkommer även andra faktorer som inverkar bestämmande på värdet av arbetskraften. I arbetskraftens värde ingår också värdet av Lm till arbetarens familj, hustru och barn. Att reproducera arbetskraften över tiden innefattar ju även att barn måste sättas till världen, barn som fordrar mat, kläder och omvårdnad för att kunna utvecklas till normala arbetande individer med normal arbetsförmåga (148/185—86).

Marx utgår här från kärnfamiljen som ett historisk faktum. Det är kärnfamiljen som har till funktion att *reproducera arbetskraftens bruksvärde;* att reproducera arbetaren som arbetare i normalt livstillstånd till klockan 6 varje morgon. Naturligtvis kan denna funktion utföras av andra samhälleliga institutioner, t. ex. kan de ordnas kollektivt. (Detta är inte ovanligt varken i förkapitalistiska samfund eller i socialistiska.) Och under kapitalismen kan man se att flera av dessa funktioner överflyttas från privatsfären till samhället på grund av den kapitalistiska produktionens tilltagande samhälleliga karaktär. Daghem, skolor, skolmåltider, skolhälsovård och fritidshem ombesörjer fostran och omvårdnad för det uppväxande släktet (en fostran och omvårdnad som natur-

ligtvis inte behöver kosta samhället mer än det ändamål som barnen uppfostras till). Själslig och kroppslig sjukvård sköts av det allmänna (även där är naturligtvis arten och inriktningen i enlighet med de funktioner som skall upprätthållas). Detta är emellertid oväsentligt. På Marx tid och för Marx var kärnfamiljen ett givet historiskt faktum även om dess funktioner i dagens kapitaliska samhällen delvis överförts till andra institutioner.

e) Därtill kommer *utbildningskostnaderna* för att utveckla en viss kunnighet och yrkesskicklighet (148/186). Även detta kostar samhälleligt nödvändig arbetstid, och ingår i arbetskraftens värde.

f) Alla dessa faktorer behövs alltså för att producera och reproducera en normal arbetskraft. Jag kommer att kalla dem för *"nödvändiga" Lm.* Det är självklart att en viss mängd av samhällets totalarbetstid åtgår för att framställa dessa "nödvändiga" Lm. Denna mängd arbete är *värdet* på dessa "nödvändiga" Lm. Och det är *detta värde Marx* åsyftar när han talar om "arbetskraftens värde".

73

Men det avgörande för Marx här, är ju inte att precisera någon kvantitativ storlek på värdet av de "nödvändiga" Lm (arbetskraftens värde). Lika litet är han intresserad av kvalitativt olika slag av vanor och behov som olika länders historiska och kulturella nivå kan ha frambragt. Dessa måste naturligtvis fastställas vid konkreta studier av olika fall. Nej, vad Marx syftar till här är att precisera begreppet "arbetskraftens värde" så att han kan använda det. Arbetskraften skall ju säljas till penningägaren, och Marx tänker låta det bli sålt till en kostnad som motsvarar dess värde. Arbetaren skall minsann få ut för alla de omkostnader han kan ha haft innan han blev en "normal" arbetskraft. Och denna kostnad är naturligtvis olika i olika länder (148[1]/185) (kursiv. MD):

> "För ett bestämt land under en bestämd period är dock genomsnittsmängden nödvändiga livsmedel *given."*

Och detta "given" är viktigt att uppmärksamma. Det betyder helt enkelt att det i varje land finns en levnadsnivå av "nödvändiga" Lm som man kan kalla skälig eller normal. Naturligtvis råder kanske inte enighet om vad som är skäligt och nödvändigt. Kapitalister och arbetare har förmodligen olika uppfattning om vad som är *normal levnadsstandard* eller *skälig livskvalitet* för lönarbetarklassen. Det man inte kan komma ifrån är att en viss del av samhällets disponibla totalarbete måste avsättas för att producera denna levnadsstandard. Den kommer att ha ett värde och följaktligen också ett bytesvärde — ett pris.

Vid den stora strejken i skogen i Sverige år 1975 ställdes förutom krav på månadslön kravet att denna lön skulle uppgå till 4.000 kr. 4.000 i månaden var minimum "för att man skall kunna leva som en människa" sade en huggare under ett strejkmöte. Vid tillfällen som dessa, eller vid de normala regelrätta avtalsförhandlingarna mellan kapitalister och arbetare, preciseras de arbetandes "vanor och krav på livet" *uttryckt i pristermer.*

Arbetskraftens värde är alltså den mängd abstrakt arbete som är nedlagt i "nödvändiga" Lm, i alla de bruksvärden som en normal levnadsstandard kan tänkas innebära. Däremot kan det ju tänkas att *resultatet efter en löneförhandling* medför att *lönen* (arbetskraftens pris) inte förslår till att köpa de bruksvärden som utgör normal levnadsstandard. I Marx termer har då arbetskraften kommit att säljas under sitt värde. I termer från svensk lönedebatt har reallönen sjunkit. Men blir det tvärtom så att lönen räcker till att höja levnadsstandarden så har arbetskraften sålts över sitt gamla värde och den nya levnadsnivån kommer kanske att betraktas som "normal" och "nödvändig". Vi ser alltså att det råder *en ständig kamp mellan kapitalister och lönarbetare om vad som skall anses vara en skälig eller normal levnadsnivå.* Det råder en ständig kamp om hur man skall definiera "normalt livstillstånd" och "nödvändiga" Lm. Man kan alltså aldrig på ett neutralt eller på ett objektivt sätt fastställa vad som *är* värdet på arbetskraften. Den innehåller ju som Marx säger "en historisk och moralisk faktor" som helt enkelt är de arbetandes "vanor och krav på livet". Fastställandet av arbetskraftens värde är alltså en kampfråga. Det är en fråga som avgörs av kampen mellan kapitalistklass och lönarbetarklass.

I hela *Kapitalet* utgår Marx från att profiten produceras trots att arbetskraften säljs till sitt värde. Han skulle naturligtvis ha kunnat utgå från att den säljs under sitt värde eller över det. Det kan ju råda brist på arbetskraft så att kapitalisterna är villiga att betala överpris. Omvänt kan det ju vara ont om arbetstillfällen så att lönarbetarna måste acceptera de jobb de kan få till låga löner. Men i enlighet med resonemanget i not 37 är Marx framställning grundad i följande förutsättning: "Kapitalbildning måste vara möjlig, även när varupriset är lika med varuvärdet. Den kan inte förklaras med att varupriserna avviker från varuvärdena . . ." Dvs. Marx utgår från att lönarbetarnas levnadsstandard är "normal" (!).

74

På sid. 148—49/186—87 talar Marx om "arbetskraftens dagsvärde". Vad är det?

75

På sid. 149/187 talar Marx om "minimigränsen" för arbetskraftens värde. Vilken är denna gräns? Och varför kan man säga att den alltid ligger *under* "arbetskraftens värde"?

76

På sid. 150/188 nämner Marx några säregenheter som råder vid försäljningen av arbetskraften. För det första ingås ett avtal. Ett försäljningskontrakt upprättas och ingås, skriftligen eller muntligen. Men köparen av varan arbetskraft kan inte åtnjuta varans bruksvärde i och med att avtalet är ingått. Det kan han först när varan levereras och arbetet alltså utförs. Detta är i och för sig inget egendomligt utan det vanliga vid all köp och försäljning.

Vad gäller arbetaren, för det andra, så får han inte sin lön förrän *efter det han har arbetat.* Han får inte betalt för sin vara, arbetskraften, förrän den är levererad i avtalad mängd. Inte heller detta kan anses vara något egendomligt som strider mot varucirkulationens praxis.

Nej, anledningen till att Marx betonar detta är att han befinner sig i argumentation mot föreställningen att lönens värde är lika med det värde som arbetaren nedlagt i produkten. Lönen skulle alltså vara betalning för det utförda arbetets värde. Eftersom lönen *betalas ut* först *efter* det att arbetet är levererat, kan det ju verka som om penningägaren betalade lön till en summa som motsvarar det värde som arbetet skapat. Detta verkar också vara förenligt med arbetsvärdeläran. Arbetaren framställer en produkt vars värde bestäms av den nedlagda arbetstiden. Betalningen för denna produkt är en summa som motsvarar detta värde. Utbytet mellan penningägare och ägare av arbetskraft skulle vara ett vanligt varuutbyte. Det förefaller som om arbetaren vore en privat varuproducent som alla andra. (Dessa föreställningar som har sitt ursprung i Adam Smiths ofullständiga och motsägelsefulla arbetsvärdelära återkommer vi till i punkt 110 och 116.)

Har man en sådan uppfattning går det inte att förklara mervärdets uppkomst på arbetsvärdelärans grund. Varuutbyte är ju definitionsmässigt utbyte av lika storheter. Kärnpunkten ligger i att denna uppfattning inte ser att *lönen är fastställd i förväg. Lönens storlek har ingenting att göra med hur många produkter arbetarens arbetskraft kommer att frambringa av de råmaterial och verktyg som penningägaren tillhandahåller.* Av detta skäl är det också så att lönens storlek heller ingenting har att göra med storleken av det *värde* som dessa produkter kommer att innehålla. Men det har den för Adam Smith och andra. Detta är ett grundproblem för den klassiska ekonomin före Marx. Det är i polemik

mot sådana föreställningar Marx skriver. Det är därför som hans resonemang och ordval ("arbetskraftens värde") för oss kanske verkar onödigt krångliga. Och det är också i polemik mot sådana föreställningar Marx avslutningsord klingar ut (151[1]/188):

> "... är priset på arbetskraften kontraktsmässigt fastställd, ehuru det först efteråt förverkligas. Arbetskraften är såld, fastän den betalas först efteråt."

Marx har helt enkelt velat slå fast att det är *arbetskraften* och inte (det utförda) *arbetet* (nedlagt i den tillverkade produkten) som penningägaren köper. Det han köper är *bruksvärdet* av arbetskraften eller arbetsförmågan. Han köper dispositionsrätten till denna arbetsförmåga för en viss avtalad tid, en dag, en vecka eller en månad. Detta är avgörande för att förstå såväl Marx arbetsvärdelära som hans teori om kapitalismen.

För det första är det endast utifrån denna uppfattning om arbetskraftens värde som det blir möjligt att förklara *mervärdets* uppkomst. För det andra är det endast utifrån denna förklaring som det blir tydligt att mervärdet grundas på utsugning, på tillägnelse av obetalt arbete. Och därmed, för det tredje, är det endast utifrån denna förklaring som man kan förstå *arbetarklassens* existens som klass. Men detta är resultat som vi ännu inte har kommit till, utan som kommer i Tredje avdelningen, kap. 5—9. I min Sammanfattning av kapitel 4 och 5 kommer t. ex. betydelsen av detta att framhävas.

77

Sammanfattning. Hittills har vi endast långsamt arbetat oss fram mot den punkt i Marx framställning där mervärdets uppkomst äntligen skall förklaras. I kap. 4:1 fastställde Marx kapitalets allmänna form, pengar som blir till mer pengar, självförökande bytesvärde. I kap. 4:2 konstaterade han en till synes oöverstiglig motsägelse i denna formel: Hur kan bytesvärde vara självförökande då utbyte ju definitionsmässigt är utbyte av lika storheter? I kap. 4:3 löste Marx upp denna motsägelse. Bytesvärde kan vara självförökande om det helt enkelt byts mot en vara som har det unika bruksvärdet att vara värdebildande. P — V — P′ är möjligt om bara V har egenskapen att tillväxa i värde! Och det finns en vara som har denna egenskap. Just den varan med det bruksvärdet — arbetskraften — måste penningägaren köpa för att hans pengar skall kunna förvandlas till kapital.

Vi kan alltså förstå att det ligger inom möjligheternas gräns att frambringa mervärde. *Men Marx har ännu inte visat oss hur det i detalj fak-*

tiskt går till! För att kunna visa oss det måste han följa penningägaren och arbetskraftens ägare till den plats där penningägaren *förbrukar* den köpta varans *bruksvärde* (151/189):

> "Förbrukningen av arbetskraften äger rum utanför varumarknaden eller cirkulationen på samma sätt som förbrukningen av alla andra varor."

När man köper en vara är det ju för att förbruka den eller konsumera den. Men förbrukningen av varan arbetskraft äger rum på en särskild plats. Den platsen är (152/189):

> ". . .produktionens hemliga verkstad, över vars port står skrivet: No admittance except on business (Obehöriga äga ej tillträde)."

I och med detta konstaterande är vi färdiga att (trots att vi är obehöriga) gå över till Tredje avdelningen "Produktionen av det absoluta mervärdet", Femte kapitlet "Arbetsprocess och värdeskapande process".

Innan dess, bara en anmärkning. De tre sista styckena i kap. 4:3 (151—52/189—91) är ytterst viktiga, eftersom Marx här talar om för oss att han tar det viktiga steget från varucirkulationens "larmande och ytliga miljö" (KI, *geräuschvolle, auf der Oberfläche hausende*) till produktionsprocessen. Läs dessa tre stycken noga. Jag tar inte upp dem här till närmare granskning, utan återkommer i min Sammanfattning av kapitel 4 och 5, punkt 101—105. Där kommer vi att mer fullständigt förstå vad Marx menar med det kapitalistiska samhällets "yta" (KI, *Oberfläche*). Vi kommer också att mer fullständigt förstå hans djupa ironi mot den borgerligt inskränkta uppfattningen av frihet och jämlikhet. Därmed kommer vi också att bättre förstå hans anspelning på "den vulgäre frihandlaren" (den vulgäre laissez-faire-ideologen) och dennes "omdöme om kapitalets och lönarbetets samhälle".

BIHANG TILL FJÄRDE KAPITLET

Bredvidläsning

Huberman, kap. 8 och 10.
Dillard, kap. 3 och 5.
Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 3, s. 33—44.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 2.
Anschauungsmaterial, s. 23—24 (i *Kapitalets produktionsprocess,* s. 54—55).
Lehrbuch, kap. 10.
Politische Ökonomie, kap. 4.1—2.

Fördjupade studier

'Kapitalets' förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 129—205/GrP 215—297.
Till kritiken (1859), "Urtext" 1858: Gr "Urtext" s. 919—40.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): till kap. 4:1, MEGA II/3.1 s. 3—16; till kap. 4:2, s. 16—29; till kap. 4:3 punkt 65—66, s. 29—33, punkt 67—71, s. 33—36, punkt 72—76, s. 37—44; sammanfattande till kap. 4:3, s. 44—47.
Till kritiken (1861—63), häfte VI—XV, XVIII 1862—63 (MEW 26:1—3), Teorier om mervärdet: Tidigare uppfattningar om profitens uppkomst som ger en bra bakgrund till Marx kap. 4 finns t. ex. i *Teorier om mervärdet* kap. 1—3:3; ES s. 49—90/ThM 1 s. 7—57/ThS 1 s.41—86. Särskilt till kap. 4:2 och punkt 58—59 är dessa kapitel givande. (Adam Smith i punkt 76 och David Ricardo återkommer vi till i punkt 116 nedan Bihang till sjunde kapitlet.)
Resultate (1863—65): ES 581—84/Res 4—7, ES 654—57/Res 91—94; till kap. 4:3 punkt 73 och 76, Res 116—21/CI (Pel) s. 1066—71 (ej övers. i ES, se Tillägg till punkt 275 nedan).
Lön, pris och profit (1865): avsnitten VII—X; ES 558—64/MEW 16 s. 129—36/Arbetarkultur s. 47—57.

Sekundärlitteratur

Kuczynski (Bd 36) 1968, kap. II:1.
Reichelt 1970, kap. 3:A:8, s. 202—05, 210[IV]—27.
Rosdolsky 1968, kap. 11, även kap. 9 och 10.
Tuchscheerer 1968, kap. 10:1.
Wygodski 1965, kap. 4.

TREDJE AVDELNINGEN

Produktionen av det absoluta mervärdet

Eller: De ekonomiska former och förhållanden som tillsammans utgör det kapitalistiska produktionsförhållandet

Eller: Arbetsprocessens formella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess

Arbetsprocess och värdeförökningsprocess (ä.ö.)

5:1. Arbetsprocess

Tema: Platsen för kap. 5: 1. i Marx framställning

78

"Profitens hemlighet skall äntligen avslöjas", lovade Marx i slutet av kap. 4:3 (152/189). Vi skall ta steget från cirkulationen till produktionen. I stället för att enbart betrakta kapitalet såsom det framträder i cirkulationssfären, skall vi följa det in i produktionssfären. Därmed kommer vi att kunna analysera hur det går till när arbetskraftens bruksvärde konsumeras. Att konsumera bruksvärdet av arbetskraft är detsamma som att låta den arbeta. Första delen av kap. 5 analyserar alltså "arbetsprocessen" (153/192):

> "Arbete är förbrukning av arbetskraft. Köparen av arbetskraft konsumerar den, i det han låter dess säljare arbeta."

Men för att visa *hur* mervärde faktiskt kan uppstå genom att bruksvärdet av varan arbetskraft konsumeras räcker det inte med ett sådant konstaterande. Vad är närmare bestämt "arbetsprocessen"? Är det inte den som har olika historisk form i de olika ekonomiska samhällsformerna eller produktionssätten? Eller finns det vissa egenskaper hos arbetsprocessen som är gemensamma i alla samhällsformer? Ja, det gör det menar Marx. Kap. 5:1 behandlar det historiskt allmänna hos det mänskliga arbetet (153/192) (ä. ö.):

> "Produktionen av bruksvärden eller nyttigheter förändras inte till sin allmänna natur genom att produktionen försiggår för kapitalistens räkning och under hans kontroll. Arbetsprocessen kan därför till en början betraktas oberoende av varje bestämd samhällelig form."

I kap. 5:1 skall Marx alltså analysera arbetsprocessens "allmänna natur" eller arbetsprocessen "oberoende av varje bestämd samhällelig form". Vi kommer alltså först att betrakta arbetet historiskt allmänt, innan vi går in på den historiskt specifika formen kapitalistiskt arbete eller kapitalisk produktion.

Logiken i Marx framställning är helt enkelt denna. För att kunna tala om "Kapitalets produktionsprocess" (ämnet för *Första boken*) måste vi först ha en uppfattning om vad *kapital* är. I kap. 4 fick vi en "ytlig" definition av kapitalets allmänna formel. För det andra måste vi veta vad *produktion* är. Här i kap. 5:1 skall Marx behandla produktionens allmänna drag, det som är gemensamt för all mänsklig produktion, oberoende av i vilken samhällelig form produktionen bedrivs. Först därefter kan vi börja studera vad *kapitalistisk produktion* är, och det börjar vi med i slutet av kap. 5:1 och i kap. 5:2.

Men detta sammanhang är inte godtyckligt. Marx har i kap. 4:2—3 påvisat att det råder ett *nödvändigt* sammanhang mellan den ekonomiska formen kapital och arbetsprocessen. *För att* det skall kunna bli något mervärde, *måste* kapitalet använda (konsumera) bruksvärdet av varan arbetskraft. Och den varan kan bara förbrukas på ett enda ställe: i produktionens hemliga verkstad (punkt 43 och 77).

Här kan det vara på sin plats med en terminologisk kommentar. Hos Marx möter vi omväxlande uttrycken "arbete", "produktion", "arbetsprocess" och "produktionsprocess". De åsyftar samma företeelse, men Marx använder dem litet olika. Termerna "arbete" och "arbetsprocess" använder han huvudsakligen när talar om arbetet historiskt allmänt som t. ex. här i kap. 5:1. Termerna "produktion" och "produktionsprocess" använder han huvudsakligen när han talar om arbete i historiskt specifikt form. Och historiskt specifik form har ju arbetet endast när det bedrivs under specifika *produktionsförhållanden.* Uttrycket "kapitalistisk produktionsprocess" betyder alltså samma sak som "arbetsprocessen när den antagit kapitalistisk form", dvs. när arbetsprocessen bedrivs under kapitalistiska produktionsförhållanden. Därmed kan vi bättre förstå innebörden av Marx titel till *Första boken*, samt de extra rubriker som jag har lagt till rubrikerna för Tredje respektive Fjärde avdelningen.

Tema: Arbetsprocessen och dess tre (två) beståndsdelar

79

Den grundläggande definitionen av vad arbete är, gör sid. 153/192 (ä. ö.):

> "Arbete är först och främst ett samspel mellan människan och naturen, en process vari människan genom sin egen verksamhet förmedlar, reglerar och kontrollerar sin ämnesomsättning (KI, *Stoffwechsel*) med naturen."

I BI är tyskans *Stoffwechsel* översatt med det svagare "förhållande", som ju inte lyfter fram betydelsen att det rör sig om utväxling av energi och grundämnen mellan människans verksamhet och livsprocess å ena sidan och den organiska och oorganiska naturen å den andra. (Se punkt 21, där vi först mötte detta tema.)

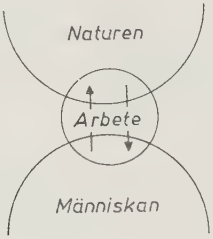

80

OBS! Marx postulerar helt enkelt att *arbetet* är sättet för arten människa att överleva, existera och producera sig på (153/193) (ä. ö.): "Vi förutsätter arbetet i en form som uteslutande tillhör människorna."

Med det menar Marx att han rent definitionsmässigt utgår ifrån att det är en artegenskap hos människan att leva av arbetet. Det är inte viktigt för honom att konstatera de många mellanformer mellan människan och de högre aporna som kan ha existerat i historiens gryning. Det är heller inte viktigt för Marx om det har funnits individer som biologiskt kan klassificeras till *Homo sapiens,* men som har levt av naturens rikedomar som djur. Lika litet är det av betydelse om varelser som biologiskt kan klassificeras som djur, t. ex. chimpanser, kan använda redskap för att utvinna näring ur naturen (155/194). Nej, Marx behandlar människans livsprocess när människan redan tagit det slutgiltiga steget till att bli människa, dvs. på det stadium när människan entydigt redan *lever av arbete.* Detta är ett postulat som bara konstateras som utgångspunkt. Men det är inget märkvärdigt med det. Varje vetenskap måste ta sin början i postulat av något slag.

Det är utifrån detta vi skall förstå Marx formuleringar. Han talar t. ex. om "djuriskt instinktiva former av arbetet" (153/192) (ä. ö.) till skillnad från det rent mänskliga arbetet som bedrivs med "målmedveten vilja" (154/193). Detta är ju inget annat än den definitionsmässiga innebörden av människans säregenhet som biologisk art, som den *visa* människan, *Homo sapiens.*

(I Första Mosebok, 1 Mos 3:17—24, finner man en text som brottas med samma problem som Marx. Där Marx är konsekvent materialistisk

är de gamla hebréernas text konsekvent idealistisk. Att människans livslott är arbetet, kampen med naturen, grundas hos Gud. Likaledes ges visheten ett gudomligt ursprung. Men människan är inte helt gudomlig. Döden är påminnelsen om människans jordiska bundenhet.)

Grundvalen för Marx och Engels materialistiska historieuppfattning är att människan är en biologisk art som lever av arbete. Men hennes arbete, livtaget med naturen, bedrivs i olika historiska former. Människan lever i samhällen och bedriver sitt arbete under olika samhälleliga förhållanden, produktionsförhållanden. Människans historia som samhällsvarelse är alltså historien om dessa produktionsförhållanden och om arbetsprocessens ("produktivkrafternas") utveckling och förändring. I *Kapitalet* analyserar Marx människans arbetsprocess när den har kapitalistisk form. Och hur den får det är temat för Tredje och Fjärde avdelningen i *Första boken.* Men än så länge befinner vi oss bara i början av detta temas behandling.

81

På sid. 154—56/193—96 behandlar Marx "arbetsprocessens enkla beståndsdelar" som den har oberoende av i vilken historisk form arbetet bedrivs.

a) De är tre stycken. Vilka?

b) Marx utgår från dessa tre beståndsdelar, men om man betraktar arbetsprocessen från resultatets synpunkt, från produktens, så blir det två beståndsdelar. Den ena härrör från naturen och den andra från människan (156/196). Vilka är dessa två?

c) Kontrollfråga: Vad är det för skillnad på "arbetsmedel" och "produktionsmedel"? Vad är det för skillnad på "arbetsföremål" och "produktionsmedel"?

d) I fortsättningen förkortar jag produktionsmedel Pm och det verksamma arbetet A. (Se punkt 72 a för förkortningen Lm. Se punkt 208 för förkortningarna Am och Af.)

82

På sid 156—58/196—98 behandlar Marx närmare hur arbetsprocessens resultat, produkten, förhåller sig till arbetsmedlet och arbetsföremålet (råmaterialet). Läs igenom dessa sidor och ta ställning till följande frågor.

a) Hur kan Marx säga att produktionsmedel inte bara är betingelser som ingår i *en* arbetsprocess, utan också produkter av en annan arbetsprocess (156—57/196)?

b) Vad är "ett biämne (KI, *Hilfsstoff*) vid framställningen" (157/196)?

c) Marx skriver att "samma produkt (kan) vara råmaterial i helt olika arbetsprocesser"; och "samma produkt kan i samma arbetsprocess tjäna både som arbetsmedel och råmaterial"; eller "en produkt som är färdig för konsumtion, kan på nytt bli råmaterial för en annan produkt" (157/197). Vad menar han? Vad är det alltså som avgör om ett givet bruksvärde uppträder som arbetsmedel, arbetsföremål eller produkt? När du själv har svarat kan du se på Marx svar (158^{I}/197).

83

På sid. 158/198 skriver Marx:

> "En maskin som inte gör tjänst i arbetsprocessen, är onyttig. Den utsätts dessutom för den naturliga ämnesomsättningens (KI, *Stoffwechsel)* förstörande krafter. Järnet rostar, träet ruttnar."

Detta moment kommer att återkomma flera gånger under Marx framställning. Se punkt 109 e och 218.

84

På sid. 158^{IV}/198 finns följande formulering: "Arbetet förbrukar de ämnen, som det bearbetar . . . förtär dem och arbetet är därför en konsumtionsprocess."

a) Arbete är alltså *verklig omvandling* av materiella föremål. De förändras konkret genom arbetets verksamhet, eller försvinner när de uppgår i den nya produkten. Träd blir till stockar, stockar till bräder, bräder till hus. Produktionsprocessen är den process där en *reell* förvandling äger rum, en förvandling av föremålens naturalform, en reell förvandling av materiella bruksvärden. I cirkulationen äger endast en *formell* förvandling rum, värdets formväxling mellan penningform och varuform.

b) Arbete är alltså också *konsumtion,* förtäring, av råmaterial och verktyg. Begreppet "konsumtion" behöver tänkas över. Vad menar Marx att det är för skillnad mellan *produktiv konsumtion och individuell konsumtion?*

85

Inför avslutningen av kap. 5:1, sammanfattar Marx arbetsprocessen som en ämnesomsättning mellan människa och natur: "människan och hennes arbete å ena sidan, naturen och dess råämnen å den andra" (159/198—99). Marx påminner oss än en gång om att han i detta avsnitt har fram-

ställt arbetsprocessen i dess "enkla och abstrakta moment" (ä. ö.) (BI översätter: "enkla beståndsdelar"). Den abstraktion han har gjort, har varit att *bortse från det historiskt specifika för att kunna framhäva det historiskt allmänna.* (Hade jag skrivit i ett annat sammanhang hade jag kanske kunnat kalla detta för det "evigt mänskliga"!)

Tema: Arbetsprocessen när den underordnas under kapitalet

86

På sid. 159/199 skriver Marx: "Vi återvänder till vår kapitalist in spe". Marx har tidigare kallat denne för "penningägare" eller "arbetskraftens köpare". Det beror naturligtvis på att denna figur i Marx framställning *ännu inte är kapitalist.* Marx har ju ännu inte visat *hur* mervärde uppstår ur en penningmängd, *penningen har ännu inte förvandlats till kapital.*

Senast vi träffade på denna "kapitalist in spe" var på sid. 151—53/189—92 (läs gärna om dessa sidor). Då hade han "köpt alla de ting som är nödvändiga för arbetsprocessen" (159/199). a) De *objektiva* (materiella) faktorerna, produktionsmedlen (Pm). b) Den *subjektiva* (personliga) faktorn, arbetsförmågan (A). (På andra ställen i *Första boken* talar Marx om Pm som arbetsprocessens *objektiva betingelser,* och A som de subjektiva.)

Om vi återvänder till formeln P — V — P′, så ser vi att vi nu närmare kan precisera *vilka varor* det är som penningägaren måste köpa. Det är inte vilka varor som helst. Tidigare har Marx konstaterat att endast en vara med det speciella bruksvärdet att producera värde, dvs. arbetsförmågan, kunde komma i fråga (punkt 65 och 77). Nu visar det sig att penningägaren förutom arbetskraften (A) också måste köpa produktionsmedel (Pm). Han kan alltså inte endast köpa vilka varor som helst och bara snegla på bytesvärdet och på det sättet köpa för att sälja dyrare. Detta kanske skulle kunna gå för sig inom handelskapitalet som kan berika sig genom att sälja vad som helst. Men här betraktar vi ju kapitalets grundform, industrikapitalet. *Och det kapitalet blir bara kapital om det köper ett visst slags varor, Pm och A.*

Om vi utgår från kapitalets allmänna form, visar det sig att en penningmängd som skall cirkulera som industrikapital inte bara cirkulerar enligt formen P — V — P′. Denna form måste utvigas och kompletteras till: $P - V < \begin{matrix} Pm \\ A \end{matrix}$ ... När vi nedan kommer att ha läst igenom

kapitel 5:2 om värdeförökningsprocessen, skall jag komplettera formeln (punkt 101). (Denna "utvidgade formel" presenterar Marx inte förrän i *Andra boken* "Kapitalets cirkulationsprocess", kap. 1, men jag tar ändå in den nu av pedogagiska skäl).

87

Kapitel 5:1 avslutas på sid. 159—60/199—200 med att Marx jämför arbetsprocessen i allmänhet med arbetsprocessen i kapitalistisk form där arbetaren arbetar "för kapitalistens räkning, och under hans kontroll" (153/192). Arbetsprocessens allmänna natur förändras inte i och med att den underordnas under kapitalet. Dess tre enkla beståndsdelar förblir desamma. De är historiskt allmänna eller naturgivet eviga.

Inte heller påverkas "det bestämda sättet" (KI, *die bestimmte Art und Weise*) som t. ex. spinneriarbete bedrivs på, genom att arbetaren spinner garn åt kapitalisten i stället för åt sig själv. Marx tillägger (160/199):

> "Först på ett senare utvecklingsstadium förändras själva produktionssättet (KI, *Produktionsweise selbst*) på grund av att arbetet underordnas kapitalet, och denna förvandling blir först senare föremål för vår undersökning."

Detta "först senare" är Fjärde avdelningen, kap. 10—13. Där kommer vi att studera hur arbetsprocessens faktorer, Pm och A, omformas "på grund av att arbetet underordnas kapitalet". Detta kallar Marx *reellt underordnande,* till skillnad från det blott *formella underordnande* av arbetet under kapitalet som råder här i Tredje avdelningen. Här betraktas ju arbetsprocessen och dess faktorer abstrakt, historiskt allmänt, och tonvikten ligger vid det kapitalistiska produktionsförhållandet och dess beståndsdelar. (Se mina extra rubriker till Tredje respektive Fjärde avdelningen. Se punkt 162.)

Nej, skillnaden mellan arbetsprocessen i allmänhet och den kapitalistiska arbetsprocessen, kan vi här på Tredje avdelningens stadium av framställningen precisera till två punkter. Marx talar om två "säregna fenomen" (160/199—200):

1) "Arbetaren arbetar under kontroll av den kapitalist som äger hans arbetskraft" (160/199). Detta är inget märkvärdigt. Penningägaren har köpt varan arbetskraft, och äger dispositionsrätten till den för en viss tidsperiod. Han vill kort sagt konsumera bruksvärdet av den köpta varan på det sätt som passar honom. (Detta återkommer vi till t. ex. i punkt 126.)

2) "... produkten är kapitalistens egendom, inte den omedelbare producentens, arbetarens." Kapitalisten har köpt varor, både döda ting (Pm) och levande (A). Detta leder till att det från kapitalistens ståndpunkt ter sig sålunda (160/200):

> "Arbetsprocessen är en process mellan ting, som kapitalisten har köpt, mellan ting som tillhör honom. Produkten av denna process tillhör honom därför fullt ut lika mycket som produkten av jäsningsprocessen i hans vinkällare."

Detta andra "säregna fenomen" kan te sig en smula märkligare. Utifrån den enkla varucirkulationens lagar kan en producent disponera över sin produkt på grund av att han själv har förfärdigat den. Hans eget arbete är nedlagt i den, och arbetet är grunden för äganderätten och dispositionsrätten till den egna produkten. Genom varuutbytet kan ägandet utsträckas även till andra producenters produkter, men det man byter är ju eget arbete mot andras, så ingen är bedragen eller orättvist behandlad. Tvärtom, så ingås ju varuutbytet helt frivilligt och det är till vinning för båda eftersom de båda har behov av bruksvärdet i den andres produkt. (Se första stycket i kapitel 2.)

88

I och med dessa två "säregna fenomen" har Marx konstaterat en viktig skillnad mellan förhållandena inom den enkla varucirkulationen och inom kapitalismen. Marx skrev i början av kapitel 4:3 (144/181):

> "Varuutbytet innebär i och för sig inga andra beroendeförhållanden än de som har sitt ursprung i dess egen natur."

Men här i den kapitalistiska arbetsprocessen har vi uppenbarligen ett säreget "beroendeförhållande" som tycks strida mot detta påstående. Dels är arbetaren underordnad kapitalistens kontroll i själva arbetet. Dels frambringar arbetaren produkter genom sitt arbete, *men dessa produkter tillfaller inte honom utan kapitalisten. Och allt detta sker utan att den enkla cirkulationens lagar överträds,* de lagar som inte skall medföra några andra beroendeförhållanden än de som ligger i själva varuutbytet. Det är lagar och förhållanden som grundas på en frivillig viljeakt till ömsesidig vinning, som grundas på varuägarnas frihet och jämlikhet.

Detta är ett tema som vi skall återkomma till senare och behandla mer noggrant, eftersom det är grunden för Marx kritik av liberalismen samt "småborgerlig socialism" av t. ex. Proudhons typ (punkt 105 samt 308 och 311 f.)

5:2. Värdeförökningsprocess (ä. ö.) (KI, Verwertungsprozess)

89

Kap. 5:2 är både svårt och viktigt. Här skall Marx äntligen visa i detalj hur "penningen förvandlas till kapital" (rubriken till Andra avdelningen). "Profitens hemlighet skall äntligen avslöjas" (152/189). Vi skall alltså få svar på den fråga som formulerades i kap. 4:2 (punkt 62 och 63) och vars lösning vi skymtade i kap. 4:3 (punkt 77).

90

I början av kap. 5:2 talar Marx om kapitalistens "två syften" (161/201). Vilka är de? Hur kan Marx säga att bruksvärdet inte är något som kapitalisten älskar "pour lui même", för dess egen skull?

91

Marx skriver på sid. 161/201:

> "Då det här är fråga om varuproduktion, har vi hittills i själva verket endast betraktat en sida av processen. Liksom varan själv är en enhet av bruksvärde och värde, måste dess produktionsprocess vara en enhet av arbetsprocess (KI, *Arbeitsprozess*) och värdebildningsprocess (KI, *Wertbildungsprozess*)."

Det är alltså produktion av *varor* det är fråga om. Därför får produktionsprocessen denna dubbelkaraktär. Å ena sidan arbetsprocess som frambringar bruksvärden, konkreta produkter. Å andra sidan värdebildande process (KI, *Wertbildungsprozess*) som frambringar värde. Vi kan nu se tillbaka på sambandet mellan varans dubbelkaraktär och dess produktionsprocess:

Varan
- bruksvärde — konkret arbete — arbetsprocess (kap. 5:1)
- värde — abstrakt arbete — värdebildningsprocess (kap. 5:2)

I kapitel 5:1 studerade vi den ena sidan, arbetsprocessen, den process där det mänskliga arbetet *reellt* förvandlar naturen och naturens råmaterial till ändamålsenliga produkter, bruksvärden. "Vi skall nu studera produktionsprocessen även såsom värdebildningsprocess", skriver Marx på sid. 161/201.

92

På sid. 161—64/201—05 presenterar Marx för oss hur han beräknar värdet av en vara, dvs. "den mängd arbete som är nedlagt i dess bruks-

värde, alltså ... den arbetstid som är samhälleligt nödvändig för dess produktion", eller "det arbete som är nedlagt i denna produkt" (161/201).

Det är viktigt att från början noga sätta sig in i hur Marx genomför dessa beräkningar av det värde som är materialiserat i en produkt. Senare återkommer många liknande beräkningsexempel, och har man inte förstått de första så blir det bara svårare. Marx exempel har två steg. För det första beräknas värdet av de produktionsmedel (Pm) (arbetsmedel och arbetsföremål) som åtgår i produktionen av en vara, och som överförs till den producerade varan (punkt 93). För det andra beräknar han det värde som tillförs varan genom arbetet (A) under produktionen (punkt 94). Tyvärr räknar Marx i gamla engelska vikter och mynt. Viktmåttet pund och myntet shilling används.

Anm. I citaten ovan från sid. 161/201 förekommer en problematisk översättning av begrepp med viktigt teoretiskt innehåll. BI skriver "nedlagt" på två ställen. I KI är det första uttrycket *materialisierten Arbeit,* sv. "materialiserat arbete". Det andra uttrycket i KI är *vergegenständlichte Arbeit.* Det är litet mer komplicerat att översätta. Stammen är tyskans *Gegenstand* som betyder "föremål", "ting", "objekt" eller "sak". Adjektivet *gegenständlich* betyder alltså "föremålslig", "tingslig", "objektslig" eller "saklig". En korrektare översättning vore alltså "förtingligat arbete" eller "objektifierat arbete". Marx talar här om att abstrakt arbete stelnar eller geléas eller kristalliseras eller förtingligas till värde. Den *Gegenständlichkeit,* sv. "föremålslighet", det är fråga om är alltså *Wertgegenständlichkeit,* sv. "värdeföremålslighet", "värdetinglighet" eller "värdeobjektslighet". Se sid. 42/62 där *Wertgegenständlichkeit* i BI har översatts med de begripliga men teoretiskt tunna uttrycken "värdetillvaro", "existerar som värden" och "värdeexistens". Detta återkommer vi till när vi återvänder till kap. 1—3.

93

Värdet från de använda produktionsmedlen (161—63/201—03). Marx börjar med att diskutera värdet av "råmaterial" (arbetsföremålet) och "maskineri" (arbetsmedlet), som ingår i produkten garn. Det rör sig alltså om värdet i de använda produktionsmedlen (Pm).

a) Hur kan Marx säga att *värdet* av 10 pund (viktmåttet) garn är 12 shilling (161—62/201—02)? Vad menar han med att värdet av de 10 punden garn "till följd av den allmänna värdelagen", är lika mycket värt som 10 pund bomull plus värdet av 1/4 spindel?

(Om du inte omedelbart kan besvara dessa två frågor, läs då om de två stycken i Marx text som behandlar dessa problem.)

b) Varför måste tidsmängder från flera arbetsprocesser adderas till varandra, när "det som skall undersökas är garnets värde" (162/202)? Marx' slutsats måste förstås klart: "Värdena av produktionsmedlen ... utgör alltså beståndsdelar i garnets eller produktens värde" (162/203).

c) Vilka är de "två betingelser" som måste vara uppfyllda för att "den allmänna värdelagen" skall gälla, och värdet från tidigare arbetsprocesser alltså ingå i produkten (162—63/203)?

94

Det värde som tillförs genom det levande arbetet (163—64/203—05). På sid. 163/203 skriver Marx (kursiv. MD):

> "Vi känner nu den del av garnets värde som utgöres av *produktionsmedlen* ... Det återstår nu att undersöka den del av värdet som spinnarens eget *arbete* tillför bomullen."

a) När det gäller att skapa *värde,* är det då konkret eller abstrakt arbete som kommer i fråga? Se första stycket efter citatet ovan (163/203—04), samt punkt 13—18 och punkt 91.

b) "Under arbetsprocessen förvandlas arbetet oupphörligt från verksamhet till färdigt resultat" (163/204). Ä. ö: "Under arbetsprocessen övergår arbetet ständig från orons form till vilans, från formen rörelse till formen föremålslighet (KI, *Gegenständlichkeit*)." (Se punkt 92 *Anm.*) Spinneriarbete förvandlar bomull till garn. En bestämd mängd *konkret arbete* skapar en bestämd mängd färdigt garn. Om detta arbete bedrivs med normal skicklighet och alltså är samhälleligt nödvändigt arbete, så innebär denna mängd arbete samtidigt en viss mängd *abstrakt* arbete. En viss mängd *värde* har skapats och förtingligats i produkten. (OBS! Läs noga de tre styckena på sid. 163^{IV}—64^{I-II}/204.)

c) På sid. 164/204 står att råmaterialet är "mottagare av" eller "tar emot" arbete, att arbete "nedlagts" i bomullen, att lösbrutet kol representerar en viss mängd "förbrukat" arbete.

Alla dessa uttryck i BI är översättningar av tyskans *aufsaugen* respektive *einsaugen* som Marx omväxlande använder; sv. "uppsuga" respektive "insuga". Betydelsen är alltså att abstrakt arbete "uppsugs" i råmaterialet under produktionsprocessen. Därmed har det abstrakta arbetet "förtingligats" eller "objektifierats" till "värdeföremålslighet". (Se punkt 92 *Anm.*) Här skriver Marx *festgeronnerer Arbeitszeit* som BI översätter med "kristalliserad arbetstid"; andra möjliga ord vore "stelnad" eller "geléad" arbetstid. Marx skriver också *Materiatur von einer Stunde* ... som BI översätter med "1 timmes materialiserat ..."

d) Argumentationen i de tre styckena som behandlades i b ovan fullföljs i de två styckena därefter. Utgångspunkten på sid. 164[II]/204[III–IV] är den följande. Produkten av 6 timmars spinneriarbete är utbytbar mot andra 6-timmarsarbeten. (OBS! Marx förutsätter här att värdet från de använda produktionsmedlen, punkt 93, är lika för de olika produkterna.) Det kan vara 6 timmars kolbrytning eller 6 timmars guldbrytning eller 6 timmars snickeriarbete. Under 6 timmars spinneriarbete förvandlas 10 pund (viktmåttet) bomull till 10 pund (viktmåttet) garn. Under 6 timmars guldbrytning med förädling frambringas en guldmängd som ges penningnamnet 3 shilling. Och under 6 timmars kolbrytning frambringas en viss kolmängd. Alla dessa tre produktmängder är utbytbara på marknaden. Erfarenhetsmässigt fixeras deras inbördes utbytesförhållanden, hur stor mängd av var och en som är utbytbar mot de andra. Marx skriver:

> "Bestämda och erfarenhetsmässigt fastställda mängder av produkten (KI, *Quanta Produkt*) representerar nu ingenting annat än bestämda mängder arbete (KI, *Quanta Arbeit*), bestämda mängder kristalliserad arbetstid (KI, *festgeronnerer Arbeitszeit*)."

Sedan kap. 1:3:C—D och 3:1 är det klart i Marx framställning att Marx låter produkten av guldarbete fungera som måttstock för värdet i andra produkter. En viss mängd guld är den allmänna "måttstocken på det arbete som nedlagts" (164[II]/204[III]), liksom en viss mängd garn är det i det enskilda fallet.

Produkten av 6 timmars spinneriarbete är alltså utbytbar mot produkten av 6 timmars arbete med guldbrytning. (Detta gäller under antagandet att överfört värde från de använda produktionsmedlen, punkt 93, är lika, eller t. ex. noll; här, punkt 94, behandlar vi ju bara det värde som skapas av arbetet som sådant.) Under 6 timmars spinneriarbete skapas alltså ett värde som "representeras" av 3 shilling i guld. Bomullen har tillförts en viss mängd abstrakt arbete som har gjort att den har blivit 3 shilling mer värd. Därmed kan vi förstå vad Marx menar i slutet av stycket som avslutar behandlingen av det värde som skapas av det levande arbetet (164[III]/205[I]) (ä. ö.):

> "Under spinneriprocessen insuger alltså bomullen 6 arbetstimmar. Samma arbetstid är nedlagd i en guldmängd på 3 shilling. Bomullen tillsätts alltså själva spinnandet ett värde av 3 shilling."

Redan i detta stycke anger Marx vad arbetskraftens dagsvärde är. *Men i och för sig har priset på arbetskraften (lönens storlek) ingenting att göra med hur mycket värde 6 arbetstimmar frambringar och tillsätter bomullen!* Arbetskraftens dagsvärde har alltså ännu ingenting med

saken att göra. Det är infört i förbigående för att skapa en stilistisk poäng (tänk på att Marx skriver i en viss polemisk situation, punkt 76), och det får betydelse först i de två nästa styckena i Marx framställning (punkt 95).

Punkterna 92—94 och Marx motsvarande text är utomordentligt viktiga. Vi kan tyvärr inte förstå dem fullständigt, eftersom vi saknar grundliga studier av kap. 1:3 och kap. 3. (Se t. ex. kap. 1:3:C—D och kap. 3:1!)

95

Produktens totalvärde. Vi går nu över till att betrakta totalvärdet av produkten ($164^{IV}/205^{II}$). Marx har utgått från att arbetaren på 6 timmar förvandlar 10 pund bomull till 10 pund garn. Vilket är nu dessa 10 pund garns värde (164—65/205)?

De produktionsmedel (Pm) som användes i 10 pund garn var värda 12 shilling i guld: 10 shilling för bomullen, 2 shilling för maskineri. Guldmängden till värdet 12 shilling frambringas på två arbetsdagar à 12 timmar (Jfr. texten på sid. $161^{IV}/201^{IV}$.) Därav följer att en guldmängd på tre shilling motsvarar en arbetstid på 6 timmar, eller omvänt: 6 timmars arbete med guldbrytning och förädling frambringar en guldmängd på 3 shilling.

Låt oss nu betrakta spinneriarbetet. På sex timmar tillförs bomullen ett värde av 3 shilling genom det verksamma arbetet (A). (Se punkt 94 d.) Det har skapats ett nyvärde på 3 shilling. Det *producerade garnets totalvärde* blir då: 10 sh + 2 sh överfört värde från Pm + 3 sh nyskapat värde = 15 shilling. Det överförda värdet var 12 och det nyskapade värdet 3 sh.

En varas värde består alltså av två och enbart två, beståndsdelar: a) överfört värde från använda Pm, samt b) nyskapat värde. Detta gäller såväl en enkla varan som den kapitalistiska. Detta bör särskilt uppmärksammas eftersom läroböcker och kompendier ofta ger ett annat intryck. Där får man ofta uppfattningen att värdet i en kapitalistiskt producerad vara består, inte av två utan av tre delar: c + v + m. (Dessa förkortningar kommer vi till i punkt 111 och 113 nedan.) Men värdet i en vara *består* endast av två delar, det har endast två *beståndsdelar*: överfört gammalt värde och nyskapat värde. Dessa två beståndsdelar utgör varans totalvärde. Vid produktens försäljning realiseras detta totalvärde, och värdet växlar från varuform till penningform, V — P. I vårt fall utgör P 15 shilling. Men hur denna totala penningmängd kommer att *användas* är en annan sak. Det är först efter produktens

försäljning, och på kapitalistens utgiftskonto, som produktvärdet delas i de tre delarna c+v+m. Det är alltså skillnad på totalvärdets *uppkomst* (två beståndsdelar) och dess *användning* (tre delar). (I *Andra* och *Tredje boken* visar Marx att kapitalistens utgifter för att bedriva produktionen uppdelas i ännu fler delar, ända fram till den företagsekonomiska bokföringens finmaskiga rubriker.)

Men låt oss återvända till vår företagare i bomullspinnarbranschen. De utlägg som han hittills har haft är utläggen för Pm och A (punkt 86). Han har betalt 10+2 shilling för Pm. Hur mycket måste han betala för A? Marx förutsätter att arbetskraftens dagsvärde är 3 shilling (164^{III}/205^{I}). I vårt exempel blir alltså kapitalistens lönekostnad för en arbetsdag 3 shilling (punkt 72—75). Detta är givet, t. ex. genom en överenskommelse före arbetsdagens början (punkt 76).

Om vi summerar vad kapitalisten har lagt ut för att kunna bedriva produktionen, så är det: 10+2+3=15 shilling. Denna summa pengar måste han kunna satsa i förväg för att det skall bli någon produkt. Men när han nästa dag går till marknaden och säljer sitt garn, så säljer han det till sitt värde (Marx förutsätter ju att värde och pris överensstämmer). Han får bara ut dess totalvärde, som vi ovan såg var 15 shilling! Och Marx tar till ett stilistiskt knep för att få oss att uppmärksamma poängen i framställningen (164^{IV}/205^{III}) (ä. ö.):

> "Vår kapitalist häpnar. Produktens värde är lika med värdet av det satsade kapitalet. Det förskotterade (KI, *vorgeschossen*) värdet har inte förstorats, inte frambringat något mervärde, och pengarna har alltså inte förvandlats till kapital."

För varje vara Pm och varje vara A har kapitalisten förskotterat pengar. Han har i förväg betalt dem till sitt värde. Arbetaren har så arbetat i sex timmar (tillsatt 3 sh.) och förvandlat 10 pund bomull (värde 10 sh.) med hjälp av spinnerimaskinen (värde 2 sh.) till 10 pund garn (sammanlagt värde=15 sh.). Denna slutprodukt, garnet, råkar därmed ha *samma värde* som summan av de utgifter som kapitalisten haft (165/205):

> "Det hjälper inte, att garnets värde nu har ökats (från 12 till 15 sh. MD), ty dess värde är endast summan av de värden, som förut fördelade sig på bomullen, spindeln och arbetskraften. Och ur en sådan ren addition av befintliga värden kan aldrig i evighet något mervärde uppkomma".

Det har helt enkelt tillsatts *för litet nyskapat värde* för att ett mervärde skall kunna uppstå!

96

Och på en dryg sida framåt (165–67[I]/206–07) låter Marx sin ironi flöda över "vulgärekonomerna", i det att han låter vår stackars kapitalist försöka fundera ut vad det kan bero på att hans ansträngningar fått ett sådant snöpligt resultat. Med "vulgärekonomi" menar Marx den urvattnade nationalekonomi som inte fullföljer Adam Smiths och David Ricardos (den klassiska ekonomin) storartade forskningsprogram, utan nöjer sig med att servera ytliga plattityder, oftast i enlighet med uppdragsgivares intressen och önskemål. (Se kap. 1, not 32, slutet, där Marx presenterar sin syn på representanterna för den ekonomiska vetenskapen. Se även TKr s. 43 och noten/ZKr s. 37.)

97

Ja, vilket fel har vår stackars kapitalist gjort när han inte lyckades förvandla sin penningsumma till kapital? Karl Marx ilar skyndsamt till som en hjälpande Sherlock Holmes: "Låt oss undersöka saken" (167[I]/207–08).

Marx viktiga och helt avgörande svar är att det tillsatts *för litet nyskapat värde* för att något mervärde skulle kunna uppstå. I den producerade varan ingick bara 6 timmars arbete, men 6 timmar skapar ju bara ett nyvärde på 3 sh. Detta var ju bara vad kapitalisten var tvungen att lägga ut för att kunna köpa arbetskraften. *Men om arbetstiden i stället utsträckes till 12 timmar, så kommer arbetet att nyskapa värde i 6 timmar till.* Summan nyskapat värde blir då 3 sh. + 3 sh. = 6 sh!

Och Marx resonemang på sid 167/207–08 säger följande. Värdet av varan arbetskraft är en helt annan storhet än det nyvärde som denna arbetskraft kan skapa under en hel arbetsdag. De dagliga kostnaderna för arbetsförmågans vidmakthållande (den redan i förväg överenskomna lönen) är en helt annan storhet än det värde som arbetskraften dagligen kan frambringa, *om den bara sätts att arbeta tillräckligt länge och tillräckligt intensivt.*

Anm. Översättningen i BI har förlorat ett led i textens uppbyggnad, Efter "de dagliga omkostnaderna för dess vidmakthållande" skall tillfogas "och det värde som den dagligen kan tillföra" (KI, *und ihre tägliche Verausgabung*), varefter meningen fortsätter med "är två helt olika storheter."

För att det skall bli något mervärde *måste* alltså vår kapitalist utsträcka arbetstiden längre. Gör han inte det kommer han i samma situation som ovan, och i längden skulle han göra konkurs eller svälta ihjäl.

Marx preciserar här alltså vad varje penningägare måste göra för att bli kapitalist. Och Marx fortsätter (167[IV]/208):

> "Arbetaren finner därför i verkstaden de nödvändiga produktionsmedlen, inte bara för en 6 timmars arbetsdag, utan för en 12 timmars."

Självklart måste kapitalisten skaffa fram mer råmaterial och maskineri. Vid en bestämd grad av produktivitet hos det spinneriarbete som är samhälleligt nödvändigt, så åtgår det en bestämd mängd råmaterial för 6 timmars arbete och en dubbelt så stor mängd för 12 timmars arbete. Det betyder att det finns *en minimigräns* för hur mycket råmaterial kapitalisten måste satsa för att överhuvudtaget kunna få ut något mervärde. Dvs. det krävs *en viss storlek på det satsade kapitalet* för att produktionsprocessen skall kunna utsträckas utöver den arbetstid som bara nyskapar den summa som arbetskraften kostar. Detta avgörande resonemang genomför Marx på sid. 167—68/207—09, och det avslutas med orden: "Konststycket har äntligen lyckats. Pengar har förvandlats till kapital". Läs igenom Marx resonemang flera gånger så det hela framstår klart. Besvara sedan följande frågor.

a) Vad är det för skillnad på arbetskraftens värde och det värde den skapar under produktionsprocessen?

b) Marx skriver: "Penningägaren har betalat arbetskraftens dagsvärde, och därför äger han dess förbrukning under en dag, en hel dags arbete." Hur kan Marx hävda att detta enligt varucirkulationens lagar "är en speciell fördel för köparen, men alls ingen orätt mot säljaren"? (Se punkt 87 och 126).

c) Hur räknar Marx när han kommer fram till att 27 shilling har förvandlats till 30? Varför kan inte kapitalisten få ut något mervärde om han bara anskaffar 10 pund bomull som råmaterial? Varför måste han anskaffa 20 pund?

98

Marx kan så sammanfatta (168/209):

> "Alla problemets betingelser är uppfyllda och varubytets lagar inte på något sätt kränkta. Lika värden har bytts mot varandra."

De "problemets betingelser" Marx talar om uppställdes ju i kapitel 4. Se punkt 62 och 63. Se även not 37 i samma kapitel: "Kapitalbildning måste vara möjlig, även om varupriset är lika med varuvärdet", dvs. när tillgång och efterfrågan täcker varandra, och alltså inte påverkar priset åt ena eller andra hållet. (Varför Marx anser detta, blir fullt tyd-

ligt först i Tredje bokens kap. 8—12. Han *föregriper* i not 37 de resultat som han kommer fram till i Bok III. Se punkt 17 och 59.)

Äntligen har Marx genomfört den uppgift han föresatt sig, att förklara *hur* en penningägare kan förvandla en summa pengar, "förgånget materialiserat (KI, *vergegenständlicht*), dött arbete till kapital, till självförökande värde." Och det sker genom att han "förbinder levande arbetskraft med detta döda stoff", dvs. med "varor, som tjänar som material för en ny produkt eller som faktorer i arbetsprocessen" (168III/209). Dvs. förbinder A med varor som är Pm.

Levande arbete förbindes med dött, stelnat, materialiserat arbete. Vi vet emellertid nu att detta stelnade värde endast kan förvandlas till "självförökande värde" (KI, *selbstverwertendes Wert*) under mycket speciella *historiska förutsättningar* eller samhälleliga betingelser (punkt 67—71). Alla dessa betingelser måste alltså råda om pengar skall kunna förvandlas till kapital och för att det skall råda någon kapitalism. För att kapitalet skall kunna bli ett "besjälat monstrum", ett *subjekt* i sin egen rörelse av självförökning, så krävs förutom dessa historiska förutsättningar det villkoret att det finns *penningägare,* som är kapabla att bli kapitalister. Det är *kapitalisterna* som låter förvandla varor till pengar och pengar till kapital. Detta sker ej automatiskt. Däremot skall vi i kap. 8 se att detta "monster" har vissa järnhårda mekanismer vars diktat kapitalisten måste lyda *om* han vill fortsätta att tjäna pengar som kapitalist (punkt 133). (Detta sagt med anledning av att Marx med sitt ordval på sid. 168/209 associerar tillbaka till kap. 4:1, se punkt 50 och 52.)

99

Vad är det för skillnad mellan "värdebildningsprocessen" (KI, *Wertbildungsprozess*) och "värdeförökningsprocessen" (ä. ö.) (KI, *Verwertungsprozess*) (sid. 168III/209)?

I den svenska upplagan är det svårare att uppfatta denna skillnad eftersom båda dessa begrepp är översatta med "den värdeskapande processen" på första sidan av kapitel 5:2 (161/200—01). Däremot är skillnaden framhävd på sid. 168/209, i den passage som ligger till grund för frågan ovan. Se även punkt 52 c och punkt 91 samt rubriken till kap. 5:2.

Vidare påminner Marx oss om skillnaden mellan dessa två å ena sidan och "arbetsprocessen" (KI, *Arbeitsprozess*) å den andra. Detta sammanfattas i en viktig formulering på sid. 170I/211I, som nog helst bör läras utantill (ä. ö.):

"Som enhet av arbetsprocess och värdebildningsprocess är produktionen varuproduktion. Som enhet av arbetsprocess och värdeförökningsprocess är den kapitalistisk produktion, den kapitalistiska formen av varuproduktion."

100

a) På dessa sidor i kapital 5:2 tar Marx upp temat "samhälleligt nödvändig" arbetstid (169—71/210—13). Vad menar han med det? Jfr. sid. 34—35/53—54, 149/187, 163—64/203—204.

b) Marx talar också om "enkelt samhälleligt genomsnittarbete" till skillnad från "mera komplicerat arbete". Vad menar han med denna åtskillnad? Jfr. sid. 34—35/53—54, 39/59.

Komplicerat arbete utförs av arbetskraft "vars utbildning har kostat mer än genomsnittet, vars produktion kräver mer arbetstid och som därför har högre värde än den enkla arbetskraften" (170/212[I]). Angående utbildningskostnadernas ställning i arbetskraftens värde, se sid. 148/186, samt punkt 72 e. Hur förtingligas eller objektifieras arbete med högre kvalifikation i produkterna? (BI skriver här "omsättes" för det tyska *vergegenständlicht*, se punkt 92 *Anm.*) Är det någon skillnad för värdeberäkningen jämfört med enkelt arbete? Här har Marx alltså en grundläggande förklaring till löneskillnader mellan olika *slags* lönearbete under kapitalismen. Och vart och ett av dessa olika slags arbeten — enkelt respektive komplicerat — kan inom sina respektive områden bedrivas med samhälleligt nödvändig produktivitet och kvalitet, eller naturligtvis avvika uppåt eller nedåt i förhållande till det samhälleliga genomsnittet.

BIHANG TILL FEMTE KAPITLET

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 3, s. 44—48.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 3:1, s. 56—58 (kap. 5:1), 58—60 (kap. 5:2).
Anschauungsmaterial, s. 25—26 (i *Kapitalets produktionsprocess,* s. 72—73).
Lehrbuch, kap. I:1 och 11:1.
Politische Ökonomie, kap. 4:3.

Fördjupade studier (kap. 5:1)

En grundtanke hos Marx är att produktionsprocessen (arbetsprocessen) har olika *samhällelig form* i de olika historiska epokerna. "Produktiv-

krafterna" har en viss (natural-)form som är kombinerad med "produktionsförhållanden" av en viss (samhällelig) form. Analysen i *Kapitalet* är en analys av den historiskt specifika *form* hos produktionsprocessen (både naturalform och samhällelig form) som är den kapitalistiska produktionsformen eller det kapitalistiska produktionssättet. Denna problematik uppmärksammas ej i de ovannämnda läroböckerna, som tilldelar kap. 5:1 en ganska underordnad roll. I stället menar jag att detta kapitel är centralt i *Första bokens* logiska framställning. Det inleder en viktig och grundläggande problematik: nyckeln till förståelsen av förhållandet mellan "produktivkrafterna" och "produktionsförhållandena" när de ingår i en kapitalistisk produktionsprocess.

Marx "arbetsprocess" i kap. 5:1 är detsamma som den östeuropeiska marxismens och den traditionella historiematerialismens "produktivkrafter". (För litteraturhänvisningar, se Bilaga 5, nedan sid. 567. Se även Avslutningens kap. II:4 a och dess noter 111—22.) Detta uppmärksammas inte heller i den ovanstående litteraturen, som heller inte ställer frågan om "produktivkrafternas" förhållande till "produktionsförhållandena". Det har i stället varit en av de viktigaste uppgifterna i denna bok. Se mina extra rubriker till Tredje och Fjärde avdelningen, punkt 243—244, Bihang till kap. 14, Avslutningens kap. II:4 a och Bilaga 5.

'Kapitalets' förarbeten

Grundrisse (1857—58): ES 21—25/Gr 5—10/GrP 83—88; Gr 205—12/GrP 297—305; Gr 736/GrP 852.
Till kritiken (1859): TKr 26/ZKr 23^{IV}.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3:1 s. 48—58, 127^{I}.
Till kritiken (1861—63), häfte VI—XV, XVIII 1862—63 (MEW 26:1—3), Teorier om mervärdet: ES s. 52/ThM 1 s. 12/ThS 1 s. 44.
Resultate (1863—65): ES 600^{II}, 618^{IV}, 632^{II}/Res 26, 48, 65.
Första boken: BI 32^{II}, 38^{I}/KI 50, 57.
Andra boken: BII 36^{II}/KII 42/CII 36—37.
Tredje boken: BIII 723^{II}, 725^{II}/KIII 824, 826/CIII 816^{II}, 818^{IV}.
Randanmärkningar till Adolf Wagner (1881—82): ES 695^{III}/MEW 19 s. 373.

Fördjupade studier (kap. 5:2)

'Kapitalets' förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 217—25/GrP 310—19.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 58—82.

Lön, pris och profit (1865): avsnitt X—XII.

Sekundärlitteratur och kompletterande manuskript-passager till enheten arbetsprocess/värdeförökningsprocess återfinns i Bihang till min Sammanfattning av kap. 4–5, samt Bihang till kap. 6.

Kapitalförhållandet – det kapitalistiska produktionsförhållandet

Eller: Den ekonomiska formen kapital, samt de samhälleliga band och förhållanden som är knutna till den

101

Kapitalets utvidgade formel: en enhet av cirkulation och produktion. Jag skall försöka göra en överblick över det hittills lästa, en sammanfattning av "den kapitalistiska formen av varuproduktion" (170/211). I punkt 86 såg vi hur kapitalets allmänna formel måste utvecklas i och med att industrikapitalet införlivar arbetsprocessens faktorer Pm och A i sin värdeförökningsprocess: $P - V < \begin{matrix} Pm \\ A \end{matrix} \ldots$

Efter att ha studerat kap. 5:1 om arbetsprocessen, så vet vi hur produkter produceras. Arbetsförmågan (A) bearbetar arbetsföremålet med arbetsmedlet (Pm) och en reell förvandling av arbetsföremålets naturalform äger rum. Den producerade produkten har en annan naturalform än de råmaterial som den tillverkas av. I och med detta får den ett annat bruksvärde. Emellertid har vi också studerat kap. 5:2 om värdeförökningsprocessen. Levande arbete (A) använder dött arbete (Pm) och nyskapar värde. Om mängden nyskapat värde är större än kostnaderna för arbetskraften så uppstår ett mervärde. Den kapitalistiska produktionsprocessen (Prod) är en enhet av arbetsprocess och värdeförökningsprocess.

De producerade produkterna är kapitalistens egendom (punkt 87). Produkterna är varor, både bruksvärde och värde. I dessa varor finns alltså mervärdet. Försäljningen av dem (V – P) är inget annat än en formförvandling (KI, *Formwechsel*) som värdet genomgår, från varuform till penningform. Eftersom mervärdet ingår i både varorna och pengarna beskrivs denna försäljning riktigare med formeln V′ – P′.

Den utvidgade formeln för industrikapitalets kretslopp, den grundläggande kapitalformen (punkt 60–61), lyder alltså:

$$P - V < \begin{matrix} Pm \\ A \end{matrix} \ldots \text{Prod} \ldots V' - P'$$

Kapitalets utvidgade formel innefattar som synes både cirkulation och produktion. Kapitalisten köper varor på marknaden som han sedan

använder i produktionen. Produktionen frambringar nya varor som han sedan säljer på marknaden. Detta kan förtydligas i en figur. Våglinjen utgör gränsen mellan cirkulationssfären (varumarknaden) och produktionssfären (punkt 42).

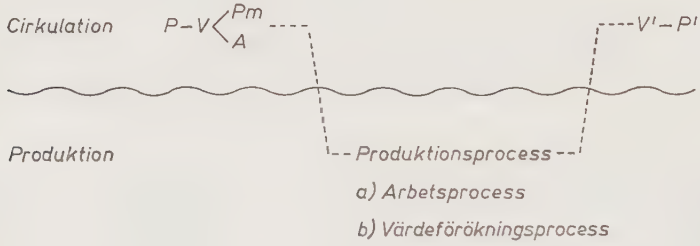

Utifrån detta kan vi tydligt se att kapitalets allmänna form P — V — P′ endast rör sig inom cirkulationssfären. I punkt 52 och 54 såg vi hur Marx menade att denna form framställde det så att värdet verkade ha en "mystisk förmåga" (KI, *okkulte Qualität*) att föröka sig själv. I och med kap. 4:3, 5:1 och 5:2 har vi löst upp mystiken på det sätt som antyddes i punkt 52. Profitens hemlighet har avslöjats (punkt 98). I fortsättningen av Tredje avdelningen, särskilt kap. 8, kommer mystikens dimmor slutgiltigt att skingras (punkt 137).

102

Det kapitalistiska produktionsförhållandet — kapitalförhållandet. Den ekonomiska formen kapital är alltså en enhet av cirkulation och produktion. När vi tidigare analyserade den enkla varans och penningens ekonomiska former V — V och V — P — V eller P — V — P, så innefattade de endast cirkulationen. Produktionen var något utanför som inte berörde cirkulationens former. Kapital, däremot, måste nödvändigtvis inbegripa även produktionen. Låt oss sammanföra resonemanget i punkt 101 med tidigare figurer i punkt 42 och 43. Ett samhälle av kapitalistiska företag skulle då kunna tecknas så här.

Den ekonomiska formen kapital bär alltså på *två slags samhälleliga band* mellan individerna. För det första är det bandet mellan kapitalisterna. Det skiljer sig inte från det som råder mellan den enkla cirkulationens varuägare. Varuutbytet är det samhälleliga bandet mellan deras privata bedrivna produktionsprocesser. De står i samhälleligt förhållande till varandra precis som den enkla varucirkulationens producenter och varuägare. De ingår i en samhällelig arbetsdelning på samma sätt som dessa (punkt 42).

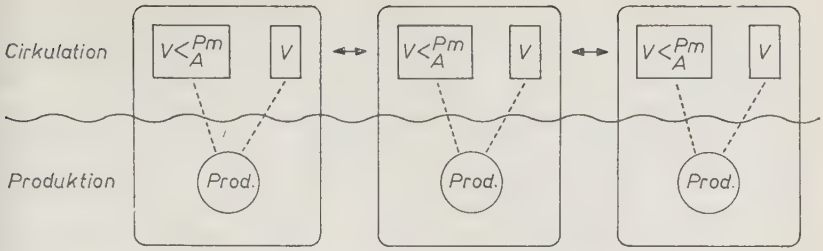

För det andra har vi det samhälleliga bandet mellan kapitalisten och arbetaren. Å ena sidan köps/säljs arbetskraften som en vara inom cirkulationssfären. Där tillförs inget nytt i förhållande till den enkla cirkulationen. Arbetaren får lön för sin arbetskraft och för lönen köper han varor som han konsumerar. *Men å andra sidan arbetar arbetaren i produktionsprocessen under kapitalistens ledning och kontroll* (punkt 87 och 88).

Det råder alltså en avgörande skillnad mellan de enkla varuägarna och de kapitalistiska varuägarna å ena sidan, och ägarna av varan arbetskraft å den andra. Mellan de förra råder "inga andra beroendeförhållanden än de som har sitt ursprung i dess (varuutbytets) egen natur" (144[IV]/181—82). Annorlunda är det med dem som inte äger några egna produktions- och livsmedel utan enbart kan leva på att sälja sin arbetsförmåga, lönarbetarna. Förutom de beroendeförhållanden som uppkommer i och med varuutbytet (följa kontrakt, leverera varan på avtalad tid, dvs. vara i tid på arbetet), *så tillkommer det för kapitalismen säregna förhållandet* att arbetaren "arbetar under kontroll av den kapitalist, som äger hans arbetskraft" (160/199). Dessutom tillkommer det andra "säregna fenomenet" att arbetaren inte äger eller förfogar över de produkter som han har producerat utan att de tas ifrån honom vid arbetsdagens slut. De producerade produkterna är kapitalistens *egendom.* (Se punkt 69, 70, 71, 87 och 88. Gå igenom sid. 144—47/181—84, det är en av *Första bokens* viktigaste passager.)

Det är detta säregna samhälleliga band mellan ägaren av arbetskraft och penningägaren som skiljer kapitalismen från den enkla varuproduktionen. Det är på detta sätt individerna inträder i den samhälleliga produktionen i det kapitalistiska samhället. Det är fråga om en specifik historisk form av samhälleliga band eller en specifik historisk form av samhällelighet (ty. *Gesellschaftlichkeit*). Det är fråga om historiskt specifika samhällsförhållanden.

Och när vi har hunnit så långt, så står det klart att det som Marx har genomfört i kap. 1—3 och 4—5 inte främst är någon värde- och pristeori

i snävt nationalekonomisk mening. *Han har helt enkelt analyserat fram de grundläggande särskiljande kännetecknen för en historiskt unik samhällsform, kapitalismen.* Han har främst analyserat själva denna form. Det är själva definitionen av kapital och kapitalism han har givit oss. Om det sedan i ett konkret land som Antarktis, Kina eller Sverige finns kapitalism eller inte, *det är ju en empirisk fråga.* Det är *vi* som får undersöka detta och avgöra vilka ekonomiska former och samhälleliga band som råder i det konkreta fallet. På samma sätt är det t. ex. med profiten. Marx har definierat för oss vad kapitalistiskt mervärde är, men för den skull kan ju profiten i ett konkret land vara såväl stor som liten som obefintlig. Det beror ju på kapitalisternas tur och skicklighet, eller kanske rent av på "tiderna" och "konjunkturerna". Hur det är i olika konkreta fall är en empirisk fråga som avgörs av konkreta empiriska undersökningar.

Men en konkret undersökning har Marx inte gjort i dessa kapitel. Här har han analyserat *kapitalismens ekonomiska former som sådana.* Han har definierat begreppen kapital och kapitalismen. Kapital är en historiska specifik rikedomsform som innefattar en historiskt specifik form av egendom och samhällelighet. Människor träder i kontakt med varandra på ett historiskt specifikt sätt i denna form av samhällelighet. Det är en historiskt specifik form för det mänskliga samhället och dess produktion. Ett annat namn på grundläggande band mellan individerna i deras "livs samhälleliga produktion" (TKr 9/ZKr 8—9) är *produktionsförhållanden* (ty. *Produktionsverhältnisse*). Och det kapitalistiska produktionsförhållandet kallar Marx helt enkelt för *kapitalförhållandet* (KI, *Kapitalverhältnis*).

103

För att närmare illustrera de två slagen av samhälleliga band och det kapitalistiska produktionsförhållandet, skall jag citera några passager ur olika förarbeten till *Kapitalet.* I *Lönarbete och kapital* från 1849 finns en passage som klargör innebörden av begreppet produktionsförhållanden (ES 519/MEW 6 sid. 408):

> "Produktionsförhållandena i sin helhet bildar vad man kallar de samhälleliga förhållandena, samhället, nämligen ett samhälle på ett visst, historiskt utvecklingsstadium, ett samhälle med speciella karakteristiska särdrag. Det antika samhället, det feodala samhället, det borgerliga samhället utgör sådana totaliteter av produktionsförhållanden, av vilka var och en samtidigt betecknar en särskild utvecklingsgrad i mänsklighetens historia.
>
> Också kapitalet är ett samhälleligt produktionsförhållande. Det är

ett borgerligt produktionsförhållande, ett produktionsförhållande i det borgerliga samhället. Har inte existensmedlen, arbetsverktygen, råvarorna, av vilka kapitalet består frambragts och anhopats under givna samhälleliga betingelser, under vissa samhälleliga förhållanden? Användes de inte under givna samhälleliga betingelser, under bestämda samhälleliga förhållanden till ny produktion? Och är det inte just denna bestämda samhälleliga karaktär som gör kapital av dessa produkter, som användes till ny produktion?"

Och på sidan innan finner vi följande uttrycksfulla citat (ä. ö.):

"En neger är en neger. Först under bestämda förhållanden blir han till slav. En bomullspinnmaskin är en maskin att spinna bomull med. Blott under bestämda förhållanden blir den till kapital. Om den rycks ur dessa förhållanden är den lika litet kapital som guld i och för sig är pengar . . ."

I *Grundrisse* från 1857—58 (367—68/GrP 463—64) finner vi en passage som sammanfattar de olika momenten i de samhälleliga betingelser eller historiska förutsättningar (punkt 67—71) som måste vara för handen för att pengar skall kunna förvandlas till kapital. Det är helt enkelt en kortfattad sammanfattning av det kapitalistiska produktionsförhållandet (övers. och parenteser MD):

"Om vi däremot betraktar det ursprungliga förhållandet, innan penningen inträder i värdesjälvförökningsprocessen (Gr. *Selbstverwertungsprozess*), så framträder olika betingelser, som historiskt måste ha uppstått eller måste vara givna, för att penningen skall bli till kapital och arbetet bli till kapitalbildande, kapitalskaffande (Gr. *kapitalsetzender, kapitalschaffender*) arbete, lönarbete . . .: (1) på den ena sidan närvaron av den levande arbetsförmågan som blott *subjektiv* existens, skild från de objektiva momenten hos sin verklighet; därmed skild från (Gr. *getrennt)* såväl det levande arbetets *betingelser* (dvs. Pm) som från *existensmedlen, livsmedlen,* självförsörjningsmedlen för den levande *arbetsförmågan;* å ena sidan arbetets levande möjlighet som fullständig abstraktion; (2) på den andra sidan det befintliga värdet eller det förtingligade arbetet som måste vara en anhopning av bruksvärden, inte bara tillräckligt stor för att utgöra de objektiva betingelserna för produkternas produktion, utan också tillräckligt stor för att reproducera eller underhålla den levande arbetsförmågan, men dessutom också tillräckligt stor för att absorbera merarbete . . .; (3) ett förhållande av fritt utbyte — penningcirkulation — mellan dessa båda sidor; ett förhållande mellan de båda sidorna grundat på bytesvärdet — inte grundat på ett herre-knekt-förhållande; dvs. produktion som inte omedelbart förser producenten med livsmedel utan detta måste förmedlas över varuutbytet, och pro-

duktion som lika litet omedelbart kan bemäktiga sig det främmande arbetet utan måste köpa det eller byta till sig det från arbetaren själv; slutligen (4) måste den ena sidan — den som utgör arbetets objektiva betingelser i form av självständiga, för sig själv verkande värden — uppträda som *värde* och betrakta värdebildning (Gr. *Wertsetzung*), värdesjälvförökning (Gr. *Selbsverwertung*) och penningskapande som sitt slutliga mål — inte det omedelbara nyttjandet eller framställningen av bruksvärde.

. . . De betingelser, under vilka förhållandet ursprungligen framträder, eller som framstår som historiska förutsättningar för dess uppkomst, uppvisar vid första anblicken en dubbel karaktär — på den ena sidan upplösning av lägre former för det levande arbetet . . .

. . . den första förutsättningen är att slaveriets eller livegenskapens förhållanden är upphävda. Den levande arbetsförmågan tillhör sig själv och disponerar genom varuutbytet över sin egen kraftyttring. Båda sidor (i det kapitalistiska förhållandet) står som personer gentemot varandra. *Formellt* är deras förhållande det fria och jämlika förhållandet mellan utbytande överhuvudtaget. Att denna form är ett *sken* . . . Vad den frie arbetaren försäljer, är alltid en bestämd, särskild mängd kraftyttring . . . Han säljer denna särskilda kraftyttring till en särskild kapitalist, och gentemot denne står han som en oavhängig person . . . (och, avslutar Marx, han står inte gentemot kapitalisten som om arbetarklass stod mot kapitalistklass)."

Och slutligen skall jag belysa de två slagen av samhälleliga band under kapitalismen med en formulering från *Till kritiken av den politiska ekonomin (1861—63)*, häfte I—V 1861—62, de avsnitt som motsvarar kap. 4 och 5 i *Kapitalets* första bok. (MEGA II 3.1 sid. 93—94) (övers. MD) (parentes med hakar, MD):

"Hela rörelsen som penningen genomlöper för att förvandla sig till kapital, faller isär i två distinkta processer: Den första är en enkel cirkulationsakt, köp å den ena sidan, försäljning å den andra; den andra är köparens konsumtion av de inköpta artiklarna [Pm och A], en akt som ligger utom cirkulationen och försiggår bakom dess rygg. Konsumtionen av de inköpta artiklarna bildar här, till följd av de inköpta artiklarnas natur [som Pm och A], självt ett ekonomiskt förhållande. Köpare och säljare träder i och med denna konsumtionsprocess in i ett nytt förhållande till varandra, som samtidigt är ett *produktionsförhållande*. . .

Den första akten motsvarar fullständigt lagarna för varucirkulationen, vilken den också tillhör. Lika stora värden utbyts mot lika stora värden. Penningägaren betalar å ena sidan arbetsmaterialets och arbetsmedlets värde, å andra sidan arbetsförmågans *värde* . . .

Den andra akten uppvisar ett fenomen, som i sitt resultat och i

sina betingelser inte bara är helt främmande för den enkla varucirkulationens lagar, utan också verkar motsäga dem. För det första ändrar sig säljarens och köparens sociala positioner i själva produktionsprocessen. Köparen blir kommendant över säljaren, när denna själv inträder i köparens konsumtionsprocess med sin person som arbetare. Utanför den enkla utbytesprocessen upprättas ett herre-knektförhållande, som emellertid skiljer sig från alla andra historiska förhållanden av detta slag genom att det beror på den specifika naturen hos den vara [A] som säljaren säljer. Detta förhållande har sitt ursprung endast i köpet och försäljningen, i förhållandet mellan de båda som varuägare, men innesluter alltså i och för sig ändå politiska etc. förhållanden. Köparen blir till chef, herre [eng:] (master), säljaren blir till arbetare [eng:] (man, hand)."

Kapitalförhållandet beror alltså på de samhälleliga egenskaper som varorna Pm och A har redan före utbytet (punkt 86). Annars hade det bara varit vilket varuutbyte som helst. Därmed uppstår naturligtvis frågan hur det historiskt kan komma sig att arbetaren har skilts från produktionsmedlen och alltså måste sälja sin arbetsförmåga som vara. Denna fråga ställde Marx redan på sid. 146—47/183—84 och vi snuddade vid den i punkt 71. Den kommer emellertid inte att besvaras förrän i kap. 24. Det svar som ges är att det är fråga om en upplösning av slaveriets och livegenskapens samhälleliga förhållanden, eller naturligtvis, andra förkapitalistiska samhälleliga produktionsförhållanden. Och hur detta har gått till i varje enskilt konkret land, det är en empirisk fråga som Marx *Kapitalet* inte skildrar. För att få reda på det får vi gå till olika historieböcker om de olika ländernas samhällsekonomiska utveckling.

104

Avslöjandet av profitens hemlighet. I nästa punkt skall vi återvända till kapitalismens specifika form för samhällelighet, men innan dess skall vi stanna upp och analysera några formuleringar från kap. 4 där Marx uttryckte sig litet mystiskt och formulerade ett problem. Jag tänker på det problem som behandlades i punkt 62 och 63. Den ekonomiska formen *enkel vara* (och penning) kan existera oberoende av vilka produktionsförhållanden som råder. Detta behandlades i punkt 42 om den enkla varans samhälleliga förhållanden. Den ekonomiska formen *kapital* inbegriper däremot både cirkulationen och produktionen (punkt 43). Den inbegriper produktionsprocessen och det förutsätts att ett visst samhälleligt produktionsförhållanden är upprättat, annars kan inte penningen förvandlas till kapital.

I och med sammanfattningen i punkt 101—103 är den paradox upplöst som Marx formulerade i kap. 4:2 (144[I]/181):

> "Vår penningägare, som ännu bara står på tröskeln till att bli kapitalist, måste köpa varorna till deras värde och sälja dem till deras värde, och ändå måste han vid processens avslutning få ut mera värde ur cirkulationen, än han kastat in i den. Hans utveckling till verklig kapitalist måste äga rum innanför cirkulationen och ändå inte innanför den. Detta är problemets betingelser. Hic Rhodus, hic salta!"

Eller med orden (143/180):

> "Kapital kan alltså inte ha sitt ursprung i varucirkulationen, och det kan inte heller uppstå utanför den. Det måste samtidigt uppstå innanför och utanför varucirkulationen."

Vi känner nu till på vilket sätt kapitalet "samtidigt uppstår innanför och utanför cirkulationen":

$$\underbrace{P - V < \begin{matrix} Pm \\ A \end{matrix}}_{\text{Cirkulation}} \qquad \underbrace{\ldots \text{Prod} \ldots}_{\text{Cirkulation}} \qquad \underbrace{V' - P'}_{\text{Produktion}}$$

Förutom framställningen i punkt 101—103 formulerade Marx själv svaret på sin paradox från kap. 4:2. Alldeles efter det ställe i kap. 5:2 där han har avslöjat profitens hemlighet (punkt 97 och 98) skriver han (168/209) (ä. ö.) (kursiv. MD):

> "Alla problemets betingelser är uppfyllda ... Hela detta förlopp, hans pengars förvandling till kapital, sker innanför cirkulationen och sker inte innanför den. Den sker genom *cirkulationens förmedling*. emedan den som en förutsättning har inköp av arbetskraft på varumarknaden. Och den sker utanför cirkulationen, eftersom denna *endast inleder* den värdeförökningsprocess, som äger rum under produktionen."

105

Kapitalismen som "den bästa av världar", frihetens och jämlikhetens samhälle. Kapitalisten har köpt Pm och A till sitt värde. Arbetskraften har blivit betald till sitt värde. Köparen av de framställda produkterna köper dem till sitt värde. Det hela är till varuägarnas ömsesidiga nytta och en produkt av deras fria vilja. — annars skulle de ju inte inträda i varuutbytet. (Se första stycket i kap. 2. OBS!) Sålunda är, med Voltaires ord, "tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"

("allt ordnat till det bästa i den bästa av alla möjliga världar") (168/209). Vi skall återvända till slutet av kapitel 4:3, där Marx talade om den speciella frihet som råder i varucirkulationen (punkt 77 och 88).

Utgångspunkten för ägandet och förfoganderätten över en produkt är *det egna arbetet*. Detta är den revolutionära paroll som den naturrättsliga humanismen (16- och 1700 talets upplysningsfilosofer) riktar mot feodalsystemet och dess produktionsförhållanden och egendomsförhållanden. Ägandet och överheten ansågs under feodalismen vara instiftade av Gud, och samhället grundat på hans vilja. Upplysningens filosofer och ekonomer sätter i stället människan och hennes arbete som egendomens grundval: "det arbete hans kropp uträttat och det verk hans händer utfört" (John Locke). Detta gällde även jordegendom. Jord äger man när man "har blandat den med sitt arbete" (Locke). (Se avsnittet om Lockes teori om äganderätten i Dillard sid. 122—23.) Genom arbetet äger man alltså produkter eller rikedom. Genom att byta varor kan man även komma i besittning av produkter som andra personer framställt. Men utbytet förutsätter bådas frivilliga medgivande och att båda inträder i bytesakten. Allt utbyte av arbetsprodukter anses alltså äga rum i en atmosför av frivillighet, jämlikhet och ömsesidig nytta. Om man har detta perspektiv kan det bli svårt att förklara varför vissa är fattiga och andra rika. Men det finns en förklaring som ligger nära till hands. De som är rikare har helt enkelt arbetat mer än de fattiga.

Inom den politiska ekonomin, som ju enligt Marx mening är all ekonomisk vetenskap efter William Petty, är tankar som dessa självklara utgångspunkter. Hur har kapitalisten kommit i besittning av sina pengar? frågar Marx (511/608):

> "Genom sitt eget och sina fäders idoga arbete! svarar oss den politiska ekonomins talesmän."

Marx hänvisar till Cherbuliez, Smith och Sismondi och skriver t. ex. (Gr. 903) (övers. MD):

> "Av alla moderna ekonomer utpekas alltså det egna arbetet som egendomstitel, vare sig det sker på mer ekonomiskt eller mer juridiskt sätt, och utpekar egendomen till resultatet av det egna arbetet som det borgerliga samhällets grundförutsättning."

Denna lag om att man äger produkten av sitt arbete kallar Marx för "den enkla cirkulationens tillägnelselag" (Gr. 901) eller "varuproduktionens egendomslagar" (rubriken till kap. 22:1).

Inom den enkla cirkulationen är förhållandet mellan varuägarna definitionsmässigt jämlikt. En ann' är lika go' som en ann'. Mellan dem rå-

der ingen kvalitativ skillnad som under feodalismen där olika individer hade olika rättigheter beroende på sin samhällsställning. Eventuella skillnader mellan de enkla varuägarna är enbart kvantitativa. Skillnaderna beror på hur mycket de har arbetat respektive, och hur mycket rikedom de har. Varuutbytets *form* är grunden för den *formella jämlikheten*. Utbyteskontraktet förutsätter de utbytande som rättsligt jämlika. (*Första boken* 74/99; Gr. 152—55/GrP 239—43.)

Vidare präglas varuägarnas förhållande av *frihet*. Ingen varuägare tillägnar sig den andres produkt med våld eller tvång. Tvärtom är varje byte en frivillig akt från båda sidor. Och förhållandet mellan de utbytande präglas av *ömsesidig nytta*. Ingen byter ju om han inte behöver bruksvärdet hos den andres vara. *Innehållet* i utbytet är alltså grunden till *frivilligheten*. (Första boken 74/99; Gr 155—57/GrP 243—46).

Men detta gäller ju endast den enkla varucirkulationens samhälle. Det gäller inte i kapitalets och lönarbetets samhälle! Obarmhärtigt riktar Marx sin ironi mot dem som i kapitalismen ser detsamma som enkel varuproduktion och -cirkulation. Det är i slutorden till kap. 4:3 som Marx skriver (152/190):

> "Cirkulationen eller varuutbytet . . . var i själva verket ett sannskyldigt Eden för de nedärvda mänskliga rättigheterna. Det som här endast härskar är frihet, jämlikhet, egendom och Bentham."

Men låt oss betrakta arbetskraftens ägare i detta sammanhang. På marknaden är han naturligtvis en jämlik varuägare, och om han vill sälja sin vara så är det naturligtvis av egen fri vilja han gör det. Inga andra beroendeförhållanden binder honom än de som gäller för alla andra varuägare i cirkulationen. *Men om vi nöjer oss med detta så ser vi ju inte de samhälleliga band som råder i produktionen.* Vi ser inte det kapitalistiska produktionsförhållandet och lönarbetarens skiljande från produktionsmedlen, vilket är grundvalen för att han måste sälja sin arbetskraft (punkt 67—71, 87—88).

Här blir det tydligt hur viktig Marx distinktion mellan cirkulation och produktion är, mellan utbytet av varor och värden och produktionen av varor och värden. Om vi "ytligt" stannar i cirkulationen när vi skall analysera förhållandet mellan kapitalist och lönarbetare (punkt 42, kap. 1—3 samt 4), så kommer vi att se dem enbart som varuägare. Vi kommer bara att "se" rättsligt jämlika varuägare, enskilda individer som ömsom äger varor, ömsom äger pengar.

Om vi "ytligt" stannar i cirkulationen när vi skall analysera förhållandet mellan kapitalist och lönarbetare, så kommer vi heller inte att kunna avslöja profitens hemlighet. Vi kommer helt enkelt inte att "se"

det specifikt kapitalistiska produktionsförhållandet och lönarbetarnas egendomslöshet vad gäller Pm och därmed Lm.

Det kommer att se ut som om det är *enkel varuproduktion* vi betraktar. Vi kommer inte att "se" något mervärde, och vi kommer inte att "se" några klasser (punkt 76). Och med ett sådant begränsat perspektiv när man analyserar "kapitalets och lönarbetets samhälle" (152/190—91) så finns det tusen empiriska verifieringar av att de egna åskådningarna är de enda riktiga. Hur man än tittar och observerar och mäter, så talar perspektivet om *var* man skall titta och *vad* man skall mäta!

Nyckelorden i det ovan sagda är "*om* man begränsar sitt perspektiv". Måste man göra det? Mot slutet av kap. 4:3 har Marx fört fram analysen så långt att han *måste* lämna cirkulationssfären. Kapitalets rörelse P — V — P′ kan inte förklaras enbart i cirkulationen. Marx utgångspunkt var att det empiriskt *finns* profit (punkt 45). Hur uppstår den? Den uppstår genom att penningägarens inköpta varor konsumeras eller förbrukas. *Men som med alla andra varor så sker denna förbrukning utanför cirkulationen.* Om kapitalisten har varit förutseende nog att inköpa varorna Pm och A, så förbrukas dessa varor på en annan plats — i produktionen. Marx slutsats i kap. 4:3 är (151—52/189):

> "Vi lämnar alltså denna larmande och ytliga miljö, som var och en kan överblicka, och som står öppen för alla, och följer i stället penningägaren och arbetskraftens ägare till produktionens hemliga verkstad, över vars port står skrivet: No admittance except on business (Obehöriga äga ej tillträde)."

Vi följer så Marx från kap. 4 till kap. 5. Vi skall lämna cirkulationens "ytliga" sfär (KI, *auf der Oberfläche hausende*) och bege oss till produktionssfären. (Se punkt 42 och 43.) Marx byter utgångspunkt. Han byter perspektiv. Förut stod han enbart på marknaden bland varu- och penningägare. Nu ställer han sig även i produktionen hos fabrikören och arbetaren (punkt 77 och 78). Därmed betraktar han kapitalet som en enhet av cirkulation och produktion (punkt 101—104). Därmed kommer vi att få se hur Marx *personae dramatis* (dramats personer) undergår en märklig förvandling. I stället för jämlika varuägare möter vi dem i en situation där den ene har rätt att kommendera den andre. De personer som tidigare spelade rollerna av arbetskraftens köpare och arbetskraftens säljare börjar uppträda annorlunda. Ja, det verkar nästan som om de började spela *andra roller* (se punkt 51) (152/191):

> "Den förutvarande penningägaren tågar i spetsen som kapitalist, och arbetskraftens ägare följer efter som hans arbetare — den ene beskäftigt smilande och vinningslysten, den andre skygg, motsträvig,

en man som har sålt sitt eget skinn på marknaden och nu inte har annat att vänta än — att få det garvat."

Det är alltså först när man lämnar cirkulationen som det kapitalistiska produktionsförhållandet blir synligt. Man måste alltså överge *den ståndpunkt för betraktandet* där "den vulgäre frihandlaren hämtar sina åskådningar, begrepp och måttstocken för kapitalets och lönarbetets samhälle" (152/190—91).

Marx följer penningägaren och arbetskraftens ägare från cirkulationen till produktionen. Han har ju i kap. 4 påvisat hur värdeförökningen inte kan äga rum om inte kapitalet inköper varorna Pm och A, och det är varor som endast kan konsumeras på en enda plats — i produktionsprocessen. Men i och med analysen av produktionsprocessen blir det tydligt att de samhälleliga band som finns inom cirkulationen inte ens är halva sanningen om det kapitalistiska samhället. *Produktionen uppvisar ett annat samhälleligt band.* Den uppvisar förhållandet mellan kapitalist och arbetare där den ene är chef och den andre underlydande.

Och det är detta andra samhälleliga band i produktionsprocessen som är det avgörande grundläggande kännetecknet för det kapitalistiska samhället. Det kännetecken som skiljer kapitalismen från den enkla varans samhälle. Den enkla cirkulationens förhållanden "är gemensamt för historiskt vitt skilda ekonomiska samhällsformationer" (146/184). Det kapitalistiska produktionsförhållandet däremot, med dess i dubbel mening *"frie"* ägare av varan arbetskraft som historisk förutsättning, "bebådar redan från början en epok i den samhälleliga produktionsprocessen" (147/184).

BIHANG TILL SAMMANFATTNING AV FJÄRDE OCH FEMTE KAPITLET

Fördjupade studier

'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): kapitalförhållandet i enheten av arbetsprocess/värdeförökningsprocess (punkt 101) — två slags samhälleliga band (punkt 102—103), Gr 185—86, 202—17, 225[IV]—26/GrP 274—75, 295—310, 319[III]—20; kapitalförhållandet och arbetarens skiljande från produktionsmedlen, egendomslösheten till produktionsmedel, arbetskraftens existens som vara (punkt 67—71, 102, 105), Gr 360—74, (375—96), 396—415/GrP 456—71, (471—97), 497—515; kapital-

förhållandet och den enkla cirkulationen, liberalismens uppfattning om frihet och jämlikhet (punkt 105), Gr 151—62/GrP 239—50.

Till kritiken (1859), "Urtext" 1858: till kap. 4:3, Gr 941—47; till punkt 105, kapitalförhållandet och den enkla cirkulationen Gr 901—18.

Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62, (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 33—36, 82—86, 91—92, 93—94 (93—103), 146—49.

Till kritiken (1861—63), häfte VI—XV, XVIII 1862—63, Teorier om mervärdet: kapitalförhållandets två slags samhälleliga band (punkt 102) (OBS!), ES 202—04/ThM 1 s. 373—75/ThS 1 s. 397—99; termen och begreppet, ES 94^{II}, 96^{IV}—97^{I}/ThM 1 s. 61^{IV}, 64^{IV}—65^{I}/ThS 1 s. 90, 93; ThM 3 s. 481—84/ThS 3 s. 490—93 (ej övers. i ES).

Resultate (1863—65): ES 594^{III}—616, 648—53/Res 18^{IV}—45, 84—89.

Första boken: se nedan punkt 184—189 i kap. 12:4 om de två slagen av samhälleliga band; termen kapitalförhållande finner vi t. ex. på sid. 343/417, 372/451, 287—88/349—50, 465/555, 541/641, 629/742.

Andra boken: BII 26—37/KII 32—43/CII 26—38.

Tredje boken: BIII 40, 362, 721^{IV}—22^{I}/KIII 55, 412, 822^{IV}—23^{I}/CIII 45, 399, 814^{IV}—15^{I}.

Sekundärlitteratur

Althusser, Att läsa Kapitalet 2, s. 42—59 (avsnitt 8.C).

Balibar, Att läsa Kapitalet 2, s. 100—06 (avsnitt 1:2), 120—130 (avsnitt 2:1).

Balibar, Fem studier (1974) (1977), Rhodos s. 120—29/Maspero s. 119—28.

Reichelt 1970, kap. 3:B:1—2, s. 227—66.

Rosdolsky 1968, kap. 10—13.

Tronti 1966, Erste Thesen, (2) s. 98—108, (5) 119—27, (9) 176—87.

Tuchscheerer 1968, kap. 4:1, 4:4—5, 10:2.

Wygodski 1965, kap. 4.

Wygodski 1970, s. 82.

Konstant och variabelt kapital

106

Inledande. Kapital är alltså bytesvärde, men inte en konstant summa, utan bytesvärde i rörelse, självförökande värde, P — V — P′. För att det skall kunna existera som självförökande värde måste dess rörelse grundas på ett speciellt samhälleligt produktionsförhållande, kapitalförhållandet. Och det är detta som är det specifika för kapitalismen. Det är inte enbart det att rikedomen består av pengar eller varor. Det är inte heller enbart rikedomsförökningen som sådan. Det är i stället dessa två sammantagna i ett kretslopp genom både cirkulation och produktion. Cirkulationen förmedlar kretsloppet och i produktionen råder kapitalförhållandet.

Översiktligt kan man säga att Marx i Fjärde kapitlet presenterade kapitalets allmänna formel, dvs. kapitalets *form* som rörelse. Femte kapitlet däremot ägnades åt *innehållet,* på vilket sätt en summa bytesvärde kunde förvandlas till självförökande bytesvärde. Här i Sjätte kapitlet skall nu Marx fortsätta sin analys. Han skall analysera de två delar som kapitalet måste uppdelas i, då det skall fungera i produktionen.

När kapitalet skall överföras från cirkulationssfären till produktionssfären, så måste det förvandlas till *produktionsmedel* och *arbetskraft.* Detta "måste" är naturgivet (se punkt 78—81 och 86) och härrör från människans sätt att leva som art, från ämnesomsättningen mellan människa och natur. Arbetsprocessens objektiva (Pm) och subjektiva (A) faktorer är naturligt givna och gemensamma för all mänsklig produktion. Det gör att även rikedomsformen kapital måste anta dessa naturalformer (dessa bruksvärdegestalter) för att kunna existera och fungera inom arbetsprocessen och därmed förökas. Vi kan alltså konstatera att "naturalformerna" eller "bruksvärdessidan" ingriper och avgör vilka ekonomiska former kapitalet måste antaga. Men inte bara det. Dessa ekonomiska former grundar sig på de olika *funktioner* som faktorerna Pm och A har i värdebildningsprocessen. Och exakt på denna punkt börjar Sjätte kapitlet.

107

Att överföra gammalt värde och att skapa nyvärde. Sjätte kapitlet börjar: "Arbetsprocessens olika faktorer har olika andel i produktens värde-

bildning" (172/214). I kap. 5:2 redovisade Marx hur värdet i en produkt består av två, och endast två delar. De använda produktionsmedlens (Pm) värde plus ett nyskapat värde från det levande arbetet (A) (punkt 95). Här i kap. 6 utgår Marx från detta. Värdet i en vara bildas genom två parallella moment i arbetet. Å ena sidan bevaras och överförs produktionsmedlens gamla värde. Å andra sidan skapas *nytt värde,* tillsättes ett *nyvärde.*

108

Konkret och abstrakt arbete. Men hur kan detta vara möjligt? frågar Marx. Utför arbetaren ett dubbelt arbete? Denna fråga och dess svar utvecklar Marx på sid. 172—74/214—17. Han skriver (172/214):

> "Arbetaren utför inte ett dubbelt arbete . . . Men arbetaren frambringar samtidigt två helt olika resultat, trots att hans endast arbetar på ett sätt under loppet av samma tid: han tillför arbetsföremålet nytt värde, samtidigt som han bevarar det gamla värdet. Detta dubbelsidiga resultat kan endast förklaras med att hans arbete har två olika egenskaper."

Och det "dubbelsidiga resultatet" att å ena sidan bevara och överföra värde å andra sidan skapa nyvärde grundar Marx, som kanske någon redan har gissat, i "arbetets dubbelkaraktär" som han tidigare utvecklat. Se punkt 91. Det är viktigt att grundligt sätta sig in de två styckena från "Hur tillsätter varje arbetare arbetstid . . . (t. o. m.) . . . därför, som arbetsresultatet har ett dubbelt innehåll" (172—73/214—15). Det är själva kärnpunkten i flera resonemang.

För att ett råmaterial med en viss naturalform skall förvandlas till en produkt med en annan naturalform, och därmed med ett annat bruksvärde, så krävs ett bestämt slag av arbete. Det krävs arbete med en speciell sorts målinriktning. Det är t. ex. enbart spinneriarbete som kan förvandla ull till garn, eller snickeriarbete som kan förvandla trävirke till möbler. Råmaterialets gamla naturalform försvinner. Det sker en *reell förvandling* från en naturalform till en annan. Bruksvärdet ändras. Denna sida av produktionsprocessen utförs av det *konkreta arbetet.*

Det är det konkreta arbetet som *bevarar och överför* värdet från Pm till produkten, menar Marx (172—73/214—15):

> "Produktionsmedlen blir beståndsdelar av en produkt, av ett nytt bruksvärde, på grund av det ändamålsenliga sätt varpå arbetet . . . verkar . . . Bruksvärdets gamla form försvinner, men enbart för att uppgå i ett nytt bruksvärde . . . Arbetaren bevarar alltså de förbru-

kade produktionsmedlens värden ... genom dettas (arbetets) speciella nyttiga karaktär, genom detta arbetes specifikt produktiva form".

Å andra sidan är det såsom *abstrakt arbete* som arbetet skapar *ett nyvärde* som tillförs produkterna. Det betyder: i de tillverkade produkterna finns både gammalt värde som det konkreta arbetet överfört, och nyvärde som det abstrakta arbetet har skapat (173/215—16):

"Genom att bestämda kvantiteter arbete tillsättes arbetsföremålen, skapas nytt värde, och genom det tillsatta arbetets kvalitet bevaras produktionsmedlens gamla värden i produkten. Dessa två olikartade verkningar av samma arbete ..."

Detta blir tydligt "på ett påtagligt sätt i åtskilliga företeelser" skriver Marx och avslutar resonemanget på denna punkt med ett par exempel på sid. 173—74/216—217.

109

Produktionsmedlens (Pm) roll i värdebildningen. På sid. 174IV—179II/ 217—22 går Marx närmare in på hur "arbetsprocessens materiella faktorer", dvs. produktionsmedlen (Pm) förhåller sig i värdebildningen.

a) Marx skiljer som förut (punkt 81—82) mellan biämnen, råmaterial och de egentliga arbetsmedlen. Vad är det för skillnad mellan dessa, och hur skiljer sig deras roller i värdebildningen? Uppmärksamma särskilt det förhållandet att en maskin som *i sin helhet* deltar i en dags arbetsprocess (bruksvärdemässigt sett), bara *till en del* deltar i värdebildningen (värdemässigt sett) (176/219).

b) Vad menar Marx på sid. 177/220 när han skriver: "Produktionsmedlen kan därför aldrig tillföra produkten mer värde än de äger, oberoende av vilken arbetsprocess de tjänar"?

c) Vad menar Marx när han skriver att värdet hos Pm kommer in i ett slags "själavandring" (178/221)?

d) Vad menar Marx när han på sid. 178/221 talar om att det är en "naturtillgång" eller en "gratistillgång" hos den verksamma arbetskraften att den överför och bevarar värdet hos Pm?

e) Hur kan kapitalisten "hårdhänt" bli påmind om detta? Se not 23. Se även punkt 83 och 218.

110

Arbetskraftens roll i värdebildningen. På sid. 179—80/223 tar Marx närmare upp "arbetsprocessens subjektiva faktor, den verksamma arbetskraften".

Anm. Ett översättningsfel BI s. 179, rad 12, där det står "produktionskraftens värde". Det skall naturligtvis stå "produktionsmedlens värde". KI s. 223, *"Wert der Produktionsmittel"*.

Den stora skillnaden mellan Pm och A i värdebildningsprocessen är att värdet av produktionsmedlen endast är "skenbart reproducerat", dvs. skenbart återskapat, medan värdet av arbetskraften är "verkligen reproducerat" (179/223). Vi skall närmare gå in på detta. (Se punkt 93—95).

Värdet av Pm *skapas* inte i den pågående produktionen. "Det som produceras är det nya bruksvärdet ..." (179/222). I verkligheten förändrar arbetet endast *bruksvärdesgestalten* hos de i processen ingående Pm, råmaterial, biämnen och arbetsmedel. *Värdet* hos Pm förändras ju inte, inte heller förvandlas det till noll för att sedan återskapas. Det bara *bevaras och överförs* i en "själavandring" som "försiggår liksom bakom ryggen på det verkliga arbetet" (178/221).

"Helt annorlunda är det med arbetsprocessens subjektiva faktor, den verksamma arbetskraften" (179/223). Produktionsmedlen kan ju inte "tillföra produkten mer värde än de äger" (177/220), men den levande arbetskraften (A) skapar ett "originalvärde" (179/223). Den verksamma arbetskraften skapar alltså ett nyvärde, och detta nyvärde är ... (179/223) (kursiv. MD):

> *"... den enda del av produktens värde som uppkommit under själva processen.* Visserligen ersätter det endast de pengar, som kapitalisten har betalt för arbetskraften ... I förhållande till de 3 shilling, som redan är utbetalda, framträder det nya värdet på 3 shilling endast som reproduktion. Men detta värde är *verkligen reproducerat,* inte endast skenbart som produktionsmedlens värde".

Vad som sker är alltså att arbetskraftens värde, själva lönen, ju aldrig ingår i arbetsprocessen. Den summan försvinner ju när arbetarna köper sina existensmedel (Lm). *Det är alltså så att arbetskraftens värde inte överförs och ingår i produkten.* Men kapitalistens utgift för A ersätts, och ersätts då av *nyskapat* värde. Det är detta Marx menar med de kanske krångliga uttrycken om "skenbar" och "verklig" reproduktion av värde. Men vad han vill ha fram, är att detta är det enda sätt som värdebildning kan gå till på! En varas värde består av överfört värde från Pm, samt nyskapat värde. *Storleken av arbetskraftens värde har alltså ingenting att göra med varans värde.* Detta var uppenbart redan i kap. 5:2 (punkt 94 d, 95 och 97 samt 76). Däremot är den helt avgörande för *mervärdets* storlek. Men det är en annan sak som vi kommer till i kap. 7 (punkt 113 och 116).

111

Funktion och form hos kapitalets två beståndsdelar. De två sista sidorna (180—81/223—25) ägnar Marx åt att precisera och sammanfatta innehållet av Sjätte kapitlet. Han skriver (180/223):

> "Produktionsmedel å ena sidan, arbetskraft å den andra, det är endast de olika former som det ursprungliga kapitalvärdet antog, då det kastade av sig sin penningform och förvandlades till faktorer i arbetsprocessen".

Arbetsprocessens faktorer Pm och A har "olika andel i produktens värdebildning" (172/214). Och när kapitalvärdet används för att inköpa naturalformerna Pm och A, så uppstår två beståndsdelar hos kapitalet. Dessa beståndsdelar har olika funktioner. Marx skriver (180/223) (kursiv. MD):

> "I det vi visade, vilken roll varje enskild faktor i arbetsprocessen spelade när produktens värde bildades, karakteriserade vi i själva verket *de funktioner, som kapitalets olika beståndsdelar utövar* under sin egen värdeökning."

I punkt 86 mötte vi kapitalets allmänna form utvidgad: $P—V < \frac{Pm}{A} \ldots$

Det är just detta som Marx behandlar här. Det ursprungligen satsade kapitalvärdet uppdelas på arbetsprocessens två faktorer, Pm och A. Kapitalvärdet måste med naturnödvändighet delas i två delar (punkt 77—81, 86 och 106).

Den första delen används för att köpa Pm. Den ändrar inte sin värdestorlek: "Jag kallar den därför konstant kapitaldel, eller kortare: *konstant kapital*" (180/223). Marx använder symbolen c för denna kapitaldel, c som i engelskans *constant capital.*

Den andra delen används för att köpa A. Den förändrar däremot "sin" värdestorlek under produktionsprocessen. A skapar ju ett nyvärde som ersätter utläggen, och som dessutom, till lycka för kapitalisten, räcker till ett överskott. "Dess eget värde reproduceras, och dessutom produceras ett överskott utöver dess eget värde, ett mervärde, som varierar, kan vara större eller mindre" (180/223). Denna kapitaldel kallar Marx *variabelt kapital,* och den har symbolen v, v som i engelskans *variable capital.*

112

Konstant och variabelt kapital. Marx sammanfattar (180/224) (ä. ö.):

> "Samma beståndsdelar av kapitalet, som från arbetsprocessens synpunkt kan särskiljas som objektiva och subjektiva faktorer, som pro-

duktionsmedel och arbetskraft, kan från värdeförökningsprocessens synpunkt särskiljas som konstant kapital och variabelt kapital."

Att betrakta kapitalet från arbetsprocessens synpunkt (kap. 5:1), är inget annat än att betrakta kapitalet i bruksvärdesgestalt eller i sin naturalform. Att betrakta kapitalet från värdeförökningsprocessens synpunkt (kap. 5:2), är inget annat än att betrakta kapitalet som värde, som bytesvärde eller som pengar. Varans dubbelkaraktär av bruksvärde och värde går alltså igen i kapitalet. Kapital består ju av varor, både Pm och A är varor som köps och säljs. Och varorna Pm och A har naturligtvis samma dubbelkaraktär av bruksvärde och värde (eller naturalform och värdeform) som alla andra varor. (Se punkt 18 och 91.)

Den första kapitaldelen är som naturalform eller bruksvärde Pm, men som värdeform eller bytesvärde c. Den andra kapitaldelen är som naturalform eller bruksvärde A, men som värdeform eller bytesvärde v. Jag kommer att tala om dem som Pm/c respektive A/v för att denna dubbelkaraktär inte skall gå förlorad.

BIHANG TILL SJÄTTE KAPITLET

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, s. 44—48.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 3:4, s. 63.
Anschauungsmaterial, s. 26 (i Kapitalets produktionsprocess s. 72).
Lehrbuch, kap. 11.4, s. 172—74.
Politische Ökonomie, kap. 4.3, s. 94—96.

Fördjupade studier

Allmänt om kap. 6. 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 227—29, 259—60, 264—76/GrP 321—23, 354—55, 359—73.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 93—121.
Resultate (1863—65): ES 589—92/Res 13^{III}—16.

Naturalformens ("bruksvärdets") formbestämmande inverkan på den samhälleliga (ekonomiska) formen. Betydelsen av kategorin "bruksvärde" inom den politiska ekonomin.

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857–58): Gr 178–79 noten, 185–86, 208–09, 539–40, 582–83, 736, 763–64/GrP 267–68 noten, 274–75, 301–02, 646–47, 690–92, 852, 881–82. OBS! GrP översätter obegripligt ty. *Formbestimmung* med eng. *formal character.*

Till kritiken (1859): TKr 15–16, 32–33, 37–40/ZKr 15–16, 28–29, 33–35.

Till kritiken (1861–63), häfte I–V 1861–62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 MEGA II/3.1 s. 82–86.

Till kritiken (1861–63), häfte VI–XV, XVIII (Teorier om mervärdet): ES 109–15/ThM 1 s. 125–33/ThS 1 s. 155–63; ES 345/ThM 2 s. 489/ThS 2 s. 488–89; ThM 3 s. 248[I]/ThS 3 s. 251–52.

Resultate (1863–65): ES 584–89/Res 7–13. OBS! Denna passage är avgörande för min tolkning av förhållandet mellan kap. 5:1 och 6 (punkt 106).

Andra boken (1882): Kap. 8:1, 20:1–2, 20:6–8. OBS! Den svenska översättningen gör denna problematik osynlig!

Randanmärkningar till Adolph Wagner (1881–82): ES 691–93/MEW 19 s. 368–71. OBS! ES 693[II]/MEW 19 s. 371[I].

b) Sekundärlitteratur

Hilferding (1904), ty. Suhrkamp s. 136–38; eng. övers. Merlin Press s. 128–31.

Petry (1916), s. 16–17.

Porth 1976, kap. II:2–3.

Reichelt 1970, s. 160.

Rosdolsky 1968, kap. 3. OBS! Detta är kanske den bästa introduktionen till problematiken (hänvisningar till Hilferding och Sweezy). Rosdolsky framhäver dock inte i sina sex exempel förhållandet mellan kap. 5:1 och 6 i *Första boken*; detta är ju ett av de mest betydelsefulla ställena där denna problematik existerar. Jfr. hänvisningen till *Resultate* ovan; jfr Rosdolsky 1968 s. 111–12, 250–57 (kap. 3:IV samt sista sidan av kap. 13 och de första i kap. 14).

Sandemose 1976, s. 35–36, 37–38, 81, 83–87.

Schanz 1974, s. 120–26, 175–81.

Schanz 1977, s. 43, 46, 87 not 77, 90–92.

Sweezy (1942) 1970 (sv. övers. Tema), s. 36–37.

Tuchscheerer 1968, kap. 10:3 (frånvaron av denna problematik).

Mervärdekvoten

113

Inledande. I kap. 5:1 klarlades att en penningsumma måste förvandlas till arbetsprocessens faktorer Pm och A för att kunna förökas som industrikapital. I kap. 5:2 och 6 såg vi hur Pm och A har olika andel i värdebildnings-/värdeförökningsprocessen. Den satsade penningsumman består alltså av två delar som Marx kallar konstant och variabelt kapital, c respektive v.

I kap. 5:2 lärde vi oss att skilja mellan värdebildningsprocess och värdeförökningsprocess (punkt 99). Men när vi i kap. 6 betraktade naturalformerna Pm och A som värdeformerna c och v, så var inte den värdeform närvarande som är specifik för värde*förökningsprocessen*. Vi känner den till namnet från kap. 4 och 5:2 — mervärdet (m). När vi tidigare har mött begreppet mervärde har det definierats på följande sätt:

> Kap. 5:2. (168/209) (ä. ö.): "Kapitalisten återvänder nu till marknaden... får han ut 3 shilling mer ur cirkulationen, än han hade satsat ... Om värdebildningsprocessen varar endast till den punkt, då det värde som kapitalet betalade för arbetskraften är ersatt, så är den enkel värdebildningsprocess. Men om den fortgår utöver denna punkt, blir den värdeförökningsprocess (KI, *Verwertungsprozess*)."

> Kap. 6 (180/223) (ä. ö.): "Överskottet av (de tillverkade) produkternas totalvärde, jämfört med värdet av dess bildningselement (Pm och A) är det värdeförökande kapitalets överskott (KI, *Überschuss)* utöver det kapital som ursprungligen satsades."

Och här i början av kap. 7 möter vi formuleringen (182/226) (ä. ö.):

> "Det mervärde, som ... framstår (KI, *stellt sich dar*) närmast som ett överskott, enär produktens värde är större än summan av värdet hos dess produktionselement."

Vi står alltså inför *överskottet* som ett faktum. Pengar har blivit mer pengar. Värdet har framfött mervärde. Och genom kapitlen 4:3, 5:1—2 och 6, så vet vi *hur* detta överskott kan skapas utan att varucirkulationens lagar kränks, dvs. trots att alla varor köps och säljs till sina värden (se punkt 98 och 105). Dessutom har vi fått förklaringen till den "magiska förmåga" som *värdet* verkade ha: "Det föder levande ungar eller lägger i varje fall guldägg" (134/169) (se punkt 52).

Antag nu att en kapitalist säljer produkter från en arbetsprocess för 590 p. st. (pund sterling) (£). Förutsättningen är densamma som förut. Alla köp och försäljningar sker utan att priset avviker från värdet. Han har satsat 410 p. st. i Pm. Denna summa är hans konstanta kapital (c). Genom arbetsprocessen har värdet av denna summa bevararats och *överförts* till slutprodukten. Eftersom slutprodukten såldes för 590 p. st. så utgörs alltså det *nyskapade värdet*. av 180 p. st.

Av denna summa måste han ta 90 p. st. och betala ut i löner eftersom detta är det avtalade priset på arbetskraften (se punkt 72,76 och 110). Hans variabla kapital (v) blir alltså 90 p. st. Av de 180 £ nyskapat värde återstår då 90 £. När kapitalisten ersatt utläggen för "produktionselement" (Pm, 410 £ och A, 90 £) har han alltså 90 £ kvar som *överskott*. Hans *mervärde* (m) är alltså 90 £.

Men detta mervärde (m) förhåller sig olika till faktorerna Pm c och A/v. Överskottet kan inte ha uppkommit ur Pm c, detta värde är ju konstant. Överskottet har uppstått ur det nyskapade värdet. A inköptes för värdesumman v (90 £), men arbetsprocessen fortsatte utöver den tidpunkt då värdet v (90 £) återskapats. Arbete utöver denna punkt var *obetalt arbete*. Produkterna från detta obetalda arbete tillföll kapitalisten precis som alla andra produkter från arbetsdagen (se punkt 76 och 87). Lönarbetarna arbetade alltså gratis åt kapitalisten.

Man skulle också kunna formulera det så att det i löneavtalet är fastställt en viss arbetstid (t. ex. 8 timmar) och ett visst pris på arbetskraften. Men det finns inte ett enda ord i avtalet som klargör att lönarbetarna faktiskt kanske efter redan halva arbetsdagen har producerat produkter vars värde ersätter kapitalistens utlägg för deras lön och att resten av arbetsdagen är ren vinst åt kapitalet. Det gäller bara för kapitalisterna att ha iordningställt betingelserna för arbetet så att det kan fortsätta utöver den punkt då ett värde skapats som är tillräckligt för att ersätta utläggen för löner, v (se punkt 97). På grund av att det är obetalt arbete som utförs, talar Marx om *exploatering* eller *utsugning* av arbetarna. Måttet på exploateringens storlek är *mervärdekvoten*, som vi nu närmare skall betrakta.

7:1. *Arbetskraftens exploateringsgrad*

114

Sjunde kapitlet inleds med att presentera C (stora C) som symbol för hela det ursprungligen satsade kapitalvärdet. C består alltså av sum-

man av c (lilla c) + v. Om kapitalisten genom produktionsprocessen lyckas skapa ett överskott utöver värdet av c + v så har mervärde skapats. C har blivit C′. Värdet har vuxit till c+v+m.

Det konstanta kapitalet (c) är *överfört* värde, v + m är *nyskapat* värde. Storleken av v gives av den faktiskt utbetalda lönesumman. Mervärdet (m) är däremot en restpost, ett överskott, det som är kvar av det nyskapade värdet när v betalats. (OBS! Detta gäller naturligtvis endast under förutsättningen att priserna överenstämmer med värdena. Endast under denna förutsättning är det *skapade* mervärdet lika stort som den profit som inbringas vid försäljningen.)

Överskottet m kan naturligtvis vara litet eller stort. Men rent definitionsmässigt ingår m (oavsett den kvantitativa storleken) i den *kapitalistiska* varuprodukten. En varumängd som säljs till värdet c + v har ju inte avkastat någon profit. Värdesumman c + v har alltså inte varit självförökande värde, alltså inte kapital! Men här behandlar vi inte olika konkreta fall, utan den rena formen *kapital,* definitionen av kapitalbegreppet (punkt 44).

Varför menar Marx att det är en tautologi ("tårta på tårta") att säga att m = C′ — (c + v) eller m = C′ — C?

115

Därefter, när Marx skall "undersöka denna tautologi litet närmare" (182/226—27) konstaterar han, att ett givet Pm, t. ex. en maskin, kanske endast avger en begränsad del av sitt värde till en produkt. (Se punkt 109 a där vi tidigare mötte detta.) Problemet återkommer och preciseras i *Andra boken,* som ju bl. a. behandlar hur kapitalets olika delar cirkulerar, dvs. ingår i värdebildningen på olika sätt. Men här och i fortsättningen av *Första boken* avser Marx med begreppet "konstant kapital" endast "värdet av de produktionsmedel som förbrukas under produktionen". Han menar det värde som faktiskt *överförs* till de producerade varorna, "råmaterial", "biämmen" samt "maskinslitage i processen".

116

På sid. 183—85/227—30 genomför Marx en argumentation som mynnar ut i en definition av mervärdekvoten (185/230):

> "Detta förhållande mellan mervärdets storlek och det variabla kapitalets storlek eller den relativa ökningen av det variabla kapitalet kallar jag mervärdekvot."

Mervärdekvoten skrivs alltså av Marx som $\frac{m}{v}$ och han har tagit upp några "svårigheter" som lägger hinder i vägen för "den rena analysen av processen" (183/228).

a) Den första svårigheten är att skilja mellan det använda totalkapitalet C, den konstanta kapitaldelen c och den variabla kapitaldelen v (183/228). Ett satsat totalkapital på 500 £ ökar kanske till 590 £. Det kan ju se ut som om både c och v har lika andel i *värdeförökningen* när det egentligen endast är A inköpt för v som kan *nyskapa* värde. Endast genom den noggranna analysen i kap. 5:2 och 6 har ju de enligt Marx riktiga sambanden påvisats. ("Svårigheten" att "se" detta klart utreds närmare i *Tredje boken,* kap. 1—2 om profiten.)

b) En annan svårighet (183^{IV}—84^{I}/228) utgörs av "det variabla kapitalets ursprungliga form". Om det i avtalet mellan kapitalist och arbetare har fastställts att lönen/värdet på arbetskraften är 90 £ så är ju detta en konstant summa, v = 90.

> "Men v, eller 90 p. st. variabelt kapital, är här i själva verket endast symbol för den process som detta värde genomlöper. Det kapital som satsas vid inköpet av arbetskraft, är . . . alltså en bestämd värdestorhet . . . Men i själva produktionsprocessen inträder *verksam arbetskraft* i stället för de satsade 90 p. st."

Det som verkar i arbetsprocessen är naturligtvis inte värdesumman v. Det är ju arbetskraften i dess naturalform, som A. *Värdet* av denna arbetskraft är ju inte med i själva arbetsprocessen. Inte heller *överförs* värdet av arbetskraften till produkterna på det nära nog mystiska sätt som produktionsmedlens värde överförs, genom en "själavandring . . . liksom bakom ryggen på det verkliga arbetet" (178/221) (se punkt 113). Hur stort det nyskapade värdet skall bli — om det skall bli mindre än kapitalistens utlägg för v , eller om det skall bli lika stort, eller om det skall bli större och därmed frambringa ett m — hänger helt och hållet på kapitalistens förutseende och hans arbetares skicklighet. (Se punkt 76, 94, 95, 97, 110 och 113.)

OBS! Här har vi den kanske viktigaste följden av Marx distinktion mellan en varas bytesvärde och dess bruksvärde som ju upptar stor plats i Första avdelningen. *Endast genom att skilja bytesvärdesidan v från bruksvärdesidan A blir det möjligt att förklara mervärdets uppkomst!* Endast genom att skilja värdeformen v från naturalformen A, arbetsförmågans verkliga verksamhet, blir det möjligt att förklara mervärdets uppkomst. Det var exakt på denna punkt som Adam Smith och David Ricardo blev stående. (Se punkt 76.)

Den klassiska politiska ekonomins grundproblem var att värdet av en producerad vara var lika med värdet av ingående Pm och A. Man ansåg att värdet hos dem båda *överfördes* till den nya varan och bildade dess värde. Vad Marx faktiskt gör är att säga som barnet i sagan om kejsarens nya kläder: "Men han har ju inga kläder på sig"! Det Marx säger är: "Men arbetskraftens värde försvinner ju!" Värdet v, lönen, används ju till att köpa Lm för! Därmed förs ju detta värde bort från produktionsprocessen och konsumeras. Därmed kan det ju inte "ingå i" eller "överföras till" de producerade varornas värde. Nej, det är arbetskraftens *verksamhet* — själva arbetet — som skapar värde, menar Marx. Arbetskraftens verksamhet skapar ett nyvärde. *Och storleken av detta nyvärde är oberoende av storleken på lönen, dvs. v.* Ser man saken på det sättet, ställs problemet på ett helt annat sätt, vilket vi återkommer till i kap. 17 och punkt 269.

c) Marx meddelar att han tänker fortsätta sina resonemang som om c är lika med noll. Varför vill han eliminera c på detta sätt? Varför inte ha med det vid beräkningar och resonemang kring mervärdekvoten? Kan detta vara rimligt? (Se punkt 93 och 109.)

d) Marx talar om "den rena analysen av processen" (183/228) och problemet att kunna betrakta "värdeskapande och värdeförändring i renodlad form" (184/229). Hur skulle man göra om man inte gjorde en "ren" analys av värdebildningen/värdeförökningen utan en grumlig? Svaret på denna fråga är givet redan i a). Senare i kapitlet kallar Marx denna grumliga analys för "den vanliga beräkningsmetoden" (187/232) och dess fel är att man inte klart kan *se* "olikheten mellan de funktioner, som dessa två beståndsdelar av kapitalet utför" (181/225).

Anm. BI har en översättning som kan förleda oss att tro, att värdet i penningsumman v förbrukas i produktionen och överförs till produkten på samma sätt som värdet i Pm/c. På sid. 182/226 skriver BI fyra gånger "värden som förbrukats under produktionen". Det skall vara översättning av KI *Wert seiner Produktionselemente,* sv. eg. "värdet hos dess produktionselement". BI:s införande av verbet "förbruka" antyder att *även* arbetskraftens (A) värde skulle vara "förbrukat" under produktionen på samma sätt som värdet i Pm. Men Marx i KI talar endast om "produktionselementens värde" och avser inte det "förbrukade" (BI) värdet utan *det i förväg satsade* värdet (KI, *vorgeschossen*), dvs. penningsumman c + v. Se även ett liknande översättningsproblem sid. 180/223 där BI skriver "värdet av de förbrukade tingen".

Här ser vi vilka problem den marxistiska traditionen har när den skall frigöra sig från Adam Smiths problematik om varans värde. Problemen finns inte bara i BI, utan även Marx egna formuleringar inbjuder till tvetydiga tolkningar. Jag har konsekvent försökt motverka detta

(punkt 76, 94, 95, 97, 110, 113 och 116). Och nedan i punkt 139 kommer jag att föreslå en ny formel för mervärdekvoten samt för summan nyskapat värde, för att tydliggöra Marx teori. Detta får ytterligare betydelse längre fram när vi kommer till löneteorin (punkt 254 och kap. 23). Se även min kommentar i Bihang till sjunde kapitlet, sid. 158 nedan.

117

På sid. 185—86/230—31 utvecklar Marx begreppen "nödvändig arbetstid" respektive "merarbetstid" eller "surplus-arbetstid".

a) Vad innebär dessa begrepp?

b) Uppmärksamma hur Marx analys är beroende av den materialistiska historieuppfattningens föreställning om de olika samhällsformerna. För att precisera begreppet "nödvändigt arbete" jämför Marx kapitalismen med en samhällsform där arbetaren "inte arbetade för kapitalisten utan oberoende, för egen räkning" (185/230) dvs. en samhällsform av hantverk, små jordbruk och småföretagsamhet (familjeföretag). Marx talar litet senare om den nödvändiga arbetstiden som "oberoende av hans arbetes samhälleliga form (KI, *der gesellschaftlichen Form seiner Arbeit*)" (186/231). Och slutligen en av de mer berömda Marx-passagerna (186/231) (ä. ö.):

> "Det enda som skiljer de ekonomiska samhällsformationerna (KI, *die ökonomischen Gesellschaftsformationen)* från varandra, t. ex. slaveriets samhälle från lönarbetets, är de former under vilka detta merarbete avpressas den omedelbare producenten, arbetaren."

Anm. I Marx språkbruk råder det ett nära samband mellan termerna *ökonomische Form* (se t. ex. Gr 375/ GrP 471), *ökonomische Gesellschaftsform* respektive *ökonomische Gesellschaftsformation* ("ekonomisk form", "ekonomisk samhällsform", "ekonomisk samhällsformation"). En ekonomisk form, t. ex. en rikedomsform (varu-, penning-, kapitalformen) eller någon annan ekonomisk form (t. ex. lönarbete, mervärde) är hos Marx alltid knuten till en speciell samhällsform. Ja, det är t. o. m. så att de "ekonomiska formerna" konstituerar de "ekonomiska samhällsformerna". De "ekonomiska formerna" vara, kapital, lönarbete och mervärde samt dessas inbördes samband är ju beståndsdelarna i den *kapitaliska samhällsformen.* Senare i *Första boken,* kap. 10—13, kommer vi att få se på vilket sätt kapitalismens samhällsform också inbegriper en speciell utformning av sättet att arbeta, produktionsprocessens form eller *produktionssättet.* Då kommer vi att förstå det nära sambandet mellan "samhällsform" eller "samhällsformation" och "produktionssätt" i Marx tänkande. (Se punkt 87.)

118

De sista sidorna i kap. 7:1 (186—89/231—34) ägnar Marx åt att träna

läsaren att "beräkna mervärdekvoten", eftersom hans metod skiljer sig från den "vanliga beräkningsmetoden" inom den politiska ekonomin. Den "ser" inte skillnaden mellan mervärdekvot $\frac{m}{v}$ och profitkvot $\frac{m}{c+v}$, vilket medför att det kan tyckas som om mervärdet (profiten) har sitt ursprung i hela den förskotterade summan c+v. (Företeelserna profit och profitkvot behandlas i *Tredje boken* kap. 1—4, läs t. ex. kap. 2.)

En helt annan sak som behandlas i *Tredje boken* kap. 8—12 är denna: Naturligtvis kan varje enskild kapitalist vara tvungen att sälja sina varor till ett pris som understiger värdet, eller få möjlighet att sälja dem över deras värde. Den enda skillnaden (andra faktorer lika) är att han i första fallet får mindre summa m, i det andra en större summa m *än han skulle ha fått om han sålt dem till priser som motsvarar värdet.* Dessa rent kvantitativa skillnader i storleken av m är ju inte problemet här i *Första boken* kap. 7 där Marx behandlar m som sådant, dvs. kvalitativt.

7:2. *Produktionsvärdet uttryckt i proportionella delar av produkten*

119

"Vi återvänder nu till det exempel. . ." börjar Marx. Han avser exemplet från kap. 5:2 sid. 164—68/204—09, och det kan vara lämpligt att friska upp minnet av det. (Se punkt 94—98.) Gå noga igenom de beräkningar Marx gör här i kap. 7:2, då de är en slags repetition och kontroll av Marx uppfattning om "värdeskapande och värdeförändring" (184/229) under kapitalismen.

7:3. *Seniors "sista timme"*

120

Nassau W. Senior tycker jag kommer med en vägande invändning mot arbetsdagens förkortande. Vad är huvudpunkten i Marx kritik av Seniors teori om den omistliga "sista timmen"? Det är värt att besvara denna fråga, eftersom den innefattar förståelsen av Marx syn på hur Pm/

c förhåller sig i värdebildningen och varför alltså Marx i kap. 7 kan sätta c = 0 (punkt 116 c).

Observera not 32 a som antyder vidden av den vulgaritet som "vulgärekonomer" som Senior eller Andrew Ure lägger i dagen när de "tuggar om det material som den vetenskapliga ekonomin för länge sedan har leverat färdigt, och serverar det för borgeligt husbehov" (kap. 1, not 32, sid. 71/95). "Själens salighet" hos arbetarklassen är naturligtvis ett starkt skäl för att stödja kapitalismens fria utveckling!

(En liten förflugen association kan jag inte hålla tillbaka. På sid. 195/241 skriver Marx: "människans hjärta är ett förunderligt ting, i synnerhet om man bär det i penningpungen". Min association går till president Nixon, när han i sitt berömda/beryktade s. k. Checkers-tal (Checkers var hans Cocker-spaniel som var med i TV-rutan när Nixon år 1952 försvarade sig mot anklagelser om ekonomiska oegentligheter) (se filmen "Millhouse") slår ut med sina armar och låter nallebjörns-ögonen blicka rakt in i TV-kameran och utbrister: "Nu när jag har blottat hela min själ för er. . .". Vad han har blottat är sin, just det, penningpung, och redovisat alla sina futtiga inkomster och redbara utgifter.)

7:4. Merprodukten

121

I enlighet med resultaten i kap. 7:1 och 7:2 kan mervärdekvoten uttryckas på olika sätt, dels i värdetermer, dels i termer av arbetstid och dels i termer av produkter. Detta återkommer Marx till i kap. 16 som heter "Olika formler för mervärdekvoten".

BIHANG TILL SJUNDE KAPITLET

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 4, s. 56—58.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 3:5—6, s. 63—65.
Anschauungsmaterial, s. 27 (i Kapitalets produktionsprocess s. 73).
Lehrbuch, kap. 11.5, s. 174—77.
Politische Ökonomie, kap. 4.3, s. 97—99.

Fördjupade studier

Allmänt om kap. 7. 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 227—32/GrP 321—26.

Till kritiken (1861–63), häfte I–V 1861–62 (MEGA II/3.1): 149–70, 207–11.

Till frågan om det variabla kapitalet/lönen och dess förhållande till värdebildningen (punkt 116). Skillnaden mellan arbetskraftens bruksvärde och dess bytesvärde. V som avdrag, M som överskott av redan producerat värde.

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857–58): "Salär nicht produktiv", Gr 200–02/GrP 293–95, Gr 232–39/Grp 326–33.
Till kritiken (1861–63), häfte I–V 1861–62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 103–21, "ist das Salair productiv".
Till kritiken (1861–63), häfte VI–XV, XVIII (Teorier om mervärdet): främst kap. 3:6–9, kritik av Adam Smith; se även t. ex. kap. 10 B:1, 14:1, 15 B, 20:3 d.
Resultate (1863–65): ES 589^{IV}–91/Res 13^{III}–15^{IV}.
Lön, pris och profit (1865): avsnitt XII, särskilt de sista meningarna, ES 568/Arbetarkultur s. 64^{I-II}; se även Förordet, Arbetarkultur s. 5–7.
Tredje boken: BIII 28^{III}–29/KIII s. 41–42/CIII s. 30–32 (OBS!).

b) Sekundärlitteratur

*Sandemose 1976**, s. 90–97, 108 med not 14 och 15, 134–35, 184 med not 69, 192–93, 195, 196–99, 281 med not 37, 252–53, 259–64, 305–15, 316, 317^{IV}, 318, 326, 361.
Tuchscheerer 1968, kap. 10.3.
Wygodski (1965), s. 63–65 (första hälften av kap. 4).
Wygodski (1970), s. 94.

Kommentar till punkt 116

I Anm. till punkt 116 såg vi hur BI i sin översättning tenderade att glida mot Adam Smiths perspektiv, att det variabla kapitalets värde över-

* Sandemoses stora förtjänst är att han framhäver betydelsen av att rätt uppfatta lönens förhållande till värdebildningen och denna problematiks teoretiska konsekvenser (reproduktionsschemanas betydelse, penningteorin, det s.k. transformationsproblemet och närheten *Första* och *Tredje boken* i *Kapitalets* uppbyggnad). I sina kap. 4 och 5 driver han tesen att Piero Sraffa (1960) och hans efterföljare i den s.k. nyricardianska skolbildningen på just dessa punkter skulle falla tillbaka till Adam Smiths problematik (märkligt nog just via Ricardo) om *lönen* som en konstituerande del av produktvärdet. (Sandemoses politiska "slutsatser" och ståndpunkter (s. 321–22) bör inte tillåtas undanskymma värdet av hans teoretiska arbete.)

förs till den producerade produkten och utgör en beståndsdel av produktvärdet. Enligt Marx *består* inte värdet i en producerad vara av c + v + m; däremot kan den producerade varans värde *uppdelas* och *indelas* på detta sätt. (Detta blir särskilt avgörande i *Andra bokens* Tredje avdelning.) Formuleringar som är oklara och som antyder att det variabla kapitalets värde utgör en *del* av varuvärdet är tyvärr ofta förekommande. Detta torde bidraga till oklara Marx-uppfattningar av det slag som Sandemose (ovan) t. ex. polemiserar mot. Låt oss närmare granska vår bredvidläsningslitteratur och andra vanliga läroböcker.

Dencik, Herlitz, Lundvall har en tvetydig formulering på s. 48: "Den producerade varans värde byggs alltså upp av tre beståndsdelar". Menar man "består av" eller menar man "kan uppdelas i"? Men denna tvetydighet vägs upp av en tydlig figur nedtill på sidan.

Kapitalets produktionsprocess har en något grövre felaktighet. I inledningen till kap. 3:5, s. 63, skrivs att värdet "består av" olika delar varvid lönens storlek/det variabla kapitalet nämns. På sidan efter, s. 64, talas om "Produktvärdet: k + v + m". Dock tillkommer formuleringar som kan rätta till detta.

Lehrbuch s. 174 och *Politische Ökonomie* s. 95 är mer entydigt i Marx efterföljd. Däremot är P. Sweezy helt missvisande i en rubrik i *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen (1942)* (Tema 1970), s. 70. Rubriken lyder: "Värdets beståndsdelar." Entydigt Marxsk är däremot E. Mandel i *Inledning till marxismens ekonomiska teori,* s. 46

Detta problem återkommer i kap. 9 när man skall beräkna *mervärdemängdens* storlek. Där föreslår jag en nyformulering av formeln för mervärdekvoten, som skall undanröja eventuella tvetydigheter och lyfta fram Marx perspektiv.

Arbetsdagen

122

Inledning. Åttonde kapitlet är ett av de mest lästa och uppmärksammade i *Kapitalet*. Att *Kapitalet* mot slutet av 1800-talet fann så stor spridning inom arbetarrörelsen att den kom att kallas "arbetarklassens Bibel", kan man förmodligen tacka kapitlen 8 och 13 i *Första boken* för; de avsnitt där den omedelbara produktionsprocessen, fabriken och arbetarbefolkningens livssituation skildras. Oavsett popularitet är Åttonde kapitlet ett teoretiskt viktigt kapital i Marx framställning. Det är det kapitel där Marx drar samman trådarna från kapitlen 4—7. Här möter man inte längre lönarbetaren som enbart enskild försäljare av arbetskraft, eller som en ekonomisk kategori, A eller v. I stället möter man lönarbetarna som *klass*. Marx påvisar hur arbetarklassens historiska existens är bunden till kapitalismens former och lagar. Arbetarklassens framväxande samt dess fackliga och politiska organisering och enande är rent av en *effekt* av kapitalismens utveckling.

8:1. Arbetsdagens gränser

123

Nödvändig arbetstid och merarbetstid. De första styckena i kap. 8:1 utgörs av en precisering av arbetsdagens två delar: den nödvändiga arbetstiden och merarbetstiden. Vad är det för skillnad mellan dem?

Naturligtvis är det så att värde från Pm/c överförs under hela denna tid, dvs. så länge arbetet pågår (se kap. 7:3), men i enlighet med resonemanget i kap. 7:1 kan vi i dessa sammanhang sätta c = 0. Mervärdets storlek klarnar när man utbetalat summan v och ett överskott kvarstår av det nyskapade värdet. Förhållandet mellan $\frac{m}{v}$ kan också uttryckas som ett förhållande mellan $\frac{\text{obetald arbetstid}}{\text{betald arbetstid}}$ eller $\frac{\text{merarbetstid}}{\text{nödvändig arbetstid}}$.

Utifrån de *absoluta talen* för arbetsdagens två delar (t. ex. 6 + 6 timmar), kan man fastställa mervärdekvoten $\frac{m}{v} = \frac{6}{6} = \frac{1}{1} = 100\%$. Varför kan man inte omvänt från en känd mervärdekvot (t. ex. beräknad på

den givna lönesumman och den givna överskottssumman) dra slutsatser om arbetsdagens totala längd?

124

Marx skriver på sid. 198—99/246:

> "Arbetsdagens längd är alltså inte en konstant utan en variabel storhet . . . dess totala längd varierar med merarbetets längd".

Med det menar han att arbetsdagen "i och för sig" inte kan fastställas till en viss längd. Vi kan inte teoretisk, begreppsligt eller utifrån ekonomiska lagar bestämma dess längd. Vi kan däremot teoretiskt fastställa vad den som minimum måste innehålla:

> ". . . en av dess delar bestämmes visserligen av den arbetstid, som är nödvändig för den ständiga reproduktionen av arbetskraften."

Den nödvändiga arbetstiden är given samhälleligt och ekonomiskt. Men *merarbetstidens* längd är ju i varje enskilt fall beroende av hur lång tid den enskilde kapitalisten kan få sina arbetare att arbeta. Kort merarbetstid ger mindre mängd mervärde, och kan kapitalisten få sina arbetare att arbeta längre tid, ger det en större mervärdemängd. I efterhand kan man alltså i varje konkret fall empiriskt konstatera hur lång arbetsdagen har varit, och Marx sammanfattar: "Arbetsdagen kan därför bestämmas, men är i och för sig obestämd."

Kap. 8 handlar till stor del om *det sätt som arbetsdagens gränser fastställs på*. Det är ju självklart att en lagstiftning om att begränsa arbetsdagen till 12 eller 10 eller 8 timmar ställer till problem för kapitalisterna och försvårar för dem att tillägna sig stora mervärdemängder lika lättvindigt som förut. (Jfr. N. W. Seniors rättskaffens upprördhet i kap. 7:3.)

125

Men innan vi går in på den statliga lagstiftningens ansträngningar att reglera arbetsdagens längd, skall vi uppehålla oss vid de gränser som är arbetsdagens minimi- respektive maximigräns utifrån vad som är naturligt och samhälleligt givet (199/246—47).

a) Vilken är arbetsdagens nedre gräns?

b) Vilka faktorer fastställer arbetsdagens tänkbara maximigräns "som inte kan överskridas"?

c) Marx talar om dels "fysiska" och dels "sociala" gränser. Vad avser han? Angående de senare, jämför "resultatet av en historisk utveckling" (148[1]/189) i punkt 72 c och 73.

d) Varför är arbetsdagens minimigräns elastisk? Varför är arbetsdagens maximigräns elastisk?

126

På sid. 199—201/247—49 genomför Marx ett viktigt resonemang om arbetsdagens totala längd, varuutbytets lagar och rätten. Förutsättningen för resonemanget här är att arbetskraften köps till sitt "dagsvärde" (punkt 73). När arbetskraftens ägare säljer sin arbetskraft så är det ursprungligen för en "dags" arbete. Det står ingenting i kontraktet om under vilka värdebildningsbetingelser arbetet skall bedrivas och alltså ingenting om hur mycket mervärde kapitalisten kan pressa ut. Inte heller står det något skrivet om arbetsdagens två delar. (Se punkt 97, slutet av punkt 113 samt punkt 116 b.) Marx skriver (199/247):

> "Han (kapitalisten) äger därför dess bruksvärde under en arbetsdag, och han har alltså erhållit rätten att låta arbetaren arbeta för honom under en dag."

Denna "arbetsdag" kunde i 1800-talets England vara av varierande längd. Från bondesamhället hade man den av naturen, traditionen och religionen givna indelningen i 12 timmars dag och 12 timmars natt. Men vanligtvis överkreds denna 12-timmarsgräns i fabrikerna. Detta ansågs "normalt" och som vi sett av Marx text finns det inte någon ekonomisk lag som fastställer arbetsdagens längd. Arbetsdagens längd fastställs i anställningskontraktet eller genom överenskommelser (kamp) mellan kapitalist och arbetare, men även, som vi skall se senare i kap. 8, genom statlig lagstiftning framtvingad av politisk kamp.

Men det som Marx framställer på dessa sidor är en konstruerad diskussion mellan kapitalisten och arbetaren där de båda försöker åberopa sig på ekonomiska lagar till sin egen fördel. Kapitalisten önskar förlänga arbetsdagen för att kunna utvinna mer mervärde, arbetaren vill gå hem tidigare. Båda försöker stödja sig på "varuutbytets lag". "Varuutbytets lag" skall ju enligt liberalismens lära leda till högsta välstånd för alla men även vara den naturliga grunden för frihet, jämlikhet och broderskap. (Se punkt 105 om tillägnelselagen och liberalismen. Se även not 37 i kap. 4:2 och Marx teoretiska tillvägagångssätt att utgå från varan och dess lagar, punkt 55, 57, 63.)

Marx visar nu hur denna lag, när det gäller förhållandet mellan kapitalist och lönarbetare, i stället för harmoni mynnar ut i en maktkamp (201/249) (ä. ö.):

"Här föreligger alltså två motsatta principer, rätt mot rätt, bägge i lika hög grad stödda på varuutbytets lag. Men mellan lika rätt avgör makten. Därför uppkommer i den kapitalistiska produktionens historia en kamp om normalarbetsdagen, om arbetsdagens gränser — en kamp mellan totalkapitalisten eller kapitalistklassen och totalarbetaren eller arbetarklassen."

Men innan vi närmare går in på denna maktkamp, som är en klasskamp, skall vi litet närmare undersöka dess grunder.

8:2. Den omättliga hungern efter merarbete. Fabrikant och bojar.

127

Det historiskt allmänna merarbetet. I kap. 8:2 möter vi det historiskt allmänna merarbetet. I de olika samhällsformer som är klassamhällen finns olika former av merarbete (201—02/249—50):

"Kapitalet har inte uppfunnit merarbetet. Överallt, där en del av samhället äger monopol på produktionsmedlen, måste arbetaren, fri eller ofri, utöver den för hans eget uppehälle nödvändiga arbetstiden sätta ett överskott för att producera existensmedel åt produktionsmedlens ägare, antingen denne ägare är en atensk aristokrat, en etruskisk teokrat, en civis romanus, en normandisk baron, en amerikansk slavägare, en valakisk bojar, en modern storgodsägare eller en kapitalist."

I dessa ord ligger en fruktansvärd utmaning, en utmaning lika envetet påstridig som inledningsstycket till första avsnittet av *Kommunistiska manifestet:* "Hela samhällshistorien har hittills varit en historia om klasstrider..." Marx påstår helt enkelt att alla tidigare civilisationer har varit klassamhällen, och att grundvalen för de härskande klasserna är att de har "ägt monopol" på produktionsmedlen. Därför har de kunnat tilltvinga sig merarbete från dem som inte har varit i besittning av produktionsmedel (Pm) — och därmed inte heller livsmedel (Lm). Men inte nog med detta. Marx hävdar också att kapitalismen, frihandelns och de fria varuägarnas harmoniska tusenårsrike, de mänskliga rättigheternas Eden, *även det är ett klassamhälle.* Precis som i tidigare samhällsformer avpressas ett merarbete från de arbetande. Vi skall granska detta litet närmare.

För det första arbetar Marx med ett historiskt allmänt begrepp om *merarbetet.* Detta begrepp är knutet till samhällen där "en del av samhället (KI, *ein Teil der Gesellschaft*) har haft monopol på produktionsmedlen", och alltså de omedelbara producenterna varit tvungna att ar-

beta åt den ägande klassen. Därmed har de kunnat avpressas arbete utöver vad som varit nödvändigt för deras uppehälle. Det historiskt allmänna begreppet *merarbete* är alltså knutet till de historiskt allmänna begreppen *klass* och *klassamhälle*. I de historiskt *specifika* formerna av klassamhällen, däremot, avpressas merarbetet i olika specifika former. I kap. 7:1 skrev Marx (186/231) (ä. ö.):

> "Det enda som skiljer de ekonomiska samhällsformationerna från varandra, t. ex. slaveriets samhälle från lönarbetets, är de former under vilka detta merarbete avpressas den omedelbare producenten, arbetaren."

Det är viktigt att det historiskt allmänna begreppet heter "merarbete". "Mervärde" är ju en historiskt specifik form, som det först kan bli tal om i samhällen där produkterna är *varor* och alltså har ett bytesvärde. I tidigare samhällsformer tas merarbetet ut som direkt arbete (slavarbete, dagsverken) eller som naturaprodukter (tribut, naturaskatter, "tionde").

Men, för det andra, det mest utmanande i de ord som inleder kap. 8:2 är nog ändå antydningen att *merarbete* existerar under kapitalismen, och att liberalismens frihetsrike också skulle vara ett klassamhälle i likhet med tidigare samhällsformer. Från slutet av kap. 4:3 (151—52/189—91) till slutet av kap. 8:7 (258—61/316—20) linjeras detta tema upp. (Se punkt 105 och 137).

I de liberala föreställningarna ligger tanken att kapitalismens frihet ersätter feodal ofrihet. Under den gamla tiden var människorna bundna av livegenskapens plikter och bojor, och det ekonomiska livet bundet av skråförordningar och näringsregleringar. Liberalismens epok innebär att var och en äger och förfogar över produkten av sitt arbete, att var och en har rätt att fritt köpa och sälja varor, att var och en fritt får flytta dit han vill för sin sysselsättning och utkomst, och att var och en därmed fritt får sälja sin arbetskraft till den han behagar. Arbetskraften är en vara bland andra varor. Människorna ingår överenskommelser — kontrakt — med varandra som fria och jämlika varuägare, och eftersom det endast är dessa fria och jämlika varuägare som möts i samhället (t. o. m. äktenskapet utformas i vissa kretsar som kontrakt), så *är utsugning och förtryck definitionsmässigt uteslutet från samhällskroppen.*

Det är mot denna bakgrund som Marx ord i början av kap. 8:2 verkar som en fruktansvärd utmaning. Men för att denna utmaning inte skall klinga ut i tomma fraser krävs att Marx påvisar *att* det existerar klasser och utsugning under kapitalismen, och för att göra det måste han kunna visa *hur* mervärde uppstår och *hur* det beslagtas av "den del

av samhället som äger monopol på produktionsmedlen". Marx måste kunna visa att mervärde produceras och beslagtas i själva det samhälle där varuägarna inte kränker varuutbytets lagar, utan där lika värde byts mot lika värde i enlighet med kontrakt, jämlikhet, frihet och naturlig rätt.

Och det är just detta Marx har visat i kapitlen 4:3—5:2. Merarbete utförs och frukterna av merarbete tillfaller en speciell grupp i samhället som innehar produktionsmedlen, precis som i tidigare historiska epoker. I kraft av sin äganderätt till produktionsmedlen, äger också kapitalistklassen de producerade produkterna i vilka mervärdet ingår (se punkt 87 och 88).

Här i kapitlet 8 forsätter Marx att påvisa mervärdets existens. Men framför allt påvisar han att det samhälle som på ytan verkar bestå av fria och jämlika varuägare och isolerade individer, *i verkligheten består av klasser,* ja, två antagonistiska klasser i ständig kamp mot varandra. *Kapitalförhållandet* som vi studerade i punkt 67—71, 87—88 och i punkt 102—103 är alltså ett produktionsförhållande som är ett *klassförhållande.* (Se punkt 51.)

128

Det gränslösa behovet av mervärde. Fortsättningen av inledningsavsnittet till kap. 8:2 lyder (202/250) (ä. ö.):

> "Emellertid är det klart, att när inte bytesvärdet utan bruksvärdet överväger i en ekonomisk samhällsformation, så begränsas kravet på merarbete av den trängre eller vidare kretsen av behov. Ett obegränsat (KI, *schrankenlos*) behov av merarbete uppstår inte ur själva produktionens karaktär (KI, *Charakter der Produktion selbst*)."

Vad Marx säger på sid. 202/250 är att det först är bytesvärdesproduktion — produktion för rikedomsökning genom försäljning, till skillnad från produktion för behov — som skapar ett måttlöst begär efter merarbete. Det är alltså inte bara så att det i frihandelns tusenårsrike *existerar* merarbete, tvånget efter merarbete känner inga gränser. Eller om vi formulerar oss litet noggrannare i enlighet med Marx egen text: Ur själva produktionens karaktär uppstår ett obegränsat behov av merarbete. (Se punkt 50 och 52.)

129

Jämförelse mellan fabrikant och bojar (202^{IV}—$208/250^{IV}$—258). På livegenskapens herrgårdar har merarbetet "en självständig form, som

omedelbart kan iakttagas" (KI, *eine selbständige, sinnlich wahrnehmbare Form,* sv. "en självständig, sinnligt förnimbar form") (202/250—51). Marx förtydligar vad han menar (203/251):

> "Det nödvändiga arbete, som t. ex. den valakiske bonden utför för sitt eget underhåll, är nämligen åtskilt från hans merarbete för bojaren. Det ena arbetet utför han på sin egen åker, det andra på herregodset. Arbetstidens bägge delar existerar alltså självständigt vid sidan av varandra."

Den "frie arbetaren" i kapitalistens fabrik levererar däremot ett merarbete som "inte märks" (KI, *nicht sichtbar,* sv. "inte möjligt att se") (203/251). Det är ju så att nödvändigt arbete och merarbete flyter ihop till *en* arbetsdag och dessutom till *en* och samma föremålsliga produkt, som säljs och inbringar *en* penningsumma.

Att merarbetet under kapitalismen inte är "sinnligt förnimbart" stöder liberalismens föreställningar om att feodalismens dagsverken är tvång, ofrihet och utsugning, medan det kapitalistiska lönarbetet är "fritt" och grundat på fri vilja och ömsesidiga avtal.

Mervärdet är alltså *inte omedelbart* förnimbart med sinnena, men det finns en rad indicier som gör att man borde bli misstänksam och företa en grundligare analys av de företeelser som direkt är sinnligt förnimbara. Marx har genomfört denna analys i kap. 4—7. Och när man väl besitter de kunskaperna, *då "ser" man så mycket mer!* Detta kommer att visa sig i fortsättningen av kap. 8. Det första man "ser" är att "hungern efter merarbete" är gemensamt och styr villkoren både för herrgårdsarbetet i Donau-furstendömena (203—05/251—53) och för det fria lönarbetet i engelska fabriker (205—08/253—58)!

Som avslutning på den del av kap. 8:2 som behandlar den engelska fabriken och dess produktion, konstaterar Marx att "i denna miljö är mervärdets skapande genom merarbetet ingen hemlighet" (208/257). Han syftar tillbaka på avslutningen till kap. 4:3, där han framhöll att mervärdet förblir en mystisk hemlighet om man bara betraktar cirkulationen (151—52/189—91). Vad Marx vill säga är att man måste stå på en bra utsiktspunkt för att kunna "se" bra; där så litet som möjligt skymmer sikten till den företeelse man vill betrakta. Man måste alltså passera grindarna till "produktionens hemliga verkstad" trots att de bär anslaget "No admittance except on business" (Obehöriga äga ej tillträde (152/189). Och det var just detta Marx gjorde när han övergick från Andra till Tredje avdelningen! (Se punkt 52 c, 77 och 105. Glöm inte att noga läsa slutsidorna i kap. 4:3.)

8:3. Engelska industrigrenar utan legala gränser för exploateringen

130

På sid. 201—32/249—85 linjerar Marx upp temat om kapitalets omättliga "hunger efter merarbete", dvs. kapitalformens dynamik, ett tema som kulminerar på sid. 232/285. Där fastställer han att kapitalformens dynamik (värdeförökningen) utgör en *grundläggande lag*, motorn i kapitalismens rörelselagar.

På sid. 205/253 skrev Marx att Donau-furstendömenas *Réglement organique* var ett "positivt uttryck för begäret efter merarbete", medan de engelska *Factory acts* var "negativa uttryck för samma begär". Med detta menar Marx att kapitalformens dynamik — "kapitalets åtstundan att förlänga arbetsdagen" (209/258) — blir *sinnligt förnimbar i samhället på två helt motsatta sätt*. Å ena sidan "positivt", dvs. i åtgärder, handlingar, institutioner och lagstiftning som *stöder* denna grundläggande ekonomiska lag. Men å andra sidan förnimmer man lagens existens "negativt", genom åtgärder och lagstiftning *riktade mot* dess verkningar.

I kap. 8:3—5 kommer Marx att ta upp såväl positiva som negativa uttryck för lagens existens. I kap. 8:5—7 tar han upp den viktigaste — och dessutom paradoxalt oväntade — följden av denna lag: arbetarnas organisation till klass.

131

Men först skall vi i kap. 8:3 studera några engelska fabriksgrenar utan legala inskränkningar mot exploateringen. Vi kan alltså betrakta lagens verkan "i sin renhet". (Se sid. 4/12, 137/173, 183—84/228—29 för en uppfattning om vad Marx menar med "en ren analys"). Vi kan alltså studera det sätt som lagen verkar på *innan* den organiserade arbetarklassen eller skikt av eftertänksam borgerlighet, försöker blanda sig i de fria marknadskrafternas utveckling. (Ty att lagstifta om förkortad arbetsdag är ju att göra ingrepp i den privata äganderätten och förfoganderätten av inköpta varor, t. ex. arbetskraften och dess användande.) Marx skriver (209/258):

> "Vi skall nu kasta en blick på några produktionsgrenar, där arbetskraftens utsugning än idag är fri från bojor och band (KI, *fesselfrei*) eller i varje fall var det igår."

Marx genomgång av några olika "fria" branscher bör man studera i lugn och ro, som en fängslande historisk roman. Särskilt notapparaten är av

intresse då den säger en hel del om det samhälleliga livet och hur man då diskuterade och studerade arbetslivets problem. Se t. ex. noterna 75, 76, 87, 89 och 90!

8:4. Dag- och nattarbete – skiftsystemet

132

I inledningen till kap. 8:4 utgår Marx från Pm/c för att förklara varför den "kapitalistiska produktionen har en inneboende drift att tillägna sig arbete under dygnets alla 24 timmar" (220/271). Vi kan för att underlätta kopplingen bakåt till det konstanta kapitalets roll i värdebildningen (punkt 93—94 och 109—110) friska upp minnet med ett citat från kap. 8:1 (199—200/247):

> "Kapitalet är dött arbete. Liksom vampyren kan det endast upplivas genom att insuga levande arbete och lever desto intensivare, ju mera det insuger."

Från denna utgångspunkt i Pm/c kan Marx klarlägga betydelsen av *skiftsystemet*. Återigen är noterna intressanta. Se t. ex. not 98!

8:5. Kampen om normalarbetsdagen. Tvångslagar från mitten av 14:e till slutet av 17:e århundradet om arbetsdagens förlängning

133

Kapitalismens lagar (227—32/279—86.) I slutet av kap. 8:1 lät Marx arbetaren och kapitalisten argumentera om hur lång den "arbetsdag" skulle vara för vilken arbetaren skulle få "en dagslön" (199—201/247—49) (punkt 126). Efter kap. 8:2—3 är Marx redo att i klartext formulera kapitalets svar (227/280):

> "På dessa frågor svarar kapitalet som vi sett: Arbetsdagen omfattar dagligen 24 hela timmar med avdrag för de få vilostunder, utan vilka arbetskraften inte är i stånd att fortsätta sin funktion."

Kapitalets "hunger efter merarbete" överskrider "inte bara de moraliska gränserna utan också arbetsdagens rent fysiska maximigräns" (228/280) (punkt 125). Och på sid. 232/285 sammanfattar Marx:

> "Kapitalet är därför fullständigt skoningslöst gentemot arbetarens hälsa och livslängd, när det inte tvingas till hänsyn genom samhällets (KI, *Gesellschaft*) åtgärder."

Det viktiga i den passage vi behandlar är detta. För det första fram-

hävs att dynamiken i kapitalformens värdeförökning i sin logiska förlängning är obegränsad (se punkt 50, 128, 130). Detta får vissa följder för arbetarklassen, ekonomiskt, politiskt, socialt och kulturellt. För det andra framgår att effekterna av denna grundläggande ekonomiska lag naturligtvis kan motverkas av "samhällets åtgärder". Men sådana åtgärder avskaffar naturligtvis inte lagen som sådan. Däremot kan ju sådana åtgärder, om de blir lyckade, *avskaffa lagens effekter.* Trots att verkningarna av lagen motverkas *är alltså förekomsten av sådana "samhällets åtgärder" ett uttryck för lagens existens.* (I punkt 130 kallar Marx det för ett "negativt uttryck".)

Men det allra viktigaste i detta sammanhang är Marx fortsättning av sitt resonemang. Här har vi kommit till det ställe där Marx genomför den koppling varigenom dynamiken i kapitalformens värdeförökning kommer till uttryck som profitbegär hos dess bärare (punkt 51), kapitalisterna (232/285—86):

> "... i det stora hela är allt detta inte heller beroende av den enskilde kapitalistens goda eller onda vilja. Den fria konkurrensen gör den kapitalistiska produktionens inneboende lagar gällande som yttre tvångslagar gentemot den enskilde kapitalisten."

När Marx hittills har talat om profitbegäret har han talat om det i individtermer. Här påvisar han hur "hungern efter merarbete" inte är beroende av den handlande personens goda eller onda vilja. Den är en *yttre tvångslag* (KI, *äußerliches Zwangsgesetz*) gentemot de enskilda kapitalisterna. Och den förmedlande länk där den kapitalistiska produktionens inneboende lagar slår om till en yttre tvångslag för individer är *konkurrensen.* (OBS! Se punkt 98.)

För att ett företag skall överleva i konkurrensen — för att skulder skall kunna betalas, för att kapitalisten och hans familj skall ha en rimlig standard — är *varje kapitalist tvungen* att suga ut mervärde minst lika bra som sina kolleger! Oavsett om den enskilda kapitalisten/företagaren "vill" det eller inte måste han delta i utsugningen på samma nivå som de övriga. Detta är en nyckelpunkt i hela Marx konstruktion av kapitalismens *lagbundenheter,* "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" som det heter på sid. 5/15[IV]. Marx för emellertid in konkurrensen utan att närmare ha behandlat den, vilket inte sker förrän i *Tredje boken* (kap. 8—10). Marx föregriper alltså sin egen framställning genom att redan i *Första boken* som hjälpkonstruktioner föra in moment som inte teoretiskt utvecklas förrän i *Tredje boken.* Detta återupprepas i kap. 10, där konkurrensen mellan kapitalisterna är en viktig mekanism för de lagar som utvecklas där (punkt 155 och 156).

134

Fastställandet av en normalarbetsdag. Första fasen (233—39/286—93). Den första fasen av en — under kapitalismen — normal arbetsdags fastställande utspelar sig i England från 1300-talets mitt fram mot slutet av 1600-talet. Det är fråga om borgarklassens och borgerliga adelsfraktioners kamp mot det medeltida samhället, feodalismen med inslag av hantverk och självägande bönder, och dess lagar och sedvänjor. Paradoxalt nog handlar det under denna tid om lagstiftning för arbetsdagens *förlängning*. Det är fråga om att bryta ned de traditionella och religiösa skrankor som i det medeltida samhället begränsar kapitalets och dess livsrots — arbetskraftens — "fria" rörelser. Historiskt sett utspelar sig detta moment av de förkapitalistiska förhållandenas nedbrytande över lång tidsrymd.

Lägg märke till passagen på sid. 236[I]/290[I]. Vändpunkten inträffar förvånansvärt *sent* (Marx diskussion om "the ideal workhouse" sid. 238—39/292—93). Detta kan ge en antydan om med vilken historisk måttstock man bör mäta tiden för nedbrytandet av kapitalistiska förhållanden i det socialistiska samhället. Man får alltså inte bli otålig om det tar decennier!

8:6. Kampen om normalarbetsdagen. Arbetstidens begränsning genom tvångslagar. Den engelska fabrikslagstiftningen 1833–1864

135

Fastställandet av en normalarbetsdag. Andra fasen. Den andra fasen innebär att den statliga lagstiftningen i stället försöker *förkorta* arbetsdagens längd, den här gången i motstånd mot hela eller delar av borgarklassen och dess allierade. Marx tar upp de decennier under 1800-talet då *Factory acts* (fabrikslagstiftningen) i England växer fram. I kap. 8:6 bör man hålla ögonen på två temata.

Det första temat är det som omnämndes redan i kap. 8:5 på sid. 233/286, att normalarbetsdagens lagliga fastställande är resultatet av en "kamp mellan kapitalist och arbetare". Detta går i sin tur tillbaka på avslutningen av kap. 8:1 där Marx påvisade att det inte finns någon inneboende ekonomiskt verkande tendens i den kapitalistiska produktionen som fastställer en längden för en arbetsdag. I stället kan den endast vara en följd av "en kamp om normalarbetsdagen ... mellan ... kapitalistklassen och ... arbetarklassen" (201/249).

Om man utgår från varuutbytets ekonomiska lagar som Marx hittills

har gjort i sin framställning, så borde man inte finna annat än "frihet, jämlikhet, egendom och Bentham" (151/189). Bentham med sin nyttokalkyl symboliserar här det faktum att varuutbytet sker på grundval av *ömsesidig nytta*. Man byter ju inte varor om man inte behöver bruksvärdet hos den andres vara. Kanske tänker Marx också på liberalismens "osynliga hand": Om bara var och en egoistiskt handlar efter sin egen nytta, dvs. om marknadskrafterna fritt får råda, så uppstår välstånd och harmoni till ömsesidig nytta för alla. Men i det samhälle där varuutbytets ekonomiska lagar fritt får råda finner Marx i stället att det inte blev harmoni och ömsesidig nytta. Ja, varuutbytets lagar verkar nästan upphäva sig själva. Uppgörelsen mellan kapitalist och lönarbetare om arbetsdagens längd (punkt 126) grundas ju på: "rätt mot rätt, bägge i lika hög grad stödda på varuutbytets lag. Men mellan lika rätt avgör makten" (201/249).

I de jämlika och fria varuägarnas samhälle finner vi alltså att ett grundläggande förhållande i samhället baseras på *makt*! Marx kan alltså inte längre enbart hålla sig till varuutbytet, dess former, funktioner och lagar. *Klasskampen* inträder alltså som ett grundläggande element i teorin om kapitalismen. Förra gången det skedde var i kap 4:3, något som vi återkommer till i kap 24:1—6. (Se punkt 67.)

I inledningen till kap 8:6 skildras hur kapitalistklassen först mot slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet lyckats erövra en mer "fri" och "flexibel" dispositionsrätt över arbetstiden, och därmed över användningen av den inköpta varan arbetskraft. Det gamla samhällets fasta dagsrytm och tideräkning, t. o. m. begreppen dag och natt utsuddas. "Kapitalet firade verkliga orgier" skriver Marx uttrycksfullt.

I kap. 8:3—4 skildrades arbetarnas förhållanden i England när kapitalets "hunger", eller lagen om förlängning av merarbetstiden, verkade fritt. Lagens verkan demonstrerades "i sin renhet", fri från grumlande inflytelser. Och när den historiska situation blir sådan, är det inte märkligt att människor reagerar. "Så snart den av produktionsståhejet förvirrade arbetarklassen någorlunda kommit till besinning igen, började den göra motstånd. . ." (240/294), skriver Marx. Och kap. 8:6 är en skildring av detta motstånd mot kapitalets "omättliga begär efter merarbete" (rubriken till kap. 8:2). Speciellt dramatiska är åren 1848—50. Noter att rekommendera är kanske 157, 159, 185, 185 a.

Det andra temat i kap. 8:6 handlar om "kapitalets anda" (KI, *Geist des Kapitals*). Alla *Factory acts* och den politiska kampen om deras genomförande skildras som ett negativt uttryck för kapitalets lagbundna och till synes omättliga hunger efter merarbete. Kap. 8:6 blir alltså en komplettering av kap. 8:3 i detta avseende. (Se punkt 130.)

8:7. Kampen om normalarbetsdagen. Den engelska fabrikslagstiftningens återverkan på andra länder

136

Arbetarnas organisering till klass. Vi har hittills talat om fastställandet av arbetsdagens längd som en långvarig klasskamp. Men för att det skall vara någon kamp mellan klasser så måste det ju finnas även en arbetarklass. Arbetarnas organisering till klass, framväxten av deras organiserade motstånd och hur detta motstånd uppstår ur den kapitalistiska produktionen, är ett övergripande tema i Åttonde kapitlet. Kanske skulle man kunna säga att det är det viktigaste temat. De sammanfattas i kap. 8:7.

Den andra meningen i kap. 8:7 skulle jag vilja översätta så här (257/315) (ä. ö.): "... på den hittills utvecklade ståndpunkten är det endast den självständige och därför rättsligt myndige arbetaren som såsom varusäljare ingår kontrakt med kapitalisten". Om denne "självständige" (KI, *selbständige*) arbetare fortsätter Marx något senare (258/316) (ä. ö.):

> "Historien om arbetsdagens reglering ... bevisar handgripligt att den enskilde (KI, *vereinzelte*) arbetaren, arbetaren som 'fri' försäljare av sin arbetskraft, hjälplöst ligger under ..."

Ty den enskilde arbetaren ligger faktiskt hjälplöst under. Det har Marx visat i kap. 8:3—4. Och det beror inte på något annat än att "vid lika rätt avgör makten" (201/249). Ty vilken makt hade kapitalistklassen, och vilken makt hade lönarbetarna i den politiska kamp som skildrades i kap. 8:6? I denna situation där det inte hjälper för arbetarna att åberopa sig på "varuutbytets lag" (201/249) *finns det bara en möjlighet* för de självständiga, fria och enskilda ägarna till varan arbetskraft (261/320):

> "Till skydd mot 'sina kvals orm' måste arbetarna sluta sig samman och som klass framtvinga en statlig lag, en samhällelig barriär (KI, *als Klasse ein Staatsgesetz erzwingen, ein übermächtiges gesellschaftliches Hindernis*), som hindrar dem själva att genom frivilligt kontrakt med kapitalet sälja sig och sitt släkte till död och slaveri."

För att överhuvudtaget få någon makt måste de isolerade och självständiga och fria arbetarna *överge sin isolering och organisera sig.* I deras organisering, i den kollektiva aktionen — strejken — ligger deras maktmedel i den ekonomiska kampen. *Arbetarrörelsen* växer fram. Men det paradoxala med arbetarnas medvetna organisering är att den växer

"instinktivt ... fram ur produktionsförhållandena själva" (KI, *instinktiv aus den Produktionsverhältnissen selbst erwachsne Arbeiterbewegung)* (260/319). Med kapitalismen utvecklas alltså inte bara arbetarklassen som sådan, utan även dess organisering. Även arbetarklassens motåtgärder mot kapitalet, som t. ex. fabrikslagstiftningen i England, utvecklas "ur förhållandena (KI, *Verhältnisse*), som naturlagar för det moderna produktionssättet" (244/299).

På så sätt bekräftar *Kapitalet* den skiss som Marx och Engels gjorde i *Kommunistiska Manifest* när de själva deltog i denna rörelse revolutionsvåren 1848. De tänker sig arbetarrörelsens utveckling i tre faser (Tiden sid. 26—28/Arbetarkultur sig. 37—39/MEW 4 sid. 470—71):

> *Fas I:* "I början kämpa de enskilda arbetarna, sedan arbetarna vid samma fabrik, sedan arbetarna i samma yrke på en ort mot de enskilda storborgarna som utplundra dem."
>
> *Fas II:* "Men med industriens utveckling förökar sig icke blott proletariatet; det sammanträngas därjämte i större massor, dess kraft växer och det känner denna kraft mera ... Arbetarna börja därmed sammansluta sig mot bourgeoisien; de sammanträda för att skydda sin arbetslön. De bilda självständiga associationer för att kunna proviantera sig vid inträffade resningar."

Längre än så har vi inte nått här i Åttonde kapitlet i *Kapitalets* första bok; men det kan vara värt att låta *Manifestet* föra oss vidare, så att vi får litet bättre begrepp om vilken betydelse denna organisering och detta motstånd som växer fram som en naturlag har.

> *Fas III:* "Understundom segra arbetarna, men blott övergående. Det egentliga resultatet av deras kamp är icke den omedelbara framgången, utan den allt vidsträcktare omkring sig gripande organisationen av arbetarna ... det behövdes endast sammanslutning för att de många småstriderna, som alla äga samma karaktär, skola centralisera sig till en nationell strid, till en klasskamp. Men varje klasskamp är en politisk kamp ... Denna proletärernas organisation till klass och därmed till politiskt parti spränges åter vi varje ögonblick genom konkurrensen mellan arbetarna själva. Men den förnyar sig oupphörligt, starkare, fastare, mäktigare."

137

Från penning- och varuägare till kapitalist- och arbetarklass. Låt oss återvända till slutet av kap. 4:3 och skissera upp ett övergripande tema som Marx utvecklat genom hela Tredje avdelningen, och som vi snuddade vid i punkt 102, 105 och 127. På sid. 152/190—91 skrev han (ä. ö.):

"När de lämnar den enkla varucirkulationens eller varuutbytets område, varifrån den vulgäre frihandlaren hämtar sina åskådningar, be grepp och sin måttstock för bedömningen av kapitalets och lönearbetets samhälle, förvandlar sig något — så verkar det — i utseendet hos våra personae dramatis."

Dramats personer borde ju förhålla sig till varandra som fria och jämlika individer. De borde båda bära huvudet högt efter det ömsesidigt nyttiga avtalet om försäljningen av varan arbetskraft. Men så är det inte. I stället uppmärksammar Marx hur den ene vinningslystet och beskäftigt smilande "tågar i spetsen som kapitalist", medan den andre skygg och motsträvig följer efter "som hans arbetare", "en man som har sålt sitt eget skinn på marknaden och nu inte har annat att vänta än — att få det garvat" (152/191).

Hela Tredje avdelningen har närmare utvecklat denna förändring hos dramats personer. Vi har behandlat den kapitalistiska produktionens grundelement, Pm/c, A/v och m. Vi har behandlat själva det kapitalistiska produktionsförhållandet, kapitalförhållandet. Och i kap. 8:7 kan alltså Marx sammanfatta, i det han syftar tillbaka på formuleringarna ovan (260/319) (ä. ö.):

"Man måste tillstå, att vår arbetare ser annorlunda ut, när han lämnar produktionsprocessen, än då han trädde in i den. På marknaden förhandlade han såsom ägare till varan arbetskraft med andra varuägare, den ene varuägaren gentemot den andre. Kontraktet, med vilket han sålde sin arbetskraft till kapitalisten, bevisade så att säga svart på vitt att han fritt förfogade över sig själv. Sedan handeln avslutats visar det sig att han i verkligheten inte var någon fri man . . ."

Penningägaren och ägaren av varan arbetskraft som mötte varandra på marknaden som jämlika varuägare inträder alltså i produktionsprocessen som *kapitalist* och *arbetare* — i samhällelig skala som kapitalistklass och arbetarklass. Och vad detta innebär har vi steg för steg gått igenom i Åttonde kapitlet. "Jämlikheten" bär på klassamhället. "Friheten" innebär utsugning. Och den "ömsesidiga nyttan" är förvandlad till klasskamp. "Quantum mutatus ab illo!" — "Vilken förändring från då!" skulle vi kunna utbrista med Marx avslutningsord (261/320).

När kapitalförhållandet är upprättat har penningägaren och arbetskraftens ägare *redan på förhand* rollerna som kapitalist och arbetare, dvs. redan innan de *inträder* i produktionsprocessen. Senare i *Första bokens* framställning, kap. 21 och 22:1, skall vi studera hur de även *utträder* ur produktionsprocessen i dessa roller.

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 4, s. 58—59.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 3:7—8, s. 66—71.
Anschauungsmaterial, s. 28—29 (i *Kapitalets produktionsprocess,* s. 74).
Lehrbuch, kap. 12.1, s. 177—81.
Politische Ökonomie, kap. 4.4, s. 100—01.

Arbetarklassens existens

Kommunistiska manifest (1848), Avsnitt I "Bourgeoisie och proletariat", särskilt andra hälften om proletariatet, Tiden s. (14—23) 23—33/Arbetarkultur s. (25—35), 35—43/MEW 4 s. (462—68), 468—74.
Anti-Dühring (1878), Arbetarkultur s. 369—76/MEW 20 s. 248—55.
Huberman, kap. 18.

Fördjupade studier

'Kapitalet' och dess förarbeten

Filosofins elände (1847): kap. II:5; Arbetarkultur s. 179—88/MEW 4 s. 175—82 (till kap. 8:7).
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 170—75, 189—207, 209—11 (till kap. 8:1—2).

Sekundärlitteratur

a) Lagen om m (kap. 8:2)

Lehrbuch, kap. 11.2—3.
Politische Ökonomie, kap. 4.5, s. 113—16.
Rosdolsky 1968, kap. 15 (första delen om historiskt allmänt merarbete och absolut mervärde).
Tuchscheerer 1968, kap. 10.4.

b) Kampen om arbetsdagens längd (kap. 8:5–6)

Tronti (1966), Erste Hypothesen (4) s. 116—19, början av (8) s. 165—69.
Wygodsky (1965), s. 66—67 (mitten av kap. 4).
Zeleny (1962), s. 71—73; sv. övers. s. 53—55.

c) Lönarbetarklassen (kap. 8:7)

Balibar (1974), kap. III:1—2.
Mauke (1970), kap. I:1—3, II:1—3, IV:1—2.
Tronti (1966), Erste Hypothesen (7) s. 150—64.

Mervärdekvot och mervärdemängd (KI, Rate und Masse des Mehrwerts).

138

Sammanfattning av Tredje avdelningen. Nionde kapitlet är slutkapitlet i Tredje avdelningen, "Produktionen av det absoluta mervärdet". Som vi såg i kap. 8:2 (punkt 130, 131) är "det absoluta mervärdet" en historiskt specifik form av den historiskt allmänna företeelsen merarbete. Vad Marx har visat oss i Tredje avdelningen (kap. 5—9) är på vilket sätt merarbetet frambringas under kapitalismen, under vilka förhållanden det produceras. Vi har studerat det historiskt specifika *kapitalistiska produktionsförhållandet (kapitalförhållandet)* och de historiska betingelser som utgör grunden för kapitalistisk produktion: a) ansamling av penningmängder, b) utvecklad handel och varucirkulation och c) en "fri" arbetarklass (se punkt 102 och 103). På grundval av dessa betingelser kan absolut mervärde produceras, och denna process, "produktionen av det absoluta mervärdet" har vi i detalj fått följa. Analysen av kapitalförhållandet och utsugningen är en analys av det historiskt specifika hos kapitalismen som klassamhälle. Arbetarklassens historiska existensvillkor, egendomslöshetens dubbla "frihet", och kampen mot kapitalets "omättliga hunger efter merarbete" har preciserats. I kap. 5—8 analyserades alltså *kvalitativt* den kapitalistiska produktionens grundläggande element. På grundval av kapitalförhållandet antar det bytesvärde som skall förvandlas till kapital formen av Pm och A. Naturalformen Pm är som kapitalvärde konstant kapital (c). Naturalformen A är som kapitalvärde variabelt kapital (v). Merarbetet existerar också det i en värdeform, som mervärde (m). Utsugningens relativa storlek uttrycks i mervärdekvoten $\left(\frac{m}{v}\right)$.

Här i Nionde kapitlet gör Marx en sammanfattning av de *kvantitativa* förhållandena mellan dessa olika element. Närmare bestämt koncentrerar han sig på förhållandet mellan mervärdekvot och mervärdemängd. Och detta problem innehåller förhållandet mellan arbetarantal, arbetsdagens längd, det variabla kapitalets storlek och mervärdets storlek (KI, *Masse des Mehrwerts*). Marx gör denna sammanfattning i matematiskt förenklad form. Grundproblemet är under vilka betingelser det absoluta mervärdet kan ökas när det variabla kapitalets storlek

är given, fastställd genom kontrakt före arbetsprocessen början (148[I]/185[IV], 187[III]/233[I], punkt 76, 110 och 116). Marx har då två variabla faktorer, arbetarantalet och arbetsdagens längd. Och kap. 9 handlar om hur dessa två faktorer inverkar på förhållandet mellan mervärdekvot och mervärdemängd.

När man läser igenom sidorna 262—66/321—25 så måste man ha i minnet att texten är mycket komprimerad och därför svår. Det lönar sig emellertid att lugnt och metodiskt, med penna och papper till hands, arbeta sig igenom texten stycke för stycke. Det hela är helt logiskt utifrån tidigare kunskaper. I de följande punkterna skall jag försöka klargöra Marx resonemang så detaljerat som möjligt.

139

Definitioner och samband. Som komplement till Marx text skall jag här ställa upp vissa definitioner och samband. Det blir en slags sammanfattning av sid. 262—66/321—25, men också en sammanfattning av punkt 92—97 i kap. 5:2. Jag har tillfogat en förkortning som Marx inte använder, men som jag tror är nödvändig för att undvika vissa vanliga missförstånd av Marx arbetsvärdelära. Det *nyskapade värdet* ger jag förkortningen o respektive O, o som i "originalvärde" (179/223). I övrigt använder jag de förkortningar och formler som Marx använder.

o = det av den enskilde arbetaren per dag producerade nyvärdet (originalvärdet). (Se punkt 116, *Anm.*)

v = den för inköp av dispositionsrätten till en enskild arbetares arbetsförmåga dagligen satsade penningmängden (variabelt kapital) (priset på arbetskraften) (lönesumman).

m = det av den enskilde arbetaren per dag i genomsnitt levererade mervärdet, $m = (o - v)$. (Se punkt 116.)

k = värdet av "nödvändiga" Lm, dvs. arbetskraftens värde (punkt 72f). Eftersom Marx här arbetar under antagandet att värdet är lika med priset, är $k = v$.

n = antalet använda arbetare.

O = det sammanlagda producerade nyvärdet. $O = (o \cdot n)$.

V = det sammanlagda dagliga variabla kapitalet. $V = (v \cdot n)$. Men då $v = k$ gäller också $V = (k \cdot n)$.

M = totalsumman dagligt mervärde. $M = (O - V)$

$\frac{m}{v}$ = mervärdekvoten, dvs. $\frac{(o - v)}{v}$.

$\frac{a'}{a} = \frac{\text{merarbetstid}}{\text{nödvändig arbetstid}}$ dvs. mervärdekvoten $\frac{(o - v)}{v}$ uttryckt som

$$\frac{\text{(hela arbetstiden} - \text{nödvändig arbetstid)}}{\text{nödvändig arbetstid}} \text{ eller som } \frac{\text{merprodukt}}{\text{nödvändig produkt}}$$

I enlighet med kap. 7:4 (punkt 124) är både $\left(\frac{m}{v}\right)$ och $\left(\frac{a'}{a}\right)$ uttryck för mervärdekvoten eller exploateringsgraden (Jfr. kap. 16.) I övrigt gäller liksom i kap. 7:1 (punkt 116 c) att det konstanta kapitalet sätts lika med noll.

140

Grundproblemet för Marx var mervärdemängdens storlek, M. Ovan definierades den som $M = (O - V)$. Men om man känner mervärdekvoten, dvs. den proportion i vilken arbetsdagen delar sig i nödvändig arbetstid och merarbetstid, så kan M uttryckas på följande tre sätt:

$$M = v \cdot \frac{(o - v)}{v} \cdot n.$$

$$M = k \cdot \frac{a'}{a} \cdot n.$$

$$M = \frac{m}{v} \cdot V.$$

Dessa tre uttryck förklaras i not 201 a. Att det är samma förhållande som uttrycks är tydligt eftersom $k \cdot n$ i den andra formeln enligt förutsättningarna är lika med $v \cdot n$ i den första och alltså V i den tredje. Dessutom är $\frac{(o - v)}{v}$ i den första formeln lika med $\frac{a'}{a}$ respektive $\frac{m}{v}$ i den andra och tredje. OBS! Samtliga tre formler utgår från att o och v är kända storheter. Dessa måste ju vara kända för att mervärdekvoten skall kunna beräknas. (Se punkt 116, dess *Anm.* och Bihang till kap. 7 och 9.)

141

På sid. 263/322 börjar ett stycke med orden: "Vid produktionen av en viss mängd mervärde kan därför en faktors minskning ersättas genom en annan faktors tillväxt." Mervärdemängden (M) kan alltså minska om arbetarantalet eller mervärdekvoten minskar. Men om en av dessa faktorer minskar så kan M ökas genom att någon av de andra ökar. Jag har ställt samman några räkneexempel så att Marx tankegång skall bli klar. Kom ihåg att den viktigaste faktorn vid storleken av M är det nyskapade värdet O. Från denna summa nyskapat värde dras sedan

utläggen för arbetskraften (V), och mervärdet (M) kvarstår som ett *överskott* (punkt 113 och 114).

1) Antag att arbetsdagen är 9 timmar. 100 arbetare är anställda. Värdet av "nödvändiga" Lm (k) är 3 sh. Det åtgår 2 timmar att nyskapa ett värde (o) av 1 sh. (För att kunna besvara frågorna kanske punkt 92—97 bör repeteras. Förutsättningarna från punkt 94 och 95 gäller.)

a) Hur stort värde nyskapas på 9 timmar? Hur stort är o? Hur stort är O?

b) Hur stort är v, om v = k? Hur stort är V?

c) Efter hur många timmar har ett värde motsvarande v nyskapats? Dvs. hur lång är den nödvändiga arbetstiden (a)?

d) Hur lång är merarbetstiden (a')?

e) Hur stort är m? Hur stort är M?

f) Hur stor är mervärdekvoten uttryckt som $\frac{(o - v)}{v}$, eller som $\frac{m}{v}$, eller som $\frac{a'}{a}$?

2) Antag att arbetarantalet sjunker från n = 100 till n = 50. Utläggen för arbetskraft (v) är oförändrat 3 sh. Arbetsdagen är oförändrat 9 timmar. Ett värde av 1 sh. nyskapas oförändrat på 2 timmar. Hur stort blir då 0, V och M?

3) Som vi såg i 2) minskade M med hälften pga. halveringen av n. Men nu skall vi med Marx ord ersätta "en faktors minskning . . . genom en annan faktors tillväxt". För att kompensera halveringen av n till 50 ökar kapitalisten arbetsdagen från 9 till 12 timmar. Utläggen för arbetskraft (v) är oförändrat 3 sh. Ett värde av 1 sh. (o) nyskapas oförändrat på 2 timmar.

a) Hur stort är o? Hur stort är O?

b) Hur stort är v? Hur stort är V? (Lika som i fall 2).

c) Hur stort är m? Hur stort är M?

d) Hur lång är den nödvändiga arbetstiden (a)?

e) Hur lång är merarbetstiden (a')?

f) Hur stor är mervärdekvoten uttryckt som $\frac{(o - v)}{v}$, eller som $\frac{m}{v}$, eller som $\frac{a'}{a}$?

g) Nu är M lika stort som i fall 1), eller dubbelt så stort som i fall 2). Men hur kan detta komma sig, då arbetsdagen ju inte förlängdes med det dubbla?

h) Hur stort skulle M bli om arbetsdagen bara hade förlängts till 10 timmar? Om den hade förlängts till 15 timmar?

142

Marx kan sålunda formulera tre lagar som uttrycker förhållandet mellan mervärdekvot och mervärdemängd, mellan $\frac{(o - v)}{v}$ och M.

Första lagen: $M = \frac{(o - v)}{v} \cdot v \cdot n$. Den kan också skrivas $M = \frac{m}{v} \cdot V$. Den formuleras på sid. 262—64/321—23. För att ersätta en minskning av arbetarantalet höjer man $\frac{m}{v}$ eller $\frac{a'}{a}$ genom att förlänga arbetsdagen. Därmed kan man motverka minskningen av O, och därmed M.

143

Andra lagen: Det finns emellertid en naturlig gräns utöver vilken man inte längre kan förlänga arbetsdagen för att ersätta en minskning av arbetarantalet (264—65/323—24). Den gränsen utgörs av dygnets 24 timmar. Se punkt 125, och kap. 8:1.

144

Tredje lagen: Enligt första lagen så vet vi att M bestäms av mervärdekvoten, antalet arbetare och det variabla kapitalets (lönens) storlek. Mervärdekvoten eller exploateringsgraden bestäms av förhållandet mellan nödvändig arbetstid och merarbetstid. Merarbetstiden kan förlängas genom att arbetsdagen förlängs eftersom lönen (v) är fastställd i förväg (punkt 76). Därmed får man exploateringsgraden $\frac{(o - v)}{v}$ eller $\frac{m}{v}$ eller $\frac{a'}{a}$ att öka.

Men som vi sett i kap. 8 lagstiftas det om arbetsdagens längd. På sid. 265[I]/324 skriver Marx: "Om både gränsen för arbetsdagen och gränsen för den nödvändiga arbetstiden är givna, är det uppenbart, att den mängd värde (O) och mervärde (M) som den enskilde kapitalisten producerar uteslutande är beroende av den mängd arbete (n), som han sätter i rörelse." I detta fall kan alltså M inte ökas genom att förlänga arbetsdagen utan M kan endast ökas genom att n ökar. Totalt sett bildar alltså arbetarfolkningens storlek (eller om vi ser det mer speciellt, tillgången på kunniga arbetare), "den matematiska gränsen för det mervärde som samhällets totalkapital kan frambringa" (264—66/324—25).

145

OBS! I alla beräkningar här i kap. 9 har vi utgått från att c är lika med noll. Vi har alltså endast rört oss med det *nyskapade* värdet (O) och aldrig med *överfört* värde från Pm/c. Dessutom har vi naturligtvis bortsett från alla faktorer som hör till Andra och Tredje boken, kapitalets omslag, skillnaden mellan använt och satsat kapital etc. Dessutom har vi helt bortsett från möjligheten att öka M genom att ändra teknologin eller arbetets intensitet. Men det kommer vi till redan i nästa kapitel, kap. 10 om det relativa mervärdet.

146

Kapitalets minimistorlek (266—68/326—28). På sid. 266/326 anmärker Marx att:

> ". . . inte vilken penningsumma eller värdesumma som helst kan förvandlas till kapital. För att denna förvandling skall äga rum, måste den enskilde penning- eller varuägaren ha ett bestämt minimum pengar eller bytesvärden till sitt förfogande."

Till skillnad från de kvalitativa skillnader mellan skattsamlare, penningägare och kapitalist som vi tidigare behandlat, ser vi nu att det även finns en kvantitativ. På varje nivå i kapitalismens utveckling krävs *ett visst minimum* både av det variabla och det konstanta kapitalet för att man skall kunna "tillägna sig" och "därmed också kontrollera" andras arbete (267/326) (se punkt 97 och sid. 167—68/208—09).

Och passagen på sid. 267—68/326—28 är viktig. Uppmärksamma å ena sidan skillnaden mellan en hantverksmästare och en kapitalistisk fabrikant. Å andra sidan kräver vissa kapitalistiska branscher "redan i begynnelsen" ett stort kapital, "som ingen enskild person är i besittning av". Marx anger de två huvudsakliga lösningarna: aktiebolag och statliga satsningar.

147

Övergång till Fjärde avdelningen. I sista delen av Nionde kapitlet (268—70/328—30) börjar Marx linjera upp problemområdet i Fjärde avdelningen, kap. 10—13. Han skriver (268/328):

> "Kapitalet börjar med att lägga under sig arbetet med de tekniska betingelser som historiskt föreligger. Produktionssättet förändras därför inte omedelbart. Produktionen av mervärde i den hittills behandlade formen, genom enkel förlängning av arbetsdagen, framträdde därför oberoende av varje förändring i själva produktionssättet."

Formuleringar som denna har vi mött tidigare på sid. 159—60/199, eller på sid. 213/263 och sid. 257/315. (Se punkt 86—88.) Marx har alltså hittills underlåtit att dra in arbetsprocessens tekniska dimension (det som brukar kallas "produktivkrafternas utveckling"). Han har alltså hittills bara talat om arbetsprocessens "faktorer" Pm och A i historiskt allmän form, och hur de förhåller sig i värdebildningen som konstant respektive variabelt kapital, c och v. Nu öppnar han dörren för ett nytt tema. Arbetsprocessens faktorer utvecklas och förändras när de ingår i kapitalets produktionsprocess; dvs. det sker en förändring av "produktivkrafternas" *form* när arbetsprocessen är *underordnad* under värdeförökningsprocessens syfte.

BIHANG TILL NIONDE KAPITLET

Bredvidläsning

Kapitalets produktionsprocess, kap. 3:6.
Anschauungsmaterial, s. 27 *(i Kapitalets produktionsprocess* s. 73).
Lehrbuch, s. 174.
Politische Ökonomie, s. 98[IV].

Fördjupade studier

Kommentar

I punkt 116 och Bihang till Sjunde kapitlet såg vi att ett problem i den marxistiska litteraturen var en från Smith (och delvis Ricardo) kvardröjande tendens att betrakta v som en *beståndsdel* av den producerade produktens värde. Detta framkommer än tydligare när man försöker behandla *mervärdemängden* (KI, *Masse des Mehrwerts*). Mervärdemängden är ju ett redan frambringat resultat; den uppkommer och består av *mängden* frambragt nyskapat värde (O) minus summan utlagt variabelt kapital/löner (V). Men i marxistiska läroböcker kan det verka som om v var en beståndsdel i mervärdemängdens storlek. *Kapitalets produktionsprocess* skriver på s. 65: "Mängden mervärde, *mervärdemassan* (M), får vi fram genom att multiplicera mervärdekvoten med det totala variabla kapitalet (V)." Vilka "vi" är det som "får fram" M? Mängden nyproducerat värde (O) uppstår genom arbetskraftens arbete under kapitalistens ledning och kontroll. Hur stor mängden O blir, har inget att göra med hur mycket utgifter för V som kapitalisten har. Mervärdemängden (M) är ett *överskott* när V dras från O. *För att känna*

till mervärdekvoten måste man alltså redan på förhand känna till den absoluta mängden O och den absoluta mängden V! En liknande formulering finner vi i *Lehrbuch,* s. 174[IV] (övers. MD): "Mängden frambragt mervärde är lika med storleken på det variabla kapitalet multiplicerat med mervärdekvoten." Detta är en meningslöshet (eller ett cirkelresonemang) eftersom mängden frambragt mervärde redan måste vara känd för att man skall kunna tala om mervärdekvoten. Känner man mervärdekvoten så behöver man inte fråga efter mervärdemängden!

Marx beräkningar (punkt 140) verkar antyda att mervärdemängden "består" av, eller "uppstår", genom att summan V multipliceras med mervärdekvoten. Men så är inte fallet. Läser man noga så finner man att Marx matematiskt *uttrycker* M på detta vis; däremot är det ingen redogörelse för hur hur M uppstår. Marx "första lag" (262[IV]/321—22; punkt 142) formuleras alltså i två led. Första ledet talar om det matematiska uttryckssättet; han likställer två *redan givna* storheter: "Mängden av det producerade mervärdet är lika med storleken på det tillskjutna (KI, *vorgeschossene,* sv. i förväg satsade) variabla kapitalet, multiplicerat med mervärdekvoten." Och det är detta matematiska uttryck, detta sätt att likställa redan givna absoluta storheter, som sedan återkommer i Marx formler. Men Marx fortsätter, och det är där han talar om hur mervärdemängden *uppstår,* vad som *bestämmer* dess storlek: "Mervärdemängden bestämmes alltså av det antal arbetskrafter, som samma kapitalist samtidigt exploaterar, och den enskilda arbetskraftens exploateringsgrad." (Se även tillägget från den franska upplagan (1872) i noten med asterisk.) Mervärdekvoten är alltså endast uttrycket för, eller måttet på, förhållanden i den verkliga produktionsprocessen; verkligt arbete, verklig arbetsledning verklig lönekamp och verklig kamp om de former och villkor under vilka arbetskraften skall användas. Och det är där som värdet har *skapats,* det värde (O) som sedan delas upp i utgifter för löner (V) och det kvarvarande överskottet (M).

Litteratur om begreppen mervärdekvot och profitkvot

Rosdolsky 1968, s. 289—94 (mervärdekvot och mervärdemängd).

Sandemose 1976, kap. 1:3—6, 4:4 (om vikten av att uppfatta M och O som givna, frambragta absoluta mängder). (Sandemose hänvisar ut i litteraturen.)

Första boken: (begreppet mervärdemängd) 182—85/226—30, 191[I]/236[IV], 197/243, 262—68/321—28, 341[II]/415[I], 353—54/429—30.

Andra boken: (mervärdemängd och omslag) 262[III]—64[III]/297[IV]—300[II], 348—49/395—96, 372[IV]/423[IV].

Tredje boken: (mervärdemängd, omslag och profitmängd) 44—46/59—62; samt kap. 4 (OBS!).

FJÄRDE AVDELNINGEN

Produktionen av det relativa mervärdet

Eller: Förändringen av arbetsprocessen ("produktivkrafterna") när det kapitalistiska produktionsförhållandet väl är upprättat

Eller: Arbetsprocessens reella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess

Begreppet relativt mervärde

148

Inledande. Med Tionde kapitlet inleds Fjärde avdelningen. Den övergripande, inledande kommentaren till vad kap. 10—13 handlar om har jag emellertid inte placerat här, utan i början av Elfte kapitlet (punkt 162). Jag anser att man först bör studera kap. 10 så att själva mekanismen klarläggs, extramervärdets mekanism, vars resultat vi sedan kan studera i kap. 11, 12 och 13.

Kap. 10 är ett av de viktigaste i hela *Kapitalet.* På detta kapitel grundar Marx den kapitalistiska produktionsprocessens specifika form, enheten av samverkan, arbetsdelning och maskineri (kap. 11—13). På detta kapitel grundar Marx teorin om reservearmén och kapitalismens "befolkningslag" (kap. 23). På detta kapitel grundar Marx det som i *Tredje boken* kallas lagen om profitkvotens fall, grundvalen för kapitalismens kriser. Det Marx gör i kap. 10 är att utveckla *lagen om ökning av arbetets produktivkraft* och den åtföljande omformningen av arbetsprocessen faktorer Pm och A.

Det finns alltså skäl att lägga ner arbete på kap. 10. Min erfarenhet från studiecirklar är emellertid att många stupar på just detta kapitel. Ta alltså gott om tid, och läs noga. Var också beredd på att texten kanske måste läsas igenom flera gånger innan sammanhangen klarnar. Min kommentartext är därför mer detaljerad än i andra kapitel. Verkar kapitlet svårt kan man som alltid bara läsa det ytligt och återkomma senare för ett grundligare studium. Det är fullt möjligt att förstå resultaten (kap. 11—13) utan att ha en fullständig detaljförståelse av den mekanism som frambringar dessa resultat.

Tema: Extramervärdets mekanism och lagen om ökning av arbetets produktivkraft

149

Problemet att öka merarbetstiden vid given längd på arbetsdagen. I Nionde kapitlet uppställde Marx några samband mellan mervärdekvot och mervärdemängd som visade att vid given längd på arbetsdagen *så kan mervärdemängden ökas endast genom att anställa fler arbetare.*

Här i Tionde kapitlets första sida ställer Marx kapitalet inför ett liknande problem. Antag att arbetarantalet är givet. Och antag att ar-

betsdagens längd är begränsad och given, t. ex. av lagstiftning. Hur skall då mervärdemängden (M) kunna ökas (271—72/331—32)? Om vi betraktar linjen bc, merarbetstiden (271/331), så kan vi alltså inte öka merarbetstidens storlek genom att flytta c åt höger. Men skulle man inte kunna flytta b åt vänster i stället? Skulle man inte kunna minska den nödvändiga arbetstiden? Då skulle ju merarbetstiden öka! Och ökar merarbetstiden vid given längd på arbetsdagen så har ju mervärdemängden (M) ökat.

150

Problemet att minska den nödvändiga arbetstiden (272—73/332—33). Den nödvändiga arbetstidens längd bestäms av det variabla kapitalets storlek (punkt 116). Först efter en viss tidsperiod har arbetarnas levande arbetsförmåga framställt produkter vars värde motsvarar de utlägg kapitalisten har haft för inköp av varan arbetskraft (v). Men nu är det så att storleken av v bestäms av arbetskraftens värde (k) (enligt de förutsättningar som Marx har). Men värdet av arbetskraften bestäms av de "nödvändiga" existensmedel (Lm) som åtgår för att frambringa varan arbetskraft i normalt skick (punkt 72).

De "nödvändiga" existensmedlen (punkt 72 f) är ju en *bruksvärdemängd* (Lm). Lönarbetarnas "nödvändiga" behov är ju behov av en viss mängd bruksvärden. Om *värdet* på dessa bruksvärden skulle kunna sänkas så skulle man kunna sänka penningsumman v. Arbetarna skulle ändå få ut samma mängd och kvalitet Lm som förut, och de skulle kunna arbeta med normal arbetsförmåga och arbetsglädje. *Problemet att minska den nödvändiga arbetstiden förvandlas till ett problem att sänka värdet på de "nödvändiga" Lm.*

Naturligtvis skulle man kunna tänka sig att kapitalisten sänker arbetarnas löner oavsett arbetskraftens värde, genom "maktmissbruk och rov" (272[IV]/333). I punkt 73 såg vi ju att frågan om vad som skall anses vara "nödvändiga" behov och arbetskraftens värde är en *kampfråga,* och det kan ju tänkas att kapitalisterna ibland har övertaget i lönekampen. Och detta är en metod som kanske spelar en viktig roll i praktiken, fortsätter Marx. Om vi använder formlerna från kap. 9 så skulle i detta fall summan (v · n) bli mindre än (k · n).

Men det är inte detta som intresserar Marx när han utvecklar sin teori om kapitalismens "ekonomiska rörelselag" (5/15). Han förutsätter att alla varor byts till sina värden, och att man inte skall behöva ta till lurendrejeri i varuutbytet för att förklara det kapitalistiska produktionssättets grunder: "Kapitalbildning måste vara möjlig, även när varupri-

set är lika med varuvärdet. Den kan inte förklaras med att varupriserna avviker från varuvärdena" (not 37 i kap. 4:2).

Under "förutsättningen" att varorna, alltså även arbetskraften, köpes och säljes till sina fulla värden" (273/333), så kommer vi att stå inför följande faktum:

> "Om detta är underförstått, så kan den arbetstid som är nödvändig för att producera arbetskraften eller för ett reproducera dess värde inte minska på grund av att arbetarens lön sjunker under arbetskraftens värde, utan endast på grund av att själva värdet på arbetskraften sjunker."

Enda möjligheten att minska den nödvändiga arbetstiden, dvs. förlänga linjen bc åt vänster till b'c är alltså att *sänka själva värdet på arbetskraften.* Men hur går det till?

151

Problemet att sänka värdet på Lm/v (273—74/333—34). Att sänka värdet på existensmedlen (Lm) och därmed på arbetskraftens värde (k) och därmed det variabla kapitalet (v), är ju detsamma som att säga *att Lm skall produceras med kortare samhälleligt nödvändig arbetstid än förut.* Detta kan endast ske genom en "ökning av arbetets produktivkraft". Marx skriver (273/333) (kursiv. MD):

> "Under givna omständigheter kan t. ex. en skomakare göra ett par stövlar på en 12 timmars arbetsdag. Om han på samma tid skall göra två par stövlar, så måste hans arbetes produktivkraft fördubblas, och den kan inte fördubblas utan en förändring i hans *arbetsmedel* eller hans *arbetsmetod* eller bägge samtidigt. En revolution måste därför äga rum i hans arbetes produktionsbetingelser (KI, *Produktionsbedingungen seiner Arbeit*), dvs. i hans produktionssätt (KI, *Produktionsweise)* och därmed i själva arbetsprocessen."

En "höjning av arbetets produktivkraft" är alltså detsamma som en "förändring i arbetsprocessen överhuvud" (273/333). Antingen förändras arbetsmedlet (Pm) eller arbetsmetoden, det levande arbetets (A) sätt att verka. Poängen är att den samhälleligt nödvändiga arbetstiden för att producera en viss vara blir kortare.

Hittills har vi betraktat arbetsprocessen och dess faktorers naturalform (bruksvärdesidan, Pm och A) endast i allmänhet, utan hänsyn till deras utvecklingsgrad och utformning. Man skulle också kunna säga att vi betraktat dem *historiskt allmänt* (abstrakt), och inte tagit hänsyn till *historiskt specifika* teknologiska former (punkt 87 och 147). Nu har vi

emellertid kommit till det stadium i Marx framställning då kapitalet alls inte längre är "totalt likgiltigt för den tekniska utvecklingsnivån, som arbetsprocessen befinner sig på" (213/263). Det är nämligen (273/334):

> "inte tillräckligt, att kapitalet bemäktigar sig arbetsprocessen, sådan den föreligger och i den form som den historiska utvecklingen har gett den, för att därpå nöja sig med att öka arbetsdagens längd. Kapitalet måste i grunden förvandla arbetsprocessens tekniska och samhälleliga betingelser, alltså själva produktionssättet (KI, *Produktionsweise*) . . ."

För detta är nämligen det enda sättet att (273—74/334):

> ". . . öka arbetets produktivkraft och sänka arbetskraftens värde samt därmed förkorta den del av arbetsdagen, som är nödvändig för att reproducera detta värde."

Så långt har Marx bara dragit slutsatser ur redan tidigare kända samband. Marx har alltså bara påvisat hur man borde eller skulle kunna göra för att förkorta den nödvändiga arbetstiden ab och förlänga merarbetstiden bc. (Gå igenom dessa tankemoment noga, så att allt är klart innan vi går vidare. Repetera vid behov förslagsvis kap. 8:1 och 9, eventuellt även kap. 7:1.)

152

Absolut och relativt mervärde. På sid. $274^{I}/334^{II}$ presenterar Marx oss för de två slagen av mervärde som han kallar "absolut" respektive "relativt". Vad är det för skillnad mellan dem?

153

Men det är ju klart att värdet på arbetskraften sjunker endast om ökningen av arbetsprocessens produktivkraft sker just i ". . . sådana industrigrenar vilkas produkter bestämmer arbetskraftens värde, alltså industrigrenar som producerar arbetarnas vanliga existensmedel" (274/334). Men därtill kommer även industrigrenar som frambringar produktionsmedel åt de industrigrenar som producerar arbetarnas existensmedel (Lm). Varför måste dessa tas med i beräkningen? Och vilka tas inte med?

Vidare är det naturligtvis så, att det inte räcker med att bara producera t. ex. billigare skjortor, fortsätter Marx. För att ökningen av arbetets produktivkraft skall få någon effekt måste den omfatta produkter som utgör en stor del av "totalsumman av nödvändiga existensmedel".

OBS! Det kan inte nog framhävas att Marx här med "nödvändig" inte alls åsyftar någon slags rangordning mellan olika slags behov. Med "nödvändig" menar han detsamma som de Lm som behövs för att reproducera arbetskraften så att den kan arbeta med normal förmåga. Se punkt 72 f. Det som är "nödvändiga" Lm definieras alltså av samhällets kulturella utvecklingsnivå och lönarbetarnas vanor och krav på livet. Frågan är sedan vad denna levnadsnivå eller livskvalitet kostar i samhälleligt nödvändig arbetstid. Och vad den kostar avgörs i varje givet fall av "givna produktionsbetingelser" och av "ett visst ekonomiskt utvecklingsstadium av samhället" (271/331). (Jfr sid. 148[I]/185 med de inledande meningarna i kap. 10. Se även punkt 73.)

154

Enskilda kapitalisters "omedelbara syften" och totalkapitalets "allmänna resultat". Men nu uppstår en svårighet. Kapitalismen har inte någon slugt beräknande central. Den består ju av sinsemellan konkurrerande kapitalister. Marx resonemang verkar emellertid förutsätta att det faktiskt *finns* någon central instans i kapitalismen som kan fatta beslut om att höja produktivkraften i vissa branscher, så att den samhälleligt nödvändiga arbetstid som åtgår för att producera nödvändiga Lm minskar. Marx skriver (274[IV]/335[II]) (ä. ö.):

> "Om en enskild kapitalist genom att stegra arbetets produktivkraft förbilligar t. ex. skjortor, föresvävar honom inte alls nödvändigtvis det syftet att sänka arbetskraftens värde och därmed den nödvändiga arbetstiden . . ."

Men om alla kapitalister ägnade sig åt att höja arbetets produktivkraft — av någon anledning som Marx ännu inte har preciserat — så skulle ett "allmänt resultat" (274/335) uppstå: den nödvändiga arbetstiden skulle minska, och merarbetstiden öka. (Vi skall tills vidare hoppa över de intressanta styckena ur vilka ovanstående citat är hämtade, och återkomma till dem i punkt 157.)

Marx måste alltså påvisa att varje enskild kapitalist har ett "omedelbart syfte" (274/335) att höja arbetets produktivkraft så att ett sådant "allmänt resultat" uppstår!

155

Extramervärdets mekanism. Marx påvisar detta genom att "redan" nu (275[I]/335[III]) föra in ett moment i framställningen som egentligen inte utvecklas förrän i *Tredje bokens* kap. 8—12: konkurrensen mellan de

enskilda kapitalisterna och avvikelsen mellan varornas priser och deras värden; avvikelsen mellan den enskilde kapitalistens individuella värde på en given vara, och denna varas samhälleliga värde.

Marx tar ett exempel för att "underlätta förståelsen". Detta måste vi noga sätta oss in i. (Jag har bibehållit de gamla engelska mynten. Det är ju Marx exempel jag vill göra tydligt. Ta gärna papper och penna och gör pence till kronor. 1 shilling blir då 12 kr.) (Se punkt 139 och 141.)

1. Utgångspunkt.

a) 12 pence (d.) = 1 shilling (sh.).

b) 1 timmes samhälleligt nödvändigt arbete nyskapar ett värde, som bytt mot guld motsvarar 6 d.

c) 1 timmes arbete *tillför* alltså en produkt ett *nyvärde* av 6 d.

d) 12 timmars arbete tillför produkten 12 × 6 d. = 72 d. = 6 sh.

e) Arbetsdagens längd fastställd till 12 timmar.

2. Produktion av skjortor, första steget.

a) Antag arbetets produktivkraft given till 12 skjortor/dag = 1 skjorta/timme.

b) 1 timmes arbete tillför skjortan ett *nyvärde* på 6 d. (enligt 1 b—c.).

c) Men i produktionskostnaderna för en skjorta finns även ett värde av förbrukade Pm (råmaterial, biämnen, maskinförslitning) till ett värde av 6 d.

d) Varje enskild skjortas värde är alltså vid denna produktivkraft hos arbetet: summan av överfört värde från Pm/c (6 d.) plus summan nytillsatt värde genom det levande arbetet (A) (6 d.): 6 d. + 6 d. = 12 d. = 1 sh.

e) Totalvärdet för hela produkten 12 skjortor är alltså 144 d. = 12 sh.

3. Produktion av skjortor, andra steget.

a) Produktivkraften fördubblas genom att man gör tempojobb i stället för att sy hela skjortan färdig. Arbetsmetoden har förändrats men ej arbetsmedlen. Det innebär att man för varje enskild skjorta inte behöver några utlägg för Pm/c utöver vad som satsades med den gamla produktivkraften. Dubbelt så många skjortor produceras dock per timme (2 st.) eller per arbetsdag (24 st.).

b) 2 skjortor i timmen innebär att en skjorta tillverkas på $^1/_2$ timme.

c) 1 skjorta tillsätts endast $^1/_2$ timmers arbete.

d) *Genom det levande arbetet tillförs alltså endast ett nyskapat värde på 3 d. till varje skjorta.*

e) Men till varje skjorta överförs som förut ett värde från Pm/c. *Detta värde är oförändrat 6 d.*

f) Alltså är det värde som är nedlagt i varje enskild skjorta 6 d. + 3 d. = 9 d. (3/4 sh.).

4. Problemet.

a) Under en arbetsdag produceras nu 24 skjortor i stället för 12.

b) Varje skjorta tillsätts ett nyskapat värde på 3 d. ($^1/_2$ timme) genom det levande arbetet.

c) Totalt sett är det nyskapade värde som materialiserats i alla skjortor 24 × 3 d. = 72 d. = 6 sh. *Detta är alltså samma mängd nyvärde som förut.*

d) Men kapitalisten har måst satsa mer pengar till Pm/c eftersom det åtgår mer råmaterial, närmare bestämt 24 × 6 d = 144 d. = 12 sh. Detta värde *överföres* till totalprodukten skjortor. Värdesumman som är materialiserad i skjortorna är alltså: 12 sh. överfört värde, och 6 sh. nyskapat värde = 18 sh.

e) Kapitalisten står nu med 24 skjortor att sälja i stället för 12. Om han säljer dem till deras värde 9 d. per styck så får han in 24 × 9 d. = 216 d. = 18 sh. Jämför detta totalvärde 18 sh. med totalvärdet 12 sh. i första steget (2 e).

f) Låt oss betrakta det hela i två figurer. Den streckade delen avser det nyskapade värdet (O), medan den ostreckade delen avser överfört värde från Pm/c.

Värdet i varje enskild skjorta.

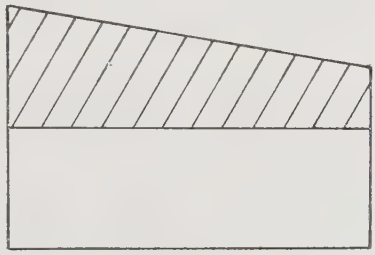

g) OBS! Jag har inte alls tagit upp det nyskapade värdets (O) uppdelning i v och m. Visserligen skall ju arbetskraften betalas. Om vi

Värdet i totalprodukten skjortor

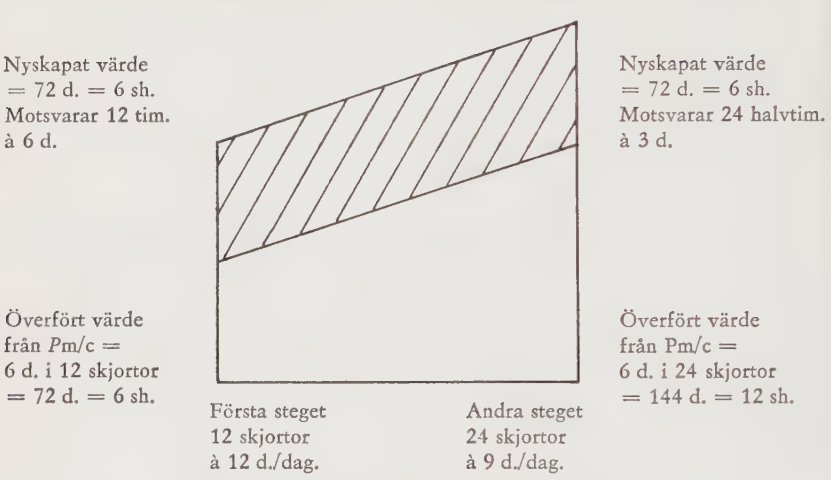

antar att den kostar 3 sh. både i första steget och i det andra, så är ju mervärdet i båda fallen 3 sh. Men detta är inte intressant här. Här skall Marx bara försöka visa varför det är viktigt för kapitalisten att höja arbetets produktivkraft genom en förändring i arbetsmedlen och arbetsföremålet (Pm) eller arbetsmetoden (A).

h) Som vi emellertid kan se har vår kapitalist *inte tjänat ett enda pence på att fördubbla arbetets produktivkraft!* Det större totalvärdet 18 sh. smälter snabbt ihop eftersom utgifterna för inköp av Pm/c har fördubblats till 12 sh. Hur skall Marx kunna upprätta den mekanism som gör att varje kapitalist eftersträvar en höjning av arbetets produktivkraft?

5. Lösningen ($275^{IV}/336^{II}$).

a) Det är på denna punkt Marx för in det "individuella värdets" ("prisets") avvikelse från det "samhälleliga värdet". Värdet av en vara är ju inte den mängd arbete som är nedlagd i en *individuell* produktionsprocess. En varas värde bestäms av den samhälleligt nödvändiga, dvs. genomsnittliga, arbetstiden. Samhälleligt sett kanske det första stegets produktivkraft dröjer sig kvar. Samhälleligt sett kanske man bara producerar *en* skjort per timme, och värdet per skjorta bara är 1 sh.

b) Tänk om nu vår kapitalist skulle kunna sälja sina skjortor för det samhälleliga värdet 1 sh. eller 12 d. per styck, i stället för att sälja dem

för sitt individuella värde 3/4 sh. eller 9 d. per styck. Då skulle han få in 24×12 d.=288 d.=24 sh., i stället för 24×9 d.=216 d.=18 sh. Det förra värdet 24 sh., motsvarar den samhälleligt genomsnittliga produktivkraften hos arbetet. Det andra värdet, 18 sh., motsvarar hans individuella ökade produktivkraft.

c) Denna skillnad mellan det individuella värdet 9 d. och det samhälleliga 12 d. per skjorta kallar Marx för "extramervärde" (275IV/336III). Extramervärdet är alltså maximalt 3 d. per skjorta eller 24× 3 d.=72 d.=6 sh. sammanlagt. Det kan ju också beräknas ur totalprodukten, 24 sh.—18 sh.=6 sh.

d) Men å andra sidan står nu kapitalisten med 24 skjortor att sälja i stället för 12. Han behöver alltså "fördubblad avsättning eller dubbelt så stor marknad" (276I/336). Enligt lagen om tillgång och efterfrågan (som Marx utvecklar i *Tredje boken* kap. 8—12) så drar Marx slutsatsen (276I/336):

> "Under i övrigt oförändrade förhållanden kan hans varor erövra större marknad endast genom sänkta priser."

e) Realistiskt sett sänker vår kapitalist priset per skjorta så att han säljer billigare än konkurrenterna. Ju hårdare konkurrens om marknaden desto mer måste han sänka priset. Råder det ingen konkurrens alls, så kan han ta ut fulla 12 d. per skjorta, eller kanske rent av . . .! Men låt oss säga att han måste gå under det samhälleliga värdet men ej under sitt individuella värde. Han kanske bestämmer sig för 10 d. per skjorta. Hans extramervärde blir då 1 d. per skjorta, eller 24×1 d.= 2 sh. Beräknat på totalprodukten säljer han 24 skjortor för 20 sh. (240 d.) i stället för 18 sh. (216 d.).

6. Men poängen med allt detta räknande är den slutsats som Marx kan konstatera på sid. 276I/336IV:

> ". . . har alltså varje enskild kapitalist motiv för att framställa sina varor billigare genom att höja arbetets produktivkraft."

Och det var ju detta Marx skulle visa. Det var denna mekanism vi sökte efter. Vi kan så åter ta upp tråden från punkt 154 och betrakta vad extramervärdets mekanism får för konsekvenser. Men först bara en parentes.

7. *Parentes om profitkvotens fall och extramervärdet.* Som fördjupning beräknar vi profitkvoten $\frac{M}{c+V}$. Det är naturligtvis fel att göra det

innan vi gått igenom *Andra boken* om kapitalets omslag och skillnaden mellan använt och satsat kapital samt *Tredje boken* kap. 4. Men jag skulle ändå gärna vilja presentera Marx grundläggande synsätt rörande profitkvotens fall, men här för en enskild kapitalist och inte för hela samhällets totalkapital. Jag utgår från punkt 155:5 ovan.

a) Antag att mervärdekvoten $\frac{(o - v)}{v}$ eller $\frac{m}{v}$ är $\frac{1}{1}$ eller 100%. Då används hälften av det nyskapade värdet (O) till att ersätta utlägg för V medan den andra hälften är mervärdemängden M. I exemplen ovan var det nyskapade värdet 6 sh. Om det skall uppdelas i två lika stora delar så blir V = 3 sh. och M = 3 sh.

b) Låt oss så sätta in våra värden i formeln för profitkvoten. I första steget blir då:

$$\frac{M}{c + V} = \frac{3}{6 + 3} = \frac{3}{9} = \frac{1}{3} = 33{,}33\,\%.$$

I andra steget blir emellertid profitkvoten annorlunda (OBS! V är fortfarande 3 sh. De nya billigare skjortorna har ju ännu inte nått ut på marknaden!):

$$\frac{M}{c + V} = \frac{3}{12 + 3} = \frac{3}{15} = \frac{1}{5} = 20\,\%.$$

c) Profitkvoten har sjunkit! Det var ju också det som konstaterades ovan i 4 h. Kapitalisten har använt mer kapital (c + v) medan mervärdemängden inte har ökats. Det använda kapitalets avkastning har sjunkit från 33,33% till 20%. Men för en enskild kapitalist, vars profitkvot sjunkit pga. att han använt mer c som resultat av en ökad produktivkraft hos arbetet, finns det en lösning för att hålla profitkvoten uppe. Det är naturligtvis att lägga mängden extramervärde (EM) till den egentliga mervärdemängden (M). Vi skall se vad vår kapitalist i exemplen ovan har för möjligheter.

d) Hur stor måste mängden (M + EM) vara för att profitkvoten även i andra steget skall nå upp till 33,33% eller $\frac{1}{3}$? (Se 5 e ovan.)

e) Hur mycket måste varje skjorta i andra steget säljas för om denna profitkvot på $\frac{1}{3}$ skall uppnås?

f) Hur stor skulle profitkvoten bli i andra steget om skjortorna såldes för 12 d. per styck, dvs. för ett pris som motsvarar det samhälleliga värdet?

Kapplöpningen efter extramervärdet. Konkurrensen. Det extra mervärdet (EM) är endast möjligt att utvinna under en relativt begränsad tidsrymd, den tid under vilken den enskilde kapitalisten *ensam* har den högre produktivkraften i sin arbetsprocess. Marx uttrycker det så här: "Å andra sidan försvinner detta extra mervärde, så snart det nya produktionssättet blir vanligt i branschen, och därmed försvinner skillnaden mellan det individuella värdet på billigare producerade varor och deras samhälleliga värde" (277[I]/337[IV]). Detta leder till att varje enskild kapitalist måste räkna med att *det som han kan vinna, det vinner han så länge han har högre produktivkraft än konkurrenterna.* Det är därför viktigt att kunna ta ut "patent" på uppfinningar och förnyelser.

Det råder alltså en ständig kamp om att ligga före och ständigt höja arbetets produktivkraft mer än konkurrenterna. Ja, det blir t. o. m. omöjligt att inte hänga med i produktivitetshöjningarna. Om en kapitalist inte höjer arbetets produktivkraft medan alla de andra gör det, *så kommer hans individuella värde att överstiga det samhälleliga värdet!* När det blivit samhälleligt allmänt att producera en skjorta med värdet 9 d., så kanske han fortfarande producerar den för 12 d. Han får svårare att sälja sina skjortor. Hans markandsandel sjunker Hans kapitalvärde föder inget mervärde. Han kanske gör konkurs. *Konkurrensen tvingar honom att tillsammans med de övriga höja arbetets produktivkraft* genom att förändra Pm och/eller A, arbetsmedlen, arbetsföremålet och/eller arbetsmetoden.

Men *just därigenom* uppstår ett "allmänt resultat" (274[IV]/335[I]) som innebär att den nödvändiga arbetstiden förkortas. *Detta sker utan att någon slugt beräknande central instans i samhället behöver fatta några beslut.* Det är helt enkelt en av den "kapitalistiska produktionens inneboende lagar" att så sker, att lagbundet skeende bakom ryggen på de handlande personerna och deras omedelbara syften och motiv.

Vi har redan en gång förut *sett* hur Marx fört in *konkurrensen* för att upprätta en *förmedling* mellan enskilda kapitalisters handlade och ett "allmänt resultat" — en lagbundenhet utanför de enskildas medvetande och kontroll — som uppträder "bakom ryggen på de handlande personerna" (för att använda en metafor som Marx tar till i sammanhang som dessa, se t. ex. sid. 92[IV]/121 eller 317/385). Det var i Åttonde kapitlet, punkt 133, som vi först mötte begreppet *lag* förmedlat av konkurrensen.

Gå tillbaka till punkt 154. Marx har nu besvarat den fråga som ställdes där. Vi kan nu återvända till texten och läsa igenom de två styckena på sid. 274[III–IV]–275[I]/334[IV]–335[I–III]. Vid förra läsningen i punkt 154

kanske dessa stycken verkade en smula mystifierande, men jag hoppas att man nu klarare skall förstå vad Marx menar när han t. ex. skriver ($274^{IV}/335^{I}$):

> "Vi behandlar här detta allmänna resultat, som om det vore ett omedelbart resultat och ett omedelbart syfte (KI, *Zweck*) i varje enskilt fall."

Marx fortsätter med att uppmana oss att inte förväxla kapitalismens "inneboende lagar" med dess framträdande (KI, *Erscheinung*) i de enskilda kapitalens "yttre rörelse" ($275^{I}/335^{III}$). Och om vi går tillbaka litet kan vi läsa ($274^{IV}/335^{II}$) (kursiv. MD):

> "Om en enskild kapitalist genom att stegra arbetets produktivkraft förbilligar t. ex. skjortor, föresvävar honom inte med nödvändighet det syftet att sänka arbetskraftens värde och därmed den nödvändiga arbetstiden, men endast om han slutligen bidrar till detta allmänna *resultat,* bidrar han till höjningen av den allmänna mervärdekvoten."

Och Marx sammanfattar ($274^{IV}/335^{II}$) (ä. ö.):

> "Kapitalets allmänna och nödvändiga tendenser måste skiljas från dess framträdandeformer (KI, *Erscheinungsformen*)."

157

Lagen om ökning av arbetets produktivkraft. I kap. 8:2 fastställde Marx kapitalformens obegränsade tendens till värdeförökning, "hungern efter mervärde" (punkt 128 och 130). Senare i kap. 8 kallade han detta en "inneboende lag" (232/286). Utifrån denna "omättliga hunger" härledde han lagen om arbetsdagens förlängning (punkt 130 och 133). Här i kap. 10 härleder han nästa lag ur samma "omättliga hunger". Den leder till en lag om ökning av arbetets produktivkraft ($227^{IV}/338^{III}$):

> "Kapitalet har alltså en inneboende drift (KI, *immanente Trieb*) och ständig tendens (KI, *beständige Tendenz*) att öka arbetets produktivkraft . . ."

Det var detta som Marx skulle visa. Men det är inte detta som är huvudtemat i Tionde kapitlet! Hela den här noggranna genomgången av extramervärdets mekanism och konkurrensen, har bara haft till syfte att fastställa denna lag eller tendens. Vi har ännu inte dragit samman trådarna för att visa hur det *relativa mervärdet* uppstår. Men det skall vi göra här, och med följande citat som jag har kombinerat ihop från sid. 277, 273—74/338, 334:

"Kapitalet har alltså en inneboende drift och ständig tendens att ... förvandla arbetsprocessens tekniska och samhälleliga betingelser, alltså själva produktionssättet, för att därigenom öka arbetets produktivkraft och sänka arbetskraftens värde samt därmed förkorta den del av arbetsdagen, som är nödvändig för att reproducera detta värde."

Det mervärde som uppstår genom att merarbetstiden förlängs genom förkortning av den nödvändiga arbetstiden kallar Marx "relativt mervärde".

Tema: Det relativa mervärdet – "indirekt" och "direkt"

158

"Indirekt" relativt mervärde. Relativt mervärde är det mervärde som uppstår genom att linjen bc (271/331) förlängs åt vänster i stället för åt höger. Man kan också säga att det är det mervärde som bildas av att den nödvändiga arbetstiden minskar vid given längd på arbetsdagen.

På grundval av Marx hittillsvarande framställning i kap. 10 visar det sig emellertid att det kan uppstå på två olika sätt, i *samhällelig* skala eller i *individuell* skala. Det första kommer jag att kalla "indirekt" relativt mervärde, och det andra "direkt".

Det indirekta mervärdets uppkomst var det som behandlades i första delen av kap. 10, punkt 150—153. Det uppkommer genom att arbetets produktivkraft höjs samhälleligt sett, varvid den på sikt höjs även i branscher som producerar nödvändiga Lm. Därmed sjunker värdet på arbetskraften och den nödvändiga arbetstiden sjunker.

159

"Direkt" relativt mervärde. På sid. 276^{II}—$77^{I}/336^{IV}$—37^{I} skildrar Marx även hur relativt mervärde uppstår "direkt" i ett enskilt företag som höjer produktivkraften och kan tillkapa sig ett extramervärde. Det är ju så att extramervärdet (EM) läggs till den nyskapade värdemängden. Summan mervärde blir alltså M+EM och mervärdekvoten stiger från

$$\frac{M}{V} \text{ till } \frac{(M+EM)}{V}.$$

Låt oss gå in på Marx exempel som motsvarar andra steget i punkt 155. Överfört värde 12 sh., nyskapat värde 6 sh. Totalvärdet i 24 skjortor är 18 sh. Värdet i varje enskild skjorta är 9 d. Om nu dessa skjortor skulle säljas för 10 d. per styck, så kommer totalprodukten att säljas för

240 d. = 20 sh., i stället för $24 \cdot 9 = 216$ d. = 18 sh. Extramervärdet (EM) blir 24 d. = 2 sh.

Marx låter de 6 sh. nyskapat värde uppdelas så att mervärdet bara är 1 sh. medan det variabla kapitalet är 5 sh. (I punkt 155:7 hade vi en annan uppdelning.) Mervärdekvoten blir då $\frac{1}{5}$. Men om EM läggs till M så blir mervärdemängden större och mervärdekvoten $\frac{(M + EM)}{V} = \frac{(1 + 2)}{5}$. Sedan kap. 7 och 9 vet vi att mervärdekvoten är arbetsdagens uppdelning i merarbetstid och nödvändig arbetstid $\left(\frac{a'}{a}\right)$. Om mervärdekvoten i stället är $\frac{3}{5}$, så har den *andel* av arbetsdagen som är *merarbetstid* ökat från $\frac{1}{5}$ till $\frac{3}{5}$ av arbetsdagen.

Samtidigt har den *andel* av arbetsdagen som är *nödvändig arbetstid* minskat. Den har minskat från $\left(\frac{5}{5} - \frac{1}{5}\right) = \frac{4}{5}$ till $\left(\frac{5}{5} - \frac{3}{5}\right) = \frac{2}{5}$, alltså från 80% till 40% av arbetsdagen. Det är helt enkelt så att mindre andel av arbetsdagen åtgår till att producera det värde som motsvarar utläggen för inköpet av arbetskraft (v).

Marx beräknar detta i två olika exempel med två olika beräkningsmetoder. Det "direkta" relativa mervärdet skapas alltså genom att *andelen* nödvändig arbetstid minskar. Så uppstår ju allt relativt mervärde. *Men den minskar inte därför at arbetskraftens värde minskar, som i fallet med det "indirekta" relativa mervärdet.* (Se punkt 155:7 b där v är av samma storlek även i andra steget, men en fallande profitkvot uppvägs av inkomster från extramervärdet.) Nej, *andelen nödvändig arbetstid minskar* därför att arbetets produktivkraft är högre i detta enskilda företag än i andra. Därför uppstår extramervärdet vilket gör att utläggen för arbetskraften återskapas på en kortare *andel* av arbetsdagen. Mervärdekvoten beräknas alltså i detta fall såsom $\frac{(O + EM) - V}{V}$, en formel där *andelen* V är lägre än i formeln $\frac{(O - V)}{V}$ Därmed ökar andelen merarbetstid. Marx skriver (276—77/336—37) (sammanfogat citat, MD):

> "Ökningen av mervärdet är för övrigt också i detta fall beroende av den nödvändiga arbetstidens förkortning och en motsvarande förlängning av merarbetstiden ... Arbete med undantagsvis (ä. ö.) högre

produktivkraft, verkar som potentierat (ä. ö.) arbete, eller skapar på samma tid högre värden än samhälleligt genomsnittsarbete av samma slag ... Den kapitalist, som använder det förbättrade produktionssättet, tillägnar sig alltså en större del av arbetsdagen som merarbete än de övriga kapitalisterna i samma bransch. Han gör i det enskilda fallet, vad kapitalet i det stora hela alltid gör, när relativt mervärde produceras."

Direkt relativt mervärde är alltså knutet till kapitalet "i det enskilda fallet" när det undantagsvis har högre produktivkraft än det samhälleliga genomsnittet. Indirekt relativt mervärde är däremot knutet till "kapitalet i det stora hela".

160

Sammanfattning av kap. 10. Extramervärdets mekanism gör att alla kapitalister försöker höja arbetets produktivkraft. Genom att arbetets produktivkraft höjs, förlängs linjen bc åt vänster. Den nödvändiga arbetstiden minskar och merarbetstiden ökar. Det nyskapade värdets (O) uppdelning på V och M ändras så att andelen V minskar och andelen M ökar.

I "det enskilda fallet" uppstår *direkt relativt mervärde* undantagsvis hos de kapitalister som har högre produktivkraft än genomsnittet. Det är ju dessa som kan kapa åt sig extramervärde för ett tag. Marx skriver (277[I]/337):

"Å andra sidan försvinner detta extra mervärde, så snart det nya produktionssättet blir vanligt i branschen, och därmed försvinner skillanden mellan det individuella värdet på billigare producerade varor och deras samhälleliga värde."

"I det stora hela" uppstår däremot *indirekt relativt mervärde* genom att värdet av nödvändiga Lm, och därmed arbetskraftens värde, sjunker. Det indirekta relativa mervärdet uppstår inte ur extramervärdet. Däremot är ju kapplöpningen efter extramervärdet den mekanism som får alla enskilda kapitalister att sträva efter att höja produktivkraften på arbetet så att det åtgår mindre samhälleligt nödvändig arbetstid för att producera de "nödvändiga" Lm.

161

Övergång. Därmed skall vi gå över till Marx "undersökning av det relativa mervärdets särskilda produktionsmetoder" (279/340). Den under-

sökningen genomför han under tre rubriker: "Samverkan (KI, *Kooperation*), "Arbetsdelning och manufaktur" samt "Maskineri och storindustri". Det är rubrikerna på kap. 11, 12 och 13.

Vi skall alltså närmare studera hur "arbetsprocessens tekniska och samhälleliga betingelser, alltså själva produktionssättet" (273/334) förvandlas. Detta problem antyddes redan i slutet av kap. 9 (punkt 147) och i slutet av kap. 5:1 (punkt 87). Se även punkt 151. Vi skall komma ihåg att de exempel som jag använde i kap. 10 inte innebar någon förändring av formen hos Pm. Det var endast formen hos A , själva arbetsmetoden, som hade förbättrats. Kap. 11—13 kommer att behandla förändringar hos både Pm och A parallellt, eftersom nya Pm, t. ex. nya maskiner, medför att arbetsmetoderna ändras.

Man kan fråga sig vad *form* betyder här när det gäller arbetsprocessens faktorer. Det hela blir enklare om man går tillbaka till kap. 5:1 och punkt 81 om "arbetsprocessens tre enkla beståndsdelar". Formen hos Pm är alltså olika slags arbetsmedel och arbetsföremål. Formen hos A (själva arbetet) är alltså sättet att arbeta, den arbetsmetod (handgrepp, utförande etc.) som arbetaren använder, ensam eller tillsammans med andra.

BIHANG TILL TIONDE KAPITLET

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. s. 59—60.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 4, s. 75—81.
Anschauungsmaterial, s. 29—30 (i *Kapitalets produktionsprocess* s. 81).
Lehrbuch, kap. 12.2—3, s. 182—84.
Politische Ökonomie, kap. 4.4, s. 102—07.

Fördjupade studier

'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 239—59, 264—65/GrP 333—53, 359—60.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA/3.1): MEGA II/3.1 s. 211—29, 318—19, 321—24.

Sekundärlitteratur

Mendner (1975), Första delen, kap. II (eventuellt också III).

Rosdolsky 1968, kap. 15.
Sandemose, kap. 1:2.

Distinktionen mellan "direkt" och "indirekt" relativt mervärde (punkt 158, 159) finns inte i litteraturen, utan är införd av mig. Den problematiserar *Första bokens* kap. 10, samtidigt som den dels framhäver närheten till *Tredje boken* ("extramervärdet"), dels Marx teoretiska antaganden.

Samverkan (KI, Kooperation)

162

Inledande. Formellt och reellt underordnande av arbetsprocessen under kapitalets värdeförökningsprocess

a) Problemet

I Tionde kapitlet kom Marx fram till slutsatsen att kapitalet har "en inneboende drift och ständig tendens" (277/338) att "förvandla arbetsprocessens tekniska och samhälleliga betingelser, alltså själva produktionssättet" (273/334) (punkt 156 och 157). Denna tendens uppstår ur den i kap. 8 konstaterade "omättliga hungern efter merarbete" (som rubriken till kap. 8:2 lyder) (punkt 128, 130, 133). I kap. 8 betraktade Marx dynamiken i P — V —P′ utifrån dess tendens att förlänga arbetsdagen (produktion av absolut mervärde). I kap. 10 betraktade han den utifrån dess tendens att förkorta den nödvändiga arbetstiden och därmed förlänga merarbetstiden vid given längd på arbetsdagen (produktion av relativt mervärde). Den nödvändiga arbetstiden förkortas endast om arbetets produktivkraft ökas. Marx talar sålunda om "det relativa mervärdets särskilda produktionsmetoder" (279/340).

Undersökningen av "det relativa mervärdets särskilda produktionsmetoder" blir helt enkelt en undersökning av hur arbetsprocessen och dess faktorer (Pm och A) förändras för att höja produktiviteten, eller "arbetets produktivkraft" som Marx säger (se punkt 151). Det blir en undersökning av vilka särskilda *former* produktionsprocessen antar när arbetsprocessens beståndsdelar har infogats i kapitalets värdeförökning. (Se punkt 77, 78, 86, 87, 161.) Studiet av dessa former är ämnet i kapitlen 11, 12 och 13, och Marx har gett dem namnen "Samverkan", "Arbetsdelning och manufaktur" samt "Maskineri och storindustri".

Men det problem som denna inledning skall behandla är det som jag har förebådat i de viktiga punkterna: 78, 87, 147, 148, 151, 157 och 161. I kap. 10 läste vi (273/333—34):

> "Hittills har vi vid vår undersökning av produktionen av mervärde förutsatt, att själva produktionssättet förblir oförändrat."

Som vi vet mötte vi detta tema redan i kap. 5:1, där Marx framhöll (159—60/199) (ä. ö.):

"Arbetsprocessens allmänna natur (KI, *die allgemeine Natur des Arbeitsprozesses*) förändras naturligtvis inte därav, att arbetaren arbetar åt kapitalisten i stället för åt sig själv. Men inte heller det bestämda slag och sätt (KI, *Art und Weise*) som användes när man gör skor eller spinner garn, behöver till att börja med förändras genom kapitalistens mellankomst. Han måste ta arbetskraften, sådan han finner den på marknaden, alltså även dess arbete, såsom det har utvecklats under en period, då det ännu inte fanns några kapitalister. Förvandlingen av själva produktionssättet genom arbetets underordnande under kapitalet (KI, *die Verwandlung der Produktionsweise selbst durch die Unterordnung der Arbeit unter das Kapital*) äger rum först senare och skall alltså betraktas först senare."

Men här i Fjärde avdelningen och kap. 11 har vi kommit till "först senare", till den punkt då "förvandlingen av själva produktionssättet" blir föremål för Marx' undersökning. Även om det är så att "kapitalet börjar med att lägga under sig (KI, *unterordnen*) arbetet med de tekniska betingelser som historiskt föreligger" (268/328), så har vi genom kap. 10 kommit till den punkt där vi inte längre kan hålla denna förvandling ifrån oss. Vi skall studera "den ... ändring som den verkliga arbetsprocessen undergår när kapitalet tar makten över den" (KI, *durch seine Subsumtion unter das Kapital,* sv. eg. "genom att underordnas under kapitalet") (292/354).

Anm. Marx använder parallellt begreppen *Subsumtion* och *Unterordnung* vilka jag översätter med "underordnande". I enlighet därmed översätter jag verben *subsumieren* och *unterordnen* med "underordna".

b) Formellt underordnande

Temat om förvandlingen av produktionsprocessens form genom att den underordnas under kapitalets värdeförökning har Marx närmare utvecklat i ett förarbete till *Kapitalet — Resultate.* Där kan vi finna några formuleringar som ytterligare belyser Marx perspektiv. På ES sid. 626/ Res sid. 45—46 heter det t. ex. (ä. ö.):

"Arbetsprocessen blir till ett medel för värdeförökningsprocessen, kapitalets process av självförökning — för fabrikationen av mervärde. Arbetsprocessen underordnas kapitalet (KI, *wird subsumiert unter das Kapital)* ... och kapitalisten inträder i processen som dirigent, ledare ... Detta kallar jag *arbetets formella underordnande under kapitalet* (KI, *die Formelle Subsumtion der Arbeit unter das Kapital*). Det är den *allmänna* formen för all kapitalistisk produktionsprocess ..."

Och det är detta *formella underordnande* som var temat i hela Tredje avdelningen, kap. 5—9. Detta antyddes i punkt 87 och 147 som inramar Tredje avdelningen. Det är arbetsprocessens blott formella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess Marx talar om när han nämner de "två säregna fenomenen" i slutet av kap. 5:1 på sid 160/199. Arbetsprocessens formella underordnande under kapitalet innefattar både arbetsprocess och värdeförökningsprocess. Men det innefattar inte det skeende som "förändrar ... själva den reella arbetsprocessen (ty., *realen Arbeitsprozesses*), det reella arbetssättets (ty., *realen Arbeitsweise*) karaktär" (ES 618/Res 47).

c) Förhållandet mellan Tredje och Fjärde avdelningen

I Tredje avdelningen betraktades arbetsprocessens faktorer, Pm och A, enbart utifrån sina funktioner i värdebildningsprocessen, som beståndsdelar av kapitalet. De betraktades abstrakt och deras specifika historisk-tekniska form föll vid sidan av framställningen. Marx lät kapitalisten använda arbetaren och produktionsmedlen "som han finner dem på marknaden", som de överlämnats av historien och tidigare produktionssätt (159—60/199).

Naturligtvis är det *inte* så att Pm och A i verkligheten någonsin existerar abstrakt. De existerar ju alltid i en viss historisk-teknisk form, från pilbåge och enkla käppar fram till moderna maskiner och jordbruksredskap. Vad Marx gjorde var att "formellt etablera kapitalförhållandet" (288^{I}/350) för att kunna behandla dess olika beståndsdelar i sin renhet, Pm/c, A/v, Lm/v och $\frac{m}{v}$, arbetsdagen och arbetarklassen. Vad han behandlade var helt enkelt de olika historiskt specifika momenten hos *det kapitalistiska produktionsförhållandet* och rikedomsformen kapital. Men han betraktade inte det historiskt specifika hos *de kapitalistiska produktivkrafterna,* dvs. hos den kapitalistiska arbetsprocessen. (Se mina extra rubriker till Tredje respektive Fjärde avdelningen.) (Se punkt 244 i kap. 14.)

Men nu i fjärde avdelningen har Marx kommit till den punkt då han skall betrakta själva formen hos Pm respektive A. Detta är en logisk härledning från den tidigare framställningen. När Pm och A ingår i den produktionsprocess som är underordnad kapitalet, så är de ju samtidigt c och v. De är beståndsdelar av kapitalet och det kapitalistiska produktionsförhållandet. Kapitalets allmänna tendens är "den omättliga hungern efter merarbete". I kap. 8 såg vi hur denna tendens medför en strävan att förlänga arbetsdagen. Men i kap. 10 visade Marx att denna tendens också medför en lag eller tendens att förändra formen hos Pm och

A. Formförändringen hos Pm och A *härleds* ur kapitalets allmänna tendens, ur indelningen av arbetsdagen (kap. 8:1) samt ur lagarna för värdebildning (kap. 5:2). Man kan också säga att de härleds ur de förhållanden som preciserades i kap. 5—9 (punkt 151, 156 och 157).

d) Reellt underordnande

Redan tidigare mötte vi det faktum att bruksvärdesidan eller naturalformerna ingriper i de ekonomiska förhållandena. I punkt 106 påvisades hur bruksvärdessidan eller naturalformerna bestämmer kapitalvärdets indelning i värdeformerna c och v. Men där var bara skillnaden i naturalform *i allmänhet* mellan Pm och A och andra varor intressant. När vi den här gången möter konfrontationen mellan värdeform och naturalform så är det fråga om en omvänd process. Genom att Pm och A har antagit värdeformerna c och v så förändras deras naturalformer. Den här gången är det emellertid fråga om *specifika* förändringar i naturalformen hos Pm och A som sådana. Marx skriver i *Resultate* (ES 628/ Res 60) (ä. ö.):

> "Det allmänt karakteristiska för den formella subsumtionen är arbetsprocessens direkta underordnande under kapitalet, oavsett på vilket teknologiskt sätt den bedrivs. Men på denna grundval höjer sig ett teknologiskt och i övrigt specifikt produktionssätt, som omvandlar *arbetsprocessens reella natur* och dess *reella betingelser — kapitalistiskt produktionssätt*. Så snart detta inträder äger *arbetets reella underordnande under kapitalet* rum."

Reellt underordnande eller *reell subsumtion* kallar Marx alltså den process där kapitalets värdeförökningsprocess (P — V — P′) driver fram förändringar i det reella arbetssättet, alltså förändrar naturalformen hos Pm eller A eller bådadera tillsammans. *Arbetsprocessen* (kap. 5:1) är ju bruksvärdessidan eller naturalformen hos kapitalets produktionsprocess. Detta till skillnad från *värdeförökningsprocessen* (kap. 5:2). Naturalformerna Pm och A är som kapital värdeformerna c respektive v (kap. 6), två summor bytesvärde eller pengar.

Vi skall nu i kap. 11—13 närmare betrakta denna "ändring som den verkliga arbetsprocessen undergår, genom sitt underordnande under kapitalet" (292/354) (ä. ö.). Och med uttrycket "*verklig* arbetsprocess" (ty. *wirkliche Arbeitsprozess*) vill Marx framhäva att vi nu betraktar produktionsprocessen som arbetsprocess (bruksvärdessidan), som naturalform, verkligt, reellt, föremålsligt (*ty., stofflich*). Vi skall kort sagt betrakta det som i dagligt tal brukar kallas "teknikens utveckling"! Eller för att bruka ett annat uttryck som Marx använder t. ex. i kap.

13:1: Vi skall studera "produktionssättets omvälvning" (KI, *Umwälzung der Produktionsweise*) (322/391).

(I *Andra bokens* Andra avdelning "Kapitalets omslag" går Marx närmare in på *bytesvärdessidan.* Där analyserar han kapitalets beståndsdelar c och v, och vad som händer med dem under värdeförökningens kretslopp. Men då betraktas de som värdesummor, som cirkulerar på grundval av de naturalformer som analyseras fram här i *Första bokens* kap. 11—13. Så t. ex. delas c upp i två delar, "fast" och "rörligt" konstant kapital.)

163

Elfte kapitlets objekt. Den samverkande totalarbetaren. Första stycket i kap. 11 är viktigt för att förstå vad kapitlet kommer att handla om. Marx skall visserligen börja studera produktionssättets omvandling, men för att kunna göra det måste han ju skapa sig en *utgångspunkt.* Det är det han gör i kap. 11 (280/341) (ä. ö.):

> "Kapitalistisk produktion börjar, som vi redan sett, i själva verket först då samma individuella kapital samtidigt sysselsätter ett större antal arbetare . . . Samarbete mellan ett större antal arbetare på samma tid och i samma lokal . . . för att producera samma varuslag under ledning av samma kapitalist är både historiskt och begreppsmässigt utgångspunkten för kapitalistisk produktion."

Egentligen är vi tillbaka i slutet av kap. 4:3 eller slutet av kap. 5:1. Det är ju där kapitalisten beger sig till produktionens hemliga verkstad med de inköpta Pm och A. *Historiskt* (empiriskt) har den kapitalistiska produktionen börjat med att flera arbetare arbetar för samma kapitalist. Detta beror på att det behövs ett visst minimiantal arbetare — vid given produktivkraft hos arbetet — för att ett mervärde skall produceras (punkt 146). *Begreppsmässigt* (teoretiskt) (logiskt) kan vi förstå detta utifrån t. ex. kap. 5:2. (Detta återkommer vi till i punkt 169 och 170 samt i kap. 14, punkt 246 och 247.)

Här i Elfte kapitlet kommer Marx att behandla samarbetet eller samverkan. Vi kommer inte att få uppleva någon förändring i den reella naturalformen hos Pm eller hos den enskilde arbetarens (A) arbetsmetod. Tyngdpunkten ligger hos *samarbetet* som sådant. Marx fortsätter (ä. ö.):

> "Beträffande själva produktionssättet (KI, *die Produktionsweise selbst*) skiljer sig t. ex. den begynnande manufakturen från det skråmässiga hantverket knappast på något annat sätt än genom det större antal

arbetare som samtidigt sysselsätts av samma kapital. Skråmästarens verkstad har endast blivit utvidgad. Skillnaden är alltså från början rent kvantitativ . . ."

Vi kommer i stället att koncentrera oss på just denna kvantitet, denna samverkan (KI, *Kooperation*) mellan olika arbetare som tillsammans utgör vad Marx kallar en totalarbetare (KI, *Gesamtarbeiter*) och vars individuella insats är ett led i eller en del (KI, *Glied*) av totalarbetet (KI, *Gesamtarbeit*). Kapitalrubriken lyder ju för övrigt just *samverkan* (KI, *Kooperation*). (På engelska och franska används uttrycket "den kollektive arbetaren".)

Anm. Med uttrycket "die Produktionsweise selbst" avser Marx detsamma som "die bestimmte Art und Weise", (ä. ö.) "det bestämda slaget och sättet" (159/199, BI översätter "den bestämda metod"); *eller* "die reale Art und Weise des Arbeitsprozesses", ä. ö.: "arbetsprocessens verkliga slag och sätt" (ES 617/Res 47, ES översätter "arbetsprocessens reala gång"); *eller* "die reale Arbeitsweise", ä. ö.: "det verkliga arbetssättet" (ES 618/Res 47, ES översätter "det reala arbetssättet"); *eller* "der technologische Prozess" (ES 625/Res 56[IV], ES översätter "den teknologiska processen"). Själva sättet att arbeta eller producera heter alltså hos Marx ofta "själva produktionssättet" (KI, *die Produktionsweise selbst*).

Det betyder att termen produktionssätt hos Marx har en dubbel aspekt. Å ena sidan tenderar det åt begreppet "arbetssätt", men då i uttryck som "die Produktionsweise *selbst*", sv. "själva produktionssättet". Å andra sidan tenderar det åt begreppet "ekonomisk samhällsformation", men då i uttryck som "die kapitalistische Produktionsweise", sv. "det kapitalistiska produktionssättet". Däremot blir ju "produktionssätt" aldrig synonymt med "ekonomisk samhällsformation", utan är förbehållet arbetsprocessens utformning och de förhållanden som råder i produktionsprocessen. Termen "Produktionsweise" har alltså i *Kapitalet* både en snävare och en vidare aspekt, utan att förlora sitt egentliga innehåll, beroende på i vilket sammanhang det används. OBS! Se Bilaga 5.

164

På sid. 283/344 kommer Marx med sin definition av hur han kommer att använda termen "samverkan" (se noten med asterisk) (ä. ö.):

> "Den form av arbete, som består i att många planmässigt arbetar vid sidan av och med varandra i samma produktionsprocess eller i olika men sammanhängande produktionsprocesser, kallas samverkan (KI, *Kooperation*)."

165

Vad innebär då denna *samverkan* som utförs under kapitalistens ledning och kontroll? (Marx använder också orden "samarbete", "direkt samhälleligt arbete" eller "gemensamt arbete".) Ovan i punkt 163 såg vi att samverkan inte nödvändigtvis behövde innebära en förvandling av "själva produktionssättet" (280/341). När jag i punkt 162 behandlade det reella underordnandet av arbetsprocessen under kapitalets värdeförökningsprocess, så var det i samband med utvecklingen av arbetets produktivkraft och produktion av relativt mervärde. Då frågar man sig här i kap. 11: Hur kan samverkan betraktas som en av "det relativa mervärdets särskilda produktionsmetoder" (279/340)? Marx hävdar ju att samverkan som sådan inte innebär någon förändring av själva arbetssättet, av Pm respektive A. Hur kan det då uppstå någon högre produktivitet och relativt mervärde? Marx måste alltså visa att samverkan *som sådan* faktiskt medför en högre produktivkraft hos arbetet. Och åt detta problem ägnar Marx sid. 280—87/341—49. Här skall vi ta upp de första tre av dessa sidor.

a) På vilket sätt upphävs individuella avvikelser i arbetsskicklighet etc. genom samverkan (280—82/341—43)? Vad tjänar en företagare på detta?

b) Vilken är den förändring av "De materiella betingelser under vilka arbetsprocessen äger rum" som sker i och med samverkan? Vad tjänar kapitalisten på den (282II/343)?

c) Varför bör "Hushållningen med produktionsmedel" (283/344) betraktas från två synpunkter?

166

Och Marx fortsätter genomgången av det problem som ställdes i punkt 165 ovan. Vilka faktorer höjer arbetets produktivkraft om arbetsprocessen bedrivs som samverkan? Det rör sig om "skapandet av en produktivkraft, som i och för sig måste vara en masskraft" på samma sätt som "en kavalleriskvadrons angreppskraft" är högre än summan av enskilda kavalleristers förmåga (283/345).

a) En faktor är en "säregen stimulering av livsandarna" (283—84/345). Vad menar Marx med detta?

b) Nästa faktor uppkommer ur den bättre metod som flera arbetare kan använda när de samverkar (284—85/346). Är Marx resonemang rimligt, ty detta är kanske den verkligt avgörande punkten?

c) En ytterligare faktor Marx nämner är "att uppgifterna kan fördelas mellan arbetarna" och produkten produceras på kortare tid (285/347). Det är alltså fråga om tempoarbete. Är Marx resonemang rimligt?

d) Vad menar Marx med "att bestämda arbetsresultat måste uppnås vid bestämda kritiska tidpunkter" (285/347). På vad sätt innebär samverkande arbetare en ny kraftpotens?

e) Vilka är de arbeten som endast kan utföras genom samverkan (286/348)? Vad innebär det "rumsliga"?

167

På sid 286—87/348—49 sammanfattar Marx det hittills sagda. Han har ju nämnt en rad faktorer som medför att samverkan *som sådan* besitter en högre produktivkraft. Men hans poäng är (ä. ö.):

> "Vilken av dessa faktorer det än är, som omedelbart gör sig gällande, så är den ökade produktivkraften, som beror på de mångas samarbete, under alla förhållanden arbetets samhälleliga produktivkraft eller det samhälleliga arbetets produktivkraft (KI, *gesellschaftliche Produktivkraft der Arbeit oder Produktivkraft gesellschaftlicher Arbeit*). Denna uppstår ur samarbetet självt (KI, *entspringt aus der Kooperation selbst*)."

Därmed har han behandlat vad som ställdes som ett problem i punkt 165. Samverkan som sådan har en egen högre produktivkraft än enskilt bedrivet arbete. Samverkan kan alltså åstadkomma att relativt mervärde produceras.

168

Samverkan, arbetsdelning och totalarbetet. Uppmärksamma begreppet "totalarbete" (KI, *Gesamtarbeit*) på sid. 284/346. Att Marx här i kap. 11 utvecklar begreppen *samverkan* och *totalarbete* är ju grunden för den systematiska arbetsdelning (tempoarbete) som kommer att behandlas i kap. 12: ". . . att uppgifterna kan fördelas mellan arbetarna, varigenom uppnås att de olika arbetsmomenten kan utföras samtidigt och produkten alltså framställas på kortare tid . . ." (285/347). I samband med detta påpekar Marx att hans analys i kap. 11 rör "den enklaste formen av gemensamt arbete" (KI, *die einfachste Form gemeinsamer Arbeit*). Det är ju så att samverkan är ett grundläggande drag för *all slags* kapitalistisk produktion. Det förekommer samverkan mellan olika arbetare även när den kapitalistiska produktionsprocessens är mer utvecklad.

Man kan säga att kap. 11, 12 respektive 13 renodlat behandlar var

sin aspekt av det specifikt kapitalistiska produktionssättet. Kap. 11 behandlar *samverkan* och den samhälleliga produktivkraft som uppstår genom mångas planmässiga arbete vid sidan av och med varandra. Senare kommer vi att se att samverkan också kan ske mellan maskiner. Kap. 12 behandlar *systematisk arbetsdelning,* som ju är ett viktigt och framträdande drag i den kapitalistiska produktionen oavsett teknologisk nivå. Kap. 13 slutligen, behandlar teknikens och vetenskapens omvälvning och användning i produktionen, den *moderna storindustrin* där maskiner eller maskinsystem *både* samverkar *och* ingår i en systematisk arbetsdelning. I Marx framställning ser det kanske vid första ögonkastet ut som om han enbart skildrade tre historiska faser. Men det är också så att det är fråga om tre aspekter som existerar samtidigt även i den utvecklade kapitalismen. Framställningen är alltså både historisk och begreppslig, som Marx skriver i början av kap. 11.

Tema: Kapitalistens ledande funktion

169

Kapitalets minimistorlek. Efter att ha konstaterat att samverkan som sådan besitter en högre produktivkraft — det samhälleliga eller gemensamma arbetets produktivkraft — går nu Marx över till ett nytt tema på sid. 287—90/349—52. Han tar upp kapitalistens ledande funktion i förhållande till de enskilda arbetare som han sysselsätter och förenar. Till att börja med utgår Marx från att det behövs en viss minimisumma kapital för att kunna åstadkomma någon samverkan att planmässigt leda arbetet i.

a) Hur kan det komma sig att *antalet* samverkande arbetare beror på storleken av "det kapital som den enskilde kapitalisten kan lägga ut" (287/349)?

b) Marx skriver sedan att det är en "materiell betingelse för samverkan mellan lönarbetare, att större mängder produktionsmedel" är koncentrerade hos den enskilde kapitalisten (287/349). Vad menar Marx med materiell betingelse? Kan inte samverkan äga rum ändå?

c) Vad avser Marx med uttrycket "formellt etablera kapitalförhållandet" (288[1]/350)?

170

En viss minimisumma kapital erfordras alltså (287—88/349—50). Men Marx vill få oss att förstå att det är fråga om två aspekter. Å ena sidan det faktum som vi känner till sedan "tidigare" (Marx syftar på sid.

167[IV]/208 samt 266[III]—67/326—27). (Se punkt 146.) Det krävs en viss minimistorlek på det variabla kapitalet och ett visst antal arbetare för att det skall uppstå något mervärde, för att "formellt etablera kapitalförhållandet" och "förvandla småföretagaren till kapitalist".

Men å andra sidan har kapitalisten utlägg för Pm/c (287/349). Det innebär att en minimisumma konstant kapital blir (ä. ö.) ". . . en materiell betingelse för att många splittrade och inbördes oberoende, individuella arbetsprocesser, skall förvandlas till en kombinerad samhällelig arbetsprocess" (288/350). Den minimisumma kapital som etablerar kapitalförhållandet i produktionen (A/v+Pm/c), blir alltså en materiell förutsättning för att arbetsprocessen skall bli en samverkande arbetsprocess.

Marx utvecklar sin poäng på sid. 288/350. Han anknyter till begreppen formellt och reellt underordnande eftersom det är fråga om dels värdeförökningsprocess (den formella sidan) och dels arbetsprocess (den reella, teknologiska, verkliga sidan) (punkt 163 *Anm.*) (ä. ö.):

> "På liknande sätt tycktes kapitalets kommando över arbetet ursprungligen endast vara en formell (KI, *formelle*) följd av att arbetaren arbetar för och under kapitalisten i stället för att arbeta åt sig själv. Genom många lönarbetares samverkan utvecklas kapitalets kommando till en nödvändig betingelse för att arbetsprocessen överhuvud skall kunna utföras, alltså till en verklig (KI, *wirkliche*) produktionsbetingelse."

171

Den kapitalistiska ledningens dubbla innehåll. Den "oundgängliga" funktionen att "leda, övervaka och förmedla" (288/350) uppstår alltså inte enbart ur det formella etablerandet av kapitalförhållandet. I punkt 87 lät ju Marx kapitalisten ta kommando över arbetsprocessen och dess faktorer Pm och A i historiskt allmän eller ospecificerad form:

> "På liknande sätt tycktes kapitalets *kommando* över arbetet ursprungligen endast vara en formell följd av att arbetaren arbetar för och under kapitalisten i stället för att arbeta åt sig själv."

Men Marx har lämnat det blott formella underordnandet och dess problematik. Här i Fjärde avdelningen har han börjat betrakta Pm och A i mer specifik form, och här i kap. 11 som samverkan. Och det medför följande för "kapitalets herradöme" eller "herravälde" som BI skriver (KI, skriver på båda ställena *Kommando des Kapitals*):

"Genom många lönarbetaras samverkan utvecklas kapitalets kommando till en nödvändig betingelse, för att arbetsprocessen överhuvud skall kunna utföras, alltså till en verklig produktionsbetingelse. Kapitalistens ledning av produktionen blir nu olika oundgänglig som generalens befäl på slagfältet."

Kapitalistens "kommando" har alltså sin rot i kapitalformens värdeförökningsdynamik, P — V — P′, i *värdeförökningsprocessen* och arbetsprocessens blott formella underordnande. Men P — V — P′ innebär också arbetsprocessens *reella* underordnande. Och kapitalistens "kommando" blir därmed tekniskt handgriplig såsom *arbetsledning*. Den kapitalistiska ledningens "dubbla innehåll" går alltså tillbaka på att den kapitalistiska produktionsprocessen är en enhet av arbetsprocess och värdeförökningsprocess (punkt 91).

Detta går nu Marx närmare in på. Läs sid. 288—89/350—51 noga och besvara sedan följande frågor.

a) Hur kan det komma sig att kapitalets herravälde utvecklas till "en nödvändig betingelse, för att arbetsprocessen överhuvud skall kunna utföras, alltså till en verklig produktionsbetingelse" (288/350)?

b) Hur uppstår funktionen att leda och övervaka inom den samverkande arbetsprocessen? Under vilka förhållanden blir denna funktion en "kapitalets funktion" (288/350)?

c) Vilket är kapitalistens "drivande motiv och bestämmande syfte" när han använder den samverkande totalarbetaren (288/350)?

d) Vad menar Marx när han skriver att produktionsmedlen är en "främmande egendom, som lönarbetaren ställs inför" ($288^{IV}/350^{IV}$)?

e) Vad menar Marx när han skriver att "Sammanhanget mellan deras funktioner och deras enhet som produktiv organism ligger utanför dem själva" (289/351)?

f) Vad är det för skillnad på det "ideella" och det "praktiska" sammanhang som möter arbetarna i kapitalets produktionsprocess (289/351)?

g) Vad åsyftar Marx när han skriver att den kapitalistiska ledningen "har ett dubbelt innehåll", men att den till formen är entydig, dvs. despotisk (289/351)?

h) Men Marx framhåller att kapitalisten på ett senare utvecklingsstadium frigör sig från arbetet att leda och övervaka den teknologiska arbetsprocessen. Det uppstår ett särskilt skikt av lönarbetare som utför denna funktion. Vad kännetecknar dem (289/351)?

i) Hur kan Marx hävda att kapitalisten "blir industrichef därför att han är kapitalist" (290/352)? Varför är det inte tvärtom? OBS! Det

finns inga historiskt rena Pm och A. Är båda dessa faktorer *varor* som går att köpa för pengar, så *är* de redan c och v, dvs. kapital! Finns det lönarbete, och finns det Pm som konfronterar lönarbetaren som främmande egendom, *så är kapitalförhållandet redan upprättat!*

Tema: Kapitalets produktivkraft eller arbetets?

172

Produktivkraft gratis. På sid. 290/352—53 genomför Marx ett resonemang om kapitalistens utlägg för Pm och A i förhållande till den högre produktivkraften hos det samverkande arbetet. Kärnpunkten är att kapitalisten betalar för varje individuell arbetskraft, precis som om han anställde ett antal isolerat arbetande arbetare. *Han betalar alltså ingenting för den högre produktivkraft som ligger i samverkan som sådan.* Därför kan lätt den illusionen uppstå att den högre produktivkraft som åstadskommes är något inneboende i *kapitalet* i stället för hos arbetet.

a) Varför är arbetarna "isolerade från varandra" i och med att de är "oberoende personer"?

b) Varför träder arbetarna "i förhållande till ett och samma kapital men inte till varandra"?

c) Varför har de "redan upphört att tillhöra sig själva" när de börjar sin samverkan?

d) I vilket förhållande träder de samverkande arbetarna till varandra under socialismen "ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft" (68/92)?

e) Hur kan det komma sig att "arbetets samhälleliga produktivkraft utvecklas utan vederlag" åt kapitalisten?

173

Historiskt specifikt och historiskt allmänt. Marx sammanfattar (290/353):

> "Då arbetets samhälleliga produktivkraft inte kostar kapitalet något, medan å andra sidan inte arbetaren kan utveckla den, innan hans arbete tillhör kapitalet, förefaller (KI, *erscheint*) den att vara en produktivkraft, som kapitalet äger av naturen, som dess inneboende produktivkraft."

Men för Marx kan inte "kapital" ha någon produktiv kraft. Det sam-

hälleliga arbetets produktivkraft är i stället en egenskap hos det samverkande arbetet som sådant, *oavsett dess eventuella historiska form.*

Och här är åter en punkt där Marx vill få oss att inse den kapitalistiska produktionens särdrag till skillnad från andra historiska former. Som oftast när han vill låta kapitalismens säregenhet framstå i kritisk relief, använder han som bakgrund den europeiska medeltiden, det gamla Indien eller den framtida socialismens möjlighet. Här sker det på sid. 290—91/353—54. Marx visar att den ökade produktivkraften hos samverkande arbete inte är något unikt för kapital och kapitalism. Den är i stället något som återfinns i många olika samhällsformer.

Det finns emellertid ett historiskt faktum som förstärker illusionen att kapitalet i sig besitter en högre produktivkraft. Kapitalismen har ju historiskt uppstått "i motsättning till bondehushållningen och det oavhängiga hantverket" skriver Marx, och fortsätter (291^{IV}/354) (ä. ö.):

> "I förhållande till dem ter sig (KI, *erscheint*) kapitalistisk samverkan inte som en särskild historisk form av samverkan, utan i stället verkar (KI, *erscheint*) samverkan själv vara en säregenhet hos den kapitalistiska produktionsprocessen och en för den specifik och särskiljande historisk form."

174

Sammanfattning. Sid. 292/354—55 ägnar Marx åt att sammanfatta. Han fastslår att *samverkan,* och den därigenom uppkomna särskilda produktivkraften, är ". . . den första förändring som den verkliga arbetsprocessen undergår, genom sin subsumtion under kapitalet" (KI, *die erste Änderung, welche der wirkliche Arbeitsprozess durch seine Subsumtion unter das Kapital erfährt*) (292^{I}/354^{III}) (ä. ö.).

Denna viktiga mening skall nu inte vara svår för oss att förstå. Vi känner till vad Marx menar med "verklig arbetsprocess". Vi känner också till vad han menar med dess "subsumtion" (KI, *Subsumtion*) eller "underordnande" (KI, *Unterordnung*) under den kapitalistiska produktionsprocessens "drivande motiv och bestämmande syfte" (288/350), värdeförökningen, P — V — P′.

BIHANG TILL ELFTE KAPITLET

Bredvidläsning till kap. 11–13

Dencik, Herlitz, Lundvall, s. 60—67.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 5:1—3, s. 82—97.

Anschauungsmaterial, s. 31—32.
Lehrbuch, kap. 13 och 14, s. 184—208.
Politische Ökonomie, kap. 4.4, s. 108—13.
Dillard, kap. 14.
(Övrig bredvidläsning till kap. 11—13 anges i Bihang till Trettonde kapitlet.)

Fördjupade studier till kap. 11

Formellt och reellt underordnande (punkt 162)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 205—11, 264—70/GrP 297—304, 359—65, Gr 582—86/GrP 690—94.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 82—87, 235—36, 253—54.
Resultate (1863—65): ES 592[I]/Res 15[IV]—16[I], ES 609—10/Res 37[I], ES 616—31/Res 45—64 (OBS!).

b) Sekundärlitteratur

Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 130—35, 96—117.
Balibar (1974), s. 124—29/Maspero s. 124—28.
Braverman (1974), kap. I:1.
Lehrbuch, kap. 15.2
Mendner (1975), Första delen kap. I:2.
Schanz (1977), s. 43—50, *Schanz (1973)* s. 182—87.
Wygodski (1970), s. 110—12.

Enkel samverkan (punkt 163)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 229—37.

b) Sekundärlitteratur

Autorenkollektiv 1973, s. 120—26.
Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 130—35.
Mendner (1975), Andra delen, kap. I:1.
Rosdolsky 1968, kap. 17, s. 278—82, de första fem sidorna.

Det "dubbla innehållet" i kapitalistens ledande funktion (punkt 169–171)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Till kritiken (1861–63), häfte I–V 1861–62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 236.
Till kritiken (1861–63), häfte VI–XV, XVIII (Teorier om mervärdet): ES 195–96/ThM 1 s. 365–66/ThS 1 s. 389–90; ThM 3 s. 309, ThS s. 315.
Tredje boken: BIII 347–53/KIII 395–401/CIII 382–88; samt kap. 27.

b) Sekundärlitteratur

Autorenkollektiv (1973), s. 199–209.
Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 103.
Braverman (1974), kap. I:2.
Mauke (1970), s. 85–91.
Tronti (1966), Erste hypothesen (2), s. 98–108.

Produktivkraft "gratis"; kapitalets mystifikation eller fetischkaraktär i produktionsprocessen (punkt 172, 173)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857–58): Gr 215–16, 259–64, 270–76/GrP 308–09, 354–58, 365–70, Gr 586/GrP 694–95.
Till kritiken (1861–63), häfte I–V 1861–62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 146–49, 234–35, 253–54, 294–95.
Till kritiken (1861–63), häfte VI–XV, XVIII (Teorier om mervärdet): ES 195–98/ThM 1 s. 365–68/ThS 1 s. 389–92.
Resultate (1863–65): ES 592^{IV}–94, 595–602, 620–21, 643–48 OBS!/ Res 16–18, 20–29, 50, 77–84 OBS!
Tredje boken: BIII 732/KIII 835/CIII 826–27.

b) Sekundärlitteratur

Autorenkollektiv 1973, s. 142–47.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 5:4, s. 97–103.

Arbetsdelning och manufaktur

175

Inledande. I kap. 12 fortsätter Marx sin undersökning av den "förändring som den verkliga arbetsprocessen undergår genom sitt underordnande under kapitalet" (292/354) (ä. ö.). I kap. 11 betraktade han samverkan, den historiska och begreppsliga utgångspunkten. Nu skall vi närmare gå in på hur den samverkande totalarbetaren och själva samarbetet utvecklas när det är underordnat under kapitalet. Historiskt skulle man således kunna kalla manufaktur och arbetsdelning för arbetsprocessens "andra förändring". Begreppsligt utgör den systematiska arbetsdelningen den kapitalistiska arbetsprocessens andra aspekt (punkt 168).

12:1. Manufakturens dubbla ursprung

176

Som framgick av kap. 11 öppnar sig vid samverkan möjligheten att öka arbetets produktivkraft genom att dela upp totalarbetsprocessen i olika moment (punkt 166 c och 168). Man låter de enskilda arbetarna utföra var sitt moment eller tempo. Specialisering och arbetsdelning införs. Här i kap. 12 skriver Marx (293/356) (ä. ö.):

> "Den samverkan, som grundar sig på arbetsdelning, får sin klassiska gestalt i manufakturen. Som karakteristisk form för kapitalistisk produktionsprocess härskar den ... från mitten av 1500-talet till sista tredjedelen av 1700-talet."

För att mest renodlat kunna betrakta aspekten systematisk arbetsdelning går vi alltså tillbaka till manufakturperioden.

Anm. Genomgående i BI sker en osystematisk översättning av tyskans *Kapital, kapitalistische Produktion, kapitalistische Produktionsprozess* och *kapitalistische Produktionsweise.* De översätts omväxlande ordagrant, omväxlande med *varandras* motsvarande svenska uttryck. I citatet ovan står det t. ex. i BI "kapitalistiska produktionens". Därför bör man se upp varje gång man i den svenska texten stöter på något av dessa uttryck. Risken är att översättningen upprättar ett annat sammanhang mellan begreppen än det som finns i det tyska originalet (punkt 78 och 163 *Anm.*).

177

Manufakturen uppstår på två "rakt motsatta" sätt, skriver Marx (293/357). Det är två olika sätt att indela totalarbetsprocessen i delmoment. Det första sättet kallar Marx "olikartat" (KI, *verschiedenartig*) och det andra "likartat" (KI, *gleichartig*) (294—95/358). Vad är det för skillnad mellan dessa?

Anm. Sv. övers. missar denna motsatsställning som ju är språkligt enkel och slagkraftig. Som översättning för *gleichartiger Handwerker* skriver BI "hantverkare från samma fack" (294—95/358). Detta är naturligtvis en småsak, men förutom att det fördunklar Marx enkla idé, får det olyckliga konsekvenser längre fram i kapitlet. (Se punkt 181).

178

Men oavsett på vilket sätt manufakturen har uppkommit, så är dess resultat "systematisk arbetsdelning", "samarbetande hantverkare" (294/357—58), "en produktionsmekanism, vars organ är människor" (295/358), eller som det heter i början av kap. 12:2, en "sammansatt totalarbetare" (KI, *kombinierte Gesamtarbeiter*), som består av "delarbetare" (KI, *Teilarbeiter*) (295/359). (Se punkt 163 och 168.)

12:2. Delarbetaren och hans verktyg

179

I kap. 12:2 utvecklar Marx på vad sätt "arbetets produktivkraft stegras" (295/359) genom arbetsdelning inom den samverkande totalarbetaren. Ökningen av produktivkraften härrör för det första från det som konstaterades i slutet av kap. 12:1 (295/359):

> ". . . är denna arbetsdelning ett slags samverkan, och många av dess fördelar beror på samverkans allmänna väsen, inte på den speciella form den får i manufakturen."

Och orsakerna till att samverkan har en högre produktivkraft studerade vi i kap. 11 (punkt 166 och 168).

Men för det andra beror den ökade produktivkraften på det som särskilt behandlas här i kap. 12:2. Å ena sidan utvecklas arbetsprocessens subjektiva faktor genom specialiseringen och arbetsdelningen. Arbetarnas kunnighet och skicklighet ökas, och denna kunskap överförs mellan generationerna (295—97/359—61). Å andra sidan utvecklas Pm (arbetsprocessens objektiva faktor) genom att de hantverksmässiga verktygen förändras och specialiseras (297—98/361—62). Varför och hur?

180

Kap. 12:2 slutar med orden (298/362): "Detaljarbetaren och hans verktyg utgör manufakturens enkla beståndsdelar". Med det menar Marx att när produktionsprocessen är *manufaktur,* dvs. samverkan med arbetsdelning på hantverksnivå, talar vi inte längre som i kap. 5—8 om arbetsprocessens faktorer Pm och A i historiskt-teknologiskt obestämd form. I kap. 11 konstaterade Marx hur det hantverk som kapitalet historiskt finner *reellt underordnas* till samverkan. I kap. 12 fortsätter det *reella underordnandet.* Pm och A omformas så att de får en specifik teknologisk form. Och denna specifika form är just detaljarbetaren och hans förfinade, men ännu hantverksmässiga, verktyg (punkt 161).

Men det är självklart att när utvecklingen och omformningen av Pm och A äger rum, så inträder nya former av själva samarbetet mellan de samverkande delarbetarna. Produktionsprocessens helhet organiseras i motsvarande nya former. "Vi skall nu studera manufakturen som helhet", skriver Marx (298/362) när han avslutar kap. 12:2 och går över till 12:3.

12:3. Manufakturens bägge grundformer – heterogen och organisk manufaktur (ä. ö.)

181

I kap. 12:3 analyseras de "två grundformer" (298/362) som produktionsprocessens helhet har under manufakturen. Marx skiljer mellan "heterogen" och "organisk" manufaktur.

a) *Heterogen manufaktur.* Produkten, t. ex. ett lokomotiv eller en klocka, tillverkas genom att ett antal färdigarbetade olika detaljer sammanfogas. Varje detalj görs färdig av en viss delarbetare och "endast ett fåtal av urets delar löper genom olika händer, och alla dessa membra disjecta samlas först när de nått fram till den man, som förenar dem till en mekanisk helhet" (298/363).

b) *Organisk manufaktur.* Den presenterar Marx så här (299/364) (ä. ö.):

> "Det andra slaget av manufaktur, dess fulländade form, producerar artiklar som genomlöper sammanhängande utvecklingsfaser, en hel rad olika stadieprocesser, såsom t. ex. ståltråden i synålstillverkningen, som bearbetas av 72 och t. o. m. upp till 92 olika delarbetare."

I detta exempel går varje enskilt nålämne på sin vandring från ståltråd till färdig nål genom *alla* arbetarnas händer. De utför var sitt handgrepp som är stadier på nålens väg till färdig produkt.

c) Varför kallar Marx "det andra slaget av manufaktur", dvs. den organiska, för manufakturens "fulländade form"? Och vad ligger det i så fall för ofulländat i den heterogena manufakturen (298—99/363—64)?

Anm. Sv. övers. är litet olycklig eftersom rubrikens tyska "heterogene" respektive "organische" i BI översatts med "likformig" och "olikformig". Det olyckliga ligger å ena sidan i att det får oss att associera till kap. 12:1 om de olika sätten för manufakturens ursprung (se anm. i punkt 177). Å andra sidan uppstår ett annat problem. Det är nämligen så att när Marx talar om "det första slaget av egentlig manufaktur" (298/362) respektive "det andra slaget av manufaktur" (299/364) så syftar han ju på rubrikens "heterogen" respektive "organisk". I den sv. övers. blir denna syftning helt obegriplig om det första slaget uppfattas som "likformig" och det andra slaget som "olikformig", som ju står på första respektive andra plats i rubriken. Om BI:s association till terminologin i 12:1 skulle ha någon relevans borde de ha stått tvärtom.

182

På sid. 299—303/364—70 går Marx slutligen igenom hur manufakturen i jämförelse med hantverket ökar arbetets produktivkraft. Denna beror ju på "manufakturens allmänna samarbetskaraktär" (KI, *allgemeine kooperativen Charakter der Manufaktur*) (299/364) (se punkt 179). Och i resten av avsnittet koncentrerar sig Marx mer i detalj på "sammanhanget mellan de isolerade funktionerna". Han behandlar det specifika slag av sammanhang som råder mellan de samverkande delarbetarna. Vilka är manufakturens landvinningar? Vilka är dess begränsningar?

183

Uppmärksamma vad Marx skriver om "den av många delarbetare sammansatte totalarbetaren själv" (303—04/369), samt om delarbetarnas "naturanlag", "ensidighet", "specialitet" och indelningen dels i den "hierarkiska rangordningen", dels i "okvalificerade och kvalificerade" (303—05/369—71). Jfr. t. ex. glashyttan (302/367) med skildringar från Vallon-smedjan i Sverige och dess arbetsdelning och lönesystem. Vad är landvinningar med specialiseringen? Vad är begränsningar?

12:4. Arbetsdelning inom manufakturen och arbetsdelning i samhället

184

Inledande om samhälleliga band. Begreppet "arbetsdelning" är hos Marx knutet till djupare problem än vad man kanske tänker på i för-

stone. I punkt 71 omnämndes de historiska förutsättningarna för varan som rikedomsform. Dessa utgörs ju av samhällelig arbetsdelning och enskilt bedriven produktion. Men genom varuutbytet sammanbindes de olika produktionsverksamheterna till ett samhälle. Detta har vi tidigare talat om som *samhälleliga band* eller *samhällelighet*. I punkt 21—24 och 42 behandlades den samhällelighet som är knuten till rikedomsformen den enkla varan, och i punkt 43 behandlades den samhällelighet som är knuten till rikedomsformen kapital. Detta sammanfattades i punkt 102 och 103. (OBS! Detta är en kärnpunkt.)

Just här i kap. 12:4 utvecklar Marx närmare de två slag av samhälleliga band som jag framhävde i punkt 102 och 103. Han talar om "sammanhanget" i samhället och "sammanhanget" i verkstaden.

185

"Sammanhanget" (samhälleliga band) i samhället. På sid. 306—07/372—73 talar Marx om "arbetsdelningen inom samhället" och dess förutsättningar. Marx skriver om "byte av arbetsprodukter" (306/372) och hur det historiskt uppstår, inte främst mellan privatpersoner utan mellan olika samhällen. Detta mötte vi tidigare i kap. 2 på sid. 77/112. Marx sammanfattar (306/372) (ä. ö.):

> "Varuutbytet (KI, *Austausch*) skapar inte produktionssfärernas olikhet, utan sätter de olika sfärerna i förbindelse med varandra och förvandlar dem så till . . . delar i en samhällelig totalproduktion (KI, *gesellschaftlichen Gesamtproduktion*). Här uppstår den samhälleliga arbetsdelningen genom varuutbytet . . . sammanhanget mellan olika arbeten förmedlas genom att produkterna bytes som varor (KI, *der Zusammenhang der verschiedenen Arbeiten durch den Austausch der Produkte als Waren vermittelt wird*)."

Och Marx leder oss fram till slutsatsen (308—09/375—76):

> "Men vad är det som åstadkommer sambandet (KI, *Zusammenhang*) mellan kreatursuppfödarens, garvarens och skomakarens oavhängiga arbeten? Det är att deras respektive produkter förekommer som varor."

a) Vad är ursprunget till "produktionssfärernas olikhet"? Hur växer denna olikhet fram (306/372—73)? (Se 1. Mos. 4:9—23 om hur Gamla testamentet förklarar arbetsdelningens uppkomst.)

b) Vilken betydelse har "skillnaden mellan stad och landsbygd" enligt Marx (307/373)?

c) Varför menar Marx att faktorn "befolkningstäthet" är något relativt i detta sammanhang (307/373)?

d) På vad sätt fick den "geografiska arbetsdelningen" en ny impuls genom manufakturens arbetsdelning (308/374—75)?

e) Vad kännetecknar en "fri" människa, menar uppenbarligen A. Ferguson (308/375)? (Jfr. punkt 183.) Skulle det inte vara "frihet" om man som konsument har "valfrihet" att välja mellan varor som *andra* producerat?

186

"Sammanhanget" (samhälleliga band) mellan delarbetarna inom verkstaden. När det å andra sidan gäller "arbetsdelningen inom manufakturen" (306/372) så fortsätter Marx (309/376):

> "Vad är det däremot som karakteriserar den manufakturmässiga arbetsdelningen? Att delarbetaren inte producerar någon vara. Det är först delarbetarnas gemensamma produkt som förvandlas till vara. Arbetsdelningen inom samhället förmedlas (KI, *ist vermittelt*) genom köp och försäljning av olika arbetsgrenars produkter, medan delarbetenas sammanhang (KI, *der Zusammenhang der Teilarbeiten*) i manufakturen förmedlas genom olika arbetskrafters försäljning till samme kapitalist, som använder dem som kombinerad arbetskraft (KI, *kombinierte Arbeitskraft*)."

Kapitalisten och hans funktion att "leda, övervaka och förmedla" är det som "förmedlar kontakten mellan de olika verksamheterna" läste vi i kap. 11 (288/350). (Se punkt 170 och 171.) Och på sidan därefter uttryckte Marx denna funktion glasklart (289/351):

> "Lönarbetarnas samverkan är . . . ett verk av det kapital som använder dem samtidigt. Sammanhanget (KI, *Zusammenhang*) mellan deras funktioner och deras enhet som produktiv organism ligger utanför dem själva, i kapitalet, som för dem tillsammans och håller dem tillsammans. Sammanhanget mellan deras arbeten, möter dem därför ideellt som kapitalistens plan, praktiskt som hans auktoritet, som en främmande viljas makt som underordnar deras verksamhet sina syften."

187

På sid. 309—10/376—77 finns en viktig passage som bör studeras noga. Marx jämför den "samhälleliga arbetsdelningens anarki" med den "manufakturmässiga arbetsdelningens despoti". Med det första uttrycket menar Marx konkurrensen mellan de olika kapitalisterna; "hungern" efter mervärde och kapplöpningen efter extramervärde (punkt 156);

allas kamp mot alla. Med det andra uttrycket syftar Marx på den kapitalistiska ledningens despoti (punkt 170 och 171).

(Det kan kanske vara litet svårt att förstå vad Marx menar med "värdelagen", "marknadspriser" etc. Det beror på att vi ju ännu inte har studerat *Första boken* kap. 1—3 närmare, och inte heller *Tredje boken* kap. 8—12, där ju dessa problem utreds. Se punkt 155).

Och denna passage mynnar ut i frågan varför inte produktionen i hela samhället, och inte bara produktionen i den kapitalistiska verkstaden, kan genomföras under "medveten samhällelig kontroll och reglering" (310/377).

188

Nedtill på sid. 310/377 skriver Marx om förhållandet mellan anarki i den samhälleliga produktionen under kapitalismen, och despoti, plan och auktoritet i den manufakturmässiga verkstaden. Han skriver att de "betingar varandra". Vad han menar är underförstått i texten på sidan före, men det kan förtydligas genom innehållet i punkt 42, 43, 102 och 103 om *varans* samhälleliga band och *kapitalets*. Mer allmänt framträder ju detta förhållande som ett resultat av hela *framställningen*: från kap. 1—3 om varan och penningen, över kap. 4 om kapitalets allmänna formel (P — V — P′), till kap. 11—13 om produktionsprocessens specifika kapitalistiska form. Kapitalets *värdeförökningsprocess* sker ju å ena sidan på grundval av *varans* samhällelighet och värdelagen, vilket medför konkurrens mellan olika kapital. Å andra sidan sker kapitalets värdeförökning genom att *arbetsprocessen* underordnas under dess "drivande motiv och bestämmande syfte" (288/350), vilket leder till despoti inom verkstaden.

189

Men vad Marx egentligen vill göra med resonemanget på sid. 310—13/377—80 är att fördjupa vår förståelse för förhållandet mellan samhällets "sammanhang" i sin helhet (rikedomsform, egendomsform) och verkstadens "sammanhang", dvs. "själva produktionssättet". Han vill få oss att förstå vad som är historiskt allmänt i detta, och vad som är historiskt specifikt. Därmed kan vi också börja reflektera över en "högre samhällsform" (521/618) i raden av den mänskliga historiens samhällsformer — den gemenskapsbaserade kommunismen.

På sid. $310^{III}/377^{III}$ möter Marx argumentet från "fabrikssystemets begeistrade apologeter", att varje planmässig organisation av det samhälleliga arbetet nödvändigtvis skulle medföra att hela samhället förvandlades till en despotisk fabrik. Det är inte alls nödvändigt, menar

Marx. Verkstadens specialiserade arbetsdelning och auktoritära disciplin är en nödvändig följd av att produktionen är underordnad kapitalets drivande motiv och bestämmande syfte — värdeförökningen. Ensidig specialisering och auktoritär disciplin är inte något som följer av planmässighet i allmänhet. De är i stället följden av den *historiskt specifika planmässighet* som råder i kapitalistens verkstad (punkt 171). Detta kan visas genom historiska exempel. Alltså kan inte ett sådant argument anföras mot socialisternas krav på gemensamt ägande av produktionsmedlen och planerad ekonomi, mot kravet på "allmän planmässig organisation av det samhälleliga arbetet" (310/377). På de följande sidorna av kap. 12:4 utvecklar Marx sitt motargument med historiska exempel (310—11/377—78) (ä. ö.):

> "Medan den samhälleliga arbetsdelningens anarki och den manufakturmässiga arbetsdelningens despoti betingar varandra i ett samhälle med kapitalistiskt produktionssätt (KI, *Gesellschaft der kapitalistischen Produktionsweise*), så uppvisar tidigare samhällsformer (KI, *frühere Gesellschaftsformen*) ... å ena sidan bilden av plan- och auktoritetsmässig organisation av det samhälleliga arbetet, medan å andra sidan arbetsdelningen inom verkstaden är helt otänkbar, eller bara kan utvecklas i dvärggestalt eller sporadiskt och tillfälligt."

Som sitt första exempel tar Marx den gamla "indiska bykommunen" (KI, *Indischen Gemeinwesen*) (311/378). I stället för det privata ägandets skiljande av jorden från de arbetande råder "gemensamt ägande" (KI, *gemeinschaftlicher Besitz*). Vidare utgörs produkterna inte av varor utan produktionen bedrivs för omedelbara behov, åtminstone till sin huvuddel. I detta samhälle är det så att "samhällsmekanismen (KI, *der Gesellschaftsmechanismus*) uppvisar planmässig arbetsdelning" (311/379), medan arbetsdelning i verkstaden liknande manufakturens är otänkbar. Och den despoti som är knuten till den kapitalistiska manufakturen förekommer heller inte: "varje hantverkare ... traditionellt ... gör allt arbete som tillhör hans fack ... självständigt och utan att erkänna någon auktoritet i sin verkstad" (312/379).

Marx andra exempel är från den europeiska medeltidens skråförordningar. Där finns också en slags samhällelig plan, en styrning av hur mycket som får produceras och hur många som får producera. Därmed saknas i skråhantverkets samhälle en av kapitalismens grundläggande förutsättningar. Visserligen existerar de producerade produkterna som varor, men man kan "inte köpa arbetet som vara" (312/380). Detta gäller naturligtvis också i den indiska bykommunen, där var och en har sin syssla och sin andel av samfällighetens totalprodukt. Men att säga

så är ju detsamma som att konstatera att i dessa två äldre samhällsformer saknas en annan av kapitalismens grundläggande förutsättningar. Det är arbetarens skiljande från produktions- och därmed livsmedlen, "nämligen produktionsmedlens självständighet (KI, *Verselbständigung der Produktionsmittel*) som kapital i förhållande till arbetaren" (312/380) (jfr punkt 171 d). Sålunda kan Marx avsluta sitt argument med att fastslå (312—13/380) (ä. ö.):

> "Medan arbetsdelning inom ett samhälles helhet (KI, *im ganzen einer Gesellschaft*), oavsett om det förmedlas av varuutbyte eller inte, tillhör de mest olikartade ekonomiska samhällsformationer (KI, *ökonomischen Gesellschaftsformationen*), så är den manufakturmässiga arbetsdelningen en alldeles specifik skapelse av det kapitalistiska produktionssättet (KI, *der kapitalistischen Produktionsweise*)."

Ett litet tillägg bara. Vi får inte tro att Marx ser den Indiska bykommunen som ett kommunistiskt (lat. *communis,* gemensam) ideal att återvända till. Tvärtom. I sådana äldre samhällsformer har "yrkenas specialisering" utvecklats "organiskt (KI, *naturwüchsig*), sedan utkristalliserats och slutligen blivit lagfäst" ($310^{IV}/377^{IV}$), och "den lag (KI, *Gesetz*) som reglerar kommunarbetets delning, verkar här med en naturlags (KI, *Naturgesetz*) orubbliga auktoritet" (312/379). Det är alltså fråga om samhällen där människorna *inte* har medveten kontroll över samhällsbildning och samhällsutveckling. Dessa samhällen har heller inte frigjorts från organiskt framvuxen tradition, religion, naturmystik och naturens materiella inverkan (regn, sol, översvämningar etc.). Först i och med kapitalismens storindustri, teknik och vetenskap skapas den reella (materiella, verkliga) grundvalen för en "högre samhällsform" (KI, *die reale Basis einer höheren Gesellschaftsform*) (521/618). (Jfr. punkt 228 och 242.)

12:5. Manufakturens kapitalistiska karaktär

190

Kap. 12:5 är en sammanfattning av hela kap. 12 och därför återkommer flera temata som tidigare behandlats. I första stycket resonerar Marx sig fram till att det är en "lag (KI, *Gesetz*) som härrör ur manufakturens karakteristiska teknik" (313/381) (ä. ö.), att samhällets produktionsmedel (Pm) och existensmedel (Lm) i ökande omfattning övergår till kapitalform, alltså blir kapital. Både Pm och Lm skulle alltså i ökande omfattning bli produkter av kapitalistiska produktionsprocesser

och säljas som kapitalistiskt producerade varor. Vilka är leden i Marx' resonemang när han uppställer denna "lag"?

Det viktiga med denna lag är ju att Marx utifrån det övergripande temat i Fjärde avdelningen, inte bara kan konstatera en lag om att produktivkraften ständigt höjs (se punkt 157), utan också en lag som visar på mekanismer varigenom det kapitalistiska produktionssättet kan breda ut sig och undanträng andra samhällsformer och deras produktionssätt.

Tema: Den specifikt kapitalistiska formen hos produktionsprocessen

191

Kapitalet som en teknologisk nödvändighet. Men utvecklingen av arbetets produktivkraft, produktionssättets omvälvning, bär också på andra konsekvenser. I Elfte kapitlet påpekade Marx att "kapitalets herradöme över arbetet" utvecklas till "en nödvändig betingelse för att arbetsprocessen överhuvud skall kunna utföras" (288/350). (Se punkt 170 och 171). Temat tas upp här i kap. 12:5, sid 313—14/381—82.

Genom specialiseringen och arbetsdelningen blir arbetaren oförmögen att utföra produktivt arbete själv. "Medan arbetaren från början sålde sin arbetskraft till kapitalet, för att han saknade de materiella medlen för att producera varor, så . . ." skriver Marx (314/382[I]). Med det uttrycket avser han egendomslösheten vad gäller Pm och Lm som skildras i punkt 67—71, 87—88, 105. Men meningen fortsätter (314/382):

> ". . . så vägrar nu hans egen arbetskraft att göra tjänst, om den inte säljes till kapitalet. Den fungerar nu endast i ett sammanhang, nämligen i kapitalistens verkstad, och detta sammanhang existerar först efter arbetskraftens försäljning."

I och med utvecklingen av arbetets produktivkraft och arbetsprocessens reella underordnande under kapitalet, blir också arbetarklassens beroendeställning allt fastare rotad. *Kapitalet och kapitalismen blir en teknologisk och historisk nödvändighet för samhällets liv.* Utan kapitalister ingen produktion! Totalarbetaren kan inte styra sig själv och sin produktionsprocess. Man har alltså i och med manufakturen *inte* nått den historiska nivå, där det börjar bli möjligt att avskaffa kapital som samhällelig egendomsform (rikedomsform) och kapitalister som ledare av produktionsprocessen. Men detta stadium uppnås i och med storindustrin, vilket vi återkommer till i kap. 13, punkt. 228.

192

Specialiseringens "förkrympning" av arbetaren och Marx humanism. På sid. 313—14/381 kan vi läsa följande passage (ä. ö.):

"Medan enkel samverkan (KI, *einfache Kooperation*) i stort sett låter den enskilde fortsätta att arbeta på samma sätt som förut, omskapar manufakturen arbetssättet (KI, *Arbeitsweise)* från grunden och griper tag i (KI, *ergreift*) den individuella arbetskraften vid dess rötter. Den förkrymper (KI, *verkrüppelt,* sv. eg. "göra till krympling") arbetaren till en abnormitet, i det att hans detaljskicklighet utvecklas drivhusmässigt genom att undertrycka en hel värld av produktiva böjelser och anlag hos honom . . ."

Jag har fört in detta citat därför att den svenska översättningen enligt min mening förborgerligar det säregna och storartade med Marx humanism. BI har översatt *verkrüppelt den Arbeiter in eine Abnormität* med "förkväver arbetarens normala utveckling". För Marx finns det emellertid enligt min mening ingen "normal" eller "naturlig" utveckling av människans anlag. För Marx finns det ingen evig "mänsklig natur". Detta är ju den borgerliga humanismens begränsade uppfattning. Man postulerar något som "naturligt" och mäter sedan *avvikelser* från detta "naturliga". (Se t. ex. J. Benthams "normalmänniska" i not 63 till kap. 22:5!) Men *avvikelserna* kan definitionsmässigt endast vara negativa. *Bättre än "det naturliga" kan det inte bli*! I motsats till denna begränsade humanism är Marx humanism positiv och *oändlig.* Det finns ingen annan gräns för vad som är människovärdigt, än den objektiva möjlighet till gott liv för varje människa som *varje nivå av den samhälleliga historiska utvecklingen kan erbjuda*! Det är alltså meningslöst för Marx att moralisera över manufakturens abnormiteter. Han konstaterar att det *är* abnormt men att kapital och kapitalism är både teknologiskt och historiskt nödvändigt. Det finns inget alternativ. Däremot blir det alltmer meningsfullt att moralisera över kapitalismen på ett senare stadium. Efterhand framföder kapitalismen allt fler element som tillsammans bildar en reell grundval för en högre samhällsform. Men trots det undandras människorna de objektiva möjligheter till ett bättre liv som frambringas (kap. 13:4). På det stadium där kapitalismen blir till en boja för mänskligheten fortsatta framåtskridande, där blir Marx entydig i sin dom.

193

Åtskillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete. På sid. 314/382 tar Marx upp det manuella arbetet samt "produktionens andliga potenser" såsom "kunskaper, insikter och viljestyrka". "Vad delarbetarna förlorar samlas i stället hos kapitalet", skriver Marx, och antyder huvuddragen i denna åtskillnadsprocess (KI, *Scheidungsprozess,* BI övers.

"differentieringsprocess"). Processen som skiljer manuellt och intellektuellt arbete från varandra går från enkel samverkan, över manufakturens förkrympta delarbetare fram till storindustrin. Vilka är de huvuddrag i denna åtskillnadsprocess som vi hittills känner (punkt 171, 191—193)?

Anm. Jag vill bara fästa uppmärksamheten på en oegentlighet i BI:s övers. på sid. 317[I]/385, som kan fördunkla meningen med Marx kapitelindelning. BI skriver "Det samarbete eller den manufaktur som grundas på arbetsdelning . . ." I originalet står: *Die auf Teilung der Arbeit beruhende Kooperation oder die Manufaktur . . .*, sv. "den samverkan som grundas på arbetsdelning, eller manufaktur . . .". Marx opererar alltså med *tre sorters samverkan,* enkel samverkan (kap. 11), samverkan grundad på arbetsdelning (kap. 12) samt samverkan grundad på maskineri (kap. 13). Se punkt 168.

194

Å ena sidan historiskt framsteg, å andra sidan förkrympning och exploatering. Läs noga sid. 317—18[I]/385—86. Vad är det hos manufakturen som gör att Marx kan beteckna den som ett "historiskt framsteg"? Vidare betecknas den som "en specifikt kapitalistisk form för den samhälleliga produktionsprocessen" (KI, *spezifisch kapitalistische Form des gesellschaftlichen Produktionsprozesses*). Men eftersom den är kapitalistisk medför den å andra sidan negativa konsekvenser. Vilka är de? Varför uppträder de? Denna märkliga dubbelhet går tillbaka på den kapitalistiska produktionsprocessens dubbelkaraktär som arbetsprocess och värdeförökningsprocess (punkt 91). Vad gäller storindustrin återkommer Marx till detta mer utförligt i kap. 13:4 (punkt 224—228).

Tema: Manufakturens historiska begränsningar

195

På sid. 320—21/389—90 behandlar Marx ett viktigt tema och dessa sidor är värda ett noggrannt studium.

> "Under den egentliga manufakturperioden, dvs. den period, då manufakturen är det kapitalistiska produktionssättets härskande form, stöter den fullständiga utvecklingen av dess säregna tendenser på många slags hinder."

Vi skall närmare granska dessa hinder och begränsningar.

a) Varför strandar tendensen till utveckling av specialiseringen av de arbetande på "de manliga arbetarnas vanor och motstånd"?

b) Varför "kämpar kapitalet oupphörligt med arbetarnas motstånd"?

c) Hur förklarar "vännen" Andrew Ure till skillnad från Marx arbetarnas motspänstighet? Vad syftar Ure på?

d) Vad är det för en "ordning" som åstadkoms av Arkwright? Vilken är denne mans betydelse i kapitalismens historia?

e) Varför förmådde manufakturen inte erövra "den samhälleliga produktionen i hela dess omfång eller djup" (321/390) (ä. ö.) (KI, *Umfang ... Tiefe*)? Uttrycket "omfång ... djup" använde Marx t. ex. på sid. 146/184 när han talade om olika samhällsformer och produktionssätt som existerar sida vid sida i ett konkret samhälle. Jfr sid. 295/358—59 i slutet av kap. 12:1 om manufakturens grundval. OBS!

196

Både teknologiskt och samhälleligt hämmas alltså på ett visst stadium kapitalets värdeförökning och kapitalismens utbredning av manufakturen. Kapitalet behöver ett arbetssätt och ett arbetsmedel som "... upphäver den hantverksmässiga verksamheten som den härskande principen för den samhälleliga produktionen" (321/390). Detta arbetsmedel är *maskinen,* helst den automatiska maskinen. Först därmed "bortfaller de hinder som samma (hantverkets) princip ännu lade i vägen för kapitalets herravälde" (321/390). Och med herravälde menar Marx här dels herraväldet över arbetaren och arbetsprocessen, formellt och reellt underordnande; och dels herraväldet över den samhälleliga produktionen, erövrandet av den samhälleliga produktionen i hela dess omfång och djup. (Se punkt 162 och 190.)

BIHANG TILL TOLFTE KAPITLET

(Se Bihang till kap. 13 nedan.)

Maskineri och storindustri

197

Inledande. I Elfte kapitlets avslutning skrev Marx att samverkan (KI, *Kooperation*) var "den första förändring, som den verkliga arbetsprocessen undergår genom sitt underordnande under kapitalet (KI, *die erste Änderung welche der wirkliche Arbeitsprozess durch seine Subsumtion unter das Kapital erfährt*)" (292/354) (ä. ö.). (Se punkt 168 och 175.) Den andra förändringen behandlades i Tolfte kapitlet. Och här i Trettonde kapitlet skall Marx ta upp vad man skulle kunna kalla den tredje ändringen. Skillnaden mellan den andra och den tredje ändringen av den "verkliga arbetsprocessen" eller "själva produktionssättet" karakteriserar Marx så här (322/391):

> "Produktionssättets omvälvning (KI, *Die Umwälzung der Produktionsweise*) har i manufakturen arbetskraften (KI, *die Arbeitskraft*), i storindustrin däremot arbetsmedlet (KI, *das Arbeitsmittel*) till utgångspunkt. Till en början gäller det alltså att undersöka, på vad sätt (KI, *wodurch*) arbetsmedlet förvandlas från verktyg till maskin, eller varigenom (KI, *wodurch*) maskinen skiljer sig från hantverksredskapet."

I den samverkan som är grundad på arbetsdelning, manufakturen, är det alltså arbetsprocessens subjektiva faktor (A), som främst omvandlas eftersom "hantverksskickligheten förblev manufakturens grundval" (320/389). Nu är ju detta en sanning med modifikation eftersom vi vet sedan kap. 12:2 om delarbetaren och hans verktyg att även manufakturarbetarens verktyg undergår förändringar. Vad Marx avser är det faktum att den mänskliga faktorn, det hantverksmässiga yrkeskunnandet, är avgörande, och verktygens omformning en följd av förändring i hantverksarbetets inriktning.

I storindustrin är det däremot arbetsprocessens objektiva faktor (Pm), eller närmare bestämt arbetsmedlet, som står i centrum för omvandlingen. Och vi måste slutligen komma ihåg denna omvandlings orsak, att arbetsprocessen har underordnats kapitalets värdeförökningsprocess och ställts i dess tjänst (punkt 162).

13:1. Maskineriets utveckling

198

Vad är det då för skillnad mellan manufaktur och storindustrins maskineri? Det är frågan som ligger till grund för kap. 13:1. På sid. 322—28/391—99 diskuterar Marx olika definitioner av "maskineri" och utvecklar sin egen. Marx går mycket noggrannt tillväga när han skildrar maskineriet, och vi har all anledning att följa honom med samma samvetsgrannhet som han själv uppvisar. (Detsamma gäller för texten till nästa punkt.)

a) Vilka olika definitioner av maskineri diskuterar Marx? Är det rimligt att avfärda dem som han gör?

b) Vilken är Marx egen definition?

Anm. Lägg märke till hur Marx *Werkzeugmaschine* översätts i BI med omväxlande "verktygmaskin" och "arbetsmaskin". Kärnintensionen i Marx definition av "maskineri" var ju att "det egentliga verktyget överförts från människan till en mekanism" (324/394). För att bättre motsvara denna definition vore kanske "maskinverktyg", dvs. maskin *med* verktyg, en bättre översättning, eftersom "verktygsmaskin" ju på svenska associerar till en maskin som *gör* verktyg.

199

På sid. 328—35/399—407 presenterar Marx det "egentliga maskinsystemet" (KI, *eigentliches Maschinensystem*). Ett maskinsystem är inget annat än den välkända samverkan. Men det är maskiner som samverkar. Dessutom samverkar de genom arbetsdelning eftersom de utför olika delmoment av totalarbetet. Det betyder att det är samverkan med arbetsdelning, "men nu som en kombination av specialmaskiner" (KI, *Teilarbeitsmaschinen,* sv. eg. 'delarbetsmaskiner') (329/400).

Hur kan Marx hävda att den utvecklade gestalten för ett sådant maskinsystem är en "automat" eller "ett automatiskt system av maskiner" (330/402)?

200

Lägg märke till formuleringarna på sid. 329/400—01 att det är en "subjektiv delningsprincip" som ligger till grund för manufakturen. Med det menar Marx att arbetsdelningen och arbetsfunktionerna utgår från arbetsprocessens subjektiva faktor, de hantverksmässigt facklärda specialarbetarna. När man emellertid betraktar maskineri och storindustri (329—30/400—01) (ä. ö.):

"... framträder genast en väsentlig skillnad. Även om processen tar arbetaren i besittning, så är emellertid också på förhand processen anpassad för arbetaren. Denna subjektiva delningsprincip ... bortfaller i den maskinella produktionen. Totalprocessen betraktas här objektivt, i och för sig, och analyseras i sina konstituterande faser, och problemet att utföra varje delprocess och kombinera de olika delprocesserna löses genom teknisk tillämpning av ..."

"Subjektiv" och "objektiv" syftar alltså på arbetsprocessens faktorer (punkt 193). Vidare använder Marx uttrycken "totalprocess" (KI, *Gesamtprozess*) och "delprocess" (KI, *Teilprozess*) i direkt association till de i kap. 11 och 12 utvecklade begreppen "totalarbetare" (KI, *Gesamtarbeiter*) och "delarbetare" (KI, *Teilarbeiter*). Se punkt 163, 168 och 178. Se även sid. 329/400 där den begreppsliga kopplingen mellan dessa uttryck genomförs via ordet *Teilarbeitsmaschinen,* sv. eg. "delarbetsmaskin", som i BI översätts med "specialmaskin", vilket fördunklar Marx enkla och slagkraftiga terminologi (se punkt 199): totalprocess, totalarbete, totalarbetare; delprocess, delarbete, delarbetare (delarbetsmaskin).

201

På sid. 331—33/403—05 tar Marx upp det tema som vi behandlade i punkt 195 och 196. Tekniskt och samhälleligt utgör manufakturen med sin hantverksmässiga grundval en begränsning för kapitalets herravälde, ett herravälde som inbegriper två aspekter (punkt 196).

Nu är det så, skriver Marx, att manufakturen är den "omedelbara tekniska grundvalen (KI, *Grundlage*) för storindustrin". Manufakturen framställer maskinerna. Maskindriften växer alltså fram på en grundval som inte passar för den. Så länge som storindustrins "karakteristiska produktionsmedel, själva maskinen, framställdes med hjälp av arbetarnas personliga kraft och personliga duglighet" så "förlamades också storindustrin i hela sin utveckling" (331/403). Och storindustrins utvidgning till härskande produktionssätt i samhället begränsas också av förekomsten av tillräckligt många facklärda specialarbetare, skriver Marx på samma ställe.

Denna motsättning mellan storindustrins samhälleliga och tekniska grundvalar å ena sidan, och å andra sidan storindustrins tvång att utvidgas och utvecklas pga. hungern efter mervärde leder till att (333/405):

"Storindustrin måste ... göra sig till herre över sitt karakteristiska produktionsmedel, själva maskinen, och producera maskiner med

hjälp av maskiner. Först på detta sätt skapade den sin egen tekniska grundval och kunde stå på egna ben."

Och Marx går även in på fler överlämnade rester från manufakturperioden som utgör en "olidlig hämsko" på storindustrins, och därmed kapitalets, möjlighet till utvidgning och utveckling. Vilka är de?

202

På sid. 330—31/402 finns en passage där viktiga begrepp som produktionssätt och produktionsförhållanden används av Marx. Tyvärr har BI hoppat över en viktig bisats i sammanhanget, och jag föreslår följande formulering:

> "Papperstillverkningen ger överhuvudtaget utmärkta möjligheter att studera i enskildhet, dels skillnaden mellan olika produktionssätt på basis av olika produktionsmedel, dels sammanhanget mellan de samhälleliga produktionsförhållandena och dessa produktionssätt ..." (KI, *An der Papierproduktion kann überhaupt der Unterschied verschiedner Produktionsweisen, auf Basis verschiedner Produktionsmittel, wie der Zusammenhang der gesellschaftlichen Produktionsverhältnisse mit diesen Produktionsweisen, im einzelnen vorteilhaft studiert werden ...*)

Förutom de europeiska papperstillverkningar som Marx omnämner, tänker han på två "gammalasiatiska former" (KI, *altasiatische Formen*) av samma slags tillverkning. (Se punkt 189 om den indiska bykommunen.)

203

Produktionsprocessens alltmer samhälleliga karaktär. Det avslutande stycket i kap. 13:1 bör läsas noga. Under manufakturen förkrymptes delarbetarna till ensidiga specialister. Enskilda delarbetare kunde inte ensamma framställa någon produkt. Den samverkande totalarbetaren blir en teknologisk nödvändighet för att en produkt överhuvudtaget skall kunna framställas (punkt 171 och 191—193). Inom maskineri och storindustri blir nödvändigheten av samverkan allt djupare. De stora maskinsystemen kan inte sättas i rörelse utan att *hela totalarbetaren av både manuella och intellektuella arbetare* (ingenjörer och arbetsledare) samverkar. Men medan denna nödvändighet av samverkan under manufakturen grundade sig på delarbetarens specialisering, är den i storindustrin knuten till arbetsmedlens utformning, det automatiska maskinsystemet. *Produktionsprocessens samhälleliga, gemensamma karaktär har ytterligare fördjupats. Arbetet utförs verkligen gemensamt.*

13:2. Överföring av värde från maskineriet till produkten

204

Inledande. Kap. 13:2 är svårt och viktigt. Det griper främst tillbaka på kap. 5:2 punkt 92—95 och kap. 10 punkt 155.

205

I öppningspassagen, sid. 335—36/407—08 skriver Marx att "de produktivkrafter, som uppkommer ur samverkan och arbetsdelning ingenting kostar kapitalet". Detta tema behandlades på sid. 286—87/349 och 290/352. Se punkt 172 och 173. Har Marx rätt? Vad är det som kostar och *vad* är det som *inte* kostar kapitalisten något? Vad är det som *inte* står i kontraktet när kapitalisten köper arbetskraft? (Se punkt 76, 110 och 116.) (OBS!)

206

På sid. 336/408 tar Marx upp problemet med "att maskineriet alltid i sin helhet ingår i arbetsprocessen, men endast delvis i den värdeskapande processen". Tidigare har vi mött detta tema i punkt 109 a och 115. Och vi bortsåg från det i punkt 155. Vad vill Marx säga här som inte tidigare är sagt? (Detta tema kompletteras först i *Andra boken,* Andra avdelningen, "Kapitalets omslag".)

Anm. På sid 336[IV]/409 försvinner ett viktigt ekonomiskt begrepp i den svenska översättningen. I KI står det *allgemeine Produktionsbedingungen* (sv. eg. "allmänna produktionsbetingelser"), som översätts i BI med "allmänna produktionsmedel". Jfr sid. 333[I]/404—05 där översättningen är ordagrann.

207

Det värde som överförs från maskinen. Så kommer vi till det avgörande teoretiska problemet i kap. 13:2. På sid. 337—40/409—14 behandlar Marx vad som händer när man använder maskineri i stället för manufaktur eller hantverk. Utgångspunkten är det som konstaterades i kap. 10: Strävan att höja produktivkraften och erövra extramervärde genom att varorna produceras billigare än konkurrenternas (punkt 155, 156, 157, 159 och 160).

Passagen på sid. 337—38/409—11 fram t. o. m. not 111 försvåras betydligt av översättningen i BI. Avsnittet är svårt nog ändå eftersom

det rör kärnpunkterna i Marx arbetsvärdelära och hans definition av värdelagen. För en repetition se punkt 92—95 och 155.

Anm. Den första meningen, som i BI lyder "Om maskineriets värde . . .", borde enligt min mening översättas sålunda (ä. ö.): "Om differensen mellan maskineriets värde och den värdedel som överförts till dagsprodukten är given, så är graden vari den överförda värdedelen fördyrar produkten främst avhängig av produktionens omfång . . ."

Men även slutet av denna passage blir svårbegriplig. Jag syftar på BI sid. 338 tredje stycket, och KI sid. 411 tredje stycket. KI:s *dem Arbeitsmittel geschuldete Wertbestandteile* (sv. eg. "den värdebeståndsdel som härrör från arbetsmedlet") har i BI översatts med "det värde, som kommer på arbetsmedlet". "Kommer *från*" hade bättre uttryckt Marx mening.

208

Jag skall försöka förtydliga Marx poäng på sid. 337—40/409—14 med ett exempel. Låt oss tänka oss två steg i utvecklingen av arbetets produktivkraft. I första steget har vi tio sömmare som arbetar vid varsin symaskin. I det andra steget har vi en nykonstruerad symaskin som kan skötas av en man, men som syr lika snabbt som alla de tio maskinerna tillsammans. Kapitalisten kan där friställa nio man och bara behålla en. (Vi bortser i detta exempel från det problem som nämndes i punkt 206. Om det är *hela* c eller bara en del som ingår i produktens värde intresserar oss inte här. Vi talar om *använt* c under en arbetsdag.)

1. Första steget — tio små handmaskiner.

a) *Arbetets produktivkraft.* Tio man använder var sin liten symaskin. En sömmare syr 1 skjorta per timme = 10 skjortor per dag. Totalprodukten skjortor blir 10 sömmare · 10 skjortor = 100 skjortor.

b) *Nyskapat värde.* 1 timmes samhälleligt nödvändigt arbete för en man nyskapar ett värde som bytt mot guld motsvarar 10 kr. Arbetsdagen är tio timmar. Tio man är anställda. Summan nyskapat värde per dag blir 10 man · 10 timmar · 10 kr = 1.000 kr.

c) *Överfört värde från råmaterial och hjälpämnen* (arbetsföremålet) (Af). Tyg, knappar, tråd, symaskinsolja, talk etc. har ett värde av 10 kr. per skjorta. Råmaterial och hjälpämnen (Af) i 100 skjortor har alltså värdet 100 · 10 kr = 1.000 kr.

d) *Överfört värde från symaskinerna* (arbetsmedlet) (Am). *En* symaskin överför ett värde av 4 kr per timme till skjortorna, dvs. 4 kr till *en* skjorta eftersom en skjorta tillverkas på en timme av en maskin (värdeminskning, slitage, avskrivning). Per dag överför en symaskin

från sitt värde 4 kr · 10 timmar = 40 kr. Alla tio symaskinerna överför ett värde av 40 kr · 10 maskiner = 400 kr per dag.

2. Andra steget — en stor maskindriven maskin.

a) *Arbetets produktivkraft. En* sömmare använder en nykonstruerad maskindriven symaskin. Denna maskin har en kapacitet som är tio gånger större än en gammal handdriven symaskins. Denne enda man med sin maskin producerar tio skjortor i timmen i stället för en. Då hela arbetsdagen är 10 timmar lång blir det 100 skjortor per dag.

b) *Nyskapat värde.* En timmes arbete för en man nyskapar som förut ett värde, som bytt mot guld motsvarar 10 kr. Arbetsdagen är tio timmar. Summan nyskapat värde per dag blir 10 timmar · 10 kr = 100 kr.

c) *Överfört värde från råmaterial och hjälpämnen* (Af). Det är detsamma som i första steget, alltså 10 kr per skjorta. Eftersom dagsprodukten är 100 skjortor bli det 1.000 kr.

d) *Överfört värde från maskineriet, (Am).* Den nykonstruerade symaskinen med tio gånger högre kapacitet antar vi har ett värde som är exakt tio gånger större än en gammal maskins. När nu denna maskin förbrukas, överförs dess värde till produkterna. Antag att dess värde överförs under samma tidsrymd och i samma proportion som de tidigare maskinerna. En gammal maskin överförde 40 kr värde per dag. Denna nya maskin överför 10 · 40 kr = 400 kr per dag (värdeminskning, slitage, avskrivning).

3. Resultat.

Vad som har hänt med bruksvärdesidan är att lika många skjortor produceras per dag, dvs. 100 stycken. Alltså åtgår det lika mycket råmaterial per dag, dvs. för ett värde av 1.000 kr. Likaledes överförs lika mycket värde från maskineriet som förut, dvs. 400 kr. *Men den avgörande skillnaden ligger hos det nyskapade värdet.* Förut var det 1.000 kr, nu är det bara 100 kr. Låt oss betrakta det i en figur. De nya förkortningarna definieras av: Pm/c = Af/c + Am/c. (Se punkt 81.) (Jfr. figurerna i punkt 155:4 f.)

Värdet i totalprodukten skjortor (absoluta tal).

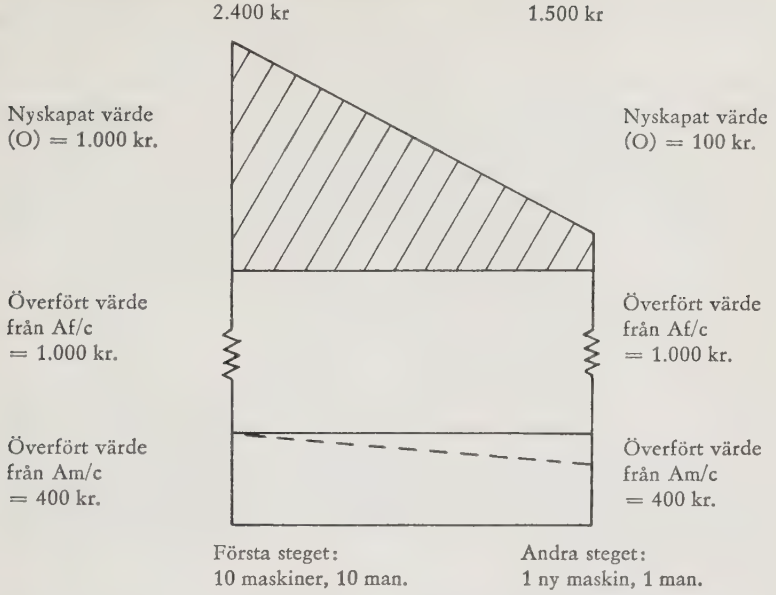

209

Låt oss så mot bakgrund av figuren ovan betrakta två slutsatser som Marx drar i den passage som vi behandlar. Den första gäller det faktum som Marx konstaterar, att om man jämför hantverks- eller manufakturmässig produktion med maskinell produktion, så får man "till resultat, att vid maskinproduktion den värdebeståndsdel som härrör från arbetsmedlet växer relativt ..." (338/411). Växte den relativt i vårt exempel i punkt 208? Ja, det gjorde den. I första steget var $\frac{\text{Am/c}}{\text{Af/c} + \text{O}} = \frac{400}{1.000 + 1.000} = \frac{4}{20} = \frac{1}{5} = 20\%$. I andra steget ökade den emellertid till $\frac{\text{Am/c}}{\text{Af/c} + \text{O}} = \frac{400}{1.000 + 100} = \frac{4}{11} \approx 36{,}36\%$.

Den andra slutsatsen är denna. Marx mening fortsätter med orden: "... men avtar absolut". Detta har sin grund i stycket ovanför, där Marx utgår från att "maskinernas värde minskar i samma grad som de själva produceras med hjälp av maskiner". Men i mitt exempel i punkt 208 framgår inte detta. Det beror på de utgångspunkter som jag valt. Jag har valt att låta det överförda värdet från Am/c vara absolut sett *lika stort* från de båda stegens olika maskiner.

Låt oss nu i stället antaga att det nya maskineriet hade varit mindre värt (kostat mindre) än tio gamla symaskiner och bara överfört 300 kr till de 100 skjortorna. Då skulle det överförda värdet från Am ha minskat i *absoluta* tal från 400 kr till 300 kr. Men *relativt* skulle andelen värde från Am ändå ha ökat, från 20% till $\frac{\text{Am/c}}{\text{Af/c} + \text{O}} = \frac{300}{1.000 + 100} = \frac{3}{11} \approx 27{,}27\%$. Detta fall representeras i figuren av den streckade linjen. *Absolut minskning och relativ ökning av den värdedel som överförs från Am/c kännetecknar enligt Marx den kapitalistiska industrin.* (Detta problem vidareutvecklas och preciseras i *Andra boken,* se t. ex. kap. 8.)

210

Men på sid. 339—40/412—14 utvidgar Marx sina resonemang om de olika värdedelarnas storlek när maskineri tränger ut hantverksmässigt bedriven produktion. Om en maskin skall kunna sänka värdet per skjorta i förhållande till hantverksmässig produktion, krävs att ett visst villkor är uppfyllt. Vilket?

På sid. 340[IV]/414 ger Marx svaret:

> "När en maskin endast betraktas som ett medel att sänka produktens värde, kan den endast användas under förutsättning, att dess egen produktion kostar mindre arbete än det arbete som den ersätter."

Men även om vi klart lyckas förstå detta, så lämnar oss Marx varken rast eller ro. Han fortsätter att påpeka att de resonemang som genomfördes måste preciseras. De var nämligen oklara på en punkt och kan leda till missförstånd (kursiv. MD):

> "Men för kapitalet är denna gräns snävare. Då kapitalet inte betalar det förbrukade *arbetet* utan värdet av den förbrukade *arbetskraften,* begränsas maskinens användning av skillnaden mellan maskinvärdet och värdet av den ersatta arbetskraften."

Detta kan verka en onödig komplikation. Men till att börja med måste vi komma ihåg *vad* det var som Marx visade i passagen på sid. 337—40/409—14. Där behandlade han "skillnaden mellan det arbete som en maskin kostar, och det arbete som den inbesparar" (339/412). Men det var hela tiden tal om objektiverat eller materialiserat arbete (KI, *vergegenständlichte Arbeit*).

Marx behandlade alltså endast värdedelarna när de redan objektiverats i produkterna, dvs. det *överförda* värdet från Pm/c (Af+Am) samt

hela summan nyskapat värde (O) från den verksamma arbetsförmågan. Men, och nu kommer Marx invändning, om en kapitalist skall investera i en ny maskin eller avstå, så kan han ju inte jämföra kostnaderna för maskinen och kostnader för "arbete" med den summa värde (O) som arbetarna nyskapar och objektiverar! Kapitalisten måste ju ta hänsyn till den *utgift* han har för arbetskraften, och som bekant kan lönesumman (V) vara betydligt lägre än den summa värde som kan nyskapas (O) av den arbetskraft som man kan köpa för en viss summa lön. (Se punkt 76, 110 och 116.) (OBS!)

211

Gå tillbaka till figuren i punkt 208. (Punkt 155 förutsättes bekant.)

a) Hur stort är det nyskapade värdet i de båda stegen (O)?

b) Hur stort är det överförda värdet från Pm/c i de båda stegen (Pm/c=Af/c+Am/c)?

c) Antag att v är 50 kr, fastsällt genom avtal och kontrakt. Hur stort blir då den sammanlagda utbetalade lönesumman (V) i första respektive andra steget? Hur stor blir mervärdemängden (M)? Hur stor blir mervärdekvoten $\frac{M}{V}$?

d) Hur stor lönesumma slipper kapitalisten betala genom att friställa de nio arbetarna? Detta verkar ju tacknämligt, men hur stor mervärdemängd förlorar han samtidigt?

e) Hur stort är kapitalistens sammanlagda satsade kapital (c+V) i första respektiva andra steget?

f) Beräkna *profitkvoten* i första respektive andra steget? Profitkvoten är ju mängden mervärde i relation till det satsade kapitalet. Eftersom vi här utgår ifrån att satsat kapital är lika med använt kapital och alltså bortser från *omslaget*, så är den $\frac{M}{c+V}$. Se punkt 155:7 om profitkvoten. Som synes sjunker den katastrofalt på grund av den minskande mervärdemängden när arbetarantalet minskas. Har det lönat sig med den nya maskinen? Nej, det har det inte . . .

g) Jo, det har det! Från punkt 155:5—7 och 159 känner vi till extramervärdet och dess undergörande livgivande verkan för det kapital som producerar med högre produktivkraft än konkurrenterna. Vi skall göra några inledande beräkningar. Hur stort är totalvärdet i de 100 skjortorna i första steget, dvs. summan överfört och nyskapat värde (Pm/c+O)? Hur stort blir alltså värdet av varje enskild skjorta i första steget? Hur stort är totalvärdet sedan i andra steget? Hur stort blir värdet i varje enskild skjorta i andra steget?

h) Antag att första steget är det "samhälleliga värdet" och det andra steget det "individuella värdet" (punkt 155:5). Vår kapitalist producerar ensam enligt andra steget. Hur stort är hans spelrum för prissättning för varje enskild skjorta? Han vill ju å ena sidan sälja sina skjortor för ett styckepris som överstiger hans individuella värde, men å andra sidan vill han få plats på marknaden genom att sälja till priser som understiger det samhälleliga värdet.

i) Hur stora blir intäkterna *i andra steget* om de 100 skjortorna säljs till det individuella värdet, 15 kr per styck? Utför beräkningen så: summa intäkter minus summan utlagt kapital (c+V). Låt oss kalla detta överskott av försäljningen för *profiten,* och låt oss komma ihåg att den kan innehålla både mervärde och extramervärde (M+EM). Summa intäkter: 100 skjortor · 15 kr = 1.500 kr. Summa utlagt kapital = Af/c + Am/c + V = 1.000 kr + 400 kr + 50 kr = 1.450 kr. *Profiten* blir i detta fall 1.500 kr − 1.450 kr = 50 kr. Och profiten består i detta fall endast av M. Den innehåller inget EM eftersom skjortorna sålts till sitt individuella värde. (Jfr. punkt 155:5.)

j) Gör motsvarande beräkningar av profiten vid ett styckepris på 16, 17, 18, 19 och 20 kr. Hur stor blir slutligen profiten i andra steget om kapitalisten lyckas sälja skjortorna till det samhälleliga värdet 24 kr. per styck? (Dessa summor skall användas nedan.)

k) Hur stor blir *profitkvoten* i andra steget om skjortorna säljs för 15 kr. per styck? Hur stor blir den om skjortorna säljs för 20 kr. per styck? Beräkna profitkvoten för alla de olika profitmängder som beräknades i punkten j).

l) Gå tillbaka till punkten f. Där ställdes frågan om det har lönat sig med den nya maskinen. Nu kan vi besvara den frågan. I punkt f beräknades profitkvoten för första respektive andra steget. Där var profiten lika med M. Men sedan beräknade vi profiten som M+EM. Och då får vi en helt annan avkastning på det satsade kapitalet! Slutfråga: *Till vilket lägsta styckepris måste kapitalisten sälja sina skjortor om han i och med inköpet av sin maskin vill uppnå en högre profitkvot än den han hade i första steget?* (Detta var problemet i punkt 210.)

m) Nu till ett annat problem. Antag att hans maskin var dyr. Antag att den kostade 800 kr i stället för 400. Antag också att den överför detta värde 800 kr på samma sätt som i tidigare fall. Am/c ökar då från 400 till 800 kr i andra steget. Till vilket styckepris måste han då sälja skjortorna för att få en profitkvot som överstiger profitkvoten han hade i första steget?

n) Antag att hans maskin var billig. Antag att den kostade 300 kr. i stället för 400. Antag också att den överför detta värde på samma sätt

som i tidigare fall. Till vilket styckepris måste kapitalisten sälja för att få en profitkvot som överstiger profitkvoten han hade i första steget?

212

Det kan inte nog betonas hur förenklade dessa beräkningar är. Till att börja med har vi helt bortsett från kapitalets omslag (*Andra boken,* Andra avdelningen). Det innebär att vi inte har gjort någon åtskillnad mellan *använt* kapital och *satsad* penningmängd. (*Andra boken,* t. ex. kap. 15 och 18:2. *Tredje boken,* t. ex. kap. 4.) Vi har antagit att använt c+V har varit lika med satsat c+V.

För det andra har vi inte beaktat det problem som nämndes i punkt 206. En maskin varar ju kanske i tio år och avger per år bara en tiondel av sitt värde. Vi har talat om c på ett sätt så att dess hela värde varit detsamma som överfört värde.

För det tredje har vi talat om "profit" och om "pris". Dessa begrepp är ofullständigt utredda. De utvecklas närmare av Marx i *Tredje bokens* Första och Andra avdelning på grundval av *Andra bokens* resultat.

För det fjärde har vi sett att profitkvoten faller vid förbättrad teknik. Detta framgick ju redan i punkt 155. *Men detta är inte "lagen om profitkvotens fall".* Den behandlar Marx i *Tredje bokens* Tredje avdelning. Vad som händer här är att profitkvoten faller för *en enskild* kapitalist, vilket han kompenserar genom att kämpa till sig extramervärde från samhällets producerade totala mervärdemängd. Därmed kan vi förstå varför varje enskild kapitalist söker förbättra sin teknik (punkt 156 och 157). När profitkvotens fall behandlas i *Tredje boken* så gäller det *i samhällelig skala* på grundval av framställningen i *Andra boken.* Effekten blir densamma som om *alla* kapitalister samtidigt övergick till andra stegets teknologi. Då finns det ju inget utrymme mellan samhälleligt och individuellt värde! Samhälleligt sett kan det inte uppstå något extramervärde ur cirkulationsprocessen eller varornas försäljning (punkt 58). Men hur man *då* motverkar sin fallande profitkvot, det är ett problem som vi får vänta med! Däremot framställer både punkt 155 samt punkt 208 och 209 de värdemässiga *grundvalarna* för det som i *Tredje boken* blir "lagen om profitkvotens fall". Vi kommer åter att möta detta tema i *Första bokens* kap. 23:2 i "lagen om relativt ökande c och relativt minskande v" (punkt 334—336).

213

Liksom i exemplet i kap. 10, punkt 155, innebär exemplet i punkt 208 *att man endast tjänar på att införa mer utvecklat maskineri genom extramervärdets mekanism.* Därigenom råder som alltid priskonkurrens och

en tävlan om att ligga först med tekniken. *Men denna tävlan förs naturligtvis mot bakgrund av vad arbetskraften kostar!* (Se punkt 210 och 211 l.) Det är därför Marx sammanfattar på sid. 341/414:

> "Det är ... differensen mellan maskinens värde och värdet av den arbetskraft den ersätter, som har betydelse för varans produktionskostnader, och endast denna differens gör sig därför gällande gentemot kapitalisten genom konkurrensens tvångslagar."

Det har alltså avgörande betydelse vilket värde arbetskraften har. Och som vi känner till bestäms ju detta värde av arbetarklassens "vanor och krav på livet" (148/185), vanor och krav som tillkämpats och möjliggjorts genom facklig kamp (punkt 72 och 73).

Men detta betyder att kapitalisterna tjänar på att gå över till ny teknologi *endast* i de fall där arbetarklassen tar ut ett förhållandevis högt pris för sin vara, arbetskraften! Där arbetslönerna är förhållandevis låga kan kapitalet använda gammal teknologi. Där tvingas inte kapitalet att gå över till den modernaste tekniken. (Detta gäller naturligtvis bara om den gamla och den nya teknologin producerar *likvärdiga* bruksvärden som kan konkurrera med varandra via priset.)

Det är detta faktum Marx refererar till på sid. 341—42/414—16. Han nämner det märkliga fenomenet att de främsta uppfinningarna endast användes i de mest avancerade länderna eller branscherna, medan omvänt gammal teknik används i länder eller branscher där arbetarna inte organiserat sig och tillkämpat sig höga löner. Detta leder till att kapitalismen *utvecklas teknologiskt ojämnt.* Teknologins nivå är alltså — förutom av andra orsaker — även beroende av hur billig arbetskraften är. Den så kallade tekniska utvecklingen i olika länder, branscher och regioner beror alltså till viss del på *klasskampens utveckling!* Den har att göra med lönarbetarklassens organisationsgrad, medvetandenivå och kampvilja. Där lönarbetarna har organiserat sig väl och uppnått inte bara högre löner, utan också fabrikslagstiftning etc., där *tvingas* kapitalet över till ny teknologi för att klara sig kvar på marknaden. Där arbetarklassen är outvecklad eller hålls tillbaka, kan kapitalisterna klara konkurrensen genom att lönerna är så låga att de kompenserar den lägre produktivkraften.

13:3. Maskindriftens direkta verkningar på arbetaren

214

"Som vi sett", börjar Marx, är det "arbetsmedlens fullständiga omformning" (KI, *Revolution des Arbeitsmittels*) som är det specifika för maskineri och storindustri. Och "det omformade arbetsmedlet (KI, *umgewälzte Arbeitsmittel*) når sin mest utvecklade gestalt (KI, *meist entwickelte Gestalt*) i fabrikens sammansatta (KI, *gegliederte*) maskinsystem" (ä. ö.) (342/416).

Kap. 13:3 skall nu behandla hur människomaterialet införlivas i denna objektiva mekanism, som Marx uttrycker det. Och naturligtvis kan kap. 13 om "Maskineri och storindustri" inte bara handla om arbetsprocessens objektiva faktor (Pm), den måste ju också behandla dess subjektiva (A). I kap. 13:3 b och c tas frågor upp liknande dem som vi mötte i Åttonde kapitlet, arbetsdagens förlängning och ökningen av arbetets intensitet, men här på maskineriets grundval. Emellertid skall vi först i kap. 13:3 a ta upp det faktum att kapitalet på maskineriets grundval inte är i behov av den hantverksmässiga yrkesskickligheten. Därför ökar betydelsen av okvalificerad arbetskraft, samtidigt som naturligtvis maskineriets handhavande och översyn förutsätter en grupp arbetare med hög teknisk kunnighet, tekniker och ingenjörer. Klyftan mellan manuellt och intellektuellt arbete vidgas (Se punkt 171 och 191—193.)

13:3 a) Hur kapitalet skaffar sig tillskottsarbetskraft. Kvinno- och barnarbete

215

I kap. 13:3 a tar Marx upp flera aspekter som är intressanta. Uppmärksamma t. ex. sid. 343—45/417—19 om hur maskineriet åstadkom en "revolution . . . i rättsförhållandet mellan köpare och säljare av arbetskraft, så att hela transaktionen förlorat till och med skenet av ett kontrakt mellan fria personer (KI, *freien Personen*)". Därmed förändras också "den formella förmedlingen av kapitalförhållandet" (KI, *die formelle Vermittlung des Kapitalverhältnisses*). Vad menar Marx med dessa formuleringar?

216

En annan synpunkt är att ökningen av kvinno- och barnarbete underlättar för kapitalet, eftersom denna utveckling bryter "det motstånd,

som den manlige arbetaren i manufakturen ännu satte emot (KI, *entgegensetzte*) kapitalets despoti" (ä. ö.) (349/424). Se punkt 171 och 195.

13:3 b) Arbetsdagens förlängning

217

Rubriken på kap. 13:3 b anknyter naturligtvis till Åttonde kapitalet om arbetsdagen, särskilt kap. 8:1. De två första styckena är viktiga (350/425) (ä. ö.):

> "Om maskineriet är det väldigaste (KI, *gewaltigste*) medlet att öka arbetets produktivitet, dvs. att förkorta den arbetstid som är nödvändig för att producera en vara, så blir det å andra sidan som bärare av kapitalet (KI, *Träger des Kapitals*) det väldigaste medlet, att förlänga arbetsdagen utöver varje naturenlig gräns (KI, *naturgemäße Schranke*), främst i de industrier som omedelbart är tagna i besittning av kapitalet (KI, *unmittelbar von ihr ergriffnen Industrien*)."

Angående innebörden av kapitalets erövrande eller besittningstagande av en bransch, se punkt 162. Angående arbetsdagens naturliga gränser, se punkt 125 och 132. Angående framstegets baksida, se punkt 194.

Det är alltså inte maskineriet *som sådant* som förlänger arbetsdagen. Förlängningen sker endast i industrigrenar som är omedelbart erövrade av kapitalet och där alltså maskineriet är "bärare av kapital". Och att vara bärare av kapital är ju i detta fall inget annat än att ingå i kapitalets värdeförökningsprocess som Pm/c. Marx fortsätter (ä. ö.):

> "Å ena sidan skapar maskineriet nya betingelser (KI, *Bedingungen*) för kapitalet att få fritt spelrum för denna sin ständiga tendens (KI, *dieser seine beständige Tendenz*), å andra sidan får kapitalet nya motiv, som ökar dess omättliga hunger (KI, *Heisshunger*) efter främmande arbete (KI, *fremder Arbeit*)."

Angående uttrycken "ständig tendens" och "omättlig hunger", se punkt 128—133. Angående uttrycket "främmande arbete", se punkt 171 d.

Maskineriet utvecklas ju överhuvudtaget som ett led i produktionen av relativt mervärde. Men givet en högre produktivitet när maskineriet väl är utvecklat, så skapas naturligtvis "nya betingelser" för att producera även absolut mervärde, dvs. nya möjligheter att förlänga arbetsdagen. Men inte bara det, det uppstår också en rad "nya motiv" att göra det.

De "nya betingelserna" anges i andra stycket av kap. 13:3 b, (tyvärr är översättningen i BI sådan att viktiga nyanser och associationer utelämnas). Därmed är Marx färdig att presentera de "nya motiven".

a) Det första motivet för att förlänga arbetsdagen finns i problemet om maskineriets "aktiva livsperiod" (351/426). Varför är det förmånligare med 16 timmars arbetsdag än med 8 timmars?

b) Därtill kommer problemet att "maskineriets materiella förslitning är av dubbel art". Maskinen slits när den används, men den förslits *också* "när den inte används" (351/426). Hur kan den göra det? Varför är det ett motiv att förlänga arbetsdagen?

(Detta har vi mött tidigare på sid. 175—78/217—21, not 23 är belysande. Ämnet tas upp även i början av kap. 8:4, sid. 220/271 där Marx skriver att produktionsmedlens "blotta existens (utgör) en negativ förlust för kapitalisten" varje stund de inte används. Och på sid. 269/329 skriver han om smältugnar och fabrikslokaler som, när de inte används, utgör "ren förlust" för kapitalisten. Förlusten har ju sin grund i den roll Pm/c har i värdebildnings-/värdeförökningsprocessen. Se punkt 83, 93, 109 e och 132.)

c) Men förutom den dubbla materiella förslitningen tillkommer "vad man skulle kunna kalla moraliskt slitage" (351/426). Vad menar Marx? På vad sätt ger även detta faktum ett speciellt "motiv att förlänga arbetsdagen" (352/427)? (Se punkt 156.)

d) Ett fjärde skäl att förlänga arbetsdagen uppstår ur det faktum att Pm/c är uppdelat i två delar, arbetsföremål (Af) (råmaterial och biämnen) samt arbetsmedel (Am) (maskineri och byggnader) (352—53/427—28). Som vi tidigare har sett har dessa delar olika betydelse i värdebildnings-/värdeförökningsprocessen. Se punkt 83, 93 och 109 a.

Anm. BI sid. 352 skriver "utlägg som är nödvändiga för utbytet". Det är naturligtvis fråga om "utlägg nödvändiga för utsugningen" (KI, *Ausbeutung,* KI, sid. 427).

e) För det femte skriver Marx om en "övergångstid, då maskindriften är ett slags monopol" (353/428). Han syftar på extramervärdet och dess uppkomst, som behandlades i kap. 10 (punkt 155 och 156). Varför utgör denna "den unga kärlekens första tid" ett motiv till största möjliga förlängning av arbetsdagen?

f) För det sjätte (353—55/429—30) uppstår en "inre motsättning" (KI, *immanente Widerspruch*). Å ena sidan möjliggör maskineriet för ett kapital att minska antalet sysselsatta arbetare. Å andra sidan är det ju *antalet arbetare* som avgör mervärdets storlek vid en given mervärdekvot (t. ex. om intensifieringen av arbetet inte kan drivas längre, eller om produktivkraften för tillfället inte kan höjas genom tekniska förbättringar av arbetsmedlet). Se punkt 144 och 211 d.

"Och det är också denna inre motsätning, som driver kapitalisten, utan att han är medveten därom, till en våldsam förlängning av arbetsdagen för att på så sätt kompensera minskningen i det relativa antalet exploaterade arbetare genom att öka inte endast det relativa utan även det absoluta merarbetet."

219

Marx avslutar kap. 13:3 b på sid. 354—55/430—31 med en sammanfattning. (Även i detta fall problem med översättningen i BI där olika associationer framåt och bakåt i texten går förlorade.) Marx konstaterar "den ekonomiska paradoxen" att maskinen som ju är (ä. ö.) "det väldigaste medlet för att förkorta arbetsdagen" utnyttjas i sin kapitalistiska användning så att den i stället *förlänger* arbetsdagen! Detta märkliga faktum vid den kapitalistiska användningen av maskiner utvecklas vidare i kap. 13:4 om fabriken. (Jfr punkt 194 och 217.) De gamla farbröderna Aristoteles och Antipatros tycker jag är värda att ta på allvar, speciellt vid sidan av de åsikter som framfördes av Bastiat och MacCulloch, tillsammans med Senior, Ure och *tutti quanti* ("hela högen") (279/340)!

13:3 c) Ökning av arbetets intensitet

220

Det första stycket i kap. 13:3 c innehåller en rad anknytningar och associationer bakåt i texten. Till att börja med står det i BI sid. 356 "hänsynslös förlängning" som översättning av KI sid. 431 "masslose Verlängerung" (sv. eg. "måttlös förlängning"). Med det åsyftar Marx bl. a. kap. 8:2, se punkt 128 och 133. Med "reaktion" (KI, *Reaktion*) och "lagligt begränsad arbetsdag" (KI, *gesetzlich beschränkten Normalarbeitstag*) syftar Marx på kap. 8:6, se punkt 135. Slutligen anknyter han med orden "att samhället är hotat i själva livsrötterna" till sina formuleringar i kap. 8:2, sid. 205/253. (Se även kap. 13:10 och punkt 241 och 242.)

221

Marx fortsätter med att skissera kapitalets möjligheter att öka mervärdemängden. I kap. 15 kommer detta problem att ställas mer strikt. Där kommer vi att möta "tre faktorer" som påverkar mervärdemängden. Den första av dessa faktorer behandlas i kap. 13:1 (men även i kap. 11 och 12) och är utvecklingen av arbetets produktivkraft genom "produk-

tionssättets omvälvning" (322/391). Den andra faktorn behandlades i kap. 13:3 b och är förlängning av arbetsdagen. Nu skall vi i kap. 13:3 c gå in på den tredje faktorn som är ökning av arbetets intensitet (KI, *Intensifikation der Arbeit*) (356/431) (ä. ö.):

> "Vid analysen av det absoluta mervärdet handlade det närmast om arbetets extensiva storlek (KI, *die extensive Grösse der Arbeit*), medan graden av dess intensitet förutsattes given. Vi har här att betrakta den extensiva storlekens omslag till intensiv storlek eller gradstorlek (KI, *intensive oder Gradgrösse*)."

Om arbetsdagens längd begränsats och fastställts så kan naturligtvis kapitalisten försöka att "inom Sveriges gräns erövra Finland åter" (Tegnérs politiskt anpassade ord efter förlusten mot Ryssland 1809). Det borde ju också vara möjligt att "förtäta" själva arbetstiden och höja produktiviteten (producerade produkter per timme) genom att t. ex. höja maskineriets hastighet. Fördelen är ju att man inte behöver förändra tekniken, t. ex. genom dyrbara investeringar i nya maskiner. Vid ökningen av arbetets intensitet blir det efterhand avgörande för kapitalisten att i detalj analysera produktionens moment för att få fram tidsbesparande rörelsemönster hos de arbetande. En hel vetenskap växer fram på grundval av kapitalismens behov av tidsstudier.

222

Ett problem är naturligtvis hur sid. 356—57 skall tolkas. Skapar ökning av arbetets intensitet absolut eller relativt mervärde? Att "förtäta" arbetstiden är ju att förlänga den. Det skulle alltså vara absolut mervärde som skapas.

Definitionerna på sid. 274/334 i kap. 10 är en bra utgångspunkt för att söka svaret på denna fråga. Sid. 276—77/336—37 om den ökade produktivkraftens *direkta* inverkan på förhållandet mellan nödvändig arbetstid och merarbetstid bör uppmärksammas och kanske läsas igenom en gång till (punkt 159). Jämför därefter det "direkta" relativa mervärdets uppkomst med sid. 356—57/431—33 om en "förändring i det relativa mervärdets karaktär". (I kap. 14, sid. 445—46/533—34 tar Marx åter upp detta problem. Se även sid. 461/552.)

Enligt min mening talar dessa passager för att en ökning av arbetets intensitet bör jämställas med en ökning av arbetets produktivkraft. Båda producerar ju fler artiklar per tidsenhet och den nödvändiga arbetstiden förkortas därmed. En ökning av arbetets intensitet skulle alltså producera (direkt och indirekt) relativt mervärde. Produktion av absolut

mervärde skulle alltså endast avse arbetsdagens absoluta längd vid given produktivkraft och intensitet hos arbetet.

223

Därmed kan vi i lugn och ro följa den samvetsgranne författaren till *Kapitalet* när han på sid. 357—62/433—39 besvarar frågan: "hur ökar arbetets intensitet" (357/433). Och som avslutning på kap. 13:3 c kan vi tillsammans med de lika samvetsgranna och till synes outtröttliga engelska fabriksinspektörerna både förvånat och oroat medge att: Trots de gynnsamma verkningarna av 1844 och 1850 års fabrikslagar, har "förkortningen av arbetsdagen redan ... framkallat en sådan stegring av arbetsintensiteten att arbetarnas hälsa och därmed arbetskraften själv skadas" (362/439). "Kapitalets tendens att skaffa sig kompensation genom att öka arbetets intensitet" (363/440) får oss att tänka på Herkules och den månghövdade hydran. Kapitalets ständiga tendens (punkt 133 och 157) kan tydligen inte hejdas av enbart fabrikslagsstiftning. Se kap. 8:6 och Marx intensiva historieskrivning. *Det tycks bli fråga om politisk och ekonomisk kamp dagligen och stundligen, i varje förhandling och i varje daglig tillämpning och tolkning av stiftade lagar och ingångna avtal.* (Marx återvänder till detta längre fram. Se punkt 239.)

13:4. Fabriken

224

Maskinens objektiva möjligheter respektive dess kapitalistiska användning. Kap. 13:4 bär rubriken "Fabriken". Det är naturligtvis en passande rubrik, men den har vissa begränsningar. Den framhåller inte att detta avsnitt faktiskt främst behandlar motsättningen mellan å ena sidan maskineriet och storindustrins positiva sida historiskt allmänt sett och å andra sidan dess kapitalistiska användning. Detta tema mötte vi t. ex. i punkt 194, 217 och 219. Låt oss gå tillbaka till övergången mellan Tolfte och Trettonde kapitlet (321—22/390—91). I Tolfte kapitlets slutord och i första stycket av kap. 13:1 antyder Marx den objektiva möjligheten som maskineriet bär inom sig: dels att befria människorna från hårt kroppsarbete; dels att frigöra de arbetande från deras "livslånga bundenhet vid en delfunktion" (321/390) — denna manufakturens "abnormitet" som innebär att "en hel värld av produktiva drifter och anlag" undertrycks (313—14/381) (punkt 192 och 193). Maskinen *som sådan* innebär alltså något gott för mänskligheten. Men, skriver Marx i det

han citerar J. S. Mill i början av kap. 13:1, det har dock aldrig varit avsikten med "det kapitalistiskt använda maskineriet" (ä. ö.) (322/391) att "lätta den dagliga mödan" för de arbetande människorna. Inte heller har det någon gång varit avsikten med det *kapitalistiskt* använda maskineriet att upphäva ensidigheten och begränsningen för de arbetande och frambringa "allsidigt utvecklade människor" (422/508).

Det kapitalistiskt använda maskineriet är ett medel att förkorta den nödvändiga arbetstiden och därmed producera relativt mervärde, samtidigt som det också bildar en ny utgångspunkt för produktion av absolut mervärde. I stället för att bringa lättnad åt de arbetande används maskineriet på det sätt som skildrades i kap. 13:3. Ja, "i kapitalets hand" förvandlas under fabrikssystemet det fullständiga utnyttjandet av de samhälleliga produktionsmedlen till (371/449—50):

> ". . . ett systematiskt rov från arbetarna av alla normala livsbetingelser under arbetet, luft ljus, utrymme och personliga skyddsmedel mot livsfarliga eller hälsovådliga förhållanden under produktionsprocessen, att nu inte tala om inrättningar till arbetarnas bekvämlighet."

Marx skildrar här naturligtvis kapitalets "rena" tendens när arbetsprocessen underordnas under kapitalets "drivande motiv och bestämmande syfte" (288/350). Det är en konfrontation som vi fortfarande får daglig påminnelse om från olika fabriker och fackföreningar, även om kampen mellan lönarbetarna och kapitalets strävanden tar sig andra former nu än för 100 år sedan.

225

Förvrängningen av subjekt och objekt i den kapitalistiska produktionsprocessen. Låt oss då närmare granska uttrycket "maskineriets kapitalistiska användning". Grunden är helt enkelt den att arbetsprocessen underordnats under kapitalets värdeökningsprocess (punkt 78, 87, 147, 148, 151, 157, 161 och 162). Som vi sett leder detta till att arbetsprocessens faktorer Pm och A omformas "när den underordnas under kapitalet" (ä. ö.) (292/354). Maskineri och storindustri är denna omformnings slutpunkt, även om storindustrins epok i sin tur naturligtvis kan indelas i olika faser.

Låt oss lyssna till Dr. Andrew Ure, fabrikssystemets lyriske Pindaros (365/441), men genom sin naivitet också dess cyniske (380/460) förespråkare. På sid. 365/441—42 citeras Dr. Ure med två olika beskrivningar av fabriken (Läs igenom dem noga!). Marx kommenterar dem på följande sätt:

"Dessa bägge definitioner är ingalunda identiska. I den ena fungerar den kombinerade totalarbetaren eller den samhälleliga arbetsorganismen som subjekt och den mekaniska automaten som objekt. I den andra är själva automaten subjektet, och arbetarna är endast som medvetna organ fogade till automatens medvetslösa organ och tillsammans med dem underordnade den centrala rörelsekraften. Det förra uttrycket gäller om varje tänkbar användning av maskineriet i stor skala, medan det andra karakteriserar dess kapitalistiska användning."

(Jag kan inte nog betona vikten av att begrunda dels Ures två definitioner och Marx kommentar till dem.)

Den första definitionen gäller fabriken när den betraktas på det sätt som Marx tog upp i slutet av Nionde kapitlet på sid. 268[IV]/328[IV] (ä. ö.):

"Om vi betraktar produktionsprocessen från arbetsprocessens synpunkt, så förhåller sig arbetaren till produktionsmedlen ... som till blotta medel och material för sin ändamålsenliga (KI, *zweckmässige*), produktiva verksamhet."

Arbetaren eller det mänskliga arbetet, är alltså *subjekt* i produktionsprocessen när den betraktas som arbetsprocess. A bearbetar Pm. Detta gäller arbetsprocessen när man betraktar den historiskt allmänt (kap. 5:1). Men så är det inte när arbetsprocessen får historiskt specifik form och blir kapitalistisk produktionsprocess genom att underordnas under kapitalets värdeökningsprocess (268—69/328—29) (ä. ö.):

"Saken blir helt annorlunda, så snart vi betraktar produktionsprocessen som en värdeförökningsprocess. Produktionsmedlen förvandlas då genast till medel att insuga främmande arbete. Det är inte längre arbetaren, som använder produktionsmedlen, utan det är tvärtom produktionsmedlen, som använder arbetaren ... I stället för att förbrukas av honom som materiella (KI, *stoffliche*) beståndsdelar i hans egen produktiva verksamhet förbrukar de honom som ett jäsämne i sin egen livsprocess, och kapitalets livsprocess består endast i dess verksamhet som självförökande värde."

Det är detta som Marx nu syftar på med uttrycket att arbetaren inte längre är subjekt i produktionsprocessen, utan det är kapitalet som är det. Han fortsätter att utveckla sin tankegång och talar om (269/329) (ä. ö.):

"... denna förvrängning (KI, *Verkehrung*), ja, förvridning (KI, *Verrückung*) i förhållandet mellan dött och levande arbete som är specifik för den kapitalistiska produktionen och som karakteriserar den ...

(KI, *diese der kapitalistischen Produktion eigentümliche und sie charakterisierende Verkehrung, ja, Verrückung des Verhältnisses von toter und lebendiger Arbeit . . .*)."

Och uttrycken dött och levande arbete mötte vi redan i kap. 5:2 (se punkt 98) där Marx skrev (168/209) (ä. ö.):

"När kapitalisten förvandlar pengar till varor, som tjänar som material till en ny produkt eller som faktorer i arbetsprocessen, när han införlivar levande arbetskraft med deras döda föremålslighet (KI, *tote Gegenständlichkeit*) så förvandlar han värde, förgånget, objektiverat, dött arbete (KI, *vergangne, vergegenständlichte, tote Arbeit*) till kapital, sig själv förökande värde (KI, *sich selbst verwertendes Wert*), ett besjälat monstrum . . ."

Därmed kan vi mer fullständigt förstå innebörden av Marx kanske något mystifierande formuleringar i kap. 4:1 sid. 134/169 (punkt 52 c—d) (se även punkt 98) där Marx talar om P — V — P′ och att värdet blir till ett subjekt i sin egen värdeförökningsprocess.

226

Arbetarens underordnande under maskinen. Men vad som framhölls i punkt 225 är inte tillräckligt för att uttömmande belysa Marx' kommentar till Dr. Andrew Ures formuleringar. Det är endast den allmänna bakgrunden. Ure och Marx talar ju faktiskt om att det är *fabriken,* det automatiska fabrikssystemet, som är subjektet. De talar ju inte om kapitalet som värde. De talar om naturalform, tekniskt handgriplig verklighet, och inte om värdeform. (365/441—42):

". . . är själva automaten subjektet, och arbetarna är endast som medvetna organ fogade till automatens medvetslösa organ och tillsammans med dem underordnade den centrala rörelsekraften . . . Ure älskar därför också att framställa centralmaskinen . . . inte bara som automat, utan som autokrat (envåldshärskare)."

Det måste alltså göras en koppling från kapitalet som värde till kapital som produktionsmedel. Förvrängningen mellan dött och levande arbete, mellan "värde" och "värdeskapande kraft" (269/329) måste föras fram till förvrängningen (KI, *Verkehrung*) av förhållandet mellan *arbetare* (A) och *produktionsmedel* (Pm). Och den kopplingen går naturligtvis från Pm/c och A/v i kap. 4:3—9 över "produktionssättets omvälvning" i kap. 10—13, som ju behandlar hur Pm och A *omformas* via samverkan och manufaktur, och får en för kapitalet alltmer passande naturalform. I punkt 195 och 196 behandlades manufakturens begräns-

ningar, samt på vad sätt manufakturen på ett visst utvecklingsstadium blir till en begränsning för kapitalets vidare värdeförökning och utveckling. Kapitalet måste alltså frigöra sig från manufakturens hantverksmässiga grundval (365/442):

> "Konsten att använda verktyget går nu över från arbetaren till maskinen samtidigt med verktyget självt. Verktyget frigöres från den mänskliga arbetskraftens begränsningar. Därmed försvinner den tekniska grundvalen för manufakturens arbetsdelning. I stället för den specialiserade arbetarhierarkin ... framträder därför i den automatiska fabriken en tendens att nivellera eller standardisera de arbeten, som utföres av maskineriets biträden (KI, *Gehilfen der Maschinerie*)."

Och vidare på sid. 367/445:

> "I manufaktur och hantverk betjänar sig arbetaren av verktyget. I fabriken tjänar han maskinen. I manufakturen utgår arbetsmedlens rörelse från honom, men i fabriken måste han följa deras rörelser. I manufakturen är arbetarna lemmar i en levande mekanism. I fabriken existerar oberoende av arbetarna, en död mekanism, och de införlivas med den såsom levande bihang."

Därmed kan vi mer fullständigt förstå, dels Marx kommentarer till Dr. Ures lyriska utsagor om fabriken, dels den passage i vilken han sammanfattar sin tankegång (367—68/445—46), ur vilken vi citerar (ä. ö.):

> "Det är gemensamt för all kapitalistisk produktion, såvida den inte endast är arbetsprocess utan tillika värdeförökningsprocess för kapitalet (KI, *Verwertungsprocess des Kapitals*), att det inte är arbetaren som använder arbetsmedlet, utan tvärtom arbetsmedlet som använder arbetaren. Men först i och med maskineriets införande blir denna förvrängning (KI, *Verkehrung*) en tekniskt handgriplig verklighet."

Och denna förvrängning är naturligtvis välkänd för alla som dagligen står öga mot öga med — reellt underordnade under — *kapitalet* som ett "besjälat monstrum" (168/209) i maskinens gestalt. I och med teknikens utveckling är det allt större delar av lönarbetarklassen som kommer i denna ställning. T. o. m. vissa kontorsanställda som förut endast varit "formellt underordnade" blir biträden åt t. ex. kontors- och datamaskiner, och får arbeta i maskinens takt.

227

Maskineriets biträden. Allt detta leder till att Marx talar om fabriksarbetarna som "maskineriets biträden" (365/442) och om "arbetarens

tekniska underordnande under arbetsmedlets likformiga gång" (368/446[IV]). Detta tema utvecklas i resten av kap. 13:4 utöver de sidor och passager som redan uppmärksammats ovan. Lägg märke till Sir A. Arkwrights "fabriksreglemente" (369/447), och jämför Marx kommentar till det med punkt 183.

Bihang till kap. 13:4. Socialismens möjlighet

228

I punkt 171 och 191 såg vi att att den kapitalistiska ledningen för arbetsprocessen var en teknologisk nödvändighet för produktionens bedrivande. I och med teknikens och vetenskapens utveckling blir den kapitalistiska produktionsprocessens samhälleliga karaktär allt djupare (punkt 203). Produktionen bedrivs av en kombinerad totalarbetare — gemensamt arbete, samverkan — där både manuella och intellektuella arbetare ingår.

Men kapitalistens ledning av produktionsprocessen har en dubbel grundval. Å ena sidan är han teknisk ledare av arbetsprocessen. Å andra sidan är han despotisk kontrollant av att värdeförökningsprocessen genomförs på ett ändamålsenligt sätt. Med tiden utvecklas emellertid särskilda skikt av lönarbetare som utför dessa funktioner. Å ena sidan gör tekniker och ingenjörer konstruktions-, planerings- och ledningsarbete. Å andra sidan leder särskilda arbetsledare och verkmästare själva arbetets utförande och de har order att se till att takten hålls uppe etc. Ibland är dessa funktioner förenade i samma personer, ibland utförs de av olika människor. (Jag tror att man inte nog kan poängtera att arbetsdelningen mellan intellektuellt och manuellt arbete i produktionen *har sin grund i* produktionsprocessens kapitalistiska karaktär och den kapitalistiska ledningens dubbla innehåll (punkt 171 och 191—193). Försök komma med bra motargument! I punkt 237 nedan berörs problemet och arbetsdelningens upphävande, en klass- och maktfråga.)

Kapitalisten befattar sig mindre och mindre med själva produktionsprocessen. I och med uppkomsten av aktiebolag anställs t. o. m. direktörer, som blir en slags lönarbetare med uppgift att leda olika enheter inom bolaget och föröka kapitalvärdet. *Kapitalisten är inte längre en teknologisk nödvändighet. Produktionen kan bedrivas och bedrivs faktiskt av den kombinerade lönarbetande totalarbetaren själv!* Kapitalförhållandets upphävande skulle alltså innebära att den kombinerade totalarbetaren övergår till att i demokratisk ordning själv styra företaget.

Denna styrning får inte göra halt vid kontrollen över och kunskapen

om teknologin. Att ha teknologisk kunskap om arbetsprocessens organisation, uppbyggnad och bedrivande, är att ha makt över den. Det är nämligen med denna kunskap som människorna kontrollerar och styr de kemiska, fysikaliska och mekaniska processer som industrin är sammansatt av. För att möjliggöra demokratisk styrning och kontroll på ett företag, är det alltså nödvändigt att börja angripa den vertikala arbetsdelningen och att börja angripa åtskillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete. Det är därför som arbetsdelningens upphävande är en makt- och klassfråga. Det är därför som den blir ett av det socialistiska samhällets centralproblem.

Men uppbygget av en socialistisk ekonomi kan inte stanna vid enbart lönarbetarägda och lönarbetarstyrda företag. Stannar man vid det, och dessa fortsätter att producera enskilt och isolerat från varandra, så är ju *varuutbytet fortfarande det samhälleliga bandet* mellan de olika företagen! Det leder till att prismekanismer och konkurrens (värdelagen) kommer att fortsätta att styra ekonomins och samhällets utveckling. Den kapitalistiska anarkin i utvecklingen skulle inte vara upphävd. Lönarbetarnas makt på företagen måste förenas med central ekonomisk *planering*, som även den naturligtvis måste äga rum i *demokratisk* ordning. Men det är ett annat, om än spännande, problem!

OBS! Jag har bara talat om *socialismen som en teknologisk möjlighet* i och med att kapitalistklassen inte längre är nödvändig för att utveckla mänskligheten produktivkrafter och välfärd. (I stället är det ju så att utvecklingen mot välfärd och harmoni *hämmas* av kapitalismen, vilket vi än så länge endast har hunnit konstatera rörande användningen av maskineri.) *Den politiska möjligheten att börja bryta ner kapitalförhållandet och påbörja uppbyggandet av den socialistiska ekonomin är emellertid ett helt annat problem! Det problemet kräver en annan analys, en analys av klasskampen och de politiska krafterna i ett konkret samhälle.*

13:5. Kampen mellan arbetare och maskin

229

Första stycket av kap. 13:5 innehåller en komprimerad sammanfattning av arbetarrörelsens framväxt (372/451). "Kampen mellan kapitalist och lönarbetare börjar med själva kapitalförhållandet", skriver Marx. Med det åsyftar han sin framställning i Tredje avdelningen. Där analyserade han just kapitalförhållandet och påvisade hur det mynnade ut i en "arbetarrörelse, som instinktivt hade vuxit fram ur produktionsförhållan-

dena själva" (260/319). Kap. 8 ägnades åt denna kamp och arbetarrörelsens uppkomst. Se punkt 135, 136 och 137.

Marx fortsätter: "... och den fortsätter att rasa under hela manufakturperioden" (se Marx not 193) (!). Med det åsyftar han de specifika former av motsättningen mellan kapital och arbete som antyddes i kap. 12. Se punkt 195.

Men i och med maskineri och storindustri tar sig motsättningen mellan kapitalistklass och lönarbetarklass nya uttryck. Det är t. ex. i vissa fall så att arbetarna "revolterar mot produktionsmedlet i dess särskilda form som materiell grundval för det kapitalistiska produktionssättet" (ä. ö.) (sista meningen av första stycket). Det är detta kap. 13:5 handlar om. Jag skall här bara framhäva några aspekter.

230

Att arbetarna vänder sig mot maskinerna har att göra med två företeelser. För det första var ju produktivkraftsökningen enorm. I kap. 13:2 gavs exempel på hur fantastiskt många arbetare som ersattes av en enda maskin i industrialismens barndom (339—40/412—13). Stora arbetarmassor ställdes utan försörjning, eller med ett av Marx exempel: "Världshistorien kan knappast uppvisa något förfärligare skådespel än de engelska handbomullsvävarnas gradvisa undergång, som sträckte sig över fyra decennier ..." (375/454). Men frågan är om inte Marx överdriver. Några rader längre fram rapporterar nämligen den engelske generalguvernören över ostindien med ett drastiskt exempel som jag tycker överträffar Marx (om det är sant) (376/455).

231

Den andra företeelsen har att göra med arbetarnas reella underordnande under kapitalet i maskingestalt. Här i kap. 13:5 sammanfattar Marx (376/455) (ä. ö.):

> "Den självständiggjorda och främmandegjorda gestalt (KI, *Die verselbständigte und entfremdete Gestalt*), som det kapitalistiska produktionssättet ger åt både arbetsbetingelser (produktionsmedlen) och arbetsprodukt gentemot arbetaren, utvecklar sig alltså i och med maskineriet till en fullständig motsatsställning. Därför är det först i och med maskineriet som arbetarna våldsamt revolterar mot arbetsmedlet."

Vad Marx åsyftar med uttrycket "främmandegjord" (KI, *entfremdete*) är det faktum att produktionsmedlen och produkten är *främmande egendom* för arbetaren (punkt 86—88 och 171 d). Detta är (den huvud-

sakliga) innebörden i tyskans *Entfremdung* när Marx använder det ordet i *Kapitalet*. Arbetarna äger inte produktionsmedlen och produkterna utan de möter honom som främmande egendom. Redan vid sin födelse föds arbetarbarnen in i ett samhälle där en annan klass äger Pm. Och med uttrycket "självständiggjorda" (KI, *verselbständigte*) åsyftar Marx det faktum att kapitalet i maskingestalt har blivit en självständig makt över arbetarna i produktionsprocessen. Maskinens takt bestämmer arbetarnas takt och dessutom bestämmer maskinens konstruktion vilka handgrepp som skall utföras. (Se punkt 225 och 226.)

232

Av de två företeelser som nämndes ovan i punkt 230 och 231 kan det tyckas som om *maskinen som sådan* är roten till det onda. Men utifrån Marx analys av kapitalet och det kapitalistiska produktionsförhållandet kommer ju saken i en annan dager. Och det tycks den efterhand också ha gjort för den kämpande arbetarrörelsen (373/452) (ä. ö.):

> "Det behövdes tid och erfarenhet, innan arbetarna lärde sig att göra åtskillnad mellan maskinerna och deras kapitalistiska användning och därmed också att rikta sina angrepp mot själva den samhälleliga exploateringsformen i stället för att angripa de materiella produktionsmedlen."

Det är ju detta som är Marx hela poäng i *Kapitalet*. Han visar fram att det som är avgörande är den "samhälleliga exploateringsformen", dvs. formen för utsugning. Denna är grundad på det kapitalistiska produktionsförhållandet (punkt 105). Arbetarrörelsen växer fram i kamp mot kapitalet för kortare arbetsdag, för högre löner, för bättre arbetsmiljö; den växer fram i kampen mot kontrollen och despotin på arbetsplatserna; och arbetarna har t. o. m. en gång bekämpat själva maskinerna. Men som Marx ser det, växer alla dessa kampformer fram "ur produktionsförhållandena själva" (260/319). Kamperfarenheterna svetsar samman arbetarklassen och föder dess organisationer (punkt 135, 136 och 137). *Men det är en avgörande historisk läroprocess för arbetarklassen att inse att dess kamp till syvende och sidst uppstår på grund av ett specifikt samhällsförhållande — kapitalförhållandet — och att kampen till syvende och sidst måste riktas mot just detta samhällsförhållande.* Det är en läroprocess som fortfarande pågår, och i denna är Marx *Kapitalet* fortfarande ett aktuellt inlägg. (För en belysande passage se *Lön, pris och profit,* avsnitt XIV, ES sid. 574—78.)

13:6. Kompensationsteorin beträffande de av maskineriet undanträngda arbetarna

233

Detta avsnitt kan man ta lättare på. På sid. 384—85/464—65 finns emellertid några formuleringar som väl uttrycker Marx åtskillnad mellan maskineriet som sådant och dess förvrängda kapitalistiska användning (temat från punkt 194, 217, 219, 224, 225 och 226).

13:7. Hur maskindriften repellerar och attraherar arbetarna. Bomullsindustrins kriser

234

Detta avsnitt är emellertid viktigare. Det belyser arbetarklassens livsvillkor och historiska existens. Genom att den som klass inte äger produktionsmedlen och därmed inte styr produktionens utveckling, är den för sin existens beroende av kapitalets värdeförökning. Marx använder naturligtvis sina fakta för att belysa hur kapitalets "rena tendens" verkar i hans historiska illustrationsfall, England. (Se punkt 133.) På sid. 394—96/476—77 finns några sammanfattande formuleringar.

13:8. Manufakturens, hantverkets och hemarbetets omvälvning genom storindustin

235

Även detta avsnitt tror jag är givande, om inte annat så för att förstå Marx humanistiska raseri inför kapitalismens härjningar (punkt 192). Förutom de fakta som redovisas, finns det på sid. 414—19/498—504 formuleringar som påvisar hur arbetarklassens motstånd och fabrikslagstifningen framtvingar allt större kapitalinsatser. Äldre teknologi och smådrift försvinner. Jämför med punkt 213.

13:9. Fabrikslagstiftningen med hälso- och uppfostringsbestämmelser blir gällande för hela den engelska industrin

236

Fabrikslagstiftningen. Jag rekommenderar kap. 13:9 till en noggrann läsning eftersom den sammanfattar mycket av kap. 13, och kap. 13 är i mitt tycke en av höjdpunkterna i *Första bokens* framställning.

a) Vad menar Marx med "samhällets första medvetna och planmässiga reaktion"? Vad menar han vidare med "de former, som produktionsprocessen antar när den får utvecklas på egen hand" (419/504)? (Se punkt 133 och 157.)

b) Vad menar Marx när han å ena sidan talar om de hygieniska bestämmelserna i fabrikslagstiftningen, å andra sidan hycklar liberalismens förvrängda frihetsdogm, *laissez-faire* (419—20/505)?

c) Vad menar Marx nedtill på sid. 420/506 när han talar om att (ä. ö.): "det kapitalistiska produktionssättet på grund av sitt eget väsen förhindrar varje rationell förbättring utöver en viss punkt"?

d) På vad sätt kan man säga att en fabrikslagstiftning om visst luftutrymme per arbetare är ett intrång i det heliga privata ägandets rätt att "fritt" inköpa och "fritt" konsumera varor, i det här fallet varan arbetskraft (421/506)?

e) Vilken är Marx och Robert Owens syn på uppfostran och utbildning till "allsidigt utvecklade människor" (422/507—08)?

237

Den fullt utvecklade totalindividen. På sid. 422—28/508—16 genomför Marx ett viktigt resonemang om den historiska möjligheten att utveckla "den fullt utvecklade totalindividen" (426/512). Det handlar om upphävandet av arbetsdelningens "förkrympning" av människan, den förkrympning som omöjliggör hennes allsidiga utveckling (punkt 192 och 193). Men arbetsdelningens upphävande är också en *klassfråga* och en *maktfråga.* (Se punkt 228 och Bihang till kap. 13.)

a) Vad menar Marx att det är för skillnad mellan manufakturens arbetsdelning som storindustrin upphäver, och den "ödeläggande arbetsdelning" som den kapitalistiska användningen av maskineriet medför (422/508)?

b) Varför uppfattades under förkapitalistiska produktionsformer "de olika yrkena som mysterier" (424/510)?

c) Vilken är "storindustrins bärande princip"? Vilken betydelse har denna princip för teknologi och vetenskap? Vilken betydelse har denna princip för "den mänskliga handen" och "alla de ting som människorna gör" (424/510)? (Se punkt 193 om åtskillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete.)

d) Vad menar Marx när han säger att storindustrin är "revolutionär, medan alla tidigare produktionssätt i allt väsentligt var konservativa" (425/510—11)?

e) Vad menar Marx med uttrycket: "Detta är storindustrins negativa sida" (425/511)?

f) I de två styckena därefter framställer Marx vad som skulle kunna kallas storindustrins positiva sida. Vad skulle den innebära (425—26/511—13)? (Se punkt 224 och 228.)

g) Och Marx är säker på sin sak. Storindustrin bär på *möjligheten* till människans frigörelse och till allsidig utveckling. "Skomakare, bli vid din läst" är ett uttryck som för Marx är enbart löjligt i ljuset av den historiska möjlighet som kapitalismen framfött (426/512—13).

238

Familjen. Förra gången vi mötte familjen var i punkt 72 d. Här går Marx in på hemindustrin och barnarbetet. I kap. 13:8 behandlades hur storindustrin förändrar inte bara hantverk och manufaktur utan också arbetet i hemmet, vilket sammantaget ledde till en fruktansvärd exploatering av barn och ett utbrett barnarbete. Om fabrikslagstiftningen till arbetarklassens "skydd mot 'sina kvals orm'" (261/320) framstår som ett ingrepp i den heliga privata äganderätten, så framstår lagstiftning för att skydda barnen som ett ingrepp i den lika heliga föräldraauktoriteten. Och det var "ett steg inför vilket det känsliga engelska parlamentet länge tvekade", skriver Marx ironiskt (427/513).

a) Vilken menar Marx är orsaken till barnarbetet? Är det "missbruket av föräldramakten" (427/514)?

b) Vilken är "föräldramaktens motsvarande ekonomiska grundval" (ä. ö.)? På vad sätt har den raserats av "det kapitalistiska exploateringssättet" (ä. ö.)? Hur kan raserandet av det gamla samhällets ekonomiska grundval upplösa familjebanden så att föräldrarna betraktar sina barn som ett slags lönarbetare (427/514)?

c) Men Marx ser också en positiv sida i upplösningen av familjen i dess "kristligt germanska form". Vilken är den ekonomiska grundval som storindustrin skapar "för en högre form av familjeliv"? Hur skulle den kunna vara grundval för "en human utveckling" till skillnad mot "de brutala kapitalistiska formerna"? Vilka är "de lämpliga samhällsförhållanden" som erfordras för denna mer humana, dvs. människovärdiga, utveckling (428/514)?

239

Sid. 428—39/514—25 är en spännande läsning som handlar om problemen att lagstifta mot kapitalets rena tendens (se punkt 223). Det är ju ett problem som är lika svårbemästrat i dagens samhällen, antingen det gäller arbetsförhållanden, miljöfrågor eller förbud mot anbudskarteller och valutasmuggling. (De vittnesförhör som Marx citerar är fan-

tastiska dokument!) Vad menar Marx är uppseendeväckande med den engelska lagstiftningen av år 1867 (431—32/519)?

240

På sid. 439—40/525—26 sammanfattas kap. 13:9 om fabrikslagstiftningen och dess verkningar. I själva slutklämmen är det en översättning i BI som är mindre lyckad. Där står "det samhälleliga samarbetet" som översättning av KI, *die gesellschaftlichen Kombination des Produktionsprozesses* sv. eg. "den samhälleliga kombinationen hos produktionsprocessen". OBS! Två slags "samhällelig" (punkt 165, 203, 184—186).

Den sista meningen är viktigt att läsa noga. Det som mognar är alltså dels produktionsprocessens materiella betingelser och samhälleliga kombination, dels är det de antagonismer och motsättningar som är inneboende i produktionsprocessens kapitalistiska form. Men dessa är inget annat än (ä. ö.): ". . . bildningselementen för ett nytt, och omvälvningsmomenten för det gamla samhället".

13:10. Storindustri och jordbruk

241

Kapitalismen, staden och människans störda ämnesomsättning med naturen. Under denna rubrik döljer sig problemet med kapitalets inträngande i jordbruksproduktionen och råvaruutvinnandet. Där finns många spännande uppslag.

a) Vad är det för en "överflödig" befolkning Marx talar om (440—41/527—28)?

b) Vad är det för "familjeband" och "det gamla samhällets bålverk" som förintas av kapitalismen (441/528)?

c) Vad är det för en "ny och högre syntes" Marx talar om?

d) På vad sätt stör uppdelningen i stad och land "ämnesutbytet (KI, *Stoffwechsel*) mellan människan och jorden". Vad blir konsekvenserna för jorden? Varför anser Marx att den skadar lantarbetarnas *andliga* liv, men stadsbornas *fysiska* hälsa (!)?

242

Socialism och ekologisk harmoni. Men Marx ser det positiva även i detta, att äldre samhällsformers enhet med naturen bryts sönder (441/528) (ä. ö.):

> "Men genom att de omständigheter (från äldre samhällsformer) förstörs som omger denna ämnesomsättning (KI, *Stoffwechsel*), vilka

uppstått blott naturligt och spontant (KI, *naturwüchsig*), så framtvingar det kapitalistiska produktionssättet att denna ämnesomsättning systematiskt upprättas som en reglerande lag för den samhälleliga produktionen, och i en form som motsvarar mänsklighetens fulla utveckling."

Vad Marx talar om är alltså möjligheten av ett kontrollerat och reglerat ekologiskt kretslopp mellan människan och naturen.

Å ena sidan förstör kapitalismens anarkiska rovdrift den organiskt framvuxna harmoni mellan människan och natur som förkapitalistiska produktionsformer har. Det uppstår en situation där både människor och jorden föröds, eller med Marx ord: "Den kapitalistiska produktionen kan endast utveckla den samhälleliga produktionsprocessens teknik och kombination, genom att samtidigt förstöra all rikedoms urkällor: jorden och arbetaren" (442/529—30).

Detta är ju numera ett välkänt empiriskt problem. Teoretiskt sett är emellertid naturförstöringen en lag eller verkande tendens som är inneboende i kapitalismen på samma sätt som förstörelsen av människan. På samma sätt som samhället måste motarbeta kapitalets förödelse av arbetarklassen, som "angripit nationens livskraft" (205/253) (kap. 8:3, 13:7—8), så måste denna tendens till naturförstöring *motverkas*. Det leder till, förutom alla faktiska problem och motsättningar, att stora samhälleliga resurser avsätts för att *motverka* destruktionstendenser eller faktisk förstörelse, i stället för att frigöras till produktiv uppbyggnad av samhället.

Men å andra sidan är det först kapitalismen som frambringar naturvetenskap och modern teknologi. Först därmed blir det *möjligt* att systematiskt och medvetet reglera och kontrollera ämnesomsättningen med naturen så att en harmonisk ekologisk balans uppstår. I de förkapitalistiska samhällena var ju denna balans något mystiskt som förmedlades av tradition, religion, "bondepraktikan" eller stammarnas medicinmän (punkt 189). I och med kapitalismen undanträngs naturmystiken av naturvetenskapen. Men naturvetenskap på kapitalistisk grundval tvingas liksom maskiner och teknologi in i förödelsens arsenal. En medvetet planerad harmonisk ämnesomsättning mellan människa och natur (punkt 78) förutsätter en medvetet och gemensamt planerad produktionsprocess, demokratisk planekonomi. Först i och med en högre samhällsform kan teknikens och naturvetenskapens landvinningar frigöras och ställas i tjänst hos mänskligheten för dess fulla utveckling.

Fördjupning till kap. 12 och 13. (Se även Bihang till kap. 11)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 479—84/GrP 584—90, Gr 582—90/GrP 690—702 (punkt 175, 197); Gr 905—10 (punkt 185); till kap. 12:4, punkt 189, Gr 375—96/GrP 471—97.

Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 237—319; till kap. 12:4, punkt 184—86, s. 237—54.

Till kritiken (1861—63), häfte VI—XV, XVIII (Teorier om mervärdet): ThM 1 s. 255—59/ThS 1 s. 284—87; ThM 3 s. 262—71/ThS 3 s. 266—76.

Till kritiken (1861—63), häfte XIX och XX: (Ännu ej utgivet av Institutet för marxism-leninism i Moskva. Kommer i MEGA. Se Wygodski (1970), kap. 5, s. 92.)

Resultate (1863—65): ES 592[IV]—94, 643—48/Res 16—18, 77—84 (till punkt 225).

b) Sekundärlitteratur

Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. (117—30), 130—44, (144—50).
Balibar (1974), Fem studier, Rhodos 178—93/Maspero 178—92.
Rosdolsky 1968, kap. 17.
Schanz 1977, s. 46—49.

Bredvidläsning och fördjupning till kap. 12 och 13

Arbetsdelning i den omedelbara produktionsprocessen, åtskillnad mellan manuellt och intellektuellt arbete, "Taylorism" och tidsstudier, maskinen som kamp- och maktmedel gentemot arbetarna (t. ex. punkt 169–171, 184–196, 217–232)

Balibar (1974), Fem studier, Rhodos 178—93/Maspero 178—92.

Braverman, H., *Arbete och monopolkapital* (1974), Tema 1977, kap. I—II.

Edquist, Ch., *Teknik, samhälle och energi,* Zenitserien 20, Cavefors 1977, kap. 13—14.

Lenin, V. I., "A 'scientific' system of sweating" (1913), *Collected Works 18,* s. 594—95. (Recensionsblänkare i Pravda om Taylors bok.)

Marx, K., *Filosofins elände (1847)*; Arbetarkultur 1949 s. 180[IV]–181[I]/ MEW 4 s. 176[III].

Maskin. Makt. Teknikens utveckling och arbetets förändring under industrialismen, Riksutställningar, Utställningskatalog 1977.

Mendner, J., *Teknologisk utveckling i den kapitalistiska arbetsprocessen,* (Fischer, F. a. M. 1975), Röda bokförlaget, Göteborg 1976, Andra delen, kap. I och II.

Ohlsson, Å., *Anpassning eller förnyelse. Om arbetarrörelsen och den tekniska utvecklingen under efterkrigstiden,* Liber 1977.

Stone, K., *Klassmakt och arbetsdelning* (1973), Arkiv studiehäften 4, Göteborg 1977.

Arbetsdelning, produktionsförhållanden, produktionsprocessens form, som centrala problem (makt- och klassfrågor, punkt 228) för det socialistiska samhällsbygget.

Bahro, R., *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus,* EVA, F. a. M. 1977, kap. 5–6, (7) 10, 13–14.

OBS! I Inledningen skrev jag att den marxistiska vetenskapen idag har en dubbel uppgift: dels att vägleda kampen mot kapitalismen, dels att vägleda det socialistiska samhällsbygget (ovan sid. 19–20). När jag talade om *Kapitalets* betydelse för analys och vägledande genomlysning av samhällsförhållanden under socialismen, så var det bl. a. Rudolf Bahros bok jag tänkte på. Det är en av de mest insiktsfulla och avancerade studier jag känner till som behandlar problemet ovan. Boken påvisar betydelsen av att inte bara se socialismens problem i Östeuropa som överbyggnadsproblem: parti, byråkrati, fri- och rättigheter. I stället fäster den marxistiskt uppmärksamheten på samhällets ekonomiska struktur: produktionsförhållanden, klasser, organiseringen och styrningen av den omedelbara produktionsprocessen.

Bettelheim, Ch., *Klasstriderna i Sovjetunionen. Första perioden 1917–1923* (1974), Cavefors 1975, Förord s. 5–41.

Edquist, Ch., *Teknik, samhälle och energi,* Zenitserien 20, Cavefors 1977, kap. 15.

Lehrbuch politische Ökonomie. Sozialismus (Moskva 1970), Berlin 1972, kap. 5 och 13.2–3.

Rossanda, R., "Maos marxism", Zenit nr 3/1971, nr 23, s. 33–53.

Tökei, F., *Zur Dialektik des Sozialismus,* Budapest 1977, s. (11–45), 95–108, (111–23, begreppet "kulturrevolution" inom den östeuropeiska diskussionen).

FEMTE AVDELNINGEN

Produktionen av absolut och relativt mervärde

Eller: Kapitalets produktionsprocess när framställningen i Tredje och Fjärde avdelningen sammanfattas och förenas

Absolut och relativt mervärde

Tema: Produktivkrafter och produktionsförhållanden

243

Inledande. Den femte avdelningens kapitel 14, 15 och 16 är en smula problematiska. De enskilda kapitlen är kanske inte så svåra, men problemet är varför dessa kapitel har denna plats i Marx framställning. Rubriken antyder att vi skall betrakta produktion av absolut och relativt mervärde sammantaget. Femte avdelningen skulle alltså utgöra enheten av Tredje och Fjärde avdelningen.

Naturligtvis är det så att när det kapitalistiska produktionssättet väl har utvecklats och etablerats, så kan mervärde uppstå både genom absolut förlängning av arbetsdagen och genom relativ förkortning av den nödvändiga arbetstiden. Men Femte avdelningens plats i Marx framställning ger den en viss innebörd. Denna blir tydligare om vi betraktar de underrubriker som jag fogat till Marx rubriker för Tredje respektive Fjärde avdelningen. Å ena sidan är kapitalförhållandet formellt upprättat. Och å andra sidan har arbetsprocessen omformats så att en specifik kapitalistisk form har utvecklats — det specifika kapitalistiska produktionssättet. Femte avdelningen skulle alltså behandla *kapitalets produktionsprocess* när framställningen i kap. 5—9 och kap. 10—13 sammanfattas och förenas.

Marx presenterar detta sitt ämne på de första sidorna av kap. 14 genom att göra en snabbskiss av den tidigare framställningen (443—46/531—34). Därvid möter oss ett antal frågor eller temata. Men innan vi går in på dem vill jag bara slutföra behandlingen av ett problem som jag tidigare ställt.

244

Produktivkrafter och produktionsförhållanden. När vi betraktar mina förslag till underrubriker så aktualiseras två viktiga begrepp, produktivkrafter och produktionsförhållanden. Låt oss gå tillbaka till min Inledning där jag talade om *Kapitalet* och den materialistiska historieuppfattningen (se sid. 33—40). Enligt Marx terminologi från Förordet 1859 skulle det kapitalistiska produktionssättet utgöras av en enhet av produktivkrafter och produktionsförhållanden. Men som vi sett i *För-*

sta boken använder Marx inte denna terminologi när han skildrar "kapitalets produktionsprocess" och kapitalismens "produktionssätt" (punkt 163 *Anm.*). Han skriver i stället att den kapitalistiska produktionsprocessen är en enhet av arbetsprocess och värdeförökningsprocess. Enligt min mening handlar denna formulering om samma problematik som i *Förordet (1859)*. Det är bara det att problematiken är mer preciserad och genomtänkt i *Kapitalets* vetenskapliga teori.

För att kapitalets värdeförökningsprocess P — V — P′ skall kunna förverkligas måste arbetskraften finnas att köpa som *vara* på marknaden. Arbetaren måste på förhand vara skild från Pm och därmed Lm. Detta var innebörden av kap. 4:3 där Marx skrev om kapitalismens historiska förutsättningar (punkt 67—71). I kap. 5:1 och 5:2 såg vi att formen P — V — P′ inte heller kunde förverkligas om inte den inköpta varan arbetskraft sattes i arbete i arbetsprocessen. Det är detsamma som att säga att det kapitalistiska produktionsförhållandet måste vara upprättat för att kapitalets värdeförökningsprocess skall kunna äga rum. Rikedomsformen kapital, P — V — P′, inbegriper alltså "ett säreget, historiskt utvecklat, samhälleligt produktionsförhållande" (444/532).

I stället för de två storheterna "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" får vi tre: 1) rikedomsformen kapital abstrakt betraktad i cirkulationen som formen P — V — P′, 2) arbetarens skiljande från Pm och därmed Lm, 3) arbetsprocessen. I slutet av kap. 5:1 sammansmältes dessa tre till en högre enhet och resultatet blir *den kapitalistiska produktionsprocessen.* Den utgör alltså en enhet av arbetsprocess och värdeförökningsprocess där det kapitalistiska produktionsförhållandet är upprättat. Av denna anledning gjorde jag en Sammanfattning av kap. 4 och 5 som jag kallade "Kapitalförhållandet — det kapitalistiska produktionsförhållandet" (punkt 101—105).

Men i Tredje avdelningen är arbetsprocessen bara *formellt underordnad* under kapitalets värdeförökningsprocess. Marx analyserar alltså främst det kapitalistiska produktionsförhållandets element (Pm/c, A/v, m) och arbetarklassen, utan att beakta någon särskild naturalform hos Pm eller A. Det är först i Fjärde avdelningen som Marx visar att det kapitalistiska produktionsförhållandet också medför att arbetsprocessen ("produktivkrafterna") utvecklas och omformas till en specifik teknologisk form. Pm och A blir *reellt underordnade* och omformas eftersom de ingår i kapitalets värdeförökningsprocess som c och v.

Därmed är det lättare att mer fullständigt förstå mina förslag till underrubriker för Tredje respektive Fjärde avdelningen. Med "De ekonomiska former och förhållanden som tillsammans utgör det kapitalistiska produktionsförhållandet" syftar jag helt enkelt på Pm/c, A/v, m

och arbetarklassen, så som de analyseras i kap. 5—9. Och med "Förändringen av arbetsprocessen ('produktivkrafterna') när det kapitalistiska produktionsförhållandet väl är upprättat" syftar jag på förändringen i naturalform hos Pm och A. Men allt detta har vi ju redan behandlat noga en gång, i punkt 162. Läs gärna igenom den innan du återvänder till kap. 14 och nästa tema.

Tema: Produktivt arbete

245

Marx börjar med begreppet "produktivt arbete". Han hänvisar oss till kap. 5:1, där arbetsprocessen betraktades abstrakt, dvs. historiskt allmänt, oavhängigt någon specifik historisk form. Där var produktivt arbete det arbete som resulterade i en produkt över huvud taget. Men denna begreppsbestämning (definition) är "alldeles otillräcklig för den kapitalistiska produktionsprocessen" (443/531), skriver han.

a) Marx talar om att begreppet produktivt arbete å ena sidan "utvidgas" (443—44/531—32). Vad avser han? För begreppet "totalarbetare" se punkt 163 och 168. (Anm. BI översätter här *Gesamtarbeiter* med "den arbetande organisationen".)

b) Å andra sidan "begränsas" begreppet produktivt arbete (444/532). Vad avser Marx?

246

Produktivt arbete och utsugning. I punkt 51 mötte vi kapitalisten och Marx klassbegrepp i sin allmännaste utformning. Sedan dess har vi många gånger talat om "arbetaren" eller "lönarbetarklassen" utan att närmare precisera vad som avses. För det första bör man ha i minnet att den "lönarbetare" som möter oss i *Första boken* är en industrikapitalets arbetare, på samma sätt som "kapitalisten" är industrikapitalist. Han är alltså sysselsatt med produktion av produkter och kapitalisten tillägnar sig direkt obetalt arbete. En "arbetare" i *Första boken* nyskapar alltså värde (O). Detta framhäver Marx klart i en formulering i *Grundrisse* (Gr 367/GrP 463) (övers. och kursiv., MD):

> "Lönarbete, här i den strikta ekonomiska betydelsen av ordet, vilket är *det enda sätt som vi använder det på* — och vi måste senare skilja det från andra former av arbete för dagslön — är kapitalskapande, kapitalproducerande arbete, dvs. levande arbete som . . ."

Det andra som man bör ha i minnet är helt enkelt att det finns andra former av kapitalistiskt lönarbete. Redan industrikapitalet behöver an-

ställa lönarbetare för att utföra funktioner inom kapitalets cirkulation, köp och försäljning och bokföring (*Andra boken,* kap. 6:1). Sådant arbete skapar inget värde. Utgifter för det blir bara ett tillägg på V utan att O nyskapas. Däremot kan det vara både nödvändigt och lönsamt för industrikapitalet att anställa cirkulationsarbetare. Men det finns inte bara industrikapital. I *Tredje boken* kap. 17 kommer vi att möta handelskapitalet, och i kap. 21 bankkapitalet. Båda dessa behöver anställa lönarbetare. Dessa slags lönarbetare nyskapar inte heller något värde, men de är både nödvändiga och lönsamma för de kapitalister de arbetar åt.

Ibland möter man föreställningen att handelsanställda eller bankanställda inte skulle kunna vara *utsugna* därför att de inte är produktiva arbetare i den meningen att de producerar nyvärde (O). Detta menar jag är felaktigt. Marx har i *Första boken* ett historiskt allmänt begrepp *merarbete* (punkt 127), och detta begrepp är vidare än det mervärde- och utsugningsbegrepp som presenteras i kap. 7:1. Studerar man de ovan angivna kapitlen så kommer man att finna att Marx menar att industrikapitalets cirkulationsarbetare eller de handels- och bankanställda visst levererar merarbete. Det gör de eftersom de arbetar fler timmar än den arbetstid som motsvarar värdet av deras lön. Marx talar helt enkelt om "merarbete" och "nödvändigt arbete" för industrikapitalets cirkulationsarbetare (*Andra boken* 121—22/133—34), eller om "obetalt arbete" för de handelsanställda (*Tredje boken* 266—68/303—05).

Dessa skikt av lönarbetarklassen står alltså i motsatsställning till kapitalet på så sätt att varje sänkning av deras löner eller förlängning av deras arbetstider innebär ökad profit för det kapital de arbetar åt. I dessa avseenden är deras situation densamma som de egentliga industriarbetarnas. Däremot har de traditionellt mest varit *formellt* underordnade under kapitalistens ledning och kontroll, medan ju de egentliga industriarbetarna varit *reellt* underordnade under kapitalet och möter detsamma som ett "besjälat monstrum" (168/209) i maskinens gestalt (punkt 225 och 226).

Tema: Förhållandet mellan absolut och relativt mervärde

247

Vi skall börja med att återknyta till punkt 245 med orden (444/532):

> "Begreppet produktivt arbete omfattar inte endast ett bestämt förhållande mellan verksamhet och nyttoeffekt utan också ett säreget, historiskt utvecklat, samhälleligt produktionsförhållande, som binder arbetaren vid uppgiften att omedelbart föröka kapitalet."

Detta produktionsförhållande — kapitalförhållandet — analyserades i kap. 4:3 samt i Tredje avdelningen, och dess grundläggande element var Pm/c och A/v som sattes i förhållande till varandra på grundval av vissa samhälleliga betingelser eller historiska förutsättningar. Dessa var att produktionsmedel och produkter konfronterar arbetaren som främmande egendom. Produktionsmedlen, och därmed också livsmedlen, är skildra från de omedelbara producenterna, arbetarna, och i ägo hos en viss klass i samhället (punkt 105). Pm och Lm är produkter i varuform. Om livsmedlen har varuform kan arbetarna skaffa sig dem genom att köpa. Köpa kan arbetarna om de har pengar. Pengar får de om de säljer sin arbetskraft till kapitalisten. Från kapitalistens ståndpunkt kan man säga att det som sker är att dispositionsrätten till arbetskraften utbyts mot en del av kapitalet (v). Variabelt kapital utbyts mot levande arbetskraft. Denna arbetskraft sätts i verksamhet att bearbeta den andra delen av kapitalet (c), som genom varuutbytets formväxling (punkt 52 b och 55) har lämnat penningform och existerar i Pm-gestalt. Mervärdet (m) är resultatet av detta möte mellan Pm/c och A/v, mellan anhopat, dött värde och levande arbete.

I Fjärde avdelningen kom vi till klarhet över skillnaden mellan absolut och relativt mervärde. Samtidigt betraktades omformningen av naturalformen hos Pm/c och A/v.

Marx skriver att absolut mervärde är *"den allmänna grundvalen* för det kapitalistiska systemet och *utgångspunkten* för produktionen av relativt mervärde" (444/532) (ä. ö.) (kursiv. MD). I enlighet med den av mig tillfogade underrubriken till Tredje avdelningen hade han kunnat skriva att *kapitalförhållandet,* eller arbetsprocessens formella underordnande under kapitalet, är *grundvalen* för det kapitalistiska systemet, *utgångspunkten* för produktion av relativt mervärde. Utan att "formellt etablera kapitalförhållandet" (288/350) sker ju ingen mervärdesproduktion. Och är inte kapitalförhållandet upprättat och arbetsdagen indelad i nödvändig arbetstid och merarbetstid, så kan inte produktion av relativt mervärde ta sin början. Och då påbörjas inte heller omformandet av "den tekniska arbetsprocessen" (444[IV]/532—33) till ett specifikt kapitalistiskt produktionssätt (Fjärde avdelningen). Man kan alltså säga att kapitalförhållandets upprättande är "den allmänna grundvalen" och "utgångspunkten" för denna omformning av arbetsprocessen ("produktivkrafterna") (punkt 244). Marx sammanfattar detta tema på sid. 445/533 (ä. ö.):

> "För att relativt mervärde skall produceras förutsättes alltså, att ett specifikt kapitalistiskt produktionssätt, med sina metoder, medel och

betingelser organiskt-historiskt (KI, *naturwüchsig*) har utvecklats och utbildats på grundval av arbetets formella underordnande under kapitalet. I stället för det formella underordnandet av arbetet under kapitalet träder det reella."

Anm. Översättningen i BI missar som synes poängen i skillnaden mellan formell och reell subsumtion, genom att använda det kanske målande men teoretiskt torftiga uttrycket "envälde". Vidare är öppningsorden i passagen problematiska att översätta så att Marx intention framgår klart om kapitalförhållandet och produktionen av det absoluta mervärdet som en nödvändig betingelse för det relativa. Han har slarvigt nog bara skrivit "Sie unterstellt also . . ."

248

Förhållandet mellan absolut och relativt mervärde, dvs. mellan formellt och reellt underordnande av arbetsprocessen under kapitalet, behandlar Marx litet närmare i sitt inre sammanhang (445—46/533—34).

a) Hur kan Marx hävda att de metoder som används vid produktionen av relativt mervärde också frambringar absolut mervärde? Marx hänvisar oss till kap. 13:3 b—c, se punkt 217—222.

b) Men är inte skillnaden mellan absolut och relativt mervärde då en illusion? Är Marx svar hållbart (445—46/533—34)?

c) Vilka är de två alternativa metoderna för att öka mervärdemängden om arbetskraftens värde är givet? Se punkt 221 samt rubrikerna i kap. 15.

Tema: Den naturliga förutsättningen för det historiskt allmänna merarbetet

249

På sid. 446—47/534—35 finns en viktig passage. Den behandlar betingelsen för merarbetets existens över huvud taget. Det historiskt allmänna merarbetet mötte vi i början av kap. 8:2. Se punkt 127.

a) Vad förutsätts av arbetets produktivkraft för att merarbete över huvud taget skall kunna uppstå?

b) När det gäller kapitalförhållandet och det kapitalistiska merarbetet så förutsätter också det en viss nivå av arbetets produktivkraft (447/535). Vilken? (Marx har redan tidigare snuddat vid detta problem då han behandlat "kapitalets miniminivå", sid. 266—67/326—27, 287—88/349—50 samt kap. 12:4. Se punkt 146, 169 och 170.)

250
Därför kan man tala om att "mervärdet har en naturlig grundval" (KI, *Naturbasis der Mehrwert*) (446/534). Och detta resonemang utvecklar Marx på sid. 447—50/535—38. Vad är det som utgör en naturlig gräns som avgör när det nödvändiga arbetet slutar och merarbetet börjar (449/537)?

251
Även *arbetsdelningens naturliga grundvalar* berörs i samband med att Marx resonerar om att det *inte* är den bördigaste jorden som bäst främjar uppkomst av varuutbyte och kapitalism. Vad är det i stället? Arbetsdelningen ägnas stor uppmärksamhet i kap. 12:4 (punkt 184 och 185). Vad har den samhälleliga arbetsdelningen för betydelse för varuutbytet och kapitalismens uppkomst?

252
Kapitlet avslutas med att Marx låter sin kritiska förmåga bearbeta David Ricardo och J. S. Mill. Genom att Ricardo och Mill inte klart urskiljer skillnaden mellan det naturligt betingade och det samhällelig historiskt betingade i arbetets produktivkraft, urskiljer de heller inte kapitalismen som ett historiskt specifikt produktionssätt. Tidigare mötte vi för övrigt redan i kap. 11 det faktum att arbetets produktivkraft förefaller vara "en produktivkraft som kapitalet äger av naturen, som dess inneboende produktivkraft" (290/353). Kapitalismen framstår inte bara som det enda "naturliga" samhället, kapitalet verkar också ha en inneboende mystisk produktiv egenskap (punkt 172 och 173).

BIHANG TILL FJORTONDE KAPITLET

Bredvidläsning

Lehrbuch, kap. 15.1.
Politische Ökonomie, kap. 4.4.

Fördjupade studier

Absolut och relativt mervärde

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 264/GrP 359.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): *MEGA* II/3.1 s. 285—90.

b) Sekundärlitteratur

Rosdolsky 1968, kap. 15.

"Produktivkrafter och produktionsförhållanden" i 'Kapitalet'

Althusser (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 42—59.
Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 96—117, 120—144.
Balibar (1974), Fem studier, Rhodos s. 120—29, 178—93/Maspero s. 119—28, 178—92.
Schanz 1977, kap. 4.
Tuchscheerer 1968, kap. 4.4—5, s. 233—44.
Wygodski (1970), s. 32[I], 48—51 (OBS! noterna), 82.

Problematiken är frånvarande i de österuropeiska läroböckerna om kapitalismens politiska ekonomi (kompendier på *Kapitalet*). Man framställer det som om detta problem inte fanns i *Kapitalet*, utan bara inom "den historiska materialismen". Vi återkommer till detta i Avslutningen nedan, kap. II:4. Påvisandet av denna problematiks närvaro i *Kapitalet* (och gåtans "lösning") är en av denna boks viktigaste uppgifter. Se även Bihang till kap. 13 om produktionsförhållandena (produktionsprocessens form) under socialismen.

Produktivt arbete under kapitalismen. Tjänster

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 280—90.
Till kritiken (1861—63), häfte VI—XV, XVIII (Teorier om mervärdet): ES 106—52, 152—56/ThM 1 s. 122—74, 272—77/ThS 1 s. 152—203, 300—04; ES 193—216/ThM 1 s. 363—88/ThS 1 s. 387—413.
Resultate (1863—65): ES 631—40/Res 64—74.

b) Sekundärlitteratur

Rubin (1928), kap. 19.
Tronti (1966), Erste Hypothesen (6), s. 127—50.

Begreppet "produktivt arbete" i klassanalysen

Autorenkollektiv (1973), Andra delen kap. I, s. 95—103.
Balibar (1974), Fem studier, Rhodos s. 136—52/Maspero s. 135—54; OBS! Balibars tes på sid. 152/153.
Mauke (1970), kap. IV, s. 105—67.
Poulantzas (1974), del III kap. 2.
Projekt Klassenanalyse (1973), del A, avsnitt III:3—4.
Therborn, G., "Det svenska klassamhället 1930—70", *Zenit* nr 2/1972, nr 28; även som särtryck.

Växlingar i arbetskraftens pris och mervärdets storlek.

253

Inledande. I Fjortonde kapitlet sammanfattade Marx sin tidigare framställning. Han reflekterade över produktionen av både absolut och relativt mervärde betraktade som en enhet. Vad det handlade om var den *kvalitativa* sidan av denna enhet. Han analyserade på vilket sätt den formella och reella subsumtionen av arbetsprocessen under kapitalets värdeförökningsprocess hänger samman. Eller om jag använder andra ord: Han analyserade enheten av det kapitalistiska produktionsförhållandet och den omformade arbetsprocessen, det kapitalistiska produktionssättet (punkt 243, 244 och 247).

Vidare konstaterade Marx att en viss utvecklingsnivå hos arbetsprocessens produktivitet bildar "grundvalen för kapitalförhållandet" ($447^{I}/535$), dvs. för att den ovannämnda enheten skall kunna uppstå och börja utvecklas.

Detta sammantaget utgör en punkt i framställningen där "... det kapitalistiska produktionssättet en gång har trängt in och blivit det allmänna, förhärskande produktionssättet ..." ($446^{I}/534$. Förut i framställningens kap. 5—9 behandlade Marx kvalitativt elementen i kapitalförhållandet (och deras kvantitativa relationer). I kap. 10—13 betraktades kvalitativt själva omformningen av arbetsprocessens element (och de kvantitativa relationer som utgör mekanismer in denna omformning). Här i kap. 14 behöver han nu inte längre bara betrakta frågor som faller under Tredje avdelningens rubrik, inte heller bara frågor som faller under Fjärde avdelningens rubrik, där produktionsprocessen ses ... ($445^{IV}/533^{IV}$) (ä. ö.):

> "... som en speciell metod för produktion av relativt mervärde, endast medan den griper in i industrigrenar, som kapitalet tidigare formellt har underordnat sig, alltså under sitt framträngande ..."

I stället har vi nått den punkt i framställningen där vi kan betrakta det kapitalistiska produktionssättet som "produktionsprocessens allmänna, samhälleligt dominerande form" (KI, *allgemeine gesellschaftlich herrschende Form des Produktionsprozesses*) (445/533). Vi kan alltså betrakta den kapitalistiska formen av produktionsprocess som den fun-

gerar när den är utvecklad och upprättad. Och det som Marx skall behandla här i kap. 15 är *kvantitativa* växlingar i mervärdets storlek (M) när produktionen samtidigt utvinner *både* absolut och relativt mervärde från det nyskapade värdet (O). (Se punkt 221 och 248 c.) I kap. 14 behandlades den *kvalitativa* sidan hos enheten av produktion av absolut och relativt mervärde. Här i kap. 15 skall den *kvantitativa* sidan hos denna enhet behandlas.

Tema: Marx Löneteori och exploateringsgraden

254

Det första begrepp vi stöter på i kap. 15 är "arbetskraftens värde". Därför kan det här vara på sin plats att repetera något om *arbetskraftens* eller *arbetsförmågans* (punkt 67) bruksvärde respektive värde. Gå tillbaka till punkterna 72—76, 94, 95, 97, 110, 113, 116 och repetera i *Kapitalets* text om det behövs. (I kap. 17 återkommer vi noggrannare till den ekonomiska formen lön.)

Marx skriver (453/542) (kursiv. MD):

> "Arbetskraftens värde bestämmes av värdet på genomsnittsarbetarens vanemässigt nödvändiga existensmedel. Även om formerna kan skifta, så är dock den mängd existensmedel given, som erfordras på en bestämd tidpunkt och i ett bestämt samhälle, och denna *mängd* existensmedel kan därför behandlas som en konstant storhet. Det är existensmedlens *värde* som växlar."

Låt oss betrakta denna viktiga formulering litet närmare. Genomsnittsarbetarens vanemässigt nödvändiga mängd existensmedel (KI, *Lebensmittel*) (Lm) är alltså existensmedel i bruksvärdesgestalt. (För begreppet "reallön" se punkt 279.) Arbetskraftens *värde* (k) är den samhälleligt nödvändiga arbetstid som åtgår till att producera denna bruksvärdesmängd "nödvändiga" Lm (punkt 72 f och 139). *Priset* på arbetskraften, penningguttrycket (v), kan ju vara större eller mindre än det pris som motsvarar värdet av bruksvärdemängden Lm (k). Är priset (v) lägre än värdet (k), så kan arbetaren inte köpa hela mängden av de vanemässigt nödvändiga Lm. Är priset (v) högre än värdet (k) kan han köpa litet mer. (För begreppet "nominell lön" se punkt 275.)

Låt oss anta att ett löneavtal slutes om arbetskraftens pris eller den nominella lönen på 6.000 kr i månaden. Från arbetarnas sida är detta avtal en *förhoppning* om att denna nominella lön skall vara tillräcklig för att köpa den bruksvärdemängd vanemässigt nödvändiga Lm som anses som en rimlig levnadsnivå. Inflation kan göra att dessa förhopp-

ningar grusas. Reallönen sjunker. S. k. löneglidning kan göra att förhoppningarna rent av överträffas. I så fall stiger reallönen. *Men problem av denna typ är för Marx i detta sammanhang sekundära problem* som uppstår i speciella situationer. Han behandlar här förhållandet mellan bruksvärdemängden "nödvändiga" Lm och dess *värde* (k).

Marx skrev att mängden Lm i bruksvärdesgestalt kan betraktas som konstant, men att problemet är dess växlande *värde*. Högre produktivitet gör att det åtgår mindre samhälleligt nödvändig arbetstid för att framställa en given mängd Lm. Lägre produktivitet gör att det åtgår större mängd arbetstid. Värdet av Lm växlar alltså med produktiviteten i de branscher som tillverkar Lm (punkt 153).

255

Men det är inte detta som är det egentliga problemet i kap. 15. Växlingar i värdet av arbetskraften har vi ju redan behandlat i kap. 10, se t. ex. punkt 151 och 153. Nej, problemet här i kap. 15 är vad växlingar i värdet hos "nödvändiga" Lm (k) *har för betydelse för mervärdemängdens storlek* (M). Detta skall vi betrakta närmare. Utgångspunkten är att arbetskraften säljs till ett pris som motsvarar dess värde (v = k). Det variabla kapitalets storlek (lönens storlek) ger arbetarna en vanemässigt given standard.

Som vi vet består värdet i en produkt av två delar: *överfört* värde från Pm/c och ett *nyvärde* som skapats av den levande arbetsförmågan. Det är från detta nyvärde (O) som kostnaderna för arbetskraften måste tas. För kapitalisten är alltså V ett avdrag från summan nyskapat värde O. Däremot är ju M det *överskott som kvarstår efter detta avdrag.* M = O − V, se punkt 113, 116 och 139. Vid given mängd nyskapat värde (O) råder alltså följande samband mellan V och M: Ju lägre summan för arbetskraftens pris (lönen, v) är, ju större är mervärdemängden; och ju högre summan arbetskraftens pris är, ju mindre blir mervärdemängden. $M = O - V$ och $\frac{M}{V} = \frac{O - V}{V}$ Eftersom Marx arbetar under antagandet att arbetskraftens pris (v) är lika med värdet av "nödvändiga" Lm (k), så varierar arbetskraftens pris (lönen, v) med variationer i *värdet* hos "nödvändiga" Lm.

256

I sina resonemang i kap. 15 bortser Marx från utbildningskostnaderna och de naturliga skillnaderna i olika slags arbetsförmåga. Vidare grun-

dar han sin analys på två förutsättningar. Den första är att den producerade varan säljs till sitt värde. Detta är ju viktigt eftersom Marx skall undersöka växlingar i mervärdemängdens storlek. Om det vore så att varan såldes t. ex. över sitt värde så skulle ju "profiten" öka (M+EM) (punkt 211 i). Men det är inte denna slags profitökning genom varuutbytet som Marx analyserar här. Här analyserar han den slags profitökning som har sin grund i att mervärdemängden växlar. *Han analyserar mervärdemängdens växlingar* när den orsakas av växlingar hos v.

För det andra förutsätter Marx att arbetsförmågans pris aldrig sjunker under värdet av "nödvändiga" Lm. Dvs. den nominella lönen är alltid så stor att de "nödvändiga" Lm kan inköpas av lönarbetarna och normal levnadsstandard bibehållas (v=k.)

Naturligtvis har varje kapitalist ett intresse av sänka de anställdas löner. Och naturligtvis måste lönarbetarna i varje avtalsförhandling bekämpa kapitalets inneboende strävan att maximera M genom att pressa ned V. *Men hela Marx resonnemang är uppbyggt på att han låter arbetskraften säljas till sitt värde!* Däremot finns det ju ingenting i teorin som säger att en reallönesänkning i verkligheten inte skulle kunna ske! Men detta är ointressant här. Marx föredrar som bekant (se punkt 73) att låta kapitalismens former och funktioner utvecklats under en för arbetarklassen relativt gynnsam situation, att dess arbetskraft säljs till sitt värde och att deras levnadsstandard är normal. Vad Marx gör är att precisera de relationer som råder mellan faktorerna V och M. *Hur stort* V sedan blir i en konkret situation beror av utfallet i kampen mellan lönarbetarna och kapitalisterna. Är det högkonjunktur och brist på arbetskraft i en bransch så kan en beslutsam fackförening höja lönerna avsevärt, även t. ex. genom s. k. löneglidning mellan kollektivavtalen. Är det lågkonjunktur och arbetslöshet kan det krävas stor kampvilja och beslutsamhet att över huvud taget bibehålla reallönens nivå. (Detta problem återkommer vi till i kap. 23, där vi skall behandla lönekampen, reservarmén och arbetslösheten.)

257

Marx presenterar så de "tre faktorer" som påverkar förhållandet mellan arbetskraftens pris (V) och mervärdemängden (M). Vilka är dessa tre varierbara storheter? Se punkt 124, 221 och 248 c, som hänvisar till Marx text. Genom att alla tre faktorerna är varierbara "finns uppenbarligen många olika kombinationsmöjligheter" (453/542—43). Det gör att Marx begränsar sig till att betrakta "de kombinationer som har den största betydelsen" (453/543).

15:1. Arbetsdagens längd och arbetets intensitet konstanta, arbetets produktivkraft variabel

258

I rubriken anges en möjlig kombination av de tre faktorerna som påverkar förhållandet mellan arbetskraftens pris (lönesumman) och mervärdemängdens storlek. (OBS! Kom ihåg att det är fråga om att dela upp summan nyskapat värde, O = V + (O − V.) Tänk igenom vad denna kombination innebär. Den motsvarar exemplen i punkt 155 och 208 där arbetets produktivkraft varierades, däremot ej exemplen i punkt 141.

Marx talar om "tre lagar" (453[IV]—55/543—44) som uttrycker förhållandet mellan arbetskraftens pris (V) och mervärdets storlek (M). Dessa lagar gäller naturligtvis endast under de betingelser som angavs i rubriken.

a) Vad innebär den första lagen? Är den rimlig?
b) Vad innebär den andra lagen? Är den rimlig?
c) Vad innebär den tredje lagen? Är den rimlig?

259

Uppmärksamma under den andra lagen (2:o) det som diskuterades i kap. 10 om "direkt" och "indirekt" relativt mervärde (punkt 158 och 159.) Vad har detta att göra med den andra lagen?

260

Under den andra lagen tar Marx upp ett problem för kapitalismen. Utifrån de givna utgångspunkterna, konstant längd på arbetsdagen och konstant intensitet hos arbetet, så blir höjningar av arbetets produktivkraft genom införande av ny teknik *allt mindre verkningsfulla ju större del av arbetsdagen som redan är merarbetstid.* Detta skall vi stanna upp vid.

a) Utgångsläge. Tolv timmars arbetsdag.

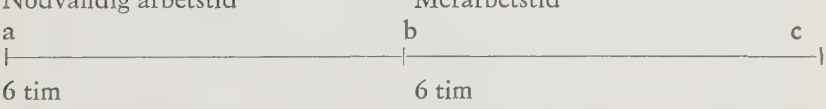

b) Arbetets produktivkraft fördubblas genom införandet av någon teknisk uppfinning. Samma antal produkter, t. ex. skor, tillverkas på hälften så lång tid; eller omvänt, dubbelt så många skor tillverkas på

samma tid förut. Låt oss antaga att detta till fullo inverkar på värdet av Lm (k=v). Nödvändiga arbetstiden minskar då med 50%, från 6 till 3 tim. Merarbetstiden ökar med motsvarande 3 tim, vilket är en 50% ökning.

c) Produktiviteten fördubblas återigen. Nödvändiga arbetstiden minskar åter med hälften, med $1^1/_2$ tim. Det innebär att merarbetstiden ökar med $1^1/_2$ tim, men det är bara en ökning med en sjättedel eller 16,66%.

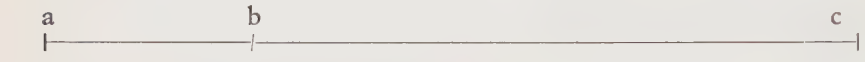

d) Produktiviteten fördubblas åter. Nödvändiga arbetstiden minskar åter med hälften till 0,75 tim. Merarbetstiden ökar med 0,75 tim till 11,25 tim. Denna ökning är bara på 6,66%.

Vad innebär nu detta för kapitalisten? Antag att han måste fördubbla utläggen av Am/c varje gång han vill fördubbla arbetets produktivkraft. (Jämför med exemplet i punkt 208.) Med de tre produktivkraftsfördubblingar vi hade, så blir det en sexfaldig ökning av Am/c, medan mervärdet bara ökar från 50% till 93,75% av det nyskapade värdet. Profitkvoten, dvs. avkastningen på satsat kapital, sjunker drastiskt. Detta är inte något realistiskt exempel, tvärtom, men jag ville bara åskådliggöra att det efterhand uppstår en situation där det inte längre är lönsamt att *enbart* höja arbetets produktivkraft genom nya maskiner. Dessutom inträder det faktum att varje fördubbling av arbetets produktivkraft resulterar i en fördubbling av mängden producerade varor. Detta betyder att marknaden måste fördubblas. Är det också fler kapitalister som kämpar om denna marknad så ökar konkurrenssen och *kapitalisten tvingas att försöka finna andra metoder för att öka mervärdemängden.*

Den situation som analyseras här i kap. 15:1 stöter alltså på en *gräns* där det inte längre lönar sig med produktivkraftshöjningar genom förbättrad teknik. Då återstår de möjligheter som analyseras i kap. 15:2 och 15:3. Den ena möjligheten att ändra förhållandet mellan V och M,

dvs. öka mervärdekvoten $\left(\frac{M}{V}\right)$, är att öka arbetsdagens längd. Den andra möjligheten är att öka arbetets intensitet. Vi förstår nu varför tidstudier enligt t. ex. MTM och UTM blir så viktiga i den kapitalistiska produktionen.

261

Den tredje lagen (3:0) är en logisk följd av de förutsättningar som gavs av rubriken till kap. 15:1. Hur kan det komma sig att mervärdemängdens storlek under de givna betingelserna alltid är en *beroende* variabel, beroende av värdet på arbetskraften?

262

Under denna tredje lag utvecklar Marx närmare de resonemang som inleder kap. 15. Det gäller förhållandet mellan den *mängd* Lm som utgör genomsnittsarbetarens vanemässigt nödvändiga existensmedel å ena sidan, och å andra sidan det *värde* (k) som denna bruksvärdemängd har. På sid. 456/545—46 skriver Marx emellertid något som kan verka underligt:

> "När arbetets produktivkraft stiger, kan arbetskraftens pris ständigt falla, medan arbetaren samtidigt får en ständigt ökande mängd existensmedel."

Eftersom arbetsdagens längd och intensitet är given och det enbart rör sig om förändringar i arbetets produktivkraft så innebär sänkningen av arbetskraftens pris (v) att mervärdemängden ökar. Utsugningsgraden ökar alltså. (Se punkt 158 och 159 om det indirekta och det direkta relativa mervärdet.) Men hur kan Marx skriva att *mänden* Lm samtidigt kan öka? *Det skulle ju innebära att ökad utsugning skulle kunna gå hand i hand med ökad materiell välfärd.* Det är just det den kan. Vi skall titta närmare på detta problem där vi har att göra med följande faktorer:

a) arbetets produktivkraft i de branscher som tillverkar Lm.
b) bruksvärdemängden "nödvändiga" Lm.
c) värdet av "nödvändiga" Lm (k).
d) storleken på lönen (v), där vi antar att v=k.
e) mervärdekvoten som mått på utsugningsgraden, $\frac{m}{v}$ eller $\frac{a'}{a}$.

Vi betraktar ett företag som får representera produktion av alla slags Lm. Lönen (v) är så stor att den räcker till att köpa "nödvändiga" Lm. Om produktivkraften ökar i företaget så blir Lm billigare och vi antar

att lönen sjunker direkt, utan förhandling och kontrakt. I dessa exempel blir det alltså så att arbetarna hela tiden får ut en lön som motsvarar "nödvändiga" Lm. Vi kan för enkelhetens skull också anta att företaget endast har en arbetare, alltså k=v=hela lönesumman, som produceras på tiden a.

Exempel 1: Arbetets produktivkraft är sådan att en arbetsdag om 12 timmar producerar 100 kg bruksvärden Lm. Bruksvärdemängden "nödvändiga" Lm (punkt 72 f) är 50 kg bruksvärden. "Nödvändiga" Lm utgör halva totalprodukten. Men arbetets produktivkraft fördubblas så att 200 kg Lm produceras under en 12 timmars arbetsdag. Men vad som är normal och "nödvändig" levnadsstandard för lönarbetarna har inte förändrats. Den är fortfarande 50 kg bruksvärden Lm. "Nödvändiga" Lm utgör nu bara en fjärdedel av totalprodukten. I figuren nedan använder jag a' som symbol på merprodukten och a som symbol för den produkt som innehåller "nödvändiga" Lm (kap. 7:4).

Figur 1: Producerad bruksvärdemängd och fördelningen mellan a' och a.

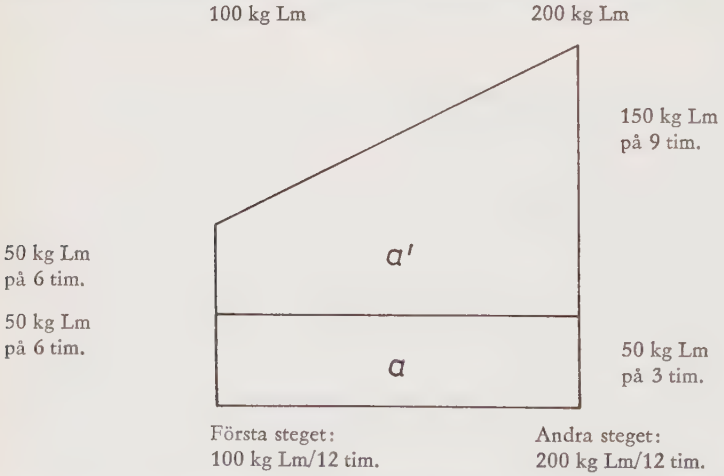

Exempel 2: Låt oss nu betrakta samma produktion, men i värdetermer. Vi antar att 1 timmes arbete nyskapar ett värde som bytt mot guld representerar $^1/_2$ sh. Arbetsdagen var 12 timmar. Summa nyskapat värde =6 sh. Vi antar att värdet av Pm/c är lika med noll. Normal levnadsstandard och den "nödvändiga" mängden Lm är fortfarande 50 kg bruksvärden. Frågan är nu vilket *värde* denna mängd Lm får när produktiviteten fördubblas.

Figur 2: Nyskapad värdemängd och fördelningen mellan m och v.

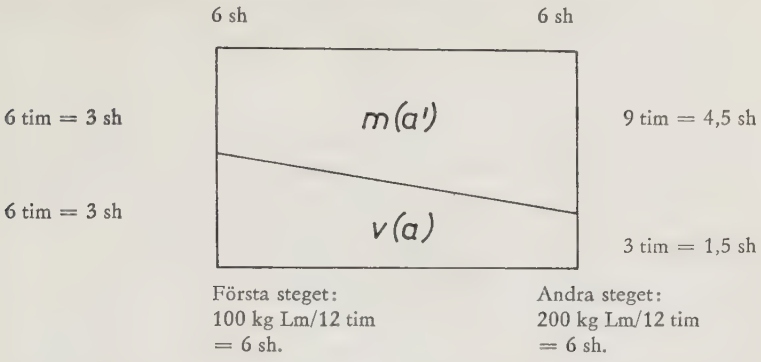

Resultatet blir att den nödvändiga arbetstiden (a) har sjunkit från 6 timmar till 3 timmar, därmed har k sjunkit från 3 sh. till 1,5 sh. En aktiv fackförening hade nog inte så lätt låtit den nominella lönen sjunka. Men i vårt exempel är v=k, så lönesumman sjunker direkt från 3 sh. till 1,5 sh.

Samtidigt kan vi se att merarbetstiden (a') har ökat från 6 till 9 timmar. Det nyskapade värdet är oförändrat 6 sh. Men eftersom v har minskat så ökar m från 3 sh. till 4,5 sh. Mervärdekvoten eller utsugningsgraden har ökat trots att lönarbetarnas levnadsstandard är oförändrat 50 kg bruksvärden Lm!

Därmed kan vi bättre förstå det citat från Marx som vi utgick ifrån. Men framför allt kan vi förstå dess fortsättning (456/545—46):

> "Men relativt, dvs. i jämförelse med mervärdet, skulle arbetskraftens värde ständigt sjunka och klyftan mellan arbetarens och kapitalistens levnadsstandard skulle vidgas."

Exempel 3: Låt oss slutligen gå in på de mer komplicerade fall som Marx nämner, där arbetskraftens pris *avviker från dess värde* (455—56/545):

> ". . . förhållandena kan också åstadkomma sekundära rörelser . . . men hur stort det verkliga prisfallet blir . . . beror å ena sidan på hur hårt tryck kapitalet kan utöva och å andra sidan på det motstånd som arbetarna kan prestera."

Genom kampen om arbetslönens storlek (*priset* på arbetskraften) avgörs om lönen kommer att bli så stor att den motsvarar värdet på den bruksvärdemängd Lm som är vanemässigt given normal levnadsstandard

(punkt 73). Hittills har Marx alltid utgått från att arbetskraftens pris överensstämmer med dess värde (v=k). Men låt oss för omväxlings skull betrakta ett par fall där utfallet av den fackliga kampen gör att priset på arbetskraften (v) *avviker från värdet.*

Låt oss anta att lönerna (v) ligger kvar på 3 sh. trots att produktivkraften har fördubblats mellan första och andra steget i den sektor som framställer Lm. *Då kan ju arbetarna köpa dubbelt så stor mängd Lm som förut.* Deras levnadsstandard skulle öka från 50 kg till 100 kg bruksvärden. "Även om arbetskraftens pris vore oförändrat, skulle det ha stigit över arbetskraftens värde", skriver Marx (456/545).

Låt oss emellertid även anta att arbetskraftens pris (v) genom lönekampen mellan kapitalister och arbetare tvärtom sjunker. Vad händer då? Låt oss anta att lönen inte sjunker så långt som till 1,5 sh. utan till 2 sh. eller till $2^1/_2$ sh. Vad händer då med mervärdekvoten $\frac{m}{v}$ eller $\frac{a'}{a}$.

Figur 3: Nyskapat värde.

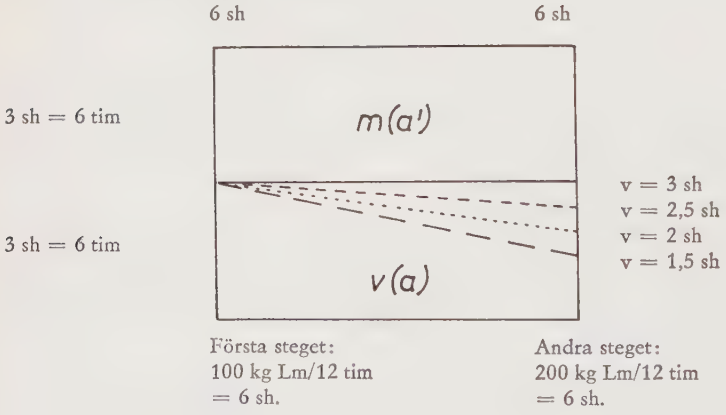

Resultatet blir helt enkelt att när:

v=3 sh så är a=6 timmar, och då är m=3 sh och a′=6 timmar.
v=2,5 sh. så är a=5 timmar, och då är m=3,5 sh. och a′=7 timmar.
v=2 sh. så är a=4 timmar, och då är m=4 sh. och a′=8 timmar.
v=1,5 sh. så är a=3 timmar, och då är m=4,5 sh. och a′=9 timmar.

Exempel 4: Låt oss därefter betrakta samma förlopp, men koncentrera oss på de bruksvärdemängder Lm som dessa olika lönesummor och mervärdemängder representerar vid första respektive andra steget.

Figur 4: Nyproducerat bruksvärde (Lm).

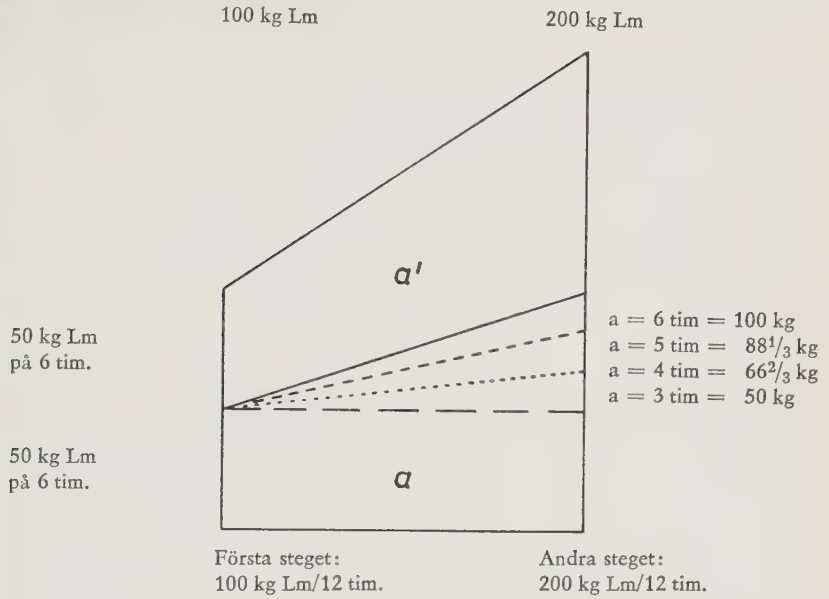

Den vanemässigt givna mängden Lm är 50 kg bruksvärden. Vid andra steget åtgår endast tre timmar att producera denna mängd Lm. *Det betyder att varje pris på arbetskraften mellan 1 1/2 sh. och 3 sh. överstiger arbetskraftens värde.* Men observa att varje pris på arbetskraften *under* 3 sh., men över 1,5 sh., samtidigt också betyder en *ökning av mervärdemängden.* För att mervärdemängden skall minskas måste arbetskraftens pris sättas så högt att reallönen fördubblas (under de givna betingelserna)!

Det betyder att den fackförening som i vårt exempel går ut i kamp med den så populära parollen "Högre lön på profitens bekostnad" måste ta till ordentligt i sina krav! Om kapitalistklassen under avtalsperioden fördubblar produktiviteten (utan att ha möjlighet att öka utsugningen genom ökning av arbetsdagens längd eller högre arbetsintensitet) *så får den högre mervärdemängd än förut i samtliga fall där reallönen inte har fördubblats!* (Om det är möjligt i verkligheten att fördubbla arbetets produktivkraft på så kort tid tar jag inte ställning till här. Jag ställer bara ett problem för dem som tror på den parollen! Vad måste gälla för att parollen skall kunna genomföras och M sänkas?)

Låt oss återvända till Marx, där han säger: "Men relativt, dvs. i jämförelse med mervärdet, skulle arbetskraftens värde ständigt sjunka . . ."

Den politiska betydelsen av en sådan situation är ju den att *arbetarnas välfärd mätt i materiella bruksvärdetermer faktiskt kan öka trots att utsugningsgraden ökar* $\left(\frac{m}{v}\right.$ *eller* $\left.\frac{a}{a'}\right)$. Det betyder också att kapitalistklassen äger *makt* att förfoga över en *allt större andel av den samhälleliga rikedomen.* Socialismen innebär att denna *makt* bryts. Makten och förfoganderätten över samhällets merprodukt — besluten om vilka investeringar som skall göras och vad som skall produceras — läggs i hela folkets händer genom en demokratiskt fastställd *plan* för ekonomin. En samhällsekonomisk kalkyl som utgår från folkets och samhällets *behov av bruksvärden,* till skillnad från kapitalets gränslösa behov av profit (punkt 50).

Slutligen måste jag klargöra en otydlighet i exemplen. Jag har talat om lönen för arbetare i ett företag som framställer Lm och om hur den varierar direkt med förändringar i värdet av "nödvändiga" Lm. Detta är naturligtvis orealistiskt. Om det inträffar förändringar i arbetets produktivkraft så att bananer, sänglakan, kulspetsspennor och konserverat kött blir mycket billigare, eller dyrare, så tar det ju ganska lång tid i verkligheten innan detta hinner påverka lönerna. Produkterna måste produceras färdigt, lagras, distribueras, marknadsföras och sedan säljas. Under tiden fortsätter ju arbetarna att arbete med de gamla lönerna. Och de fortsätter att konsumera Lm från *tidigare* produktionsprocesser. Även om de själva har hög produktivitet så är det Lm från tidigare produktionsprocesser de konsumerar. (Se punkt 299 i kap. 21.)

263

På sid. 455—56/545 talar Marx om de mellanpositioner som arbetskraftens pris kan befinna sig i då det inte omedelbart överensstämmer med värdet på "nödvändiga" Lm (punkt 72 f). Vilken är hans förklaring till avvikelsernas storlek? OBS! Marx talar om den av liberalerna predikade lyckobringande "lagen om tillgång och efterfrågan". Han innefattar alltså inte den "monopolsituation" som inträffar när arbetarklassen — den busen — sammansluter sig i fackföreningar (trots detta har jag ovan talat om facklig kamp). Vi återkommer till denna lags inverkningar på arbetskraftens pris i kap. 23.

264

Skilj på mervärdekvot och profitkvot (456—57/546—47). Se kap. 7:1, punkt 116, där Marx behandlar "den vanliga beräkningsmetoden". (Se punkt 155:7.) Varför är det viktigt att skilja på dessa två? Vad blir

synligt och icke-synligt? Vad menar Marx med "ren analys" i kap. 7:1? (Se punkt 116.)

15:2. . . . arbetsintensiteten variabel, 15:3. . . . arbetsdagen variabel, 15:4. Samtidiga variationer . . .

265

I kap. 15:2—4 utvecklar Marx vidare temat i kap. 15. Tillsammans med de tidigare lästa kap. 8:1, 9, 13:3 b—c skall de inte erbjuda några svårigheter utöver vad som framhållits i kap. 15:1.

BIHANG TILL FEMTONDE KAPITLET

(Om Marx löneteori, se kap. 23 och Bihang till Tjugotredje kapitlet.)

Olika formler för mervärdekvoten

266

I likhet med kap. 14 och 15 är kap. 16 en sammanfattning utifrån tidigare utvecklade ståndpunkter. Formeln för mervärdekvoten kan vi på denna plats i framställningen förstå grundligare. (Se kap. 7:1 samt punkt 116 och 139.)

a) Vad innebär Marx uppfattning i "formel I"?

b) Vad innebär "formel II"? Varför kan inte denna formel vara ett uttryck för kapitalets värdeökning?

c) Vad menar Marx när han om "formel II" säger att den är missvisande? Han hävdar ju att den . . . (465/555) (ä. ö.):

> ". . . döljer kapitalförhållandets specifika karaktär, nämligen det variabla kapitalets utbyte mot levande arbetskraft och motsvarande uteslutning av arbetaren från produkten."

Hur kan denna formel dölja det specifika med kapitalförhållandet? (I kap. 21 återkommer Marx till detta. Se punkt 296—300.)

d) Vilket är felet med "formel III" enligt Marx (465—66/556)? (I kap. 17 återkommer vi till hela det problemkomplex som antyds av formel III.)

267

Uppmärksamma avslutningsorden i kap. 16 (466/566) (ä. ö.):

> "Kapitalet är alltså inte bara herravälde över arbete, som Adam Smith säger. Kapital är väsentligen herravälde över obetalt arbete. Allt mervärde är till sitt innehåll materialisering av obetalt arbete, oavsett i vilken särskild gestalt det senare kristalliserar sig, som profit, ränta, jordränta osv. Hemligheten med kapitalets självförökning upplöser sig i dess förfogande över ett bestämt kvantum obetalt främmande arbete."

Den hemlighet Marx åsyftar var ju det problem som ställdes i kap. 4:2 och 4:3 och som besvarades i kap. 5:2. "Profitens hemlighet skall äntligen avslöjas", skrev Marx på sid. 152/189. Se för övrigt t. ex. punkt 98.

SJÄTTE AVDELNINGEN

Arbetslönen

Eller: Den första ekonomiska form som Marx har analyserat färdigt

Förvandling av arbetskraftens värde eller pris till arbetslön

268

Inledande. När Marx har analyserat arbetskraftens värde (k) eller pris (v) har han undvikit att använda ordet "lön". Däremot har jag i min kommentartext ofta använt det. Det har jag gjort för att underlätta förståelsen, speciellt av de exempel jag ställt upp för att tydliggöra Marx tankegång. På samma sätt har jag ju i punkt 155 och 208 talat om "pris" och "profit", trots att de använts litet felaktigt. Men här har vi kommit till den punkt i framställningen där Marx presenterar oss för den ekonomiska företeelsen "arbetslön".

Lönen är en ekonomisk företeelse bland andra. Men det har varit en svårighet för den politiska ekonomin att klara ut vad lönen egentligen är. Det problematiska är vilket förhållande den intar till de andra ekonomiska företeelserna (eller ekonomiska formerna) i det kapitalistiska samhället, lönarbetet, kapitalet, profiten, värdet, priset, varan, etc.

> "På ytan (KI, *Oberfläche*) av det borgerliga samhället framträder (KI, *erscheint*) arbetarens lön som arbetets pris, en bestämd summa pengar som betalas för en bestämd mängd arbete."

Så inleder Marx kap. 17. Och med de två orden "yta" och "framträder" har Marx hissat en varningsflagga och signalerar till oss att vi här har ett kunskapsproblem för den politiska ekonomin som vetenskap. Men detta skall vi inte gå in på förrän i slutet av kap. 17, när vi har satt oss in i sakfrågan i detta kapitel.

Tema: Från "arbetets pris" till "arbetslön"

269

Låt oss börja behandlingen av kap. 17 på sid. 469/559:

> "Den klassiska politiska ekonomin lånade kritiklöst begreppet 'arbetets pris' från vardagslivet (KI, *Alltagsleben*) . . ."

När den klassiska politiska ekonomin föresatte sig att behandla det kapitalistiska samhällets ekonomiska företeelser, så låg det naturligtvis

nära till hands för den att börja sitt tänkande med de begrepp om dessa företeelser som redan fanns. Kapitalisterna tänkte på lönen som "arbetets pris", och de politiska ekonomerna använde detta uttryck eller uttrycket "arbetets värde" (se Marx noter 21—26). Adam Smith talar t. o. m. om "arbetets naturliga pris".

Hur kan en sådan föreställning uppkomma bland den kapitalistiska produktionens praktiker? När det gäller "lönen" som ekonomisk företeelse så existerar den ju sinnligt förnimbart, och den existerar inom cirkulationssfären. Lönen är en summa pengar som utbyts mot varor. I förhållandet mellan kapitalist och arbetare så är det inom varucirkulationens sfär som man kommer överens om lönens storlek och om köpet/försäljningen av arbetarens arbetsförmåga. *Köpekontraktet* utformas som ett avtal: "Om du arbetare arbetar 12 timmar åt mig, får du 3 sh. i lön för det utförda arbetet". Lönen framträder här i det praktiska vardagslivets marknadssituation som *priset* på det arbete som kommer att utföras. (Se punkt 76 och 116 b om Smith och Ricardo och arbetskraftens värde.)

Men, säger Marx, *lönen kan inte vara priset på arbetet,* eller värdet på arbetet. Lönen *är* inte priset på arbetet. *Den är priset på arbetsförmågan eller arbetskraften.* Och till stöd för detta har Marx dels sin tidigare framställning i *Första boken,* men dessutom hela sin stora historiskt-kritiska genomgång av den dittillsvarande politiska ekonomin, *Teorier om mervärdet* (MEW 26:1—3, sv. övers. i bra urval i ES).

270

På sid. 467—68/557—58 tar Marx upp ett par logiska problem med själva uttrycket "arbetets värde".

a) Varför anser han att detta uttryck är en "absurd och innehållslös tautologi" (467/557)?

b) Vad menar Marx med: "Men om arbetaren vore i stånd att ge sitt arbete en självständig form, så skulle han sälja vara och inte arbete" (468/558)? Varför kan inte arbetaren ge sitt arbete en självständig form? (Se punkt 67—71.) På vad sätt motsäger detta faktum användandet av uttrycket "arbetets pris"?

271

Men bortsett från dessa motsägelser, så går Marx in på tyngre argument mot dem som ställer frågan vad "arbetet" har för värde. Deras tanke är att "arbetsvärdet" enligt rättfärdigheten eller värdelagen är lika med priset på arbetet, lönen. Man tänker sig (uttalat eller outtalat)

arbetet som det utförda arbetet. Lönen skulle alltså vara lika stor som det utförda arbetets värde. Arbetaren får betalt i enlighet med värdelagen och allt är ordnat till det bästa i den bästa av världar. Detta är Adam Smiths "arbetsvärdelära" i förenklad form (punkt 76 och 116 b).

Men antag att lönen är lika med värdet (priset) på det utförda arbetet. Då skulle ett arbete som nyskapar 6 sh. värde också betalas med 6 sh. (Vi antar som vanligt att c är lika med noll, punkt 116 c.) Kapitalisten har använt arbetskraften, men . . . (468/558) (ä. ö.):

> "I så fall frambringar han (arbetaren) inget mervärde för köparen av sitt arbete, de 6 sh. förvandlas inte till kapital, grundvalen för den kapitalistiska produktionen skulle försvinna . . ."

Anm. På detta ställe samt sju rader ovanför använder KI uttrycket *die kapitalistische Produktion.* BI översätter det första gången med "denna kapitalistiska produktionsmetod" och andra gången med "det kapitalistiska produktionssättet". Ett karakteristiskt problem vid läsningen av BI, se punkt 176 Anm.

Detta leder Marx till den slutsats som står något ovanför citatet ovan: Antingen måste man överge arbetsvärdeläran, *eller så är det inte kapitalism man studerar.* I not 23 och 24 hänvisar Marx till Adam Smiths och Simonde de Sismondis försök att lösa dilemmat. Är Marx egen slutsats riktig: "Arbetet är värdets innehåll och inneboende mått, men det har inget eget värde" (469/559) (ä. ö.)? Man skulle också kunna uttrycka Marx tanke så: *arbetet skapar värde, men har inget värde.*

Frågor: Vad menar han med att "arbete" inte har något värde? Vad är det i så fall som har värde? Hur får en produkt ett värde? (Se punkt 92—95, samt punkt 97, 113, 116 och 119.)

272

Hela frågan om "arbetets värde" måste vara felställd. Marx börjar med att konstatera: "Vad penningägaren möter på varumarknaden är i själva verket inte arbetet utan arbetaren" (469/559).

Vi måste alltså omformulera frågan till: Vad är arbetarens värde? Nu är det emellertid så att kapitalismen ej är ett slavsamhälle, där arbetarna skulle kunna säljas och sålunda ha ett pris. Nej, vad arbetaren säljer är sin *arbetsförmåga.* Han säljer dispositionsrätten till sin arbetskraft. Hela frågan om "arbetets värde" har alltså förvandlats till en fråga om arbetsförmågans eller arbetskraftens värde. (Se punkt 66—67, 72—76, och 116.)

På sid. 469—70/559—61 går Marx igenom hur den politiska ekonomin

har försökt ställa och lösa denna fråga. Men det är först när man inser att *lönen är priset på arbetskraften* man kommer ur dilemmat. Först då kan man förklara mervärdets (profitens) uppkomst utan att uppge den klassiska politiska ekonomins grundtanke, att utbyte av varor är utbyte av materialiserat arbete. Man kan också vända på det och säga att profiten inte kan förklaras om man inte utgår från att lönen är priset på arbetskraften. Varför kan den inte det? (*OBS! Besvara denna fråga med egna ord!*)

273

Vad är det för skillnad mellan följande företeelser i *Kapitalets* första bok:

a) värdet av utfört arbete (dvs. värdet i en produkt) respektive arbetskraftens värde?

b) det nyskapade värdet respektive det variabla kapitalet?

c) den levande arbetsförmågan respektive det variabla kapitalet?

d) det från Pm/c *överförda* värdet respektive det nyskapade värdet?

e) arbetskraftens bruksvärde respektive dess bytesvärde?

Och slutligen en kuggfråga.

f) På vad sätt är följande mening felaktig: Det variabla kapitalets värde överförs till produkten genom arbetet?

Om du inte kan besvara dessa frågor bör du repetera kap. 5—7:1. Se särskilt de punkter som rekommenderades i punkt 254.

Tema: Arbetslönen, kapitalförhållandet och "den lilla cirkulationen"

274

Men Marx vore inte materialist om han bara nöjde sig med att påvisa motsägelser och felaktigheter hos den politiska ekonomin. *Problemet är ju varför dessa uppfattningar uppstår.* Varför uppstår dessa "felaktiga" uppfattningar om den samhälleliga verkligheten? Vad är det i verkligheten som gör det så svårt att se de verkliga sambanden? På sid. 470—73/561—64 försöker Marx påvisa hur det kan komma sig att värdet (priset) på arbetskraften kan framträda som "arbetslön" för kapitalismens praktiker, och därmed ger upphov till det bedrägliga skenet att lönesumman är "arbetets" värde (pris). Marx skriver ($470^{IV}/561^{III}$) (ä. ö.):

> "Låt oss nu undersöka på vilket sätt arbetskraftens värde och pris framställer sig i sin förvandlade form som arbetslön."

Marx börjar med ett par exempel som leder till följande: "Man erhåller alltså det vid första anblicken absurda resultatet, att ett arbete som frambringar ett värde på 6 sh. självt är värt 3 sh." (471/561—62) (ä. ö.). Eller närmare bestämt (471/562) (kursiv, MD):

> "Det visar sig vidare, att det värde på 3 sh., som den betalda delen av arbetsdagen frambringar och som motsvarar 6 timmars arbete, framträder (KI, *erscheint*) som värdet av eller priset på hela den 12 timmars arbetsdag, som vid sidan av de 6 betalda timmarna också innehåller 6 obetalda arbetstimmar. *Arbetslönens form utplånar alltså varje spår av arbetsdagens uppdelning i nödvändigt arbete och merarbete,* i betalt och obetalt arbete. Allt arbete *framträder* som betalt arbete."

Allt arbete ser ut som betalt arbete. *Man kan inte "se" merarbetet och därför inte heller utsugningen.* (Se punkt 129). Som historisk jämförelse pekar Marx på "dagsverkssystemet" där merarbetet "skiljer sig rent påtagligt i tid och rum" (471/562). Men kan man inte "se" mervärdet, så kan man inte heller se (465/555):

> "... kapitalförhållandets specifika karaktär, nämligen det variabla kapitalets utbyte mot levande arbetskraft och motsvarande åtskillnad mellan arbetaren och hans arbetsprodukt."

Och eftersom man inte kan "se" kapitalförhållandets specifika karaktär som något märkvärdigt eller särskilt, så finner man det inte heller märkvärdigt att den producerade produkten "är kapitalistens egendom, inte den omedelbare producentens" (160/200) (punkt 87 och 266 c). Varför äger inte arbetaren produkten av sitt eget arbete? Det verkar rent av som om kapitalisten hade betalt för produkten. Det verkar rent av som om han hade köpt den av arbetaren. Arbetaren skulle ha framställt en vara och kapitalisten betalat för det nedlagda värdet; precis som om de två vore småföretagare eller hantverkare som säljer sina varor till varandra! Det enda samhälleliga bandet mellan dem skulle vara den enkla cirkulationens samhällelighet — friheten, jämlikheten och den ömsesidiga nyttan. Med sådana föreställningar och åskådningar utsuddas kapitalismens differentia specifica — kapitalförhållandet — och i stället för det kapitalistiska klassamhället skulle vi leva i en harmonisk värld av jämlika varuägare. (Se punkt 105, 127, 129, 137 och 266 c.)

275

Arbetslönen och "den lilla cirkulationen".

Min tilläggs-rubrik till Sjätte avdelningen är att arbetslönen är den första ekonomiska form som Marx har analyserat färdigt. Begreppet "ar-

betslön" skulle alltså vara färdigt att använda för konkreta empiriska analyser i och med *Första bokens* kap. 17—20.

Vad vet vi hittills om den ekonomiska formen arbetslön? Varan arbetskraft köps av kapitalisten för en summa pengar. Denna summa pengar är kapitalistens variabla kapital (punkt 110, 111, 116); för arbetaren är den lön. Arbetaren använder sin penningsumma till att köpa nödvändiga Lm, varor som han förbrukar för deras bruksvärde (punkt 72 a—f, 73).

Lönens cirkulationsform är alltså: Arbetskraft — Penninglön — Livsmedel. Varan arbetskraft (den värdeskapande förmågan) byts mot pengar som används till varor Lm. Det är två olika bruksvärden som utgör cirkulationens ändpunkter; *men deras bytesvärde (pris) är detsamma.* På Marx formelspråk är det alltså fråga om enkel varucirkulation, V — P — V.

Arbetslönens kretslopp kallar Marx i *Grundrisse* för "den lilla cirkulationen" (Gr 565/GrP 673). Den ligger vid sidan av kapitalets kretslopp. Med hjälp av *Andra boken* sid. 28—31/34—37 kan vi så konstruera följande figur för sammanhanget mellan kapitalkretsloppet och arbetslönens lilla kretslopp:

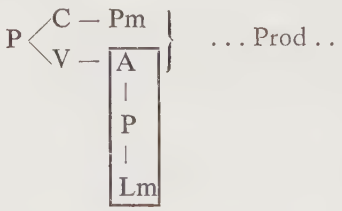

Det första P är kapitalistens penningsumma som uppdelas i c och v. För v köps arbetskraft (A). Klammern anger att Pm och A förenas i produktionen, produktiv konsumtion av bruksvärdet hos Pm respektive A. Inom den fyrkantiga ramen finner vi "den lilla cirkulationen", lönarbetarens användning av sin lön (penningsumman P, arbetskraftens bytesvärde). Den används till individuell konsumtion av Lm.

Den penningsumma som kapitalisten köper arbetskraft för förekommer alltså i två positioner. Det är samma *summa pengar* som är kapitalistens variabla kapital och den penninglön som lönarbetaren bär hem i lönekuvertet. Värdesumman variabelt kapital (v) existerar därmed i två bruksvärden; dels som A/v, dels som Lm/v. Vad innebär nu dessa båda positioner kvantitativt?

Vi börjar med A/v. För kapitalisten är det viktigt att behöva betala

så litet v som möjligt; det ökar hans *överskott* av det nyproducerade värdet (O) (punkt 116). Överskottet av O — V är ju M, mervärdet. Hur kan kapitalisten nu öka detta överskott? Jo, om lönens storlek är given kontraktmässigt före arbetets början (punkt 73 och 76), så är hans främsta medel att öka M *sättet* på vilket han använder arbetaren, sättet på vilket han konsumerar bruksvärdet av varan arbetskraft. Detta blev tydligt redan i kap. 5:2 (punkt 97) och Marx resonemang fortsatte i kap. 8:1 och 10 för att sammanfattas i kap. 15. Sätten för kapitalisten att få fram så mycket O att det räcker till M (och dessutom eventuellt extramervärde) är: 1) förlängning av arbetsdagen, 2) ökning av arbetets intensitet och 3) ökning av arbetets produktivkraft.

Kvantiteten v har alltså ingenting att göra med hur mycket O som skapas. V är ett avdrag i nominella termer från kapitalistens intäkter när han försäljer de producerade varorna. (Under antagandet att prisernas storlek är lika med värdets storlek, är ju intäkterna vid försäljningen penninguttrycket för det *överförda* värdet *plus* det *nyskapade* värdet; punkt 109—112, 116.)

Låt oss då se på Lm/v. Antag att lönen är kontraktsmässigt fastställd i nominella termer före arbetets början. Hur mycket Lm i bruksvärdetermer som denna nominella summa pengar kommer att räcka till, avgörs av priserna i Lm-branscherna. Lönarbetarnas lönekamp handlar alltså om att fastställa den nominella lönens storlek i förhoppning om att få ut en reallön som de anser vara normal eller skälig (punkt 254 och 262). Men det kan ju vara så att priserna i Lm-branscherna stiger under avtalsperioden och att lönesumman inte räcker till att köpa de Lm som är normalt eller skäligt. Då sjunker reallönen, lönarbetarnas materiella standard.

Så länge lönavtalet gäller, är den nominella lön som kapitalisten betalar ut oförändrad. Eventuella förändringar i den nominella lönens köpkraft märks i lönarbetarnas standardförändringar. *Men dessa förändringar ändrar inte mervärdets storlek i de företag där de är anställda!* Det är ju den *nominella* lönen som dras från intäkterna vid försäljningen. (I vad mån lönarbetarnas köpkraft har en samhällsekonomisk betydelse behandlar Marx inte förrän vid studiet av just det samhälleliga totalkapitalet i *Andra boken,* kap. 18—21.)

Ibland talas det om att lönekampen handlar om *fördelningen* av det nyskapade värdet. Men det finns ingenstans i det kapitalistiska systemet en direkt och medveten kamp om hur det nyskapade värdet (O) skall fördelas. Det beror på att man ju *i förväg inte vet* hur stort O kommer att bli; däremot har man i förväg fastställt lönernas nominella storlek. Om kapitalisten sköter sig bra kan han framställa ett stort O, och hela

överskottet (O — V) tillfaller honom. Nästa år kan naturligtvis de anställda kräva högre löner och hänvisa till föregående års vinster. Men i det läget vet man ju återigen inte hur stort det nyskapade värdet (O) skall bli under det nya året (punkt 255 och 262). Det är nödvändigt för kapitalisten att veta vilken lönekostnad han kan vänta sig när han gör sin kalkyl; det finns ingen kapitalist som börjar producera utan att kalkylera med vinst.

I form av Lm/v bär alltså inte företeelsen arbetslön på några fler teoretiska problem. Förhållandet mellan mängden v och mängden Lm är ett förhållande mellan nominell och reell lön, och det förhållandet är direkt avläsbart och upplevbart i lönarbetarklassens standard. (När jag skriver detta innefattar jag alla kapitlen i Sjätte avdelningen, se t. ex. punkt 279, 280 och 283 nedan.) Därför har jag skrivit att arbetslönen är den första ekonomiska form som Marx har analyserat färdigt. Och att den är färdig kan vi se bl. a. därför att den direkt anknyter till *Tredje bokens* avslutning, i kap. 48 (724—25/825—26).

Däremot är Marx inte färdig med formen A/v, det variabla kapitalet. I *Andra boken* tillkommer kapitalets omslag. Då kommer det att visa sig, att den summa likvida pengar som kapitalisten behöver till löner under ett helt år *understiger den under året verkligt utbetalda lönesumman.* Det beror på att företaget hela tiden får in pengar vid försäljning, vilket gör att kapitalisten endast behöver ha en mindre del av företagets totala omsättning i kontanta medel för sin omedelbara likviditet.

Formen arbetslön och dess "lilla cirkulation" är alltså ett exempel på enkel varucirkulation. Det betyder att formen P — V — P′ inte är den enda cirkulationsformen i ett kapitalistiskt system. Varan arbetskraft cirkulerar sidoordnad, men ändå indragen i kapitalets kretslopp. Ja, än mer: att den fortsätter att cirkulera som just *enkel* varucirkulation är en *förutsättning* för kapitalismens fortbestånd. Det är ju endast om många människor fortsätter att vara egendomslösa, vad gäller Pm (och därmed Lm) som det kan finnas lönarbetare som är tvungna att arbeta för andra. Det är just genom denna cirkulationsform som lönarbetarklassens skiljande från produktionsmedlen (och därmed från Lm) bevaras. Genom denna cirkulationsform kvarstannar ägandet av Pm hos kapitalistklassen. Lönarbetarna köper endast de Lm de behöver för sin egen (och sina familjers) reproduktion, och lönesumman variabelt kapital återvänder ständigt till sin utgångspunkt, kapitalistklassens samlade penningpung. Men detta återkommer vi till i kap. 21 nedan (punkt 299 och 301).

(Här har vi alltså ett ställe där vi kan förstå hur ytterst viktiga kap. 1—3 är för förståelsen av det kapitalistiska systemet. De handlar

ju bl. a. om just den cirkulationsform som varan arbetskraft genomlöper. Och efter studierna av *Första boken* kommer vi att se, att nästan alla teoretiska problem är knutna till att rätt förstå det säregna hos denna vara.)

Tillägg till punkt 275

Jag skall här tillfoga en översättning av några manuskriptfragment som kan vara av betydelse. Det är i slutet av Marx manuskript. *Den omedelbara produktionsprocessens resultat* vi kan finna vad utgivarna kallar "enskilda sidor". Dessa är tyvärr inte med i den svenska översättningen (ES sid. 579 ff.), varför jag här i urval presenterar det första av dem som handlar om *värdet* respektive *priset* på arbetskraften och fackföreningarnas roll. Framför allt handlar det om att arbetskraftens pris för varje kapitalist är *givet* när han kalkylerar med att göra profit på sin penningmängd. Dessutom talar Marx om att penningens funktion som *betalningsmedel* (punkt 39) är avgörande för kapitalismen. (Här får vi åter en påminnelse om vikten av kap. 1—3.) Citatet är hämtat från Res 116—21/CI (Pel) 1066—71 (textnära övers. MD):

"Denna speciella varas egendomliga natur, arbetsförmågan (punkt 66), medför, att i och med att kontrakt slutits ... så övergår verkligen först den köpta varan i köparens händer som bruksvärde ... Det förhåller sig som med ett hus, vars nyttjande (Res, *Gebrauch*) säljs till mig för en månad. Bruksvärdet är levererat till mig först efter det att jag har bott där hela månaden.På samma sätt är arbetsförmågans bruksvärde först levererat i och med att jag har använt den, dvs. faktiskt låtit den arbeta för mig. Vid sådana bruksvärden, där den formella avyttringen av varan genom försäljningen och det verkliga levererandet av bruksvärdet isärfaller i tiden, verkar emellertid ... köparens pengar först som *betalningsmedel* (punkt 39). Arbetsförmågan *säljs* per dag, vecka osv., men den *betalas* först efter det att den har konsumerats under en dag, vecka osv. I alla länder med ett utvecklat kapitalförhållande blir arbetsförmågan *betald* först efter det att den har funktionerat. Överallt *förskotterar* arbetaren alltså till kapitalisten bruket av hans vara, låter köparen konsumera den, ger honom kredit, innan han erhåller dess bytesvärde ... (punkt 76).

Emellertid ändrar det ingenting i varuutbytet självt, om penningen används som köpemedel eller betalningsmedel. Priset på arbetsförmågan fastställs i köpet kontraktsenligt, trots att priset först senare realiseras. Denna form av betalning ändrar också lika litet det faktum, att prisbestämningen beror av *arbetsförmågans värde,* och varken på

produktens värde (som arbetsförmågan kan framställa, MD) eller på *arbetets värde,* som som sådant överhuvudtaget inte är vara (punkt 270—271).

Arbetsförmågans *bytesvärde* utbetalas, som det visar sig, när livsmedlens pris betalas; de livsmedel som i ett givet samhälle är vanemässigt nödvändiga för att arbetaren överhuvudtaget skall kunna utöva sin arbetsförmåga med nödvändig kraft, hälsa, livsförmåga samt föreviga sig genom ersättare (dvs. barn, MD) (punkt 72—73). Om nu människan skiljer sig från alla andra djur genom gränslösheten och tänjbarheten av hennes behov, finns det å andra sidan inget djur som kan krympa samman sina behov i så otrolig grad och inskränka sig till ett minimum av sina livsbetingelser; det finns med andra ord inget djur som besitter denna talang att göra sig till *irländare* (med ökänd fattigdom, MD). Om ett sådant *fysiskt existensminimum* är det inte tal när man talar om *värdet* av arbetsförmågan (punkt 73, samt punkt 361—369 nedan). Som hos varje vara kan arbetsförmågans pris stiga *över* eller sjunka *under* dess värde, alltså avvika åt det ena eller andra hållet ... priset ... är bara värdets penninguttryck. Och själva levnadsbehovens nivå, vilkas totalvärde utgör arbetsförmågans värde (punkt 254, OBS!) kan också stiga eller sjunka. Analysen av dessa svängningar hör dock inte hit, utan i läran om arbetslönen. (Se punkt 262, samt kap. 23 nedan.)

Det kommer att visa sig under denna undersöknings förlopp, att det för analysen av kapitalet är helt likgiltigt om man förutsätter att arbetarnas behov är höga eller låga. Liksom i teorin utgår man alltid i praktiken från arbetskraftens *värde* som en *given storhet* (punkt 73). En penningägare, som vill förvandla sina pengar till kapital, t. ex. i en bomullsfabriks driftskapital, gör sig framförallt underkunnig om arbetslönens genomsnittliga höjd på den ort där han ämnar upprätta fabriken ... I hans kostnadsberäkning ingår därför arbetslönen som en *given värdestorlek* (punkt 322 och 331).

Å andra sidan bildar *arbetsförmågans värde* den medvetna och uttalade grundvalen för *fackföreningarna,* vilkas betydelse för den engelska arbetarklassen knappast kan överskattas. Fackföreningarna har inget annat som mål än att hindra arbetslönen från att sjunka under sin traditionella nivå ... nedtryckandet av arbetsförmågans *pris* under dess *värde* (punkt 73, 254) (nedan punkt 322, 332, 339, 347) ... Fackföreningarna tillåter inte sina medlemmar att arbeta *under* en viss minimilön ... syftet med dessa föreningar bland arbetarna är att försvara arbetsförmågans *värde* ..."

Kunskapsproblemet för det vetenskapliga tänkandet om det kapitalistiska samhället

1) Inledande

Utgångspunkten för Marx tänkande om kapitalismen är å ena sidan den politiska ekonomins grundbegrepp (punkt 2). De är överlämnade till honom av seklers ekonomiska tänkande. Å andra sidan försöker dessa grundbegrepp vara återspeglingar av företeelser i verkligheten, de faktiskt existerande ekonomiska formerna. Det betyder att Marx har den faktiska verklighetens företeelser som material i sin analys. Faktiskt existerar ju i verkligheten (och därtill empiriskt iakttagbart): varor, pengar, priser, kapital, profit, ränta, lön maskiner, arbetare, förmän, arbetsdelning, kapitalister. Vidare existerar det banker, handelshus, aktiebolag, kontrakt, skuldförbindelser, varuutbyte, tillgång, efterfrågan etc. Uppräkningen skulle kunna fortsätta länge.

Den politiska ekonomin ställer som sin uppgift, att utforska sammanhangen mellan dessa faktiskt existerande företeelser. Den försöker få klarhet i hur det kapitalistiska systemet fungerar och är uppbyggt, vilka grundläggande samband som råder. Men att få systematisk klarhet över dessa sammanhang i verkligheten är ett stort problem, och detta blir tydligt när man betraktar den politiska ekonomins långa och innehållsrika historia, alltifrån antiken fram till den kapitalistiska eran. Den politiska ekonomins grundbegrepp har getts olika innebörd av olika vetenskapsmän. Här i kap. 17 har Marx diskuterat företeelsen arbetslön.

På ett ställe i *Tredje boken* skriver Marx kortfattat om olika sätt att försöka systematisera sambandet mellan kapitalismens ekonomiska former (305/349) (ä. ö.) (kursiv. MD):

> "Den första teoretiska behandlingen av det moderna produktionssättet — merkantilsystemet — utgick naturligtvis från cirkulationsprocessens ytfenomen, som blivit självständiga i handelskapitalets rörelser, och kunde därför bara gripa skenet. De utgick från handelskapitalet dels emedan detta är det första fria tillstånd i vilket kapitalet existerar. Dels på grund av det övervägande inflytande det utövade under den första omvälvningsperioden av den feodala produktionen, den moderna produktionens uppkomstperiod. Den *verkliga vetenskapen* om den moderna ekonomin börjar emellertid först då den teoretiska analysen går över från cirkulationsprocessen till produktionsprocessen . . ."

Och den verkliga vetenskap som Marx tänker på är (via fysiokratismen)

den klassiska politiska ekonomin, främst Adam Smith och David Ricardo. I sin innehållsrika not 32 i *Första bokens* kap. 1 skriver Marx (71/95):

> "Jag vill en gång för alla påpeka, att jag med klassisk politisk ekonomi menar all ekonomi efter William Petty, vilken utforskar de borgerliga produktionsförhållandenas inre sammanhang . . ."

Marx knyter alltså ihop den "verkliga vetenskapen" med utforskandet av det "inre sammanhanget"; med att man inte bara analyserar cirkulationssfärens ytfenomen utan även inreflekterar produktionen. Samma tankegång finner vi i fortsättningen av noten. Den klassiska ekonomin försöker sammanföra cirkulationssfär och produktionssfär till en enhet . . .

> ". . . i motsats till vulgärekonomin, som endast rör sig på företeelsernas yta för att söka en plausibel förklaring på de så att säga grövsta fenomenen . . ."

Av detta uppkommer två frågor. För det första: Det är tydligen så att Marx talar om cirkulationen som "ytan" eller "skenet", och att man också måste inreflektera produktionens inre sammanhang. Vad menar han med det?

För det andra: Vad beror det på att den borgerliga politiska ekonomin först är förankrad i cirkulationssfären (merkantilisterna), sedan utgår från produktionen (Smith och Ricardo), sedan åter söker sig till ytan (1800-talets "vulgärekonomer")?

2) "Sken" och "inre sammanhang" i den kapitalistiska verkligheten

I *Kapitalets* första bok använder Marx många gånger ordet "yta" eller "sken", men han använder aldrig uttryckligen ordet "väsen" (ty, *Wesen*). När det gäller produktionen talar han om "inre sammanhang" (71/95), "underliggande (övers!) orsaker" (KI, *wesentlichen Verhältnis*), "underliggande verklighet" (KI, *verborgnen Hintergrund*) och "verkliga sakförhållanden" (KI, *wahren Sachverhalt*) (473/564). Man varför kallar Marx cirkulationssfären för "skenet"?

Låt oss gå tillbaka till punkt 41 och 42. Där talade vi om att den enkla cirkulationen alltid förutsätter att det finns producerade produkter att utbyta. Cirkulationen är alltid sekundär, ett ytfenomen. När Marx i *Grundrisse* talar om den enkla cirkulationen V—P—V möter vi följande formulering (Gr 166/GrP 255) (övers. och kursiv. MD; se även Gr s. 901—02 och 920):

"Cirkulationen som alltså uppträder (Gr. *erscheint*) som det omedelbart givna på det borgerliga samhällets yta ... (är) ... förmedling mellan förutsatta ytterpunkter. Men den skapar inte dessa ytterpunkter. Dess omedelbara existens är alltså rena skenet (Gr. *Schein*). Den är fenomenet för en bakom den pågående process."

Samma slags tänkande möter vi också i analysen av varan och penningen (kap. 1—3). Där kallar Marx värdeformen (bytesvärdet) för "uttryckssättet" eller "uppenbarelseformen" (KI, *"Erscheinungsform"*, Marx citationstecken) för det inre värdet (33/51). Marx tankegång är helt enkelt den, att värdet skapas i produktionen, men att själva värdeformen (formen bytesvärde) uppstår i cirkulationen, i varuutbytet (punkt 42). I kap. 2 skriver Marx träffande (79/105) (ä. ö.):

"Bytesprocessen ger åt varan som den förvandlar till pengar inte dess värde utan dess speciella värdeform."

När Marx i *Grundrisse* och *Kapitalet* talar om "ytan" (ty. *Oberfläche*, eng. *surface*), "sken" (ty. *Schein, Erscheinungsform*, eng. *form of appearance*), "fenomen för en bakomliggande process" eller "uppenbarelseform", så refererar han till något verkligt. Marx är materialist och kunskapsrealist. Dessa begrepp utgör inga kunskapsteoretiska begrepp. De ingår i Marx teori, *och han använder dem för att beteckna egenskaper hos det varuproducerande samhället självt!* De åsyftar helt enkelt cirkulationen, och som vi såg i punkt 101 och 104 är den ekonomiska formen kapital en enhet av produktion och cirkulation. De är alltså *teoretiska* begrepp (inte metateoretiska) när vi finner dem i Marx framställning.

Men kapitalismens tudelning i produktion och cirkulation (i bruksvärde och bytesvärde) får kunskaps- och vetenskapsteoretiska konsekvenser. Det kapitaliska produktionssättet är inte lätt att genomskåda. Den politiska ekonomins historia är lång och skiftande. Stötestenen har varit att kunna förbinda cirkulationsföreteelser med produktionsföreteelser, "ytan" med det "inre sammanhanget".

Inom den marxistiska traditionen finns det strömningar som hävdar att cirkulationen är den enda sfär som är empiriskt tillgänglig och observerbar. (Det är främst vissa författare i BRD och Danmark, inom den s. k. kapitallogiska traditionen.) Detta skulle leda till att den borgerliga ekonomin och det borgerliga medvetandet om kapitalismen endast kunde innehålla kategorier från cirkulationen. Med nödvändighet skulle alltså det borgerliga medvetandet alltid vara "ytligt". Arbetarklassen skulle däremot ha nyckeln till sanningen om kapitalismen eftersom den står i produktionen.

Men en sådan absolutifiering av cirkutionssfärens verkningar på medvetandet är enligt min mening felaktig. Redan vid en första anblick ser vi att den borgerliga ekonomins största förtjänst är att den (Smith och Ricardo via fysiokratismen) tar sin utgångspunkt i produktionen och förlägger frågan om värdets uppkomst dit. Vidare är det naturligtvis så att arbetarklassen inte ensam står i produktionen. Borgarklassens största historiska uppgift har varit att vara företagare. Den är historiskt sett den industriella produktionens och teknikens klass.

Däremot är det så att kapitalismen *är* en enhet av produktion och cirkulation (punkt 42, 101, 102). Kapitalismen är inte entydig. Den är dubbel (bruksvärde/bytesvärde, ting/samhälleliga förhållanden, mervärdet och dess olika existensformer). Många skenbart handfasta ekonomiska former som den industriella profiten, bankprofiten, handelsprofiten, jordräntan och lönen, visar sig egentligen bära på en rad problem. (Se *Tredje boken* kap. 48.) Det krävs ett omfattande vetenskapligt arbete innan egenskaperna hos dem uppdagas och sammanhanget mellan dem teoretiskt preciseras; sekler av vetenskapliga ansträngningar.

Men det är just på grund av denna sammansatthet och dubbelhet som tänkandet om kapitalismen inte är ett och samma, utan tar sig olika former. De olika medvetandeformer som har förekommit under kapitalismens historia har alltså, för det första, sin rot i kapitalismens objektiva egenskaper samt dessas utveckling och förändring. För det andra beror de på en inomvetenskaplig diskussion. För det tredje inverkar klasskampens utveckling. Tillsammans bestämmer dessa tre omständigheter det vetenskapliga tänkandets innehåll och förändring.

3) Den politiska ekonomin och "vardagslivet"

I punkt 268, 269 och 274 såg vi att Marx diskuterade den politiska ekonomins uppfattning om lönen som "arbetets pris". Uppfattningen om lönen som "arbetets pris" är tydligen grundad i cirkulationssfären. Enligt detta perspektiv ser det ju ut som om lönarbetaren vore en slags varuägare som likt en hantverkare säljer sin vara i en värld av varuägarnas frihet och jämlikhet.

Orsaken till att den politiska ekonomin har detta perspektiv skulle enligt Marx ha att göra med den *ståndpunkt* (se Inledningen kap. 1:2) som ekonomerna intog. De befann sig i samma miljö som de kapitalistiska handelsmännen och företagarna. Och vad var enklare än att utgå från deras uppfattningar och använda deras begreppsliga föreställningar och språkbruk? Marx skriver (469/559—60):

"Den klassiska politiska ekonomin lånade kritiklöst begreppet 'arbetets pris' från vardagslivet, för att sedan efteråt kunna ställa frågan . . ."

Men detta språkbruk, och de begreppsliga föreställningar som var knutna till det, är ju inte oskyldigt. Det bär på en hel rad av teoretiska uppfattningar om äganderätten, värdebildningen, produktion, arbete och cirkulation. (Kampmässigt riktar det sig i första hand mot katolska kyrkan och feodalismen.)

Varor och penningar har i praktiken existerat i årtusenden före den moderna kapitalismen. Det betyder att föreställningar om varan och penningen, ägandet och utbytet, redan finns bland generationer av praktiker långt innan den politiska ekonomin försöker att systematisera sammanhangen mellan de ekonomiska företeelserna under kapitalismen. Det är alltså inte underligt om man finner uttrycket "arbetets pris" även bland den kapitalistiska epokens ekonomer.

Men den förkapitalistiska handeln och varuproduktionen övergick ju efterhand till kapitalistisk varuproduktion. Den enkla varans samhälleliga band ersattes efterhand med den kapitalistiska varuproduktionens samhälleliga band och samhälleliga förhållanden (punkt 42, 102 och 184—189). Men fortfarande är den kapitalistiska rikedomens "elementarform" den enkla varan (punkt 40 och 45). Den enkla varan och penningen existerar under kapitalismen som grundläggande beståndsdelar, och den enkla varucirkulationen finns t. o. m. kvar som en förutsättning för kapitalismens existens (punkt 275 om lönens cirkulation).

Det är alltså fullt möjligt att föra fram tanken att kapitalismen endast består av fria och jämlika varuägare, och att man inte kan tala om ett klassförhållande (punkt 105, 128 och 137). Sådana föreställningar kan ju dagligen och stundligen bekräftas genom iakttagelser, praktiken eller det sunda förnuftet. Det är bara det att sådana bekräftelser av detta perspektiv ensidigt ligger i cirkulationens sfär där ju de samhälleliga förhållandena ser ut som fria och kontraktsenliga leveranser av varor på avtalad tid. En del kan aldrig vara sanningen om helheten.

I slutet av kap. 4:3 ironiserar Marx över "den vulgäre frihandlaren". Med det menar han företrädarna för den ekonomiska och den politiska liberalismens dogmatiska och förenklade läror. (Samma läror som dagens svenska skolbarn får lära sig trots att detta sätt att "tänka liberalt" för länge sedan har spelat ut sin roll i den praktiska samhällsekonomin.) I punkt 105 ställde jag frågan: Måste man stanna kvar i denna begreppsvärld? Är man tvungen till att bara "se" enkel varucirkulation om man lever i ett kapitalistiskt samhälle? Tvingar sig cirkulationssfären på

människornas medvetande på ett absolut och automatiskt sätt? Naturligtvis inte. Den klassiska politiska ekonomin har visat vägen för en vetenskaplig förståelse av "de borgerliga produktionsförhållandenas inre sammanhang" (71/95, not.) Man måste inte ensidigt dröja vid cirkulationsfenomenen. Man är snarare nästan tvungen att lämna "denna larmande och ytliga miljö som var och en kan överblicka" (151/189). Man måste ge sig in i "produktionens hemliga verkstad, över vars port står skrivet: No admittance except on business" (152/189). Och om man gör det, då finner man att "den vulgäre frihandlaren" har en grund och ytlig syn på penningägaren och ägaren av varan arbetskraft (152/190):

> "När de lämnar den enkla varucirkulationens eller varuutbytets område, varifrån den vulgäre frihandlaren hämtar sina begrepp och sin måttstock för sitt omdöme om kapitalets och lönarbetets samhälle, verkar våra uppträdande personer ha fått sitt utseende i någon mån förändrat."

De "uppträdande personerna" ser inte längre så jämlika ut! Men *varför* dröjer sig vulgärekonomin då kvar vid ytan? Varför fullföljer de inte den klassiska ekonomins storstilade forskningsprogram? Marx pekar i sin Efterskrift till andra upplagan (1873) på en allt överskuggande orsak: politiken och klasskampen.

Under 1800-talet växer arbetarrörelsen fram. Under 1800-talets första hälft drar flera ekonomer socialistiska slutsatser från Ricardos system. Socialismen och arbetarrörelsen träder fram som det borgerliga samhällets omstörtare. Den politiska ekonomins män, borgarklassens främsta ideologer och talesmän i 1800-talets England och Frankrike, skyndar till försvar. Och i olika sammanhang har vi i *Första boken* mött herrar Senior, Ure och "tutti quanti" (279/340) i deras kamp mot 10-timmarsdagen (kap. 7:3) eller i lyrisk hänförelse över fabrikssystemet (kap. 13:4). I sin Efterskrift sammanfattar Marx korfattat den politiska ekonomins utveckling mot bakgrund av klasskampen i England och Frankrike. (Studera gärna sid. 8—10/19—21; samt jfr. Engels *Anti-Dühring*, de tre sista sidorna av det första kapitlet "Allmänt".) Han skriver bl. a. om tiden efter 1830 och om den politiska ekonomins indragande i de politiska striderna (9/21):

> "Från den tiden tar klasskampen, i både teori och praktik, alltmer utpräglade och aggressiva former. Den klämtar själaringningen över den vetenskapliga borgerliga ekonomin. Nu gäller det inte längre, om den ena eller andra teorin är sann, utan om den är för kapitalet nyttig eller skadlig, bekväm eller obekväm, av polisen förbjuden eller inte. I stället för oegennyttiga forskare kommer lejda slagskämpar, i

stället för objektiv vetenskaplig undersökning apologeternas onda samvete och dåliga avsikter."

Det är mot denna bakgrund Marx ser de "vulgära frihandlarna" eller Mac Culloch, Senior och Ure. Och mot denna bakgrund håller dessa herrar desperat fram den "ytliga" föreställningen om frihetens och jämlikhetens samhälle, varans och penningens "skenbara" frihet och jämlikhet. Att gå vidare med den klassiska ekonomins forskningsprogram innebar ju nästan att ge en hand åt samhällsomstörtarna, åt socialismen och arbetarrörelsen!

4) Medvetandeformer i samhället

Marx stannar inte vid cirkulationens "ytliga" företeelser. För Marx är cirkulationen en objektiv beståndsdel i det kapitalistiska systemet. Den är lika verklig och faktisk som produktionen. Men om man som liberalerna ensidigt låter sina uppfattningar och begrepp förankras och bekräftas i cirkulationen, då ser man ju bara den "ytliga" sfären — den sfär som förmedlar varor och värden som redan är producerade. Marx lyckas i stället, på ett hittills oöverträffat sätt inom den politiska ekonomins historia, teoretiskt förena produktion och cirkulation. Hans teori blir djupare och fullständigare än andra teorier om kapitalismen. Hans teori kan innefatta och överskrida alla teoretiska moment hos den övriga politiska ekonomin, alltifrån Ricardos arbetsvärdelära till Marshalls syn på produktionskostnadernas, tillgångens och efterfrågans betydelse för prisbildningen. (Den senare verksam efter Marx.)

Men för att borgerliga uppfattningar skall bli gällande i samhället, så krävs det ideologiska institutioner och apparater som *inte* predikar Marx djupare och fullständigare lära. Det krävs att tidningar, skolor, universitet, kyrkor, föräldrar, politiska partier, idrottsföreningar, tavlor och böcker *inte* lär ut Marx uppfattning om kapitalets och lönarbetets samhälle. För att liberalismens uppfattningar skall göra sig gällande krävs det att borgarklassen och dess allierade lyckas med konststycket att förse människorna med sådana glasögon, ett sådant teoretiskt perspektiv, att de inte "ser" klassamhället utan bara de fria och jämlika varuägarna. Det krävs att detta perspektiv upprätthålls och sprids, så att människorna fortsätter att betrakta dess föreställningar som "vardagslivets" sunda förnuft.

Eller låt oss vända på det: för att den vetenskapliga socialismens uppfattningar skall bli gällande i samhället, krävs att arbetarrörelsen erövrar (eller tränger ut) de institutioner och apparater som predikar och förmedlar de borgerliga tankeformerna. (Men detta förutsätter

naturligtvis en arbetarörelse med en uttalat socialistisk och kampvillig ideologi!)

På trettiotalet klagade Svenska arbetsgivarföreningen över hur arbetarklassen inte *förstod* hur ekonomin fungerade. Om bara alla skolbarn finge studera nationalekonomi, så skulle man kunna resonera med arbetarna och få dem att förstå och acceptera att det var nödvändigt med kapitalism. Nuförtiden finns den borgerliga nationalekonomin i våra skolor och universitet och i kurser för arbetarrepresentanter till företagens styrelser. Men det är inget "naturligt" i det. Det är ett resultat av en politisk kamp om vilka idéer som skall få dominera i samhället. Och i den mån den svenska socialdemokratin under tjugo- och trettiotalet accepterade en borgerlig nationalekonomi som grundval för sin samhälleliga praktik, så är inte heller detta "naturligt". Det beror inte på någon automatisk och mekanisk återspegling av den kapitalistiska verklighetens cirkulationssfär. Det är ett resultat av den politiska och ideologiska kampen inom socialdemokratin och hela arbetarrörelsen där den marxistiska vetenskapen delvis trängdes undan. (Och i den kampen ingrep och ingriper många krafter och bakgrundsfaktorer som jag inte går in på här.)

277

Sammanfattande om kap. 17 och medvetandeformerna. Den ekonomiska formen lön bildar alltså en empiriskt påtaglig grundval för illusionen att arbetskraftens pris skulle vara priset på "arbetet". Det är ju *faktiskt* så att byteshandeln mellan kapital och arbete försiggår "på precis samma sätt som köp och försäljning av varje annan vara" (472/563). Och utifrån en viss ståndpunkt eller ett visst perspektiv så *ser det ut som* om detta vore hela saken. Utifrån ett visst perspektiv, med vissa glasögon eller vissa teoretiska begrepp, så "ser" man inte att förutsättningarna för köpet är falska. Penningägaren är inte bara penningägare, ägaren av varan arbetskraft inte bara varuägare. Redan på förhand när de träder i förhållande till varandra för att sluta kontrakt är de kapitalist och arbetare. *Annars skulle de ju inte träda i förhållande till varandra för att köpa och sälja just arbetskraft:* "... om arbetaren vore i stånd att ge sitt arbete en självständig form, så skulle han sälja vara och inte arbete" (468[I]/558). (Se punkt 270.) Därmed kan vi förstå vad Marx menar när han skriver att "penningförhållandet" *döljer* att "lönarbetaren gratisarbetar för kapitalisten" (471[IV]/562).

Vi får faktiskt inte bli förvånade om vi under kapitalismens historia stöter på just sådana åsikter om "arbetets pris", eller andra åsikter som

inte "ser" utsugningen och klassamhället. Det är därför som Marx kan skriva om den ekonomiska formen arbetslön (472[I]/562[II]) (ä. ö.):

> "På denna framträdelseform (KI, *Erscheinungsform*) som gör det verkliga förhållandet osynligt och istället visar upp raka motsatsen till det, beror både arbetarens och kapitalistens alla rättsföreställningar, det kapitalistiska produktionssättets alla mystifikationer, alla dess frihetsillusioner och allt apologetiskt struntprat från vulgärekonomin."

Vi kan låta Marx fortsätta (469/559) (ä. ö.):

> "Att tingen i sin framträdelseform ofta framställer sig bakvänt, är en tämligen känd sak i alla vetenskaper utom i den politiska ekonomin."

Och om vi ändrar den svenska översättningen, kan sista stycket ur kap. 17 inte undvaras i detta sammanhang (473/564) (ä. ö.) (kursiv. MD):

> "I övrigt gäller för framträdelseformen '*arbetets* värde och pris' eller 'arbetslönen' — till skillnad från det väsentliga förhållande som framträder, *arbetskraftens* värde och pris — detsamma som för alla framträdelseformer och deras dolda bakgrund. De förstnämnda reproducerar sig omedelbart spontant, som de vanliga tankeformerna, de andra måste först upptäckas av vetenskapen."

De "vanliga tankeformerna" (KI, *gang und gäbe Denkformen*) (473[IV]/564) är alltså de föreställningar som "spontant" uppstår ur det kapitalistiska samhällets vardagspraktik. Men som vi sett är dessa föreställningar inte så oskyldigt spontana. Tvärtom är de produkter av ett medvetet (eller av traditionen förmedlat och omedvetet) teoretiskt perspektiv som är knutet till en borgerlig ståndpunkt vid betraktandet av samhället; köpmännens, bankirernas och företagarnas ståndpunkt. Marx antyder att även lönarbetarklassen kan fångas av detta perspektiv. Genom vissa institutioner och apparater kan detta perspektiv fortleva och fortplanta sig; såsom begreppssystem, tankesystem, system av föreställningar och åskådningar, kort sagt som en ideologi.

När det gäller lönarbetarklassens medvetandeformer, så är det alltså inte så att man automatiskt får den vetenskapliga socialismens medvetande bara därför att man är arbetare. Inte heller får man automatiskt något borgerligt medvetande bara därför att man genom lönen får betalning för en vara och alltså gäller som varuägare. I stället är det så att lönarbetarklassens medlemmar — liksom alla andra klasser — lever i samhället mitt i korselden mellan å ena sidan de praktiska erfaren-

heterna från den kapitalistiska verkligheten och å andra sidan de medvetandeformer och föreställningar som finns och som propageras i samhället.

Om borgarklassen och dess allierade lyckas med att skapa ideologisk hegemoni i samhället, då utformar det borgerliga perspektivet tillsammans med empiriskt upplevda erfarenheter ett ständigt bekräftat borgerligt "sunt förnuft". Men även om det finns många företeelser i den kapitalistiska verkligheten som skulle kunna bekräfta ett borgerligt perspektiv om de fria och jämlika varuägarna (punkt 127 och 129), *så finns det många och viktiga företeelser som motsäger det.* Främst i arbetslivet görs dagligen och stundligen erfarenheter som motsäger det, och det ställs frågor som ifrågasätter det (Inledningens kap. 1:2). Men också i det politiska livet eller i samhällslivet i övrigt (boende, skola, kroppskultur och andlig kultur) finns den objektiva grundval av faktiskt existerande samhällsförhållanden som motsäger det borgerliga perspektivet. Det är inte alls svårt att "se", uppleva och erfara klassamhället och utsugningen (punkt 137).

I och med storindustrins framväxt förenas isolerade arbetare och grupper av arbetare till en arbetarklass. Och kapitalismen framföder själv, nästan som genom en naturlag, denna klass' organiserade motstånd mot kapitalet och verkningarna av kapitalismens lagar (punkt 136, 347 och 359). Den kollektiva kampen ger erfarenheter som motsäger det borgerliga perspektivet. Den kollektiva kampen förs mot kapitalet och dess olika profitformer. I fackföreningarna kämpar man för sina löner och mot kapitalistens profithunger oavsett om man är anställd av industrikapital, bankkapital eller handelskapital. I hyresgästföreningen kämpar man mot bostadskapitalet (jordränta och bankränta). I konsumentföreningar kämpar man mot handelskapitalets varupriser och handelsprofit. I Folkets-husföreningar, idrottsföreningar och bildningsförbund kämpar man för en annan kultur och bildning än vad kapitalismen erbjuder. I dessa sammanslutningar kämpar lönarbetarna för gemensamma kollektiva intressen. Där växer medvetandet fram om att de utgör en *klass.* Människorna upptäcker att de befinner sig i en gemensam samhällelig situation och ställning inom det kapitalistiska samhället: egendomslösheten, utsugningen, underordningen. Slutligen vill jag nämna denna klass' organisering i politiska partier med den vetenskapliga socialismens teori och program: den klassiska socialdemokratin och dess efterföljare (se Inledningens not 6).

Hela denna historiska rörelse av kollektiv kamp och organisering är en enda stor vederläggning av det liberala perspektivet. Det *är* inte bara varans och penningens fria och jämlika varuägare som står mot varandra

i det kapitalistiska samhället. Det finns även andra, och viktigare, samhällsförhållanden och samhälleliga band; kapitalförhållandet är grundläggande och specifikt för kapitalismen. Talar vi om kapitalism så talar vi alltså om ett klassamhälle. (Se punkt 42, 102, 105, 184–189.)

Om det råder borgerlig ideologisk hegemoni i samhället (med inflytande kanske även i arbetarrörelsens organisationer), då kan denna borgerliga ideologi kanske förtränga, förneka och bekämpa dessa kollektivt gjorda erfarenheter och de eventuellt socialistiska slutsatser som dras från dem. Detta är inget ovanligt. Men om den vetenskapliga socialismen i stället skall kunna bryta detta borgerliga medvetandes makt fordras organisering, skolning och politisk kamp. Det fordras att arbetarrörelsen i sina organisationer och i sin samhälleliga praktik bygger upp ett socialistiskt offentligt liv, att dess organisationer verkligen förmedlar en annan medvetenhet och ett annat teoretiskt perspektiv än det borgerliga. Först då blir det möjligt för arbetarrörelsen och socialismen att slå in kilar i den kompakta borgerliga medvetandemuren för att rubba dess byggstenar; för att nu inte tala om att rubba byggstenarna i själva den borgerliga samhällsbyggnaden, de verkliga former och förhållanden som tänkandet försöker återspegla.

Men detta förutsätter en arbetarrörelse med en levande och kampvillig ideologi och kampdugliga organisationer. Emellertid är den vetenskapliga socialismen ingenting "naturligt" inom arbetarrörelsen. Allt ifrån Proudhon och Lassalle över Bernsteins socialismbegrepp fram till dagens högerkrafter inom socialdemokratin har det funnits borgerligt tänkande i den. Kampen för den vetenskapliga socialismens utbredande i samhället sker alltså på två fronter: dels inom arbetarrörelsens organisationer, dels mellan arbetarrörelsen och de borgerliga krafterna.

Detta förlopp känner vi sedan nära 150 år av arbetarrörelsens och socialismens historia i Europa. Endast om man har klart för sig att medvetandeformerna (KI, *gang und gäbe Denkformen,* 473[IV]/564) inte är "naturliga" utan resultat av klasskamp, så förstår man varför man måste ta kamp om dem. Och denna kamp blir svår och långvarig eftersom de borgerliga krafterna har stora resurser för att ständigt vinna tillbaka övertaget i kampen om vilka medvetandeformer som skall få dominera människornas åsikter, perspektiv och handlingar.

Tillägg om liberalism och korporatism

Till största delen har liberalismens *laissez-faire*-ideologi sina grunder i cirkulationssfären. Liberalismen gällde under 1800-talet, och gäller fortfarande i moget 1900-tal, som den borgerliga ideologin *par préference.* Men i och med kapitalismens utveckling uppstår problem för den klassiska liberalismen att kunna uppfylla denna roll som den härskande borgerliga medvetandeformen.

I sin klassiska gestalt grundas liberalismen i en cirkulationssfär där varuägarna *faktiskt* är fria och privata varuägare. Egennyttan, konkurrensens lagar om tillgång och efterfrågan, det fria varuutbytet samt den fria privatäganderätten råder. Men liberalismens samhälle utvecklas. Kapitalismens egen utveckling framföder arbetarrörelsen och lönarbetarklassens gradvisa organisering. I och med att lönarbetarna har organiserat sig i fackföreningar "monopoliseras" å ena sidan priserna på varan arbetskraft; lagen om tillgång och efterfrågan kan inte längre ostört (dvs. enbart på kapitalackumulationens villkor, kap. 23) inverka på de individuella arbetarnas löner och fastställa dessas storlek. Å andra sidan sammansluter sig även företagarna till branschförbund och arbetsgivarföreningar. Löneavtalen börjar utformas centralt i avtalsförhandlingar mellan kollektiv. *Detta medför att det faktiskt inte ens i cirkulationssfären är konkurrerande enskilda individer som möts när kapitalet skall köpa arbetskraft.* De som möts är inga enskilda och konkurrerande fria och jämlika varuägare. Det är uppenbart för alla inblandade att det är "parter" eller "kollektiv" som förhandlar om lönernas storlek.

Den "vulgära" liberalismen (se sid. 151—52/189—91) får alltså vika från detta område av samhällslivet. Liberalismen kan inte längre "förklara" för de inblandade vad som sker; den kan inte förse dem med ett passande medvetande om, och därmed passa in dem i, den verkliga processen. I stället måste nya uppfattningar formuleras, uppfattningar som motsvarar cirkulationssfärens nya former vad gäller förhållandet mellan kapital och arbete. Föreställningar om *samarbetande parter*, som under tidigt 1800-tal främst var förknippat med konservatismens romantiska uppfattning om den gamla goda tiden (organismtanken), börjar efterhand uppträda bland liberaler; men senare även inom arbetarrörelsen. Låt oss kalla denna samarbetsideologi för "korporatism" även om det ordet klingar en smula gammalmodigt.

Det som förenar korporatism och liberalism är att de har ett diffust kapital-begrepp och att de inte urskiljer *kapitalförhållandet*. Därmed "ser" de inte att kapitalförhållandet bär på egendomslöshet vad gäller produktionsmedel, kapitalistklassens egendom till de producerade produkterna (utsugningen) och lönarbetarklassens underordning i arbetslivet. De "ser" kort sagt inte att kapitalismen är ett klassamhälle. Det som däremot skiljer korporatism och liberalism från varandra är att liberalismen endast "ser" ett samhälle av enskilda och konkurrerande, fria och jämlika varuägare; medan korporatismen "ser" ett samhälle av olika men samverkande parter. Men i båda fallen anser man att samhället utvecklas till harmoni och det allmänna bästa. För liberalismen uppstår harmonin genom konkurrens och egennytta (151—52/189—91);

för korporatismen uppstår harmonin genom samförstånd och parternas samhällsansvar, såvida inte harmonin är automatisk bara parterna vet sin plats och roll i helheten. (Det förvånar väl ingen att "samhällsansvar" definieras som ansvar för kapitalets harmoniska ackumulation och kapitalförhållandets ständiga förnyelse?)

Ett problem för korporatismen är ju frågan om *varför* just "arbetsgivare" och "arbetstagare" skall utgöra de två parterna. Kan det inte vara andra parter? I och med att korporatismen erkänner att just dessa parter är grundläggande, så har man ju *i praktiken erkänt klassförhållandet mellan kapital och arbete som ett grundläggande samhällsförhållande!*

Gamla tiders korporatism och organismtänkande kunde alltid hänvisa till Gud och sedligheten för att förklara vilka korporationer det var som var korporationer (adel, präster, borgare, bönder etc.). Men detta knep kan inte den moderna korporatismen ta till; därtill är vårt samhälle alltför sekulariserat. Det medför att kapitalismens ideologer och försvarare nu som förr står inför problemet att övertyga människorna om att kapitalismen med de två parterna är både "naturlig" och "nödvändig". För även om medborgarna skulle börja misstänka att "samförståndet mellan parterna" döljer kapitalförhållandets klassförhållande, så kanske man skulle kunna övertyga dem om det enda förnuftiga — och den enda riktigt objektiva och vetenskapliga ståndpunkten: att talet om klasser och kapitalism är hjärnspöken hos profeter och siare i ett förvirrat 1800-tal. Om kapitalismens ideologer och försvarare i längden skall lyckas med detta, är en fråga om politisk och ideologisk kamp på alla samhällslivets områden, allt ifrån arbetsplatser och fackföreningar till gatulivets reklambilder.

BIHANG TILL SJUTTONDE KAPITLET

(Se nedan efter kap. 20.)

Tidlönen

278

Inledande till kap. 18 och 19. I kap. 17 behandlades "förvandlingen av arbetskraftens värde eller pris till arbetslön". Men när Marx framställning har nått fram till den ekonomiska företeelsen arbetslön så visar det sig att den i sin tur antar "en mängd mångskiftande former". Marx skall analysera "de två dominerande grundformerna" (474/565). Vilka är de två grundformerna? (Se rubrikerna till kap. 18 respektive 19.)

I kap. 17 betraktade vi hur arbetslönen som sådan var grunden för illusionen att lönens storlek bestäms av värdet på det utförda arbetet. Här i kap. 18 och 19 skall vi se att arbetslönens två grundformer förstärker denna illusion. Ju fler timmar man arbetar, eller ju fler stycken man tillverkar, desto högre blir lönen! Storleken på lönen orsakas ju synbarligen och iakttagbart för de fem sinnena av *mängden utfört arbete!* Vad är rimligare än att tro att lönen då är betalning för arbetet?

Om Marx teori om mervärdet och hans analys av mervärdekvoten skall vara hållbara (punkt 266), så måste han kunna bemöta dessa argument som grundar sig på formen tidlön och formen stycklön. Men Marx verkar vara ganska självsäker. Om dessa former säger han att de är former där "sammanhanget mellan det betalda och det obetalda arbetet försvinner" (476/568). Och han tillägger att mervärdet och dess ursprung blir osynligt inför de kapitalistiska "produktionsförhållandenas yttre sken som avspeglas i kapitalisthjärnan" (480/572). Marx tema i kap. 18 och 19 är att påvisa hur formerna "tidlön" och "stycklön" bara är förvandlade former av arbetskraftens pris.

279

På första sidan av kap. 18 (474/565) gör Marx några betydelsefulla påståenden som vi närmare skall fundera över. Det rör förhållandet mellan kap. 15 och kap. 17 och 18.

a) Hur kan han skriva, att de lagar som utvecklades i kap. 15 om arbetskraftens pris och mervärdemängdens storlek, också gäller arbetslönens rörelser? (I punkt 251—259 föregrep jag Marx i detta avseende, och talade om "lön".) Svaret ligger uppenbarligen i talet om "enkla formförändringar". Varför kallar Marx förvandlingen från den ekono-

miska kategorin "arbetskraftens värde" till den ekonomiska kategorin "lön" för en formförvandling? Vad menar han när han skriver att den borgerliga ekonomin försummat den kvalitativa analysen av de ekonomiska företeelserna, "formskillnaderna", men att hans egen framställning handlar om detta? (Se punkt 272 och 273.)

b) Följande passage är viktig (ä. ö.):

"Skillnaden mellan arbetskraftens bytesvärde och den mängd existensmedel som arbetaren kan köpa för sin lön, framträder här som skillnaden mellan nominell lön och reallön."

Vad är det för kvalitativ "formskillnad" mellan: "arbetskraftens värde", "arbetskraftens bytesvärde eller pris", "nominell lön" å ena sidan, och å andra sidan "den nödvändiga mängden existensmedel", "reallön"? (Se punkt 72 f, 139, 254, 255, 256 och 262. Svaret finns ju redan i citatet, men det kan vara värt att med penna och papper i hand klara ut det mer systematiskt för sig.)

c) När man talar om de kvantitativa förhållandena mellan nominell lön och reallön är ju inflationen det stora problemet i dag. OBS! Se not 30! Marx bortser alltså från förändringar i penningvärdet och betraktar här mer grundläggande förhållanden. Penningvärdesförsämringen kan göra att de nominella priserna rasar i höjden, trots att arbetets produktivkraft utvecklas så att värdet är sjunkande. Å andra sidan kan arbetets produktivkraft öka snabbare än penningvärdesförsämringen i vissa branscher. Priset på elektroniska fickräknare t. ex. var stadigt sjunkande i takt med teknikens utveckling vid början av 70-talet. Löneförhandlingarna förs dock oftast i nominella pristermer. (Se punkt 73 och 254.)

280

På sid. 474—75/565—67 ställer Marx problemet om förhållandet mellan den nominella penninglönen som totalbelopp och delpriset för att utföra en viss tids arbete. Måttenheten för "arbetets pris" är alltså arbetstimmen eller *timlönen.* Under vilka förhållanden kan *veckolönen* bli oförändrad vid sjunkande "arbetets pris"/timlön? Och under vilka förhållanden kan veckolönen stiga trots konstant eller sjunkande "arbetets pris"/timlön?

281

På sid. 475—76/567 formulerar Marx en allmän lag. Vilken är den? Vad betyder den lagligt begränsade arbetsdagen för denna lags verkningar?

Uppmärksamma den oreglerade timlöneprincipens utlösning av en byggstrejk i London 1860 (476/568). Mot denna princip står den lagligt begränsade arbetsdagen. Vilket är förhållandet mellan arbetstidens förkortning respektive förlängning och arbetskraftens värde, förutsatt att arbetarna betalas med tidlön (476—80/567—73)?

Detta är ämnet för resten av kapitlet. Uppmärksamma Marx analys av de ärliga bagarmästarnas jeremiad (klagan) i slutet av kapitlet.

BIHANG TILL ADERTONDE KAPITLET

(Se nedan efter kap. 20.)

Stycklönen

283

Kapitlets huvudtes om stycklönen eller ackordslönen är, att den är en förvandlad form av tidlönen. Kapitalisten beräknar vad en arbetare orkar med på en dag till den sedvanliga tidlönen, och delar sedan upp tidlönen på det antal produkter —stycken — som skall produceras. Detta gör att ackordslönen i än högre grad än timlönen ger intryck av att vara betalning för utfört arbete. I not 45 drar J. Watts de rätta konsekvenserna av föreställningen att lönen är "arbetets pris" och dess storlek bestämd av arbetet nedlagt i produkten.

Att stycklönen bara är en förvandlad form för tidlönen, och att denna i sin tur bara är en förvandlad form av arbetskraftens pris, kan exemplifieras av förhållandena i den svenska skogsindustrin. Innan motorsågen kom använde huggarna yxa och sågade för hand. Man arbetade på ackord. När motorsågan infördes kunde huggarna fälla många fler träd per dag. Nu skulle inkomsterna fördubblas! Men nej, *ackorden sänktes* så att den samlade dagslönen inte blev mycket större än förut. Detsamma gäller ackorden i alla branscher där maskiner införs eller gamla maskiner förbättras.

Därmed kan vi mer fullständigt förstå vad Marx menar när han skriver (481—82/575) (ä. ö.):

> "I och för sig är det klart att formskillnaden i utbetalning av arbetslönen inte ändrar något av dess väsen, även om den ena formen kan gynna den kapitalistiska produktionens utveckling mer än andra."

284

På sid. 482—83/575—76 förklarar Marx sambandet mellan tidlön och stycklön mer i detalj. (Jfr kap. 7:2.) Jämför också med t. ex. dagens situation i skogen när man skall övergå från ackordslön till månadslön.

Gissa om kapitalisterna vill utföra meritvärdering av arbetarnas kapacitet samt beräkning av "genomsnittlig arbetsintensitet och duglighet" för att använda Marx ord (482/575)! Och beräkningar som dessa får sedan ligga till grund för *prestationskrav* trots månadslöneformen. Dessa prestationskrav kan t. ex. vara utformade så att arbetarna har en viss grundlön i månaden. Denna får de oavsett hur mycket de hugger. Men prestation över en viss nivå ger lönetillägg enligt ackordsprincipen.

Trots den hårt bekämpade månadslönen kan kapitalet på detta sätt få ungefär samma lönekostnad som förut, och ungefär samma arbetsproduktivitet. (Men oavsett detta får skogsarbetarna sin månadslön, ett stort framsteg efter långvarig facklig kamp.)

285

Resten av kapitlet ägnas åt att "litet närmare undersöka stycklönens karakteristiska säregenheter" (483/576). Liksom rörande tidlönen i kap. 18 är det viktiga men kanske litet snåriga sidor. De förstås säkert lättare om man har erfarenhet från facklig verksamhet, facklig kamp och löneavtal.

Hur kan Marx säga på sid. 486/580 att ackordslönen är den löneform som bäst motsvarar det kapitalistiska produktionssättet? Är detta riktigt även i dagens automatiserade processindustri, eller blir andra löneformer mer lämpade?

BIHANG TILL NITTONDE KAPITLET

(Se nedan efter kap. 20.)

Nationella olikheter i arbetslönerna

286

a) Vilken är Marx huvudsakliga åsikt om nationella olikheter i arbetslönerna (489—90/583—84)?

b) Jfr kap. 15 och de olika faktorer som bestämmer förhållandet mellan arbetskraftens värde eller pris och mervärdets storlek. Marx jämför ju de olika nationernas produktivitets- och intensitetsgrad med de förhållanden som råder mellan olika kapital inom ett land. Jfr extramervärdet i punkt 157.

c) Vad menar Marx med följande (490/584)?

> "Men även bortsett från denna olikhet i pengarnas köpkraft i olika länder skall man ofta finna, att daglönen, veckolönen osv. är högre, ju mera utvecklad den kapitalistiska produktionen är, medan å andra sidan arbetets relativa pris, dess pris jämfört med produktvärdet och med mervärdet, är lägre."

Vad är det för skillnad mellan en hög daglön i *absoluta* tal (både bruksvärdemässigt och bytesvärdemässigt) och lönens *relativa* storlek i förhållande till mervärdet? Se punkt 262.

BIHANG TILL SJÄTTE AVDELNINGEN (KAP. 17—20)

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, s. 68—81.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 7, s. 132—159.
Anschauungsmaterial, s. 33—35.
Lehrbuch, kap. 16
Politische Ökonomie, kap. 5

Fördjupade studier

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 192—200, 322[II], 565—69/GrP 281—89, 419[III], 673—78 (punkt 275 och "den lilla cirkulationen").
Till kritiken (1859): TKr 52—56/ZKr 44—48 (punkt 269—272).

Till kritiken (1861–63), häfte I–V 1861–62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 129[I] (A/v, Lm/v i punkt 275). (Till detta, se även BIII 743/KIII 847/CIII 839.)

Till kritiken (1861–63), häfte VI–XV, XVIII (Teorier om mervärdet): ES 89–92, 96–98/ThM 1 s. 56–60, 64–66/ThS 1 s. 85–88, 92–95; ES 288–96/ThM 2 s. 397–406/ThS 2 s. 395–404; (punkt 269–272).

Resultate (1863–65): ES 603[III]–606[III], 612[IV]–616[III]/Res 29[III]–33[II], 40[IV]–45 (punkt 275); ES 643–48/Res 77–84 (punkt 276–277).

Andra boken: Engels Förord BII 16–20/KII 21–25/CII 15–19 (punkt 269–272, OBS!); BII 29–30/KII 35–36/CII 29–30 (punkt 275).

Tredje boken: BIII 729–32, 781[I–II]/KIII 831–35, 889/CIII 823–27 882[I–II] (punkt 275). (Till Bok III sid. 781/889, se ES 30–32/Gr 16–18/GrP 94–96!)

b) Sekundärlitteratur

Althusser (1965), Att läsa Kapitalet 1, s. 17–31 (avsnitt 4–7); *Att läsa Kapitalet 2,* s. 7–24 (avsnitt 6); båda dessa kommentarer till Engels Förord till *Andra boken* (punkt 269–271) (276–277) (se även punkt 370:6 nedan om kunskapens växt samt Avslutningens not 70).

Autorenkollektiv (1973), s. 147–50 (punkt 276–277).

Kuczynski (Bd 36), s. 62–63 (punkt 275), s. 66 (punkt 276–277).

Mendner (1975), Andra delen, kap. I:5:c–e, kap. II:4:b–c (punkt 285) (OBS!).

Nohrstedt, S.-A., "Bakgrunden till skogsarbetarstrejken 1975", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia,* nr 11–12 s. 3–39 (punkt 285). Strejken var ju till stor del en kamp om löneformen.)

Rosdolsky 1968, kap. 2 Anhang I (punkt 275).

Tronti (1966), Erste Hypothesen (8), s. 108–116 (punkt 276–277).

SJUNDE AVDELNINGEN

Kapitalets ackumulationsprocess

Eller: Produktion och reproduktion av det kapitalistiska produktionsförhållandet

287

Inledande. Sjunde avdelningen bär rubriken "Kapitalets ackumulationsprocess". Om ackumulation betyder tillväxt, så har vi väl redan behandlat kapitalets tillväxt? Vi har ju redan undersökt produktionen av mervärdet, hur formen P — V — P′ kan bli verklighet. Vad nytt tillkommer här i kap. 21—23? Det nya ligger i att Marx inte längre betraktar P — V — P′ som en enskild företeelse som bara händer en gång. Här skall kapitalets ackumulation behandlas "i sitt stadigvarande sammanhang och under sin ständiga rörelse och förnyelse" (ä. ö.) (497/591). Det betyder att Marx skall analysera rörelsen P — V — P′ när den upprepas gång på gång i ett *upprepat kretslopp.*

288

Kapitalets allmänna form P — V — P′ är ju begränsad inte bara på så sätt att den endast återger *ett* kretslopp, utan också på så sätt att den bara beskriver en rörelse inom cirkulationssfären. Efter kap. 5—20 vet vi att kapitalets kretslopp rör sig inom både cirkulationssfären och produktionssfären. Kapitalets allmänna formel utvidgas därmed till:

$$P - V \begin{cases} Pm \\ A \end{cases} \ldots Prod \ldots V' - P'$$

Se punkt 86, 101, 102, 103 och 104. Denna *utvidgade formel* är det som skall analyseras "under sin ständiga rörelse och förnyelse" (497/591).

289

Exakt på denna punkt börjar Inledningen till Sjunde avdelningen. Marx preciserar *tre faser* som "den värdemängd genomlöper, som skall fungera som kapital" (495/589). Vilka är dessa tre faser av rörelsen? Vilka faser är produktion och vilka är cirkulation? Se punkt 101 och 104, och sätt in faserna i figurerna där.

290

"Detta kretslopp, som ständigt upprepas, är kapitalets cirkulation" skriver Marx. Och här stöter vi för första gången på begreppet "kapitalets cirkulationsprocess" (495/589), som definieras som kretsloppet av de tre faserna i kapitalets rörelse. (Slå gärna upp första sidan av

kap. 1 i *Andra boken.* Där talar Marx om kretsloppets tre faser, eller stadier, litet mer preciserat.)

Här möter vi för första gången förhållandet mellan *Första* och *Andra boken.* Det förstås enklast på följande sätt. Utgå från figuren i punkt 288; den är hämtad från *Andra bokens* första kapitel (se även punkt 86). Jämför den med figurerna i punkt 101 och 104. Under ett kretslopp befinner sig kapitalvärdet i tre faser; två gånger i cirkulationssfären och en gång i produktionssfären. *Andra boken,* "Kapitalets cirkulationsprocess", handlar om kapitalets ekonomiska former inom de båda cirkulationsfaserna vid upprepat kretslopp. (Jfr. utvikningsfiguren i Avslutningen kap. II:2 c, sid. 500 nedan.) Här i *Första boken,* "Kapitalets produktionsprocess", har vi behandlat kapitalförhållandet och kapitalets ekonomiska former i produktionssfären. I kap. 4—7 talade Marx om kapitalets produktionsprocess vid ett enda kretslopp. Här i Sjunde avdelningen skall vi betrakta de egenskaper (bestämningar) som tillkommer när kapitalet betraktas i produktionssfären, men vid *upprepat kretslopp.*

Marx fortsätter: "I det följande förutsätter vi, att kapitalet genomlöper cirkulationsprocessen på normalt sätt. Den mera ingående analysen av denna process hör hemma i *Andra boken*" (495/589) (ä. ö.). Marx förutsätter alltså att varorna säljs till sitt värde, och att vi inte behöver bry oss om de nya former som kapitalet antar i cirkulationsprocessen (t. ex. "fast" och "rörligt" kapital, *Andra boken* kap. 8). Inte heller behöver vi beakta de modifieringar av hur mycket kapital som behöver satsas, något som orsakas av kapitalets omslag (496/590) (*Andra boken* kap. 15).

291

Men Marx talar inte bara om vad som skiljer *Första* och *Andra boken.* Han nämner också förhållanden som närmare utreds i *Tredje boken.* "Å andra sidan betraktar vi den kapitalistiska producenten som ägaren av hela mervärdet" (496/590). I *Tredje boken* visar Marx hur det producerade mervärdet måste delas upp i industriprofit, låneräntor (bankprofit), handelsprofit och jordränta. Men här förutsätter Marx alltså att industrikapitalisten inte behöver betala bankränta och att han inte behöver betala markhyra etc.

292

"Till en början betraktar vi alltså ackumulationen abstrakt, dvs. endast som ett led i den omedelbara produktionsprocessen" (496/590). Men som alltid när Marx gör en "abstraktion" så innebär det att vissa fak-

torer förs undan, *och vad som kvarstår är alltså inte en idé hux flux huggen ur luften, utan ett verkligt förhållande betraktat i sin renhet.* Se bara på följande formulering (496/590) (ä. ö.):

> "Den kapitalistiske producenten tillägnar sig alltid mervärdet i första hand, oavsett om han senare i större eller mindre utsträckning måste dela det med andra. De förutsättningar som vi lägger till grund för vår framställning av ackumulationen, finns alltså i det verkliga förloppet."

Detta är nödvändigt för att kunna göra en "ren analys" av "ackumulationsprocessens enkla grundform", eftersom denna grundform "fördunklas" av mervärdets sönderdelning och den förmedlande cirkulationsrörelsen (496/590). Eller med Inledningens sista mening (ä. ö.):

> "Dess rena analys kräver därför att vi tills vidare bortser från alla fenomen som döljer mekanismens inre spel."

Den "rena analysen" har vi träffat på tidigare. Se punkt 116 d och sid. 4/12.

TJUGOFÖRSTA KAPITLET

Enkel reproduktion

Tema: Produktion och reproduktion

293

Kapitlets rubrik lyder "enkel reproduktion". Varför inte "enkel ackumulation"? Det är väl rimligare, om man beaktar rubriken till hela Sjunde avdelningen? Som vi såg i Inledningen bortser Marx från vissa moment av kapitalets kretslopp och analyserar "ackumulationen abstrakt, dvs. endast som ett led i den omedelbara produktionsprocessen" (496/590). Det betyder å ena sidan att vi endast kommer att studera den omedelbara produktionsprocessen och dess element, Pm/c, A/v och m. Å andra sidan studerar vi dem när de ingår i P — V — P′ betraktat som ett *upprepat kretslopp*. Produktion i sitt upprepade kretslopp är *reproduktion*. Detta uttryck används t. ex. om en biologisk art som överlever och fortplantar sig. Det kan översättas med återskapande eller åter-produktion.

Marx skall alltså analysera reproduktionen av den specifika kapitalistiska produktionsprocessen och dess beståndsdelar. (Se mina extra rubriker till Tredje respektive Sjunde avdelningen.) I första stycket till kap. 21 gör Marx detta klart för oss (497/591) (ä. ö.):

> "Betraktad i sitt stadigvarande sammanhang och i det beständiga flödet av sin förnyelse är varje samhällelig produktionsprocess samtidigt en reproduktionsprocess."

294

Kap. 21 börjar med orden: "Vilken samhällelig form produktionsprocessen än må ha . . ." (497/591). Marx talar alltså till att börja med om reproduktionen av produktionsprocessen i historiskt allmän form.

a) Vad menar han med: "Betingelserna för produktion är samtidigt betingelser för reproduktion"? Vilka är de "betingelser" han tänker på?

b) Vad menar han med: "En bestämd mängd av den årliga produkten tillhör alltså produktionen"? Varför kan inte hela produkten användas till lyx, överflöd och annat trivsamt?

c) Med "enkel reproduktion" menar Marx att samhället reprodu-

cerar eller bevarar "sin rikedom på samma nivå". Vad måste ett samhälle göra för att kunna öka sin rikedom, eller nivån på sin produktionsprocess, nästa år?

d) Talar Marx här om värdemängder eller bruksvärdemängder (produkter av en viss naturalform)?

295

Därefter går Marx över till produktionsprocessen när den har kapitalistisk form (497/591) (ä. ö.):

> "Om produktionen har kapitalistisk form, så har reproduktionen det också. Liksom arbetsprocessen i det kapitalistiska produktionssättet endast framstår som ett medel för värdeförökningsprocessen, så är reproduktionen endast ett medel för att reproducera det satsade värdet såsom kapital, dvs. såsom självförökande värde."

För att fördjupa förståelsen av denna passage, se punkt 91 om arbetsprocess och värdeförökningsprocess, samt punkt 162 om formell och reell subsumtion av arbetsprocessen under kapitalets värdeförökningsprocess.

a) Vad menar Marx med att mervärdet antar formen av en "inkomst" (KI, *Revenue)* som skulle flöda ur kapitalet ($497^{IV}/591^{IV}$)? Se not 1 där Sismondi har besvär med att klara ut var källan är, varifrån det samhälleliga värdet egentligen flödar.

b) Vad är "enkel reproduktion" när produktionen är kapitalistisk ($498^{I}/592^{I}$)? (Jfr punkt 294 c.)

Tema: Skenkaraktären hos ett enda kapitalkretslopp, P–V–P'

296

Ja, det verkar som om mervärde vore en *revenue* som har kapitalet till sin källa, en inkomst bland andra slags inkomster. Men, skriver Marx och kommer in på det egentliga temat i kap. 21 (498/592):

> "Trots att enkel reproduktion endast är en oavbruten upprepning av produktionsprocessen i oförändrad omfattning, ger denna ständiga upprepning eller kontinuitet i viss grad processen en ny karaktär, eller rättare, den befriar den från de felaktiga intryck (KI, *Scheincharaktere*), som ett enkelt kretslopp kan ge."

Denna skenkaraktär Marx talar om, har han delat upp i tre moment. Vi skall emellertid behandla dem i bakvänd ordning.

297

Vi börjar på sid. 500II/594, med orden "Om ett kapital på 1.000 p. st . . ." och läser fram t. o. m. ". . . återstår inte en enda atom" (501I/595).

Ända sedan kap. 4 har vi betraktat den i förskott satsade penningsumman som "ett värde som tillskjutits ur kapitalistens egna fonder" (499—500/594). Betraktar man bara ett kretslopp P — V — P′ ser det ju ut *som om det vore kapitalistens egna pengar som satsas.* Men om man betraktar kretsloppet i sin "oavbrutna existens" (500/594) så blir det uppenbart att den ursprungligen i förskott satsade värdesumman efterhand förbrukas i produktionen. De inköpta produktionsmedlen förvandlas till produkter eller slits ut. Den inköpta arbetskraften nyskapar värde som ersätter utlägg för löner. Efter en viss tid kommer man till den punkt där "det ursprungliga kapitalet har förbrukats av kapitalisten och därmed är försvunnet" (500/594). Marx slutsats är lakonisk (501I/595): "Av det ursprungligen investerade kapitalet återstår inte en enda atom." *Med tiden består alltså allt existerande värde av anhopat nyskapat värde!* Det finns alltså inga fonder som är *kapitalistens* i någon djupare mening som Sismondi försökte antyda i not 1. De "fonder" som finns är skapade av arbetarklassens arbete, men det är andra som har *makten* och förfoganderätten över dem (punkt 87—88, slutet av punkt 262 och 274).

298

Den andra skenkaraktären börjar Marx med på sid. 498IV/593 med orden "Det variabla kapitalet är alltså ingenting annat . . .", och slutar med ". . . också för det totala kapitalet" (500/594).

Det som gäller för hela det satsade kapitalet i punkt 297, gäller naturligtvis också för den variabla kapitaldelen. Arbetaren tar alltså emot "sitt eget materialiserade arbete som arbetslön från kapitalisten" (499/593). Det ändrar inget i sak att kapitalisten måste ha dessa pengar *i förskott* för att kunna betala arbetaren per dag eller per vecka.

Varför måste Marx tills vidare anta existensen av någon slags "ursprunglig ackumulation" (500/594)? (Denna behandlar han för övrigt i kap. 24.)

299

Slutligen tar vi upp det moment av skenkaraktären som Marx börjar med. Från sid. 498II/592, "Produktionsprocessen inleds . . ." fram t. o. m. ". . . varans penningform förkläder transaktionen" (498IV/593).

Det har att göra med att lönen verkar utgöra *en del* av den fram-

ställda produkten. Visserligen inleds produktionsprocessen med "köp av arbetskraft för en bestämd tid", men "Arbetaren får emellertid sin betalning först sedan hans arbetskraft har verkat" (punkt 76). Och eftersom han dels har återproducerat värdet av sin arbetskraft och dels ett mervärde (O=V+M) *innan han får ut sin betalning*, så ligger det nära till hands att uppfatta lönen som en del av den producerade produkten. "Det är grundvalen för de ekonomiska formler som omnämndes under II i 16:e kapitlet . . .", skriver Marx. (Se punkt 266.)

Men tänker man efter så sker ju kapitalets kretslopp både i cirkulationssfären och i produktionssfären. Inköp av Pm och A tar viss tid (cirkulationstid) produktionsprocessen tar viss tid (produktionstid) och slutligen tar försäljningen av de producerade varorna viss tid (cirkulationstid) (punkt 288—290). Låt oss anta att det tar ett halvår innan kapitalisten lyckats sälja hela sitt lager och kretsloppet är fullbordat. *Under hela denna tid måste ju arbetarna ha betalt.* Kanske betalas de en gång i veckan eller var 14:e dag. Varifrån kommer de pengarna?

Det måste vara pengar som kapitalisten fick genom försäljning av produkter från det *förra* kapitalkretsloppet. (Men inte bara det. De produkter (Lm) som arbetarklassen köper för lönen under halvåret måste ju *också* vara producerade under förra kapitalkretsloppet.) Om man betraktar det hela i samhällelig skala, så visar det sig att det är fråga om värden och bruksvärden *producerade i tidigare kapitalkretslopp* Därmed kan vi förstå Marx ord (498/593):

> "Det är hans (arbetarens) eget arbete från förra veckan eller förra halvåret, som användes för att betala hans arbete för idag eller för nästa halvår . . . Kapitalistklassen ger ständigt arbetarklassen anvisningar i penningform på en del av de produkter, som arbetaren själv har producerat och som kapitalisten har tillägnat sig. Dessa anvisningar lämnar arbetaren ständigt tillbaka till kapitalisten och tar på så sätt igen den del av sin egen produkt, som tillfaller honom."

Uppmärksamma:

1) Från början till slut grundas förhållandet på att kapitalisten äger *rätt att lägga beslag på* samtliga producerade produkter. Kapitalistklassen "äger" därigenom *samtliga* producerade produktionsmedel (Pm) och *samtliga* producerade existensmedel (KI, *Lebensmittel*) (Lm). (Se punkt 69—71, 87—88, 102, 105, slutet av 262.)

2) Arbetarklassen får anvisningar på en del av de i samhället producerade Lm. Om lönen endast motsvarar arbetskraftens värde, så innebär det att den *konsumeras upp* av arbetaren och hans familj. Men när arbetarklassen har konsumerat de Lm som den köper för lönen, *så är den lika egendomslös som förut.* Dagen efter måste den åter ställa sig

vid fabriksportarna för att sälja sin arbetskraft. (I punkt 266 c finns en av Marx pregnantaste formuleringar rörande kapitalförhållandet.)

Om arbetaren är lantarbetare, så tillfaller honom inte efterhand en del av jorden som han brukar. Lika litet blir industriarbetarklassen efterhand delägare i fabrikerna och maskinerna. Trots att företagen blir rikare och rikare, så står arbetarklassen utanför och möter produkterna av sitt eget arbete i främmande händer, som kapital. T. o. m. varorna i snabbköpet är främmande egendom, kapital i varuform som väntar på att "realiseras", dvs. på att "förverkligas" genom att förvandlas till penningform. Om lönarbetarklassen skall bli delägare, eller rent av *ägare,* till Pm och Lm, så är det tydligen en *makt* och *rätt* som den får skaffa sig.

(Här avslöjar f. ö. språkbruket "realisation" kapitalismens upp- och nervända värld. Man skulle ju tycka att *bruksvärderna,* varornas naturalform, var det verkliga eller reella. Men tydligen är det penningen som är det "reella" för kapitalismen. Sagan om kung Midas som hade fått gåvan att allt han rörde vid förvandlades till guld, tycks inte ha förlorat sin aktualitet. Midas gåva förvandlades till en förbannelse. Genom att även mat och dryck blev till guld kunde han till slut inte fortsätta att leva. Hans enda räddning låg i att på något sätt befrias från förbannelsen . . .)

300

Marx talar om "de illusioner som penningformen framkallar" och att "Produktens varuform och varans penningform förkläder transaktionen" (498[IV]/593).

a) Vilken är den verkliga transaktionen?

b) Vad innebär ordet "förkläder"?

c) Hur kan varuformen och penningformen förkläda det verkliga förloppet?

d) Varför försvinner illusionerna "så snart man betraktar kapitalistklassen och arbetarklassen som helhet"?

För att fördjupa förståelsen av dessa frågor se kap. 16 och 17, punkt 266 och 274. Läs sedan igenom hela avsnittet (498—501/592—95, den här gången i rätt ordningsföljd så att Marx tankegång framstår klart.

Tema: Lönarbetet och arbetarklassens historiska existensvillkor

301

Den viktiga slutsatsen av det hittillsvarande i kap. 21 är att processens upprepade kretslopp slutligen river undan de sista illusionerna om lön-

arbetet i varans och penningens värld av förvrängd frihet och jämlikhet (punkt 42, 105, 127, 129, 136, 137 och 274). Resten av kap. 21 ägnas åt lönarbetet och lönarbetarklassens historiska existensvillkor — det kapitalistiska produktionsförhållandet (punkt 68, 69, 70, 71, 87, 88, 102, 103 och 105.).

"I början av vår undersökning, i fjärde kapitlet, fann vi att varuproduktion och varucirkulation inte är nog för att förvandla pengar till kapital", skriver Marx på sid. 501/595. Marx syftar på att penningägaren också måste möta den från produktionsmedel avskilde arbetaren på marknaden (501/595) (ä. ö.):

> "Att produkten och själva arbetet, de objektiva arbetsbetingelserna och den subjektiva arbetskraften, är skilda från varandra, var alltså den i verkligheten givna grundvalen, utgångspunkten för den kapitalistiska produktionsprocessen."

Detta skiljande kallar Marx för *ty. Scheidung* eller *Trennung,* och förståelsen av det är ett huvudtema i hela *Första boken.* Det är ju detta skiljande som upprättar lönarbetet och utgör kapitalförhållandets historiska grundval. Det är kapitalförökningens utgångspunkt (punkt 68 och 71). Men så kommer Marx poäng i kap. 21 (501/595) (ä. ö.):

> "Men det som från början endast var utgångspunkt, blir medelst processens blotta kontinuitet — den enkla reproduktionen — ständigt producerat på nytt och blir förevigat som ett eget resultat av den kapitalistiska produktionen."

Den omedelbare producentens *skiljande* från produktionsmedlen är inte endast något som *föregår* produktionen. Efter varje avslutat produktionsprocess tas hans produkt ifrån honom, vare sig han har producerat Pm eller Lm. I stället får han betalning, arbetslön, och produkten blir till kapitalistens egendom (punkt 87—88). Marx talar därför om (465/555):

> ". . . kapitalförhållandets specifika karaktär, nämligen det variabla kapitalets utbyte mot levande arbetskraft och motsvarande åtskillnad mellan arbetaren och hans arbetsprodukt."

Lönarbetarklassens skiljande från samhällets Pm och därmed Lm blir alltså till ett *resultat* av själva produktionsprocessens förlopp (501—02/595—96) (ä. ö.):

> "Å ena sidan förvandlar produktionsprocessen ständigt den materiella rikedomen till kapital, till medel för kapitalets förökning och kapitalisternas konsumtion. Å andra sidan utgår arbetaren ständigt ur pro-

cessen i samma tillstånd som han trädde in i den — en personlig källa till rikedom, men i avsaknad av alla medel att för egen del förverkliga denna rikedom... Denna oavbrutna reproduktion eller förevigande av arbetaren är *sine qua non* (sv. den oundgängliga betingelsen) för den kapitalistiska produktionen."

Dessa passager, och de partier som citaten utelämnar, tål att läsas noga flera gånger. Det är en av de viktigaste sidorna i *Kapitalets* första bok.

302

Och vid en fördjupad granskning av detta *conditio sine qua non* (den oundgängliga betingelsen) (sv. eg. "det villkor utan vilket icke") för kapitalismen, kommer Marx in på olika sidor av arbetarklassens historiska existens.

a) Vad menar han med att arbetarens konsumtion är dubbel (502/596)?

b) Vad menar han med att arbetarklassens "individuella konsumtion" i kap. 8 verkade vara blott ett "tillfälligt led" i produktionsprocessen (502/597)? Hur kan saken te sig helt annorlunda när man betraktar "den kapitalistiska produktionsprocessen i sin helhet (KI, *Fluss*, sv. eg. "flöde") och i sin samhälleliga omfattning" (502—03/597—98)?

c) Vad menar Marx med uttryckent "från samhällelig synpunkt" (504/598—99)?

303

För att tillföra ytterligare bevis på att hans analys av lönarbetet som kapitalets *conditio sine qua non* är riktig, låter Marx den verkliga historien ge ett exempel som sträcker sig över sid. 504—07/599—603. (Detta återkommer i kap. 25.)

304

Därmed kan vi med fördjupad förståelse ta del av Marx sammanfattande sista stycke i kap. 21, där varje ord är tungt laddat av teoretiskt innehåll (507—08/603—04) (ä. ö.):

"Den kapitalistiska produktionsprocessen reproducerar alltså genom sitt eget förlopp åtskillnaden (KI, *Scheidung*) mellan arbetskraft och arbetsbetingelserna ... Den kapitalistiska produktionsprocessen betraktad i sitt sammanhang eller som reproduktionsprocesses, producerar alltså inte endast vara, inte endast mervärde, utan den producerar och reproducerar själva kapitalförhållandet (KI, *Kapitalverhältnis*) mellan å ena sidan kapitalisten, å andra sidan lönearbetaren."

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 6.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 6:1.
Anschauungsmaterial, s. 36.
Lehrbuch, kap. 18.
Politische Ökonomie, kap. 6.1.

Fördjupade studier

Om reproduktionen av kapitalförhållandet. (Grundläggande om kapitalförhållandet finns i Bihang till Sammanfattning av kap. 4 och 5.)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 354—62/GrP 450—58, Gr 396—415/GrP 497—515 särskilt Gr 412—13/GrP 513—14, Gr 567—68/GrP 675—76.
Till kritiken, "Urtext" 1858: Gr 902—04 (901—18) om "tillägnelselagen i den enkla cirkulationen", egendom genom eget arbete (punkt 308); att jämföra med punkt 311 och t. ex. Gr 360—62/GrP 456—58; se Rosdolsky nedan.
Till kritiken (1861—63), häfte I—V 1861—62 (MEGA II/3.1): MEGA II/3.1 s. 93—103.
Resultate (1863—65): ES 648—54/Res 84—90.
Andra boken: BII 32—34/KII 38—40/CII 33—34; BII 345/KII 391/CII 396.
Tredje boken: BIII 743, 771—72/KIII 847, 879/CIII 839, 871—72; kap. 51.

b) Sekundärlitteratur

Althusser (1970), Filosofi från proletär klasståndpunkt, s. 109—14, 124—31.
Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 159—85, särskilt s. 175—85.
Balibar (1974), Fem studier, Rhodos 178—93/Maspero 178—92.
Rosdolsky 1968, kap. 10 och 19.

Mervärdets förvandling till kapital

22:1. *Kapitalistisk produktionsprocess i utvidgad skala. Varuproduktionens egendomslagar slår om till lagar för kapitalistisk expropriation*

305

I kap. 21 behandlade vi enkel reproduktion. Hela mervärdet konsumerades individuellt av kapitalisten och det skedde alltså ingen *ökning* av rikedomen eller produktionsprocessens omfång. Här i kap. 22 skall vi betrakta den kapitalistiska produktionsprocessen i "utvidgad skala", eller med ett annat av Marx uttryck, "utvidgad reproduktion".

Som inledningsorden till kap. 22:1 antyder, så är det först den utvidgade reproduktionen som förtjänar namnet kapitalackumulation. Skillnaden i förhållande till den enkla reproduktionen är att en del av mervärdet inte konsumeras, utan används för att utvidga produktionsprocessen (punkt 294 c och 295 b).

I kap. 21 såg vi hur det främsta *resultatet* av den kapitalistiska produktionsprocessens upprepning var produktion och reproduktion av själva *kapitalförhållandet*. Här i kap. 22 skall vi också betrakta kapitalförhållandets reproduktion, men i utvidgad skala.

306

Till att börja med skall vi gå in på vad som händer när mervärdet skall återanvändas som kapital, och inte enbart konsumeras som individuell inkomst (reveny) (497—98/591—92).

a) Hur använder den enskilde kapitalisten sitt mervärde om han vill utvidga produktionens skala, i Marx exempel 2.000 pund st. (509—10/605—06)?

b) Om man ser till den enskilde kapitalisten och till värdesidan sker alltså inget nytt i förhållande till det vi redan känner till. Däremot inträder något nytt när vi går över till att betrakta "det samhälleliga totalkapitalet" och bruksvärdesidan. Vad då (510—11/606—07)?

c) På sid. $510^{IV}/607^{I}$ skriver Marx: "mervärdet kan endast förvand-

las till kapital i den utsträckning merprodukten på förhand innehåller ett kapitals materiella (KI, *sachliche*) beståndsdelar." Vilka är dessa *materiella beståndsdelar som det samhälleliga totalkapitalet måste ha frambringat* för att en utvidgning av produktionens skala skall kunna äga rum? De är av två slag.

d) Men måste inte även arbetarklassens antal öka vid utvidgad reproduktion (511/607)?

307

Det är alltså inte bara frågan om en utvidgning värdemässigt, utan också bruksvärdemässigt. Om reproduktionen harmoniskt skall kunna utvidgas, så måste ju kapitalisten för det första finna varor till ett värde av 2.000 pund att byta sin merprodukt mot. Men för det andra så måste det alltså vara speciella bruksvärden, varor av speciell naturalform, som har detta bytesvärde. Vi förstår nu hur känslig kapitalismen blir. Eftersom det inte råder någon central planering är det ju lätt hänt att det inte finns tillräckligt med t. ex. Pm av ett visst slag, eller av ett visst värde, när konjunkturerna går upp och många kapitalister snabbt behöver investera. Likaledes kanske det finns för mycket av ett visst slags Pm när konjunkturerna vänder och kapitalisterna står med osålda lager. Verkningarna för arbetarklassen (A) antydde Marx i kap. 13:7 och vi återkommer till dem i kap. 23:5.

(I *Andra bokens* Tredje avdelning utvecklar Marx närmare de betingelser som måste vara uppfyllda för det samhälleliga totalkapitalets reproduktion skall flyta harmoniskt utan kriser. Och i *Tredje bokens* Tredje avdelning sammanfattar han de mekanismer som stör harmonin.)

308

"Låt oss nu återvända till vårt exempel . . ." skriver Marx. På sid. 511—17/607—14 behandlar Marx hur "Varuproduktionens egendomslagar slår om till lagar för kapitalistisk expropriation", som rubriken till kap. 22:1 lyder.

I punkt 105 behandlades den enkla cirkulationens tillägnelselag. Det är mot den bakgrunden Marx skriver (511—12/608):

> "Det ursprungliga kapitalet bildades genom att 10.000 p.st. satsades. Varifrån hade ägaren fått den summan? Genom sitt eget och sina fäders idoga arbete! svarar oss i korus den politiska ekonomins talesmän, och deras påstående verkar vara det enda, som stämmer med varuproduktionens lagar."

Men helt annorlunda är det med tillskottskapitalet (512/608):

> "Dess ursprung känner vi fullständigt. Det är kapitaliserat mervärde. Det innehåller ända från början inte ett uns värde, som inte härstammar från andras obetalda arbete."

Men detta obetalda arbete har ju kapitalisten tillägnat sig genom varuutbyte. Och inte nog med det. Marx har hela tiden utgått från att varan arbetskraft sålts till sitt fulla bytesvärde. Allt är i enlighet med varuproduktionens egendomslagar, där förvärv av främmande egendom endast kan ske genom att resultatet av det egna eller fädernas arbete *byts* mot resultatet av andras arbete.

Varuproduktionens egendomslag utgår alltså från enheten mellan producenten och hans produktionsmedel, mellan egendom och arbete. Se punkt 88 och 301. Men på sid. 512—13/609—10 kommer ytterst viktiga formuleringar. Passagen från "Det mervärde varav ..." t. o. m. "... från att de var identiska", förtjänar att läsas noga. Det är en sammanfattning av Marx kritik mot liberalismen och den borgerliga samhällsuppfattningen (ä. ö.):

> "Försåvitt varje enskilt köp av arbetskraft sker i enlighet med varuutbytets lag... händer här en anmärkningsvärd sak. Den lag för privatäganderätt och tillägnelse av egendom, som grundas på varuproduktion och varucirkulation, slår tydligen om till sin motsats genom sin inre ofrånkomliga dialektik. Utbytet av lika värden, som framträdde (KI, *erschien*) som den ursprungliga operationen, har så förvrängt sig (KI, *gedreht*) att utbytet bara äger rum till skenet ... Förhållandet mellan kapitalist och arbetare som ett utbyte, blir alltså endast ett sken (KI, *Schein*) som tillhör cirkulationen, enbart form som är främmande för sitt eget innehåll och som mystifierar det. Formen är arbetskraftens ständiga köp och försäljning. Innehållet är..."

Och Marx slutsats blir (513/610) (ä. ö.):

> "Skiljandet (KI, *Scheidung*) mellan egendom och arbete blir den nödvändiga konsekvensen av en lag som skenbart utgick från deras identitet."

Därmed kan vi förstå det paradoxala faktum som dagligen möter oss i kapitalistiska samhällen: *allas rätt till egendom och kapital får till följd att bara ett fåtal människor äger industrier, jordegendomar, banker och affärer.* (Marx kritik av liberalismens förvrängda frihets- och jämlikhetsbegrepp och åtföljande samhällsuppfattning finner vi i punkt 42, 105, 127, 129, 137, 274 och 301.)

309

På sid. 513[IV]—14/610—11 repeterar Marx i en "kort återblick på rörelsefasernas ordningsföljd" (KI, *Reihenfolge der Bewegungsphasen*) (513[IV]/610) (ä. ö.) (BI översätter "utveckling") sin hittillsvarande framställning i kap. 4—20. Detta är ett bra tillfälle att pröva sina kunskaper och konstatera eventuella oklara punkter i förståelsen av Marx framställning.

310

På sid. 514—15/611—12 går Marx in på ämnet i kap. 21 om arbetarklassens egendomslöshet och kapitalistens ägande av Pm. Det är ju i kraft av sitt ägande av Pm som kapitalisten tillägnar sig den producerade produkten. Läs citaten av Sismondi, not 24[a] och 24[b]. Vad är det han inte inser? (Se punkt 87 och 126.)

311

På sid. 515—17/612—14 gör Marx en sammanfattning som till innehållet gäller för både kap. 21 och 22:1.

a) Vad menar han med att han måste "anlägga en måttstock, som är helt främmande för varuproduktionen" (515[IV]/612[IV])? Vilken är denna annorlunda måttstock?

b) Vad menar han med att varje bytestransaktion måste betraktas i sitt sammanhang med föregående byten? Vad är det för skillnad att betrakta utbytet som ett förhållande mellan individer och som ett förhållande mellan klasser (516[I]/613)? Se punkt 105 och 137, samt övriga punkter som nämndes i slutet av punkt 308.

c) Hur kan Marx säga att det är "samma äganderätt" som gäller både inom den enkla varuproduktionen/cirkulation och inom det kapitalistiska produktionssättet (516[II]/613)?

d) Vad menar Marx med uttrycket att det endast är i de samhällen där arbetskraften har blivit till vara som "varuproduktionen, får ... herraväldet över hela samhället" (516[III]/613)? Se punkt 42, 43, 67—71 och de viktiga sid. 144—47/181—84 med not 41.

e) Vad menar Marx med att varuproduktionen "i enlighet med sina inre lagar utvecklas till kapitalistisk produktion" (516[III]/613)?

f) Vilken är "Proudhons fiffighet" (516/613)? Och vad är det enligt Marx för fel på Proudhons och andra socialistiska skolors föreställning om socialismen som det rättvisa och jämlika samhället, om man med rättvisa och jämlikhet menar "varuproduktionens eviga äganderättslagar"?

22:2. Den politiska ekonomins felaktiga uppfattning av reproduktionen i utvidgad skala

312

Kap. 22:2 handlar om den politiska ekonomins uppfattning om "ackumulationen eller mervärdets återförvandling till kapital" (517/614). Det rör sig alltså om utvidgad reproduktion, inte om enkel, där ju hela mervärdet förvandlas till personlig inkomst (reveny).

a) Vilka två förställningar måste den borgerliga politiska ekonomin polemisera mot (517—18/614—15)?

b) Vilken är Smiths och Ricardos "villfarelse", den som "alla efterföljare" så tanklöst har upprepat (518—20/615—17)? Se not 31 och 32.

c) Marx hänvisar till *Andra bokens* Tredje avdelning där det allmänna kretsloppet skall studeras, "den samhälleliga rikedomens cirkulation" (519/617). Det är i denna avdelning som Marx upprättar sitt "reproduktionsschema".

22:3. Mervärdets uppdelning i kapital och reveny. Abstinensteorin

313

a) Vilka är mervärdets två delar?

b) "Om mervärdets mängd är given", på vad beror då ackumulationens storlek (520/617—18)?

c) Vad är det för skillnad mellan skattbildarens "individuella mani" och kapitalistens "fanatiska" drift att föröka värdet (520—21/618)? (Se punkt 38.)

d) På vilket sätt är kapitalisten "respektabel" för Marx? Vad menar Marx med "högre samhällsform" (520—21/618)?

e) Vi möter också kapitalisten som ett "kugghjul" i "samhällsmekanismen". Varför påtvingar "konkurrensen . . . varje individuell kapitalist det kapitalistiska produktionssättets (ä. ö.) inneboende lagar som yttre tvångslagar" (521/618)? Se punkt 133, 156 och 157.

f) Uppmärksamma stycket med not 34, samt Martin Luthers syn på ockraren i noten (521—22/619).

314

På sid. 522—24/619—20 gör Marx en historisk skiss över kapitalistens kluvna känslor inför mervärdets två delar. Vad ligger det för sanning i Dr. Aikins "fyra perioder"?

315

"Ackumulera, ackumulera! Det är Moses och profeterna" (524/621). Så inleder Marx sista delen av kap. 22:3 som handlar om en dispyt mellan Malthus och en Ricardo-anhängare om hur mervärdet bäst skall delas för att gagna ackumulationen, och som dessutom tar upp N. W. Senior (bekant sedan kap. 7:3) och hans vulgärekonomiska teori om kapitalet som abstinens, avstående (525IV—26/623).

Vilken är den objektiva grunden för abstinensteorins föreställning om kapital och ackumulation? Hur kan denna föreställning uppkomma? Varför kan man kalla den vulgärekonomisk (se not 32 i kap. 1:4)? Är Marx historiska jämförelse på sid. 527/624—25 giltig som kritik av Senior?

22:4. Omständigheter som oberoende av mervärdets proportionella uppdelning i kapital och reveny bestämmer ackumulationens omfång: Arbetskraftens exploateringsgrad – Arbetets produktivkraft – Växande differens mellan produktivt och konsumerat kapital – Det satsade kapitalets storlek

316

Om man förutsätter uppdelningen mellan mervärdets två delar som given, så kommer man till följande resultat (528/625—26): "... kommer alla de faktorer som påverkar mervärdets storlek att också i motsvarande grad påverka ackumulationens storlek". Dessa faktorer är fyra till antalet och omnämndes i rubriken. Se även rubrikerna till kap. 15 (punkt 257). Därmed känner vi alla faktorer som kan öka mervärdemängden (M) under ett kapitalkretslopp. I Andra boken tillkommer kapitalets omslag till flera kretslopp efter varandra.

317

Den första faktorn är arbetskraftens exploateringsgrad eller mervärdekvoten (528—32/626—31). (Kanske punkt 142—144 om mervärdekvot och mervärdemängd bör repeteras?)

a) Varför tar Marx upp det fall när arbetslönen pressas ned under sitt värde (528—29/626)? Vad innebär det för arbetaren när arbetslönen säljs under sitt värde? Vad innebär det för kapitalisten på kort sikt och på längre sikt? (Se punkt 150, 256 och 262. På sid. 531/629

hänvisar Marx bakåt till kap. 13:8 d och framåt till sin senare framställning i denna avdelning, kap. 23:5 med anledning av det "direkta röveriet".)

b) På sid. 531—32/629—30 tar Marx upp ett viktigt faktum. Ackumulationen kan ökas och konstant kapital användas för att skaffa mer Pm, *utan att* det variabla kapitalet behöver utvidgas i motsvarande grad. Under vilka betingelser kan ett givet antal arbetare bearbeta en större mängd Pm, givet att arbetets produktivkraft är oförändrad? Vad innebär detta förhållande för mervärdemängden och därmed mervärdekvoten? (Vi återkommer till detta problem i kap. 23:1—2.)

318

Den andra faktorn som påverkar mervärdemängdens storlek och därmed ackumulationens är "det samhälleliga arbetets produktivitetsgrad" eller "arbetets produktivkraft" (532[IV]—36/631—34).

a) Hur kan Marx komma fram till att: "Samma variabla kapital kan därför sätta mera arbetskraft och därmed också mera arbete i verksamhet" (533/631)? Marx utgår som alltid från att det han kallar ökning av arbetets produktivkraft är knutet till tekniska förbättringar av Pm/c. Jfr punkt 313 b där arbetets produktivkraft var given.

b) Hur återverkar utvecklingen av arbetets produktivkraft på det ursprungliga konstanta kapitalet (533—34/631—32)?

c) Hur kan Marx komma fram till att (ä. ö.): "Alla arbetets krafter projicerar sig som kapitalets krafter . . ." (535—36/632—34)? Se punkt 172 och 173.

d) Jämför sista stycket på sid. 536/635[III] med texten som punkt 173 hänvisar till. Vad menar Marx med följande ord (536[IV]/635[IV]) (ä. ö.):

> "Den kapitalistiska produktionens praktiska agenter och deras ideologiska pratmakare kan lika litet tänka sig produktionsmedlen åtskilda från den antagonistiska samhälleliga karaktärsmask, som nu klibbar vid dem, som en slavägare kan tänka sig arbetaren frigjord från karaktären av slav."

e) Har Marx rätt i att kapital inte har någon värdeskapande förmåga? Hur kan det då komma sig att en "engelsk bomullsspinnare" har så mycket större veckoprodukt än en "kinesisk" (534/632)? De arbetar ju lika lång tid, och var det inte så att arbetet skapar värdet hos varan?

f) Därmed är vi redan inne på Marx kortfattande antydningar om den tredje och fjärde faktorn, vilka avslutar kap. 22:4.

22:5. Den s. k. arbetsfonden (ä. ö.)

Tema: Lönekakan

319

BI översätter hela tiden KI:s "*Arbeitsfond*" med "lönefond". BI har förmodligen velat associera till den s. k. lönekakan som ju förekommer i svensk lönedebatt. Men det är inte riktigt detta som Benthams dogm innebär.

Den s. k. lönekakan uppstår ju när man inför en avtalsrörelse fastställer det s. k. löneutrymmet. *Först* tänker man sig ett planerat produktionsresultat. Sedan drar man ifrån investeringar för förslitningar, investeringar för eventuell utvidgning av verksamheten, samt reveny på investerat kapital. Det som återstår är en s. k. lönekaka av en bestämd (!) storlek som lönarbetarna skall dela på. Om lönarbetarna kräver högre löner än kakans storlek hotas samhällsekonomin! (För Marx är talet om en "lönekaka" bara munväder. Redan i punkt 76 och 116 b finns de grundläggande argumenten emot den. Se dessutom punkt 262. Vad är det som avgör om en lön på 1,5 sh. eller 2,5 sh. "hotar" mervärdemängdens storlek?)

320

Benthams "arbetsfond" innebär snarare en frysning av den redan existerande mängden existensmedel som åtgår för arbetskraftens reproduktion. Han ser denna storlek som *naturligt* given. Dess praktiska effekt är att det "inte går" att höja reallönen eftersom den bara "är" av en viss storlek. Den har alltså samma ideologiska funktion som "lönekakan". För moderna läsare kanske Marx kritik av denna Benthams "av Gud och naturen" bestämda "arbetsfond" känns litet inaktuell. Desto roligare är däremot Marx skoningslösa omdömen om Bentham i texten och i den tillhörande not 63!

BIHANG TILL TJUGOANDRA KAPITLET

Dencik, Herlitz, Lundvall, s. 79—81.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 6:3.

Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag

321

Inledande. Som titeln antyder är detta kapitel en sammanfattning och höjdpunkt i *Kapitalets* Första bok. "Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag" är endast en följdriktig härledning från den tidigare framställningen. Liksom i kap. 21 och 22 är dock framställningen begränsad till objektet i *Första boken,* kapitalets produktionsprocess. Det leder till att den allmänna lagen endast behandlas "som ett led i den omedelbara produktionsprocessen" som det heter i Inledningen till Sjunde avdelningen (496/590) (punkt 288—290).

Vi såg i kap. 22 att kapitalets ackumulation utgörs av att ett mervärde återförvandlas till kapital, till Pm/c och A/v. I kap. 22 förutsatte Marx förhållandet (kvoten) mellan dessa faktorer som oföränderlig. Här i kap. 23 är det *förändringen* i förhållandet (kvoten) mellan c och v, "kapitalets sammansättning" som analyseras.

I likhet med kap. 8 och 13, ja, hela *Första boken* om kapitalets produktionsprocess, innebär analysen av Pm/c och A/c i den omedelbara produktionsprocessen att "arbetarklassens öden" står i centrum (540/640).

23:1. Växande efterfrågan på arbetskraft på grund av ackumulationen, när kapitalets sammansättning förblir oförändrad

Tema: Sammanfattning av Marx löneteori

322

Innan vi går in på det egentliga problemet i kap. 23:1, växande efterfrågan på arbetskraft, så skall jag sammanfatta en smula vad vi tidigare har läst om Marx löneteori. Som vi sett behandlar Marx lönen ur två aspekter. För det första den *kvalitativa* sidan där problemet är att bestämma vad lönen är för slags ekonomisk företeelse (kap. 17 och punkt 275). Men för det andra den *kvantitativa* sidan där problemet är att avgöra vad som bestämmer lönens storlek, inom vilka gränser den varierar samt förhållandet mellan nominell och reell lön (punkt 254—257, 262

och 263, samt de punkter som där hänvisas till, OBS!). Vad som främst intresserar oss här i kap. 23 är vad som händer med lönernas storlek under upprepat kretslopp och ackumulation, dvs. utvidgad reproduktion.

När Marx i kap. 4:3 talade om arbetskraftens värde (punkt 72—76), inbegrep han en rad faktorer. Slutsatsen blev att arbetskraftens värde i varje land och tidpunkt är *given* som ett resultat av kampen mellan kapitalistklass (arbetsgivare) och lönarbetarklass (arbetstagare). När Marx sedan gick vidare i Tredje och Fjärde avdelningen och utvecklade sin teori om mervärdet, så gjorde han det under ett för lönarbetarklassen gynnsamt antagande: att arbetskraftens pris (lönen, det faktiskt utbetalda variabla kapitalet) skulle motsvara dess värde. Den reallön och levnadsstandard som den nominella lönen kan köpa skulle vara lönarbetarklassens "normala".

Men vilken är den nominella lönens understa gräns? Och vilken är dess högsta? Lönens understa gräns är den nominella lön som endast räcker till fysiologiskt existensminimum. Om den nominella lönen inte räcker till en reallön som motsvarar en viss mängd näringsämnen etc. så kan inte lönarbetaren arbeta. Han är ingen arbetare och kapitalisten skulle inte få något arbete utfört.

Men finns det då någon maximigräns för den nominella lönens storlek? Låt oss utgå från kapitalets hunger efter mervärde. Mervärdet (M) är överskottet av det nyskapade originalvärdet (O) när lönerna (V) har betalts. Vid ett givet produktionsresultat blir alltså mervärdet större ju lägre den faktiskt utbetalda lönesumma kan pressas ned. Därför strävar alltid kapitalet efter att sänka de nominella lönerna, och fackföreningarna bekämpar ständigt denna tendens. Men finns det någon maximigräns för den nominella lönen? Ja, det finns det faktiskt, även om problemet måste ställas annorlunda. Det är precis som med arbetsdagens längd. Den "kan bestämmas men är i och för sig obestämd" (199/246) (punkt 124). Denna högsta gräns för de nominella lönerna existerar. Men den existerar endast i det enskilda konkreta fallet.

Det är helt enkelt så att varje kapital som träder ut på marknaden för att köpa arbetskraft kalkylerar med en viss profit. Men kapitalet (personifierat i kapitalisten eller företagsledaren) köper ingen arbetskraft till ett så högt pris att profiten uteblir. Kapitalisten köper bara varan arbetskraft *frivilligt,* därför att han behöver dess *bruksvärde.* Och har den inget bruksvärde för kapitalisten, behöver han inte köpa den (punkt 105). Även om det råder stor efterfrågan på arbetskraft så kommer man till slut till en punkt där efterfrågan avtar. Blir lönerna för höga slutar kapitalisten att efterfråga arbetskraft, och försöker använda sitt kapital i en annan och mer lönsam bransch. *Kapitalet köper alltså*

aldrig arbetskraft till en lönekostnad som inte ryms i en kalkyl om rimlig profit. Marx skriver i kap. 23:1 (546/647) (ä. ö.):

"Produktion av mervärde ... är den absoluta lagen för detta produktionssätt. Arbetskraften är säljbar, endast när den bevarar produktionsmedlen som kapital ... och utgör källa till nytt kapital genom obetalt arbete."

Om det inte förväntas uppstå mervärde så anställs inga lönarbetare. Utan profit ingen lön. Den högsta tänkbara gränsen för den nominella lönen bestäms alltså av en kalkyl om "rimlig" profit, åtminstone "genomsnittlig" (i *Tredje boken,* kap. 8—12 återkommer vi till denna). Men även denna gräns är tänjbar. Trots att lönerna är höga kan ju profiten öka om kapitalisten förnyar tekniken och därmed ökar arbetets produktivitet. Detta behandlades i kap. 10. Men det återkom även i kap.13:2 (punkt 213, OBS!).

Men mellan dessa båda ytterpunkter, lönens minimi- och maximigräns, ligger det område inom vilket de nominella faktiskt utbetalda lönernas storlek *kan variera* i det enskilda konkreta fallet. De *kan* inte underskrida den summa som innebär fysiologiska existensminimum, för då blir inget arbete utfört. Och det *blir* inga löner och arbetsstillfällen, alls, om företaget inte ger genomsnittlig profit. Inom dessa gränser förs kampen om de nominella lönernas storlek (se punkt 262). Marx skriver i *Lön pris och profit (1865)* i det avslutande avsnittet "Kampen mellan kapital och arbete och dess resultat" (ES 575—76/MEW 16 s. 149):

"Bestämmandet av dess faktiska storlek avgörs blott av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete. Kapitalisten försöker ständigt pressa ner arbetslönen till dess fysiska minimimått och utsträcka arbetsdagen till dess fysiska maximimått, under det att arbetaren ständigt utövar ett tryck i motsatt riktning.

Det hela utmynnar i frågan om kraftförhållandet mellan de kämpande."

Och i "kraftförhållandet mellan de kämpande" ingår naturligtvis flera moment. Kampen förs alltid mot bakgrund av lagen om tillgång och efterfrågan på arbetskraft. Är det stor efterfrågan krävs det kanske ingen facklig kamp alls utan kapitalisterna lockar själva med höga löner. Är det låg efterfrågan däremot, hänger allt på lönarbetarklassens organiserade styrka och kampvillighet. (Se även punkt 126.)

Men det är viktigt att komma ihåg att denna löneteori talar om lönekampen i det enskilda konkreta fallet, i ett konkret företag eller en konkret bransch. Hur hög den nominella lönen faktiskt blir kan inte fastställas i teorin. På samma sätt avgörs vilken reallön man kan få för

den tillkämpade nominella lönen endast i det enskilda konkreta fallet. Inte heller detta kan fastställas i teorin, utan endast genom konkreta empiriska studier. Konstaterandet av de nominella och reella lönernas faktiska storlek kan alltså inte ske på den abstraktionsnivå som *Kapitalet* skrivs på. Där talas inte om några enskilda konkreta fall utan om "kapitalet i allmänhet" (punkt 44).

Men som bakgrund till denna lönekamp finner vi också lönarbetarklassens styrka i den politiska kampen. Det gäller att åstadkomma en politisk situation där lönarbetarklassens maktpositioner flyttas fram: allmän rösträtt, politisk demokrati, rätten att sammansluta sig i fackföreningar och partier, demokratiska fri- och rättigheter på arbetsplatserna, fri strejkrätt, fackliga möten på betald arbetstid, lagstiftning om sjukvård och pension, reglering av arbetsdagens längd, reglering av arbetsmiljö och arbetarskydd, lagstiftning om anställningsskydd, lagstadgad rätt till arbete, lagstiftning om medbestämmande eller fullständig företagsdemokrati, lagstiftning mot kapitalexport, investeringskontroll etc. etc. Vi känner igen alla dessa och liknande krav. Utan sådana tvångslagar mot kapitalet, eller motsvarande bindande överenskommelser inom det fackliga området, kommer alltid kapitalet att i längden sitta med trumf på hand. *Med sådana lagar i ryggen, och med den medvetandenivå de skapar, kan en kämpande arbetarrörelse gå fram mot nya uppgifter.* Men lagar är alltid ord på papper och de måste alltid verkställas i praktiken. Se punkt 135 och kap. 8:6 om 10-timmarslagen i England år 1846, samt punkt 239 och kap. 13:9 om lagstiftningen av år 1867.

Tema: Växande efterfrågan på arbetskraft vid ackumulation (utvidgad reproduktion) (540–41/641–42)

323

Värdeform och naturalform hos kapitalets sammansättning (540/640). Kap. 23:1 skall behandla fallet att kvoten mellan v och c blir oförändrad, och vad som då händer med efterfrågan på arbetskraft när kapitalets ackumuleras. Till att börja med klarar Marx ut några begrepp för oss som rör uppdelningen mellan Pm/c och A/v betraktade som värdeform respektive naturalform.

a) Vad menar han med uttrycken "Om kapitalet betraktas som värde" (KI, *Nach der Seite des Werts*) respektive "Om kapitalet betraktas materiellt" (KI, *Nach der Seite des Stoffs*)?

b) Vad är det för skillnad mellan kapitalets "tekniska sammansätt-

ning", "värdesammansättning" och "organiska sammansättning"? Vilket är förhållandet mellan dem?

c) Vad innebär en bestämd produktionsgrens "genomsnittliga sammansättning"?

324

Sid. 540—41/641—42 presenterar tesen i kap. 23:1. Tesen innehåller två moment. Å ena sidan fastställandet att "Kapitalets ackumulation är samtidigt proletariatets förökning". Å andra sidan grunden för ökad efterfrågan på arbetskraft. Läs dessa sidor noga, fram t. o. m. not 70!

a) *Kapitalets tillväxt och lönarbetarklassens.* Varför innebär ackumulation (utvidgad reproduktion) att antalet anställda lönarbetare ökas? Vilka förutsättningar utgår Marx ifrån? Vilka faktorer håller han konstanta?

b) *Växande efterfrågan på arbetskraft och löneökningar.* Marx skriver: ". . . och att arbetslönerna som följd därav stiger. Detta måste t. o. m. slutligen bli fallet, om nyssnämnda förutsättningar förblir oförändrade." Vilka förutsättningar utgår Marx ifrån? Vilka faktorer håller han konstanta? Hur går det hela till?

Tema: Lönen och kapitalförhållandet (541–46/641–47)

325

Liksom den övriga politiska ekonomin resonerar Marx om lagen om tillgång och efterfrågan som om lönarbetarna inte vore organiserade i fackföreningar. Han utgår från att de anställs individuellt. Marx kommer till fackföreningarna senare i framställningen. Här betraktar han kapitalismens lagar "i sin renhet". Men som vi såg i not 322 så har dock lagen om tillgång och efterfrågan på arbetskraft betydelse för lönekampen även om det finns fackföreningar. Den utgör den *bakgrund* mot vilken lönekampen förs. Och den avgör om det blir lätt eller svårt att kräva lönehöjningar. Däremot kan ju aldrig lönerna röra sig under den miniminivå eller över den maximinivå som jag presenterade i punkt 322. Marx slutsats är därför:

> "De mer eller mindre gynnsamma förhållanden, under vilka lönarbetarna lever och förökar sig, ändrar dock ingenting i den kapitalistiska produktionens grundkaraktär."

Är det inte arbetarmassornas fattigdom och elände som utgör "den kapitalistiska produktionens grundkaraktär"? Eller är det något annat? Jfr punkt 68—71, 103, 299 och 301 om kapitalförhållandet.

326

På sid. 542—46/642—47 låter Marx några av den politiska ekonomins män diskutera detta faktum att arbetarklassens levandsstandard borde stiga. Dessa sidor kan hoppas över. Se dock not 75 om Malthus och hans så omtalade befolkningslära. I detta kap. 23 kommer Marx att uppställa en helt annan befolkningsteori. Men denna Marx befolkningsteori är inte historiskt allmän som hos Malthus, inte en abstrakt överhistorisk lag. Den är i stället knuten till en historiskt specifik samhällsform, kapitalismen. (Se Huberman kap. 17.)

327

Marx kommentar till denna diskussion tar sin utgångspunkt på sid. 541/641—42 i *kapitalförhållandet*. Hans kommentar fortsätter på sid. 545[1]/645[1] och slutar på sid. 546/647 vid not 76. Dessa passager är viktiga.

Marx påpekar att diskussionen mest har handlat om kvantitativa förhållanden, som om lönens *storlek* vore det avgörande. För Marx är emellertid det avgörande problemet av kvalitativt slag. Visst kan man diskutera lönens storlek, men vad är den ekonomiska kategorin *lön* egentligen? Sedan folkskolans matematik är det ju klart att man först måste fastställa *sorten* innan man talar om *mängden*. På sid. 546/646—47 skriver han (ä. ö.):

> "Men lika litet, som bättre kläder, möbler, näring, behandling osv. och litet mera peculium kan upphäva slavens beroendeställning (KI, *Abhängigkeitsverhältnis*) och exploatering, lika litet upphäves härigenom lönarbetarens beroendeställning ... I diskussionen om denna sak har man mestadel förbisett huvudsaken, nämligen den kapitalistiska produktionens differentia specifica (sv. kännetecknande, särskiljande egenskaper)."

Lönen, lönarbetet, lönesystemet eller arbetskraftens försäljning som vara är ju grundvalen för kapitalförhållandet, som Marx formulerade precist i kap. 16 (465/555):

> "... kapitalförhållandets specifika karaktär, nämligen det variabla kapitalets utbyte mot levande arbetskraft och motsvarande åtskillnad mellan arbetaren och hans arbetsprodukt."

Och litet längre ned på sid. 546/647 i kap. 23:1 skriver Marx (ä. ö.):

> "Betingelserna för arbetskraftens försäljning, oavsett om de är mer eller mindre gynnsamma för arbetaren, innesluter alltså nödvändigheten av dess ständiga försäljning på nytt samt nödvändigheten av

rikedomens utvidgade reproduktion som kapital. Arbetslönen innebär i enlighet med sin natur, som vi sett, alltid att ett visst kvantum obetalt arbete levereras av arbetaren."

Det vi har "sett" såg vi i kap. 17 (punkt 274 och 275) men även i kap. 13:5 punkt 232. På båda dessa ställen hänvisar jag till slutavsnittet ur *Lön, pris och profit (1865)* för att den ekonomiska formen "arbetslön" skall klarläggas. Läs gärna igenom avsnittet "Kampen mellan kapital och arbete och dess resultat" åter en gång (ES 574—78/MEW 16 s. 147—52). Hur stor lönen än är, så är ju utgångspunkten för lönarbetet att de omedelbara producenterna inte själva äger några produktionsmedel, och därmed inte kan framställa några livsmedel (Lm) åt sig. De ägs i stället av en viss klass. Marx och Engels använder ibland språkbruket att ägandet av Pm och därmed Lm är *monopoliserat* till en viss klass. Lönarbetarklassen står från början utanför (OBS! punkt 299 och 301). Dess arbete faller bara in i kapitalets värdeförökningskretslopp om det förmerar värdet hos kapitalet. Eller som Marx skrev i slutet av kap. 4:3, om det kan fungera som "ett levande jäsämne i produktens döda beståndsdelar" (160/200). Men i och med att kapitalisten äger Pm och äger att disponera varan arbetskraft under arbetsdagen så tillhör också *produkterna* honom (punkt 87 och 88). På samma sida skrev Marx (160/200):

"Arbetsprocessen är en process mellan ting, som kapitalisten har köpt, mellan ting som tillhör honom. Produkterna av denna process tillhör honom därför fullt ut lika mycket som produkten av jäsningsprocessen i hans vinkällare."

Genom att produkterna genom arbetet har tillförts mer värde, så tillhör också detta *mervärde* kapitalistklassen. Och liksom kapitalistklassen äger disponera över produkterna som sin egendom, så äger de likaså att disponera över mervärdets användning. De har makten över nyinvesteringar och den framtida produktionens inriktning.

Men *makten* över (dispositionsrätten och förfoganderätten) produkterna och mervärdet har sitt ursprung i kapitalistklassens *egendomsrätt* till produktionsmedlen. Makten över användningen av produktionsresultatet och över produktionens framtida inriktning är något som tillfaller kapitalistklassen i kraft av dess egendomsrätt. Men denna egendomsrätt uppstår inte automatiskt och snävt "ekonomiskt". Den måste upprättas och upprätthållas, om så behövs med privat eller offentligt våld. Egendomsrätten är en politiskt upprättad *makt* över produktionsmedlen, en rätt och en makt som historiskt upprättats och som ständigt måste fortsätta att upprätthållas av den politiska kampen. Om lönar-

betarklassen vill frånta kapitalistklassen denna rätt och makt, så måste den *erövras* från kapitalistklassen med politiska medel. Det är politisk kamp som måste genomföras. Och på grund av sakens natur blir det fråga om en kamp mellan klasser. (Vi återkommer till detta i kap. 24 om kapitalförhållandets historiska uppkomst.)

Tema: Efterfrågan på arbetskraft och lönernas storlek (546–48/647–49)

328

Marx är dock inte så intresserad av den kvalitativa sidan av kategorierna Pm/c, A/v och m att han glömmer det kvantitativa förhållandet mellan dem. På sid. 546—47[II]/647—48 är vi tillbaka vid det problem som vi behandlade i punkt 324. Marx diskuterar fortfarande under förutsättningen att kapitalets tekniska sammansättning är oförändrad under fortgående ackumulation.

a) Antag att kapitalets ackumulation fortskrider och rikedomen blir större. Antag vidare att den tekniska sammansättningen och därmed värdesammansättningen förblir oförändrad. I detta läge kan en ökning av arbetslönerna medföra två alternativ. Vilka?

b) Hur kan det komma sig att löneökningen inte hämmas i det första alternativet men i det andra? Vad är det som sker? Hur kan Marx säga att det är "den kapitalistiska produktionsprocessens egen mekanik" som ingriper så att lönerna faller till "en nivå som motsvarar kapitalets värdeförökningsbehov" (ä. ö.). OBS! Glöm inte bort lönens elastiska maximigräns från punkt 322.

329

På sid. 547[III]/648 tar Marx upp vad som är orsak och verkan i spelet mellan antal sysselsatta, tillgång och efterfrågan på arbetskraft samt lönernas storlek. Marx utgår från "den naturliga befolkningslagen", som han i not 75 förklarade inte var Malthus verk även om vi sentida betraktare oftast förknippar den med Malthus. Enligt den "naturliga befolkningslagen" var det *rörelser hos befolkningens storlek* som gjorde att det ibland uppstod underskott på arbetskraft (punkt 328 a) och ibland överskott (punkt 328 b).

Men även denna "naturliga befolkningslag" hade en mekanism som säkrade profiterna och systemets harmoniska reproduktion. När det var underskott på arbetskraft ökade efterfrågan på arbetskraft och lönerna steg. Därmed började lönarbetarklassen att föröka sig på grund av den högre levnadsstandarden. När den förökat sig till en viss nivå så hade

det blivit fler lönarbetare. Tillgången hade ökat så att lönerna började sjunka. Därmed avtog barnafödandet, eller åtminstone dog tillräckligt många barn av undernäring, befolkningen minskade och efterhand började det åter bli ont om lönarbetare. Och så började det från början igen. Den dystra slutsatsen (för lönarbetarklassen) och det glädjande budskapet (för kapitalistklassen) var att lönarbetarklassen var dömd att leva på en låg levnadsnivå varvid profiterna skulle säkras.

Marx invänder omedelbart mot funderingar som dessa. Varken i det första eller andra alternativet (punkt 328) är det ändringar i befolkningens storlek som avgör lönernas storlek (kursiv. MD):

> "Man bör observera: I första fallet är det inte en minskning i arbetskraftens eller arbetarbefolkningens absoluta tal eller relativa tillväxt, som gör kapital överflödigt, utan tvärtom *kapitalets tillväxt,* som gör att den exploaterbara arbetskraften blir otillräcklig. I det andra fallet är det inte en absolut eller relativ ökning av arbetskraften eller arbetarantalet, som leder till att kapitalet blir otillräckligt, utan tvärtom *minskning av kapitalbildningen,* som gör en del av den exploaterbara arbetskraften överflödig eller rättare sagt gör den osäljbar."

Detta är en viktig argumentation. Sätt dig noga in i Marx tankegång.

a) Hur kan det komma sig att "absoluta förändringar hos kapitalets ackumulation" återspeglas som "relativa förändringar i den exploaterbara arbetskraftens mängd"? Vad menar Marx?

b) Vad menar han med att "orsak och verkan förväxlas"? Varför förväxlas de?

c) Vilken är enligt Marx den "beroende variabeln"? Vilken den "oberoende"? Vad menar han?

330

På sid. 547[IV]—48/648[IV]—49 avslutar Marx sin argumentation genom att lägga fram sin egen syn på sakernas tillstånd. Han börjar med orden: "Den lag för den kapitalistiska produktionen, som ligger till grund för den så kallade 'naturliga befolkningslagen', innebär helt enkelt . . ." Denna passage skall vi närmare granska.

a) De första 19 raderna är svåra. Det svåra ligger dels i att förstå på vad sätt det hela *inte* rör sig om "två storheter som är oberoende av varandra, å ena sidan kapitalets storlek, å andra sidan arbetarbefolkningens antal".

b) Men dels är det lika komplicerat att förstå att det rör sig om "förhållandet mellan det obetalda arbete som förvandlas till kapital, och det tilläggsarbete som behövs för att sätta detta nya kapital i rörelse". Det

är alltså en fråga om hur mycket mervärde som utvunnits ur arbetsprocessen (punkt 313 b) och hur många arbetare som finns tillgängliga för att sätta detta tillskottskapital i rörelse. Försök skildra detta med egna ord!

c) Marx utvecklar och förklarar sin tankegång i meningarna efteråt, men man kan inte undgå intrycket att han har låtit språklig finess fördunkla framställningens klarhet. Vad menar han med att det rör sig om "samma arbetarbefolkningens betalda och obetalda arbete"?

Tema: Den nominella lönens maximi-gräns och kapitalismens bevarande (548II–III/649III–IV)

331

Enligt den "naturliga befolkningslagen" var det befolkningens ökade nativitet (till följd av högre löner) som skulle framkalla ett överskott av arbetare så att lönerna sänktes. Därmed ansåg dess anhängare att de hade funnit den nyckel som förklarade varför systemet alltid skulle utvecklas så att profiterna inte hotades. För Marx är detta nonsens. Lönernas rörelser upp och ner är ju mycket snabbare än den tid det tar för en generation nyfödda lönarbetarbarn att växa upp i arbetsför ålder, och deras avdöende går nog inte heller så snabbt som det borde! För Marx är förklaringen enkel (548/649):

> "Lagen för kapitalets ackumulation, som utges för att vara en mystisk naturlag, innebär alltså endast, att den kapitalistiska ackumulationens väsen utesluter, att arbetets exploateringsgrad kan falla så kraftigt eller arbetslönen stiga så högt, att den ständiga reproduktionen av kapitalförhållandet . . . på allvar hotas."

Och några meningar tidigare drog han slutsatsen (parentes, MD):

> "Arbetslönen växlar, . . inom gränser, som inte bara lämnar det kapitalistiska systemets grundvalar orörda (enkel reproduktion, kap 21) utan också säkrar kapitalets reproduktion i ökande omfattning (utvidgad reproduktion, kap. 22:1)."

Och detta är inget konstigt:

> "Det kan inte vara annorlunda i ett produktionssystem, där arbetaren är till för att föröka den existerande rikedomen, i stället för att den materiella rikedomen borde tjäna arbetarens behov och bidra till hans utveckling."

Därmed är vi tillbaka vid lönens maximigräns i punkt 322. Den har Marx framställt med all önskvärd tydlighet på sid. 546/647 (kursiv. MD):

"Arbetskraften köpes inte för att tillfredsställa ... personliga behov ... Syftet är att frambringa nya kapitalvärden, att producera varor, som innehåller mera arbete än kapitalisten betalar ... Produktion av mervärde eller profit är den absoluta lagen för denna produktionsordning. *Arbetskraften är säljbar, endast när den bevarar produktionsmedlen som kapital, reproducerar sitt eget värde som kapital och utgör en källa till nytt kapital genom obetalt arbete.*"

Eller med några blixtrande klara ord ur Karl Kautskys sammanfattning av Marx ekonomiska läror (citerad i Rosdolskys Bihang om Marx löneteori, not 9) (kursiv. MD):

"Lönen kan emellertid aldrig stiga så högt, att den hotar själva mervärdet. Efterfrågan på arbetskraft frambringas under det kapitalistiska produktionssättet genom kapitalets behov av värdesjälvförökning, av produktion av mervärde. *Kapitalet köper alltså aldrig arbetskraften till ett pris som utesluter att mervärde kommer att produceras.*"

Naturligtvis kan det i ett enskilt konkret fall vara så att någon försumlig kapitalist felberäknar sin kalkyl (punkt 322) och köper arbetskraften för dyrt. Han kan också vara så försumlig att han köper råvaror för dyrt och felbedömer marknadens efterfrågan. Men då är han snart ingen kapitalist längre och hans pengar inte kapital. Fall som dessa kan ju inte ingå i en framställning om den ekonomiska formen *kapital* som sådan (punkt 44). Däremot kan de ju vara vanliga i verkligheten och faller då under analysen av den ekonomiska företeelsen *konkurs*.

332

Den nominella lönen (v) stiger alltså aldrig högre än vad "kapitalets värdeförökningsbehov" (547II/648II) (ä. ö.) möjliggör. Ty skulle lönerna stiga högre än detta så *blir* det inga löner och inga arbetstillfällen. När Marx talar om tillgång och efterfrågan på arbetskraft och hur det påverkar lönernas storlek, så är det alltid frågan om *den nominella lönen*, arbetskraftens pris eller summan utlagt variabelt kapital. Men Marx uttalar sig inte alls om vilken reallön som ryms inom gränserna för "kapitalets värdeförökningsbehov".

"Kapitalets värdeförökningsbehov", eller de värdeförökningsbetingelser som råder, gäller ju den nominella lönen, storleken på de faktiskt

utbetalade v. Vad som ryms inom gränserna för "kapitalets värdeförökningsbehov" i nominella termer (värdetermer) *kan* inte utsäga någonting om *reallönens* storlek. Utifrån "kapitalets värdeförökningsbehov" *kan* man inte säga någonting om hur mycket Lm i naturalform som det är möjligt att köpa för den nominella lönen. Men den "naturliga befolkningslagens" anhängare tar för givet, utan att problematisera det, att profit kan uppstå endast om *reallönerna* är låga! (Detta hänger samman med den klassiska ekonomins ofullständiga analys av "arbetets pris" som antyddes i förbigående i punkt 76, 116 och 269.)

Hur mycket Lm i naturalform man kan köpa beror ju på priserna och arbetsproduktiviteten i de branscher som tillverkar de "nödvändiga Lm". Skjortor producerade i Hong-Kong och kameror producerade i Japan är mycket billigare än motsvarande bruksvärden tillverkade i Sverige. Genom den internationella arbetsdelningen och olika förhållanden i branscher som producerar Lm kan en för kapitalet gynnsam nominell lön (med hög utsugningsgrad) också innebära en gynnsam reallön för lönarbetaren. Men en gynnsam lönenivå för kapitalet kan naturligtvis också under andra värdeförhållanden i Lm-branscherna vara rena katastrofen för lönarbetarklassens levnadsstandard. *Vilken reallönen blir och vilka konsekvenser det får för lönarbetarna är så att säga inte kapitalets problem. Reallönens svängningar fångas upp i lönarbetarklassens verkliga standardförändringar och ingår inte i kapitalets värdeförökningsprocess.*

Kapitalistklassen — eller skall vi för hövlighetens skull säga arbetsgivarsidan — diskuterar alltid om den nominella lönen. De är intresserade av en så låg nominell lön som möjligt, ett lågt V att faktiskt betala ut. De utgår från "kapitalets värdeförökningsbehov". Men lönarbetarklassen — arbetstagarsidan — utgår alltid från en bedömning av reallönen. De kämpar för en nominell lön som skall ge den levnadsstandard eller livskvalitet som anses vara "skälig" eller "normal" (punkt 72—76).

(Detta kommer att preciseras i *Andra bokens* Tredje avdelning. När Marx har kommit fram till det samhälleliga totalkapitalets kretslopp kompliceras naturligtvis förhållandena. Samtidigt som kapitalisterna eftersträvar låga nominella löner är Lm-branscherna beroende av att lönarbetarklassen har mycket pengar att efterfråga Lm med.)

Men låt oss återvända till kap. 23, den s. k. naturliga befolkningslagen och reallönen. Vi har alltså att göra med två problem när vi diskuterar lönen och dess rörelser. Det första gäller den nominella lönen och det andra gäller den reella. Problemet om bakgrunden till de nominella lönernas rörelser behandlas här i kap. 23. När Marx i kap. 23:1 talar om kapitalets ändrade efterfrågan på arbetskraft så gäller det endast

de nominella lönerna. Men det andra problemet behandlar Marx överhuvudtaget inte i kap. 23, trots att många Marx-tolkare tar det för givet, som vi skall se i kap. 23:4. *Förhållandet mellan nominell lön och reallön behandlades i kap. 15.* Innan vi går vidare bör punkt 254 och 262 repeteras så att sambanden i Marx framställning klargörs.

23:2. Relativ nedgång i den variabla kapitaldelen under fortgående ackumulation och därmed följande centralisation

333

Som rubriken utsäger innehåller kap. 23:2 två temata. I kap. 23:1 behandlade Marx kapitalets ackumulation (ökningen av summan c+v) vid *oförändrad teknisk sammansättning.* Vi såg hur denna ökning vid oförändrad teknisk sammansättning leder till att lönerna börjar stiga på grund av ökad efterfrågan på arbetskraft. Men som vi känner till sedan kap. 10 (punkt 155—157) så utvecklas inte kapitalets ackumulation under oförändrad teknisk sammansättning. *Lagen om ökning av arbetets produktivkraft* medför att allt större mängd produktionsmedel, maskiner, råvaror och produkter sätts i rörelse av allt färre arbetare (punkt 208—212). Det innebär att c ökar snabbare än v så att det uppstår en "relativ nedgång i den variabla kapitaldelen under fortgående ackumulation" (rubriken). (OBS! Viktiga begrepp i punkt 323.)

Tema: Lagen om relativt ökande Pm/c och relativt minskande A/v (548–51^{IV}/650–53)

334

Detta första tema behandlar Marx på sid. 548—51/650—53. Dessa sidor är mycket viktiga. Marx hänvisar till Fjärde avdelningen. Hans utgångspunkt är lagen om ökning av arbetets produktivkraft (punkt 157). Men här i Sjunde avdelningen analyserar han ju kapitalet som *upprepat kretslopp.* För att kunna rekonstruera leden i Marx resonemang, och besvara frågorna, kan kap. 10 och 13:2 vara till hjälp. Se särskilt punkt 136, 151, 155—157, 201—202 och 208—211.

a) Gå igenom sid. 549^{II}—51^{IV}/650—53 noga. Orden "produktivitet" och "teknisk sammansättning" är nyckelord. Leta upp dem och tänk över deras innebörd för Marx framställning. Med "arbetsproduktivitet" menar Marx detsamma som han tidigare i *Första boken* kallade "arbetets produktivkraft". Vilket är förhållandet mellan förändringar i den

tekniska sammansättningen och värdesammansättningen, mellan $\frac{Pm}{A}$ och $\frac{c}{v}$.

b) Hur kan Marx hävda att "det konstanta kapitalet visar en ständigt ökande tendens i förhållande till det variabla kapitalet" (550/651)? Varför är detta en lag?

Anm. I KI är detta skarpare formulerat än i den svenska översättningen (ä. ö.): "Denna lag (KI, *Gesetz*) om stigande tillväxt av den konstanta kapitaldelen i förhållande till den variabla. . ."

c) Varför skriver Marx att den *relativa* minskningen av V endast "ofullständigt" återspeglar den tekniska sammansättningen eller "kapitalets materiella sammansättning" (KI, *stoffliche*) ($550^{II}/651^{IV}$). Varför hävdar han längre ner i samma stycke att förändringen i värdesammansättning är långsammare än förändringen i den materiella sammansättningen? Den materiella eller tekniska sammansättningen utgörs av kvoten Pm/A, den mängd Pm som ett visst antal arbetare sätter i rörelse, t. ex. per dag, vecka eller år.

d) Hur kan det vara möjligt att det variabla kapitalet tillväxer absolut trots att det minskar relativt ($550^{III}/652^{II}$)?

e) Vilken roll spelar "samarbete" och "organiserad arbetsdelning" för användande av storindustrins maskineri (550^{IV}—51/652)? Se punkt 161 och 168.

f) Varför krävs det alltså alltid en viss minimistorlek hos kapitalet vid varje given teknisk nivå (551^{II}/652—53)? Se punkt 146 och 169.

g) Vad är det för en kapitalanhopning som Marx kallar "den ursprungliga ackumulationen" (551^{II-III}/652—53)? I kap. 24 skall han återkomma till den. Se även sid. 500^{I}/594 ovan.

335

Men hur kan det komma sig att det konstanta kapitalet måste öka snabbare än det variabla? Orsaken till förändringen i kapitalets tekniska sammansättning är att Pm och A ingår i kapitalets kretslopp som c och v. De är kapital. Förändringen beror på deras kapitalkaraktär. Varje kapital strävar definitionsmässigt efter profit. (Gör en penningmängd inte det är den inte "kapital" och faller utanför analysen i *Kapitalet*.) Det gör att förändringen av den tekniska sammansättningen består av en ökning av arbetsproduktiviteten. Och ökningen av arbetsproduktiviteten genomförs endast om den resulterar i vissa värdeför-

hållanden. Detta studerade vi senast i punkt 334, där jag hänvisade till tidigare punkter om detta.

Mervärdet är "den absoluta lagen för detta produktionssätt" (546/647) (ä. ö.), drivkraften i systemets rörelselagar. I kap. 10 presenterades extramervärdet. Det kan *endast* uppkomma om arbetets produktivkraft utvecklas så att antalet arbetare minskar i förhållande till mängden Pm de sätter i rörelse per tidsenhet. Extramervärdet kan endast frambringas om ett minskat antal arbetare frambringar lika många produkter som förut på en given tidsenhet, eller om samma antal arbetare kan frambringa fler produkter per tidsenhet än förut. (Dessutom uppstår extramervärdet bara för de företag som har monopol på den högre arbetsproduktiviteten.) Konkurrenskampen leder till att varje kapital är tvunget att öka arbetsproduktiviteten (punkt 156, 157 och 160). Detta är en lag.

En kapitalist anskaffar inte ny teknik utan en noggrann kalkyl. Hans intäkter måste öka. Med höjd produktivkraft ökar hans intäkter på två sätt (vi bortser här alltså från absolut ökning av O genom förlängning av arbetsdagen eller ökning av arbetarantalet, punkt 140—141): a) genom minskade lönekostnader, och b) genom extramervärdet. (Se punkt 155 och 159.) Vinningen i dessa båda fall måste vara större än kostnaderna för den nya tekniken; annars köper inte kapitalisten ny teknik. I båda fallen uppstår emellertid vinningen genom att *ett relativt färre antal arbetare (A) sätter relativt större mängder produktionsmedel i rörelse* (punkt 208, 210 och 211), dvs. producerar relativt fler produkter per tidsenhet.

Men en ökning av kvoten Pm/A innebär ju inte självklart en ökning av kvoten c/v, dvs. en "relativ nedgång i den variabla kapitaldelen" (Marx rubrik). *Detta samband gäller endast under antagandet om oförädrat värde hos Pm och A;* och först under detta antagande blir skillnader i kvoten Pm/A *direkt* avläsbara i kvoten c/v. Här i *Första boken* antar Marx oförändrade värden/priser, även om han antyder problemet med deras förändringar (se punkt 334 c och 343 nedan). (I *Tredje boken* återkommer Marx till detta i kap. 6:1 och 14:3.) Därför har jag ersatt Marx uttryck "relativ nedgång i den variabla kapitaldelen" med: "lagen om relativt minskande A/v". Som vi skall se nedan i kap. 23:4, så är det *den relativa minskningen av A,* antalet arbetstillfällen, som är det centrala teoretiska innehållet i lagen.

336

OBS! Marx använder uttryckligen ordet "lag" (KI, *Gesetz*). Det ordet har hos honom samma begreppsliga innebörd som ordet "tendens"

(KI, *Tendenz*). Det är alltså inte så att tendens skulle vara någon slags mjukare formulering. Gå tillbaka till de ställen i texten där Marx uttryckligen talar om lagar. Se främst punkt 133, 136, 157 och 334. Nedan i punkt 337, 358, 360 och 370 kommer jag ytterligare att behandla lagbegreppet och frågan om hur lagarna verkar.

Tema: Lagen om kapitalets koncentration och centralisation (551[IV]–55/653–657)

337

Det andra huvudtemat i kap. 23:2 handlar om den koncentration och centralisation av kapital som är en följd av den tekniska sammansättningens utveckling och lagen om och relativt minskande. A/v. Detta behandlas på sid. (551[IV]—55/653—57.)

a) Vad menar Marx med uttrycket "produktionsmedlens koncentration"? Hur kan han säga att denna "direkt beror på ackumulationen" (552/653—54)? Se punkt 334.

b) Vad menar han med att denna växande koncentration av produktionsmedel också leder till ökad konkurrens mellan olika kapital (552/654)?

c) Vilka faktorer motverkar "det samhälleliga totalkapitalets tendens till koncentration" (552/654)?

d) Vad är det för skillnad på "den egentliga centralisationen" och "ackumulation och koncentration" (552[IV]/654)?

e) Marx går in på "lagarna för denna kapitalens centralisation" (552—53/654—55). Han kommer närmare att behandla dem i *Tredje boken*, kap. 1—15. Men han antyder ändå två viktiga fakta. Vilka?

f) Hur kan Marx komma fram till, utifrån *konkurrenskampen*, att: "Resultatet blir alltid, att många små kapitalister går under, medan deras kapital antingen övergår till segerherrarna eller går förlorade." Konkurrenskampen tematiseras ju egentligen inte förrän i *Tredje boken* kap. 8—12, men Marx har ju redan dragit in detta tema tidigare i *Första bokens* framställning. Se kap. 10, punkt 155:4 f och kap. 13:2 punkt 202.

g) Hur kan Marx komma fram till att *kreditväsendet* utgör "en väldig social mekanism, som centraliserar kapitalet". Kreditväsendet tematiseras inte förrän i *Tredje bokens* kap. 21—28. Kap. 27 kan rekommenderas redan nu.

(Det kapitlet är det eftertryckliga svaret på allt prat om att Marx inte skulle ha "förutsett" monopolkapitalismens, imperialismens, aktiebolagens, den kooperativa rörelsens, de multinationella bolagens och

statsingripandenas framväxt. Se även Engels om monopolen och statsingripandena i *Anti-Dühring*, Tredje avsnittet, kapitlet "Teoretiskt", sid. 380—87/MEW 20 s. 257[IV]—262. I stället för att "motbevisa" Marx analys är ju dessa företeelser följdriktiga härledningar utifrån Marx teori. Och på det sättet ses de också av Marx och Engels själva.)

h) Marx fortsätter temat på sid. 553—54/655—56. Vad menar han med att ackumulation och koncentration inte kan öka utan absolut tillväxt av kapitalet i en bransch eller ett samhälle? Och varför menar han att centralisationen kan det? Vilken är centralisationens yttersta gräns?

i) Vilken inverkan har centralisationen på ackumulationen (554/656)? Vad har aktiebolag, företagsfusioner och truster för betydelse?

Tema: Sammanfattning av kap. 23:1 och 23:2

338

På sid. 554[IV]—55/657 avslutas kap. 23:2 med en sammanfattning. Varför sker en "absolut minskning i efterfrågan på arbetskraft" både i det kapital som nyanläggs och inom det gamla kapitalet? Se punkt 317 b och 318 b. Se även angående kapitalets skinnömsning sid. 551/652 (punkt 334 f), samt punkt 146 och 169 om kapitalets minimistorlek.

339

I punkt 322 och 332 såg vi att lönarbetarklassens *reallöner* inte spelar någon roll för det enskilda kapitalets värdeförökning, P—V—P'. Det enda som krävs är att den nominella lönen minst skall hålla arbetaren över det fysiologiska existensminimum så att han överhuvudtaget kan utföra arbetet, och ännu bättre arbete med minst "normal" och genomsnittlig intensitet och skicklighet. Detta framhåller Marx uttryckligen i det citat från *Den omedelbara produktionsprocessens resultat* som jag presenterade i punkt 275 (Res 118—19/CI [Pel] s. 1069) (övers. MD):

> "Det kommer att visa sig under denna undersöknings förlopp, att det för analysen av kapitalet är helt likgiltigt om man förutsätter att arbetarens behov är höga eller låga. Liksom i teorin utgår man alltid i praktiken från arbetskraftens *värde* som en *given storhet*. En penningägare t. ex., som vill förvandla sina pengar till kapital, t. ex. i en bomullsfabriks driftskapital, gör sig framför allt underkunnig om arbetslönens genomsnittliga höjd på den ort där han ämnar upprätta fabriken . . . I hans kostnadsberäkning (ty. *Rechnungsanschlag*) ingår därför arbetslönen som en *given värdestorlek*."

Men vad betyder denna givna värdestorlek, denna givna summa variabelt kapital, för lönarbetarens reallön? I punkt 146 och 169 talades

det om att på varje teknologisk nivå är en viss minimistorlek nödvändig om en penningmängd skall kunna användas som kapital. *Men vad behövs det för minimistorlek hos v för att den skall räcka till en bra reallön?*

Det finns ingen automatisk garanti för att en viss summa v ger en bra reallön. Det hela beror på den faktiska arbetsproduktiviteten och priserna i de branscher som tillverkar Lm. Om det är så att hela arbetsdagen åtgår till att reproducera arbetskraften, så utgör ju hela arbetsdagen nödvändigt arbete. Då kan det inte uppstå någon merarbetstid. *Om inte arbetets produktivkraft i Lm-branscherna redan på förhand har en viss nivå så blir det ingen kapitalism!* Och detta har vi faktiskt redan behandlat. Se punkt 249 och 250 i kap. 14. Repetera kanske även punkt 332 i kap. 23:1.

Kapitalismen börjar alltså inte förrän en viss arbetsproduktivitet råder. Och sedan är det kapitalisternas smala lycka att kapitalismen ständigt utvecklar arbetets produktivkraft även i de branscher som tillverkar Lm! Det är också deras smala lycka att den internationella arbetsdelningen under imperialismen medför billiga varor för den individuella konsumtionen.

23:3. Den ständiga ökningen av en relativ överbefolkning eller en industrins reservarmé

Tema: Industrins reservarmé (555–58[1]/657–60)

340

Låt oss sammafatta de logiska steg som Marx tagit för att konstruera lagsambandet i kap. 23. I kap. 23:1 antog han att kapitalets tekniska sammansättning var oförändrad under fortgående ackumulation (punkt 321 och 324). I kap. 23:2 släppte han in ökningen av arbetets produktivkraft och den åtföljande förändringen av kapitalets tekniska sammansättning vid upprepat kretslopp. Därmed kunde lagen om relativt minskande A/v konstrueras (punkt 334 och 335). Här i kap. 23:3 skall han nu låta lagen om relativt minskande A/v verka på antalet anställda.

341

Lagen om relativt sjunkande A/v överförs i kap. 23:3 till en lag om en "relativ överbefolkning" eller en "industrins reservarmé". Marx skall alltså ställa upp sin egen befolkningslag i stället för Malthus & Co's "naturliga befolkningslag". Detta gör han på sid. 555—58/657—60. Vi skall granska dessa sidor litet närmare.

a) Marx börjar med kapitalets förändrade tekniska sammansättning och lagen om *relativt* minskande A/v (punkt 334 och 335). Hur kan han hävda att kapitalets *tekniska* sammansättning utvecklas fortare än rikedomens tillväxt? Och hur kan han säga att efterfrågan på arbetskraft minskar ju mer totalkapitalet ökar? Marx tänker sig alltså att vi har ett företag eller en bransch med ett givet antal anställda från början. Det är detta antal anställda han avser (555—56/657—58).

b) Vad menar Marx med: "En ständig kapitalökning är nödvändig t. o. m. för att oavbrutet kunna sysselsätta de gamla arbetarna" (556/658)?

c) Hur kan Marx säga att det inte är arbetarbefolkningen som absolut tillväxer fortare än det variabla kapitalet, utan "tvärtom den kapitalistiska ackumulationen, som oavbrutet frambringar en relativ överbefolkning" (556/658)? Se punkt 329 om frågan om den "oavhängiga variabeln".

d) På vilka sätt uppträder den relativa överbefolkningen? Vilken är dess "mera påtagliga form" respektive dess "mindre synliga" (556IV/659)?

e) Och på sid. 556—58/658—60 återvänder han till polemiken mot den "naturliga befolkningslagens" anhängare (punkt 329 och 330). Han sammanfattar sina slutsatser på sid. 557—58I/660. Vilka är hans slutsatser? Varför kan det inte finnas någon "abstrakt befolkningslag" som verkar historiskt allmänt?

Tema: Reservarméns betydelse för kapitalackumulationen (558II–561I/661–64)

342

En relativ överbefolkning är alltså en lagbunden följd av den kapitalistiska ackumulationen, eller den utvidgade reproduktionen. På sid. 558—61/661—64 konstaterar Marx att denna relativa överbefolkning inte bara är en "följd av ackumulationen". Den får som sådan även andra konsekvenser och funktioner. Den blir "en hävstång för den kapitalistiska ackumulationen och t. o. m. en existensbetingelse för det kapitalistiska produktionssättet" (558/661). Låt oss närmare betrakta detta påstående.

a) Vad menar Marx när han talar om att den "verkliga befolkningstillväxten" skapar en begränsning (KI, *Schranke*) för den kapitalistiska ackumulationen? (Se punkt 306 d och den text som det hänvisas till). Och på vad sätt bidrar "den disponibla industriella reservarmén" till att övervinna denna begränsning (558—59/661)?

b) Varför menar Marx att den industriella reservarmén inte var så viktig i den tidiga kapitalismen, men att den blir en allt viktigare existensbetingelse (559—61/662—64)? Hur kan han säga att den "moderna industrins hela rörelseform" beror på den?

c) Vad menar Marx i noten med asterisk med att hävda, att det är först på en viss nivå av kapitalismens utveckling som de periodiskt återkommande kriserna börjar uppträda? Varför tror han att de kommer att bli tätare och tätare ju mer kapitalismen utvecklas? Se sid. 556—57/658—60.

d) Uppmärksamma slutorden på sid. 561[I]/664. Efter punkt 329, 331 och 341 är det inte svårt för oss att förstå Marx slutsats:

> "Den arbetskraft som skaffas fram genom den naturliga befolkningstillväxten, är alldeles otillräcklig för den kapitalistiska produktionen. För att få fritt spelrum behöver den en industriell reservarmé som är oberoende av varje dylik naturlig begränsning (KI, *Naturschranke*)."

Tema: Det variabla kapitalet och antalet anställda (561[II]–62[II]/664–66)

343

Men lagen om reservarmén som vi behandlade i punkt 341 gäller ju endast under vissa förutsättningar. I punkt 341 utgick vi från förutsättningen att "det variabla kapitalets till- och avtagande löper helt parallellt med det sysselsatta arbetarantalet" (561/664). Utgångspunkten var lagen om relativt minskande A/v och ett visst antal anställda. Om A minskade så minskade sysselsättningen och en reservarmé uppstod. Men *hur många* personer som anställs av en given mängd V kan naturligtvis variera. *Hur många* som blir anställda av en given summa V beror på storleken av den enskilde arbetarens lön (lilla v).

a) Vad händer med arbetarantalet i ett företag om summan V är oförändrad, men priset på den enskildes arbetskraft (lönen, lilla v) stiger?

b) Vilka orsaker kan tänkas till förändringar i arbetskraftens värde (k)? Vilka orsaker kan tänkas till variationer i arbetskraftens pris (lönen) oberoende av variationer i dess värde? Eller sådana variationer som avviker från (ett tidigare) värde? Se punkt 72, 73, 254, och 322.

c) Vad händer med arbetarantalet om priset på den enskildes arbetskraft (lönen, lilla v) är oförändrat, men summan variabelt kapital V (den totalt utbetalade lönesumman vid ett företag) ökar respektive minskar?

344

En annan faktor som påverkar *hur många* arbetare som sysselsätts av en given mängd V är arbetsdagens längd och andra faktorer i arbetsprocessen. Marx skriver: "Men i verkligheten kan det variabla kapitalet växa, även om arbetarantalet förblir oförändrat eller t. o. m. minskar." Marx förutsätter här dessutom att "arbetspriset kan förbli oförändrat eller t. o. m. sjunka" (561/664). Detta verkar strida mot de samband som vi konstaterade i punkt 343. Hur är detta möjligt "i verkligheten"?

Marx tänker sig tydligen en situation där en kapitalist har investerat i Pm/c med högre teknologisk nivå än förut. Dessa nya investeringar skapar *direkt relativt mervärde* av en viss storlek. (Se punkt 159.) Låt oss dessutom anta att arbetarna får arbeta längre tid och att de betalas med tidlön, eller att de få arbeta med högre intensitet och betalas med stycklön. Eller låt oss anta att de har både längre arbetstid och högre arbetsintensitet oavsett löneform.

Då kan den situation uppkomma att summan utlagt variabelt kapital stiger, trots oförändrat arbetarantal. "Det variabla kapitalets ökning visar då, att mer arbete blir utfört, men inte att fler arbetare är sysselsatta".

a) Vad menar Marx med den efterföljande satsen: "Varje kapitalist har ett absolut intresse att pressa ut en viss arbetsmängd ur ett mindre antal arbetare i stället för ett lika billigt eller t. o. m. billigare arbete ur ett större antal arbetare"? Varför blir detta motiv mer avgörande ju större produktionsskalan är? Se kap. 13:3, t. ex. punkt 218.

b) Hur kan Marx komma fram till att: "Den relativa överbefolkningen ökar därför fortare, än vad som utan vidare skulle bli följden av den tekniska omvälvningen i produktionsprocessen och den ..." (561^{IV}/665)?

c) Hur kan det komma sig att vissas överarbete blir orsak till andras sysslolöshet? Och hur kan Marx säga att den sysslolösa reservarmén kan tvinga de redan sysselsatta till "överarbete och till underkastelse under kapitalets diktat" (562/665) (ä. ö.)?

Tema: Industrins reservarmé, efterfrågan på arbetskraft och kapitalförhållandets bevarande – en sammanfattning (562–66/666–70)

345

I kap. 23:1 fastlade Marx vissa grundläggande ståndpunkter angående lönernas storlek och kapitalförhållandets bevarande (punkt 322, 324,

samt 327—330). Här på sid. 562—63/666—67 är dessa ståndpunkter utvidgade i och med att reservarmén dragits in i resonemanget.

a) Hur kan Marx säga att reservarméns storlek i förhållande till den sysselsatta delen av arbetarna inverkar på lönens storlek?

b) Vad hävdar "den ekonomiska doktrinen" om lönernas rörelser (563/666—67)? Varför menar Marx att den är närmast löjlig? Varför kallar han den "en besynnerlig lag"? Se punkt 329, 331, 341, 342.

c) Vilken är den rationella kärnan i den ekonomiska doktrinen (564/668)? Vilken är lagen om fördelning av arbetarna mellan olika branscher och dess inverkan på arbetslönerna?

d) Marx slutsats på sid. $564^{IV}/668^{IV}$ är inte överraskande. Vilken är den?

e) Och som början till avslutning och sammanfattning av kap. 23:3 återknyter Marx till "den ekonomiska apologetikens stordåd" (564^{IV}—$65/668^{IV}$—69). Vilka är de?

f) Är Marx slutsats rimlig: "Den kapitalistiska produktionens egen mekanism sörjer alltså för att den absoluta kapitaltillväxten inte åtföljes av någon motsvarande stegring i den allmänna efterfrågan på arbetskraft"? Vilken faktor skulle kunna motverka detta? Marx antyder svaret några meningar före citatet (kursiv. MD): "... *om inte kapitalet är så stort, att det kan ge arbete åt ett större antal arbetare än maskineriet har kastat på gatan.*"

346

De två avslutande och sammanfattande styckena i kap. 23:3 är som vanligt hos Marx kompakta. Läs dem noga.

a) Vad menar Marx med att (ä. ö.) "efterfrågan på arbetskraft är inte liktydigt med kapitaltillväxt, och tillgång på arbetskraft är inte detsamma som arbetarklassens tillväxt" (565/669)? OBS! Nöj dig inte med att förstå, formulera svaret med egna ord! Se punkt 340 och 341.

b) Hur kan han tillägga att det inte är så att "... två oberoende storheter skulle ömsesidigt påverka varandra". Och vad menar han med uttrycket: "Det spelas med förfalskade tärningar. Det är kapitalet, som samtidigt agerar på bägge sidor." Vilka är de två sidorna egentligen som avgör efterfrågan på arbetskraft? Se punkt 329 och 330.

c) Vad menar Marx med: "Det sätt, på vilket lagen om tillgång och efterfrågan på arbete fungerar på denna basis, fullbordar kapitalets diktatur (KI, *Despotie des Kapitals*)." Se punkt 327 och de punkter som där hänvisas till. Se dessutom 126, 170, 171, 191—193 och 225—227.

Fackföreningarnas lönekamp. Men "kapitalets despoti" framföder lönarbetarklassens organiserade motstånd. Detta motstånd växer fram som om det vore styrt av en naturlag. I kap. 8 (punkt 136) talade Marx om arbetarrörelsens framväxt och organisering i kampen om arbetsdagens längd. I kap. 13:5 (punkt 224—232) fortsatte han detta tema och skildrade hur kampen mot maskineriet måste övergå till en kamp mot maskinernas kapitalistiska användning, dvs. en kamp mot det kapitalistiska produktionsförhållandet. Och här i kap. 23:3 låter han i sista stycket ytterligare ett steg på vägen tas: ". . . för att förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande verkningar, som den kapitalistiska produktionens naturlagar har för arbetarklassen" så försöker lönarbetarklassen "att organisera ett planmässigt samarbete mellan de arbetande och de arbetslösa med hjälp av fackföreningar". Fackföreningarna och deras roll i lönekampen ses alltså av Marx som en lika lagbunden följd av kapitalismens utveckling som kampen om normalarbetsdagen. (I kap. 24:7 låter Marx lönarbetarklassen ta det sista steget som kapitalistisk lönarbetarklass.)

Ibland hävdas det av Marx kritiker att han inte skulle ha "förutsett" fackföreningarnas betydelse. Tvärtom kan vi se att de hos honom utgör en konsekvens av kapitalismens utveckling. I *Första boken* konstaterar han arbetarrörelsens framväxt och organisering i kap. 8, 13 och 23, de tre kapitel som tjänade Marx som empiriska illustrationer till hans teoretiska resonemang (vi återkommer till detta). Tänk på att Marx ser de empiriska företeelserna som såväl "positiva" som "negativa" uttryck för existensen av kapitalismens lagar (punkt 130).

Däremot är det ju ett faktum att Marx inte låter fackföreningarna och lönekampen spela någon framträdande roll i *Kapitalets* framställning. Det beror ju på att han låter arbetskraftens försäljning ske under ett för lönarbetarklassen gynnsamt *antagande.* Marx antar i sina resonemang att arbetskraftens pris (det nominella v) motsvarar arbetskraftens värde, dvs. en "normal" reallön eller levnadsstandard. Det är under detta antagande som *Kapitalet* skrivs, och så länge detta antagande gäller *behövs* ingen lönekamp. Marx behandlar "kapitalet i allmänhet" (punkt 44) och gör en "ren analys". Men vad som händer i kap. 23 är följande. *Trots att man utgår från detta antagande i formeln P — V — P′ så leder den till en lag eller tendens att bryta sönder antagandet.* Ur P — V — P′ härleder Marx en lag om relativt minskande A/v och tilltagande industriell reservarmé. De arbetslösa är beredda att ta arbete till löner som understiger arbetskraftens värde som Marx utgått ifrån. Därför blir det

nödvändigt med fackföreningar för att försvara levnadsstandarden. Se punkt 322, 332 och 339.

Men lönekamp är inte detsamma som kamp för att upphäva kapitalförhållandet, även om de förutsätter och påverkar varandra. *Att upphäva kapitalförhållandet är en fråga om makten — egendomsrätten och förfoganderätten — över produktionsmedlen.* Se punkt 232, 274, 275 och inte minst punkt 327. I dessa punkter hänvisade jag till slutavsnittet i *Lön, pris och profit (1865).* Ståndpunkterna där upprepar och förtydligar Engels i två artiklar från 1881. Den första bär den ironiska rubriken "En skälig dagslön för en skälig arbetsdag", och den andra heter "Lönesystemet". De brukar finnas med i de flesta samlingsutgåvor av Marx och Engels skrifter (MEW 19 s. 247—53).

348

Och de allra sista raderna i kap. 23:3 är en enda stor ironi mot den politiska ekonomin när den nedlåter sig till att bli lakej åt kapitalet och apologet för kapitalismen, dvs. "vulgärekonomi". På vad sätt innebär sammanhållningen mellan arbetande och arbetslösa i fackföreningar att den "heliga lagen om tillgång och efterfrågan" kränks? Marx antyder vidare att denna lag som är hur helig som helst i kapitalismens moderländer, inte alls är så helig i kolonierna. Den heliga frihet som liberalismens "vulgära frihandlare" (152/190—91) proklamerar skulle alltså bara vara skenhelighet! I kap. 25 återvänder Marx till detta och talar om för oss vad han menar.

23:4. Den relativa överbefolkningens olika existensformer. Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag

Tema: Den relativa överbefolkningens olika existensformer
Arbetslöshet och fattigdom (566–69/670–73)

349

Läs första stycket där Marx slår an temat. Varje arbetare tillhör den relativa överbefolkningen under de perioder, då han är helt eller delvis arbetslös, skriver Marx. Han skriver vidare att den relativa överbefolkningen (arbetslösheten) "präglas av svängningarna i det industriella kretsloppet". Vad menar han?

350

Bortsett från svängningarna i det industriella kretsloppet, högkonjunkturer och lågkonjunkturer, uppsving och kriser, så antar den relativa

överbefolkningen alltid "tre huvudformer" skriver Marx. Vilka? Vad kännetecknar dem (566—68/670—72)?

351

Lazarusskiktet. Men Marx nämner ytterligare en form för den relativa överbefolkningen (568—69/673). De tre formerna ovan utgörs ju av lönarbetare som är "arbetslösa" i den meningen att de tidvis har arbete. Utöver dem har vi emellertid "den relativa överbefolkningens bottenlager", pauperismen eller fattigdomen. Senare kallar Marx dem för "Lazarusskiktet av arbetarklassen", bland vilka också ingår "den officiella, av myndigheterna erkända fattigdomen", alltså (1800-talets) fattighjon och (1900-talets) understödstagare.

a) Lazarusskiktet består till att börja med av "det egentliga trasproletariatet". Det är ett ord som ibland används av marxister. Vilka grupper räknar Marx dit?

b) Utöver trasproletariatet består "den relativa överbefolkningens bottenlager" av ytterligare tre kategorier. Vilka är de?

352

En nyckelmening finns på sid. $569^{I}/673^{III}$. I BI börjar den med "Relativ överbefolkning åtföljes med nödvändighet av fattigdom . . ." BI:s översättning är inte felaktig, tvärtom mycket tydlig, men eftersom meningen är viktig för förståelsen av kap. 23:4 så återger jag den med ä. ö.:

> "Fattigdomen (KI, *der Pauperismus*) . . . Dess produktion är innesluten i produktionen av den relativa överbefolkningen, dess nödvändighet i den senares nödvändighet. Tillsammans bildar de en av existensbetingelserna för den kapitalistiska produktionen . . . (punkt 342)".

353

Och stycket slutar med ett påpekande av Marx. Han säger att kapitalet lyckas vältra kostnaderna och utgifterna för att hålla de fattiga vid liv över på arbetarklassens och den lägre medelklassens skuldror. Vad menar han, tro?

Tema: Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag
(569^{II}–$70^{I}/673^{IV}$–74)

354

På sid. 569/673 övergår Marx till sitt andra tema i kap. 23:4, "den

kapitalistiska produktionens allmänna lag". Det är en sammanfattning av det hittills sagda i kap. 23, men särskilt kap. 23:4. Denna sammanfattning omfattar knappt en sida, men den sidan är en av de mest diskuterade i hela *Kapitalet*. Det är på denna sida som både anhängare och kritiker av Marx har trott sig finna en "järnhård lönelag", eller i en modernare form, en "utarmningsteori".

Till att börja med skall jag undersöka vad som faktiskt står på denna sida enligt min mening. Sedan skall jag i "Tillägg till kap. 23:4" ta upp olika aspekter av min tolkning.

355

Den relativa överbefolkningen och fattigdomen. Inget stycke i *Kapitalet* tror jag är så citerat som det som på sid. 569/673 börjar med orden "Industrins reservarmé eller den relativa överbefolkningen växer med den samhälleliga rikedomen . . ." (Det skulle möjligen vara ett stycke ur kap. 24:7 som vi återkommer till där.) Läs det noga och begrunda varje sats. "Detta är den kapitalistiska produktionens allmänna lag". Det Marx säger är helt kort:

1) Ju mer den samhälleliga rikedomen växer under kapitalismen, dvs. ju mer kapitalet ackumuleras, desto större blir "den relativa överbefolkningen". Detta är en *lag* i Marx mening, grundad i lagen om relativt minskande A/v. Se punkt 334—336, 339—341. Under vilka betingelser gäller denna lag?

2) Ju större "den relativa överbefolkningen" är i förhållande till de sysselsatta, desto större är "Lazarusskiktet av arbetarklassen". Och ju större Lazarusskiktet är (punkt 351), desto större är "den offentliga, av myndigheterna erkända fattigdomen" (KI, *der offizielle Pauperismus*).

Han säger inget mer. Och han kan inte säga något mer, ty detta är en slutsats, som grundar sig på den tidigare framställningen i kap. 23:1—3. Och där finns ingen direkt och automatisk koppling till reallönen (punkt 322, 332, 339). Jo, han tillägger något mycket viktigt, något som både kritiker och anhängare av Marx har blundat för ($569^{III}/674^{I}$):

> *" Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta allmänna lag.* Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter, vilkas analys inte hör hit (KI, *Es wird gleich allen anderen Gesetzen in seiner Verwirklichung durch mannigfache Umstände modifiziert, deren Analyse nicht hierher gehört*)."

De två styckena som följer förtydligar att Marx inte talar om något annat än han hittills gjort i kap. 23. Dvs. han härleder *inte* sjunkande

reallöner *för de verksamma arbetarna* direkt ur lagen om relativt minskande A/v.

356

I slutet av det första stycket (569IV/674II) finner vi en formulering som dock kan ge intrycket att Marx avsikt med kap. 23:4 är att framställa en lag om sjunkande reallöner för den lönarbetande befolkningen. Detta intryck förstärks av den översättning som återfinns i BI. Där står det (kursiv. MD):

> "Första fasen i denna process är skapandet av en relativ överbefolkning eller en industriell reservarmé, den sista fasen är *den aktiva arbetararméns ständigt ökande elände* och fattigdomens dödvikt."

Innan jag diskuterar tolkningen av detta textställe skall jag återge mitt förslag till översättning från KI:

> "Första fasen i denna anpassningsprocess är skapandet av en relativ överbefolkning eller en industriell reservarmé. Den sista fasen är elände hos ständigt växande skikt av den aktiva arbetararmén (KI, *das Elend stets wachsender Schichten der aktiven Arbeiterarmée*) och fattigdomens dödvikt (KI, *das tote Gewicht der Pauperismus*)."

Marx skriver alltså inte om den aktiva arbetararméns "ständigt ökande elände" (BI). Han skriver om elände hos "ständigt ökande skikt hos den aktiva arbetararmén" (KI). Och det är en viktig skillnad när det formuleras i detta sammanhang.

Vad Marx gör på denna sida är att *sammanfatta* resultatet av kapitlet, särskilt avsnittet 23:4. De ord han använder associerar alltså till företeelser i detta kapitel men främst avsnitt 23:4.

Vi börjar med motsatsställningen mellan "den aktiva arbetararmén" och "fattigdomen (KI, *Pauperismus*)". Det är ju den som genomsyrar hela kap. 23:4. Mellan dem står "den relativa överbefolkningen". Denna består av människor som till och från ingår i "den aktiva arbetararmén" och som, *i den mån de inte får arbete,* hotas av att hamna i Lazarusskiktets "fattigdom".

"Fattigdomen", "eländet", "armodet" eller "pauperismen" kännetecknar Marx helt enkelt så här på sidan innan (569II/673III): "Pauperismen är den aktiva arbetararméns invalidhem och dödvikten i industrins reservarmé." Det är *de personer som hamnar där som drabbas av "elände".* Marx talar ingenstans om *"ökande* elände" utan bara om "elände" (ty. *Elend*, sv. "armod"). Ingenstans graderar han "eländet" och talar om ökande eller minskande. Bohmans översättning är alltså inte bara felaktig i språklig teknisk mening, utan den innehåller ett

tankemoment — *"ökande* elände" — som strider mot innehållet i kap. 23:4.

Låt oss fortsätta med att granska Marx tyska ord *"Elend"* och hur han använder det i *Första boken.* Det visar sig att han aldrig använder det om de lönarbetare som har fast anställning! Deras lön bestäms på det sätt som jag antytt i punkt 322, och den kan vara "hög eller låg" ($570^{III}/675$). Nej ordet *"Elend"* använder han endast om dem som ständigt eller tidvis *inte har något arbete!* Dvs. antingen om dem som permanent har fastnat i "pauperismen" eller de som tillfälligtvis befinner sig i den relativa överbefolkningen utan anställning. (Se t. ex. sid. 375/454, 426/512, 569/673, $570^{IV}/675^{I}$ och $670^{IV}/790^{IV}$.) Och på detta felaktigt översatta ställe använder han heller inte ordet på något annat sätt.

Detta tycks motsägas av Marx formulering: "elände hos ständigt växande skikt av den aktiva arbetararmén". Betraktat lösryckt ur sitt sammanhang skulle man kunna tro att Marx talar om de *anställda* lönarbetarna. Men det gör han inte. Dels använder han själva ordet *"Elend"* som hos honom är knutet till dem som inte har anställning. Dels måste vi se till sammanhanget i kap. 23:4. De "växande skikt" Marx talar om har han faktiskt redan presenterat för oss (punkt 350). Han avser de "tre huvudformerna" inom den "relativa överbefolkningen". Låt oss gå tillbaka några sidor och betrakta dem.

Den första vi möter är "den flytande" relativa överbefolkningen (566—67/670—71). Den finns i industrins centra och kastas ut på gatan när den ersätts av maskiner, men får åter anställning om någon bransch eller något företag expanderar (punkt 345 f OBS!). Dessa människor har alltså till stor del anställning och lön, och Marx talar heller inte om dem i termer av "elände" eller dålig levnadsstandard.

Den andra vi möter är "en varaktig, latent överbefolkning i jordbruksdistrikten" (567—68/671—72). När kapitalistiska metoder börjar användas i jordbruket, så ersätts också där mänsklig arbetskraft med maskiner. Men till skillnad från industrin, så kan det inte ske någon expansion som kan ersätta denna befolkning. (Om det inte sker omfattande nyodlingar förstås.) Detta överskott på arbetskraft gör att lantarbetarnas löner pressas till sitt minimum. De står därför på gränsen till "pauperismen". (KI använder detta ord och inte BI:s "fattighuset" som suddar ut Marx associationer och teoretiska sammanhang.) Här talar alltså Marx klart om skikt ur den aktiva arbetarmén som får det sämre. De får det sämre av en viss orsak som vi återkommer till nedan i punkt 358.

Den tredje kategorin Marx nämner är "stagnationens" (568/672). Det

är främst dessa individer han associerar till genom sitt ordval om "ständigt växande skikt av den aktiva arbetararmén" (569IV/674II). Här på sid. 568/672 talar han om dem som "en del av den aktiva arbetararmén men med genomgående oregelbunden sysselsättning". Till skillnad från den "flytande" relativa överbefolkningen så har dessa endast tidvis arbete. Därför ligger "dess levnadsstandard ... under arbetarklassens vanliga genomsnitt", fortsätter han. Det är alltså främst denna kategori Marx syftar på i "den kapitalistiska ackumulationens absoluta allmänna lag". Lagen om relativt minskande A/v leder till en ökande relativ överbefolkning, och därmed ett ökande antal människor som mer permanent går utan arbete.

Det "elände" som Marx alltså talar om på sid. 569II—70I/673IV—674 har alltså att göra med det "elände" som rör dem som är helt eller delvis arbetslösa. Det gäller inte dem som är anställda i industrin som lönarbetare. Däremot är det naturligtvis så att den relativa överbefolkningen påverkar lönekampen. Men denna påverkan gäller ju de nominella lönerna. Det finns ingen direkt och automatisk koppling mellan nominella löner och reallöner. Man kan inte logiskt härleda en realmängd från en värdemängd. Den kopplingen måste genomföras över kap. 15 och punkt 254 och 262. Utfallet i realtermer av de nominella lönerna är alltid beroende av de värde- och prisförhållanden som råder i Lm-branscherna. Och detta kan bara fastställas i det konkreta enskilda fallet, inte på den abstraktionsnivå som Marx skriver *Kapitalet* på, "kapitalet i allmänhet" (punkt 44). Sjunkande reallöner *kan* alltså inte formuleras som en *lag*. Dessutom måste ju sjunkande reallöner kopplas över lönekampen och de kämpande parternas styrka. Men även i det fallet skulle vi ha rört oss från "kapitalet i allmänhet" till det enskilda konkreta fallet. Men detta har jag redan berört i punkt 322, 332, 339 och 347.

Det finns alltså ingen *lag* hos Marx om "sjunkande reallöner" eller "ökande elände" bland de lönarbetande. Denna kombination av ord finner vi överhuvudtaget inte i *Kapitalet* av det enkla skälet att de uttrycker ett begreppsligt innehåll som inte finns där. Det finns alltså ingen *Verelendungstheorie* eller på svenska "utarmningsteori" i kap. 23. Däremot har Marx utvecklat en teori med en lag (tendens) om relativt minskande A/v med åtföljande relativ överbefolkning. Att denna inverkar på lönekampen är självklart. Med vad resultatet blir av lönekampen avgörs av många inverkande faktorer i det enskilda konkreta fallet.

Däremot anser naturligtvis Marx att de som mer eller mindre permanent har hamnat i arbetslöshet blir fattiga och kommer att leva i *Elend,* sv. "elände". Och det är *detta* "elände" som utbreder sig till

växande skikt inom lönarbetarklassen om lagen om relativt minskande A/v skulle få verka fritt (vid given storlek på befolkningen). Dessa arbetslösa kan ju i och med den kulturella utvecklingen och arbetarrörelsens kamp ändå ges en levnadsstandard som håller dem över hunger och "elände". Men sådana företeelser som allmosor eller välfärdsinrättningar är ju ett faktum som faller utanför formulerandet av kapitalismens lagar. I stället är ju sådana företeelser ett "negativt uttryck" (punkt 130) för att dessa lagar existerar. Om kapitalet sysselsatte alla medborgare och gav dem en dräglig lön, så skulle det ju inte finnas några arbetslösa i arbetsför ålder att ta hand om och underhålla!

357

Också i det andra stycket framgår Marx perspektiv tydligt. Han talar inte om "ökande elände" hos *de arbetande* orsakad av lagen om relativt minskande A/v. Nej det han talar om är att denna lag (tendens) innebär två saker. För det första att konkurrensen om arbetstillfällena ökar. Och för det andra att osäkerheten i tillvaron tilltar ju färre arbetstillfällen det finns.

I den första formuleringen ligger det underförstått att detta påverkar lönekampen om de nominella lönerna. I slutet av kap. 23:3 såg vi resultatet av detta. De lönarbetande sluter sig samman i fackföreningar för att "förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande verkningar, som den kapitalistiska produktionens naturlagar har för arbetarklassen" (565[IV]/669). Men resultatet av fackföreningarnas kamp yttrar sig Marx inte om på den abstraktionsnivå som råder i *Kapitalet*. Det beror ju på förhållandena i det enskilda konkreta fallet (punkt 322, 332, 339, 347 och punkt 356).

Den andra formuleringen, däremot, har inget underförstått utan är ganska självklar. Lönarbetarnas existens blir allt osäkrare. En lag (tendens) om minskande arbetstillfällen innebär ju ett ständigt hot om arbetslöshet.

Detta andra stycke är emellertid en smula otydligt översatt i BI. Jag skall försöka framhäva innebörden i Marx formuleringar (569[IV]—70[I]/674[II]) (ä. ö.) (kursiv. MD):

> "Lagen (KI, *Gesetz*, punkt 334 och 335), varigenom en ständigt växande mängd produktionsmedel kan sättas i rörelse med en progressivt avtagande mängd arbetskraft, tack vare utvecklingen av det samhälleliga arbetets produktivkraft (punkt 165—168) — denna lag uttrycker sig på kapitalistisk grundval där inte arbetaren använder arbetsmedlen, utan tvärtom arbetsmedlen använder arbetaren (punkt

225 och 226), i det faktum att ju högre arbetets produktivkraft är, *desto större är arbetarnas tryck på medlen för deras sysselsättning, desto osäkrare är grundvalen för deras existens* (KI, *Existensbedingung*): försäljningen av den egna arbetskraften till förökning av främmande egendom (KI, *Vermehrung des fremden Reichtums*) eller till kapitalets värdesjälvförökning (KI, *Selbstverwertung des Kapitals*). Snabbare tillväxt av produktionsmedlen och arbetsproduktiviteten uttrycker sig alltså kapitalistiskt förvrängt i att arbetarbefolkningen alltid växer raskare än kapitalets värdeförökningsbehov (KI, *Verwertungsbedürfnis des Kapitals* (punkt 329 och 341 c)."

Det är endast kapitalets värdeförökningsbehov som avgör hur många arbetare som behöver anställas och hur många som hamnar i tillfällig eller ständig arbetslöshet. Om lagen om relativt minskande A/v skulle verka "i sin renhet", och inte "i sitt förverkligande" modifieras av "mångahanda omständigheter", så skulle den leda till en allt osäkrare tillvaro för allt fler lönarbetare.

Tema: De "mångahanda omständigheter" som modifierar lagen i dess förverkligande

358

"Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag" (rubriken till 23:4) modifieras alltså i sitt förverkligande "av mångahanda omständigheter, vilkas analys inte hör hit" (569/674). Vilka kan de vara? Till att börja med måste vi utgå från att "den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag" är lagen om relativt minskande A/v när den verkar i en given arbetarbefolkning. Frågan kommer alltså att gälla: Vilka omständigheter modifierar *verkningarna* från lagen om relativt minskande A/v? Lagen om relativt minskande A/v utgår ju från lagen om arbetets ökande produktivkraft (punkt 157). Den fortsätter i kap. 23:2 (punkt 334 och 335) och 23:3 (punkt 340 och 341). Men det som Marx skriver gäller ju endast den *relativa* minskningen av A/v i förhållande till Pm/c. Trots att A/v minskar *relativt*, så kan ju A/v öka absolut. På sid. 550/652 skrev Marx:

> "Trots att det variabla kapitalets relativa storlek minskar under fortskridande ackumulation, utesluter detta inte, att dess absoluta storlek kan öka."

Vad som krävs är ju att det konstanta kapitalet ökar så mycket att det trots relativt minskande A/v ändå behöver fler arbetare. Marx exempel på sid. 550/652 tydliggör vad jag menar. Detta återkommer Marx till

också på sid. 565/669. Om det har frambragts tillräckligt mycket mervärde för nyinvesteringar som utvidgar Pm/c, så kan ju det absoluta antalet anställda förbli konstant eller öka, även om A/v minskar relativt:

> "Om nu det nya kapitalet tar hand om dessa eller andra arbetslösa, så blir det inga märkbara verkningar på efterfrågan på arbetskraft, om inte kapitalet är så stort, att det kan ge arbete åt ett större antal arbetare än maskineriet har kastat på gatan."

Lagen om relativt minskande A/v leder alltså till arbetslöshet endast om det konstanta kapitalet ökar mindre än ökningen av arbetets produktivkraft. Och omvänt så leder lagen om relativt minskande A/v *inte* till arbetslöshet om det konstanta kapitalet utvidgas i omfång så att det överflyglar verkningarna av att maskiner ersätter arbetare.

Lagen gäller alltså endast det *relativa* förhållandet mellan A/v och Pm/c. Men varifrån kommer då det kapital som skulle kunna modifiera lagens verkningar genom att utvidga Pm/c? Ja, det är inget konstigt. Det kommer från det frambragta mervärdet. Lagen om relativt minskande A/v får alltså inga absoluta verkningar på antalet anställda om det bara finns tillräckligt mycket mervärde att nyinvestera. (Se punkt 345 f.)

Men det är inte bara den tillgängliga mervärdemängden som kan innebära en begränsning. Å ena sidan har vi en begränsad avsättningsmarknad. Om kapitalet utvidgas till sitt omfång samtidigt som arbetsproduktiviteten ökar, så innebär det ju att *antalet produkter* ökar raskt. Se punkt 155:5 d. Det måste alltså finnas andra företag och branscher som har behov av dessa produkter och som har frambragt ett minst lika stort mervärde att byta dem mot. Å andra sidan har vi kanske en begränsad tillgång på lämpliga Pm när företaget skall utvidgas. Det måste finnas råvaror i tillräcklig mängd och produkter i lämplig naturalform, maskiner eller halvfabrikat.

Om det å ena sidan inte finns marknader, och å andra sidan inte finns tillgängliga Pm, så kan ju inte det konstanta kapitalet utvidgas i det företaget eller branschen. Det frambragta mervärdet som skulle nyinvesteras måste alltså söka sig till andra företag eller branscher. I det fallet kan lagen om relativt minskande A/v ta sig uttryck i att antalet anställda sjunker i det ursprungliga företaget.

Låt oss gå tillbaka till punkt 356 och de olika skikten i den "relativa överbefolkningen". Där visar det sig att Marx arbetar med exakt detta slags begränsningar för ett kapitals storlek. Den första kategorin, den "flytande", är ibland arbetslös men får alltsomoftast arbete på grund av konjunktursvängningarna och kapitalets expansion i olika företag och

branscher. Men vid den andra kategorin, jordbruksarbetarna, stöter vi på en gräns. Gränsen handlar om tillgången på Pm i det här fallet odlingsbar jord (567—68/671—72). När väl ett land uppodlats till en viss gräns, så kan ju inte brukningarealen utvidgas. Och efterhand som jordbruket mekaniseras behövs ett allt färre antal arbetare. Det är också först vid denna kategori som Marx talar om en mer permanent arbetslöshet.

Men industrikapitalet har ingen sådan omedelbar naturlig gräns. (Som Marx emellertid påpekar i *Tredje bokens* kap. 6:2 så utgör naturtillgångarna en sådan liknande begränsning.) Däremot finns begränsningar som ligger i kapitalismens krisbenägenhet. Dessa begränsningar utgörs av brist på avsättningsmarknad, brist på frambragt mervärde, brist på frambragta "rätta" Pm i naturalform. Men dessa begränsningar utgör tillsammans Marx *kristeori*. Här har han alltså infört antagandet att det uppstår sådana problem och att det inverkar på den absoluta sysselsättningen på det sätt som Marx antyder om den tredje kategorin, "stagnationens" (568/672).

Frågan om det skall bli ökad arbetslöshet är alltså en fråga om hur bra eller dåligt kapitalackumulationen går. Vid högkonjunktur och expansion behövs fler arbetare, medan arbetslösheten ökar i kriser eller lågkonjunkturer. Marx ståndpunkt i kap. 23:4 att lagen om relativt minskande A/v också leder till relativ överbefolkning är endast möjlig om man inför *kristeorin* och dess begränsande faktorer som hejdar kapitalets expansionsmöjligheter. Och kristeorin är grundad i två moment. Dels i *Andra bokens* kap. 18—21 där betingelserna för "det samhälleliga totalkapitalets" harmoniska kretslopp fastställs. Dels i *Tredje bokens* kap. 13—15 där Marx påvisar de krafter som bryter harmonins betingelser. Och det är samma krafter som verkar här i kap. 23: lagen om arbetets ökande produktivkraft och den åtföljande lagen om relativt miskande. A/v. Frågan om ökande arbetslöshet och åtföljande "elände" *förvandlas alltså till frågan om kapitalismens kriser och förmåga att klara sig undan sina egna inneboende krisskapande motsättningar.*

När Marx talar om "mångahanda omständigheter" så är alltså de viktigaste: 1) det frambragta mervärdets storlek, 2) det konstanta kapitalets möjlighet att tillväxa i omfång vid given produktivitetsgrad. *Dessa faktorer modifierar inte lagen om relativ minskande A/v — den gäller alltid. Däremot modifieras effekterna avdenna lags inverkan på det absoluta arbetarantalet.* Därmed modifieras *effekterna* av den lag som Marx i kap. 23:4 kallar "den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag": att den relativa överbefolkningen tilltar och därmed fattigdomen.

Nu kommer ett stycke i texten där Marx till kap. 23 fogar sina resultat om lönarbetarklassens situation från Fjärde avdelningen. Därmed har han sammanfattat lönarbetarklassens situation i den kapitalistiska produktionen, de lagar (tendenser) och förhållanden som den har att leva under och kämpa mot. I stället för samhällelig harmoni i frihandelns tusenårsrike (punkt 137) bär kapitalismen på en rad lagar och förhållanden som försätter lönarbetarklassen i en situation som det är nödvändigt att bryta sig ur. Lönarbetarklassens ställning när kapitalförhållandet är upprättat kan sammanfattas av följande lagar och förhållanden.

a) För det första en strävan från kapitalisternas sida att öka mervärdet. Detta är givet av P — V — P′. Det kan ske genom förlängning av arbetsdagen (punkt 126 och 133) eller genom att pressa de nominella lönerna (punkt 322 och 347). Men det kan också ske genom att öka arbetets intensitet eller utveckla teknologin vilket vi kommer till nedan.

b) För det andra lagen om relativt minskande A/v som bakgrund till lönekampen och som ständigt hot om arbetslöshet, särskilt märkbart vid lågkonjunkturer och kriser.

Därefter kan vi gå in på Marx formuleringar när han sammanfattande hänvisar till Fjärde avdelningen (570II/674IV). Se punkt 246 c. Vad han skriver är följande:

c) ”... förvandlar honom till en specialmänniska”. Se punkt 177, 183, 192, 224 och 237.

d) ”... avlägsnar honom från arbetsprocessens intellektuella värden, samtidigt som vetenskapen blir en del av själva processen ...”. Se punkt 193 och 214.

e) ”... han tvingas att underkasta sig arbetsprocessens småaktiga och förhatliga despoti ...” Se punkt 87, 126, 171, 186, 187, 191, 195, 217—232.

f) Men eftersom alla metoder för att utveckla arbetets produktivkraft är metoder för att föröka kapitalet så ”... följer, att i samma utsträckning som kapitalets ackumulation påskyndas, måste arbetarnas villkor (KI, *Lage*), ständigt försämras, antingen arbetslönen är hög eller låg.”

Oavsett om arbetslönen är hög eller låg kan alltså lönarbetarklassens ”läge” *försämras i förhållande till kapitalistklassens.* Marx syftar på det som jag framhöll i punkt 262, det näst sista stycket. Se även punkt 327 de sista styckena.

g) Och *slutligen* skriver Marx (kursiv. MD): "Den *lag* som ständigt upprätthåller jämvikten mellan den relativa överbefolkningen eller industrins reservarmé och ackumulationens omfång och kraft, smider slutligen arbetaren fastare vid kapitalet, än vad Hefaistos förmådde smida fast Prometeus vid klippan." (Se punkt 322, 325, 327, 331 och 332.) Och Marx fortsätter: "Den (lagen) medför en ackumulation av elände, som motsvarar ackumulationen av kapital." (Se punkt 355 och 356.)

360

Lagar eller tendenser. De förhållanden som jag lyfte fram i punkt 359 sammanfattas av Marx med följande ord. Jag infogar hans associationer bakåt i texten i parenteser (ä. ö.):

> "Ackumulationen av rikedom vid den ena polen betyder alltså ackumulation av elände (punkt 359 g), arbetsbörda, slaveri (e), okunnighet (c och d), brutalisering och moralisk degradering (kap. 13:9 samt punkt 351 och 355) vid motpolen, dvs. för den klass, som producerar sin egen produkt som kapital."

Det är viktigt att ha dessa associationer i åtanke när man läser dessa ord, samt när vi nedan skall möta ett annat sätt att tolka dessa sidor. Det avgörande är att Marx talar om *lagar* eller *tendenser* (se punkt 336) som är inneboende i kapitalismen, logiskt härledda ur den ekonomiska formen P — V — P′. Det är lagar som lönarbetarklassen har att leva under och kämpa mot. De är inga *förutsägelser*, lika litet som P — V — P′ är en förutsägelse. Pengar kan bli till kapital endast om, och bara om, vissa förhållanden är förhanden. Detsamma gäller för de lagar som härleds ur P — V — P′. Och varje gång Marx talar om *lagar* eller *tendenser* blir det avgörande viktigt att komma ihåg följande ord (569/674):

> "Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande av mångahanda omständigheter, vilkas analys inte hör hit."

Tillägg till kap. 23:4. Den s. k. "järnhårda lönelagen" och den s.k. "utarmningsteorin"

Tema: Gotha-programmet 1875 och den s. k. "järnhårda lönelagen"

361

Många har velat läsa in en "utarmningsteori" eller en "järnhård lönelag" i kap. 23. Enligt min mening är det en felaktig tolkning. Marx

kapitel mynnar inte ut i en teori som säger att lönarbetarklassens reallöner är ständigt sjunkande ("utarmningsteorin"). Inte heller säger det att lönerna ligger vid fysiologiska existensminimum ("järnhårda lönelagen"). Här skall vi börja med den "järnhårda lönelagen" som var vanligast på 1800-talet, för att i punkt 368 och 369 återkomma till "utarmningsteorin".

Marx behandlar alltså inte reallöneproblemet i kap. 23 (se punkt 356). Marx påvisar att reallönens storlek fastställs på ett mycket komplicerat sätt som han behandlar tidigare i Första boken, i kap. 10 och 15. (Det gäller punkterna 149—151, 153—154, 254—257, 262—263.) Samtidigt är det ju också alltid fråga om lönekampens resultat. I *Första boken* utgår ju Marx från att "arbetskraftens värde" är *givet* som "normalt". (Det gäller punkterna 72—76, 322, 327, 331, 332, 339 och 347.)

362

Däremot är det ju så att Malthus & Co:s "naturliga befolkningslag" utsäger att *reallönerna* måste stanna vid det fysiologiska existensminimum. I denna teori är det ju reallönen själv som utgör själva mekanismen som reglerar befolkningstillväxten. Minskande befolkning betyder ökande löner, ökande löner betyder tillväxt av befolkningen, tillväxt av befolkningen betyder överskott på arbetskraft vilket betyder sjunkande löner, vilket medför minskande befolkning. Den "naturliga befolkningslagen" kommer alltså fram till två resultat. 1) Reallönen kommer att pendla kring det fysiologiska existensminimum. 2) Detta säkrar profitens existens och systemets bestånd.

Men denna "naturliga befolkningslag" och dess "järnhårda lönelag" är för Marx nonsens (punkt 329, 330, 345 b och e). Det enda man kan uttala sig om när det gäller tillgång och efterfrågan på arbetskraft är de *nominella* lönerna. Det är de som ändras. Men ändringen beror inte på barnafödande och barnadödlighet, utan på kapitalets rörelser och lönekampen. Däremot är det ju så att de nominella lönerna alltid rör sig inom gränserna för kapitalets värdeförökningsbehov (punkt 322 och 331).

363

Man kan förmoda att de som läst in en "järnhård lönelag" i kap. 23 inte har gått igenom hela *Första boken*. För i så fall skulle de ha sett att reallöneproblemet faktiskt inte ställs i kap. 23. De skulle ha sett att Marx i kap. 23 i stället talar om *vad det är som skapar förändringar i tillgång och efterfrågan på arbetskraft*. De skulle också ha sett att

poängen i kapitlet är tvåfaldig. Dels en kritik av den "naturliga befolkningslagen" och dess "järnhårda lönelag". Dels en framställning av lagen om relativt minskande A/v och dess verkningar på de anställdas antal, om utvidgningen av kapitalet begränsas av någon faktor (punkt 358).

Men även om man inte hade läst kap. 10 och 15, så borde man ha kunnat bli misstänksam mot den egna tolkningen. Marx har nämligen vissa passager i kap. 23 som klart strider mot en "järnhård lönelag". Ta t. ex. den här från kap. 23:1 (545—46/645—46):

> "Under de betingelser för kapitalets ackumulation som vi hittills har förutsatt (se punkt 324 och 325), antar arbetarnas beroende av kapitalet drägliga eller . . . 'behagliga och fria' former. Kapitalets exploatering växer under dessa förhållanden inte i intensitet utan endast i omfång . . . (pengar) strömmar tillbaka till dem (lönarbetarna) som betalningsmedel vilket gör att deras behov ständigt ökar. De blir bättre försedda med konsumtionsvaror, kläder, möbler o. s. v., och de får möjligheter att spara ihop små reservfonder av pengar . . . Stigande arbetslön (KI, *Preis der Arbeit*) till följd av kapitalets ackumulation innebär i verkligheten endast, att den gyllene kedja, som lönarbetaren har smitt sig själv, nu är lättare att bära och ger honom större rörelsefrihet."

Och i kap. 23:4, när Marx talar om lönarbetarnas läge, så talar han om att lönarbetarklassens "läge" (KI, *Lage*) (BI skriver "villkor") i förhållande till kapitalistklassen ständigt försämras under kapitalets ackumulation "antingen arbetslönen är hög eller låg" (570/675). (OBS! Se punkt 359 f och 262, näst sista stycket, samt punkt 327, sista stycket.)

Man behöver alltså inte ha börjat fundera över *Första bokens* uppbyggnad som vetenskaplig teori för att få vissa varningssignaler om att Marx faktiskt inte har någon "järnhård lönelag" i kap. 23. Det räcker att läsa kapitlet innantill.

364

Trots detta har "den järnhårda lönelagen" kommit att betraktas som marxistisk både av kritiker och anhängare av marxismen. Främst i den tidiga tyska arbetarrörelsen trodde många att Marx uppfattningar om lönen var desamma som den tyske arbetarledaren Ferdinand Lasalles "järnhårda lönelag". Denna uppfattning var så grundmurad, att när reallönerna steg under slutet av 1890-talet så undrade man om inte Marx hade haft fel i sin analys på något grundläggande sätt. Man und-

rade om inte den marxska läran behövde en revision. Men tillbaka till Gotha-programmet av år 1875.

År 1875 enades de två ledande strömningarna inom den dåtida tyska arbetarrörelsen. Det var Lassalleanerna och Eisenacharna. De senare var socialdemokrater; Marx och Engels anhängare, Bebels och Liebknechts parti. (Se Inledningen not 6.) Enandet ägde rum på en kongress i staden Gotha och ett program antogs. Man tog namnet *Tysklands socialistiska arbetarparti,* och programmet har gått till historien som "Gotha-programmet". Teoretiskt visade det sig emellertid att programmet främst innehöll lassalleanska tankegångar. Marx och Engels var mycket kritiska men avstod från offentlig polemik för att inte skada rörelsen. Det visade sig dessutom att de som läste programmet drog kommunistiska slutsatser från ett innehåll som Marx och Engels ansåg vara obegripligt, otydligt och meningslöst. (Se *Kritik av Gotha-programmet,* Arbetarkultur 1945, sid. 39—56 som utgörs av brev utväxlade år 1875.)

Men förmodligen var det till stor skada för eftervärlden att denna polemik inte kom till stånd. Det kan tänkas att stora delar av den tyska socialdemokratiska grundargenerationen i sitt tänkande utgick från den "järnhårda lönelagen". Och idéer som rotar sig är svåra att bli av med, särskilt i en rörelse med stark muntlig förmedling av traditionens teori och praktik.

Marx kritik publicerades inte förrän 1891 i samband med kongressen i Erfurt. Då ombildades *Tysklands socialistiska arbetarparti* till *Tysklands socialdemokratiska parti* (SPD). Det ställde sig alltså på uttalat marxistisk grund. Men trots det, så var det under viss motvilja som partiets ledare lät Engels publicera den 16 år gamla kritiken mot det gamla partiprogrammet (a. a. sid. 56—61). Låt oss se vad Marx och Engels kritik av Gotha-programmet går ut på avseende den "järnhårda lönelagen". Engels skriver till August Bebel i mars 1875 (a. a. sid. 42):

> "För det tredje har vårt folk låtit pracka på sig Lassalles "järnhårda lönelag', vilken bygger på en fullständigt föråldrad ekonomisk tanke, den nämligen att arbetaren i genomsnitt endast erhåller arbetslönens *minimum,* och detta därför att det enligt Malthus befolkningsteori alltid finns för mycket arbetare (detta var Lassalles bevisföring). Nu har Marx i 'Kapitalet' utförligt bevisat, att de lagar som reglerar arbetslönen är mycket invecklade, att alltefter omständigheterna än det ena än det andra överväger, att de alltså ingalunda är järnhårda utan tvärtom mycket elastiska och att frågan alls inte kan avgöras med ett par ord som Lassalle inbillade sig."

Och Engels fortsätter:

> "I avsnittet om 'Kapitalets ackumulationsprocess' har Marx utförligt vederlagt Malthus motivering till denna lag, som Lasalle skrivit av efter denne och Ricardo (vilken senare han förfalskat) ... Man bekände sig alltså, då man adopterade Lassalles 'järnhårda lönelag', till en falsk sats och en falsk motivering av densamma."

Dels anser Engels att uppfattningen att lönarbetaren endast skulle erhålla "arbetslönens minimum" är falsk. Dels anser han att Malthus och Lasalles motivering för detta är falsk. Denna ståndpunkt kan lika litet missförstås som Marx åsikt i sina "randanmärkningar" till programmet (a. a. . 23—25/MEW 19 s. 24—26), vilka Engels sammanfattade ovan. Den kritik av Malthus som Engels syftar på har vi ju redan stiftat bekantskap med i punkt 329, 330 och 345 b och e.

Lassalles teser presenterades år 1863 och trycktes senare i en skrift kallad "Arbetarens läsebok". Det är bl. a. mot denna bakgrund man bör bedöma Marx tal *Lön, pris och profit* inför Första internationalen år 1865. Särskilt avsnitten XIII och XIV blir intressanta.

Engels och Kautsky brukar ibland tillskrivas eventuella brister som anhängare av Marx vill befria sin lärofader från. Kanske är det då Kautskys fel att så många trott sig finna en "järnhård lönelag" i *Kapitalets* första bok? I sitt inflytelserika kompendium (se Inledningen sid. 13) över *Första boken* går emellertid även Kautsky i polemik mot den "järnhårda lönelagen" (*Karl Marx ökonomische Lehren,* Stuttgart 1906, s. 234—38). Men inte bara det. Han har också en nyanserad syn på konjunktursvängningarna och lönerörelserna. Han kritiserar dem som under den långa depressionen 1873—89 talade om att kapitalismen hade kommit in i en ny slags kris, en strukturell kris som skulle bli kapitalismens död. Dessutom kritiserar han dem som i krisens sjunkande arbetslöner "såg" att den "järnhårda lönelagen" verkade. Men Kautsky invänder också mot dem som under högkonjunkturen 1895—1900 trodde att kapitalismen slutligt hade övervunnit sin krisbenägenhet. Han kritiserar dem även för att de i de stigande reallönerna "ser" att Marx "teori" om lönarbetarklassens låga levnadsstandard är fel, och att marxismen måste revideras från grunden.

Tema: Lönens teori och empiri

365

Marx och Engels tidiga uppfattning om "löneminimum". Däremot finner vi i *Filosofins elände (1847)* och *Kommunistiska manifestet (1848)*

en annan uppfattning hos Marx och Engels. Arbetslönen sägs där bestå av "löneminimum", d. v. s. den summa som är tillräcklig för att hålla arbetaren vid liv som normal arbetare samt fortplanta honom som klass. Visserligen kan lönerna ibland stiga över denna nivå, och ibland tryckas ned under den, men "löneminimum" är det genomsnitt kring vilket lönen pendlar. Marx och Engels använder dock inte termen *"Verelendung"* (sv. "utarmning") vilket kan ha ett visst intresse (*Filosofins elände,* Arbetarkultur s. 47—48/MEW 4 s. 83; *Kommunistiska manifestet*, slutet av avsnitt I och början av avsnitt II, Tiden s. 32 och 36/ Arbetarkultur s. 42 och 46[IV]/MEW 4 s. 473 och 476.)

Det är just denna uppfattning om "löneminimum" som Marx och Engels senare överger (punkt 364). Engels skriver i en not till *Filosofins elände* på detta sätt år 1885 (parenteser, MD):

> "Satsen att arbetskraftens 'naturliga', d.v.s. normala pris, sammanfaller med löneminimum, d.v.s. med värdeekvivalenten för de för arbetarens liv och fortplantning absolut nödvändiga levnadsmedlen — den satsen uppställdes först av mig . . . (1844 och 1845) . . . Som man här ser hade Marx redan då (1847) accepterat denna sats. Från oss båda har Lassalle övertagit den . . . I 'Kapitalet' (1867) har Marx såväl korrigerat ovanstående sats . . . (kap. 4:3) . . . som ock . . . (kap. 23) . . . utvecklat de omständigheter, vilka tillåter den kapitalistiska produktionen att mer och mer nedtrycka arbetskraftens pris under dess värde".

Å ena sidan ett avståndstagande från den tidigare teoretiska uppfattningen. Å andra sidan ett accepterande av att i den faktiska verkligheten, t. ex. under lågkonjunkturen 1873—89, det är möjligt att nedtrycka arbetskraftens pris under dess värde. Engels syftar dels på lagen om tillgång och efterfrågan på arbetskraft och reservarmén, dels på lönekampen och dess resultat. (Se punkt 322 samt *Lön, pris och profit (1865)* avsnitt XIII och XIV.) Under vissa omständigheter är det alltså fullt möjligt för kapitalistklassen att pressa lönerna. En av de meningar som jag utelämnade i citatet lyder (parentes MD):

> "Men om ock i verkligheten lönerna har den ständiga tendensen att närma sig sitt minimum (OBS! i den faktiska verkligheten, som empiriskt fenomen inte som teoretiskt härledd lag), så är satsen härovan likväl falsk."

Det vill säga, satsen är falsk i teoretisk mening. Däremot har Marx i kap. 23 "utvecklat de omständigheter, vilka tillåter" att lönerna *i verkligheten* "mer och mer" försämras.

366

Marx och Engels levde och verkade under en period av konstant låga reallöner. Det var den *empiriska verklighet* de hade att förklara. Genom sitt strikta teoretiska arbete framställde Marx en teori om arbetslönen. Det *teoretiska innehållet* i denna lönteteori har jag försökt rekonstruera och lyfta fram så gott jag har kunnat.

För det första preciserar lönteteorin begreppet arbetslön. "Arbetslönen" blir begreppsligt bestämd. Detta sker i kap. 4:3 och kap. 17. Men för det andra preciserar lönteteorin de omständigheter som bildar bakgrund till lönernas storlek. I kap. 15 förhållandet mellan nominell lön, mervärdets storlek och reallön. I kap. 23 den relativa överbefolkningen och kapitalackumulationens betydelse. Trots att de *nominella* lönerna alltid ligger inom gränserna för kapitalets värdeförökningsbehov, så kan reallönerna vara höga eller låga beroende på de faktorer som preciserades i kap. 15. *Marx lönteteori utesluter inte möjligheten av sjunkande reallöner i verkligheten. Den utesluter inte heller möjligheten av stigande reallöner.* (De relevanta punkterna finns i punkt 361.)

Den preciserar de omständigheter som bildar bakgrund till den verkliga lönekampen. Mer kan den inte göra som löne*teori*, dvs. på den abstraktionsnivå som *Kapitalet* är skriven på. Men kap. 23:4 utgör en utgång från denna abstraktionsnivå till den faktiska verkligheten. Där slutar det teoretiska arbetet med begreppet "arbetslön", den begreppsliga bestämningen eller definitionen (se Avslutningens not **, sid. 459). Och vad som vidare kan sägas om "arbetslönen" och dess rörelser kan bara röra empiriska studier av olika konkreta fall, eller generaliseringar av resultaten från sådana studier.

367

Men jag tror inte man skall underskatta det faktum att Marx och Engels skrev och verkade i en period av usla levnadsförhållanden för de arbetande klasserna. *Första bokens* kap. 8, 13 och 23:5, de empiriska avsnitten, är vältaliga vittnesbörd. *Jag tror att Marx var ganska övertygad om att reallönerna skulle förbli låga.* Och betraktar vi Engels formuleringar i punkt 363, så ser vi att han skriver om sjunkande löner som ett faktum som Marx gett den vetenskapliga förklaringen till.

Om inte annat så var nog Marx ganska övertygad om att den långvariga lönekamp som skulle behövas, inte skulle hinna genomföras! Han trodde nog att kapitalismens kriser skulle omöjliggöra en högre levnadsstandard innan lönarbetarklassen hann ta över makten. 1857 ser han i den annalkande krisen kapitalismens sammanbrott. Han skriver till En-

gels att han arbetar som en dåre för att åtminstone bli klar med grunddragen (ty. *Grundrisse*) av sin teori innan syndafloden kommer (brev från Marx till Engels 8/12 1857, MEW 29 s. 225, därav den senare titeln på detta namnskript). Och sitt efterord 1873 till *Första bokens* andra upplaga avslutar han med att påpeka att en allmän kris är i antågande. (Se sid. 14/28 och noten nedtill i BI, hämtad från franska upplagan.)

Detta tror jag är förklaringen till att Marx i kap. 23:4 inte gör någon affär av att stigande reallöner faktiskt är möjliga. Han har ingen anledning att framhålla att stigande reallöner för de lönarbetande är förenliga med hans löneteori. Tvärtom är hans formuleringar dunkla och kräver som vi sett ett visst tolkningsarbete. (Än påtagligare blir detta om vi tar del av innehållet i den "Inauguraladress" som Marx höll inför Första internationalens första session 1864. Där uppehåller han sig utförligt vid den låga levnadsstandarden.) Man får nästan det intrycket att Marx *trodde* att reallönerna skulle förbli låga på grundval av de mekanismer som han framlagt i *Första boken,* och att det endast är hans strikta teoretiska arbete och logiska stringens som hindrar honom från att i klara ord låta kap. 23 sluta med den "järnhårda lönelagens" vision! För det skulle onekligen ha passat rätt bra som argument för att avskaffa kapitalismen! Och det är utifrån ett sådant önsketänkande som både anhängare och kritiker av Marx har tolkat kap. 23:4.

Tema: Två borgerliga kritiker av Marx "utarmningsteori"

368

Joseph Schumpeter. "Den järnhårda lönelagen" handlade alltså om konstant låga reallöner; "utarmingsteorin" handlar däremot om ständigt försämrade reallöner. En av de namnkunnigaste kritikerna av Marx är nationalekonomen Schumpeter. 1943 utkom hans arbete *Capitalism, socialism and democracy* (Trettonde tryckningen 1974, Unwin university books). Han tolkning av Marx "*theory of Verelendung*" (sv. "utarmningsteorin") är entydig. Han skriver på sid. 34 (övers. MD):

> "Utan tvivel ansåg Marx att massornas reallöner och levnadsstandard under den kapitalistiska utvecklingens förlopp skulle falla för de bättre betalda och inte stiga för de sämst betalda, och att detta skulle åstadkommas inte genom någon tillfällig omständighet eller beroende på omgivningen, utan på grund av själva logiken i den kapitalistiska processen".

Detta skulle alltså Marx ha ansett "utan tvivel"! Schumpeter talar om de "bättre betalda" och de "sämst betalda", dvs. om två slags lönar-

betare *som redan har anställning*. Som vi såg i punkt 356 så talar Marx om "elände" endast för dem som inte är betalda alls, eller bara tidvis, dvs. de arbetslösa. Dessutom är det ju en märklig logik som Schumpeter tillskriver Marx. Tydligen skulle reallönerna bara sjunka för de bättre betalda, men inte för de sämst betalda. Hur utformar man ett sådant lagsamband tro?

Förutom denna grundläggande feltolkning så ser Schumpeter Marx framställning i kap. 23 som en *förutsägelse* av ett faktiskt förlopp. Han ser inte att Marx skriver om en lag (tendens) som kan motverkas av "mångahanda omständigheter" i sitt förverkligande.

Schumpeter har inte en enda sidhänvisning till sitt "utan tvivel". Han har inte ett enda diskuterat textställe. Det enda han har är en svepande not (not 21) som löst hänvisar till *Första boken* kap. 13, 22 och 23. En detalj visar med vilken ytlighet han har gått till verket. På sid. 22 i sin bok gör han sig lustig över att Marx har konstruerat det tyska ordet" *"Verelendung"* (sv. "föreländigande", "utarmning"). Det är ju så dålig språkkänsla! Men han har ingen hänvisning till de ställen där Marx skulle ha använt detta ord. Och det är inte att undra på. Ordet *"Verelendung"* eller någon liknande ordkombination om "ökande elände" finns helt enkelt inte i *Kapitalets* första bok!

Däremot talar Marx flera gånger om *Elend* (sv. elände, armod) i teoretiskt laddade sammanhang. (Se punkt 356 och 361.) Men på dessa ställen är det teoretiska sammanhanget tydligt nog. Varje gång Marx talar om *Elend* så är det den relativa överbefolkningen som avses, dvs. de arbetslösa eller dess "Lazarusskikt". De som har arbete däremot, deras lön kan som bekant vara "hög eller låg" (570[III]/675).

369

Karl Popper. Ännu större betydelse tror jag att Karl Poppers bok *The open society and its enemies* har haft ("Det öppna samhället och dess fiender") (Routledge & Kegan Paul 1945. Paperback, 5:e upplagan 1969). Vad säger nu Popper om "utarmningsteorin"? Han börjar med att slå fast att Marx faktiskt har en teori om *increasing misery* (sv. "ökande misär", "ökad utarmning"). Popper skriver att Marx själv gör anspråk på att ha upptäckt *the law of increasing misery* (sv. "lagen om ökande misär", "lagen om ökad utarmning"). Men precis som Schumpeter har Popper *inte en enda hänvisning som talar om varifrån han har fått denna term.* (Se Popper, anfört arbete, sid. 136 och 168—69.)

Schumpeter gjorde sig lustig över Marx språkkänsla avseende ordet "Verelendung". Popper är inte mycket sämre. Han gör en semantisk

utredning, utan sidhänvisningar, av *hur Marx använder termen* "ökande misär". Men Popper är mer eftertänksam än sin kollega. Schumpeter noterar ju inte ens problemet om att åtskilja de arbetande från dem som inte har något arbete, och alltså inte någon lön. Men det gör Popper. Men han kommer fram till resultatet att "Marx lag om ökande elände" *främst gäller de anställda!* Det grundar Popper på en feltolkning av Marx mervärdelära. Popper skriver uttryckligen att "ökande misär" hos Marx väsentligen är detsamma som ökad utsugning (Popper a. a. s. 168—69):

> "... lagen om ökande misär ... Termen 'ökande misär' betyder när den används av Marx ... Marx trodde utan tvivel att misären skulle växa både i omfattning och intensitet ... *Ökande misär innebär i grunden för Marx ökande utsugning av de anställda arbetarna* ... Ökande misär är i enlighet med Marx väsentligen ökande utsugning av arbetskraften ..."

Precis som Schumpeter anser Popper att Marx "utan tvivel" omfattade denna lag om ökande misär. Det hade nog varit bättre om Popper hade tvivlat litet mer. Då hade han kanske kunnat gripas av den misstanke som jag talade om i punkt 363 och kanske till och med kunnat nå fram till kap. 15 och innehållet i punkt 262!

På sid. 186 i Poppers arbete finner vi emellertid en nyckel till hans tolkning av Marx. Där citerar han olika fraser från sid. 569—70/673—75 ur kap. 23:4. Men detta citat tror jag är ett av de mest slående exemplen på citatförfalskning som jag har träffat på i litteraturen kring Marx.

För det första har Popper uteslutit de satser som tydligt anger att Marx talar om en lag (tendens) om tilltagande arbetslöshet och därav följande "elände" *bland de arbetslösa* (och att inverkan på de arbetandes löner måste ske indirekt över nominal/reallöneproblemet och lönekampen).

För det andra har Popper en direkt felöversättning av en av nyckelmeningarna. I Marx text står det (ä. ö.): "Men ju större reservarmén är i förhållande till den aktiva arbetarmén, desto talrikare är den mer permanenta (KI, *konsolidierte*) överbefolkningen, vars elände står i omvänd proportion till dess arbetsbörda (569/673[IV])." Marx talar alltså uttryckligen om den överbefolkning vars elände står i *omvänd proportion* till arbetsbördan. Och de som är *mer* fattiga ju *mindre* arbete de har är ju de arbetslösa. Men hos Popper är denna mening förvandlad till att gälla *de arbetande* (a. a. sid. 186) (övers. MD): "Men ... ju större den industriella reservarmén är, desto talrikare är de arbetare vars misär lindras endast genom en ökning av trälandets kval ..."

(Denna formulering finns inte i den auktoritativa engelska översättningen av *Kapitalet*. Den följer, liksom den franska översättningen, ordagrant det tyska originalets formulering om den *omvända proportionen* mellan fattigdomens storlek och arbetsbördans hos de arbetslösa (se även $568^{II}/672^{II}$). Jag har emellertid inte kontrollerat om denna felöversättning är Poppers egen, eller om den härrör från någon annan engelsk översättning av *Kapitalet,* eller om den är hämtad från någon av de uttolkningar av Marx som Popper tydligen har grundat sin framställning på (vilket framgår av hans noter).)

Men för det tredje har Popper kastat om ordningsföljden mellan styckena och meningarna på dessa sidor. Därvid förvrids uppbyggnaden i Marx framställning. Först fastslår ju Marx "den kapitalistiska ackumulationens absoluta allmänna lag" (punkt 355). Därefter kommer två avrundade stycken (punkt 356 och 357). *Sedan* för han in Fjärde avdelningens resultat (punkt 359). Poppers omkastade ordning medför emellertid att den motsägelse som han skulle kunna möta på grund av framställningens ordningsföljd försvinner. Jag tänker på följande. På sid. $570^{III}/675^{I}$ finns Marx formulering om att lönarbetarklassens "läge" måste försämras oavsett om "arbetslönen är hög eller låg" (punkt 359 f). Detta är ju skrivet i tredje stycket *efter* det att Marx formulerat den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag. Om denna allmänna lag verkligen hade handlat om att reallönerna skulle sjunka för de arbetande, så är det ju märkligt att finna en formulering strax efter om att arbetslönen kan vara "hög eller låg". Det har tydligen också Popper tyckt. Han har helt enkelt *flyttat den framför* det stycke där den kursiverade satsen ($569^{III}/674^{I}$) om den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag finns!

På dessa tre sätt har Popper lyckats konstruera ett citat som stöder hans allmänna tolkning. Men kanske detta citats främsta effekt är att det så tydligt klargör på vad sätt man måste våldföra sig på Marx text för att i logikens namn få till en enkel och automatisk lag om sjunkande reallöner. Och efter att ha presenterat sitt citat i detta skick drar Popper följande slutsats angående de anställda lönarbetarna (a. a. s. 186) (övers. MD):

> "Men hans (Marx) lag om att misären måste öka tillsammans med kapitalackumulationen håller inte ... barnarbete, arbetstidens längd, trälandets kval, och osäkerheten i arbetarnas existens har inte ökat; de har minskat."

Popper talar här om de *arbetande* lönarbetarna, och de exempel han drar fram visar än en gång hur han tolkat sitt citat. Inte ett ord om

att Marx lag i kap. 23:4 är en lag (tendens) om minskande arbetstillfällen, och att "eländet", när nu Marx använder detta ord, gäller de arbetslösa. Och än mindre ett ord om att lönerna för de arbetande måste förmedlas över nominal-/reallöneproblemet (punkt 254 och 262), lönekampen (punkt 322) och kriserna (punkt 358).

Men det mest avgörande är kanske ändå inte Poppers tolkning av texten, utan det faktum att han i likhet med Schumpeter ser Marx framställning som en *förutsägelse* eller en profetia. De uppmärksammar inte att Marx i kap. 23 talar om en lag (tendens) vars förverkligande modifieras av "mångahanda omständigheter". Det är heller inte underligt att Popper i det märkliga citatet ovan har utelämnat just den mening som klart och tydligt anger att Marx inte alls skriver en förutsägelse (punkt 355 och 358). Och det måste ju Popper. Hela hans kritik bygger på att Marx lagar är förutsägelser eller profetior. Detta problematiserar aldrig Popper. Han kan t. o. m. skriva att Marx teorier är riktigt bra och intressanta om man betraktar dem som vanlig vetenskap (a. a. sid. 193 och 196—97). Men Popper vågar inte tänka tanken fullt ut, ty den hejdas av hans förutfattade mening om Marx som profet, samt av hans grovt empiristiska uppfattning om lagar och s. k. "fakta".

För Popper kan tydligen Marx inte formulera lagar som *inte* är förutsägelser eller profetior: "Fakta har avvisat dessa profetior" skriver han (a. a. s. 178). Och i sin sammanfattning efter sitt märkliga citat slår han fast att den "faktiska situationen" är den att misären inte har ökat, utan i stället minskat (a. a. s. 186—87).

Men Poppers sätt att låta fakta om välståndet avvisa Marx lagar ställer ett problem. Jag har ju skrivit att de är lagar (tendenser). Men vilket är förhållandet mellan lagar och sinnligt förnimbara fakta?

Tema: Marx och lagbegreppet

370

1) Frågeställningen

Låt oss utgå från Popper i punkt 369. Han skriver att Marx lagar innebär en förutsägelse om att hela lönarbetarklassen skall få det sämre. Ja, vi kan väl generöst ge honom hela punkt 359 för att hjälpa honom på väg. Låt oss därtill lägga den tolkning som jag har gjort av kap. 23:4 i punkt 355, 356 och 358. Enligt den har Marx formulerat en *lag* om att den relativa överbefolkningen ökar allteftersom kapitalets ackumulation framskrider. Enligt Popper har dessa "förutsägelser" falsificerats av den

faktiska utvecklingen. Välståndet har i stället ökat, åtminstone i kapitalismens centrum-länder.

Ja, har inte Popper rätt på ett överväldigande sätt? Är det inte bevisligen så att lönerna har stigit för de lönarbetande och att arbetslösheten har minskat? Det kan ju vem som helst "se" om man t. ex. bor i Sverige. Då kan det väl inte finnas någon *lag* t. ex. om ökande arbetslöshet? Jo, det är just vad det kan finnas hävdar jag. Det gäller bara att veta vad det är man "ser" när man tror sig "se". Marx formulerade detta problem sålunda i kap. 17, en ironisk formulering som skulle kunna vara gjord för Popper (469/559):

> "Att den omedelbara iakttagelsen (KI, *Erscheinung*) ofta ger en bakvänd bild av verkligheten, är en tämligen känd sak i alla vetenskaper utom i den politiska ekonomin."

2) Vad falsifieras av "fakta"

Till att börja med skall vi bara återupprepa ett grundläggande drag i Marx löneteori. Den förbjuder inte att arbetskraften säljs till sitt värde, dvs. till en nominell lön som medför "normal" levnadsstandard. Den förbjuder heller inte att reallönerna för de lönarbetande förbättras, lika litet som den förbjuder att reallönerna försämras. Det Marx hävdar är att den nominella lönen alltid måste ligga inom de gränser som utgörs av kapitalets värdeförökningsbehov (punkt 322 och 331). Och ser vi till Västeuropa och USA så *har* kapitalackumulationens grundvalar blivit orubbade under 1900-talet! Visserligen har kapitalisterna haft det litet knackigt stundtals under krisperioder, men periodvis har det i stället varit en stigande profitkvot, medan några högkonjunkturer går till historien i ett rent av gyllene skimmer. *De lönarbetande klassernas ökande reallönenivå i Västeuropa och USA har alltså bevisligen legat inom gränserna för det nominella "löneutrymme" som kapitalets harmoniska värdeförökning har kunnat svälja.* Detta är inget märkvärdigt utan helt förenligt med Marx teori, även om Popper inte kan inse det.

Däremot råkar Marx sämre ut när vi går över till den lag om ökande arbetslöshet i industrin som han ställer upp i kap. 23:3—4. Har detta skett? Låt oss *anta* att statistiken är entydig (för det är den inte) och att arbetslösheten konstant har minskat under 1900-talet. *Detta förbjudes ju uttryckligen av lagens formulering i kap. 23:4.* Det är i så fall ett faktum som måste förklaras av tillkommande "mångahanda omständigheter" som Marx skriver om (569/674):

> *"Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta allmänna lag.* Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter."

3) Lagars existens

Jag hävdar att *lagen existerar* i kapitalismens Västeuropa även om arbetslösheten minskar. Hur kan det vara möjligt? Det blir möjligt genom att lagen (tendensen) inte är ensam. Andra lagar, krafter och samband verkar också i samhällskroppen. Jag skall försöka göra denna ståndpunkt så tydlig som möjligt, men först vill jag hänvisa till punkt 358 för några tänkbara "mångahanda omständigheter" som "modifierar" lagen i dess "förverkligande".

4) De mångahanda omständigheterna

I punkt 358 tog jag upp det grundläggande förhållande som kunde påverka effekterna av lagen om relativt minskande A/v så att den inte resulterar i en absolut minskning av antalet anställda. Men låt oss antaga att i ett visst företag så uppnås en sådan gräns som jag där talade om. Företagets "marknadsandel" kanske inte kan utvidgas mer. Därmed friställs industriarbetare i den mån som arbetets produktivkraft ökar utan att produktionens omfång kan tillåtas göra det. Därmed behöver "friställning" av arbetskraft ske. Samtidigt kanske samma företag har frambringat ett mervärde som inte behövs i det egna företagets materiella produktion utan som i stället kan investeras på annat håll. Var kan nu detta mervärde, och var kan nu de "friställda" lönarbetarna få "sysselsättning"?

I verkligheten existerar ju inga kapitalistiska företag ensamma. De existerar sida vid sida med andra kapital. Det betyder att om det uppstår arbetslöshet inom en bransch, så kanske en annan bransch håller på att expandera. Dels drar då denna andra bransch till sig kapital, och dels drar den till sig arbetare. Det som krävs är att expansionen sker snabbare än vad arbetsproduktiviteten hinner utvecklas, så att det konstanta kapitalet utvidgas och sysselsätter fler än vad den tekniska utvecklingen annars skulle ställa på gatan. *Lagen om relativt minskande A/v gäller alltid så länge lagen om ökning av arbetets produktivkraft gäller. Men vad som kan motverkas genom en kvantitativ tillväxt av det konstanta kapitalet är denna lags effeker på antalet sysselsatta.*

Utöver denna skall jag nämna några ytterligare "mångahanda omständigheter" som medför att ett konkret samhälle kan ha låg arbetslöshet trots att det *existerar en lag om relativt minskande arbetstillfällen* i detta samhälle.

En sådan omständighet är de branscher som inte är *industrikapital.* Lagen om den relativa överbefolkningen kallar ju Marx för lagen om "industrins reservarmé". Den gäller i första hand bara för det produk-

tiva industriella kapitalet. I och med kapitalismens utveckling så anställs fler och fler lönarbetare att handha bokföring, försäljning och marknadsföring (cirkulationsarbetare, *Andra boken*, kap. 6). Det betyder att lönarbetare som inte behövs i den materiella produktionen kan få arbete i företagets andra delar. Dessutom växer ju också betydelsen av särskilda specialiserade företag som försäljer och marknadsför de industriella produkterna, *handelskapital* (*Tredje boken* kap. 16—20). Och slutligen tillväxer också kreditväsendet och bankernas omfång, *bankkapitalet* eller ockerkapitalet (*Tredje boken* kap. 21—36). Det betyder att lagen om relativt minskande A/v i industrin kan göra industriarbetare arbetslösa, men att de kan få arbete i andra sektorer som kontorsarbetare och tjänstemän.

Men det är också uppenbart att lagen om relativt minskande A/v också gäller i handelskapitalets och bankkapitalets sektorer, samt i industrikapitalet för de lönarbetare som har sådana cirkulationsuppgifter. Varje löneutgift innebär ett avdrag från det framställda nyvärdet (O), och därför har kapitalet all anledning att försöka rationalisera även på kontorssidan. I och med kontorsteknikens utveckling (t. ex. data) så kan allt fler rutiner skötas av maskiner och tjänstemän friställas. Just nu pågår i Sverige t. ex. en omfattande rationalisering inom bankväsendet med s. k. minibanker som är uttagningsautomater som på sikt kan nedbringa antalet anställda. I snabbköpen kan man också förvänta sig ökande maskinell kassaavläsning så att antalet kassörskor kan nedbringas.

Ytterligare en faktor utgörs av den offentliga sektorns tillväxt i och med kapitalismens utveckling. Dessutom finns det ju alltid behov av en s. k. service-sektor. Denna består främst av småföretag, t. ex. städfirmor, kiosker och gatukök, hårfrisörer, bensinmackar, restauranger, skrädderier, tandläkare, tvättfirmor. Arbetslösa från alla håll kan här få anställning, vilket kan motverka verkningarna av lagen om relativt minskande A/v i företag och branscher där sysselsättningen stagnerar men som ändå producerar ett mervärde som kan användas på annat håll.

Detta var bara antydningar av vad Marx kan ha avsett. *Det grundläggande förhållandet framhävde jag dock i punkt 358.* Men det bör tilläggas att i samtliga ovan uppräknade fall gäller lagen om ökning av arbetets produktivkraft och därmed lagen om *relativt* minskande A/v. Lagen existerar alltså trots att arbetslösheten minskar. Det som modifieras är dess effekter på antalet sysselsatta. Framför allt är det en gynnsam kapitalackumulation med ständig expansion som kan motverka dess effekter. Därför visar sig ökande arbetslöshet främst i lågkonjunkturer eller kriser.

5) Naturlagars existens

Jag vill belysa frågan om lagars existens trots "motsägande fakta" med ett exempel från fysiken. Vi känner alla till "tröghetslagen". *Tröghetslagen säger att en kropp behåller sin rörelse oförändrad till hastighet och riktning. Lagen gäller under förutsättning att kroppen inte påverkas av eventuella yttre krafter.* För att formulera lagen har man alltså abstraherat bort vissa faktorer. I sin renhet gäller lagen på en viss abstraktionsnivå.

Tänk oss nu att vi kastar en sten snett uppåt framåt. Enligt tröghetslagen skall stenen fortsätta med oförändrad riktning och hastighet. Men vad händer? Stenen bibehåller inte sin rörelseriktning! Är lagen falsk? Vi kastar igen, och igen, och igen. Heureka! Gallilei och Newton hade fel, fysiken har fel. Tröghetslagen är slutligen falsifierad och verderlagd. Vi har kastat 1.000 gånger för att få tillräcklig reliabilitet och stenen *fortsätter inte* rakt fram utan faller till marken.

Lika många falsifieringar kan vi utsätta Marx lag om den ökande reservarmén för. Marx lag skulle i likhet med tröghetslagen vara falsifierad! Den relativa överbefolkningen ökar inte. Det är så som Popper och Schumpeter resonerat när de säger att "fakta" har avvisat Marx teorier.

Men med dessa slutsatser misstar vi oss. Marx ord hänger varnande över vår falsifierings-entusiasm och glädje över exakta empiriska iakttagelser: "Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter . . ." Vi måste ju veta *vad* det är vi "ser". Det tillkommer naturligtvis flera faktorer. Det som inverkar på stenen är andra lagar än tröghetslagen. Den råkar ju kastas nära jordytan, och där råder både gravitationskraften från jorden och friktionen mot jordatmosfären. *Varje konkret stenkast äger rum i ett konkret sammanhang. Men tröghetslagen existerar ju likaväl.*

På samma sätt är det med kapitalismens lagar. Marx lag i kapitel 23:3 är en lag om *relativt* minskande A/v. Bara i vissa konkreta sammanhang uppstår en faktisk reservarmé i absoluta tal. (Se punkt 358.)

6) Lagar, förutsägelser och abstrationskraft

Lagar formuleras i teorier, men dessa säger förstås ingenting om hur det i detalj ser ut i en *konkret* situation på en viss plats och vid en viss tid. På den fysikaliska verkligheten verkar en rad lagar. Vi kan tänka oss kastbanan för den sten som vi kastar såsom styrd av ett samspel mellan dessa olika lagar. Kastkraften vill dra stenen uppåt, gravitationskraften den nedåt och luftfriktionen bromsar stenen. Om gravitationskraften

vore tillräckligt svag som t. ex. på månen, så skulle vi kunna kasta väldigt långt med våra jordiska krafter. På en liten asteroid skulle vi kanske kunna kasta stenen bort från asteroidens gravitationsfält och tröghetslagen skulle "verifieras" genom att sten fortsatte rakt fram. Gravitationslagen *existerar* likväl, även på asteroiden. Det var bara det att vår kastkraft var starkare.

Man säger ofta att en lag skall kunna *förutsäga* ett bestämd förlopp. Man säger att en lag inte är någon riktig lag om man inte kan göra förutsägelser som sedan inträffar i verkligheten. Tröghetslagen förutsäger att kroppar fortsätter med oförändrad hastighet och riktning. Men som vi såg i exemplet med den kastade stenen så inträffar alltså inte denna "förutsägelse". *Förutsägelsen kan alltså endast gäller under vissa klart angivna betingelser eller under vissa antaganden.*

För att kunna "se" tröghetslagens verkningar i sin renhet måste vi alltså abstrahera bort luftfriktionen och gravitationskraften. Detta kan ske reellt genom att vi skapar ett lufttomt laboratorium frigjort från gravitationskraftens verkningar. Det kan också ske med hjälp av tanken. Vi *tänker oss* ett lufttomt rum etc., och en kastad sten i detta rum. Först då inträffar verkligen lagens "förutsägelse". Inom naturvetenskaperna åstadkommes dessa situationer laboratoriemässigt, varigenom de inverkande faktorernas verkningar hålls under kontroll. Därigenom kan olika lagbundna förlopp studeras.

Men hur går man till väga i samhällsvetenskaperna? Där finns ju inga behändiga laboratorier som man kan stoppa in människor och samhällen i för att avskärma dem från olika inflytanden. Det samhällsvetenskapen blir tvungen att göra är att *tankemässigt konstruera de laboratorieförhållanden som saknas.* Med tanken får man *abstrahera bort* olika faktorer och inflytelser för att komma åt eventuella lagbundenheter. Det innebär att varje lag formuleras under vissa antaganden där den får verka under vissa speciella betingelser. Man talar ibland om dessa som *ceteris-paribus*-antaganden (sv. eg. antaganden om "övriga faktorer lika"). I tanken gäller alltså lagarna endast på en viss abstraktionsnivå.

Att komma fram till vad som är lagar och vad som är tillfälligheter eller modifierande "mångahanda omständigheter" är innebörden i den verksamhet som kallas teoribildning. Det är det som Marx kallar en "ren analys". Och exakt här står Marx i början av *Kapitalet.* I *Förordet* till Första upplagan (1867) skriver han (4/12):

> "Fysikern observerar naturprocesserna, antingen där de framträder i den mest pregnanta formen och minst grumlade av störande inflytelser, eller också gör han, om möjligt, experiment under sådana betingelser att processens renhet garanteras."

Men ett sådant förfarande går ju inte an vid studiet av "det borgerliga samhällets anatomi" som finns att söka "i den politiska ekonomin" (TKr s. 8—9/MEW 13 s. 8). I stället hävdar Marx (3/12):

> "Vid analys av de ekonomiska formerna (KI, *ökonomischen Formen)* duger dessutom varken mikroskop eller kemiska reagenser. Abstraktionskraften är dess enda hjälpmedel."

När en vetenskap är etablerad ser det så enkelt ut. Det var ju bara att abstrahera bort olika grumlande inflytelser, och sedan låg verkligheten öppen. Det är bara att "betrakta" och "studera i sin renhet", som Marx skriver. Men detta gäller endast i efterhand. Det krävs en lång process innan man har hunnit så långt. Om det vittnar Marx alla förarbeten och analyser av den dittillsvarande politiska ekonomins historia. Det är ju inte bara att "betrakta". Man måste ju ha åtminstone en hypotes om vilka faktorer det skulle vara fruktbart att abstrahera bort.

Detta är lika uppenbart inom naturvetenskapen. För de flesta människor ter det sig enklare att "se" att jorden är platt än att den är rund. Denna hemlighet kom dock det mänskliga tänkandet snart på spåren, och nuförtiden kan varje bildad människa "se" att jorden är rund, t. ex. vid utblick över horisonten vid havet. Detsamma gäller vårt förhållande till solen. Före Gallilei, Kopernikus och Newton kunde var och en "se" att solen gick runt jorden. Nu för tiden är det självklart för var och en att jorden i stället går runt solen.

Allt verkar så enkelt i efterhand, när kunskapen har formulerats och vunnit erkännande. Men den process när en världsbild eller en teori om (någon del av) verkligheten ersätts av en annan är inte så enkel som det verkar. Det krävs åtminstone fyra avgörande moment: 1) kunskap om den gamla teorin, en plattform att stå på, 2) omfattande kunskaper om det objekt man studerar, 3) en fräsch öppenhet inför det sinnligt förnimbara, en förmåga att kritiskt pröva den gamla teorins teser mot iakttagbara motsägande "fakta", 4) och slutligen fantasi och skaparkraft att uppställa nya hypoteser som bättre kan sammankoppla det man kallar "teori" med det man kallar "empiri". För Marx del var det fråga om lönarbetarklassens levnadsförhållanden, vars påtagliga existens stod i strid med den politiska ekonomins system eller den tyska historefilosofins idealistiska metafysik (se Inledningen kap. I:2).

7) *Naturlagar och mänsklig praxis*

I ett konkret sammanhang existerar alltså flera lagar och inverkande krafter. Och en stark, inverkande kraft är mänskligheten. Vi tänker oss

att vi kommer till en strand med många härliga runda stenar att kasta. Någon säger kanske att han kan *förutsäga* att stenarna kommer att ligga kvar på grund av gravitationskraften. Nej då, säger en annan, tar upp en sten och kastar den. Var förutsägelsen riktig?

Vi kommer till en skog. En fysikaliskt intresserad bekant försöker med stora ord och yviga gester förklara för oss de krafter som gör att tallen står rak och inte faller. Jaså, säger en i sällskapet och fäller med sin motorsåg tallen. Hur gick det med de upprätthållande krafterna?

Mänsklig praxis använder sig av naturlagarna, utnyttjar dem för att uppnå bestämda mål. Men mänsklig praxis kan inte upphäva existensen av naturlagarna.

8) Samhälleliga lagar och mänsklig praxis under kapitalismen

I *Kapitalet* analyserar Marx kapitalismens ekonomiska former och deras rörelselagar som sådana. Han framställer dem på en abstraktionsnivå som han kallar "kapitalet i allmänhet" (ty. *das Kapital im allgemeinen*). (Se punkt 44.) Han genomför en "ren analys". (Ser man det semantiskt så innebär teorin om kapitalet också definitionen av begreppet kapital, på samma sätt som gravitationsteorin innebär definitionen av begreppet gravitation. Se Avslutningens not **, sid. 459.) Han skapar alltså med hjälp av abstraktionskraften de laboratoriemässiga förhållanden där "processens renhet garanteras" (4/12).

Motorn för rörelselagarna är den dynamik (punkt 52, 128, 130) som den ekonomiska formen P — V — P′ bär på. *Om* denna ekonomiska form är upprättad så finns denna rörelse i samhället. Annars inte. Den är inte naturligt given. Den måste upprättas. Och för att den skall kunna upprättas och lägga under sig produktionsprocessens faktorer i en bransch eller ett land, så krävs vissa historiska förutsättningar.

I kap. 8 möter vi så den första *lagen* härledd ur formen P — V — P′ när den verkar i produktionsprocessen. Kapitalet har en tendens att förlänga arbetsdagen så långt som möjligt (punkt 133). I kap. 10 kommer så kapitalets tendens att öka arbetes produktivkraft (punkt 157). I kap. 11—13 ser vi hur denna lag verkar på naturalformen hos Pm och A (punkt 162). För arbetarklassen innebär det högre intensitet, ökat beroende av maskinernas arbetstakt o. s. v. (punkt 359).

I Sjunde avdelningen övergår Marx till att betrakta kapitalets *upprepade kretslopp*. Här i *Första boken* nöjer han sig med att betrakta vad som händer i produktionen och främst "arbetarklassens öden" (punkt 321). Det visar sig att lagen om ökning av arbetets produktivkraft medför en lag om relativt minskande A/v (punkt 334—335). Och

denna lag blir en lag om ökande arbetslöshet när den verkar i ett givet antal sysselsättningstillfällen (punkt 340—341).

Dessa lagar är *kapitalismens lagar* betraktade i sin renhet. Man skulle också kunna tala om kapitalismens rena tendenser. Detta är de rörelselagar som kapitalismens ekonomiska former bär på. Men verkar de ovillkorligt i ett samhälle? Skriver Marx på ett sådant sätt att vi förleds att tro att han gör *förutsägelser* eller *profetior*?

Tvärtom menar jag. Kap. 8 handlar ju om hur kapitalets tendens att förlänga arbetsdagen möter *motstånd* från lönarbetarklassen. *Kampen* om normalarbetsdagen (punkt 135, kap. 8:6) blir ett empiriskt uttryck för att denna lag existerar. Om den inte existerade skulle det ju inte behövas någon kamp från lönarbetarklassens sida. Om vi levde i frihetens tusenårsrike (punkt 136 och 137) så skulle inte lönarbetarklassen behöva sluta sig samman i organisationer "till skydd mot 'sina kvals orm'". De skulle inte behöva "sluta sig samman och som klass framtvinga en statlig lag, en samhällelig barriär, som hindrar dem själva att genom frivilligt kontrakt med kapitalet sälja sig och sitt släkte till död och slaveri" (261/320).

Utvecklingen av arbetets produktivkraft och omformningen av arbetsmedlen stöter också på motstånd från lönarbetarna (punkt 229—232 och 347). Samma sak gäller lagen om ökande arbetslöshet. I kap. 23:3 läste vi (565/669) (kursiv. MD):

> "Efterhand som arbetarna kommer underfund med hur det hänger ihop . . . efter hand som det går upp för dem, att deras inbördes konkurrens helt och hållet är beroende av det tryck, som den relativa överbefolkningen utövar, försöker de att organisera ett planmässigt samarbete mellan de arbetande och de arbetslösa med hjälp av *fackföreningar,* och på andra sätt för att *förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande verkningar, som den kapitalistiska produktionens naturlagar har för arbetarklassen.*"

Fackföreningarna är alltså lönarbetarklassens redskap för att förhindra eller dämpa effekterna av den kapitalistiska produktionens "naturlagar". Men om effekterna av dessa lagar förhindras eller dämpas, innebär det då att *lagarna upphör att existera*? I Sverige har t. ex. arbetslösheten minskat sedan trettiotalet. Reallönerna har ständigt varit stigande under efterkrigstiden med en första nedgång under år 1977. Lönekampen har förts av starka fackföreningar under stark efterfrågan på arbetskraften, inom många branscher har s. k. löneglidning utöver avtalet varit vanlig. Det nominella löneutrymmet inom gränserna för kapitalets värdeförökningsbehov i kombination med den internationella

arbetsdelningen med billiga konsumtionsvaror på världsmarknaden, har bidragit till reallöneökningen. Betyder detta att arbetsgivarna inte försöker pressa de nominella lönerna i varje avtalsrörelse? Betyder detta att det svenska kapitalet inte frambringar någon profit? Självfallet inte.

Samtidigt vet vi att arbetslösheten har minskat sedan trettiotalet. Betyder det att maskiner inte har ersatt mänsklig arbetskraft på grund av lagen om *relativt* minskande A/v? Självfallet inte. Kapitalets ackumulation har som alltid utvecklats ojämnt mellan olika branscher och regioner.

Gör ett tankeexperiment. Tänk bort alla fackliga kampåtgärder, för tio år bakåt. Ge i stället lönarbetarna den lön som hade varit arbetsgivarnas utgångsbud. Vad skulle vara följden? Eller detta: tänk bort utvidgningen av det konstanta kapitalet inom stålbranschen, bibehåll produktionens volym från säg 1945, lägg till ökningen av arbetets produktivkraft, dra ifrån antalet anställda som måste avskedas. Hur har lagen om relativt minskande A/v verkat?

Kapitalismens lagar *existerar*. Arbetarrörelsens fackliga och politiska åtgärder växer fram som *en kamp mot just dessa lagar och deras verkningar*. Och fanns inte dessa lagar skulle de, och deras verkningar, inte heller behöva bekämpas.

Om det vore så att kapitalismen automatiskt tilldelade de lönarbetande en tryggad sysselsättning och levnadsstandard, allt kortare arbetsdag, allt behagligare arbetsplatser, allt riskfriare arbetsmiljöer, allt mer andligt stimulerande arbetsuppgifter, alltmer ökande bildning, alltmer ökande harmoni, fred och solidaritet mellan världens folk, ja, då skulle det inte behövas någon arbetarrörelse. Då skulle det inte ha vuxit fram någon facklig och politisk kamp för ett bättre samhälle!

9) Kapitalismens historiskt specifika lagar

Kapitalismens lagar är alltså inte historiskt allmänna utan historiskt specifika. De existerar endast under vissa specifika historiska förutsättningar. Men detta är förutsättningar som upprättas, och upprätthålls av *klasskampen* eller av institutioner och föreställningar i samhället som har sitt ursprung i en politisk och ideologisk kamp. Snart skall vi återkomma till dessa och betrakta dem litet närmare. Därmed kommer det att visa sig vilka historiska förutsättningar som måste upphävas för att kapitalet och dess lagar inte längre skall verka i samhället.

Det betyder att klasskampens praxis dels kan motverka effekterna av kapitalismens lagar. Men klasskampens praxis kan också sätta kapitalismens lagar ur spel för gott! Det gör den genom att undanröja de

historiska förutsättningarna som det kapitalistiska systemet vilar på. Men detta återkommer vi till nedan i kap. 24:7 och i min Avslutning efter den löpande textkommentaren.

23:5. Illustration till den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag (ä. ö.)

371

Det första problemet är översättningen i BI av rubriken till kap. 23:5. Rubriken skall lyda som ovan: "Illustration till ..." (ä. ö.). Ordet "Illustration" bär nämligen på en viktig association till Marx Förord till Första upplagan. Läs sid. 3—4/12 om "processens renhet" och hur den skall kunna uppnås. Marx talar om laboratorier och abstraktioner (se punkt 370:6.) och han tillägger att kapitalismen renast kan betraktas i England, som på Marx tid var det mest utvecklade kapitalistiska landet. Han fortsätter: "Detta är orsaken till att detta land får tjäna som huvudillustration till mina teoretiska resonemang (KI, *theoretische Entwicklung*)" (4/12).

Det är mot bakgrund av detta sätt att tänka man bör läsa igenom första stycket i kap. 23:5 (573/677). Varför är England den bästa "illustrationen" enligt Marx? Vad menar han med att vulgärekonomen ("den vulgäre frihandlaren", 152/190—91) inte längre har någon vrå att gömma sig i?

372

Kap. 23:5 utgör alltså en *illustration* till lagen om relativt minskande A/v, en illustration från dåtidens England. Marx försöker alltså visa att kapitalets ackumulation har ökat rikedomen snabbare än vad befolkningen har ökat. Han försöker visa att kapitalet koncentrerats och centraliserats. Han försöker visa att det existerar en "relativ överbefolkning", en reservarmé av arbetslösa som omväxlande kastas in i produktionen vid högkonjunktur och blir arbetslös vid lågkonjunktur. Och han lyfter fram de lågavlönade arbetarna. Uppmärksamma avsnitt d) "Krisernas inverkan på den högst avlönade delen av arbetarklassen", "arbetararistokratin". Rapporten i tidningen *Morning Star* 1876 är läsvärd!

373

Kapitalismens lagar och lönarbetarklassen. Kom ihåg att Marx talar om *lagar* och deras verkningar, punkt 336, 359 och 360. Från den poli-

tiska praktikens ståndpunkt är emellertid inte lagarnas verkningar något som man går omkring och mäter för att bekräfta eller förkasta Marx teorier! Lagarna är en del av verkligheten och de måste *bekämpas*, dag för dag, år för år. Det är så vi skall se Marx "illustrationer" till hans teoretiska resonemang. Han visar *att* dessa lagar faktiskt verkar. Han visar *att* lönarbetarklassen organiserar sig för att bekämpa dem. Han visar kort sagt upp hur det *kan* se ut i ett samhälle där kapitalismens lagar verkar och där det förs kamp om och hur dessa lagar skall få verka. Han klarlägger vilka *lagar* det är som lönarbetarklassen ständigt har att kämpa mot, och vilka förhållanden kampen rör sig om och inom. (Se punkt 126—137, 157, 162, 217—232, 275—277, 336, 347, 359 och 360.)

Därmed kan Marx förklara vad klasskampen handlar om under kapitalismen. Han kan förklara varför den uppstår och vilka uppgifter den ställer, för lönarbetarklassen. Det gäller inte bara på kort sikt för den omedelbara välfärden, utan även i ett långsiktigt världshistoriskt perspektiv.

Marx har genomfört sina studier av det kapitalistiska produktionssättet och lyckats fastställa dess ekonomiska former och rörelselagar. När analysen av "kapitalet i allmänhet" väl är färdig är det inte längre fråga om att Marx teori skulle "avbilda" eller "modellera" den faktiska situationen i något land. Det är inte så att Marx teori skall "stämma" med verkligheten på så sätt att hans lagar skulle gälla ovillkorligt. *I stället "avbildar" Marx teori dessa lagar som sådana.* Hans teori "stämmer" genom att dessa lagar är de krafter som lönarbetarklassen ständigt har att kämpa mot. I den kampen kan det verkliga resultatet i olika konkreta fall bli mycket olika beroende på de kämpandes inbördes styrka, på kapitalackumulationens värdeförökningsförhållanden, som t. ex. kan rymma en hög levnadsstandard, samt på den internationella ekonomiska stiuationen. När *Kapitalet* väl är färdigskrivet, och dess framställning erkänd som sann (Inledningen, not 6), är förhållandet mellan *Kapitalet* och verkligheten inte längre en fråga om "teori" och "empiri". *Det är i stället en fråga om teori om praktik, om verkningarna av kapitalismens lagar och det motstånd som lönarbetarklassens kamp erbjuder.* Det är en fråga om huruvida kapitalismen överhuvudtaget skall få existera och dess lagar få verka inom samhällskroppen. Och om de gör det, i hur hög grad de skall få verka "rent" och "fritt" (punkt 370:9).

374

Lönarbetarklassens läge. Lönarbetarklassen kämpar mot verkningarna av dessa lagar (punkt 359), och i förlängningen av denna kamp för upphävandet av det kapitalistiska systemet som sådant. När Marx skriver

om "den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag" så tillägger han att den "modifieras i sitt förverkligande av mångahanda omständigheter" (569/673—74). Detta har jag hittills tolkat som att arbetslösheten ändå skulle kunna minska i de fall där kapitalackumulationens omfång överflyglar effekterna av den tekniska utvecklingen (punkt 335).

Men produktionens storlek och antalet arbetstillfällen ökar inte automatiskt. De begränsas av produkionsmedlens egenskaper som *kapital.* Produktionsmedlen används bara om de inbringar profit. Och det gör de inte i *kriserna.* Gå t. ex. tillbaka till kap. 13:6—7 som vi tidigare endast ytligt berörde (punkt 233 och 234). De skildrar ju helt enkelt hur reservarmén uppstår på basis av ökningen av arbetets produktivkraft i och med maskineriet. Men framförallt skildrar de reservarméns funktion och läge i de periodiska konjunktursvängningarna och kriserna.

Men Marx kristeori skall vi inte stanna vid här. Jag berörde den som en förutsättning för kap. 23:4 (punkt 358). Vi kommer att snudda vid den i kap. 24:7 och inte ta upp den förrän i *Tredje boken* kap. 13—15. Kriserna dömer lönarbetarklassen till ständig otrygghet. Perioder av god kapitalackumulation, efterfrågan på arbetskraft och stigande löner, *efterföljs alltid av perioder med företagsnedläggningar, arbetslöshet och sjunkande levnadsstandard.* Samtidigt innebär kapitalets värdeförökningsbehov att endast en liten del av produktionskapaciteten kan tillvaratagas, på grund av risken för "överproduktion". Kapitalismen innebär alltså dels att produktionsmedel står outnyttjade och dels att arbetskraft går outnyttjad. Egenskapen att vara kapital hindrar Pm och A från att användas. Därmed blir kapitalismen en boja för mänskligheten fortsatta framåtskridande. Kampen mot kapitalet som Marx skildrar i kap. 8, 13 och 23:5 måste alltså övergå till en kamp mot kapitalismen, mot kapitalförhållandet, mot det samhällssystem där produktionsmedel och arbetskraft fungerar som *kapital.* (Se *Anti-Dühring,* Tredje avsnittets Andra kapitel, *"Teoretiskt"*).

375

Den vetenskapliga socialismen. Det Marx har visat i *Kapitalet* är att upphävandet av kapitalismen (punkt 374) är en *praktisk uppgift* för mänskligheten att lösa. Denna uppgift har inte funnits tidigare. Den uppstår först på ett visst stadium av kapitalismens utveckling. Det socialistiska samhället (för begreppen "socialism" och "kommunism" se Inledningen sid. 18—19) utgör inte förverkligandet av någon evig eller historiskt allmän idé om rättvisa, jämlikhet eller frihet. *Socialismen är lösningen på de motsättningar som den kapitalistiska epoken har försatt mänskligheten i.* Varken mer eller mindre. Kampen för "rättvisa", "jäm-

likhet" och "frihet" blir historiskt specifik, och därmed en kamp mot det kapitalistiska systemet. Insikten om detta gör att det socialistiska tänkandet övergår från att vara utopi till att bli vetenskap. Engels skriver i *Anti-Dühring* (Arbetarkultur 390/MEW 20 s. 263–64):

> "Möjligheterna att genom samhällelig produktion (planekonomi, MD) tillförsäkra alla samhällsmedlemmar en existens som inte endast är materiellt fullt tillfredsställande och dag för dag blir allt rikare, utan som även garanterar dem en fullständigt fri utbildning och sysselsättning för deras kroppsliga och andliga anlag — denna möjlighet finns nu för första gången, men den *finns*."

Detta skrev Engels 1877. Hur skarpt står inte hans och Marx uppfattning om *det objektivt möjliga* i motsats till den faktiska verklighet som omgav dem, och som kap. 23:5 skildrar!

BIHANG TILL TJUGOTREDJE KAPITLET

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 8.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 6:2 och 7:7.
Anschauungsmaterial, s. 37–41.
Lehrbuch, kap. 17 och 19.
Politische Ökonomie, kap. 5.3 och 6.2–4.

Fördjupade studier

Marx löneteori, kap. 23:1–2 (punkt 254, 262, 322, 325–332, 347, 361–368)

Kuczynski (Bd 36), kap. II och III.
Rosdolsky 1968, kap. 18 och "Anhang, Zur Kritischen Würdigung der marxschen Lohntheorie", ett bihang om löneteorin mellan kap. 20 och 21.

Kommentar till Kuczynski (Bd 36), kap. I om "utarmningsteorin"

Kuczynski är en typisk representant för de marxister som i kap. 23:3–4 ser en "utarmningsteori". I likhet med Schumpeter och Popper (punkt 368 och 369) kan inte Kuczynski i sitt kap. I släppa tanken på en "lag om absolut utarmning" (*Gesetz der absoluten Verelendung*) (s. 1 och 21–28). I likhet med Schumpeter och Popper gör han heller ingen åtskillnad mellan kap. 23:3 och 23:4–5 vad gäller abstraktionsnivån. Han ser

inte att kap. 23:3 framställer en *lag* om relativt minskande arbetstillfällen, men att Marx i kap. 23:4—5 uppställer en *konkret situation* där lagen verkar (punkt 358, 370:2—4). Genom att inte göra denna distinktion innebär Kuczynskis ståndpunkt att lagen inte bara är en *lag* utan också en *förutsägelse*. Det är inte så, enligt Kuczynski, att lagen "motverkas ... i sitt förverkligande av mångahanda omständigheter" (569/674). I likhet med Popper har han utelämnat denna mening ur citatet (s. 8). Uttryckligen går han i polemik mot sådana föreställningar och hävdar att lagen om "absolut utarmning" skiljer sig från "lagen om profitkvoten fall". Den senare kan motverkas av mångahanda faktorer. Kuczynski skriver: "Var och en vet att de motverkande faktorerna var lagen övermäktiga: det finns inget fortlöpande fall för profitkvoten" (s. 24[1]). Men detta gäller ej lagen om absolut utarmning. Den har enligt Kuczynski inga motverkande faktorer (s. 21—28).

Kuczynskis hela framställning i kap. I utgör en diffus sammanblandning och identifiering av "lagen om absolut utarmning" (*Verelendung*) och "teorin om arbetarklassens läge" (*Lage*) (se punkt 359 f). I denna diffusa, verkligen skolastiska, framställning står ett klart: *ordet Verelendung* får man inte överge, då förråder man marxismen. Men i och med detta blir en annan sak uppenbar när man läser Kuczynski: man kan behålla det ordet, och skriva in det i Marx teori, endast om man förser det med en så diffus begreppslig innebörd att kritik och prövning blir omöjlig.

Men även om Kuczynskis uppfattning inte är ovanlig, så är den inte representativ ens för den österuropeiska marxismen. Till skillnad från Kuczynski använder den ryska *Lehrbuch* (Moskva 1970) i sitt kap. 19:4 inte ordet *Verelendung*. Detta är enligt min mening det enda korrekta. Ordet förekommer inte i *Kapitalet* och dess begreppsliga innebörd ("ständigt tilltagande fattigdom och elände") är oförenlig med uppbyggnaden av Marx teori (se punkt 356—358, 361, 363 och 364). *Lehrbuch* talar i stället om "försämring av arbetarklassens läge" (*Verschlechterung der Lage der Arbeiterklasse*) (s. 263). Denna term kanske ändå är en eftergift åt *Verelendungs*-traditionen, men det avgörande är den begreppsliga innebörden. Man ser den inte som en *förutsägelse* som Popper och Kuczynski; i stället ser man det hela som en samhällelig situation och ställning att *kämpa i och bekämpa*. Arbetarklassens läge kan förbättras, kapitalistklassens utsugning och förtryck kan motverkas. Den viktigaste motverkande faktorn är arbetarklassens kamp; *Lehrbuch* s. 265—67 strider direkt mot *Kuczynski* s. 24.

För min egen uppfattning, se punkt 347, 359, 360 och (OBS!) punkt 373—375 ovan. I kap. 24:7 nedan skall vi se att denna *samhälleliga* ställning (strukturellt sett) också innebär (genetiskt sett) en specifik *historisk* situation. Därmed är den "tredje frågan" i Förordet och i Inledningens kap. II:3 besvarad.

ÅTTONDE AVDELNINGEN*

Den så kallade ursprungliga ackumulationen

Eller: Det kapitalistiska produktionsförhållandets historiska upprättande, utbredning och upprätthållande – samt möjligheten av dess historiska upphävande

* I den engelska upplagan av *Kapitalets* första bok år 1886 sammanfogade Friedrich Engels kap. 24 och 25 till en fristående Åttonde avdelning. Avsnitten i kap. 24 blev till självständiga kapitel. Denna indelning lyfter tydligare fram innebörden av Marx disposition och framställningsordning. Det blir lättare att se skillnaden mellan kap. 23, 24:1—6 och 24:7 vad gäller deras plats och betydelse i *Första bokens* framställning (punkt 408). (I detta sammanhang gjorde Engels också avsnitten i kap. 4 till självständiga kapitel.) Detta överensstämmer med franska upplagan 1875.

Den så kallade ursprungliga ackumulationen

24:1. Den ursprungliga ackumulationens hemlighet

376

Vad menar Marx med rubriken till kap. 24 och till kap. 24:1: Uttrycket "ursprunglig ackumulation" har vi faktiskt mött tidigare. Se sid. 500[T]/594, 511—12/608 och 551/652. Frågan är helt enkelt: Hur börjar kapitalismen historiskt sett? Marx poäng är att kapitalet inte enbart har uppstått genom kapitalistens ". . . eget och sina fäders idoga arbete" (511/608) och strävsamma sparsamhet. Tvärtom är detta bara en liten del av en stor historisk process.

377

På sid. 628/741 låter Marx Adam Smith respektive Louis-Adolphe Thiers ge sin syn på hur privategendomen uppstod och den kapitalistiska ackumulationen började. (Denne Thiers är en av 1800-talets intressantaste borgerliga historiker och statsmän. En man med klar blick för faran i socialismens idéer och arbetarklassens organisering. Läs gärna om honom i något uppslagsverk!)

a) Vad menar Marx med att "denna rörelse synes alltså hamna i en cirkelgång"? Varför blir det ett cirkelresonemang?

b) På vilket sätt innebär det en utbrytning ur cirkelresonemanget om man som Adam Smith talar om en "föregående ackumulation", (eng. *previous accumulation*)?

c) Varför menar Marx att legenden om "den ursprungliga ackumulationen" är lika mycket legend som legenden om syndafallet i Bibeln (1. Mos. 3. kap.)? Marx rubrik till kap. 24 är alltså ironisk, glöm inte orden "så kallade".

378

Myten om den samhälleligt nakne, dvs. "naturlige", individen. Men legenden om den så kallade "ursprungliga ackumulationen" är knuten till ett större system av myter. Det gäller det borgerliga tänkandets uppfattning om kapitalismen som den *naturliga* samhällsordningen och varu-

ägarnas isolering och konkurrens som människans *naturliga* egenskaper. Denna mytbildning tar sig uttryck på olika sätt.

Marx nämner några av dem. I kap. 1:4 mötte vi Robinson Kruse utkastad på en öde ö. I kap. 22:5 not 63 mötte vi Jeremy Bentham och människans eviga natur att sträva efter att maximera sin nytta. (Denna not är för övrigt en av Marx elakaste och roligaste!) I kap. 22:3, sid. 522—27/619—25 påvisar Marx fyra olika historiska faser i de så "eviga" och "naturliga" mänskliga egenskaperna att ackumulera kapital, vara sparsam, föra bok och bara tänka på att maximera sin nytta!

Men det kanske bästa stället för kritik av denna mytbildning som försöker utgå från den "naturliga" isolerade individen för att förklara hur "naturlig" kapitalismen är, utgörs nog av de första sidorna i Inledningen till *Grundrisse* (ES 21—22/Gr 5—6). Det är där Marx så precist uttrycker att den epok som frambringar myten om den isolerade individen just är den epok med *de mest komplicerade samhälleliga banden och förhållandena,* och att denna isolering i stället är ett *samhälleligt* förhållande. Dessutom tillägger han att det inte är ett "evigt" förhållande, utan ett historiskt resultat. Se punkt 25, 26, 29, 30, 42, 43 och 105.

379

Kapitalförhållandet. Den politiska ekonomin såg främst *kvantitativa* problem i den ursprungliga ackumulationen: Hur kan en så stor penningsumma uppstå? Men för Marx är det den *kvalitativa* sidan som är mest problematisk. (Jfr punkt 327.)

Kapitalism är det visserligen när pengar blir till mer pengar genom att kapitalisten förfogar över "betydande mängder kapital och arbetskraft" (628/741). Men för att man skall kunna diskutera mängder, så måste man, precis som i matematiken, till att börja med precisera vilken *kvalitativ* sort det är man skall uppskatta *kvantiteten* av (629/742):

> "Pengar och varor är inte från början kapital lika litet som produktionsmedel och livsmedel. De måste förvandlas till kapital."

Även om en penningägare har en ofantlig summa pengar, så utgör de ändå inget kapital förrän bestämda historiska samhällsförhållanden har upprättats.

Marx genomför detta resonemang på sid. 629/742, en av de viktigaste sidorna *Kapitalets första bok.* Läs denna sida grundligt. Låt oss se litet närmare på dessa historiskt specifika samhällsförhållanden.

"Kapitalförhållandet har som förutsättning, att arbetarna inte äger de ting, som är nödvändiga för arbetets utförande . . . Den s. k. ursprungliga ackumulationen är alltså ingenting annat än den historiska skilsmässoprocessen mellan producenterna och produktionsmedlen."

Detta faktum mötte vi egentligen redan i kap. 4:3. Det var ju nödvändigt att ha med där, annars skulle Marx ju inte ha kunnat utveckla teorin om det kapitalistiska produktionssättet. Men det är kanske först nu i slutet av *Första boken* som vi till fullo inser innebörden av detta faktum (147/184):

"Annorlunda är det med kapitalet. Dess historiska existensvillkor föreligger ingalunda i och med varu- och penningcirkulationen. Det uppkommer endast, där ägaren av produktions- och livsmedel finner den frie arbetaren på marknaden som säljare av sin arbetskraft, och denna enda historiska förutsättning innehåller ett stycke världshistoria."

Den franske statsmannen och ekonomen Turgot (fysiokrat, elev till Quesnay) skrev år 1766 om detta (ES s. 62/ThM 1 s. 26):

"I begynnelsen behövde man inte skilja mellan jordens ägare och dess odlare . . . Under dessa första tider, då varje arbetande människa fann så mycket mark som han begärde, kunde ingen känna sig föranlåten *att arbeta för någon annan* . . . Men till slut fick varje jordbit sin herre; och de som inte kunde få någon egen jordegendom hittade till en början ingen annan utväg än att *utbyta sina händers arbete* i tjänst hos . . . (en annan samhällsklass, MD)."

Marx tog inte i kap. 4:3 hänsyn till *orsaken* till att det i historien uppstått det förhållande att folk måste utbyta sina händers arbete mot betalning. I kap. 4:3 skrev han (146/183):

"För att förvandla pengar till kapital måste penningägaren alltså finna den frie arbetaren på marknaden, fri i dubbel mening . . . Orsaken till att denne frie arbetare möter honom på varumarknaden, intresserar inte penningägaren, ty för honom är arbetsmarknaden endast en särskild avdelning av varumarknaden. Och tills vidare intresserar den oss lika litet. Vi håller teoretiskt fast vid faktum, liksom penningägaren gör det praktiskt."

Men här i kap. 24 har vi kommit till den punkt då vi inte längre bara "teoretiskt" kan hålla fast vid detta faktum. Marx skall visa oss hur det kan komma sig att penningägaren också i verkligheten möter den frie arbetaren, fri i dubbel mening (punkt 70).

Det första Marx påpekar är att upprättandet av lönarbetarklassen

faktiskt är en nödvändig betingelse för att kapitalismen skall kunna bli ett produktionssätt. Det andra han framhåller är att det rör sig om en verklig historisk omvälvning av de samhälleliga förhållandena. Liksom Turgot menar Marx att lönarbetet inte är någon historiskt allmän ekonomisk kategori, utan att den är historiskt specifik. I kap. 4:3 skrev Marx (146/183):

> "En sak är dock klar. Naturen frambringar inte å ena sidan penningägare eller varuägare och å andra sidan människor, som endast äger sin egen arbetskraft. Detta förhållande är inget naturhistoriskt förhållande och inte heller ett samhällsförhållande, gemensamt för historiens alla epoker. Uppenbarligen är det själva resultatet av en föregående historisk utveckling, resultatet av många ekonomiska omvälvningar, av en hel rad äldre produktionsformers undergång."

Och nu i kap. 24:1 fullföljer Marx denna tankegång (629/742—43) (ä. ö.):

> "Den s. k. ursprungliga ackumulationen är alltså ingenting annat än den historiska skilsmässoprecessen mellan producenten och produktionsmedlen. Den framstår som 'ursprunglig', emedan den tillhör kapitalets och dess motsvarande produktionssätts förhistoria.
>
> Det kapitalistiska samhällets ekonomiska struktur har framgått ur det feodala samhällets ekonomiska struktur. Den senares upplösning frigjorde den förras element."

De element Marx syftar på är alltså "den omedelbare producenten, arbetaren" (629/743), samt varan och penningen.

Men här måste vi stanna upp ett slag. Det är naturligtvis så att frambringandet av lönarbetarklassen endast kunde ske genom att det redan fanns några "element" att frigöra. Det kunde ju endast ske genom att det feodala samhället *redan var ett klassamhälle,* med en klass av arbetande människor. Det är därför Marx i resten av kap. 24:1 bl. a. framhåller (630/743):

> "Utgångspunkten för den utveckling, som skapade både lönarbetaren och kapitalisten, var arbetarens träldom. Vidareutvecklingen bestod i en ändrad form för denna träldom, i det den feodala exploateringen förvandlades till kapitalistisk."

Klassamhället och merarbetet existerade alltså redan i den historiska verkligheten. De liksom bara väntade på att tas över av "kapitalet och dess motsvarande produktionssätt" (629/742—43). Vad som sker är en *förvandling av den samhälleliga formen* hos de historiska "element" som redan existerar. Men det är historiska "element" som emellertid är för-

enade i en annan "ekonomisk struktur" (KI, *ökonomische Struktur*), den feodala. (Den europeiska feodalismen och dess upplösning skildras av Huberman i kap. 1—8, och av Dillard i kap. 2—4 och 8.)

Marx ser alltså kapitalismen som ett klassamhälle i raden av andra historiska klassamhällen. Det är därför som han i kap. 7:1 skriver (186/231) (ä. ö.):

> "Det enda som skiljer de ekonomiska samhällsformationerna från varandra, t. ex. slaveriets samhälle från lönarbetets, är den form under vilken merarbetet avpressas den omedelbare producenten, arbetaren."

Och det är därför som Marx i kap. 8:2 lägger tonvikt vid det *historiskt allmänna* merarbetet, eller i kap. 12:4 påvisar arbetsdelningens *historiskt allmänna* och *historiskt specifika* aspekter. Se punkt 127 och 129 samt punkt 178—183. Se även punkt 7—8.

380

Låt oss närmare betrakta resten av kap. 24:1.

a) Vad innebär den livegnes bundenhet vid jordtorvan, och gesällers och lärlingars bundenhet vid skråväsendet (629[IV]/743)? (Se t. ex. Huberman kap. 1 och 6; Dillard s. 51—54.)

b) På sid. 629—30/743 skriver Marx att de "borgerliga historikerna" å ena sidan framhäver frigörelsen av arbetaren från "tjänsteplikt och tvång". Å andra sidan ser Marx denna frigörelse som "expropriation". Hur kan en "frigörelse" vara "expropriation"? (På svenska betyder expropriation "beslagtagande av egendom". Inom det kommunala används termen t. ex. för att beteckna den handling när kommunen av hänsyn till det allmänna tvingar en enskild ägare att sälja.)

c) Vad menar Marx med uttrycket "ändrad form för denna träldom" (KI, *Formwechsel dieser Knechtung*) (630/743)?

381

Sista stycket av kap. 24:1 är viktigt.

a) Vad menar Marx med uttrycket "de omvälvningar som bidrog till att utveckla kapitalistklassen"? Se punkt 39, 42, 43 och 101—105 om kapitalet och penningägandet. (Huberman kap. 2, 3 och 8. Dillard kap. 2 och 5.)

b) Vilka är kapitalismens historiska förutsättningar? Se punkt 68—71 och 103.

382

Därmed kan vi bättre förstå betydelsen av kap. 1—3 samt kap. 4. Kap. 1—3 handlar om varan och penningen, inte om det sätt varpå de uppkommit historiskt, eller det sätt varpå pengar ansamlades i Europa århundraderna kring år 1500. Nej, de handlar om själva *formerna som sådana*: varan, bytesvärdet, penningen. Kap. 4 handlar om kapitalet, inte om det sätt på vilket det har uppkommit i den verkliga historien, utan själva *formen som sådan.* Och i kap. 4:3 ingår *den "frie" arbetaren* som ett viktigt element. Men där skildras inte den historiska process som frambringat lönarbetet i verkligheten, utan *formen som sådan,* lönarbetets bruksvärde och dess bytesvärde och dess betydelse i kapitalets allmänna form P — V — P′. (Se punkt 44.)

383

Betydelsen av kap. 24. Sedan punkt 101—105 vet vi att den ekonomiska formen (rikedomsform, egendomsform) kapital bär på ett samhälleligt förhållande — ett produktionsförhållande — som senare visar sig vara ett klassförhållande (punkt 127, 129, 136, 137). Egenskaperna hos detta produktions- och klassförhållande preciseras under framställningens gång, och kulminerar i Sjunde avdelningen. (Se punkt 299, 301, 327 och 359.) Det är också först i och med den ekonomiska formen kapital som *varuformen* blir en ekonomisk form som omfattar hela samhällskroppen, även produktionsprocessen, genom att även arbetskraften blir till vara. (OBS! Se not 41 i kap. 4:3, sid. 147/184.)

Men här i kap. 24 skall Marx skissartat skildra hur de ekonomiska företeelserna (ekonomiska formerna) kapital och lönarbete historiskt kom att uppstå i Västeuropa, främst England. Det gäller upprättandet av kapitalförhållandet århundradena kring år 1500. Inte för inte låter historieskrivningen detta årtal i Västeuropas historia utgöra en gräns mellan "medeltiden" och "nya tiden".

När det gäller upprättandet av kapitalförhållandet så är det frågan om upprättandet av dess två moment: å ena sidan ansamling av penningmängder i stor skala, å andra sidan "frigörelse" av arbetare ur medeltida samhälleliga band och förhållanden.

Men det är inte bara fråga om kapitalförhållandets *upprättande.* Penningar fanns ansamlade och arbetssökande människor fanns i städerna under medeltiden. Nej, det gäller också kapitalförhållandets *utbredning* till att omfatta allt större delar av det ekonomiska livet. För den skull måste det medeltida hantverkets skråorganisation brytas sönder. För den skull måste livegenskapen på jordegendomarna avskaffas.

Denna utbredning sker inte utan kamp, en kamp mellan det gamla samhällets försvarare och det nya produktionssättets företrädare.

På samma sätt måste penningar ansamlas i allt större skala för att kapitalismen skall kunna utbredas och bli till den ekonomiska form "som bestämmer det moderna samhällets ekonomiska organisation" (141III/178). Marx skildrar i kap. 24 hur denna ansamling av penningar är ett framträdande drag under dessa århundranden av Västeuropas historia.

Men det räcker inte bara med kapitalförhållandets upprättande och utbredning. När det väl är upprättat måste det *upprätthållas*, om så behövs med direkt våld eller statlig tvångslagstiftning. Efterhand får det nya produktionsförhållandet en fastare karaktär och ses som mer naturligt av de människor som lever och verkar under det. Men det är likväl ett produktionsförhållande som måste upprätthållas, och klassinnehållet i kapitalförhållandet förändras inte av sättet på vilket det upprätthålles.

Kap. 24:1—6 skildrar skissartat huvuddragen i den process när det kapitalistiska produktionsförhållandet upprättas, utbredes och upprätthålles under de sekler som är kapitalismens barndom i Västeuropa. Det viktigaste för Marx är inte att i detalj skildra det historiska förloppet — det är en uppgift för den empiriska historieforskningen. Nej, det viktigaste är att framhäva den samhälleliga och klassmässiga innebörden i den process som ekonomerna kallade "den ursprungliga ackumulationen".

Det visar sig att kapitalförhållandets upprättande inte sker automatiskt, utan genom mänskliga handlingar. Men genom att vara knutna till den ekonomiska formen kapital så får dessa handlingar en specifik samhällelig innebörd. Eftersom kapitalet och kapitalförhållandet inbegriper ett klassförhållande, får handlingar som dessa klassmässig innebörd. Kärnan i dessa handlingar är skiljandet av de omedelbara producenterna (arbetarna) från produktionsmedlen, och upprätthållandet av detta åtskiljande genom beslagtagandet av den producerade produkten. *Lönen* är ett uttryck för detta skiljande, dvs. den historiskt specifika *samhälleliga formen* lön; en samhällelig form hos en historiskt allmän företeelse, anvisningar på i samhället framställda Lm för individuell konsumtion.

Sådana klassmässigt betydelsefulla handlingar skulle man kunna kalla klassrelevanta handlingar. Jag kommer här att kalla dem "klasskampshandlingar" för att framhäva det aktiva och kampmässiga i dem. För det är så att kapitalförhållandets upprättande och utbredning, men inte minst dess upprätthållande och stabilisering, tar formen av en lång historisk klasskamp (punkt 195—196, 226—227).

Naturligtvis kan man tänka sig att de som utför dessa handlingar inte alltid själva upplever dem som klassrelevanta. Men det är inte viktigt här. Här studerar Marx den ekonomiska formen kapital och de mänskliga handlingar och samhälleliga förhållanden som är knutna till den.

Kapitalförhållandets upprättande, utbredning och upprätthållande genomförs alltså av handlingar med klassmässig innebörd. Till stor del sker det genom kamp mot tidigare samhällsförhållanden och deras bärare. Men det är även en kamp mot lönarbetarklassen för att hålla den i schack på sin plats i det nya produktionsförhållandet.

Man skulle kunna säga att kap. 24:1—6 utgör en "illustration" (punkt 371) till den klassmässiga innebörden i de handlingar som upprättar, utbreder och upprätthåller kapitalförhållandet. Marx vill påvisa vilka historiska klasskampshandlingar som är knutna till kapitalet och kapitalförhållandet. Därmed kan han påvisa att kapitalismens samhälleliga förhållanden och lagar — det som Adam Smith år 1776 kallade "Orsakerna till och naturen hos nationernas välstånd" och David Ricardo år 1817 kallade "Den politiska ekonomins principer" — inte alls är historiskt allmänna som naturlagarna. I stället är de historiskt specifika. De gör sig gällande i samhället om — men endast om — historiskt specifika klasskampshandlingar upprättar och upprätthåller ett visst samhälleligt förhållande, kapitalförhållandet.

Och det som upprättas och upprätthålles av klasskampshandlingar kan också *upphävas* av klasskampshandlingar. Det är Marx enkla slutsats som vi återkommer till i kap. 24:7 och i Avslutningen.

24:2–5. Expropriationen av lantbefolkningen från gård och grund, etc

384

Inledande. Kap. 24:2—5 handlar om kapitalförhållandets upprättande, utbredning och upprätthållande under kapitalismens barndom i England. Det handlar om lönarbetarnas skiljande från produktionsmedlen, alltså den historiska process som "frigör" den omedelbare producenten från livegenskap respektive skråtvång. Men det handlar även om den ackumulation av penningar som också måste äga rum innan det kan bli tal om någon industrikapitalism i stor skala. I England inträffar sedan den s. k. industriella revolutionen under århundrandet 1750—1850. Man får inte glömma att Marx skildring är en "illustration" och att den handlar om vissa århundraden i Englands historia. I andra länder upp-

rättas kapitalförhållandet på andra sätt, beroende på de konkreta omständigheterna.

Förloppet beror för det första på vilken typ av samhällssystem som råder före kapitalismens inträngande och utbredning. I Europa existerar vid medeltidens slut den lantliga feodalismen (godssystemet) sida vid sida med städernas handel och hantverk och en självägande bondeekonomi. I de olika konkreta samhällena är blandningen av dessa skilda samhälleliga former olika. Det gör att de sociala och politiska krafterna ser olika ut i olika delar av Europa. Och detta är den andra viktiga orsaken. Förloppet beror ju också på de inblandade parternas styrka och sätt att handla.

Många gånger har man försökt överföra Marx framställning i *Kapitalet* till att gälla överallt i alla samhällen. Detta är felaktigt därför att *Kapitalet* utgör den historiematerialistiska vetenskapen om *kapitalismen, en* av den mänskliga historiens samhällsformer. Men det är också felaktigt eftersom Marx i kapitalet studerar "kapitalet i allmänhet", dvs. kapitalismens ekonomiska former och lagar *som sådana.* (Se punkt 44.) De konkreta historiska förloppen i skilda länder kan vara mycket olika. I november 1877 skriver Marx ett brev till redaktionen för en rysk tidskrift där en kritisk recension diskuterat *Första bokens* kapitel om den s. k. ursprungliga ackumulationen (*Selected correspondence. Moskva* 1955, s. 312—13. Övers. MD):

> "Kapitlet om den ursprungliga ackumulationen gör inte anspråk på mer än att antyda det sätt varpå den kapitalistiska ekonomiska ordningen växte fram ur den feodala ekonomiska ordningens sköte. Det beskriver därför den historiska process som genom att skilja producenterna från deras produktionsmedel omvandlar dem till lönarbetare (proletärer i ordets moderna betydelse), medan den omvandlar dem som äger produktionsmedlen till kapitalister. . .
> Vilken tillämpning på Ryssland . . . (har) . . . nu denna historiska skiss? Endast denna: Om Ryssland skall försöka bli en kapitalistisk nation . . . kommer hon inte att lyckas utan att först omvandla en stor del av sina bönder till proletärer; och efter det . . . kommer hon att uppleva alla kapitalismens skoningslösa lagar precis som alla andra folk i världen. Det är allt. Men det är för litet för min kritiker.
> Han känner att han absolut måste förvandla min historiska skiss om kapitalismens uppkomst i Västeuropa till en historiefilosofisk teori och den allmänna väg som varje folk ödesbestämt måste vandra, oavsett vilka historiska omständigheter som det befinner sig i . . . Jag får be om ursäkt å hans vägnar. (Han både ärar mig för mycket och skämmer ut mig för mycket.) . . ."

Marx gör alltså i kap. 24:2—5 en historisk skiss över kapitalförhållandets

upprättande, utbredning och upprätthållande i Västeuropa, med England som det historiska exemplet eftersom arbetarklassens skiljande från produktionsmedlen där inträffade tidigast. I andra europeiska länder tog utvecklingen andra förlopp.

Utanför Europa är det kolonialism och imperialism som bryter sönder de traditionella samhälleliga banden. Det konkreta förloppet i denna process beror dels på hur äldre samfunden är uppbyggda, dels på om och hur befolkningen kan organisera motstånd mot inkräktarna. Det kan t. ex. vara fråga om Södra afrikas stamsamfund eller Indiens asiatiska bykommuner. Det som måste ske i samtliga fall är att de arbetande *blir beroende av penningen och av att sälja sin arbetskraft*, och inte längre kan försörjas av den traditionella ekonomiska ordningen. Ett sätt att genomföra detta är naturligtvis att slå sönder den traditionella ekonomins infrastruktur och ekonomi. Ett annat sätt är att kolonialmakten lägger en penningskatt på hyddor eller boskap, varvid befolkningen tvingas till lönarbete i det vita herrefolkets gruvor eller plantager.

385

I kap. 24:2 skildrar Marx ett avsnitt i Englands historia som efteråt blivit mycket omdiskuterat. Det handlar om arbetarnas skiljande från produktionsmedlen. Som vanligt rör sig diskussionen främst om kvantitativa ting. Man har t. ex. koncentrerat sig på frågan om de arbetande inte fick det *bättre* i de nya industrierna än i den gamla feodala ordningen. Man har uppfattat Marx framställning som en kritik mot att arbetarna fick det sämre! Gentemot detta kan man bara citera Marx kommentar till Malthus-diskussionen (punkt 327): "I diskussionerna om denna sak har man mestadel förbisett huvudsaken, nämligen den kapitalistiska produktionens egenart (KI, *differentia specifica*)" (546/647). Det är ju kapitalförhållandets karaktär som Marx försöker "illustrera" (punkt 383). (För en mer utförlig historisk skildring av denna epokgörande process i mänsklighetens historia, se Huberman kap. 5, 10 och 14 samt Dillards innehållsrika kap. 8.)

386

Borgarklassen och staten. Kap. 24:3 handlar om hur de härskande klasserna i England med hjälp av statsmakten och rättsskipningsväsendet, *upprätthåller* den genomsförda skilsmässan mellan den omedelbare producenten och hans produktionsmedel. Sidan 649/765 är viktig.

a) Vad menar Marx med uttrycket att "arbetsmedlen uppträder som kapital"? Vad kan de annars uppträda som?

Anm. KI skriver *Arbeitsbedingungen,* sv. eg. "arbetsbetingelser". Marx avser produktionsmedlen. Alltså inte enbart arbetsmedlen som BI har översatt det. Se punkt 81.

Vidare missar BI en kanske viktig poängtering som Marx gör med sitt ordval. KI skriver (ä. ö.): "Det är inte nog med att arbetsbetingelserna vid den ena polen uppträder som kapital, och vid den andra polen uppträder som människor, som inte har något annat att sälja än sin arbetskraft." I BI:s översättning s. 649[I] har uttrycket "pol" försvunnit. Därmed försvåras association till sid 629/742, där KI talar om "polarisation" som BI översätter med "motsättning".

b) Vad menar Marx med "De ekonomiska förhållandenas tysta tvång beseglar kapitalets herravälde över arbetaren"? Vad menar han med "... det beroende av kapitalet, som kommer ur själva produktionsförhållandena"? (Se punkt 359.)

c) Vad menar Marx med att borgarklassen behöver statsmakten "för att hålla arbetaren själv i normalt beroende av kapitalet"? Varför anser han att detta är "en av de viktigaste momenten i den s. k. ursprungliga ackumulationen" (ä. ö.)? OBS! Se kap. 8:5 och punkt 134.

387
Vilket är innehållet i den lagstiftning som kap. 24:3 handlar om? När avskaffas den? Jämför med Sverige. Slå upp ordet "lösdriveri" i någon uppslagsbok.

388
Kap. 24:3. Vad är en kapitalistisk arrendator? Vad är det för skillnad mellan honom och en självägande bonde, t. ex. ett familjejordbruk?

389
Kap. 25:5. På sid. 658/776 skriver Marx om manufakturperioden som en viktig *övergångsfas* i den historiska processen när kapitalismens element frigörs. Det gäller då inte bara kvalitativt, utan främst manufakturens kvantitativa utbredning i nationell skala. Jfr punkt 195 och 196 om manufakturens begränsningar och storindustrin. Varför är det först storindustrin som fullbordar skilsmässan mellan jordbruket och den lantliga hemslöjden (658/776)? Jfr kap.13:8.

24:6. Industrikapitalismens uppkomst

390
Industrikapitalismen kunde inte utvecklas gradvis i snigeltakt skriver

Marx på sid. 659/777—78. Världsmarknaden ställde kring år 1500 krav på både omsättning av varor och på en viss minimisumma kapital. Detta problem kunde dock lösas (ä. ö.):

> "... medeltiden hade lämnat efter sig två olika former av kapital, som mognar inom de mest olikartade ekonomiska samhällsformationer, och som före det kapitalistiska produktionssättet gällde som de enda kapitalformerna: ockerkapitalet och köpmanskapitalet."

Ockerkapitalet och handelskapitalet har vi mött tidigare. Se kap. 4:3, sid. 141—42/178—79, punkt 53. Se även kap. 14, sid. 445/533. Det viktiga med dem är att de "historiskt uppträder före kapitalets moderna grundform" (142/179). I *Tredje bokens* kap. 20 utvecklar Marx detta närmare under rubriken "Ur köpmanskapitalets historia".

Och Marx låter den socialistiske ekonomen Thomas Hodgskin ställa den retoriska frågan om hur kapitalisklassens makt över den samhälleliga rikedomen har uppkommit historiskt (659—60/778): "... men genom vilken lag eller lagstiftning genomfördes denna förändring"?

391

På sid. 660/778—79 antyder Marx de två områden inom vilka man kan söka ursprunget till handels- och ockerkapitalets anhopning. Han antyder dessutom deras möjlighet att övergå till att användas som industrikapital. Uppmärksamma dessutom de "idylliska tilldragelserna"! (Se Huberman kap. 8, 11 och 14 samt Dillard kap. 5 och 6.)

392

På sid. 660[IV]/779 räknar Marx upp några punkter som han kallar "den kapitalistiska ackumulationens olika element". Vilka är de? Vad säger Marx om statsmakten och våldet?

a) På sid. 661—63/779—82 behandlar Marx "det kristliga kolonialsystemet". Inför denna period i Europas historia förstummas vanligen orden och förlorar sin makt att beskriva verkligheten. Men Marx lyckas ändå bryta ordens vanmakt och skildra den tidiga kolonialismen i några få ord. Vilken är enligt Marx kolonialismens betydelse för industrikapitalismens utveckling?

b) På sid. 663—65/782—84 behandlar Marx det offentliga kreditsystemet eller statsskulden, nationalbankerna och sedelväsendet. (Se Huberman kap. 8 och 11 samt Dillard kap. 10.) På vad sätt påskyndar dessa element industrikapitalismens utveckling?

c) På sid. 665/784—85 tar Marx så upp de två sista elementen. Vilken är statsskatternas betydelse? Vilken är tullarnas betydelse?

393

På sid. 665—68/785—87 skildras "ett stort herodianskt barnarov". Vad avser Marx med associationen till kung Herodes? Vilken betydelse hade sådana företeelser för industrikapitalismens utveckling? (Se Huberman kap. 10.) Vidare skriver Marx att den allmänna opinionen i Europa förlorade "den sista resten av skamkänsla och anständighet". Vad avser han?

394

Tantae molis erat! Så mycket besvär behövdes! utropar Marx (668/787—88) (ä. ö.):

> "Se vad det har kostat att förlösa den kapitalistiska produktionens 'eviga naturlagar', att fullborda skilsmässan mellan arbetaren och arbetsbetingelserna. . ."

Och här är Marx djupt ironiskt. Om det vore så att det rörde sig om "eviga naturlagar" så skulle de naturligtvis inte ha behövt förlösas! De skulle ändå ha gjort sig gällande i samhällskroppen. Marx ståndpunkt är ju att kapitalismens lagar träder i kraft först när *vissa historiska betingelser* är upprättade. (Se t. ex. Huberman kap. 17.)

Och läser vi slutorden i kap. 24:6 och ser dem som en sammanfattning av innehållet i kap. 24, *så inser vi att dessa historiska betingelser inte automatiskt uppstår ur historien. Det krävs en lång historisk klasskamp innan lönarbetarklassen är förlöst ur det gamla samhällets sköte.* Först genom klasskampens historiska resultat kan "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" (5/15—16) börja att verka. Först då blir penningen till kapital. Först då blir kapitalet till produktionsmedel och arbete. Först då börjar produktionsprocessen att omformas till ett specifikt kapitalistiskt produktionssätt. Och först då börjar lagen om relativt ökande Pm/c relativt minskande A/v att verka. (Se punkt 368:6 och 383.)

Jag skall närmare gå in på "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" nedan i min Avslutning som sammanfattar resultaten av detta nappatag med *Kapitalets* första bok. Men dessförinnan skall vi tills vidare hoppa över kap. 24:7 och gå direkt till kap. 25.

BIHANG TILL KAP. 24:1—6

(Se nedan efter kap. 24:7.)

Den moderna kolonisationsteorin

395

Genom hela *Kapitalets* första bok löper som en röd tråd framställningen av lönarbetarklassen som grundvillkoret för kapitalismens existens. Utan arbetarklass — inget industrikapital. Förståelsen av kapitalförhållandet innebär alltså förståelsen av lönarbetarklassens ställning och betydelse i kapitalets produktionsprocess. Därmed klargörs också lönarbetarklassens historiska existensvillkor och historiska uppgift. Hela detta tänkesätt är en enda stor kritik mot liberalismens föreställningar. När "den vulgäre frihandlaren" (152/191—92) betraktar det moderna samhället ser han inget "absolut beroendeförhållande" mellan människorna, och absolut inget klassförhållande. I stället ser liberalismen endast "ett fritt kontraktsförhållande mellan två jämbördiga oberoende varuägare, ägarna av varan kapital och varan arbete" (676/796—97). Detta har vi uppmärksammat många gånger. Se punkt 42, 105, 130, 132, 141, 252, 258, 299, 301, 308 och 311.

I kap. 25 skapar Marx en testsituation där hans eget teoretiska system och liberalismen kan ställas mot varandra. I USA rör det sig om "obrukad mark, som koloniseras av fria invandrare" (not 253 sid. 672/792). Här skall nu äntligen alla ekonomiska lagar fritt kunna röra sig utan statliga ingrepp. Frihandelns tusenårsrike på obruten jungfrulig jord. Nu skall harmonin, friheten och jämlikheten upprättas. Men vad händer? Kapitalismen kommer inte igång! Tydligen är det något som saknas. *Det som saknas är lönarbetarklassen. Så länge det finns ledig jord behöver ju inte nybyggarna ta arbete hos andra.* De är ju förenade med sina produktionsmedel och äger följaktligen medlen till att skapa sig sina livsmedel (punkt 379). Först när den fria tillgången på jord börjar att ta slut blir invandrarna tvungna att söka arbete. Först då kan alltså industrikapitalismen uppstå i större skala. (Se Dillard s. 185—92, 274—79 som antyder detta förlopp.) (Jfr. Marx exempel i punkt 299.)

Detta är problem för E. G. Wakefield, engelsk kolonialpolitiker och ekonom. Han skapar teorin om "systematisk kolonisation". Nu kan det inte längre vara fråga om att låta lagen om tillgång och efterfrågan på arbetskraft bestämma lönernas storlek. Vad som är en helig lag i civiliserade länder måste naturligtvis förkastas i ociviliserade! (Se punkt 348.)

Marx har hejdlöst och hjärtlöst roligt åt Wakefields olika förslag och

krumbukter (Marx borde nästan skämmas!). Ty vad Wakefield har upptäckt är inte "något nytt om kolonierna", utan i stället har han "i kolonierna ... upptäckt sanningen om moderlandets kapitalistiska förhållanden"! Wakefield har upptäckt "... att kapitalet inte är ett ting, utan ett genom ting förmedlat förhållande mellan människor" (673/793).

Och med detta kapitel avslutar Marx *Första boken* och anser sig inte ha fler argument att komma med. Vi däremot har en hel del kvar att göra innan vi kan lägga boken åt sidan.

BIHANG TILL TJUGOFEMTE KAPITLET

(Se nedan efter kap. 24:7.)

Den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens

396

Kap. 24:7 är ett mycket omdiskuterat och svårtolkat avsnitt. Det handlar om det kapitalistiska systemets sammanbrott och upprättandet av en högre samhällsform. Det handlar därmed om den materialistiska historieuppfattningens grundläggande begrepp. Marx skriver: "... den kapitalistiska produktionen frambringar med en naturlags nödvändighet sin egen negation" (671/791) (KI har en annan ordalydelse). Vad väsnas då de socialdemokratiska och kommunistiska partierna om? Är det inte bara att sitta med armarna i kors och vänta på att det skall ske?

Tema: Rikedomsform och egendomsform

397

När det gäller att förstå innebörden av kap. 24:7 vill jag framhäva betydelsen av vissa nyckelord. Enligt den materialistiska historieuppfattningen som vi känner den från *Förordet (1859)* borde nyckelorden vara "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden". Så är nu inte fallet. I stället är det orden "egendom" och "expropriation" som är betydelsebärande nyckelord. "Expropriation" betyder beslagtagande av egendom. Ordet åsyftar alltså en handling som strider mot varans egendomslagar (civilrätten) (punkt 105), dvs. brottsligt våld eller politisk makt.

I BI översätts i kap. 24:7 orden "egendom" (KI, *Eigentum*) och "privategendom" (KI, *Privateigentum*) med "äganderätt" eller "privat äganderätt". Det är översättningar som suddar ut den viktiga kopplingen som Marx har mellan ekonomisk form, rikedomsform och egendomsform. Marx talar inte om äganderätt. Han talar om ekonomiska företeelser i viss samhällelig form (varuform, kapitalform), och han talar om dem som rikedomsformer eller egendomsformer. Första gången vi träffade på ordet "rikedom" var i *Första bokens* första mening (31/49):

> "I de samhällen där det kapitalistiska produktionssättet härskar, uppträder rikedomen som en 'oerhörd varuanhopning', den enskilda varan som dess elementarform."

I kap. 2 låter sedan Marx denna form av rikedom förses med ägare och bli till *egendom*, något som personer äger och förfogar över. Från början studerade han formerna som sådana, men i kap. 2 skriver han (74/99):

> "Varorna kan inte själva gå till marknaden eller själva ombesörja varuutbytet. Vi måste alltså se oss om efter deras handhavare. . ."

Samma framställningssätt gäller för den ekonomiska formen kapital. I kap. 4:1—2 talar Marx om kapitalet opersonligt, som en rikedomsform som han analyserar som sådan. Efterhand för han in penningägaren eller kapitalisten (punkt 51), och i slutet av kap. 5:1 talar han om rikedomsformen kapital som *egendom* (punkt 87). När Marx sedan talar om *kapitalförhållandet* så är det alltså en rikedomsform (P—V—P′) som inbegriper ett egendomsförhållande och ett produktionsförhållande. Se punkt 383.

398

I kap. 24:7 talar Marx om tre olika egendomsformer. Den första egendomsformen är enkel varuproduktion eller *privategendom* i ordets egentliga betydelse (669^{I-III}/789). Privategendom är ju egendom som "vilar på eget arbete". Det produktionssätt (KI, *Produktionsweise*) som motsvarar privategendomen är småföretagsamheten eller smådriften (KI, *Kleinbetrieb*). Detta är ett produktionssätt som under långa tider har existerat sida vid sida med andra produktionssätt och egendomsformer: ". . . men det . . . når sin . . . adekvata klassiska form, först när arbetaren är fri privatägare (KI, *Privateigentümer*) till de arbetsbetingelser (dvs. Pm) han själv använder . . ." (669/789) (ä. ö.). När Marx här talar om arbetare så är det arbetare i allmänhet, dvs. omedelbar producent. Det är alltså inte den historiskt specifika lönarbetaren! Och den enkla varans produktion där den arbetande själv äger sina produktionsmedel har vi mött tidigare. Se punkt 71, 105 och 270 b.

399

Den andra egendomsformen är den *kapitalistiska privategendomen* (669^{IV}—70^{II}/789—90). Det är ju i strikt mening inte någon privategendom. Om kapitalisten är ensam ägare till företaget så är det hans privata egendom, men *arbetet utförs gemensamt* av en totalarbetare, och resultatet av totalarbetarens arbete, produkterna, måste tas i beslag av kapitalisten. Allt vanligare under kapitalismens utveckling är emellertid aktiebolagsformen (om den skriver Marx i *Tredje bokens* läsvärda kap.

27), och ett aktiebolag innebär ju heller inte någon privat egendom i strikt mening. Tvärtom så innebär ju den ett kollektiv av kapitalister. Därför kommer jag så konsekvent som möjligt att använda ordet "kapitalistisk privategendom".

I kap. 22:1 visade Marx hur den enkla varuproduktionens (den egentliga privategendomens) egendomsförhållanden och egendomslagar *slår om till kapitalistiska*. Denna process återvänder Marx till här och han sammanfattar den i korta drag. Varuproduktionens egendomslagar behöver inte ändras för att det skall bli kapitalism. Däremot måste ett bestämt samhälleligt förhållande upprättas parallellt: de arbetandes egendomslöshet från produktionsmedel och därmed livsmedel. Först därmed blir arbetskraften en vara (punkt 379).

Historiskt sett är det ju ingen enkel process. Det är fråga om en lång period av klasskamp, en "expropriation av de breda folkmassorna från gård och grund, från existensmedel (Lm) och arbetsmedel" (670/789—90). Se punkt 383 och 384. Denna historiska klasskamp som illustrerades i kap. 24:2—5 utgör "kapitalets förhistoria" fortsätter Marx. Därmed använder han ett uttryck som vi mötte i kap. 24:1 (629/742—43) (punkt 379). Till grund för den kapitalistiska privategendomen (kapitalet och dess motsvarande produktionssätt) ligger alltså ett samhälleligt förhållande, vars upprättande, utbredning, och upprätthållande grundas på klasskampshandlingar (i den mening jag angav i punkt 383 och 384). Det kapitalistiska systemet vilar på ett historiskt upprättat och upprätthållet samhällsförhållande. Det kapitalistiska produktionssättet, alla de historiskt specifika ekonomiska former och lagar som vi möter i "de samhällen där det kapitalistiska produktionssättet härskar" (31/49), står och faller med existensen av detta samhälleliga förhållande.

400

Den tredje egendomsformen innebär den kapitalistiska privategendomens upphävande. De kapitalistiska privatägarna fråntas sin makt och egendom över produktionsmedlen. Den kapitalistiska privategendomen förvandlas till samhällelig, dvs. gemensam eller kollektiv egendom. Denna gemensamma egendom förvaltas och används av (68/92—93):

> ". . . ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel (Pm) och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft (A) . . . Förbundets totalprodukt är en samhällelig produkt. En del av denna produkt användes på nytt som produktionsmedel och förblir sam-

hällelig, medan en annan del förbrukas som livsmedel (Lm) av förbundets medlemmar. Den måste därför fördelas mellan dem. Arten av denna fördelning kommer att växla med den samhälleliga produktionsorganismens speciella art och producenternas motsvarande historiska utvecklingsnivå."

Vad det är fråga om är att de *lönarbetare* som den kapitalistiska privategendomen uteslutit från *makten* över produktionsmedlen och deras användning tar över den (punkt 327 och 347, sista stycket). Kapitalisterna exproprieras. De tidigare expropriatörerna blir exproprierade.

Den kapitalistiska privategendomen grundas på politisk makt och klasskamp. På samma sätt måste dess upphävande genomföras med politisk makt och klasskamp. Upphävandet innebär att man upphäver den avgörande historiska förutsättningen, lönarbetarklassens skiljande från produktionsmedlen. *Makten och förfoganderätten måste erövras och övertagas.* Hur detta skall genomföras är föremålet för diskussionen om strategi och taktik som den vetenskapliga socialismens organisationer ständigt måste föra. (Se Engels slutord på sid. 23/40!)

401

Och Marx fortsätter i kap. 24:7 (671/791) (ä. ö.):

"Denna (exproriationen) återställer inte (den egentliga) privategendomen, men däremot den individuella egendomen på grundval av den kapitalistiska erans landvinningar: samverkan och gemensamt ägande av jorden och av de produktionsmedel som arbetet själv producerat."

Den egentliga privategendomen skall inte återupprättas. Det är Proudhons idéer, inte Marx (punkt 311 f). Däremot skall den *individuella* egendomen tydligen upprättas. Vad menar Marx med det? Under kapitalismen är lönarbetarna fråntagna makt och egendom över produktionsmedlen. Resultatet av deras arbete — produkterna — beslagtas och används av kapitalistklassen som kapital. Under kommunismen får i stället varje individ *sin del* av makten och egendomen över produktionsmedlen, och därmed över produktionens utformning och inriktning. Men denna del är naturligtvis bara en liten del. Kommunismen upprättas ju på de resultat som den kapitalistiska eran uppnått: storindustrins maskineri och *gemensamt* bedrivna arbetsprocess. Det måste därför bli fråga om *gemensamt* utfört arbete och *gemensamt* ägande och *gemensamt* styre över produktionen och samhället. (Se punkt 164 och 165 för uttrycken "samverkande", "samhälleligt" och "gemensamt arbete". Se punkt 203, 228, 240 och 242. Se dessutom Inledningen, sid. 18—19.) Men att den individuella andelen av makten blir *liten* är ju inget märk-

värdigare än att varje röstande har en liten del av inflytandet i en demokratisk beslutsprocess.

Den demokratiska planekonomin och lönarbetarnas förenande med produktionsmedlen är de samhälleliga produktions- och egendomsförhållanden som ersätter de kapitalistiska produktions- och egendomsförhållandena. Det samhälleliga bandet i samhället utgörs inte längre av det kapitalistiska varuutbytet, utan av den samhälleliga *planen*. Utvecklingen i olika branscher styrs inte längre av profitjakten, i stället styrs den av de samhälleliga *behov* av bruksvärden som den demokratiska planen fastställer. Och i de olika företagen råder de tidigare lönarbetarnas gemensamma styre. Se punkt 102 och 184—189.

På grundval av denna nya egendomsform utvecklas också ett "motsvarande produktionssätt" skulle vi kunna tillåga i Marx anda. Arbetsprocessens naturalform förändras. Den kapitalistiska fabriken och dess maskineri reproducerar ju i sin naturalform kapitalförhållandet. Den reproducerar också kapitalismens specialisering och arbetsdelning — åtskillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete. Se punkt 184—194 och 224—228. Under kollektivt ägande och demokratiska styrelseformer måste naturalformen hos fabriksbyggnader och fabrikshallar förändras. Först då blir den historiska möjligheten av "den fullt utvecklade totalindividen" verklighet (punkt 237).

Tema: Historiens lagbundenhet

402

Inom den marxistiska traditionen har man ofta tolkat kap. 24:7 som om Marx skulle tala om utvecklingen från feodalism över kapitalism till socialism. Kapitalismen skulle vara feodalismens negation och socialismen skulle vara kapitalismens negation. Men den *lagbundenhet* som kap. 24:7 handlar om rör de tre egendomsformerna. Den enkla varans privategendom slår om till kapitalistisk privategendom som slår om till kommunistisk, gemensam eller kollektiv, egendom. Marx skriver entydigt (671/791) (ä. ö.):

> "Det ur det kapitalistiska produktionssättet framspringande tillägnelsesättet, därmed den kapitalistiska privategendomen, är den första negationen till den individuella privategendomen som grundas på eget arbete. Men den kapitalistiska privategendomen frambringar med en naturprocess' nödvändighet sin egen negation. Det är negationens negation. Denna återställer inte privategendomen men väl den individuella egendomen på grundval av den kapitalistiska produktionens landvinningar. . ."

Marx använder här medvetet Hegels terminologi "negationens negation". Han avser alltså den lagbundenhet varmed den enkla varan utvecklas till kapital, och kapital till gemensam planekonomi. När Marx terminologiskt associerar till Hegel och en lagbunden dialektik i kap. 4—25 så är det *detta förlopp* han tänker på! Se t. ex. kap. 22:1 (512[IV]—513/609—10) (ä. ö.) (kursiv. MD):

> "*Försåvitt* varje enskild transaktion ständigt motsvarar varuutbytets lag, *så länge* kapitalisten ständigt köper arbetskraft och arbetaren ständigt säljer den . . . *så* slår lagen om tillägnelse grundad på varuproduktion och varucirkulation — lagen om privategendom — om i sin direkta motsats genom sin egen inre oundvikliga dialektik . . . Ursprungligen uppträdde egendomsrätten grundad på eget arbete . . . Nu uppträder egendomen från kapitalistens sida som rätten att tillägna sig främmande obetalt arbete eller dess produkt, från arbetarens sida som omöjligheten att tillägna sig sin egen produkt. Åtskillnad mellan egendom och arbete blir den nödvändiga konsekvensen av en lag som skenbart utgick från deras identitet."

Men den lagbundenhet som Marx åsyftar är knuten till vissa klasskampshandlingar. Den inbegriper och förutsätter den stora historiskt avgörande "expropriationen" som jag talade om i punkt 383 och 384. I citaten ovan läste vi "Försåvitt" och "så länge" *arbetskraften köps och säljs som vara.* De egendomsformer Marx talar om inbegriper och förutsätter alltså samhälleliga förhållanden och klasskampshandlingar. Den enkla varans privategendom slår över i kapitalistisk privategendom och kapitalistiskt produktionssätt *om och bara om* den historiska klasskampshandling utförs som upprättar, utbreder och upprätthåller det moderna lönarbetet. Kapitalismens privategendom slår över i socialistisk gemensam egendom *om och bara om* den historiska klasskampshandling utförs sam avskaffar det kapitalistiska egendoms- och produktionsförhållandet och skiljandet av arbetarna från produktionsmedlen. Det som verkar vara en "lagbunden" utveckling där människornas handlingar inte spelar någon roll *visar sig innefatta enheten av egendom och klasskampshandlingar, av ting och samhälleliga förhållanden.* Och därmed har vi återvänt till punkt 1 och Friedrich Engels ord.

403

Det Marx talar om i kap. 24:7 är alltså denna saklogik, denna dialektiska utveckling från varan över kapitalet till den gemensamma egendomen. Det är denna *lagbundenhet* han syftar på när han talar om negationens negation. De förkapitalistiska samhällsformerna är för Marx bara *omgivning* till den enkla varan och dess produktion och handelsut-

byte. Den enkla varuproduktionen utvecklas i denna omgivning. Den når kanske en viss kritisk nivå. Penningar har börjat anhopas, hantverksarbetets produktivkraft har utvecklats, och då händer följande (669/789) (ä. ö.):

> "Från detta ögonblick börjar krafter och målsättningar göra sig gällande i samhällsskötet, vilka känner sig fjättrade av det. Det måste tillintetgöras."

Den förkapitalistiska *omgivningen* till varuproduktionen och handeln blir till fjättrar för penningens förmerande. Denna omgivning kan vara "slaveri, livegenskap och andra beroendeförhållanden" (669/789). Men dessa förkapitalistiska samhällsförhållanden måste brytas sönder. Förutom att de oftast är till hinder för handelsutbytet, *så håller de ju arbetskraften bunden.* Detta problem antyddes redan i punkt 43.

Ur feodalismens livegenskap utvecklas inte kapitalismen logiskt och lagbundet. Det finns ingen logisk härledning i teorin från den ekonomiska formen feodalitet till den ekonomiska formen kapital. Däremot utvecklas kapitalismen lagbundet ur den handel och varuproduktion som pågick i *medeltidens Europa.* Penningmängder ansamlas och blir till handels- och ockerkapital. Ansatser att lägga under sig olika hantverksprocesser förekommer också. *Men feodalismen är en boja för den spirande kapitalismen.* Så länge den råder i samhället och så länge befolkningens stora massa lever under feodala förhållanden, kan inte kapitalismen bli det förhärskande produktionssättet i samhället. Det arbetande folket står ju inte till kapitalets förfogande.

Det som bryter ned feodalismen och andra hämmande samhälleliga medeltida förhållanden är *klasskampen*; å ena sidan bondeupproren i den europeiska feodalismens komplicerade upplösningsprocess, å andra sidan herrarnas åstundan att förvandla sig till kapitalister. (Denna process innehåller naturligtvis många fler moment, se t. ex. Huberman kap. 2—6 och Dillard kap. 2—5.) Men klasskampen faller inte ned från himlen eller inträder i historien ovillkorligt. Klasskampen utvecklas och kommer att gälla vissa företeelser i samhället beroende på en rad faktorer: produktivkrafternas utveckling (punkt 249 och 339), marknadernas, handelns och stadsväsendets utveckling, godssystemets upplösning, den katolska kyrkans dalande makt, den protestantiska etiken m. m.

404

Men varans och penningens "inre oundvikliga dialektik" (512—13/609—10) gör inte halt vid kapitalismen. Ja, det kanske den gör, men vad som tar vid är *kapitalismens* "inre oundvikliga dialektik", *kapitalis-*

mens lagar. (Se punkt 336.) Läs sid. 670—71/790—91 noga. Där försöker Marx sammanfatta grunddragen i denna lagbundenhet. Han skriver (ä. ö.):

"Denna expropriation fullbordas genom den kapitalistiska produktionens inre lagar, genom kapitalets centralisation. Varje segrande kapitalist slår ihjäl flera andra. Hand i hand med denna centralisation av kapitalet . . . utvecklas arbetsprocessens form av samverkan i ständigt växande skala . . . arbetsmedlen förvandlas till arbetsmedel som endast kan användas gemensamt . . ."

Det Marx säger är följande:

1) Genom kapitalismens lagbundenhet ökar centralisation och kapitalisternas antal blir allt mindre (punkt 337). (Se även *Tredje boken,* kap. 27 samt *Anti-Dühring,* Tredje avsnittets Andra kapitel "Teoretiskt".)

2) Produktionsmedlen koncentreras till större enheter. Graden av samverkan, dvs. gemensamt arbete ökar. Produktionsmedlen kan endast sättas i rörelse av en gemensam totalarbetare (punkt 228).

3) Med storindustrins framväxt samlas lönarbetarklassen i allt större fabriker. Lönarbetarnas underordnande under kapitalet fullbordas från formellt till reellt (punkt 162, 225 och 226).

4) Lönarbetarklassens förbittring ökar samtidigt som den skolas, sammansvetsas och organiseras i kampen mot kapitalismens lagar. Se punkt 347, 359, 360, 373 och 374.

Och Marx fortsätter (ä. ö.):

"Kapitalmonopolet blir till en boja för det produktionssätt, som har blomstrat upp med och under detsamma. Produktionsmedlens centralisation och arbetets församhälleligande når en punkt där de blir oförenliga med sitt kapitalistiska hölje. Detta spränges. Den kapitalistiska äganderättens timme slår. Expropriatörerna blir själva exproprierade."

Detta är den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens, dess inre lagbundenhet när den dras ut till sina historiska konsekvenser. Kapitalismens lagbundenhet frambringar de *materiella och subjektiva betingelser* som möjliggör och nödvändiggör upphävandet av den kapitalistiska egendomsformen.

Tema: Kapitalismens lagbundna frambringande av betingelserna för sitt eget upphävande

405

En av de avgörande passagerna i kap. 24:7 utgörs av följande meningar (670—71/791) (ä. ö.):

"Kapitalmonopolet blir till en boja (KI, *Fessel*) för det produktionssätt (KI, *Produktionsweise*) som har blomstrat upp med och under detsamma. Produktionsmedlens centralisation och arbetets församhälleligande (KI, *die Vergesellschaftung der Arbeit*) når en punkt där de blir oförenliga (KI, *unverträglich*) med sitt kapitalistiska hölje (KI, *kapitalistischen Hülle*). Detta spränges. Den kapitalistiska privategendomens timme slår."

Vad menar Marx med detta? Vardagligt brukar man inom den marxistiska traditionen tala om att produktivkrafternas samhälleliga karaktär (samverkan, gemensamt arbete) kommit i motsättning till den kapitalistiska privategendomen. Men på vilket sätt? Vad är det som egentligen utgör denna "motsättning"?

Engels ställer problemet rakt på sak i *Anti-Dühring*: "Vari består nu denna konflikt"? (Arbetarkultur s. 369/MEW 20 s. 250). Femtio år senare känner sig Henryk Grossmann föranlåten att ställa samma fråga, dock utan att hänvisa till Engels: "I vad består motsättningen mellan produktivkrafterna och deras kapitalistiska hölje, som Marx talar om här?" (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems (1929),* s. 5—6, tanken vidareförs på sid. 14—18.)

Engels och Grossman ställer samma fråga och hänvisar till samma svar: Marx kristeori. Arbetsproduktiviteten utvecklas under kapitalets herravälde (punkt 157). Konkurrenskampen förs genom varornas förbilligande på grundval av förnyad teknologi. Men ökad arbetsproduktivitet innebär större varumängder. *För att inte profitkvoten skall falla* krävs allt större marknader, krävs allt större utsugning av de arbetande, krävs de nominella lönernas sänkande, krävs ständiga värderevolutioner som förbilligar det konstanta kapitalet, krävs utrikeshandel med länder som kan producera Lm billigt så att arbetarnas levnadsstandard kan bibehållas till lägre lönekostnader och med länder som framställer råvaror och halvfabrikat billigt. Problemet är att de frambragta profitmängderna *inte räcker till* att utvidga de branscher som skall suga upp och konsumera de allt större produktmängderna. "Överproduktion" och "överkapacitet" blir ett ständigt hot för den kapitalistiska ekonomin. Produktionen måste inskränkas. "Sysselsättningen" hotas. Engels skriver i *Anti-Dühring* (s. 379—81/MEW 20 s. 257—58):

"Marknadens utvidgning kan inte hålla jämna steg med produktionens utvidgning. En kollision blir oundviklig och då ingen lösning i längden är möjlig inom ramen för det kapitalistiska produktionssättet, så måste den med nödvändighet periodiskt återkomma ... Och dessa krisers karaktär är så starkt utpräglad, att Fourier träffade huvudet

på spiken när han betecknade den första av dem som en *crise pletorique,* en kris på grund av överflöd.

I kriserna kommer motsättningen mellan samhällelig produktion och kapitalistisk tillägnelse till ett våldsamt utbrott ... På så sätt reagerar de mäktigt växande produktivkrafterna själva mot sin egenskap av kapital och ..."

Motsättningen mellan "arbetets samhälleliga karaktär" och dess "kapitalistiska hölje" (670—71/791) är alltså en motsättning mellan *den allt högre utvecklade arbetsproduktiviteten och produktionsmedlens egenskap av att vara kapital.* Det är en motsättning mellan arbetsprocess och värdeförökningsprocess, mellan Pm och A i sin naturalform och deras egenskap som värdeformer, som c och v. Och i och med kriserna framträder också lönarbetarklassens osäkra existens allt mer uppenbar (punkt 358 och 374, kap. 13:7 och 23:5 d).

Dessa sidor i *Anti-Dühring (1878)* tål att läsas flera gånger. Men den närmare behandlingen av kristeorin kommer Marx inte in på förrän i *Tredje bokens* Tredje avdelning, kap. 13—15. Och den kan i sin tur inte förstås utan *Andra bokens* preciseringar av kapitalets upprepade kretslopp, Andra avdelningen, kap. 7—17, rörande ett enskilt kapitals kretslopp och Tredje avdelningen, kap. 18—21 rörande *det samhälleliga totalkapitalets* kretslopp. Ty, som Engels antyder, är det såsom *samhälleligt totalkapital* som kapitalet drabbas av kris, eftersom produkter från en bransch måste köpas och användas i en annan.

Många har velat se Första bokens kap. 24:7 som "Hegelianskt Hokus-Pokus" (Eduard Bernstein, Karl Popper). Marx skriver ju om motsättningar. Men det är inget Hokus-Pokus. Det är hos Marx fråga om termer med en preciserad begreppslig innebörd inom ett visst teoretiskt sammanhang: Marx teori om kapitalismen, dess ekonomiska former, rörelselagar och krisbenägenhet. Och en sådan teori kan bara behandlas som varje annat allvarligt syftande vetenskapligt försök att analysera "det borgerliga samhällets anatomi" (TKr 8—9/ZKr 8, eller ES 223/ ThM 2 s. 162), dvs. försök att blottlägga "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" (5/15—16).

406

Men i vilken mening kan man säga att det är en *lagbundenhet* — Marx talar ju om "en naturlags nödvändighet" (671/791)? Hur kan han säga att kapitalismen framföder kommunismen — det kollektiva ägandet av produktionsmedlen — som om det vore en lagbunden process?

Vad är det egentligen som Marx har visat? Han har visat att kapita-

lismen bär på vissa *lagar*. Den grundläggande är lagen om ökning av arbetets produktivkraft. Det är ur den man sedan kan härleda lagen om relativt minskande A/v (*Första boken*) och lagen om profitkvotens fall (*Tredje boken*). Kapitalismen utvecklar en motsättning mellan den ökande arbetsproduktiviteten och produktionsmedlens egenskap av kapital. Krisen är det påtagliga uttrycket för denna motsättning.

Under den periodiskt återkommande krisen kan de utvecklade produktivkrafterna inte användas, eller bara användas till en del. Det finns sysslolösa produktionsmedel sida vid sida med sysslolösa arbetare, men på grund av värdeförökningssituationen kan de inte *bli kapital*. Och kan Pm och A inte förvandlas till c och v för att därmed förenas till industrikapital, ja, då blir det ingen kapitalistisk produktion. Kapitalismen blir en *begränsning* för produktivkrafternas fulla utnyttjande. Kapitalismen blir till en boja för mänsklighetens fortsatta framåtskridande. Den vetenskapliga socialismens insikt och medvetandegörande om dessa förhållanden utgör en mäktig uppmaning till att avskaffa kapitalismen.

Å andra sidan framföds den organiserade lönarbetarklassen vars existens och välfärd beror av kapitalets krishotade värdeförökningsmöjligheter. I och med de periodiska kriserna, i och med nedskärningar och friställningar för att kapitalets ackumulation skall förlöpa harmoniskt, försätts lönarbetarklassen i en otrygg livssituation och underkastelse under förment opåverkbara krafter: "den internationella konkurrensen", "kostnadsläget" och "utvecklingen". Detta är en klass av människor som enligt *Kommunistiska manifestets* slutord "hava ingenting annat att förlora än sina bojor", men som fastmer "hava en värld att vinna" (punkt 347, 358, 359, 373—375).

Kommer denna klass av människor och deras allierade i klasskampen att störta kapitalismen och upprätta en högre samhällsform "med en naturlags nödvändighet"? Nej och ja!

Nej — i den meningen att det inte finns några automatiska garantier för att detta skall ske. De som skall genomföra kapitalismens avskaffande är ju människor i kamp mot andra människor som försvarar den bestående ordningen. Och den kampen avgörs av den politiska styrkan, med allt vad det innebär. Även mitt under kapitalismens stora kriser så finns det ingen automatisk garanti för att människorna blir socialister. Lika litet blir Tredje världens svältande massor automatiskt antiimperialister. Det som krävs är organisering, propaganda, massförankring, trovärdighet och kraft att övertyga, för att nu bara nämna något.

Men frågan kan också besvaras med ja. Kapitalismen är en levande motsättning. Dess lagar och kriser är verkliga och oundvikliga. De som trott och hoppats på en krisfri kapitalism sedan trettiotalsdepressionen

har åter hårdhänt, ställts inför krisens verklighet under 1970-talets senare del. Arbetslöshet och inflation breder ut sig i världskapitalismens centrum-länder. Investeringsbenägenheten sjunker. Vad beror detta på? Är det månne solfläckarna nu igen? Så länge kapitalismen består så är det *dess* lagar och *dess* kriser som utgör mänsklighetens problem. Huvudproblemet för mänskligheten kommer att vara att "förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande verkningar, som den kapitalistiska produktionens naturlagar har" (565/669). Dag efter dag, år efter år, är det just *dessa* lagar och kriser som ekonomin och politiken handlar om.

Just dessa lagar — motsättningen mellan den ökande arbetsproduktiviteten och produktionsmedlens egenskap av att vara kapital — kommer att fortsätta att verka tills produktionsmedlens kapitalkaraktär upphävts! Det är detta *faktiska* problem, och inget annat problem, som kapitalismen innebär. Detta problem, just denna motsättning, har bara en lösning. Det gör att mänskligheten inte har något val.

Att gå tillbaka till förkapitalistiska samhällsformer är politiskt och socialt omöjligt. Inte heller är det möjligt att gå tillbaka till den enkla varans privata egendom och småföretagsamhet — åt denna fiffighet upphäver Marx bara ett bullrande skratt (punkt 311 f). Den enda vägen leder framåt. Att på grundval av kapitalismens teknologi och vetenskapliga landvinningar, att på grundval av den kollektivt bedrivna, församhälleligade arbetsprocessen, att på grundval av storindustrin och den organiserade lönarbetarklassen *upphäva kapitalförhållandet genom att expropriera kapitalistklassens makt och ägande över produktionsmedlen.* Därmed upphävs produktionsmedlens egenskap av att vara kapital och arbetets karaktär av lönarbete. Den tidigare lönarbetarklassen som definitionsmässigt stått utanför makten och inflytandet över produktionsprocessen (punkt 299 och 301), erövrar denna makt och styr produktionen i enlighet med kollektivets behov. I den kapitalistiska privategendomens ställe upprättas den kollektivt styrda produktionen, den demokratiska planekonomin.

Kapitalets första bok mynnar alltså ut i en enda stor uppmaning: *Hic Rhodus, hic salta!* "Här är Rhodos, hoppa här!" (144/181): *Det är det här som är problemet, det är det här som är lösningen, ta språnget!*

Men kan man säga att detta är lagbundet? Kommer mänskligheten att ta detta språng?

För det första är det lagbundet i den meningen att problemet och dess lösning *inte har uppstått tidigare* i historien. Problemet och betingelserna för dess lösande uppstår inte förrän storindustrin nått en viss utveckling och arbetarrörelsen en viss mognad. Detta lät jag Friedrich Engels framhålla i punkt 375.

Men, för det andra, när väl detta stadium är uppnått, är resten en tidsfråga. Ty så länge kapitalismens motsättningar och kriser verkar, så länge finns det människor som upplever dem och organiserar sig för att bekämpa dem. Och det skrivs böcker som *Kapitalet, Kritik av den politiska ekonomin,* där det klargörs vad som är problemet och vad som är lösningen. Och de som har anledning att försvara den kapitalistiska privategendomen blir allt färre, medan de som har anledning att avskaffa den blir allt fler. I demokratins tidevarv blir detta ödesdigert — för att nu ställa problemet naivt och enkelt. I den meningen kommer den kapitalistiska privategendomens avskaffande ur världshistorien att ha skett "med en naturlags nödvändighet".

År 1917 i Ryssland började den historiska epok där den kapitalistiska privategendomen i verkligheten bryts ned och ersätts av kollektiv egendom och planerad ekonomi. Och arbetarrörelsen och dess allierade — med de marxistiska organisationerna, den klassiska socialdemokratin, som drivande kraft — framtvingande den allmänna rösträtten och demokratiska fri- och rättigheter i stora delar av Europa åren kring Första världskriget. Tiden därefter och fram till nu är nutidshistoria, med omväxlande framgångar och bakslag i kampen för demokrati och socialism, för den kollektivt ägda och demokratiskt planerade ekonomin. (Se Inledningen, I:1.) *Vi behöver alltså inte ens ställa frågan om denna omvandling kommer att äga rum.* Runt om i världen pågår den. Vi lever mitt uppe i den. Men denna omvandling sker inte utan lönarbetarklassens organisering och den vetenskapliga socialismens insikter om kapitalets och lönarbetets samhälle. Därmed kan vi till fullo förstå vidden av Marx ord när han säger om sin bok: "Det är säkert den mest fruktansvärda projektil, som någonsin avlossats mot borgarnas huvud" (Inledningen, not 2).

407

Som synes ger de tre egendomsformernas utvecklingslogik ingen anledning till att sätta sig med armarna i kors och invänta kommunismens ankomst. De egendomsformer som ingår i "den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens" är grundade i klasskampshandlingar. Om kapitalistklassen skriver Marx (670/790):

> "Expropriationen av de omedelbara producenterna genomfördes med skoningslös vandalism och hade till drivkraft de infamaste, smutsigaste och tarvligaste bevekelsegrunder."

Den kapitalistiska egendomsformen upprättas och utbreds under en lång period av historiskt epokgörande klasskampshandlingar (punkt 383

och 384). De utgör en aktiv mänsklig insats i historiens gång, en "expropriation" (punkt 399—401). På samma sätt upprättas socialismen genom klasskampshandlingar, och på samma sätt är socialismens utveckling mot kommunism en lång politisk kamp. Men den situation där klasskampshandlingen att upphäva kapitalförhållandet förs in på dagordningen *föds fram ur kapitalismen själv och ur lönarbetarklassens framväxt och mognande i motstånd mot kapitalismens lagar*. I stället för att vara mystisk tycker jag att Marx framställning i kap. 24:7 är realistisk.

Dessutom tillfogar Marx några uppmuntrande ord. Lönarbetarklassens expropriation av kapitalet kommer att genomföras med helt andra bevekelsegrunder än den privata vinningslystnaden. Den kommer också att vara mycket enklare och mindre smärtsam. Och det enkla skälet till detta är (671/791) (ä. ö.) (usurpator=en som orättmätigt bemäktigar sig andras egendom eller rättigheter):

> "Där handlade det om att ett fåtal usurpatorer exproprierade folkets stora massa, här handlar det om att folkets stora massa exproprierar ett fåtal usurpatorer."

408

'Kapitalets' uppbyggnad. Hela kap. 24 och särskilt kap. 24:7 är en parentes i *Kapitalets* logiska framställning. Den logiska framställningen slutar nämligen i och med kap. 23 (möjligen redan i och med kap. 23:3). Kap. 24:1—6 har funktionen att illustrera (punkt 383) den process som historiskt upprättar det kapitalistiska produktionsförhållandet. Den utgör en skissartad skildring av den process som upprättar och utbreder det förhållande som i kap. 4:3 bara är ett teoretiskt antagande: att det *finns* arbetskraft att köpa som vara på arbetsmarknaden.

Den roll som kap. 24:7 spelar är dock något mer komplicerad. Den försöker så kortfattat som möjligt sammanfatta "den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens", kapitalismens framfödande av de materiella och subjektiva betingelser som möjliggör och nödvändiggör *kapitalförhållandets upphävande genom klasskamp* (punkt 347, 358—360, 370:8—9, 373—375, 400 och 404).

Men detta kan äga rum först sedan resultatet av *Tredje boken* föregripits och inarbetats. Det som föregrips är *kristeorin* (punkt 358, 374 och 405). Man kan säga att kap. 24:7 utgör inte bara avlutningsavsnittet till *Första boken* utan också avslutningen på hela *Kapitalets* logiska framställning. Vi skulle alltså befinna oss på samma punkt som i slutet av *Tredje boken*. Dess sista och (tyvärr) oavslutade kap. 52 heter

"Klasserna". Om detta sista kapitel skrev Marx i ett brev till Engels 30/4 1868 där han talade om sista avdelningen i *Tredje boken* (finns baktill i BI) (ä. ö.):

> "Slutligen då dessa tre ... inkomstkällor för de tre klasserna jordägare, kapitalister och lönarbetare — och som avslutning *klasskampen*, i vilken rörelsen och upplösningen av hela skiten utmynnar ..."

Därmed har vi faktiskt läst *Kapitalet* till slut. Trots att vi bara har läst *Första boken* är slutpunkten i Marx teoretiska system redan gripbar: klasskampen, problemet att avskaffa kapitalismen — i verkligheten, i praktiken.

BIHANG TILL TJUGOFJÄRDE OCH TJUGOFEMTE KAPITLET

Bredvidläsning

Dencik, Herlitz, Lundvall, kap. 6.
Kapitalets produktionsprocess, kap. 6:4.
Lehrbuch, kap. 7 och 19.5.
Politische Ökonomie, kap. 6.5.

Arbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation

Kommunistiska manifestet, avsnitt I.
Anti-Dühring, Tredje avdelningen, kap. "Teoretiskt".

Fördjupade studier

Klasskampen och historien samt dess plats i 'Kapitalets' teoretiska uppbyggnad (punkt 67–68, 379, 382, 383, 403, 408)

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857–58): Gr 360—74/GrP 456—71 och Gr 945. OBS! Gr 364[IV]/GrP 460[IV]: "visar vår metod på de punkter där den historiska undersökningen måste inträda".

b) Sekundärlitteratur

Reichelt 1970, s. 252—66 (bokens 14 sista sidor).
Zeleny (1962), kap. 5. OBS!

Wakefield och kap. 25 (punkt 395)

Grundrisse (1857–58): Gr 186–90/GrP 275–79.

Klasskampen under kapitalismen begreppsligt preciserad (punkt 379, 383, 384, 405–407)

Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 87. OBS! frågan.
Balibar (1974), Fem studier, Rhodos s. 120–29, 152, 178–93/Maspero s. 119–28, 153, 178–92.
Schanz 1977, Antikritik, 55–56, 59, 73–74, 84–85, 103.
Wygodski (1965), kap. 9.
Wygodski (1970), kap. 9.

Kap. 24 och den generella historieteorin (punkt 402, 403)

Balibar (1965), Att läsa Kapitalet 2, s. 185–236.
Balibar (1974), Fem studier, kap. IV:2.
Schanz (1977), Antikritik, kap. 4.

(De ovanstående problemen under rubriken "Fördjupade studier" står i centrum för min *Avslutning* nedan, sid. 457.)

FÖRSTA AVDELNINGEN

Vara och pengar

Eller: De samhälleliga förhållanden som är knutna till varuformen och penningformen, den kapitalistiska rikedomens 'elementarformer'.

Ett slutord.

Slutord om varan och penningen

409

I denna *Kommentar och studiehandledning* saknas grundliga studier av kap. 1—3. Skälen för detta är flera. För det första handlar det om omfång och läsbarhet. Dessa kapitel är de svåraste i hela *Kapitalet*. Man har störst glädje av dem när man har kommit en bit in i studierna. När man själv börjar inse vilken plats och roll de har i Marx framställning, kommer man också själv att söka sig dit av eget intresse. För det andra är det en pedagogisk poäng med att inleda en eventuell *Kommentar och studiehandledning* till *Andra boken* med kap. 1—3 från den *Första*. Å ena sidan tydliggörs sammanhanget i *Kapitalets* uppbyggnad. Å andra sidan blir det lättare att påvisa det specifika med Marx vetenskaplighet (vetenskapsteoretiskt sett); jag tänker på hans analys av de ekonomiska formerna.

Kapitlen om varan och pennigen kan vi dock inte vara utan. I punkt 1—39 försökte jag lyfta fram vissa viktiga grunddrag. Men eftersom vi inte ägnat dem några mer inträngande studier, måste jag påtala vissa saker här som ett slutord. Vi måste vara på det klara med vad vi främst har gått miste om. (Som Bihang till detta slutord ger jag några studieanvisningar.)

410

Samhälleliga band eller förhållanden. Kapitlen om varan och penningen analyserar samhälleliga förhållanden inom produktionen, produktionens "samhälleliga band" (TKr 22/ZKr 21) eller "samhällelighet" (TKr 20/ZKr 19). Men *Kapitalet* innehåller inte någon analys av produktionens samhälleliga band och förhållanden i allmänhet. *Kapitalet* analyserar kapitalismens specifika samhällelighet.

Marx påvisar att kapitalismens samhällelighet är knuten till de ekonomiska formerna varan och penningen, vilka utgör "elementarformer" i den ekonomiska formen kapital (punkt 40). Kapitalismens samhällelighet skiljer sig därmed från andra typer av samhällelighet i produktionen som vi kan möta i historien. I kap. 1:4 nämnde Marx exempel på sådana, och vi kan tänka oss fler (punkt 30, 31, 189).

Jag skrev att kapitalismens samhällelighet är knuten till de ekonomiska formerna vara, pengar och kapital. Det innebär att det samhälleliga sammanhanget i produktionen förmedlas av dessa ekonomiska former. *Det sam binder samman enskilda individer till ett marknadsekonomiskt samhälle är att de träder i förhållande till varandra genom*

varuutbytet, penningcirkulationen och kontraktet. I punkt 41—43 försökte jag framhålla skillnaden mellan enkel varuproduktion och -cirkulation å ena sidan, och kapitalistisk varuproduktion och -cirkulation å den andra. I punkt 101—105 och 184—189 fördjupades vårt begrepp om kapitalismens samhälleliga band. Jag påvisade i Sammanfattning till kap. 4 och 5 att kapitalformen förutsätter och inbegriper ett särskilt produktionsförhållande (kapitalförhållandet); kapitalformens samhällighet består alltså av två slags samhälleliga band, banden i produktionen och banden i cirkulationen.

I kap. 12:4 såg vi detta ytterligare konkretiserat. Och i punkt 162 såg vi att kapitalistisk varuproduktion påtvingar "själva arbetssättet" en viss form.

Detta sätt att förstå samhället gör Marx tydligt för oss genom att ställa det i kritisk relief mot andra samhällsformer (punkt 29—31 och 189). *De marknadsekonomiska formerna och förhållandena är inte ensamma i samhället och historien. Det finns flera slags typer av samhälleliget.* Vi kan tänka på hantverks- eller bondefamiljens familjeband, det primitiva samhällets släktskapsband, feodalismens livegenskapsband eller kommunismens demokratiskt styrda planekonomi.

Jag skulle bara vilja framhäva en sak som jag behandlade ovan i punkt 403. Den enkla varan (och penningen) existerar i tusentals år före kapitalismen. Den existerar inom olika förkapitalistiska samhällsformer och mellan olika förkapitalistiska samfund. Först under kapitalismen blir varan och penningen allmänna rikedomsformer, och de samhälleliga band och förhållanden som är knutna till dem blir till de allmänna samhälleliga banden i produktionen. (Se *Första boken* kap. 4:3 not 41, OBS! Se även sid. 146[III]/184.) Som vi såg i punkt 403 handlar den lagbundenhet som Marx framställer i *Kapitalet* om varu-, penning- och kapitalformens lagbundna sammanhang. Man skulle kunna säga att varuformen och penningformen i den enkla varuproduktionen "går havande" med formen kapital, och likaledes att kapitalismen "går havande" med kommunismen. *Men det finns ingenting i Första boken som säger att feodalismen "går havande" med kapitalismen.*

I stället är förhållandet mellan feodolism och kapitalism mer komplicerat. Under perioden 1000—1500 e. Kr. existerade varan och penningen och en kvalificerad handel i många kulturer. Det säregna med Europa är att dess samhällen under denna tid är så pass *dynamiska:* med sitt stadsväsen, hantverk, handel, sjöfart och klasskamp (bondeupproren). Till skillnad från andra kulturer under denna period framföder den europeiska medeltidens samhällen vissa *historiska förutsättningar* som vi talat om. Dessa möjliggör för varans och penningens "inre ound

vikliga dialektik" att "slå om" till kapitalism (512—13/609—10) (OBS! punkt 402—404), till kapitalistiskt *produktionssätt* (punkt 45, 53—54, 60—61, 101).

Den lagbundenhet som Marx analyserar i *Kapitalet* är alltså den som är inneboende i de ekonomiska formerna vara, pengar och kapital. Närhelst dessa ekonomiska former existerar i ett samhälle, existerar också de lagbundenheter som de bär på. Dessutom påvisar Marx vilka historiska förutsättningar som är nödvändiga för att dessa ekonomiska former skall kunna existera (punkt 67—71). *Däremot kan teorin i Kapitalet inte uttala sig om var och när i den konkreta historien som kapitalismens historiska förutsättningar verkligen kommer att vara för handen.* Vi kan naturligtvis fråga oss varför det var den europeiska medeltidens samhällen som framfödde de förutsättningar som möjliggjorde uppkomsten av det kapitalistiska *produktionssättet.* Varför var det inte Östafrika, Indien eller Kina? Men svaret på den frågan finner vi inte i *Kapitalet.* Den finner vi i konkreta studier av dessa förkapitalistiska samhällen (och i eventuella teorier om lagar för deras utveckling).

411

Samhälleliga förhållanden och ting. I punkt 1 lät jag Engels framhålla något som jag skulle vilja återvända till:

> "... den politiska ekonomin handlar inte om ting utan om förhållanden mellan personer och sist och slutligen mellan klasser, men dessa förhållanden är ständigt *bundna vid ting och uppträder som ting.*"

Varornas, pengarnas och kapitalens samhälleliga band existerar inte i ett tomrum. Varuformen, penningformen och kapitalformen är samhälleliga former hos producerade produkter. Genom att produkterna har denna samhälleliga form (punkt 8), har de egenskaper som möjliggör för dem att vara förmedlare av det samhälleliga bandet mellan människor. Kapitalismens former och lagar är alltså former och lagar bundna vid ting. Efter vår läsning av *Första boken* kan vi förstå detta. Men vi har bara översiktligt studerat Första avdelningen, "Vara och pengar", kap. 1—3. Det gör att vi inte ännu vet *hur det kan vara möjligt* att produkter — ting — kan vara förmedlare av ett samhälleligt sammanhang.

Jamen, kanske någon invänder, produkterna består ju av olika mängder nedlagt mänskligt arbete, och när människor utbyter produkter så utbyter de arbetsmängder. På det sättet träder de i förhållande till varandra genom varuutbytet. Räcker inte denna insikt? Den räcker

kanske en bit på väg, svarar jag. Men det är bara något som vi än så länge antar eller förutsätter. För *hur kan det vara möjligt att arbetsmängder uppträder i tingslig form?* Värde är nedlagt arbete säger vi, men *hur kan det vara möjligt att arbetsmängder uppträder i form av varumängder och penningmängder?*

Detta är frågor som den klasiska politiska ekonomin före Marx (Smith och Ricardo) inte ställde som problem. Men det är just dessa problem som Marx ställer och försöker besvara i *Första bokens* kap. 1—3. Detta måste vi därför uppmärksamma. Vi har ännu inte följt Marx på vägen i denna hans analys. Vi får nöja oss med att anta eller förutsätta att det är möjligt för arbetsmängder att uppträda som guldplattor eller pappersbitar. (Se *Första boken* 69^{IV}—70^{I}/94—95.)

412

Värdelagen. Värdelagen utgörs av det faktum att *den samhälleligt nödvändiga arbetstiden* gör sig gällande som en "reglerande naturlag" (65/89). När en kapitalist kommer till marknaden, kan han inte på förhand veta vilken produktivkraft hos arbetet som är samhälleligt nödvändig (punkt 16, 17 och 29; sid. 34—35/53—55). I konkurrensen på marknaden visar det sig om han har producerat med för låg produktivkraft, dvs. använt för mycket arbetstid. Han har då högre priser än konkurrenterna, han måste sänka sina egna, och gör då förluster eller rent av konkurs. Värdelagen verkar då "ungefär som tyngdlagen verkar när huset störtar samman över ens huvud" (65/89).

Detta förhållande mötte vi främst i kap. 10 och punkt 155. Men det är också närvarande i t. ex. kap. 8, punkt 133, och 13:2, punkt 208 och 211. På dessa ställen, samt i alla andra punkter som berör lagar i *Första bokens* framställning, är det alltså två moment som vi än så länge bara har *förutsatt*.

För det första är det *Tredje boken* och dess kap. 8—12: den genomsnittliga profitkvoten, konkurrensen, varuvärden, produktionspriser och marknadspriser; detta mötte vi i punkt 15, 17, 59, 98, 133, 155, 208, 337 f. (Punkter där andra moment ur *Tredje boken* möter oss i redan i *Första bokens* framställning är t. ex. punkt 337 e och g, 358 (OBS!), 374 och 405.)

Det andra momentet som vi hittills bara har förutsatt är just *Första bokens* kap. 1—3. Som jag framhöll ovan (punkt 411) har vi inte närmare preciserat *hur det över huvud taget kan vara möjligt* för arbetsmängder att uppträda i form av ting; hur det över huvud taget är möjligt att det existerar en lag-sfär som verkar "oberoende av de bytandes vilja" (65/

89). Därmed har vi faktiskt inte i detalj preciserat hur det är *möjligt* att prismekanismen fungerar "automatiskt" och omedvetet" (punkt 28); vår kritik av Samuelson i punkt 28 är alltså än så länge bara till hälften genomförd. Däremot har vi vid flera tillfällen studerat *vilka* de lagar är som upprättas inom och härrör från denna lag-sfär, samt vad de innebär. (Se sammanfattande hänvisningar i punkt 336.)

När man talar om värdelagen finns det en risk att man uppfattar Marx enbart som en fortsättning på Adam Smiths eller David Ricardos klassiska politiska ekonomi. Värdelagen skulle vara den faktor som "bestämmer" ekonomins utveckling. Och i förlängningen av deras teori skulle kunkreta analyser handla om kapitalackumulationens utveckling och värdelagens verkningar.

Men Marx teori är inte "ekonomi" i klassikernas (eller den senare marginalistiska nationalekonomins) mening. I stället utgör Marx teori en *kritik* av den politiska ekonomin: en vetenskaplig revolution. Och Marx *kritik* innebär en väldig omvälvning. Den innebär att ett helt annat problemområde pekas ut som det centrala och avgörande. I Marx teori finns inga absolut verkande lagar. *Lagarna är lagar blott under vissa historiska förutsättningar: förutsättningar som upprättas och upprätthålls (och som därmed också kan upphävas) av klasskampen.* I förlängningen av Marx teori finner vi därför konkreta analyser av klasskampens styrkeförhållanden; analyser av kapitalackumulation och kriser ingår där som bakgrund till eller som moment i klasskampsanalysen. Att klasskampen har en central ställning i Marx teori, vilken sedan 1857 hade arbetsnamnet *Kritik av den politiska ekonomin,* är en av teserna i min Avslutning nedan.

413

Värdelagen och den demokratiska planekonomin. I "de samhällen där det kapitalistiska produktionssättet härskar" (31/49) fördelas alltså den tillgängliga samhälleliga totalmängden arbete genom marknaden och varuutbytet (punkt 29, OBS!). Men kunskapen om detta leder oss till ett praktisk-strategiskt problem med betydelse för den socialistiska samhällsutvecklingen. I *Första boken* har vi preciserat kapitalförhållandet och kunnat anvisa kapitalförhållandets upphävande som ett centralt strategiskt problem. Men om arbetarna och tjänstemännen tar makten på alla företag, kan ju dessa ändå fortsätta att producera kapitalistiskt på marknaden. Och då skulle alla kapitalismens lagar fortsätta att verka. Företagen skulle konkurrera, bli tvungna att rationalisera och friställa anställda precis som förut. Upphävandet av kapitalismen måste alltså innebära något utöver denna makt åt arbetare och tjänstemän.

Låt oss betrakta figuren i punkt 102 (med hänvisningar till punkt 42 och 43). Där kan vi se att kapitalismens samhälleliga band är av två slag: dels förhållandena i produktionen mellan kapitalist och arbetare, dels förhållandet mellan de kapitalistiska företagen. I punkt 184—188 preciserades detta ytterligare. Kapitalismens upphävande kan inte begränsas till förhållandena i produktionen. Marknadsförhållandet *mellan* företagen är lika mycket kapitalism som förhållandena på verkstadsgolvet. Kapitalet är som bekant (punkt 101) en enhet av både produktion och cirkulation. Den medvetet och gemensamt utarbetade *planen* måste ersätta marknaden och värdelagen (punkt 29 och 31).

I kap. 1—3 grundar Marx detta viktiga strategiska perspektiv. Upphävandet av kapitalismen innebär inte bara upphävandet av *arbetskraftens* varuform; den som var knuten till egendomslösheten vad gäller produktionsmedel (punkt 69—70) och som upphävs när de tidigare lönarbetarna upphäver sitt eget "skiljande" från produktionsmedlen och tar makten över dem (punkt 379). Upphävandet av kapitalismen måste också innebära upphävandet av *produkternas* varuform. I *Kritik av Gotha-programmet (1875)* skriver Marx (Arbetarkultur s. 15):

> "Inom det gemensamma, på produktionsmedlen som gemensam egendom grundade samhället utbyter producenterna inte sina produkter. Lika litet uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters värde, som en av dem ägd saklig egenskap, då de individuella arbetena nu — i motsats till det kapitalistiska samhället — inte längre existerar på en omväg (via marknaden, MD) utan omedelbart som beståndsdelar av totalarbetet."

Därmed har vi ett djupare perspektiv på det mer ytliga begrepp om socialism och planekonomi som finns i Inledningens kap. I:1 och i punkt 31. (Samtidigt är det naturligtvis möjligt att inom planekonomins ram åsätta produkterna "priser" för att underlätta distribution beräkning och bokföring; men det måste vara "priser" som har en helt annan roll i fördelningen av det samhälleliga totalarbetet än kapitalismens "priser". Detta är dock en särskild diskussion.)

Det kan tyckas onödigt att ägna utrymme åt detta; det vet väl alla socialister att man måste ha planerad ekonomi. Men min startpunkt i Inledningen kap. I:1 var just den, att det inte räcker att ha denna åsikt som ett slags ryggmärgsreflex. Problemet är ju att veta *varför* den medvetet och gemensamt (dvs. demokratiskt) planerade ekonomin blir en *nödvändig* lösning av de motsättningar som kapitalismen bär på.

Ovan talade jag om den "medvetet" och "gemensamt" planerade ekonomin. Orden är hämtade från *Första boken,* kap. 1:4 (68/92—93) (se punkt 31). I verkligheten handlar denna medvetenhet och denna ge-

menskap om alla det socialistiska samhällets makt- och styrningsproblem; problemen om arbetarklassens och dess allierades herravälde, politikens och klasskampens roll under socialismen. När jag då och då talat om den "demokratiska" planekonomin, så inbegriper detta de politiska problemen under socialismen. Ordet "medveten" syftar på och inbegriper planinstrumentet och problemet med brytandet av värdelagens makt. Ordet "gemensam" eller "demokratisk" syftar på och inbegriper klasskampens och politikens problem, makt- och demokratifrågorna.

414

Den medvetet och gemensamt planerade ekonomin. Slutligen vill jag bara undanröja en missuppfattning som kan ligga nära till hands. Under studiet av *Första boken* har vi ofta talat om nödvändigheten av att upphäva kapitalförhållandet. Arbetare och tjänstemän skall ta *makten* över produktionsmedlens användning. Det kan tänkas att man tolkar detta så, att de lönarbetande nu skall få en ofantlig standardhöjning eftersom man tar hand om hela den "förmögenhet" som borgarklassen har makten över. Men det är inte detta som *maktövertagandet* i grunden handlar om. De lönarbetande tar över ett högt utvecklat samhälle med en komplicerad och avancerad samhällelig produktion. De olika företagen och branscherna förutsätter varandra och en utvecklad arbetsdelning och handel råder. Denna utvecklade produktionsapparat utgör den materiella grunden för vidare välstånd och sociala framsteg; medan människornas utbildning, kunnande och fantasi utgör den ideella grunden. I denna utvecklade ekonomi kommer det förhoppningsvis även under socialism och kommunism att produceras ett *merarbete.* Men detta merarbete kan naturligtvis inte enbart gå till privat konsumtion. Den vetenskapliga socialismens perspektiv är något helt annat.

Jag vill här erinra om Marx *Kritik av Gotha-programmet (1875),* särskilt kritiken av programpunkterna 1 och 3 om "arbetets befrielse" och arbetets rätt. Från Lasalle härrörde skrivningar där "arbetsavkastningen" skulle gå "oavkortad och med lika rätt till alla samhällsmedlemmar"; "arbetsavkastningen" skulle "fördelas rättvist" (Arbetarkultur s. 9 och 13). För Marx är detta bara nonsens: "uppenbarligen blott talesätt". Och Marx konstaterar om programmet: "Kärnan är den, att varje arbetare i detta kommunistiska samhälle skall få en 'oavkortad' lasallesk 'arbetsavkastning'."

Mot detta synsätt om att samhällets producerade rikedom "oavkortat" skall gå till privat konsumtion invänder Marx (Arbetarkultur s. 14—15):

"Om vi till att börja med tar ordet 'arbetsavkastning' i betydelsen

arbetsprodukt, så är den kooperativa (för detta ord, se punkt 163—165, MD) arbetsavkastningen den *samhälleliga totalprodukten* (i *Andra boken* påvisar Marx att den måste bestå av två delar: produkter till Pm och produkter till Lm, MD).

Från denna måste man nu dra:

För det förstå: Medel för att ersätta de förbrukade produktionsmedlen.

För det andra: Ytterligare en del för utvidgning av produktionen.

För det tredje: Reserv- eller försäkringsfonder i händelse av olycksfall, störningar genom naturkatastrofer o. s. v.

Dessa avdrag på den 'oavkortade arbetsavkastningen' är ekonomiskt nödvändiga och deras storlek får fastställas allt efter de medel och krafter man har, delvis med tillhjälp av sannolikhetsberäkning, men det är omöjligt att göra kalkylen med hänsyn till vad som är rättvist.

Återstår alltså den andra delen av totalprodukten, som är avsedd att tjäna som konsumtionsmedel.

Innan det kommer till den individuella delningen, avgår härav ytterligare:

För det första: De allmänna, icke till produktionen hörande förvaltningskostnaderna . . .

För det andra: Det som går till de gemensamma behovens tillfredsställande, såsom skolor, hälsovård o. s. v.

Denna del växer från första början i betydande grad jämfört med det nuvarande samhället och ökar i samma takt som det nya samhället växer.

För det tredje: Fonder för icke arbetsföra o. s. v., kort sagt, vad som nu hör till den s. k. allmänna fattigvården.

Först nu kommer vi till den 'fördelning' som programmet, under Lasalles inflytande, så inskränkt och ensidigt tar sikte på, nämligen den del av konsumtionsmedlen, som fördelas bland samhällets individuella producenter.

Den 'oavkortade arbetsavkastningen' har underhand redan förvandlats till en 'avkortad', ehuru det som producenten inte får i sin egenskap av privatindivid direkt eller indirekt kommer honom till godo i hans egenskap av samhällsmedlem."

(Och i den passage som utgörs av Gotha-programmets tredje punkt finner vi dessutom flera viktiga anmärkningar om det samhälle där produktionsmedlen existerar som gemensam egendom. Dels gäller det utbytet och produkternas varuform, dels gäller det den s. k. rättvisan.) Slutligen kommer Marx fram till följande som kanske ytterligar fördjupar vår syn på vad *Kapitalet* betyder för den vetenskapliga socialismens uppfattning om samhället (Arbetarkultur s. 19):

"Frånsett det hittills utvecklade var det över huvud taget felaktigt att göra väsen omkring den s. k. *fördelningen* och lägga tonvikten på den.

Konsumtionsmedlens olika fördelning är blott en följd av själva produktionsbetingelsernas fördelning. Men denna sistnämnda är ett karakteristikum för själva produktionssättet. Det kapitalistiska produktionssättet exempelvis grundar sig på att de sakliga produktionsbetingelserna (Pm) befinner sig i händerna på de icke arbetande i form av kapital- och jordegendom; under det att massan blott är ägare av den personliga produktionsbetingelsen, arbetskraften (A). Om produktionens beståndsdelar är fördelade på ett dylikt sätt, så följer av sig själv konsumtionsmedlens (Lm) nuvarande fördelning ... Vulgärsocialismen har från den borgerliga ekonomerna övertagit vanan att betrakta och behandla distributionen som oavhängig av produktionssättet och att därigenom framställa socialismen som något som huvudsakligen rör distributionen. Varför på nytt marschera tillbaka, sedan det verkliga förhållandet för länge sedan klarlagts?"

De borgerliga ekonomer Marx talar om är många. Och tyvärr också de vulgärsocialister han tänker på. Den store liberalen John Stuart Mill (samtida med Marx) har kanske klarast uttryckt tanken att det samhälleliga grundproblemet inte rör produktionens sätt att organiseras och bedrivas, utan är en fråga om *fördelning*. Mill skriver att produktionen är en fråga om naturlagar, som man inte kan eller bör göra något åt. Däremot kan fördelningen av det producerade vara föremål för politiska åtgärder och samhälleliga beslut:

"Lagarna och förutsättningarna för produktion av välstånd får karaktär av fysiska sanningar (eng. *physical truths*). Det finns inget frivilligt eller godtyckligt hos dem ... Så är det inte med fördelningen av välstånd. Denna är endast en fråga om mänskliga institutioner. När sakerna väl finns där så kan mänskligheten, individuellt eller kollektivt, göra vad den vill med dem ... Fördelningen av välstånd beror därför på samhälleliga lagar och seder."

Citatet är från Mills berömda *Principles of political economy* (1848) och uttrycker en grundtanke i dåtidens politiska ekonomi. Därför kan vi också förstå varför Marx i ett av sina förarbeten måste ägna tid och utrymme åt att reflektera över förhållandet mellan produktion, distribution, konsumtion och cirkulation. Det är i andra avsnittet i *Inledningen (1857)* till *Grundrisse* (ES 25—34/Gr 10—21/GrP 88—100). Efter *Första boken* behöver vi inte tvivla på vad Marx avser i sin kritik av denna grundtanke. Vi kan t. ex. repetera punkt 101—105 eller 184—189 eller 224—228. Och därmed kan vi också förstå *Kapitalets* oerhörda

betydelse för den vetenskapliga socialismen. Det är där vi kan finna det samhällsbegrepp som inte bara positivt beskriver kapitalismen utan som också kritiskt genomlyser den och ger strategisk vägledning för det nya samhället.

Socialismen handlar om nya produktions- och egendomsförhållanden. Socialismen handlar om upphävandet av produktionsmedlens och de producerade produkternas kapitalkaraktär (där varuformen och penningformen ingår som "elementarformer"). Kapitalkaraktärens upphävande innebär att den omedelbara produktionsprocessen inte längre producerar kapitalistiskt och inte längre producerar varor som kapital. Detta förutsätter att kapitalförhållandet upphävs och därmed också arbetskraftens varukaraktär. Fortsättningsvis handlar också socialismen om upphävandet av den specifika naturalform som produktionsprocessen antar under kapitalismen. Främst gäller det den hierarkiska *arbetsdelningen* som grundas på åtskillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete (punkt 401). I stället för att underordnas under kapitalet är det fråga om att de arbetande skall underordna produktionsprocessen under sin medvetna och gemensamma vilja (punkt 224—228).

I samhällelig skala handlar alltså socialismen om den demokratiska planekonomin över vilken alla samhällsmedborgare har inflytande. I den omedelbara produktionsprocessen handlar socialismen om arbetarnas och tjänstemännens makt över driften vid företagen. Här uppkommer naturligtvis motsättningar mellan centrala planeringsmål och enskilda företag, säger någon. Javisst, men den vetenskapliga socialismen har inte utlovat ett samhälle fritt från motsättningar. Bara *nya former* för samhälleliga motsättningar att röra sig inom: å ena sidan motsättningar som gäller samhälleliga förhållandens utformning och utveckling — klasskampen; å andra sidan motsättningar som gäller samhällets förhållande till naturen — den materiella produktionens problem.

BIHANG TILL FÖRSTA AVDELNINGEN — ETT SLUTORD

Ett närmare studium av kap. 1—3 saknas i *Att studera Kapitalet. Första boken.* Särskilt gäller det värdeformsanalysen och kap. 1:3 och 3. (Se Inledningen kap. I:3, sid. 26—27 ovan.) Enligt min mening har man större utbyte av att studera dessa kapitel i anslutning till *Andra bokens* Första avdelning eller *Tredje bokens* andra; man har då större överblick och kan förstå dessa kapitels plats och roll i *Kapitalets* uppbyggnad. Men för den som är angelägen om att tränga in i dessa kapitel redan här, anger jag nedan den relevanta litteraturen. Förteckningen över textpassa-

ger hos Marx är fullständig. Förteckningen över sekundärlitteratur innehåller endast arbeten som jag funnit särskilt värdefulla. (Se även Bihang till Första avdelningen sid. 75 ovan.) Dessutom tillfogar jag avslutningsvis några studieanvisningar och en bestämd rekommendation.

Fördjupade studier

a) 'Kapitalet' och dess förarbeten

Grundrisse (1857—58): Gr 36—148/GrP 113—238.
"Urtext" (1858): Gr 871—918.
Till kritiken (1859): TKr 15—43/ZKr 15—37.
Första boken. Första upplagan 1867: Motsvarande kap. 1 "Varan", se *Studienausgabe in 4 Bänden, Band II Politische Ökonomie,* s. 216—46/*Vare-Penge-Kapital,* Modtryk, s. 29—71; motsvarande kap. 1:3 "Värdeformen", ett Bihang som Marx i första upplagan placerat sist i *Första boken* (Verlag von Otto Meissner, Hamburg 1867, s. 764—784), se *Vare-Penge Kapital,* Modtryk, s. 72—113 (innehåller såväl fotomekaniskt avtryck av originalet som en parallell dansk översättning).
Första boken. Andra upplagan (1872) och därefter: BI 31—126/KI 49—160.

b) Sekundärlitteratur

Backhaus, H.-G., "Zur Dialektik der Wertform" i Schmidt, A. (hrsg.) *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, s. 128—52.

Böhm-Bawerk, E., "Zum Abschluss des Marxschen Systems" (1896); i Eberle, F. (hrsg.), *Aspekte der Marxschen Theorie 1. Zur methodischen Bedeutung des 3. Bandes des 'Kapital',* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, s. 25—129; eng. övers. i Sweezy, P. (ed.), *Karl Marx and the Close of his System* (1949), Merlin Press, New York 1975, s. 1—118.

Colletti, L., "Bernstein and the marxism of the second international" (1968), avsnitten "The labour theory of value", "The theory of value and fetishism" och "Equivalence and surplus-value" i *From Rousseau to Lenin* (1969), New Left Books, Bristol 1972, s. 76—97.

—, *Marxism and Hegel* (1969), New Left Books, Bristol 1973, kap. XII "The idea of 'Bourgeois-Christian' society".

Hilferding, R., "Böhm-Bawerks Marx-Kritik" (1904); se boktitlarna

under Böhm-Bawerk ovan; Eberle (hrsg.) s. 130—92; eng. övers. i Sweezy (ed.) s. 119—96.
Lundkvist, A., *Introduktion till metoden i Kapitalet* (Modtryk 1973), Röda bokförlaget 1975, kap. 4 och 6.
Lönnroth, J., *Marxism som matematisk ekonomi.* Nationalekonomiska institutionen, Göteborgs universitet, Memorandum nr 70, December 1977, kap. 7.
Marx, K., *Kapitalet. Tredje boken,* Andra avdelningen, kap. 8—12; BIII sid. 127—89/KIII sid. 151—220.
—, Brev till Kugelmann 11/7 1868; BI, 1. uppl. 1969 s. 738—40, BI, 2. uppl. 1970 s. 692—94.
Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems, *Das Kapitel vom Geld. Interpretationen der verschiedenen Entwürfe,* i serien Interpretationen zum 'Kapital' 2, VSA, Berlin (West) 1973.
Reichelt, H., *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx,* EVA, Frankfurt am Main, kap. 3; da. övers. Kurasje.
Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital',* EVA, Frankfurt am Main 1968, kap. 4—10; eng. övers. Pluto Press, da. övers. Modtryk, sv. övers. Röda bokförlaget pågår.
Rubin, I. I., *Essays on Marx' theory of value* (ry. Moskva 1928), eng. övers. Black Rose Books, Montreal 1973.
Schanz, H.-J., *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status,* Modtryk, Århus 1973, s. 85—119.
Schmidt, A., *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (1962), EVA, Nördlingen 1971, kap. II A, s. 59—74.
Zeleny, J., *Metod och teori i Kapitalet* (1962), Kontrakurs, Stockholm 1976, ur kap. 6 s. 58—80; *Die Wissenschaftslogik bei Marx und 'Das Kapital'* (1962), EVA, F. a. M. 1970, ur kap. 6 s. 75—103.

c) Studieanvisningar

De följande anvisningarna grundas på egen erfarenhet. De är alltså subjektiva och får ej ses som något annat än kamratligt framförda råd. Var och en bedriver studier på sitt eget sätt. För många är det kanske naturligare att läsa litet här och litet där i Marx texter och i sekundärlitteraturen, innan man systematisk ger sig i kast med Marx text i kap. 1—3. Av den anledningen har jag angett litteraturförslag till "Fördjupade studier" på två ställen; dels i Bihang på sid. 75, dels omedelbart ovan. Själv har jag arbetat med kap. 1—3 vid tre olika tillfällen med ca ett års mellanrum mellan varje gång. Min egen förståelseprocess smittar av sig på mina studieanvisningar som innebär "tre omgångar"

med texten. En läsare som vill gå till väga på annat sätt skall naturligtvis göra det!

Repetition: Jag förutsätter att läsaren studerat *Första bokens* kap. 1—3 i enlighet med mina punkter 1—43. Läsaren har alltså minst läst kap. 1:1—2, 1:4, och kap. 2 en gång och bearbetat texten utifrån mina frågor. Dessutom har läsaren gått igenom eventuellt nödvändig bredvidläsningslitteratur (Bihang sid. 75). När man nu återvänder till kap. 1—3 för grundligare studier bör detta repeteras. Repetitionen kan kompletteras med någon eller några texter från "Fördjupade studier" i Bihang på sid. 75; t. ex. Colleti sid. 76—97, Rubin kap. 1—4, s. 1—43 eller Friedrich Engels, de angivna sidorna.

En första omgång med texten: Läs kap. 1—3 bit för bit, men i ett sammanhang och rakt igenom. Risken är att man tycker det är tråkigt, men utan en övergripande första uppfattning om hela kap. 1—3 kan det vara svårt att senare fördjupa sig. Parallellt med denna genomläsning föreslår jag studier av Rosdolsky 1968 kap. 4—8. Om man läser Marx text eller Rosdolsky först, eller om man varvar dem kapitel för kapitel, kan vara en smaksak. Kanske man särskilt vid Marx kap. 3 bör varva och läsa Rosdolsky före och Marx efter. Rosdolskys kap. 4 och det viktiga kap. 5 motsvarar Marx kap. 1—2. Och Rosdolskys kap. 6, 7, och 8 motsvarar Marx kap. 3:1, 3:2 och 3:3. (Glöm dock ej att Rosdolsky kommenterar *Grundrisse* och inte *Första boken*, och att han därför är bunden av det tidigare utkastets framställning.)

En andra omgång: Därefter bör man nog fördjupa sig och lägga ner arbete på att i detalj förstå Marx kap. 1:3 "Värdeformen eller bytesvärdet" (OBS! den dubbla titeln). Där finns den egentliga svårigheten, svaret på frågan "varför detta innehåll antar denna form" (69—70/95). (Se punkt 15, 24 och 26 samt punkt 411 och 412.) Som följeslagare kan man använda Lundkvist (1973) kap. 4 och 6 med pedagogiska skisser; Schanz 1973 kap. V:a—b, s. 85—116; samt, återigen, Rosdolsky 1968 kap. 5. Lägg ner mest arbete på kap. 1:3 A. Har man förstått det avsnittet, så har man förstått resten. Under genomläsningarna av olika delar av kap. 1:3 kan man varva med kap. 1:4. Det är ju där Marx drar samman trådarna från kap. 1:3 och "ekvivalentformens tre egendomligheter" (49—51/70—73) (se punkt 24 och 26).

En tredje omgång: Om man återvänder till kap. 1—3 för att gå igenom texten ytterligare en gång, kan man som följeslagare välja Reichelt

1970 i stället för Rosdolsky 1968. Hans kap. 3:1—2 kan tjäna som inledning tillsammans med Rosdolskys kap. 9—10. Samtidigt kanske man bör bekanta sig litet med några av Marx utkast; se t. ex. de texter jag anvisade i Bihang sid. 75. Reichelts kap. 3.A:1 motsvarar Marx kap. 1; 3.A:2 motsvarar Marx kap. 2; 3.A:3 motsvarar Marx kap. 3:1; 3.A:5 och 7 motsvarar Marx kap. 3:2; och 3.A:8 motsvarar Marx kap. 3:3. Till Reichelts förtjänster hör hans påvisande av parallelliteten mellan Marx kap. 1 och 3:1 och Marx kap. 2 och 3:2.

d) Kommentar

Återigen vill jag framhäva den övriga sekundärlitteraturen och de övriga Marx-texterna. De utgör den omgivning i vilken mina förslag rör sig. De fina insikterna kanske lika ofta kommer vid nyfikna utflykter i litteraturens berg och dalar som vid det trägna tragglandet i *Första bokens* plogfåror. Jag har här rekommenderat Reichelt, Rosdolsky och Schanz. Det beror på att det är de som främst har problematiserat den röda tråden i framställningen hos Marx i kap. 1—3. Till skillnad från dem vill jag inte totalisera kap. 1—3 och förlägga svaret på (nästan) alla marxismens filosofiska, vetenskapliga och praktiska problem i värdeformsanalysen. Min uppfattning om marxismens tankebyggnad betraktad som helhet framgår i stället av *Avslutningen* nedan.

e) En bestämd rekommendation

Slutligen har jag en rekommendation som gäller dem som har studerat nationalekonomi på högskolenivå, och som tänker ge sig i kast med kap. 1—3. Min erfarenhet är att nationalekonomisk högskolebeläsenhet (som åtminstone i Sverige består av främst läroböcker som presenterar *ett* färdigt system, i stället för studier av klassiska och moderna inlägg infogade i vetenskapens ständigt fortgående utvecklingshistoria) ofta medför speciella problem. Man ser Marx teori i ljuset av den marginalistiska ekonomins begrepp och grundproblem. Man söker helt enkelt "marxistiska" svar på marginalismens grundproblem och har därför svårt att se det specifika hos Marx: att *Kapitalet* snarare är en samhällsteori än en "ekonomisk" teori i snäv mening (Inledningen not 38). Det är t. ex. vanligt att läsa kap. 1—3 som om de handlade om "prisbildning", när de i stället handlar om: "samhällelighet" (TKr $20^{IV}/19^{I}$), "det samhälleliga bandet" (TKr 22^{IV}/ZKr 19^{I}) eller "formen för det samhälleliga sammanhanget" (*Anti-Dühring;* Arbetarkultur sid. 374^{IV} (ä. ö.)/MEW 20 s. 253^{IV}). (Se punkt 25, 26, 41, 42, 43, 102, 184, 185 och 186.) Jag föreslår därför att den som har studerat borgerlig nationalekonomi börjar

med den punkt där marginalismen och marxismen konfronteras. Gå igenom diskussionen mellan Böhm-Bawerk och Hilferding (finns på både engelska och tyska ovan) och komplettera den med *Tredje boken* kap. 8—12. Då får man en klarare bild av Marx syn på "prisbildningen" (och *var* den behandlas). Då kan man alltså inse att kap. 1—3 kanske handlar om något annat. Det man finner där är andra frågor och svar. Marx brev till Kugelmann 11/7 1868 kan också vara till viss vägledning. Där argumenterar Marx mot "svamlet om nödvändigheten att bevisa värdebegreppet". (Se baktill i BI, 1. uppl. 1969 sid. 738—40; BI, 2. uppl. 1970 sid. 692—94.) (Kanske kan också kap. 7 i Johan Lönnroths avhandling *Marxism som matematisk ekonomi* (Nationalekonomiska institutionen, Göteborgs universitet, Memorandum nr 70) December 1977, anvisa vissa problem som kan utgöra vägar till en förståelse av *Kapitalet* och kap. 1—3.

Avslutning

"Om det inte vore på detta sätt, skulle tillämpningen av teorin på någon historisk period vara lättare än lösandet av en enkel ekvation av första graden."

Friedrich Engels
(Brev till Joseph Bloch 21/9 1890. *Selected correspondence,* Moskva 1965, s. 417—19/ MEW 37 s. 463—65.)

I. Den materialistiska historieuppfattningen

I:1. Inledande: Avslutningens tre kapitel som nivåer i kunskapsprocessen, tre våningar i den marxistiska tankebyggnaden

I denna Avslutning, med dess tre kapitel, skall jag försöka sammanfatta resultaten från min läsning av *Kapitalet,* särskilt *Första boken.* Utgångspunkten när vi närmade oss texten var vissa frågor som hade hämtats ur den moderna Marx-forskningens diskussion.* Frågorna var av tre slag. För det första en fråga om den marxistiska teorins innehåll: Vilken är innebörden av den materialistiska historieuppfattningens grundbegrepp när vi betraktar dem i ljuset av framställningen i *Kapitalet?* Denna fråga kan också formuleras som en fråga om förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningen och *Kapitalet.* Den andra frågan var mer teoretisk: Hur är *Kapitalet* uppbyggd, betraktad som vetenskaplig teori? Och vad betyder *Kapitalets* uppbyggnad för den första respektive den tredje frågan? Den tredje frågan, slutligen, var mer praktisk: Vilket är förhållandet mellan lönarbetarklassen och *Kapitalet?* Vilken betydelse har *Kapitalet* för arbetarrörelsen och socialismen?

Dessa frågor utgjorde en problematik, som fungerade som en ram inom vilken det blev meningsfullt att studera *Kapitalet.* Frågorna formulerades utifrån den marxistiska traditionens problem och diskussion. Det var meningsfulla frågor som krävde meningsfulla svar av Marx text. Men våra studier av *Första boken* har bara till en del besvarat dessa frågor. Det mesta av våra studier har naturligt nog handlat om delmoment i Marx teori. Jag tänker t. ex. på det variabla kapitalet, mervärdebegreppet, löneteorin, klasskampen och lagbegreppet. På vilket sätt är dessa delmoment meningsfulla svar på de ställda frågorna?

Sammantagna utgör tolkningarna av delmomenten en helhetssyn på *Kapitalet.*** Och det är helhetssynen de inledande frågornas problema-

* Se Inledningens not 5 och 40 samt I:2 och II:3. Jag lämnar nu punktnummreringen och övergår till löpande prosa med noter. (Noterna är inte nödvändiga för att förstå innehållet i Avslutningen. De tjänar som vetenskaplig apparat och som fördjupning.) Därmed har jag typografiskt åtskiljt de två slag av framställning man finner i denna *Kommentar och studiehandledning.* Å ena sidan har vi Inledningen och Avslutningen; frågeställningen och resultaten. Å andra sidan har vi själva kommentartexten som redovisar min tolkning kapitel för kapitel.

** Under tolkningsarbetets gång har jag problematiserat Marx text utifrån sekundärlitteraturen samt från Marx förarbeten till *Kapitalet.* Därvid har jag använt olika

tik egentligen handlar om. *De inledande frågorna handlar om 'Kapitalets' plats och roll i den marxistiska tankebyggnaden betraktad som helhet.* Här i Avslutningen kommer jag att framlägga en sammanhållen och systematisk uppfattning om just detta.*** Min uppfattning om *Kapitalet* och den marxistiska tankebyggnaden utgör ett resultat av den läsning och tolkning som ägt rum utifrån de ställda frågorna.

Jag återknyter nu direkt till Inledningen, och förutsätter att innehållet är bekant. När jag talar om "den materialistiska historieuppfattningen" åsyftar jag de grundtankar om människan, historien och samhället som utvecklades av Marx och Engels under åren 1843—48 och som sammanfattades av Marx i hans *Förord (1859).* Jag kommer att tala om skrif-

tolkningsmetoder, men viktigast har förmodligen varit de som Evert Vedung kallar *systematisk* respektive *rekonstruktiv* tolkning. Som helhet utgör dock *Att studera Kapitalet. Första boken* en "rekonstruktiv tolkning", ett bidrag till en fortgående diskussion och utveckling av den marxistiska teorin. (Vedung, E., *Det rationella politiska samtalet,* Stockholm 1977, s. 83–92.) Vedungs metod-problem behandlar dock främst tolkning av omedelbart "politiska budskap". Han problematiserar inte de särskilda tolkningsproblem som är förbundna med tolkning av vetenskaplig *teori* i strikt mening, dvs. den typ av tolkningsproblem som *Att studera Kapitalet* står inför; t. ex. diskuterar han inte problemet med utsagor på olika abstraktionsnivåer inom ett teorisystem, inte heller det problematiska med teoretiska begrepps definitioner, vilka ju också bestäms av platsen inom teorisystemet. Se t. ex. Bunge, M., *Scientific research,* Heidelberg 1967, kap. 2:5–6 samt kap. 3; i förtätad form framgår min poäng kanske på Bunges sid. 125 nedtill och 126. Se även not 70 nedan. Se också Bunge, M., *Treatise on Basic Philosophy. Volume I. Semantics I: Sense and reference,* D. Reidel publishing Company, Dordrecht 1974; sid. 43–44, 62–63 och 81–82 om "factual reference", sid. 83–85 och 113–14 om "conceptual representation", och sid. 115–17, 171–72 om "content", "sense", "intension" och "meaning" hos begrepp ingående i teorisystem med ambitionen att återspegla ("depict", "mirror", "reflect") verkligheten eller delar av den (Se punkt 2 och 44.) Ett liknande synsätt, om än mindre elaborerat, finns t. ex. även hos Gregor, A. J., *Metapolitics,* The Free Press, New York 1971, sid. 127–40 om "'real' definition".

*** Min uppfattning har hämtat näring från olika håll. Läsaren kommer att finna tankeelement och perspektiv från främst den östeuropeiska marxismen, den västtyska s. k. kapitallogiska skolan och från den franska s. k. Althusserskolan. Men över dem alla griper Friedrich Engels perspektiv i *Anti-Dühring (1877).* Rättrogna företrädare för de tre nämnda "skolbildningarna" inom traditionen kommer kanske att anklaga min uppfattning för att vara en eklektisk syntes i dålig mening (dvs. en osystematisk sammansmältning av olika element). Mot det kan jag bara anföra följande. För det första är inte min uppfattning löst hopplockad, utan den har en egen systematik. För det andra är den grundad i ett noggrant tolkningsarbete, och delmomenten är förankrade i Marx text. Men för det tredje äger den ett berättigande av ytterligare ett skäl som har att göra med kunskapens växt. Genom att min uppfattning är förankrad i Marx text tvingar den diskussionens deltagare till samma precision, och till att avstå från svepande omdömen. Därvid tror jag att min uppfattning utvecklar diskussionen även om den efterhand skulle visa sig vara helt eller delvis felaktig.

terna från perioden 1843—48 som en enhetlig helhet, vilket de inte är; det äger rum en avgörande teoretisk brytning kring åren 1845—46. Men sammantagna innehåller dessa skrifter alla de moment som man vanligtvis kallar "den materialistiska historieuppfattningen", och det är detta *tankesystem* jag vill lyfta fram här, inte perioden.[1]

I Inledningen framhöll jag att den praktiska grundfråga som genomsyrar perioden 1843—48 är: Hur är arbetarklassen möjlig? Vilken är dess samhälleliga och historiska situation? Hur ser det samhälle ut som producerar arbetarklassen som klass?[2] Denna fråga är inte gripen ur luften. Under 1800-talets första hälft växer det industriella proletariatet fram i Europa, och framträder som klass i de politiska striderna. Att

[1] Man får t. ex. inte glömma att perioden 1843–48 även innehåller politiska och ekonomiska studier, så omfattande att de räcker till *Kommunistiska manifestet (1848)* och de fina analyserna av klasskampen i Frankrike som gjordes åren därefter. Detta framhävde jag i Inledningens kap. II:1. Min uppfattning om perioden 1843—48 grundas dels på originaltexternas innehåll och dels på moderna framställningar om denna period. Se t. ex. Tuchscheerer, W., *Bevor 'Das Kapital' entstand,* Berlin 1968, kap. 1—6; Vranicki, P., *Geschichte des Marxismus I–II,* F. a. M. 1972, kap. 2; Wygodski, W. S., *Wie 'Das Kapital' entstand* (Moskva 1970), Berlin 1976, kap. 1–2; Mandel, E., *Marx ekonomiska tänkande* (Paris 1967), Tema teori 8 Uddevalla 1973, kap. 1—5; Reichelt, H., *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx,* F. a. M. 1970, kap. 1 (dansk övers. Kurasje 1974); Althusser, L., *För Marx* (Paris 1965), Stockholm 1968; Therborn, G., *Science, class and society,* NLB 1976, kap. 6:I–III.

Ur den moderna handbokslitteraturen om den materialistiska historieuppfattningen vill jag hänvisa till: *Grundlagen des historischen Materialismus,* Berlin 1976; *Dialektischer und historischer Materialismus,* Berlin 1974, kap. 2:1–3 samt 10–12; Klaus, G., Buhr, M., *Philosophisches Wörterbuch I—II,* lämpliga uppslagsord. Se f. ö. min Inledning, not 33.

[2] Se Inledningens kap. I:2 och II:1, särskilt sid. 22 om de frågor som väcks ur lönarbetarklassens situation. Skrifterna från perioden 1843—48 brukar ofta delas upp i "ekonomiska", "filosofiska" och "politiska" skrifter. Men gör man det finns det en risk att man inte ser att det kanske är *samma grundfråga* som de försöker besvara. Se t. ex. Marx *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie Einleitung,* MEW 1 s. 378—91, skriven i slutet av 1843 och i början av 1844. Se Engels *De arbetande klassernas läge i England,* skriven 1844—45. Ta Marx *Ekonomisk-filosofiska manuskript* från 1844, se bara dess rubriker: arbetslön, kapitlet, kapitalets vinst, kapitalets herravälde över arbetet, kapitalets ackumulation och konkurrens ..., jordräntan etc. Eller ta Engels "geniala skiss" (TKr 10/ZKr 10) *Utkast till kritik av nationalekonomin* från 1845. Det som förenar dessa skrifter är, enligt min mening, att de har samma grundproblem: lönarbetarklassens ställning i det kapitalistiska samhället. När de formulerar detta som grundproblemet ställer sig Marx och Engels på proletariatets ståndpunkt. Men för att kunna lösa det måste de bli materialister i historieuppfattningen, dialektiker i tänkandet och inrikta sig på politisk ekonomi som vetenskap. Detta sker i en och samma politiska och teoretiska rörelse. Enheten i denna rörelse är kanske bäst skildrad i Tuchscheerer 1968 a. a.; se t. ex. kap. 1:3—5, 2:1 och 4:5. Se även Therborn 1976 a. a. kap. 6:I.

detta är grundproblemet framhöll Engels tillbakablickande och sammanfattande i *Anti-Dühring (1878),* första kapitlet "Allmänt".[3]

Det har känts angeläget att lyfta fram Friedrich Engels perspektiv i *Anti-Dühring (1877)* kapitlen "Allmänt" och "Teoretiskt". Under de senaste femton årens Marx-diskussion[4] har det funnits tendenser att betrakta utvecklingen under perioden 1843—48 som en *rent* vetenskaplig eller en *rent* filosofisk process.[4a] Gentemot dessa vill jag framhäva det

[3] Arbetarkultur s. 25–39/MEW 20 s. 16–26. Ett belysande citat har jag återgivit i Inledningen på sid. 23–24. Jag vill även fästa uppmärksamheten på Engels allra första stycke i *Anti-Dühring* s. 25/16 där han skiljer mellan den moderna socialismens *innehåll* och dess teoretiska *form.* Dess innehåll är, menar Engels, en *"återspegling" av verkliga förhållanden* i kapitalistiska samhällen. Den utgör en reaktion i medvetandet; en medveten reaktion på rådande samhällsförhållanden. Se även *Anti-Dühring* s. 369/250, en glasklar formulering efter det att Engels försökt sammanfatta "denna faktiska konflikt", kapitalismens motsättningar. Se även s. 215—17/146—47.

Förhållandet mellan praktik (klasskamp) och filosofi tycker jag framställs på ett fruktbart sätt i Gropp, R. U., *Geschichte und Philosophie,* Berlin 1977, s. 135—38, 146—63 samt i Althusser, L., *Lenin och filosofin,* Cavefors 1969, särskilt s. 5—28.

Förhållandet mellan *Kapitalet (1867),* den dåtida naturvetenskapens utveckling och Engels företag att försöka skapa en materialistisk och dialektisk världsåskådning (under främst 1870-talet), skildras i Liedman, S.-E., *Motsatsernas spel 1—2,* Cavefors, Lund 1977. Liedmans arbete blir särskilt intressant som testfall för den syn på förhållandet mellan vetenskap och filosofi som framläggs i Gropp a. a. 1977 s. 160—63, 239–42 och 249–52. I högre grad än Althusser ser Gropp och Liedman världsåskådning och filosofi som integrerade och nödvändiga delar i vetenskapernas utveckling; man skulle kunna säga att Althusser ensidigt renodlar ett, visserligen avgörande viktigt, moment i förhållandet mellan klasskamp, filosofi och vetenskap. Se även not 24 och 25 nedan. Se även Bunge, *Treatise . . .* Volume 3, Ontology I, s. 1—25.

Många kanske kommer att sakna ordet "dialektik" här i min Avslutning. Men "dialektiken" finns i och omkring alla tre kapitlen. Föremålet för min framställning är *historien och samhället.* I det första kapitlet är "dialektiken" närvarande i den materialistiska historieuppfattningens grundtankar; i det andra kapitlet främst i *Kapitalets* uppbyggnad som vetenskaplig teori; och i det tredje främst i det helhetsbegrepp varmed vi kan tänka ett konkret samhälle i dess komplicerade sammansatthet. Genom att undvika *termen* "dialektik" ställs förhoppningsvis sakfrågorna i centrum.

[4] Se Inledningens not 5.

[4a] I Reichelt 1970 a. a. ovan, ser det ut som om den materialistiska historieuppfattningens praktiska grundproblem är *kunskapsproblemet;* marxismens grundfråga skulle vara människornas möjlighet till rationellt vetande som förmenas dem av den samhälleliga verklighetens fördubbling och förvrängning. Därvid blir marxismens uppgift att avmystifiera den samhälleliga verkligheten. (Se t. ex. s. 19–24, 73—95.) Detta är naturligtvis en viktig aspekt, men inte grundproblemet i den vetenskapliga socialismen.

Althusser hemfaller i sina arbeten kring 1965 åt en "teoricistisk" tendens; åtminstone använder han själv detta ord i sina självkritiska betraktelser på 70-talet. Felet var att han såg utvecklingen 1843—48 som en rent intellektuell process. Hans ståndpunkt var bl. a. att marxismens filosofi (den dialektiska materialismen) var en vetenskapsteori, en

faktiska förhållandet som jag uppfattar det. Under denna period råder sannerligen praktikens primat i kunskapsprocessen hos Marx och Engels. Det är den faktiska verklighetens utveckling som ställer *problem* för vetenskapen och filosofin. Tvingande tränger verkligheten på och kräver lösningar, filosofiska, vetenskapliga och inte minst praktiska.[5]

Den vetenskapliga socialismen — marxismen — utgör alltså svar på praktiska och faktiska problem, frågan om lönarbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation. Eller med Engels ord:

> "Den moderna socialismen är ingenting annat än en reflex i tankens värld av denna faktiska konflikt, en ideell återspegling i hjärnorna främst hos den klass som lider under den, arbetarklassen."[5a]

Under kampen med att få klarhet i dessa problem, och alla de följdfrågor som uppkommer, blir både filosofin och vetenskapen nödvändiga genomgångsled. Men de är varken startpunkt eller självändamål.[6]

teori om kunskapsproduktion. (Se t. ex. *Essays in self-criticism*, NLB 1976, s. 102—06, 142—50.)

Slutligen kan jag inte komma ifrån ett intryck av att äldre sovjetiska handböcker uppvisar en, skall vi parafrasera Althusser och säga "filosofistisk" tendens. Den marxist-leninistiska *världsåskådningen* alternativt den dialektiska materialismens *filosofi* väljs som startpunkt och grundval. Ja, man kan rent av få intrycket att marxismen utgör ett färdigt och slutet filosofiskt system; se t. ex. *Marxismen-leninismens grunder* (1959), Moskva u. å., kap. 1–2 eller Afanasyev, V., *Marxist philosophy*, Moskva 1963, kap. I—III. Detta moment tonas emellertid ned i nyare handbokslitteratur, dock utan att försvinna. Däremot har DDR-filosofen Rugard O. Gropp en annorlunda inställning, se t. ex. a. a. 1977 ovan s. 160—63, 239—42 och 249—52. Jfr. Bunge i not 3.

[5] Om den politiska ekonomins förhållande till den samhälleliga praxis som produktion och klasskamp utgör, se Liedman, *Motsatsernas spel 1*, a. a. s. 48—52. Marx ser 1800-talets samhällsvetenskap i dess koppling till samhällsbyggnaden och klasskrafterna. I *Filosofins elände* (1847) skriver han pregnant: "Liksom *ekonomerna* är borgarklassens vetenskapliga företrädare, är *socialisterna* och *kommunisterna* proletariatets teoretiker." (Arbetarkultur s. 133/MEW 4 s. 143). Den kapitalistiska verkligheten framföder alltså inte bara *en* medvetandeform, utan människornas medvetna reaktion på kapitalismens samhällsförhållanden innebär olika medvetandeformer. Se även Liedman a. a. s. 22—24 om vetenskapens "inre" och "yttre" bestämningar.

[5a] *Anti-Dühring (1878)*, Arbetarkultur s. 369/MEW 20 s. 250.

[6] Enligt min mening bör en konsekvent praktisk och materialistisk ståndpunkt leda till den syn på filosofin som Gropp, Althusser, Liedman och Bunge har; se not 3. Den bör också leda till att marxismen själv inte betraktar sig som en "lära" eller ett "filosofiskt system"; det ligger något motsägelsefullt i det. *I stället bör marxismen ses som en reaktion på praktiska och faktiska problem och motsättningar i verkligheten*, ungefär på det sätt som Engels skriver i *Anti-Dühring* s. 25/MEW 20 s. 16, s. 215—17/MEW 20 s. 146—47 och s. 369/MEW 20 s. 250. (Se även s. 36—37/MEW 20 s. 24 och 181—84/MEW 20 s. 123—25 där Engels talar om dialektiken.)

Jag är naturligtvis medveten om ordens nyanser här. *Ett praktiskt, materialistiskt och*

Detta betyder inte att vetenskapliga och filosofiska problem är oväsentliga för Marx och Engels. Men filosofin och vetenskapen är viktiga eftersom de utgör viktiga beståndsdelar i människornas praktiska förnuft och ingår i deras praktiska verksamhet. Dels gäller det människornas förhållande till naturen: naturvetenskap och teknologi ingår som ett självklart led i den materiella produktionen (på olika sätt i skilda historiska epoker). Dels gäller det människornas förhållande till varandra och till samhällsbyggnaden i produktion och klasskamp: världsåskådning, människosyn, historiefilosofi och samhällsvetenskap ingår som självklara led i det samhälleliga ekonomiska och politiska handlandet (på olika sätt i skilda historiska epoker).

När Marx och Engels brottas med grundfrågan om lönarbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation, närmar de sig lösningar som förutsätter och innebär såväl vetenskapliga som filosofiska revolutioner.[7] Arbetarklassens framträdande i klasstriderna ställer problem som inte kan lösas inom ramen för dominerande tankeströmningar, den tyska historiefilosofin och den engelska politiska ekonomin. Detta nödvändiggör en fullständig omvälvning av den tidigare uppfattningen om människan, historien och samhället. För Marx och Engels blir det uppenbart att "all hittillsvarande historia" (*Kommunistiska Manifestet*) varit en historia om klasstrider, att historien handlat om klassernas kamp på grundval av olika sätt att organisera produktionen. Konfrontationen med det tidigare tänkandet om samhället och historien kommer alltså att äga rum som en konfrontation med den tyska historiefilosofin och den engelska politiska ekonomin.[8]

Det är i konfrontation med den politiska ekonomin som frågan om lönarbetarklassens situation kommer att besvaras; höjdpunkten är *Kapitalet — Kritik av den politiska ekonomin.* Och det är i konfrontation med den tyska historiefilosofin som upprättandet och försvaret av den

icke-spekulativt sätt att förhålla sig till verkligheten leder naturligtvis till att man intar en rad praktiska, filosofiska och vetenskapliga ståndpunkter som tillsammans kan beskrivas som ett "filosofiskt system". Frågan är bara vilket moment i motsättningen man framhäver som det dominerande: verkligheten själv eller tänkandet om verkligheten.

Här i Avslutningen skall jag lägga fram en uppfattning om den marxistiska tankebyggnaden som inte innebär något slutet och färdigt filosofiskt system. I stället ser jag marxismen som *en levande vetenskap,* ett redskap för samhällsförändring; hur, får den fortsatta framställningen avslöja. Måhända kan jag också (förhoppningsvis) anvisa en väg ut ur olika slags dogmatik och schematik som stundom har präglat den vetenskapliga socialismens tradition.

[7] Se Inledningens not 14 och 15 samt not 1 och 3 ovan.

[8] Se not 3 och 1 ovan.

materialistiska historieuppfattningen kommer att äga rum; detta sker främst under perioden 1843—48 som en kritik av *Den tyska ideologin,* men Engels går i polemik om de grundläggande begreppen även på äldre dagar.[9]

Det finns tendenser i dagens vetenskapliga och filosofiska marxismdiskussion som vill nedvärdera betydelsen av den materialistiska historieuppfattningen, eftersom *Kapitalet* har löst de flesta problem som ställs under perioden 1843—48.[10] Det finns också tendenser att vilja övervärdera betydelsen av den materialistiska historieuppfattningen och i dess trevande formuleringar läsa in lösningar av problem som den faktiskt inte löser, t. ex. problem som inte löses förrän i *Kapitalet* och de omgivande manuskripten från 1857 och framåt.[11] I Inledningens kap. II:2 redovisades hur jag anser att den materialistiska historieuppfattningen och *Kapitalet* hänger samman: som "ledtråd", "hypotes" eller

[9] Förutom vissa passager i *Anti-Dühring* (som är ganska korta) tänker jag på Engels berömda s. k. ålderdomsbrev. Det är brevet till Bloch 21/9 1890, brevet till Schmidt 27/10 samma år och brevet till Starkenburg 25/1 1894. De finns i de flesta samlingsverk och brevsamlingar, se annars MEW 37 och 39. Deras betydelse diskuteras ingående i Gustafsson, B., *Marxism och revisionism,* Uppsala 1969, kap. 2 a.

[10] Jfr. t. ex. Schanz 1973 och 1977 a. a. i. Inledningens not 40. Trots allt är det kanske riktigare att tala om Schanz' inställning som en "övervärdering" av den materialistiska historieuppfattningen. Detta återkommer jag till i not 36 nedan.

[11] Detta är vanligt särskilt inom den östeuropeiska marxismen. Se Wygodski a. a. 1976 s. 42–44 eller redaktionens kommentar till termen "Verkehr" i MEW 3 s. VII samt 548. Enligt min mening försöker man här skriva in en precisare innebörd i *Den tyska ideologin (1846)* än vad som är både rimligt och nödvändigt. Se t. ex. MEW 3 s. 52–53, 54—56 och 66 där ordet "Verkehr" eller "Verkehrsverhältnisse" uppenbart har en annan begreppslig innebörd än den som redaktionen och Wygodski vill ge den: alltså det som i *Förordet (1859)* betecknas med ordet "produktionsförhållanden". Detta framhålls även av Therborn 1976 a. a. kap. 6:1.

Enligt min mening är det snarare så att *begreppet* produktionsförhållanden är närvarande i *termen* "Eigentumsform" i MEW 3 t. ex. s. 22—24, 36—38, 54–56, 59—61. Detta ger också den begreppsliga och terminologiska kopplingen till *Grundrisse* och *Kapitalet* där ju termer och begrepp som rikedomsform, egendomsform, ekonomisk form, produktionsform och samhällsform spelar stor roll. Det är ju genom dessa termer som grundtanken i begreppet produktionsförhållanden förmedlas: *den samhälleliga form i vilken arbetsprocessen bedrives.* (Se punkt 87, 102, 162, 397—408 samt kap. II:4 a nedan.)

Therborn ser dock ej betydelsen av termen "Eigentumsform". Av hans framställning verkar det nästan som om han sökte efter *termen* "produktionsförhållanden". Men den *termen* är faktiskt ganska sällsynt hos Marx. Den förekommer främst 1847 och 1848. I *Grundrisse* och *Kapitalet,* däremot, är Marx begreppsapparat mer utvecklad och specialiserad.

historiefilosofiskt forskningsprogram, respektive utförd (historiematerialistisk) vetenskap om den kapitalistiska samhällsformen.

Frågan om att nedvärdera eller övervärdera den materialistiska historieuppfattningen kan tyckas vara en akademisk fråga, men jag menar att den har betydelse för marxismens vetenskaplighet och konkreta användbarhet. I Inledningens kap. I:1 efterlyste jag den vetenskaplighet och analyskraft som vi behöver för att utföra konkreta analyser. Om "den materialistiska historieuppfattningens" grundbegrepp ger svar på alla frågor, skulle det ju räcka med att lägga dessa grundbegrepp som ett rutnät över samhället. Om å andra sidan *Kapitalet* ger alla svar behöver vi inga konkreta samhällsanalyser, utan kan nöja oss med denna digra skrift; den är kanske en konkret och uttömmande "bild" av t. ex. Sverige år 1978. Men ingetdera av dessa två förfaranden duger. Frågan är i stället *vad* den materialistiska historieuppfattningen kan säga oss om samhället, och *vad Kapitalet* kan säga oss. Det gäller att klargöra vilket omfång, eller vilka begränsningar dessa båda tankesystem har; först då kan man klargöra räckvidden av de frågor och svar man finner där.

För att kunna besvara frågorna i Inledningens kap. II:3 måste vi alltså precisera omfånget hos den materialistiska historieuppfattningen respektive *Kapitalet*; räckvidden i vad de, var för sig, säger oss om den samhälleliga verkligheten. Vi måste försöka precisera på vilken nivå i kunskapsprocessen (tänkandet) som den materialistiska historieuppfattningens grundbegrepp befinner sig, och på vilken nivå i kunskapsprocessen som *Kapitalet* befinner sig. De utgör nämligen inte själva färdiga konkreta samhällsanalyser. Därmed uppkommer också frågan vilken räckvidd de har vid konkreta analyser.

Jag har delat in Avslutningen i tre kapitel. Dessa motsvarar var sin nivå i kunskapsprocessen; var sin våning i den marxistiska tankebyggnaden. Det första har redan börjat och heter "Den materialistiska historieuppfattningen". Det andra heter *"Kapitalets* objekt: 'Det moderna samhällets ekonomiska rörelselag'". Och det tredje heter "Det konkreta samhället".

Det första kapitlet fortsätter nu med att försöka besvara frågan om den nivå i kunskapsprocessen där den materialistiska historieuppfattningen befinner sig, samt vilken räckvidd dess utsagor har. Det kommer nämligen att avgöra svaret på frågan om vad dess grundläggande begrepp innebär. I det följande kommer jag att tala om den materialistiska historieuppfattningens tre funktioner, vilka antyder innehållet i den materialistiska historieuppfattningens utsagor. Det är tre funktioner som har betydelse för *Kapitalet*, och jag kommer därmed att närmare

kunna precisera förhållandet mellan "den materialistiska historieuppfattningen" från perioden 1843—48 och teorin i *Kapitalet* med dess förarbeten från år 1857 och framåt.

I:2. Den materialistiska historieuppfattningens första funktion: avgränsningen

a) Negativt avgränsande gentemot den objektiva idealismen.

Den första funktion som den materialistiska historieuppfattningen fullgör är att vara negativt avgränsande mot den samtida samhälls- och historiefilosofin. För det första gäller det olika idealistiska föreställningar om samhället och historien som har sin rot i religionen eller i Hegels historiefilosofi. Som jag anförde i Inledningen kap. II:2 har den materialistiska historieuppfattningen till uppgift att röja vägen för ett nytt sätt att ställa problemen, att öppna för en ny vetenskap. Men för det ändamålet måste olika uppfattningar brytas ned som i samhället och historien blott ser inkarnationer av Guds vilja eller av Hegels idé. De inledande citaten i Inledningens kap. II:2 anger med all önskvärd tydlighet att den materialistiska historieuppfattningen i stället ställer de materiella levnadsförhållandena i centrum. I *Förordet (1859)* skriver Marx om sina studier av Hegel:

> "Min undersökning ledde mig fram till den slutsatsen, att rättsförhållandena liksom statsformerna varken kan förstås ur sig själva eller ur den s. k. allmänna utvecklingen av det mänskliga tänkandet, utan tvärtom har sin rot (ty. *wurzeln*) i de materiella levandsförhållandena (ty. *materiellen Lebensverhältnissen*) . . ."[12]

b) Negativt avgränsande mot den mekaniska materialismen och mot Feuerbachs Materialism.

Men dessa "materiella levnadsförhållanden" begriper Marx och Engels

[12] TKr 8/ZKr 8. Den moderne läsaren är förmodligen ovan vid den slags "idealism" som Hegel representerade och som var förhärskande i Tyskland under första hälften av 1800-talet. Jag hänvisar till Tuchscheerer 1968 a. a. kap. 1:2–3 som behandlar Marx under hans idealistiska period och hur han kommer ur den. Se även Vranicki 1972 a. a. s. 47–59 och Therborn 1976 a. a. kap. 6:II, 1. Allmänt belysande är också Plekhanov, G., *The development of the monist view of history (1895)*, Moskva 1956 och 1972, kap. IV (sv. övers. Gidlunds 1972); Stiehler, G., *Der Idealismus von Kant bis Hegel*, Berlin 1970, kap. V; Buhr, M., *Vernunft, Mensch, Geschichte*, Berlin 1977, s. 287—311.

på ett bestämt sätt. Från den franska upplysningsmaterialismen kommer grundtanken att människorna är produkter av miljö eller av omständigheterna (naturen); och i Tyskland fanns Lundwig Feuerbachs säregna materialistiska samhällsfilosofi. Mot dessa olika uppfattningar vänder sig Marx och Engels. I de berömda *Teser om Feuerbach (1845)* lyder tredje tesen:

> "Den materialistiska läran att människorna är produkter av omständigheterna och av uppfostran glömmer, att omständigheterna förändras av människorna och att uppfostraren själv måste uppfostras."[13]

Och i den första tesen heter det:

> "Huvudfelet med all hittillsvarande materialism (Feuerbachs inräknad) är att föremålet, verkligheten, sinnevärlden, bara uppfattas som *objekt* ... däremot inte som *sinnlig mänsklig verksamhet,* inte som *praxis;* inte subjektivt. Detta är anledningen till att den *verksamma* sidan utvecklats av idealismen men inte av materialismen ..."[14]

Människorna är alltså en produkt av omständigheterna, men omständigheterna en produkt av mänsklig verksamhet. De "materiella levnadsförhållanden" eller det "samhälleliga vara" som Marx talar om i *Förordet (1859)* är alltså ett resultat av mänsklig praxis. Den materialistiska historieuppfattningen upphävde alltså den gamla motsättningen mellan dåtidens materialism och idealism i samhälls- och historiefilosofin. Problemet ställdes på ett nytt sätt. Men Feuerbach-teserna utgör ju bara ett abstrakt historiefilosofiskt ställningstagande som måste konkretiseras till de olika slags praxis som det mänskliga samhället består av: produktionens praxis, klasskampens praxis och tänkandets praxis.[15]

[13] Helt ytligt kan vi associera till Montesqieus klimatlära och Rousseaus idéer om uppfostran och miljö när det gäller människornas karaktär. I kap. "Allmänt" i *Anti-Dühring* (1878) skriver Engels om de franska materialisterna, och i Plekhanov (1895) a. a. antyds i kap. I den franska upplysningsmaterialismens betydelse för marxismens utveckling. Se f. ö. uppslagsorden "Materialismus", "— französischer" och "Aufklärung" i *Philosophisches Wörterbuch* a. a. ovan.

[14] Citaten är från Liedman, S.-E. (red.), *Karl Marx – Människans frigörelse,* Stockholm 1965, s. 120/MEW 3 s. 5—6. Marx och Engels syn på Feuerbach kan kortfattat sammanfattas i aforismen: "I den mån Feuerbach är materialist är historien frånvarande hos honom, och i den mån han behandlar historien är han inte materialist" (a. a. s. 150/MEW 3 s. 45, ä. ö. MD). Dessa ord är från *Den tyska ideologin* (1846), första kapitlet om Feuerbach. Se därutöver Engels lilla skrift *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut (1888),* Arbetarkultur eller Cavefors *Filosofiska skrifter.*

[15] Men denna praxis är naturligtvis inte fri och obunden. Den är knuten till vissa för-

c) Positivt anvisande: bas och överbyggnad

Men dessa båda avgränsningar kommer inte till stånd utan att Marx och Engels framlägger ett positivt alternativ till den rådande samhälls- och historiefilosofin. De hävdar att *produktionens praxis* är den viktigaste, när det gäller samhället och historien. Den materiella produktionen utgör människornas förhållande till naturen och den materiella produktionen är grundvalen för mänskligt liv. Historien är historien om de olika samhälleliga former i vilka den materiella produktionen bedrivits.

I *Förordet (1859)* finner vi sammanfattande alla de termer och begrepp vi behöver för att förstå den materialistiska historieuppfattningens syn på hur de olika formerna för mänsklig verksamhet hänger samman. De "materiella levandsförhållandena" kallar Marx där för "basen", och den utgörs av "produktionssättet", eller "summan av dessa produktionsförhållanden" och de "materiella produktivkrafterna"; ett annat uttryck Marx använder är "den ekonomiska strukturen". "Överbyggnaden" blir då de samhälleliga institutioner, förhållanden och verksamhetsformer som *inte* är ekonomi.[16]

Men överbyggnaden är alltid överbyggnad på en viss bas. De utgör en faktisk enhet i verkligheten. Det gör att överbyggnaden alltid kommer att, på ett eller annat sätt, stå i förhållande till den bas som den är

handenvarande naturförhållanden, till utvecklingsgraden av de givna "materiella produktivkrafterna" (produktionsmedlen) och det teknologiska kunnandet, och naturligtvis till de givna samhälleliga förhållandena, de historiskt överlämnade produktionsförhållandena. Detta är beundansvärt klart och koncentrerat framställt i Marx brev till Annenkow 28/12 1846, MEW 4 s. 548—49/*Selected correspondence*, s. 35—36.

Praxis-begreppets betydelse framgår t. ex. av *Grundlagen des historischen Materialismus*, Berlin 1976, kap. I:4. Upplysande är också *Philosophisches Wörterbuch* a. a., uppslagsorden "Gesellschaft", "Gesellschaftliches Sein", "Gesellschaftliche Verhältnisse" och "Praxis". Se även Vranicki 1972 a. a., s. 121—135; Avinieri, S., *The social and political thought of Karl Marx*, Cambridge 1968, kap. 3; Fleischer, H., *Marxismus und Geschichte*, F. a. M. 1969, kap. I och II. För en fördjupad problematisering se Stiehler, G., *Dialektik und Praxis*, Berlin 1968, s. 7–260; Schmidt, A., *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (1962), F. a. M. 1971, kap. I:A och III; Hahn, E. *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*, Berlin 1968, kap. 1–3.

[16] Se Inledningen, texten till och i noten 38, där Engels talar om "ekonomi i historiematerialistisk mening". Se även *Inledning (1857)* till *Grundrisse*, avsnitt 2. Gustafsson a. a. kap. 2 a låter Engels i sina brev framhålla, att han och Marx, i polemik, ibland överdrivet ensidigt fick betona det ekonomiska: därav den ekonomism och vulgärmarxism som ofta förknippats med Marx och Engels. Se särskilt Engels brev till Bloch 21/9 1809, vars innebörd inte kan missförstås; MEW 37 s. 463—65 / *Selected Correspondence*, Moskva 1965, s. 417—19.

överbyggnad på. Basen och överbyggnaden står i ett ömsesidigt förhållande till varandra, "växelverkar", som Engels uttrycker det i sina ålderdomsbrev.[17] Den materialistiska historieuppfattningen slår fast *att* de "växelverkar" och *att* överbyggnaden alltid är överbyggnad på en viss bas. Men den talar inte om *hur*. Det kan den inte göra. Det är en uppgift för den utförda historiematerialistiska vetenskapen att påvisa.

Detsamma gäller "växelverkan" mellan de materiella produktivkrafterna och de samhälleliga produktionsförhållandena. Under perioden 1843—48 finns flera formuleringar som knyter produktionsförhållandenas *samhälleliga form* till de materiella produktivkrafternas *naturalform*.[18] Men ingenstans anges *hur* det faktiska förhållandet är mellan dem. I *Förordet* (*1859*) antyds det bara genom ordvalet. Produktionsförhållandena sägs "motvara" (ty. *entsprechen*) de materiella produktivkrafterna. Men *på vad sätt* detta går till sägs inte. Vi får t. ex. inte veta *vilka* produktionsförhållanden som "motvarar" vilka produktivkrafter, och varför.[19]

Den materialistiska historieuppfattningen i texterna från 1843—48 och i *Förord* (*1859*), kan alltså främst *ställa problemen*; och den ställer pro-

[17] Se not 9 ovan.

[18] Se punkt 2–9 där jag första gången använder dessa termer.

[19] Första kapitlet i *Den tyska ideologin* (1846) innehåller alla problemets delar och ställer alla frågor. Men någon exakt innebörd kan man inte, enligt min mening, finna i de olika termer som där används. Problematiken om *samhällelig form för den materiella produktionen* är dock närvarande, samt formuleringar om att produktivkrafternas utveckling omöjliggör äldre egendomsförhållanden, varvid nya i sin tur upprättas som blir utvecklingsformer för produktivkrafterna. Klarare formuleringar möter oss i brevet till Annenkow 28/12 1846, MEW 4, s. 548—49 eller i *Filosofins elände* (1847), Arbetarkultur s. 115/MEW 4 s. 130. Men det mesta vi kan säga är *att* det råder en förbindelse, men inte *hur* den ser ut. Däremot är ju Marx klar över produktivkraftsutvecklingens dynamiska betydelse för uppbrytandet av den gamla samhällsordningen, men även detta tarvar ju närmare preciseringar för varje historisk epok.

Därför håller jag med Helmut Reichelt när han skriver att förhållandet mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden är "mystiskt" i skrifterna kring år 1846. (Se Reichelt, H., "Zur Staatstheorie im Frühwerk von Marx und Engels", i *Karl Marx Friedrich Engels Staatstheorie*, F. a. M. 1974, s. XLVII.) Med begrepp från den moderna anglo-saxiska vetenskapsteorin skulle vi kunna säga att Marx och Engels år 1846 "fenomenologiskt" ställer ett problem som senare måste lösas "representationellt", dvs. genom att anvisa de *mekanismer* som närmare preciserar *hur* det hela går till. (Se Bunge, M., *Scientific research I*, Heidelberg 1967, s. 248.)

För en mer grundläggande kritik av begreppsexercisen mellan "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden", särskilt av J. Stalins inflytelserika uppsats från 1938, se Tökei, F., *Zur Theorie der Gesellschaftsformen*, Budapest 1977, kap. 1 och 2. Se f. ö. not 37, 111 och 112 nedan.

blemen på ett nytt sätt i förhållande till det tidigare tänkandet om samhället och historien. Men den kan inte lösa de problem som den ställer; de måste lösas på annan nivå i kunskapsprocessen. På denna allmänna nivå kommer man inte längre än till begreppet "växelverkan".[20] *Hur* de olika samhällsfenomenen "växelverkar" och *vilka* det är som "växelverkar" och i vilka *former* denna "växelverkan" äger rum och reproduceras över tiden till en bestående samhällsform, det är frågor för den utförda vetenskapen att besvara. Men det viktiga är att det är den materialistiska historieuppfattningen som möjliggör ställandet av dessa frågor; utan den skulle det inte kunna komma till stånd någon utförd (historiematerialistisk) vetenskap.

d) Sammanfattande om den första funktionen: den historiefilosofiska brytningen

Historien och samhället kan alltså inte uppfattas som ett resultat av Guds vilja, idéns utveckling eller av "människans väsen" eller "människans natur". I stället måste den ses som praktisk verksamhet där människorna med hjälp av "materiella produktivkrafter" bearbetar naturen inom ramen för samhälleliga "produktionsförhållanden". Men denna verksamhet sker inte obetingat och fritt. Den är bunden till produktionsmedlens materiella former (naturalformer) och till samhälleliga former och förhållanden. Varje generation träder in i den samhälleliga produktionen utan att ha varit med om att utforma den. Där råder redan givna förhållanden "oberoende av deras vilja".

I så gott som hela den mänskliga historien — dvs. "den skriftligt bevarade historien" — har dessa förhållanden varit klassförhållanden, som inledningsstycket till *Kommunistiska manifest (1848)* framhåller. I *Anti-Dühring (1878)* återknyter Engels till de tankegångarna:

> "... och att de klasser som bekämpar varandra i samhället alltid varit produkter (ty. *Erzeugnisse sind*) av sin tids produktions- och

[20] Detta blir tydligt i Eichhorn, W., (u. a.), *Die Dialektik von Produktivkräften und Produktionsverhältnissen,* Berlin 1975, kap. III; *Grundlagen des historischen Materialismus.* Berlin 1976, kap. III:3 och IV:2; Wygodski (1970) 1976 a. a., not 1, kap. 2; Gustafsson 1969 a. a., kap. 2 a, särskilt sid. 54—58. Men som Lenin framhåller i en känd aforism: "Enbart växelverkan = tomhet" (*Collected Works,* Vol. 38, Moskva 1963 s. 163), dvs. "växelverkan" kan inte förklara någonting. I stället måste ju "växelverkan" ses som en utmaning för oss att precisera *vilka* element som växelverkar, *på vilket sätt* och i vilka *former* det hela försiggår. Se Tökei, a. a. i not 19 ovan. Det är detta problem vi har med oss när vi närmar oss *Kapitalet* i dessa egenskap av utförd (historiematerialistisk) vetenskap om den kapitalistiska samhällsformen.

byteförhållanden (ty. *Produktions- und Verkehrsverhältnisse*) eller med andra ord dess *ekonomiska* förhållanden. Samhällets ekonomiska struktur var avslöjad som den faktiska grundval, ur vilken hela överbyggnaden av rättsliga och politiska institutioner lika väl som de religiösa, filosofiska och övriga föreställningarna under varje historisk epok i sista hand (ty. *in letzter Instanz*) måste förklaras (ty. *erklären*)."[21]

Den materialistiska historieuppfattningen hävdar att det vi kallar "historien" och "samhället" helt enkelt *är* produktion och klasskamp. Det vi kallar samhällslivet *är* huvudsakligen produktionens organisation, och det är i förhållande till produktionen som människorna indelas i klasser genom att de uppbär olika ekonomiska funktioner. Det som klasserna kämpar om är i sista hand produktionen och dess organisation. Men naturligtvis kan denna kamp ta sig uttryck som inte omedelbart är produktion, men som har *förbindelse med* produktionen på ett eller annat sätt. För Marx och Engels är det denna förbindelse som "förklarar" den samhälleliga (klassmässiga) innebörden av handlingar, idéer, institutioner och organisationer. Samhället och historien kan inte "förstås" om man inte hänvisar till produktionen och klasskampen. De religiösa institutionernas och idéernas utveckling i t. ex. Sverige, från asatro över katolicism och protestantism till den moderna tidens sekularisering, kan inte "förklaras" utan att hänvisa till produktionen och klasskampen. Lika litet kan de vetenskapliga, politiska eller juridiska institutionerna och tänkesätten "förklaras" utan hänvisning dit.

Denna typ av "förklaring" — att överbyggnaden "förklaras" av basen — är säregen för den materialistiska historieuppfattningen.[22] Det

[21] Arbetarkultur s. 38/MEW 20 s. 25.

[22] Orden "förklara" respektive "förstå" har jag inte valt av en slump. I flera nyckelpassager om den materialistiska historieuppfattningens grundbegrepp används de av Marx och Engels. De återfinns i *Förordet (1859)* där överbyggnaden skall "förstås" (ty. *begreifen*), "bedömas" (ty. *beurteilen*) eller "förklaras" (ty. *erklären*) (TKr 8—10/ ZKr 8–9). I *Anti-Dühring (1877)* talar Engels, på s. 38/MEW 20 s. 24, om att överbyggnaden "förklaras" av den faktiska grundvalen, ekonomin. Och ordet "orsak" (ty. *Ursache*) knyter Engels till förhållandet att de ekonomiska förhållandena utvecklar faktiska motsättningar som människorna "upptäcker" (ty. *entdecken*) och som de får "insikt" (ty. *Einsicht*) om (a. a., s. 367—68/MEW 20 s. 248—49.

Detta är ett exempel på hur motsättningen mellan materialism och idealism upphävs och ställs på ett högre plan. Människornas vilja och medvetande "orsakar" alltid deras handlingar; men det som "orsakar" deras vilja och medvetande är de givna samhälleliga förhållandena som deras medvetande är en "insikt" om eller en aktiv återspegling av (se not 24). Samtidigt är dessa samhälleliga förhållanden frambragta av mänsklig praxis, och kan alltså ändras genom mänsklig praxis.

rör sig för det första om *orsakssammanhang*; det är först på grundval av en viss bas som vissa institutioner och idéer gör sig gällande. Men det rör sig också, för det andra, om den samhälleliga (klassmässiga) *innebörden* av olika överbyggnadsfenomen; genom att stå i förhållande till produktionen och klasserna får överbyggnadsfenomen klassmässig (eller politisk) innebörd. Men *att* denna samhälleliga innebörd är en klassmässig innebörd är definitionsmässigt givet. Det "samhälle" man tänker sig är ett samhälle som redan i förväg uppfattas som huvudsakligen produktion och klasskamp. Den "förklaring" man talar om är en förklaring i detta sammanhang.[23]

Inom historiefilosofins område upprättar alltså den materialistiska historieuppfattningen ett slags postulat: det vi kallar "samhället" är huvudsakligen produktion och klasskamp.[23a] Men till skillnad från den tidigare historiefilosofin på 1800-talet stannar inte den materialistiske historieuppfattningen vid postulat och filosofisk spekulation. Postulaten är i stället utgångspunkter för utförd vetenskap; de ingår som ett nödvändigt led i en vetenskaplig teoribyggnad.[24]

[23] När det gäller idéerna så uppfattas de som "orsakade" av "det samhälleliga varat". Men detta orsakssammanhang är inte enkelt som en passiv återspegling. I stället rör det sig om en aktiv ("dialektisk") återspegling, en *aktiv reaktion* på de givna förhållandena. I den meningen kan marxismen hävda att den själv — den vetenskapliga socialismen – är en "återspegling" av det kapitalistiska samhällets utveckling; utvecklingen av kapitalismen kvalitativt och kvantitativt och utvecklingen av de klassmotsättningar som kapitalismen bär på. Se t. ex. Engels första stycke i kapitlet "Allmänt" i *Anti-Dühring (1878),* Arbetarkultur s. 25/MEW 20 s. 16, eller sid. 369III/250I; eller se Marx syn på lönarbetarklassens krav om förkortad arbetsdag i *Första boken,* BI 244, 260/KI 299, 319. Se även punkt 347, 359, 373—375 och 406.

I handbokslitteraturen framhålls detta t. ex. i *Grundlagen des historischen Materialismus,* Berlin 1976, kap. I:4 och XIII—XIV. Samtidigt är det naturligtvis klart att all diskussion om *hur* denna återspegling äger rum eller *vilka former* den tar sig, eller vilka faktorer det är som påverkar den, är en fråga som inte kan besvaras av den materialistiska historieuppfattningens "grundläggande begrepp". Det blir en fråga för utförda vetenskapliga analyser om olika samhällen och samhällsformer, vilket t. ex. framhålls i a. a. kap. XIII:1.

[23a] Glöm inte att "produktion" inbegriper även distribution, konsumtion, utbyte och cirkulation i den mening som Marx framhäver i *Inledning (1857)* till Grundrisse; se t. ex. avslutningsstycjet ES 34/Gr 20—21. Se även *Kritik av Gotha-programmet,* Arbetarkultur s. 19 (punkt 414 ovan).

[24] OBS! Här är en viktig skiljelinje mellan Marx och den tidigare historiefilosofin. Samma skiljelinje återfinns också hos de samtida försöken att upprätta samhällsvetenskaper. Det finns främst två moderna alternativ till marxismen. Det är den marginalistiska ekonomin och den klassiska sociologin. Båda dessa alternativ tar sin utgångspunkt i *samhällsfilosofiska axiom eller postulat,* och i likhet med marxismen är det postulat som öppnar vägen för vidare utförd vetenskap.

Den marginalistiska ekonomins "axiom" utgörs av (tre) grundantaganden om varje

Den materialistiska historieuppfattningens *första funktion* är alltså att utgöra en historiefilosofisk avgränsning gentemot den tidigare samhälls- och historiefilosofin. *Men skulle den materialistiska historieuppfattningen då inte vara vetenkaplig?* Ingår den inte i ett teorisystem som syftar till vetenskapliga analyser, såväl teoretiska som empiriska? Jo, det gör den. I Inledningens kap. II:2 framhöll jag just detta.

Den materialistiska historieuppfattningens första funktion som avgränsning innebär att den *öppnar vägen* för vidare vetenskap om historien och samhället. Den formulerar ett forskningsprogram om "produktivkrafternas", "produktionsförhållandenas", "basens", "överbyggnadens" och "klasskampens" "växelverkan" i olika samhällsformer. Endast om detta forskningsprogram leder till framgångsrika vetenskapliga resultat får de allmänna grundtankarna också vetenskaplig status. Det var detta jag i Inledningen lät Lenin framhäva med den klassika formuleringen: "I dag — efter *Kapitalets* tillkomst — är den materialistiska historieuppfattningen inte längre någon hypotes utan en vetenskapligt bevisad teori ..."[25]

människas natur. Dessa är de "axiom" utifrån vilka hela teorin kan deduceras, skriver W. S. Jevons år 1871, en av den marginalistiska ekonomins grundläggare. Se hans *The theory of political economy* (1871), Pelican classics 1970, kap. 1, avsnittet om "Logical method of economics", s. 88. (F. ö. menar Jevons att dessa antaganden grundas i empirisk erfarenhet, precis som Marx, MEW 3 s. 20–21!)

Den klassiska sociologins axiom hos t. ex. Max Weber utgörs av ett antal "definitioner" som samtidigt är de postulat som grundar sociologins fält, t. ex. "social action" and the "acting individual". Se *The theory of social and economic organization,* eng. övers. och utg. av T. Parsons (1947). N. Y. 1964, kap. I, t. ex. s. 88. Samma definitionsförfarande inleder Webers kap. II om ekonomin och kap. III om politiken. Vi får en märklig klassificerande taxonomi vars förhållande till verklighetens faktiska uppdelning och struktur aldrig blir riktigt klargjord.

Alla dessa tre typer av samhällsfilosofiska axiom har emellertid det gemensamt att de upprättar de fält ("områden", "terränger") inom vilka det blir möjligt att bedriva vetenskap. I vad mån den senare utförda vetenskapen bara blir en logisk härledning ur postulaten (tautologt), eller om den grundas i en ny rörelse som innebär ett språng från postulaten går jag inte närmare in på här. Klart är emellertid att det först är *de vetenskapliga resultaten* som kan stärka eller försvaga de postulat som tänkandet och kunskapsprocessen utgått från. Och som vi skall se nedan, utgör marxismen inget slutet och tautologt system av logiska härledningar utifrån postulaten. I stället kommer vi att urskilja – när det gäller studiet av kapitalismen — tre nivåer i kunskapsprocessen, nivåer som är relativt självständiga i förhållande till varandra. (De tre nivåerna motsvaras av de tre huvudkapitlen i denna Avslutning.)

[25] Se Inlednigen sid. 38. Sålunda kallas den materialistiska historieuppfattningen för "filosofisk vetenskap" i *Grundlagen des historischen Materialismus*, Berlin 1976, s. 7. I en annan DDR-handbok talas det om den materialistiska historieuppfattningen som samtidigt vetenskap och filosofi, *Dialektischer und historischer Materialismus*, Berlin

I:3. Den materialistiska historieuppfattningens andra funktion: indelningen av historien, en preliminär historieteori.

Den materialistiska historieuppfattningens andra funktion utgörs av de snitt genom historien som anger att det mänskliga samhällets ekonomiska praxis — den materiella produktionen — har bedrivits på *olika sätt* i olika historiska epoker. Dessa snitt finns delvis närvande i skrifterna från 1843—45, men det är först i *Den tyska ideologin (1845—46)* som de mer uttalat lyfts fram. I dess första kapitel om Feuerbach skriver Marx och Engels om olika samhällsformer grundade på olika egendomsformer samt på olika utvecklingsstadier av arbetsdelning, produktivkrafter, handel och kommunikationer.[26]

Detta sätt att tänka om samhället och historien bryter för det första med Feuerbachs materialistiska filosofi om ett tidlöst mänskligt väsen. I den sjätte Tesen om Feuerbach heter det: ". . . det mänskliga väsendet är inte något abstrakt som den enskilde individen hyser inom sig. I verkligheten är det summan av de samhälleliga förhållandena". Och den sjunde Tesen fortsätter: "Feuerbach inser därför inte att själva det 'religiösa sinnet' är en samhällsprodukt och att den abstrakta individ, som han analyserar, hör till en bestämd samhällsform".[27]

Men detta sätt att tänka bryter också mot den materialistiska uppfattning som fanns i dåtidens politiska ekonomi. De "ekonomiska" föreställningerna var ofta knutna till någon uppfattning om "människans

1974, kap. 10, s. 307 ff. Och *Philosophisches Wöterbuch* a. a. talar om den historiska materialismen som filosofi i "vetenskaplig gestalt", uppslagsordet "Philosophie".

Inom den anglo-saxiska vetenskapsteorin kanske man kommer närmast genom att hänvisa till Mario Bunges "philosophical hypotheses in science", kap. 5:9 i *Scientific Research I*, a. a. ovan (i not 19). Bunge problematiserar emellertid inte de speciella filosofiska problem som samhällsvetenskaperna står inför, utan hans vetenskapsteori är främst modellerad på naturvetenskaperna. En intressant artikel i sammanhanget är Agassi, J., "The nature of scientific problems and their roots in metaphysics", som finns i Bunge, M. (red.), *The critical approach to science and philosophy*, N. Y. 1964, s. 189—211. Även denna uppsats är grundad i naturvetenskapskaperna, men det den har att säga tror jag är klargörande för förhållandena även inom samhällsvetenskaperna; och jag tror att den kan användas för att belysa den för mig viktiga distinktionen mellan historiefilosofiska utgångspunkter respektive utförd vetenskap. En fin studie om "världsåskådningens" eller "perspektivets" betydelse för vetenskapen är Elzinga, A., *On a research program in early modern physics*, Akademiförlaget Göteborg 1972; se sid. 58—72 (särskilt s. 61), 73, 76—77, 92—93.

[26] Detta möter oss sida upp och sida ner i Feuerbach-kapitlet (se not 35 nedan). För ett smakprov se Liedman (red.) a. a. i not 14, s. 126–133/MEW 3 s. 20—27.

[27] Liedman (red.) a. a. s. 121/MEW 3 s. 6—7.

natur". Följaktligen betraktades det ekonomiska som något historiskt allmänt. Ekonomiska företeelser såsom kapital, profitbegär, vinstmaximering sågs som historiskt allmänna företeelser och inte som något specifikt för en viss historisk epok — kapitalismen.

I *Filosofins elände (1847)* konfonterar Marx sin och Engels materialistiska historieuppfattning med tänkandet hos ekonomen och socialisten P. J. Proudhon. Marx skriver:

> "Ekonomerna framställer de borgerliga produktionsförhållandena, arbetsdelningen, krediten, pengarna etc. som fixa, oföränderliga, eviga kategorier ... Ekonomerna förklarar för oss hur man under dessa givna förhållanden producerar, men vad de inte förklarar för oss är, hur dessa förhållanden själva produceras, dvs. den historiska rörelse som låter dem födas."[28]

Frågan om det historiskt allmänna och det historiskt specifika har vi mött många gånger i denna *Kommentar och studiehandledning*.[29] Föreställningen att mänskligheten praxis — produktion, klasskamp, idé-skapande — har bedrivits i olika *samhällsformer* får grundläggande betydelse. Den innebär att analysen fokuseras på de olika produktions- och egendomsförhållanden som varit rådande i de *olika samhällsformerna,* och hur dessa förhållanden står i samband med de materiella produktivkrafternas utveckling, samt olika former för "överbyggnad" och klasskamp.

De ord som bär fram denna indelning av historien är "egendomsformer", "utvecklingsstadier"[30], "epoker" eller "progressiva epoker av den ekonomiska samhällsformationen".[31] Denna grundtanke har avgörande betydelse.[32] Det är den som möjliggör *utförd vetenskap* om de olika

[28] Arbetarkultur s. 109–10/MEW 4 s. 126.

[29] Se punkt 3, 4, 8, 9, 25, 26, 29, 30, 31, 41, 42, 43, 78, 102, 106, 117, 127, 147, 162, 184–196, 224—228, 294, 378, 379, 398—401.

[30] Feuerbach-kapitlet i *Den tyska ideologin (1846)*; Liedman (red.) a. a. s. 126—128 och 141/MEW 3 s. 21—22 och 36.

[31] *Förordet (1859)*; TKr s. 9–10/ZKr s. 8—9.

[32] Se t. ex. *Grundlagen des historischen Materialismus*, a. a. kap. V–VII; Althusser, L., *För Marx* (1965), Stockholm 1968, s. 27–36, 234—265; Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa Kapitalet 1—2* (1965), Stockholm 1970, del 1 s. 119—60, del 2 s. 59—142; Wygodski (1970) 1976 a. a. (ovan i not 1) kap. 1 och 2; Tuchscheerer 1968 a. a. (not 1) kap. 4; Schmidt, A., *Der Begriff der Natur in Lehre von Marx,* F. a. M. 1971, Postscriptum 1971, s. 207—08; *Kritik der politischen Ökonomie heute – 100 Jahre 'Kapital'*, F. a. M. 1972, s. 58–80 (sidor som innehåller en belysande och nästan dråplig diskussion mellan företrädare för olika marxistiska skolor rörande indelningen i olika historiska samhällsformer 1845—46); Förordet i den danska *Grundrids*-utgåvan, Modtryk-Kurasje 1974, s. XX–XXVII, skrivet av H. J. Schanz och M. Larsen.

samhällsformerna:[33] om "asiatiskt, antikt, feodalt och modernt borgerligt produktionssätt".[34]

Men det som kännetecknar begreppen i skrifterna från perioden 1843—48 när det gäller den materialistiska historieuppfattningen, samt begreppen i *Förordet (1859),* är att de är så pass diffusa och opreciserade. Är det inte själva grundbegreppen som är opreciserade, så är det förhållandet mellan dem.[35] *Men enligt min mening gör denna oklarhet ändå inte dessa texter meningslösa.* Innehållet i dem är nämligen inte utförd vetenskap. Deras uppgift är i stället att bära fram samtliga tre funktioner som jag talar om här i Avslutningen, kapitel I. De utför bland annat de två avgränsningar gentemot det tidigare tänkandet som jag kallat den första respektive den andra funktionen: dels en avgränsning gentemot den tidigare idealismen och även materialismen, dels en indelning av historien i "epoker" inom vilka olika produktionssätt och egendomsförhållanden råder.[36]

[33] Termen "samhällsform" använder jag i en diffus (preliminär) mening som innefattar både bas och överbyggnad. Det närmaste den anknyter till är "samhällsformation" inom den österuropeiska marxismen, en term som jag dock avstår från att använda av skäl som framgår av Bilaga 5. Man kan säga att jag med denna term vill ha ett preliminärt begrepp innan den utförda vetenskapen har preciserat det "produktionssätt" som är specifikt för den "samhällsform" det rör sig om. Termen föredrages t. ex. av Tökei a. a. i not 19 ovan.

[34] TKr s. 10/ZKr s. 9. Vid alla diskussioner om de olika samhällsformerna är två passager i *Grundrisse (1857—58)* oumbärliga för att förstå t. ex. vad Marx *redan förutsätter* när han skriver *Kapitalet.* Det är dels *Inledning (1857)* avsnitt 1 och dels kapitlet "Formen die die kapitalistische Produktion vorhergehen"; Gr 5—10/GrP 83—88 respektive Gr 375—415/GrP 471—515. Där framgår också betydelsen av termerna "Eigentumsform" och "Produktionsform", som ju var nyckelord i Feuerbach-kapitlet i *Den tyska ideologin (1845—46)* (not 11 ovan).

[35] Se not 19 och 21. Se Liedman (red.) a. a./MEW 3:126—28/21—22, 131/25, 135/30, 136—37/31—32, 141/36, 142—43/37—38, 150/45, 151/46, 154–65/50—61, 166—74/61—70 OBS! 176—78/72—74. Se Tökei. F., *Zur Theorie der Gesellschaftsformen,* Budapest 1977, kap. 1 och 2 för en närmare analys.

[36] Se not 10, 11, 19 och 20. Angående Schanz i not 9 (Inledningens not 40 anger hans arbeten) vill jag tillfoga att hans "nedvärdering" av den materialistiska historieuppfattningen bygger på en "övervärdering". Han ställer den nämligen på *samma nivå* som *Kapitalet* och dess förarbeten; dvs. som utförd vetenskap. Därmed måste han överge dess grundproblematik, eftersom *Kapitalet* och dess förarbeten överskrider problematiken från Feuerbach-kapitlet ur *Den tyska ideologin (1846)* med flera hästlängder. (Se också det Förord till *Grundrids* där Schanz är medförfattare, a. a. i not 32.) Jag har i stället försökt påvisa det organiska sambandet mellan den materialistiska historieuppfattningen 1843—48 och Marx manuskript med arbetstiteln *Kritik av den politiska ekonomin* från 1857 och framåt. Jag hävdar att den materialistiska historieuppfattningen har vissa bestämda funktioner, utan vilka *Kapitalet* inte skulle kunna ha skrivits.

Marx och Engels talar flera gånger under perioden om att de materiella produktivkrafterna hör samman med vissa egendomsformer, med viss arbetsdelning, med vissa utbytes- och kommunikationsförhållanden — allt det som i *Förordet (1859)* kommer att benämnas "produktionsförhållanden". De framhäver också det dialektiska samspelet mellan "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" i historien; produktivkrafterna växer ur egendomsförhållanden varvid nya egendomsförhållanden upprättas som blir utvecklingsformer för de nya produktivkrafterna, som i sin tur snart behöver nya egendomsformer och egendomsförhållanden. Men de anger ingenstans *hur det kan komma sig* att "produktivkrafterna" växer. De anger dessutom lika litet *hur* och *på vilket sätt* "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" samspelar i de olika historiska epokerna. Lika litet preciserar de *hur* "basen" och "överbyggnaden" är beroende av varandra och *hur* "klasskampen" förhåller sig till dem. Att utröna detta är en uppgift för den senare utförda vetenskapen på grundval av denna historieuppfattning. Historieuppfattningen möjliggör alltså att *problemen ställs* på ett nytt sätt. Men den löser dem inte.

Tillägg om historieteorin

Här har vi alltså den marxistiska grundvalen för en mer utvecklad *historieteori.* Till grund för Marx och Engels indelning av historien ligger naturligtvis forskning och allmänbildningskunskaper om historiens förlopp; resultat från tidigare vetenskap samt omvärdering av och reflexioner över tidigare vetenskap. Detta utgör en *preliminär teori* om historien. Marx och Engels själva ägnade sitt liv åt den kapitalistiska samhällsformen. Men den marxistiska forskningen efter dem har enträget utvecklat deras indelning av historien till en mer *utvecklad teori* om de olika samhällsformerna.

Hos Marx och Engels är alltså teorin om historien något ganska preliminärt, ett "allmänt resultat" som de uttrycker det. I senare marxistisk forskning kan detta "allmänna resultat" — teorin om historien — successivt förbättras genom att alltmer grundlig (historiematerialistisk) forskning om de olika samhällsformerna och deras förändringsprocess fogas samman till en kunskapssyntes. Teorin om mänsklighetens historia kommer därmed att till sin uppbyggnad likna andra historiska teorier, t. ex.

Se f. ö. min Inledning kap II:2. Se också Østergård, U., "Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold – mulighed og relevans. Teoretiske og metodiske problemer" i *Den jyske historiker,* nr 6/1976, s. 52—126.

den om de biologiska arternas uppkomst och utveckling eller om jordens geologiska tidsåldrar.[37]

I *Den Tyska ideologin (1845—46)* skriver Marx och Engels att indelningen av historien är ett "allmänt resultat" som ligger till grund för vidare studier; samtidigt bryter de med "den tyska ideologin", dvs. den spekulativa och idealistiska tyska historiefilosofin:

> "Där spekulationen slutar, vid det verkliga livet, där börjar alltså den verkliga, positiva vetenskapen, framställningen om människans praktiska verksamhet, om hennes praktiska utvecklingsprocess. Fraserna om medvetandet försvinner, och verkligt vetande måste träda i dess ställe. Den självständiga filosofin förlorar med presentationen av verkligheten det medium varigenom den existerar. *I dess ställe* kan på sin höjd komma en *sammanfattning av de allmännaste resultat, som kan abstraheras fram vid betraktandet av människans historiska utveckling.* Dessa abstraktioner har för sig, skilda från den verkliga historien, alls intet värde. De kan bara ha som uppgift att underlätta ordningen i det historiska materialet och att antyda ordningen mellan dess olika skikt. *Men de ger på intet sätt som filosofin ett recept eller ett schema, efter vilket de historiska epokerna måste läggas tillrätta. Svårigheterna börjar tvärtom först . . . vid den verkliga framställningen.* Man kan övervinna dessa svårigheter genom förutsättningar som vi här ingalunda kan ange utan som framgår först ur *studiet av varje epoks verkliga livsprocess och dess individers verksamhet.* Vi skall här anföra några av dessa abstraktioner, som vi behöver

[37] I Inledningens not 40 hänvisade jag till en rad arbeten som diskuterade *Kapitalet* och den materialistiska historieuppfattningen. I de österuropeiska marxist-leninistiska handböckerna utgör läroböckerna i politisk ekonomi •en sådan preciserad *historieteori;* de urskiljer de olika produktionssätten slaveri, feodalism, kapitalism och socialism. Detta är också närvarande i *Grundlagen des historischen Materialismus,* Berlin 1976 kap. III:3 och kap. VI. Ferenc Tökeis nyss publicerade trilogi är ett försök att bestämma de olika samhällsformernas särdrag. Den utgör en kritik mot det inom den österuropeiska marxism-leninismen dominerande synsättet (sedan Stalins uppsats 1938) med produktivkrafter-produktionsförhållande-problematiken som grunden för historieteorin. Se Tökei, F., *Zur Theorie der Gesellschaftsformen; Antike und Feudalismus; Zur Dialektik des Sozialismus;* alla utgivna på Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. Men man bör komma ihåg att såväl läroböckerna i politisk ekonomi som Tökeis arbeten har flyttat sig från den materialistiska historieuppfattningen till vad jag kallar *utförd vetenskap.* Detsamma gäller Perry Anderssons båda historiska överblickar över Europas historia: *Passages from antiquity to feudalism* (på svenska på Cavefors förlag, 1977) och *Lineages of the absolutist state,* båda på New Left Books 1974. Arbeten som dessa utgör bidrag till den utvecklade *historieteori* som jag hänvisar till i texten. Att hänvisa ut i den rikhaltiga litteraturen om övergången mellan feodalismens epok och kapitalismens i Europa, skulle föra för långt. En startpunkt är dock Hilton, R. (red.), *The transition from feudalism to capitalism,* NLB 1976.

i polemiken ... och vi skall belysa dem med några historiska exempel."[38]

I detta citat finner vi den uppdelning som är grundläggande för den syn på den materialistiska historieuppfattningen som jag framlägger i denna kommentar och studiehandledning: åtskillnaden mellan å ena sidan den materialistiska historieuppfattningen som ett storartat forskningsprogram (en kunskapssyntes av "allmänna resultat", en preliminär historieteori) och å andra sidan den "verkliga framställningen", dvs. utförd historiematerialistisk vetenskap om "varje epoks verkliga livsprocess". Men därmed är vi redan på väg in i den materialistiska historieuppfattningens *tredje funktion.*

I:4. Den materialistiska historieuppfattningens tredje funktion: 'ledtråden'

a) 'Basens' samhälleliga form

Marx närmar sig alltså den kapitalistiska samhällsformen för att genomföra det som jag i Inledningens kap. II:2 kallade "utförd (historiematerialistisk) vetenkap". Den materialistiska historieuppfattningen har för det första försett honom med vissa preliminära och grundläggande begrepp. För det andra har den försett honom med indelningen av den mänskliga historien i epoker eller samhällsformer på grundval av olika "ekonomiska" förhållanden. Det viktigaste är alltså att analysera "basen" i olika samhällsformer och hur den står i förhållande till sin "överbyggnad"; och här gäller det kapitalismen.

Det första Marx måste göra är att skaffa sig ett bättre grepp om "basen". Därför är det inte underligt att hans mer sammanhängande (och "mogna") skrivande om den kapitalistiska samhällsformen börjar med detta.[39] I *Inledningen (1857)* till *Grundrisse* behandlar han problemet

[38] Liedman (red.) a. a. s. 133/MEW 3 s. 27, kursiv. MD. Jfr. detta citat med Engels brev till Bloch 21/9 1890. Där skiljer Engels mellan den materialistiska historieuppfattningens allmänna grundsatser och "tillämpningen av teorin på någon historisk period"; MEW 37 s. 463—65 / *Selected Correspondence,* Moskva 1965, s. 417—19.

[39] I Inledningens kap. II:1 gjorde jag en indelning av Marx och Engels skrifter i två perioder: dels perioden 1843—48, dels perioden 1857 och framåt, avseende arbetet med *Kapitalet.* Denna indelning gjorde jag för att mitt resonemang skulle kunna bli klarare. Jag ställer ju "den materialistiska historieuppfattningen" från 1843—48 i samband med *Kapitalet* och dess förarbeten från 1857 och framåt. Men naturligtvis är det så att Marx och Engels under perioden 1843—48 skaffar sig grundläggande kunskaper

om vad som är historiskt specifikt när det gäller den ekonomiska "basen". Marx börjar med orden:

> "Föremålet för undersökningen är först och främst den *materiella produktionen* ... alla produktionsepoker har vissa kännetecken, vissa bestämningar gemensamt. *Produktionen i allmänhet* är en abstraktion, men den är begriplig (Gr, *eine verständige Abstraktion*), om den verkligen framhäver och fixerar det gemensamma och om den besparar oss upprepningar ... Det *allmänna*, eller det genom jämförelse utsöndrade gemensamma, är emellertid självt flerfaldigt sammansatt och sönderfaller i olika bestämningar. Några bestämningar hör till alla epoker; andra är gemensamma för flera, men inte alla. Det finns bestämningar som gäller för den modernaste såväl som för den äldsta epoken. Utan dem kan ingen produktion tänkas ... Det som förenar alla produktionsformer, deras enhet, framgår redan därav, att subjektet i produktionen, mänskligheten, och objektet, naturen, är desamma. Men för denna enhet får man inte glömma de väsentliga skillnaderna."[40]

Och Marx avslutar *Inledningens (1857)* första avsnitt med orden:

> "All produktion innebär att individen tillägnar sig naturtillgångar (Gr, *Aneignung der Natur*) inom och genom förmedling av en bestämd samhällsform (Gr, *einer bestimmten Gesellschaftsform*) ... Det finns vissa bestämningar som är gemensam för alla produktionsstadier (ä. ö.), och som i tänkandet fixeras som allmänna; men de s. k. *allmänna betingelserna* för all produktion är ingenting annat än abstrakta moment, utan vilkas hjälp inget verkligt historiskt produktionsstadium kan förstås."[41]

om kapitalismen, och att de efter 1857 också sysslar med annat än *Kapitalet*. Detta framhöll jag dels i Inledningens Kap. II:1 och dels ovan i texten vid not 1. Det är alltså inte *perioderna* jag ställer emot varandra, utan de två tankesystemen, vilka utgör var sin nivå i kunskapsprocessen när det gäller studiet av kapitalismen (var sin våning i den marxistiska tankebyggnaden); kap. I respektive kap. II i denna Avslutning.

[40] ES 21/Gr 5.

[41] ES 24–25/Gr 9–10. Jag vill bara göra läsaren uppmärksam på hur lätt på handen Marx är när det gäller termerna. (Ja, det råder ett slags terminologiskt lättsinne i hans produktion.) Indelningen av historien återspeglas i flera termer bara i dessa citat: "produktionsepoker", "epoker", "produktionsformer", "samhällsform" och "produktionsstadier". Denna terminologiska mångfald möter oss också i *Kapitalet*. Det är som om Marx ville säga: fastna inte på termerna, bygg inga termsystem, utan ha alltid *sakinnehållet* främst!

Det är alltså en smula problematiskt om man skapar en alltför fast begreppslig ram utifrån *Förordet (1859)*. (Se Bilaga 5.) Samtidigt låter jag Marx terminologiska mångfald vara ett indicium som stärker min uppfattning om förhållandet mellan "den materialistiska historieuppfattningen" och *Kapitalet*. De är inte strikt logiskt bundna till

Det finns alltså vissa egenskaper som är gemensamma för alla samhällsformer, de allmänna betingelserna för all mänsklig produktion. Dessa möter vi också i *Kapitalets* första bok. I punkt 78—81 behandlade vi närmare arbetsprocessen och dess enkla beståndsdelar; dess två faktorer naturen och människan, Pm och A. I kap. 5:1 kunde vi avslutande läsa (kursiv. MD):

> "Arbetsprocessen förmedlar ämnesomsättningen (KI, *Stoffwechsel*) mellan människan och naturen, den är livsprocessens eviga förutsättning och därför oberoende av det mänskliga livets utformning, den är snarast *gemensam för alla mänskliga samhällsformer.*"[42]

Men vi vet också att de olika samhällsformerna skiljer sig från varandra genom *den samhälleliga form i vilken den mänskliga produktionen bedrivs.*[43] Analysen av kapitalismen i *Kapitalet* är alltså en analys av den samhälleliga form som är kapitalistisk: den samhälleliga formen hos de produktions- och samhällsförhållanden som tillsammans utgör det kapitalistiska systemet.

Sedan punkt 78 i kap. 5:1 vet vi att *Första boken* faktiskt inte börjar med arbetsprocessen och dess element. I stället börjar den med kap. 1—4. Där gör Marx en första begreppslig bestämning av varuformen och penningformen, den *samhälleliga form* som arbetsprocessens faktorer måste anta för att de skall kunna ingå i en arbetsprocess i kapitalistisk form. Det som kännetecknar arbetsprocessen i kapitalistisk form är att Pm och A är *kapital,* dvs. omväxlande varor och pengar inordnade i kretsloppet P — V — P′. Först då kan man tala om arbetsprocessen som "kapitalets produktionsprocess".[44]

b) Kapitalismens ekonomiska former och lagar

Men det visar sig att den utförda (historiematerialistiska) vetenskapen om den kapitalistiska samhällsformen rymmer särskilda svårigheter. Det

varandra. I stället har de en relativ självständighet i förhållande till varandra eftersom de utgör skilda nivåer i tankeprocessen.

[42] *Första boken* 159/198.

[43] Rent terminologiskt vore det mer logiskt om Marx hade använt termen "produktionsform" i stället för "produktionssätt" i *Kapitalet.* Se not 41 ovan. Se även punkt 78 (sista stycket) och punkt 163 (Anm.). Att tyngdpunkten i Marx analys ligger på den *samhälleliga form* i vilken produktionen bedrivs framhävs av Ferenc Tökei i *Zur Theorie der Gesellschaftsformen,* Budapest 1977, se kap. 1—3; liknande formuleringar återfinns i Wygodski 1976 a. a. sid. 32 där han talar om form och innehåll. Se not 118 nedan.

[44] Se punkt 78 och 101.

räcker inte med att ha gjort snittet mellan de historiska epokerna och urskiljt att det finns en specifik kapitalistisk "epok". Själva denna "epok" och denna "samhällsform" bär på särskilda problem.

Under 1850-talet forskar Marx vid British Museum i London. Det är den mest perfekta plats man kan tänka sig om man vid den tiden vill ha utblick över det kapitalistiska systemet, såväl i England som internationellt. Marx ansamlar "ett Mont Blanc av fakta".[45] Han återupptar också sina studier av den politiska ekonomins klassiker och samtida efterträdare.[46] Det visar sig att studiet av kapitalismen sönderfaller i två delar. För det första en teoretisk del om *kapitalismens former och lagar,* dess "principer" som den engelska politiska ekonomin uttryckte sig. För det andra en konkret ekonomisk-historisk del om olika samhällens eller ekonomiska konjunkturers konkreta historia.

Det är det första som är intressant. Ja, det är det som Marx över huvud taget uppfattar som det vetenskapliga problemet. Redan tidigt upptäckte den politiska ekonomin att det fanns vissa regelbundenheter och mönster mellan de ekonomiska formerna i kapitalets och lönarbetets samhälle. Adam Smiths grundläggande arbete från 1776 är inte en avhandling om kapitalismens historia, utan en avhandling om "orsakerna till" och "naturen hos" nationernas välstånd. Än mer uttalat är detta hos David Ricardo vars huvudarbete från 1817 heter "Om den politiska ekonomins principer".

Marx fullföljer den klassiska ekonomins forskningsprogram i detta avseende. Men hans analys blir inte en analys av "*ekonomins* principer". I stället blir det en analys av *de ekonomiska former och lagar som råder inom den kapitalistiska basen*; hans "ekonomi" är ekonomi i historiematerialistisk mening. Hans historiematerialistiska forskningsprogram innebär att han ställer kravet inte bara att behandla kapitalismen i termer av bas och överbyggnad. Han måste också kunna påvisa på vilket sätt kapitalismens ekonomiska former inte är eviga utan tillhör en specifik samhällsform. Han måste påvisa på vilket sätt de har en historisk början. Och genom att kapitalismen framföder de betingelser som gör dess avskaffande både möjligt och önskvärt för mänskligheten, så kan han också påvisa varför kapitalismen kommer att få ett historiskt slut.

Men det är naturligtvis inte så att fullföljandet av detta forsknings-

[45] Wygodski, W. S., *Die Geschichte einer großen Entdeckung (1965),* Berlin 1976 och 1970, kap. 2. (Engelsk och svensk översättning).

[46] Se även Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, F. a. M. 1968, kap. 1 (engelsk och svensk övers.); Tuchscheerer 1968 a. a. kap. 7; McLellan, D., *Karl Marx. His Life and thought,* Paladin 1976, kap. 5.

program skulle innebära att Marx arbetar och tänker på samma sätt som Smith eller Ricardo. Tvärtom skiljer sig hans teori på nästan alla avgörande punkter från klassikerna. Men att gå in på detta är inte min uppgift här.[47] Jag tog bara omvägen över klassikerna för att påvisa att kapitalismens "lagar" eller "principer" redan är uppmärksammade och självklara inom den politiska ekonomin före Marx. Det är de eftersom det i verkligheten *är* så att kapitalismen innebär vissa form- och lagsammanhang. Analysen av dessa former och lagar som sådana genomför Marx på en begreppslig abstraktionsnivå som han kallar "kapitalet i allmänhet."[48]

c) Insnävningen och avgränsningen av 'Kapitalets' objekt

Det sker alltså en rad avgränsningar innan grundfrågan om lönarbetarklassens samhälleliga och historiska situation är mogen att besvaras av Marx i *Kapitalet*. Den första avgränsningen sammanfaller med det som jag har kallat den materialistiska historieuppfattningens *första funktion;* avgränsningen mot den tidigare samhälls- och historiefilosofin. Historien utgörs av praktiskt verksamma människor, som reproducerar sina liv genom att bearbeta naturen med olika "materiella produktivkrafter" inom ramen för olika samhälleliga former och förhållanden. Denna första avgränsning görs främst inom den tyska historiefilosofins område.

Den andra avgränsningen av *Kapitalets* objekt är snitten genom historien. *Kapitalet* kommer inte att handla om alla "produktionsformer". Produktionens praxis har ägt rum i flera samhälleliga former, varav den kapitalistiska är en. Denna avgränsning görs också inom den tyska histo-

[47] Se t. ex. Althusser-Balibar *Att läsa kapitalet* (1965) a. a., del 1 s. 107—60, del 2 s. 7—76; Rosdolsky 1968 a. a. kap. 3; Zeleny, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und 'Das Kapital'* (1962), F. a. M. 1970, kap. 1—11 (sv. övers.); Grossmann, H., *Marx, die klassische Nationalökonomie und das Problem der Dynamik* (1941), F. a. M. 1969, s. 7—84; Sandemose, J., *Ricardo, Marx, Sraffa,* Cavefors 1976, kap. 4 och 5; Coletti, L., *From Rousseau to Lenin,* NLB 1972, kap. 1, "Marxism as sociology".

[48] Se punkt 44, 292 och 382. Se även titelsidan till TKr/ZKr samt redaktionens Anmärkning 1 baktill i *Första boken.* För Rosdolsky 1968 är framhävandet av denna abstraktionsnivå en av de grundläggande teserna, se t. ex. kap. 2 med dess två "Anhang". Denna tes, samt framhävandet av "formbestämningsproblematiken", utgör enligt min mening det mest positiva och nyskapande hos Rosdolsky. (Jfr. not 64 nedan.) Konsekvenserna av att förstå *Kapitalets* abstraktionsnivå som "kapital i allmänhet" (ty. *das Kapital im allgemeinen*) återkommer vi till nedan i kap. II. Se not 79 och 81. Se även Wygodski (1970) s. 38; Althusser (1965) *Att läsa Kapitalet 2,* s. 59—76; Schanz (1973) s. 152—70, 182—87.

riefilosofins område, men främst inom den politiska ekonomins. Jag har kallat den den materialistiska historieuppfattningens *andra funktion.*

Den tredje avgränsningen av *Kapitalets* objekt är insnävningen till den kapitalistiska "basen", men inte hur som helst, utan till de *lagbundenheter* som råder där. Utifrån den materialistiska historieuppfattningens *tredje funktion,* som "ledtråd", kommer Marx fram till att den kapitalistiska "basens" samhälleliga former redan är föremål för studier — inom den politiska ekonomin. Dessa samhälleliga former försöker den politiska ekonomin återspegla i sina grundläggande ekonomiska begrepp. Och dessa former bär på en specifik lagbundenhet (formsammanhang och rörelsesammanhang) vilken *som sådan* kan utgöra föremål för studier. För Marx är det detta som utgör det egentliga vetenskapliga problemet. Detta blir tydligt t. ex. not 32 i kap. 1 i *Första boken.*

I den ovannämnda not 32 till kap. 1 i *Kapitalets* första bok talar Marx om "de borgerliga produktionsförhållandenas inre sammanhang" (ty. *innern Zusammenhang*). Det är detta inre sammanhang mellan kapitalismens ekonomiska former som Marx refererar till i sitt *Förord (1859)* när han talar om "det borgerliga samhällets anatomi", som man måste efterforska i den politiska ekonomin. I manuskript *Teorier om mervärdet* finns en annan formulering, att det borgerliga samhället bär på en "inre fysiologi".[49]

Men därmed är vi framme vid *Kapitalets* objekt. Vi har redan lämnat den materialistiska historieuppfattningen och dess vägröjande formuleringar. Vi har tagit steget från det historiefilosofiska forskningsprogrammet — "ledtråden" — till den utförda vetenskapen om den kapitalistiska samhällsformen.

[49] Se TKr 8/ZKr 8 samt ES 223/ThM s. 162. Anmärkas bör kanske att Marx med termen "bürgerliche Gesellschaft" menar det som engelsmännen på hans tid kallade "the civil society", dvs. samhället av privategendom, varuägande, köp, handel, växlar, banknotor, kort sagt allt som en engelsk köpman ägnar sig åt mellan breakfast och puben, allt i enlighet med den mänskliga naturen. (Jfr. uttrycket "civilrätt", eller Napoleons lagbok "Code civile".)

II. 'Kapitalets' objekt: 'Det moderna samhällets ekonomiska rörelselag'

II:1. Inledande

I *Förordet (1859),* men också på olika ställen i de senare manuskripten, talar Marx om att den politiska ekonomin som vetenskap har till uppgift att utforska "det borgerliga samhällets anatomi".[50] I *Teorier om mervärdet (1861—63)* talar han om Smiths och Ricardos fruktbara forskningsprogram. De försöker utröna "det inre sammanhanget mellan de ekonomiska kategorierna eller den dolda strukturen hos det borgerliga ekonomiska systemet" — "det borgerliga samhällets inre fysiologi".[51]

Det är detta forskningsprogram Marx försöker fullfölja.[52] I Förordet till första upplagen (1867) av *Kapitalets* första bok skriver han:

> "Fysikern observerar naturprocesserna, antingen där de framträder i den mest pregnanta formen och minst grumlade av störande inflytelser, eller också gör han, om möjligt, experiment under sådana betingelser, att processens renhet garanteras. *I detta verk är det min uppgift att utforska det kapitalistiska produktionssättet och de däremot svarande produktions- och utbytesförhållandena* (KI, *die kapitalistische Produktionsweise und die ihr entsprechenden Produktions- und Verkehrsverhältnisse*). Dess klassiska miljö har hittills varit England. Detta är orsaken till att detta land får tjäna som huvudillustration till mina teoretiska resonemang."[53]

Och litet längre fram skriver han:

> "... det yttersta syftet med detta verk är att avslöja *det moderna samhällets ekonomiska rörelselag* ..."[54]

Det är dock viktigt att komma ihåg att Marx *Kapitalet* inte ger en bild av något konkret existerande samhälle; det är t. ex. ingen bild av Eng-

[50] TKr 8—9/ZKr 8.
[51] ES 223/ThM 2 s. 162, ä. ö. MD.
[52] Se t. ex. not 32 i *Första bokens* kap. 1 och *Teorier om mervärdet* kap. 10:1—3. Se i övrigt uppslagsorden "vulgärekonomi" och "politisk ekonomi" i sakregistren till *Kapitalets* tre böcker, samt i dess fjärde bok, *Teorier om mervärdet.*
[53] Sid. 4/12, kursiv. MD.
[54] Sid. 5/15—16, kursiv. MD.

land, Tyskland, Grönland eller Sverige. *Marx analyserar kapitalismens former och lagar som sådana.* Dessa former och lagar existerar ju i alla de samhällen som är kapitalistiska. (Snarare borde jag kanske skriva tvärtom: endast de samhällen där vi finner dessa former och lagar kan vi kalla "kapitalistiska".) Men framställningen av dessa former och lagar "i sin renhet"[55] får inte förväxlas med en "bild" av de konkreta samhällen där dessa former och lagar verkar, de samhällen där dessa former och lagar ingår i en process som omformar givna naturförhållanden och givna samhälleliga förhållanden.[56] Det *Kapitalet* är en "bild" av[57] är dessa former och lagar som sådana.

I sitt Förord till första upplagan (1867) fortsätter Marx detta tema. I hans framställning i *Kapitalet* är det: "inte fråga om den högre eller lägre utvecklingsgraden av de samhälleliga motsättningar (i olika länder, MD) som har sin upprinnelse i den kapitalistiska produktionens naturlagar".[58] Den kapitalistiska produktionens naturlagar kan alltså ge upphov till olika motsättningar i olika länder, men Marx skall inte behandla dessa här. Här är det fråga om något annat:

> *"Det är fråga om själva dessa lagar,* om dessa påträngande (KI, *sich durchsetzende*) tendenser, som verkar med järnhård nödvändighet (KI, *eherner Notwendigkeit*). Det industriellt mer utvecklade landet visar det mindre utvecklade endast bilden av sin egen framtid."[59]

Vi har alltså att göra med två begreppsliga nivåer, två nivåer i kunskapsprocessen (vilket jag framhöll i slutet av kap. I:1, samt i kap. I:4 b och c ovan). För det första analysen av "själva dessa lagar", analysen av "kapitalet i allmänhet". För det andra analysen av den process där "själva dessa lagar" *verkar* i ett givet konkret samhälle. Det första problemet behandlas här i Avslutningens kap. II, medan jag snuddar vid det andra i II:2 d—f och tar upp det mer definitivt i kap. III. Det

[55] Se t. ex. punkt 44, 51, 116 d, 382, 383, 408. Se även not 48 ovan.

[56] Denna inverkan i redan givna samhällen är föremålet för Avslutningens kap. II:2 d och e samt dess kap. III.

[57] Andra ord med samma association är "modell" eller "återspegling". Orden "bild" eller "modell" är kanske mest missvisande eftersom de antyder ett betraktelsesätt som är vanligt inom den borgerliga ekonomin. "Återspegling" är bättre eftersom det framhäver materialismen (kunskapsrealismen) i kunskapsteorin. Inget av orden kan dock göra reda för den *specifika* vetenskaplighet med vilken *Kapitalet* är uppbyggd som teori. Denna blir tydlig främst när *Första bokens* kap. 1–3 konfronteras med *Andra bokens* kap. 1—4 och 18—21. Det är min avsikt att göra detta i en planerad andra del av denna *Kommentar och studiehandledning.*

[58] Sid. 4/12.

[59] Sid. 4/12, kursiv. MD.

viktiga här har varit att avgränsa räckvidden av *Kapitalets* objekt, att förstå att boken handlar om "själva dessa lagar" eller "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag".

Kapitalet handlar alltså om "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag". Efter diskussionen om lagbegreppet under studiet av *Första boken* kan vi ana vad detta innebär.[60] Här skall jag emellertid försöka sammanfatta och systematisera de beståndsdelar som denna "ekonomiska rörelselag" har.[61]

Vad kan nu Marx mena med denna formulering? Den innehåller två delar. Dels "det moderna samhället", och dels detta samhälles "ekonomiska rörelselag". Det moderna samhället är helt enkelt "kapitalet och dess motsvarande produktionssätt"[62]; eller som det heter i det längre citatet ovan, "det kapitalistiska produktionssättet och de däremot svarande produktions- och utbytesförhållandena". Det utgörs av ett antal ekonomiska former (punkt 2). Att fastställa *vilka* ekonomiska former som utgör det kapitalistiska systemet är en uppgift för *Kapitalet*. Nästa steg är att utröna dessa ekonomiska formers egenskaper och inbördes sammanhang — "det borgerliga samhällets inre fysiologi". Analys av dessa ekonomiska företeelsers form står i centrum för Marx. Han analyserar de ekonomiska företeelsernas formsammanhang och deras rörelselagar. Det gäller både samhälleliga former (varan, penningen, kapitalet, konstant och variabelt kapital etc.) och naturalformer (Pm och A).[63]

När Marx talar om "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" är det emellertid inte bara en fråga om rörelse. Det är främst en fråga om *vad* som rör sig. Vid flera tillfällen har jag framhållit att den "kvalitativa" analysen av de ekonomiska formerna hos Marx föregår den "kvantitativa".[63a] De ekonomiska formerna har dels ett visst formsam-

[60] Se punkt 128, 130, 133, 157, 336 (OBS!), 337, 340 och 360. Dessutom står lagbegreppet i centrum i min textkommentar till kap. 23:4 och mitt "tillägg till kap. 23:4", samt kap. 23:5 (punkt 373—375) och 24:7 (punkt 402—408).

[61] Läsaren måste dock uppmärksammas på det faktum att vi endast har studerat kap. 1—3 översiktligt. Det är i kap. 1—3 som Marx klarlägger grundvalarna för att värdelagen och arbetstiden *kan* verka som en "reglerande naturlag ... ungefär som tyngdlagen verkar, när huset störtar samman över ens huvud" (65/89); preciseringen av de ekonomiska former där detta överhuvudtaget blir möjligt. Detta går vi inte in på förrän vid de närmare studierna av dessa kapitel, som jag har förlagt till en planerad andra del. Se Inledningen sid. 26. Även om vi relativt väl kan precisera kapitalismens lagar, så har vi alltså ännu inte svarat på frågan *hur det kan komma sig att* de fungerar som *lagar*. Vårt lagbegrepp är alltså tills vidare utan fundament. Vi kan därför ännu inte med fullständighet kritisera Samuelson i punkt 27 och 28. Se punkt 409—413.

[62] *Första boken* 629III/743, ä. ö. MD.

[63] Se punkt 7, 8, 106 och 162.

[63a] Se punkt 44, 54, 138, 253 och 322.

manhang mellan sig, och dels ett visst rörelsesammanhang. De utgör ett lagbundet system. De ekonomiska formerna utgör systemets beståndsdelar, *element,* och vissa *mekanismer* ombesörjer formförändring och rörelse. Det kapitalistiska systemet har alltså en inre lagbundenhet som vi har studerat i *Första boken.*

Inom den marxistiska traditionen finns många namn på denna det kapitalistiska systemets lagbundenhet. Olika uttryck som man kan möta är: "kapitalismens lagar", "kapitalismens principer", "det kapitalistiska systemet", "den kapitalistiska produktionens naturlagar", "det kapitalistiska produktionssättets lagar", "kapitalets logik", "det kapitalistiska produktionssättets ekonomiska former och deras lagar", "kapitalismens inre dialektik", " kapitalets formsammanhang och dessas rörelser", "det kapitalistiska systemet och dess lagar."

Flera av dessa uttryck har jag använt tidigare i framställningen. Men vilken terminologi är lämplig? Jag anser att man måste välja ett språkligt uttryck som framhäver de båda leden på ett tydligt sätt, både den kvalitativa sidan och den kvantitativa.[64] I Inledningen använde jag ett sådant uttryck. Jag talade om "kapitalismens ekonomiska former och (utvecklings-) lagar".[65] Detta uttryck avvek inte alltför mycket från gängse språkbruk, utan kunde preliminärt förstås av läsare med olika bakgrund. Här i kap. II i Avslutningen skall jag välja en term som anknyter till det uttrycket. Jag kommer att tala om "kapitalismens formlogik och rörelselagar", och den begreppsliga innebörden kommer att framgå av Avslutningens framställning i dess helhet.[65a]

[64] Framhävandet av den kvalitativa sidan — formsidan — är viktigt hos Rosdolsky 1968 (kap. 3—8), Reichelt 1970 (kap. 3) och Schanz 1973 och 1977 (kap. 4). Det som förenar dessa arbeten är att de betonar "formbestämningen" som det centrala momentet i Marx teori. (Jfr också Tökei a. a. 1977). Framför allt grundar de sig på en rekonstruktion av värdeformsanalysen i *Första bokens* kap. 1—3 där de, med utgångspunkt i *Grundrisse,* framhäver den kvalitativa sidan, och ser varan och penningen som bärare av och uttryck för historiskt specifika samhälleliga förhållanden. Därmed utvecklar de den tolkningstradition av kap. 1—3 som grundas av Rudols Hilferding i hans polemik med Eugen von Böhm-Bawerk (Hilferding (1904), kap. 1), och som vidareförs av Petry 1916 och Rubin 1928. (Se Bihang till Första avdelningen ovan sid. 75.)

På grund av sina efterföljares "kapitallogiska skola" (Berlin, Frankfurt, Köpenhamn) med dess säregna ställningstaganden i politik och vetenskap samt i förhållande till arbetarrörelsens organisationer, är det vanligt att nedvärdera även det vetenskapligt fruktbara hos Rosdolsky, Reichelt och Schanz. Deras arbeten har emellertid spelat en stor roll för min syn på *Kapitalets* objekt och metod, vilket redan torde ha framgått i den ovanstående Textkommentaren.

[65] Inledningen sid. 21 och 38.

[65a] Termen "formlogik" är direkt hämtad från Schanz 1973, kap. V; se t. ex. s. 111—12,

Med ordet "formlogik" avser jag det lagbundna sammanhanget mellan kapitalismens kvalitativt åtskilda former. Med ordet "rörelselagar" avser jag kvantitativa förändringar inom var och en av dessa former. Jag skall ge ett exempel. Det konstanta (c) och det variabla (v) kapitalet uppstår som ekonomiska *former* genom att P — V — P′ konfronteras med arbetsprocessens faktorer Pm och A (punkt 106); där handlar det om *formlogik*. Däremot är lagen om det konstanta kapitalets koncentration och centralisation samt lagen om relativt minskande A/v exempel på rörelselagar; de handlar om lagbundna kvantitativa förändringar inom ramen för de kvalitativa formerna c och v.

II:2. Kapitalismens formlogik och rörelselagar

a) Teorins beståndsdelar och uppbyggnad

Till att börja med i historien förhöll sig varu- och penningägarna främst praktiskt till marknadsekonomins företeelser och former. Man bytte varor och använde pengar på marknaden långt innan någon systematisk ekonomisk teori var utvecklad.[66] Varuutbyte och varuproduktion utvecklades emellertid, och därmed började också efterhand en systematisk politisk ekonomi att utvecklas. Den börjar redan i Grekland och Rom under antik tid med Aristoteles som främsta representant, och frambringar imponerande arbeten i olika kulturer redan under medeltiden.[67]

117, 120, 136—39, 149—50, 167–70, 173—81. Ordet betyder närmast "formsammanhang". När jag ändå föredrar "formlogik", är det därför att det markerar abstraktionsnivån ("kapitalet i allmänhet"), medan "formsammanhang" i förstone kan tolkas empiristiskt. När jag nedan försöker sammanfatta teorins uppbyggnad, så *förutsätter* jag det *formlogiska sammanhanget* mellan varuformen och penningformen, samt penningformens formlogiska öppning mot kap. 4 och kapitalbegreppet. Vi har ju inte i detalj studerat kap. 1—3 och detta sammanhang; som ersättning kan t. ex. Schanz 1973, kap. V:a—e tas som utgångspunkt, eller Rosdolsky 1968 kap. 4—12 eller Reichelt 1970 kap. 3.

[66] I *Första bokens första upplaga* skriver Marx (övers. MD): "Till att börja med är deras (varuägarnas) förhållande praktiskt tillstädes. Senare eftersom de är människor, är deras förhållande tillstädes *som ett förhållande för dem* (dvs. de börjar reflektera över det, MD). Sättet på vilket det är tillstädes för dem, eller på vilket det reflekterar sig i deras hjärnor, springer ur själva förhållandets natur. Senare försöker de genom vetenskap komma bakom hemligheten med sin egen samhälleliga skapelse ..." (Första upplagan, Hamburg 1867, s. 65; *Marx-Engels Studienausgabe II,* Fischer Verlag, F. a. M. 1966 och senare, s. 243). Jfr även den viktiga parallell-passagen i *Första boken,* s. 65—66/89—90, som med andra ord framhäver samma sak.

[67] Varan, penningen och marknadsekonomin har en lång historia, och handels- och

Denna tidiga politiska ekonomi kunde genom den samlade erfarenheten konstatera vilka de marknadsekonomiska formerna var. Men det visade sig också att det verkade råda vissa sammanhang mellan de ekonomiska formerna, och att dessa sammanhang utgjorde det egentliga vetenskapliga problemet.[68] Under 16- och 1700-talen utvecklades det ekonomiska tänkandet över merkantilsystem och fysiokratism fram mot en verklig höjdpunkt i den klassiska politiska ekonomin, Smith, (1776) Ricardo (1817) och Marx (1867).

Men går det överhuvudtaget att vaska fram något mönster ur denna mångfald av ekonomiska förhållanden, former och företeelser? Och om man får fram ett mönster, är det möjligt att påvisa att det är ett nödvändigt mönster? Vilka är beståndsdelarna och sammanhangen? Det är frågor som den politiska ekonomin ställer alltmer klart under sin långa historia, och som också Marx försöker besvara.

Den marknadsekonomiska verklighetens ekonomiska former bär på vissa formsammanhang och rörelsesammanhang. Marx är materialist eller kunskapsrealist. Det gör att Marx framställning om kapitalismens ekonomiska former, samt deras formsammanhang och rörelsesammanhang, försöker vara en *återspegling i tänkandet* av verkliga sammanhang. Teorins uppgift är att lyfta fram och klarlägga dessa sammanhang.

Detta medför att verklighetens ordning kommer att styra teorins ordning och uppbyggnad. När Marx i sin teori låter formen penning utvecklas ur formen vara, så är detta ett försök till återspegling av verkliga lagbundna formsammanhang. Detsamma gäller när Marx låter formen kapital utvecklas ur formen penning, eller när han låter arbetsprocessens formförändring från hantverk till storindustri utvecklas ur formen kapital när den tillfogats arbetsprocessens faktorer, Pm och A. Framställningens senare begrepp förutsätter logiskt de tidigare. Sammanhanget (saklogiken) i verkligheten försöker Marx återspegla genom sammanhanget i teorin, teorins logiska sammanhang. Därvid utgör teorins härledningar försök till återspeglingar av verkliga sammanhang, återspeglingar av kapitalismens verkliga formlogik och rörelselagar. (Se punkt 2.)

b) Teorin som innehållsförteckning

Jag skall nu försöka sammanfatta vilka teorins beståndsdelar (element

ockerkapitalet finns långt före ett egentligt industrikapital. Därför är det inte underligt att Aristoteles ägnade stort utrymme åt varan och penningen, vilket Marx betonar i sina fotnoter till kap. 1—3. Se även Schumpeter, J., *History of economic analysis*, Oxford university press (1954) 1976, del II, kap. 1–3.

[68] Se ovan sid. 483, samt not 52 och 61. Se även punkt 2.

och mekanismer) är, och hur teorin är uppbyggd i *Kapitalets* första bok. Eftersom vi inte har gått igenom kap. 1—3 och den grundläggande värdeformsanalysen kommer jag bara att förutsätta begreppen vara och penning.[69] Jag börjar med en snabb repetition av de element och mekanismer som vi har mött i *Första boken* kapitel för kapitel.

Första avdelningen. Vara och pengar.

Element: Varan och penningen.
Mekanismer: Inre motsättningar i dessa ekonomiska former.

Startpunkten för *Första bokens* framställning är de givna ekonomiska grundbegreppen varuform (V) och penningform (P). De är överlämnade från "erfarenhet" och från den tidigare politiska ekonomin.[70] Varan och

[69] Se punkt 409—413 samt not 61 ovan. Detta gör att vi inte uttömmande kan gå in på själva metod-momentet vad gäller uppbyggnaden och sammanfogningen av Marx teori. Detta bör nämligen inte demonstreras förrän man närmare studerat värdeformsanalysen (där Marx säregna vetenskaplighet kanske klarast demonstreras) och låtit den följas av formanalysen i början av *Andra boken* samt av det samhälleliga totalkapitalets schema för harmonisk reproduktion i slutet av den. Marx teoretiska framställning är en aktivt skapad *konstruktion.* Hans byggstenar är från den politiska ekonomins historia överlämnade element (de ekonomiska begreppen) som sammanfogas i en viss ordning. *Övergångarna* mellan olika begrepp eller mellan olika kapitel och avdelningar i framställningen kan vara av flera slag: a) logiskt deduktiva slutledningar, b) dialektiska härledningar, dialektiska språng mellan kvalitativt olika ekonomiska former (införandet av former i vilka vissa motsättningar kan röra sig), c) analytiskt våld på verklighetens ordning av typen "nu betraktar vi först, sedan betraktar vi", d) teoretiska antaganden. (För en närmare presentation av olika slags övergångar och härledningstyper, se Zeleny, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und 'Das Kapital' (1962),* EVA F. a. M. 1970, kap. 6—11; sv. övers. Pan Kontrakurs 1976.) *Det detaljerade klarläggandet av vilka slags övergångar som finns var i 'Kapitalets' framställning faller vid sidan av mitt arbete.* Här nöjer jag mig med att bara tala om övergångar, eftersom jag i första hand koncentrerar mig på *framställningens innehåll:* teorins beståndsdelar och dess uppbyggnad i grova drag. När vi i en planerad andra del närmare går in på värdeformsanalysen, kommer vi med nödvändighet att fördjupa oss även vad gäller *framställningens form:* speciellt gäller det att förstå varför man kan kalla Marx framställning i *Kapitalet* "dialektisk".

[70] Startpunkten för Marx vetenskapliga framställning i *Kapitalet* är alltså varken den "rena" observationen (erfarenheten) eller det "rena" tänkandet. De ekonomiska begreppen överlämnas till Marx från den tidigare politiska ekonomins utveckling. Det blir särskilt tydligt när Marx citerar andra ekonomer. Om detta skriver Engels i sitt Förord till tredje upplagan (1883) av *Första boken* (18/34—35) (ä. ö.): "... Marx sätt att använda citat ... när andra ekonomers teoretiska åsikter återges. Då skall citaten endast fastställa var, när, och av vem en under utvecklingens gång framkommen ekonomisk tanke först klart formulerades ... Dessa citat utgör alltså endast en från den ekonomiska vetenskapens historia lånad löpande kommentar till texten och fastställer datum och upphovsman för speciellt viktiga framsteg i den ekonomiska teorin." Och

penningen är kapitalets "elementarformer" (punkt 40). Vilket är deras inbördes samband? Denna fråga kan vi inte besvara förrän vi närmare har studerat kap. 1—3. Men helt preliminärt kan jag säga: Verkliga egenskaper hos den samhälleliga formen vara (motsättningen mellan bruksvärde och värde) framföder den ekonomiska formen penning. Den enkla varucirkulationen V — P — V slår om till V — P eller P — V — P. Den enkla varucirkulationen framföder formen pengar som självständig rikedomsform, "pengar som pengar". (Se punkt 35 och 39.)

att startpunkten för teorins härledningar måste vara just varan och penningen är också givet av den politiska ekonomins utvecklingsnivå, se t. ex. första kapitlet i Ricardos huvudarbete från 1817.

Kunskapsteorin om den "rena" observationen eller om det "rena" tänkandet förutsätter ett "rent" kunskapens subjekt, t. ex. en överhistorisk kunskapande *människa.* Men från historiematerialistisk utgångspunkt finns det ingen sådan historiskt allmän "människa". Louis Althusser har skrivit om *Kapitalet* och kunskapsteorin; se *Att läsa Kapitalet 1,* s. 10—59, 67—92; *För Marx* s. 188—98; "Marx's relation to Hegel" i *Politics and history,* NLB 1972, s. 163—186. Althussers tes är att vetenskapens råmaterial ("generaliteter I") varken är "rena" observationer eller "rena" tankar, utan historiskt överlämnade begrepp från tidigare vetenskap. *Vetenskaperna har alltså en systematisk historia och utgör strukturer stadda i utveckling. De utgör enligt Althusser "processer utan subjekt",* i den speciella mening som han lägger in i denna formulering.

(Märkligt liknande tankegångar framförs av vetenskapsteoretikern Karl Popper i *The logic of scientific discovery (1934),* New York 1959, kap. 1, där han argumenterar mot tanken på ett kunskapens subjekt, den "rena" induktivismen, och mot "psykologism" i kunskapsteorin. Hans tankegångar skärps upp t. ex. i *Objective knowledge,* Oxford 1972, kap. 1 och 3. Att vetenskaplig begreppsbildning är knuten till teorisystemens historiska utveckling är också självklart i Kuhn, Th., *The structure of scientific revolutions* (1962), Chicago 1970, kap. I—II, VI–VIII; Lakatos, I., "Falsification and the methodology of scientific research programmes", i *Criticism and the growth of knowledge,* Cambridge 1970, s. 116—132, 173—77; Bunge, M., *Scientific research I,* Heidelberg 1967, s. 113, 126, 155—60, 166 och t. ex. kap. 4 och 5. Detta synsätt innebär att all vetenskaplig verksamhet är knuten till teorisystemens historia: deras uppbyggnad, utveckling, framväxt och bortdöende. Dessa vetenskapsteoretiker diskuterar dock problemen i förhållande till naturvetenskaperna, och märker inte att kunskapsproblemet ytterligare historiseras när det gäller kunskapen om samhället och historien. Det är nämligen så att *den samhälleliga ontologin själv ändras i och med de olika samhällsformerna,* medan naturens ontologi är densamma. Naturvetenskapernas utveckling är alltså en historisk rörelse mot *ett* objekt. Kunskapen om samhället gäller däremot *olika* samhällsformer.)

I texten satte jag ordet "erfarenheten" inom citationsstecken. Min avsikt var att framhålla att den "erfarenhet" det är fråga om inte är ren och oskuldsfull — inte ens vid den "första anblick" som Marx talar om i första meningen till *Till kritiken* (TKr 15/ ZKr 15). I stället är observation och erfarenhet bundna till begrepp som befinner sig på ett visst stadium av vetenskapens historiska utveckling. Den samhälleliga och politiska innebörden av denna kunskapsteoretiska ståndpunkt snuddade jag vid i punkt 276 och 277. Där tog jag avstånd från den empiristiska kunskapsteori (sensualism, *tabula rasa)* som finns bland vissa företrädare för den s. k. kapitallogiska skolan.

Andra avdelningen. Penningens förvandling till kapital

Element: Kapitalet, P — V — P′.
Mekanismer: Inre motsättningar i penningformen samt en historisk klasskampshandling.

I och med att formen P — V — P är given ur den enkla varucirkulationen, så innebär den med nödvändighet P — V — P′ (punkt 39). Marx utgår från den ekonomiska formen kapital som ett givet faktum som skall förklaras (kap. 4:1—2). Formen P — V — P′ inebär en gränslös värdeförökningsdynamik, "hunger" efter profit (punkt 50—52, 128, 130).

Men denna gränslöshet kommer i motsättning till varuutbytets lagar (kap. 4:2, punkt 55 och 62). Som ekonomisk form (dvs. bortsett från lurendrejeri och röveri) är P — V — P′ omöjlig, om den inte på marknaden kan finna en vara som är försedd med den märkliga egenskapen att föröka sitt värde då den konsumeras (kap. 4:3, punkt 65). Först därmed kan profit uppstå på grundval av varuutbyte (punkt 58, 59 och 63). Denna märkliga vara är arbetskraften, och den kan inte finnas på marknaden om inte vissa samhälleliga förhållanden är upprättade. I kap. 4:3 (punkt 67—71) förutsätter Marx att arbetskraften existerar som vara. I kap. 24:1—6 (punkt 379 och 384) återkommer han och skisserar den historiska process som i England frambringade arbetskraftens varukaraktär.

Tredje avdelningen. Produktionen av det absoluta mervärdet.

Eller: Arbetsprocessens formella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess.

Element: Kapitalförhållandet, Pm/c, A/v och m. Arbetsdagen och lönarbetarklassen.
Mekanismer: "Hunger" efter mervärde (punkt 128) som motorn i kapitalismens formlogik och rörelselagar. Arbetsprocessens naturalformer Pm och A indelar den penningmängd som skall bli kapital i värdeformerna c och v.
Kap. 5:1. För att kunna berika sig måste penningägaren inköpa Pm och A, arbetsprocessens enkla beståndsdelar (punkt 78, 86). Dessa måste alltså inordnas i (underordnas, subsumeras) kapitalets värdeförökningsprocess. Kapitalet blir därigenom inte bara en rikedomsform, utan också ett egendomsförhållande och ett produktionsförhållande — kapitalförhållandet (punkt 101—105).

Kap. 5:2. Om Pm och A har inköpts i lämpliga mängder och använts på ett ändamålsenligt sätt, med samhälleligt nödvändig (genomsnittlig) produktivkraft, intensitet och längd på arbetsdagen, så kan *mervärde* frambringas (punkt 97).
Kap. 6. Formbestämning: Arbetsprocessen består till sin naturalform av Pm och A. Denna uppdelning bestämmer penningmängdens uppdelning i värdeformerna c och v (punkt 106). Funktionerna för Pm och A i arbetsprocessen bestämmer också funktionerna hos c och v i värdeförökningsprocessen; värde överförs respektive nyskapas (punkt 111).
Kap. 7. Förhållandet mellan det nyskapade värdet (O), utlägg för löner (V) och överskottet (O—V) fastställes, dvs. mervärdet (M). Mervärdekvoten definieras, $\frac{O-V}{V}$ eller $\frac{M}{V}$.
Kap. 8. Det nyskapade värdet (O) används för att ersätta kostnader för V. Resten utgör ett överskott, M. Denna uppdelning av O bestämmer arbetsdagens indelning i nödvändig arbetstid (a) och merarbetstid (a′) (punkt 117, 123). "Hunger" efter mervärde är motorn i kapitalismens formlogik och rörelselagar (punkt 128). *Klasskampen*: Kampen om arbetsdagens längd är för kapitalistklassen en kamp om storleken av O och därmed M (punkt 126, 135). Från lönarbetarklassens sida är den en kamp för ett drägligt liv. Sammantaget är det en kamp om formerna och villkoren för arbetskraftens användning. Lönarbetarklassens karaktär av klass fastställs (punkt 136, 137).
Kap. 9. Sammanfattning i matematiskt förenklad form av de ekonomiska företeelser och samband som tillsammans utgör kapitalförhållandet (punkt 139).

Fjärde avdelningen. Produktionen av det relativa mervärdet.

Eller: Arbetsprocessens reella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess.

Element: Pm/c, A/v och m.
Mekanismer: Lagen om ökning av arbetets produktivkraft (arbetsproduktivitet mätt i bruksvärdetermer, mängden Pm i förhållande till mängden A). Genom att vara kapital i form av c och v ingår Pm och A i ett sammanhang som frambringar en förändring av deras naturalform.
Kap. 10. Möjligheten av relativt mervärde då arbetsdagens gränser är givna. Extramervärdets mekanism (punkt 155). Lagen om ökning av arbetets produktivkraft (punkt 156, 157).
Kap. 11—13. Formbestämningar: Genom sina egenskaper som c och v

ingår Pm och A i kapitalets värdeförökningsprocess. Det gör att de ingår i ett sammanhang där arbetsprocessens naturalform omvandlas (punkt 162). *Klasskampen*: Kapitalistens åtgärder och lönarbetarklassens motståndskamp gäller inte längre bara arbetsdagens längd, utan även arbetsprocessens styrning, organisering och intensitet (punkt 194, 213, 223, 229, 232, 236, 239, 359).

Femte avdelningen. Produktionen av absolut och relativt mervärde.

Kap. 14. Sammanfattning av Tredje och Fjärde avdelningen "kvalitativt". En viss utveckling av arbetets produktivkraft utgör en nödvändig betingelse för det kapitalistiska produktionssättets uppkomst (punkt 249, 250, 339).
Kap. 15. Sammanfattning av Tredje och Fjärde avdelningen "kvantitativt". De olika sätten att öka mervärdemängden. De olika begränsande faktorerna för mervärdemängdens ökning. Lönernas storlek (punkt 254, 262).
Kap. 16. Sammanfattning. Fastställande av mervärdekvoten på grundval av Tredje och Fjärde avdelningen sammantaget.

Sjätte avdelningen. Arbetslönen

Kap. 17—20. Arbetslönen är den första ekonomiska form som Marx har analyserat färdigt (punkt 275—285). Begreppet "arbetslön" är klart att användas i konkreta analyser. För lönarbetarklassen är reallönen det viktiga. För kapitalistklassen är det nominallönen, eftersom det är lönens nominella värde (V) som utgör avdraget från det nyproducerade värdet (O) och som alltså avgör hur stort överskottet (M) blir. Däremot har ju Marx ännu inte kommit in på kapitalackumulationen som bakgrund till kampen om de nominella lönernas storlek. (För hela detta problem se: punkt 73, 76, 110, 113, 116, 254, 262, 275, 279, 322, 331, 332, 339 och 347.)

Sjunde avdelningen. Kapitalets ackumulationsprocess

Element: Pm/c, A/v, m, kapitalförhållandet och lönarbetarklassen. De studeras nu vid upprepat kretslopp. Kapitalets koncentration och centralisation. Den industriella reservarmén.
Mekanismer: Lagen om relativt minskande A/v.
Inledning. Kapitalets kretslopp skall nu betraktas som upprepat kretslopp. Här i *Första bokens* Sjunde avdelning betraktas endast det uppre-

pade kretsloppet i produktionssfären, kapitalets upprepade *produktionsprocess*. Det upprepade kretsloppet genom cirkulationssfären behandlar Marx senare, i *Andra boken*. (Se punkt 287—292.)
Kap. 21 och 22. Om kapitalet gör upprepade kretslopp i produktionssfären innebär det produktion och reproduktion av själva kapitalförhållandet (punkt 299, 301, 304, 308, 311).
Kap. 23. Vid upprepat kretslopp (ackumulation) förändras den kvantitativa proportionen mellan Pm/c och A/v (punkt 333). Lagen om relativt minskande A/v (punkt 334, 335, 336). Grunden till lagen om profitkvotens fall (punkt 155:7, 211, 212). Lagen om kapitalets koncentration och centralisation (punkt 337). Därmed avslutas den logiska framställningen för att fortsätta i *Andra boken*.

Åttonde avdelningen. Den så kallade ursprungliga ackumulationen

Kap. 24. Som avslutning på *Första boken* återvänder Marx till kap. 4:3 för att historiskt belysa den ekonomiska form som där bara förutsattes: lönarbetet, arbetskraftens existens som vara (punkt 379, 383, 384). Kap. 24:1—4 handlar om den "dubbelt frie" lönarbetarens framväxt i England; kap. 24:5 handlar om den inre marknad som det spirande industrikapitalet behövde; och kap. 24:6 handlar om den yttre marknad samt de penningansamlingar som kolonialismen och merkantilsystemet innebar. Kap. 24:7 förutsätter och föregriper *Tredje bokens* kristeori, motsättningen mellan den utvecklade produktivkraften hos Pm och A och deras kapitalkaraktär, deras egenskaper som c och v (punkt 405, OBS!). Teorin utmynnar i *klasskampen,* den faktor som kan genomföra "expropriationen av expropriatörerna" eller "upplösningen av hela skiten" (punkt 405—408).

Kap. 25 är en testsituation i en annan historisk miljö. Det som testas är liberalismens illusioner om samhället samt Marx åsikt om "den s. k. ursprungliga ackumulationens hemlighet". Marx slutsats är att exemplet USA bevisar att kapitalismen inte alls är frihetens och jämlikhetens paradis, utan ett samhällssystem som *förutsätter* och grundas på ett klassförhållande, kapitalförhållandets historiska upprättande (punkt 395).

c) Teorin som figur

Jag skall illustrera framställningen ovan under b) med en figur. Den blir inte så detaljerad, utan min avsikt är att lyfta fram vissa av teserna i min uppfattning om *Kapitalets* innehåll och uppbyggnad som vetenskaplig teori. (Figuren finns hopvikt på bakre pärmens insida.)

För det första framhäver figuren den grundläggande ställning som kapitalförhållandet har i *Första boken,* samt de olika moment som ingår i dess begreppsliga upprättande i kap. 4 och 5.

För det andra framhäver figuren klasskampens betydelse för kapitalismens ekonomiska former. Å ena sidan är vissa klasskampshandlingar en förutsättning för kapitalförhållandets historiska upprättande och upprätthållande. Å andra sidan är klasskampen inneboende i kapitalets omedelbara produktionsprocess, kampen om de former och villkor under vilka arbetskraften skall användas.[71]

För det tredje framhäver figuren hur kapitalismens formlogik och rörelselagar *konfronteras*[72] med givna naturförhållanden respektive samhällsförhållanden. Därvid kan man på figuren konkret "se" att kapitalismens formlogik och rörelselagar är något som framställs i sin renhet, som sådant. Framställningen av dem skiljer sig alltså i princip från en framställning som skildrar ett konkret samhälle.

För det fjärde framhäver figuren hur intimt *Kapitalets* tre böcker hänger samman i ett teoretiskt system; hur t. ex. *Tredje boken* utgör en förutsättning för *Första bokens* kap. 23:4—5 och 24:7.[73]

Men figuren är naturligtvis, liksom varje förenkling, problematisk. Den är medvetet framställd för att tydliggöra främst de fyra nämnda teserna i denna kommentar och studiehandledning.

Figurens stora parentestecken inramar sex tankeblock som tillsammans ger en översiktlig förståelse av Marx teori och dess uppbyggnad.

[71] När vi i *Andra* och *Tredje boken* har begreppsligt bestämt "det samhälleliga totalkapitalets reproduktion", och sett med vilken krisbenägenhet det reproducerar sig, kommer vi åter att möta klasskampen. Den ingår som ett element för att få det samhälleliga totalkapitalet att reproduceras harmoniskt. Detta blir tydligt i *Tredje bokens* kap. 14 exempelvis. Se även not 142 nedan om statliga interventioner i ekonomin, interventioner som inte uppstår "automatiskt" utan som måste genomföras av en handlande aktör med politisk vilja, en klass' organiserade uttryck, t. ex. ett parti.

[72] Jag använder ordet "konfrontation" i stället för ordet "motsättning". Jag kan också tänka mig danskans "sammanstötning". Det är verkligen fråga om en "växelverkan" i båda riktningarna där kapitalet är den aktiva och dominerande sidan. Likaledes talar jag om "formlogik och rörelselagar" där jag bara hade kunnat säga "lagar". Jag har undvikit de vanligare termerna för att läsaren skall ha så få egna associationer som möjligt till orden. Jag vill så tydligt som möjligt få fram *vilket slags* "motsättningar" och *vilket slags* "lagar" det handlar om. När läsaren väl har förstått vad jag menar får han gärna kalla saker och ting för vad han vill.

Jfr Schanz 1977 s. 15 och 19 och hans arbete från 1973 s. 7—13. Jag vill dock inte som Schanz bortse från betydelsen av världsåskådning och filosofi (metafysik, för att tala anglo-saxiskt) som en nödvändig beståndsdel i det vetenskapliga arbetet. Se ovan noterna 3, 6, 24, 25 och 36.

[73] Se punkt 15, 17, 59, 98, 133, 155, 202, 337 e—g, 358 (OBS!) 374 och 405.

Därvid har jag gjort en betoning av *sakinnehållet* och inte så mycket fäst mig vid *formen* hos Marx framställning. Jag har inte gjort någon detaljerad redovisning av teorins formella uppbyggnad, det som inom den marxistiska traditionen brukar kallas "metoden" i *Kapitalet*.[74] Detta medför att den formlogik och de rörelselagar som jag talar om endast kan förstås på ett översiktligt sätt; jag har försökt tydliggöra själva grundtanken.[75]

Vad gäller formen för teorins uppbyggnad ("metoden") vill jag bara framhäva en sak. Ett senare tankeblock förutsätter logiskt de tidigare. Ett senare tankeblock innefattar de moment som tidigare tankeblock innehåller, men något nytt är alltid tillfogat. I det första blocket analyseras varan och penningen. I det andra blocket tillförs nya bestämningar från naturen och från historien, men innehåller även varan och penningen. I det tredje tankeblocket sätts de vunna begreppen i rörelse i ett enskilt kapitals produktionsprocess, ett kretslopp. I det fjärde tankeblocket analyserar vi fortfarande ett enskilt kapital, men kretsloppet är upprepat; dock ingår alla de vunna begreppsliga bestämningarna från det tredje tankeblocket osv.

Inom den marxistiska traditionen talar man om att teorin utvecklas "från det abstrakta till det konkreta".[76] Teorin börjar med begrepp

[74] Det detaljerade studiet av den formella sidan av uppbyggnaden av Marx teori — "metoden" i *Kapitalet* — är förvånansvärt nog ganska sällsynt i litteraturen (se not 69 ovan). Det bildar emellertid utgångspunkt för Rosdolsky 1968 (se hans kap. 2) och för Reichelt 1970 (se t. ex. s. 13–18). Schanz har i olika uppsatser preliminärt problematiserat övergångarna mellan *Kapitalets* tre böcker (se hans *Noter til Kapitalets 2. bind*, Fagtryk, Århus 1975, s. 23—28 och hans artikel i *Kurasje* nr 11). Av tidigare framställningar är det nog Henryk Grossman, som med bakgrund i austro-marxismens metodmedvetenhet, har diskuterat *Kapitalets* uppbyggnad som teori; men han koncentrerar sig främst på teorins innehåll.

Två klassiska arbeten om metoden i *Kapitalet* är annars Rosenthal, M. M., *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx* (1955), omarbetad DEB 1973; och Zeleny, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und 'Das Kapital'* (1962), F. a. M. 1970, (sv. övers. Pan kontrakurs av bokens första del). Den senares kap. 6—11 rekommenderade jag redan i not 69.

[75] Se not 61 och 69 ovan.

[76] Den klassiska passagen om detta problem är tredje avsnittet "Den politiska ekonomins metod" i *Inledning (1857)* till Grundrisse (ES 35—42/Gr 21—29/GrP 100—08). I handböckerna finner vi det framställt i *Lehrbuch politische Ökonomie. Vorsozialistische Produktionsweisen* (Moskva 1970), Berlin 1973, sid. 42–48, i *Politische Ökonomie des Kapitalismus und des Sozialismus*, Berlin 1975, s. 25—31, samt i *Zur Logik des Kapitals* (skriven av Projektgruppe zur Kritik der politischen Ökonomie), 2. uppl. Berlin 1973, VSA, S. 2—52. (Ingår som nr. 3 i serien *Interpretationen zum 'Kapital'* hos VSA.) Se också *Philosophisches Wörterbuch* a. a. uppslagsordet "Abstraktes und Konkretes". Ett närmare studium har gjorts av Iljenkow, E. W., *Die Dialektik des Ab-*

som har så få begreppsliga bestämningar som möjligt, varefter fler och fler bestämningar tillfogas till det konstfärdiga resultat som *Kapitalet* utgör.

Därmed utgör *Kapitalet* ett logiskt sammanhängande teorisystem.[77] Slutfasen finns i *Tredje boken*. Där har alla kapitalismens former analyserats färdigt. Elementarformerna (varuformen och penningformen) har tillfogats så många bestämningar att vi har fått färdiga begrepp för att kunna studera den konkreta verklighetens kapitalistiska företag och samhällen. Marx skriver:

> "Denna tredje bok ... att upptäcka och påvisa de konkreta former (ty. *konkreten Formen*), som växer fram under *kapitalets rörelseprocess betraktad som helhet*. I sina verkliga rörelser (ty. *wirklichen Bewegung*) mötas de olika kapitalen i sådana konkreta former, inom vilka kapitalets gestalt (ty. *Gestalt*) i den omedelbara produktionsprocessen (*Första boken*) och i cirkulationsprocessen (*Andra boken*) bara framträder som speciella moment. Kapitalets gestaltningar (ty. *Gestaltungen*), som vi utvecklar dem i denna bok, närmar sig alltså stegvis den form (ty. *der Form*), i vilken de uppträder på samhällets yta (ty. *Oberfläche*), i de olika kapitalens inverkan på varandra (ty. *Aktion ... aufeinander*), konkurrensen, och i vilken de uppträder i det vanliga medvetandet hos produktionsagenterna själva."[78]

Men analysen av "kapitalet i allmänhet" slutar med kristeorin och framfödandet av betingelserna för kapitalförhållandets upphävande. Detta

strakten und Konkreten, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin 1960; tredje kapitlet ur denna bok är publicerat under samma titel i Schmidt, A. (hrsg.), *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie,* F. a. M. 1969, s. 87–127. Se även Zeleny (1962), a. a. kap. 5.; Rosenthal (1973) a. a. kap. 11.

[77] Det är dock inte fråga om tautologa deduktioner utifrån några axiom. Liksom varje vetenskaplig teori med ett faktiskt objekt i verkligheten är *Kapitalet* en aktiv *konstruktion,* en tankebyggnad med många olika slags övergångar mellan tankeleden, en tankebyggnad där element tillförs utifrån under framställningens gång. (Se not 69 ovan.) Ordet "härledning" (eng. *deduction,* ty. *Ableitung*) får sin speciella betydelse beroende på i vilken teori och i vilket sammanhang den ingår. Detta att teorin är en slags konstruktion finns t. ex. hos Bunge, M., *Scientific Research* a. a., kap. 7:3, 8:1, 8:4 samt kap. 9. Särskilt kap. 9:3 och fig. 9:4 om gravitationslagen blir intressant.

Eftersom Bunge modellerar sig på naturvetenskaperna slipper han två problem som Marx teori uppenbart står inför. 1) Det faktum att kapitalismen är historiskt avgränsad och att dess lagar därför inte utvecklas ur allmängiltiga axiom så som många teorier om naturlagar har gjort. 2) Det faktum att det egentliga problemet för Marx är de kvalitativt olika formernas ursprung och utveckling ur varandra, dvs. det specifikt "dialektiska" eller formlogiska problemet. Bunge slipper alltså att ställa den "dialektiska övergången" (Zeleny (1962) a. a. kap. 6) som ett vetenskapsteoretiskt problem.

[78] Tredje boken 25/33, ä. ö. parenteser och kursiv. MD.

är infogat redan i *Första bokens* kap. 24:7. *Kapitalet* innehåller alltså ingen övergång från "kapitalet i allmänhet" till den konkreta verklighetens kapitalism. Vi måste alltså själva utföra språnget från "kapitalet i allmänhet" till ett konkret kapitalistiskt samhälle. Och analysen av konkreta kapital och konkreta kapitalistiska samhällen måste vi likaledes utföra själva.[79]

Detta var något om den formella sidan av teorins uppbyggnad; den vetenskapliga vägen "från det abstrakta till det konkreta". Men i figuren här har jag avstått från att närmare gå in på detta, utan har i stället fäst uppmärksamheten vid teorins uppbyggnad vad gäller *innehållet*. Jag tror att man uppnår speciella fördelar med detta. Läsaren har på ett ganska tidigt stadium fått en översiktlig bild över hur teorin är uppbyggd och hänger samman. Redan efter *Första boken* har läsaren förts ganska långt fram i sin förståelse, och han har uppnått flera viktiga resultat. Och läsaren är också väl rustad för vidare studier av *Kapitalet*, dvs. det grundligare studiet av *Första bokens* kap. 1—3 samt studiet av *Andra* och *Tredje boken*. Genom att ha denna översiktliga totalförståelse redan nu, blir det lättare att förstå vilken plats och roll de återstående partierna av *Kapitalet* har. Min erfarenhet är också den, att många läsare stupar i *Första bokens* kap. 1—3 eller i den förment tråkiga *Andra boken*. Orsaken torde vara just bristen på överblick, och därför fyller min ganska ofullständiga figur ändå ett speciellt syfte.[80]

[79] Se kap. III nedan. Rosdolsky 1968 a. a. kap. 2 menar att "kapitalet i allmänhet" endast omfattar de två första *Kapitalet*-böckerna. Den *Tredje boken* skulle däremot innehålla "de många kapitalen", "kapitalet i sin verklighet" (ty. *das Kapital in seiner Realität*, Rosdolsky 1968 s. 70). Men Rosdolsky problematiserar inte språnget från *Kapitalets* teori och begrepp till studiet av den konkreta verkligheten. Man skulle kunna förledas att tro att *Tredje boken* utgör en modell över ett konkret samhälle.

Enligt min mening bör dock "de många kapitalen" och *Tredje boken* ses som ingående i "kapitalet i allmänhet". Konkurrens och profitutjämning gäller för alla kapital likaväl som de egenskaper som framställs i *Första* och *Andra boken*. Det finns ingen anledning att absolutifiera Marx gång "från det abstrakta till det konkreta". Lönebegreppet, t. ex., i *Första boken* kap. 17 blir aldrig konkretare än så, utan uppträder i samma gestalt i *Tredje bokens* kap. 48 (724—25/825—26). Samtidigt visar *Första bokens* kap. 8, 13 och 23:5 att Marx skriver om så konkreta företeelser att de kan direkt illustreras med verkliga förlopp och förhållanden. *Kapitalet I—III* handlar alltså om "kapitalet i allmänhet", som redaktionen för MEW antyder i Anm. 1 baktill i *Första boken*, och utgör därmed ett avslutat och färdigt teorisystem. Övergången till ett konkret samhälle sker sedan språngartat, och analysen av ett konkret samhälle startar i en helt annan ände än varan och penningen. Detta återkommer vi till nedan. Se också Althusser i *Att läsa Kapitalet 2*, s. 71; Wygodski (1970) s. 38; Schanz 1973 s. 136. Hos Schanz finner man en (implicit) kritik av Rosdolsky, som liknar min egen. Se även W. Schwartz' artikel i *Gesellschaft 1* och S. Neugebauers i *Gesellschaft 8/9*.

[80] Och i dessa fortsatta studier blir det viktigare att närmare gå in på *Kapitalets*

d) Teorin och verkligheten (I): "återspeglingen" och Marx "metod".

Ovan försökte jag sammanfatta och precisera innehållet i teorin i *Kapitalet,* främst *Första boken.* Därvid torde det ha framgått vilket *objekt* teorin i *Kapitalet* har. (I äldre språkbruk skulle man ha kunnat tala om "föremålet" för *Kapitalets* framställning.) Att förstå vilket objekt teorin har är avgörande viktigt. Mycket av diskussionen om kapitalismens lagar eller om *Kapitalets* "metod" (teorins uppbyggnad) rör problemet om vad det är för ett objekt som teorin försöker återspegla.[81]

Kapitalets objekt är som vi sett "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag", eller med det uttryck som jag valt: kapitalismens formlogik och rörelselagar. Genom att kapitalismens former i verkligheten står i ett saklogiskt sammanhang i förhållande till varandra, måste teorins logiska ordning återspegla detta sammanhang. Därigenom blir teorin i *Kapitalet* en teori i strikt mening; en förklarande teori som försöker återspegla verkliga mekanismer.[82]

metod, den specifika vetenskaplighet med vilken teorin är uppbyggd. Det har nämligen betydelse för att rätt uppfatta förhållandet mellan *Kapitalets* teori och verkligheten, vilket dels avgör hur man kan använda teorin, dels hur den förhåller sig till praktiken. Se not 61, 69, 72 och 74 ovan.

[81] Det är främst Louis Althusser och Hans-Jørgen Schanz som har problematiserat vad detta innebär. Jag bygger vidare på dem och hoppas att min framställning här i Avslutningen skall kunna utgöra ett bidrag — en precisering av — till hur man bör uppfatta *Kapitalets* objekt. Althusser försöker fånga problemet genom att ställa "kunskapsobjektet" mot "realobjektet"; se *Att läsa Kapitalet 1* sid. 41—55, 59—74 och 113—14, 2 sid. 59—76. Althussers "kunskapsobjekt" överensstämmer med det jag kallar "kapitalismens formlogik och rörelselagar". I och för sig är det en konstruktion av det tänkande huvudet, men det är ändå *verkliga* sammanhang som är objektet.

Schanz försöker fånga problemet genom att ställa "identitetslogik" mot "subsumtionslogik"; se Schanz 1973 s. 10—13, s. 133—39, s. 153—87; se även en "Efterskrift" till *Videnskab & kapital,* Saernummer 1 af Fagkritik, Århus 1974, s. 162—64; se även Schanz 1977 s. 27—32. Det råder alltså inget identitetsförhållande mellan *Kapitalets* teori och kapitalistiska samhällen, menar Schanz. I stället bör "kapitalets logik" ses som "formsammanhang och rörelsemönster" som "subsumerar" (underordnar) givna samhälls- och naturförhållanden under sig.

[82] Den återspegling det är fråga om har naturligtvis ingenting att göra med en empiristisk kunskapsuppfattning; se t. ex. Zeleny (1962) s. 101/sv. övers. Pan s. 79. Se även *Philosophisches Wörterbuch* a. a. uppslagsorden "Abbildtheorie", "Erkenntnis", "Theoretisches" och "Wahrheit". Vad jag avser belyses också inom den anglo-saxiska vetenskapsteorins tradition; se Popper, K., *Conjectures and refutations,* RKP 1963, s. 223—28 om sanningsbegreppet, eller Bunge, M., *Scientific research,* Heidelberg 1967, kap. 8:4 om teoriers referens och modellers representation (OBS!). Och på detta ställe kan vi heller inte vara utan Lenins redan 1914 formulerade ståndpunkt om "absolut" och "relativ" sanning; *Materialism och empirio-kriticism,* kap. 2:4—5, *Collected Works,* vol 14, Moskva 1962, s. 122—137. Den sanna återspeglingen är alltså i princip alltid

Inom den marxistiska traditionen med sin anknytning till den gamla tyska filosofin talar man om *Kapitalets* "metod". Därmed avser man teorins uppbyggnad. Frågan om Marx "metod", "metoden" i *Kapitalet,* eller rent av "den dialektiska metoden" är ett av traditionens nästan mytiska problem. Men det är inget mytiskt med den. *Har man väl klart för sig vilket 'Kapitalets' objekt är, utgör frågan om "metoden" inte något problem.* Teorins uppbyggnad, dess logiska ordning, försöker vara en återspegling av (en hypotes om) den saklogiska ordning som råder i det verkliga objekt som teorin försöker återspegla (punkt 2).

Däremot var frågan om *Kapitalets* uppbyggnad naturligtvis ett problem för Marx![83] Och likaledes är det naturligtvis ett problem för oss om vi i detalj vill försöka klarlägga hur Marx faktiskt har sammanfogat beståndsdelarna i teorin; hur han genomför olika härledningar och övergångar i den teoretiska framställningen.[84]

För att riva bort den mytiska slöjan behöver man bara komma ihåg följande. För Marx teori, liksom för varje materialistisk eller kunskapsrealistisk vetenskap, kan det inte finnas någon "metod" *a priori.* Det kan inte finnas någon mall, färdig *i förväg,* för hur en teori skall byggas upp. Det kan inte finnas någon färdig mall i förväg för *vilka element* som skall ingå i teorin och det kan inte finnas någon färdig mall i förväg för vilket sammanhanget är mellan dem. Därmed kan det inte heller finnas någon färdig mall i förväg för vilka härledningar och övergångar som skall finnas.[84a] Varje teoris uppbyggnad bestäms av det objekt som

relativ, menar Lenin, den kan bli bättre allteftersom vetenskapen och dess teoribildning fortskrider. (Jfr också Lenins kap. 2:6, a. a. s. 138—43; praktik-kriteriet handlar inte om en *teoris* relativa sanning, utan om det materialistiska (kunskapsrealistiska) postulatets sanning: att verkligheten existerar utanför oss själva. Jfr Bunge a. a. kap. 5:9.)

[83] Se Rosdolsky 1968 kap. 1—2; Wygodski (1965) kap. 8; Marx *Inledning (1857)* till *Grundrisse,* tredje avsnittet. Och det är främst i *Grundrisse (1857–58)* som vi ser den fruktbara konfrontationen mellan Ricardos teori och Hegels metod (Althusser "Marx's relation to Hegel", se not 70 ovan) som efterhand skulle framföda *Kapitalet* (1867). Jfr Marx ivriga brev till Engels 14/1 1858. Där heter det: "I övrigt finner jag vackra härledningar (ty. *hübsche Entwicklungen*) ... När det gäller *metoden* att bearbeta stoffet med, har jag haft stor hjälp av jag händelsevis (i orig. *by mere accident*) ... åter har bläddrat igenom Hegels Logik. När jag åter får tid för sådant arbete, har jag stor lust att på ett par tre tryckark göra tillgängligt för det vanliga människoförståndet det *rationella* i metoden som Hegel upptäckt, men samtidigt mystifierat." Jfr här formuleringarna i Efterskrift till andra upplagan (1873) av *Första boken,* sid. 13/27 där Marx skiljer mellan "den rationella kärnan" och "det mystiska höljet" i Hegels metod. Se även Liedman, S.-E., *Motsatsernas spel,* Vol. 1, kap. 2, främst 2:9.

[84] Se not 61, 69, 72 och 74 ovan.

[84a] Se not 69 och 77 ovan.

teorin försöker återspegla. Om teorins uppbyggnad blir "dialektisk", beror det på att det objekt den försöker återspegla är "dialektiskt".

Detta står blixtrande klart för Friedrich Engels i hans klassiska polemik mot Eugen Dühring. Dühring hade funnit uttrycket "negationens negation" i kap. 24:7; socialismen skulle alltså vara nödvändig endast på grund av ett filosofiskt dialektiskt hokus-pokus. Engels går till försvar med sin sedvanliga omsorgsfulla skoningslöshet. Efter att ha citerat de passager från Marx som frågan gäller, fortsätter han:

> "Och nu frågar jag läsaren: ... var är de dialektiska underverken för de troende, var det dialektiska hemlighetsmakeriet och broderierna efter den hegelska logoslärans anvisningar, utan vilka Marx, enligt herr Dühring inte kan åstadkomma sin framställning? Marx påvisar helt enkelt historiskt (i kap. 24:7), och sammanfattar här kort, att precis som en gång smådriften genom sin egen utveckling med nödvändighet skapade *villkoren* för sitt eget förintande, dvs. för expropprieringen av småägarna, så har nu det kapitalistiska produktionssättet likaledes själv frambringat de materiella *betingelser* genom vilka det måste gå under. *Processen är en historisk process, och om den tillika är dialektisk så är det inte Marx skuld,* så fatalt det än kan vara för herr Dühring.
>
> Först sedan Marx avslutat sin historiskt-ekonomiska bevisföring fortsätter han ... (med passagen om "negationens negation", ... se punkt 402, MD) ... sedan han historiskt har bevisat att skeendet faktiskt har ägt rum och fortfarande äger rum, betecknar han det dessutom som ett skeende som försiggår efter en bestämd dialektisk lag. Det är allt."[85]

Just det, det är allt. Om verkligheten är beskaffad på ett sätt som vår kulturs tradition kallar "dialektiskt", så är det inte Marx skuld! Däremot är det naturligtvis Marx skuld om teorin i *Kapitalet* är ett dåligt försök till återspegling av den kapitalistiska verklighetens formlogik och rörelselagar.

e) Teorin och verkligheten (II): det teoretiska, det praktiska och det empiriska problemet

Här i avsnitt II:2 e kommer jag att tala om tre problem. I tur och ordning kommer jag att gå in på vad jag kallar det teoretiska, det praktiska och det empiriska problemet. Det första problemet handlar om teorins

[85] *Anti-Dühring (1877),* Arbetarkultur s. 183–84/MEW 20 s. 125. Se även sid. 36—37/MEW 20 s. 24.

förhållande till verkligheten. Det andra behandlar människornas praktiska förhållande till verkligheten (kapitalismen). Och det tredje handlar om empiriska studier av verkligheten, av konkreta samhällen.

Det teoretiska problemet. I avsnitt *b* och *c* ovan försökte jag så sammanfattande och kortfattat som möjligt precisera *Kapitalets* objekt. Jag kallade detta objekt för "kapitalismens formlogik och rörelselagar". Att utforska och framställa[86] denna lagbundenhet utgör det *teoretiska problemet.* Teorin i *Kapitalet* utgör ett förslag till lösning av detta problem; den kan jämföras med andra teorier, och den ingår i en lång teoretisk tradition. Men teorin i *Kapitalet* utgör ingen "modell" eller "återspegling" av något konkret kapitalistiskt samhälle, inte ens av alla kapitalistiska samhällen sammantagna. Teorin i *Kapitalet* är bara en "modell" eller "återspegling" av sitt eget objekt: kapitalismens allmänna formlogik och rörelselagar. Därmed blir förhållandet mellan teorin i *Kapitalet* och analysen av det konkreta samhället ett särskilt problem.[87]

Det praktiska problemet. Låt oss anta att Marx teori är sann, dvs. i överensstämmelse med den faktiska formlogik och de faktiska rörelselagar som kapitalismens ekonomiska former bär på.[88] Om så är fallet, har ett särskilt *praktiskt problem* varit rådande under kapitalismens historia. I figuren kan vi urskilja hur kapitalismens formlogik och rörelselagar hänger som en hängmatta mellan två kraftiga stolpar, de två grova pilarna underifrån. Dessa representerar de klasskampshandlingar som upprättar, upprätthåller eller upphäver kapitalförhållandet. *Om teorin är sann, vet vi att det grundläggande praktiska problemet i kapitalismens historia har varit kapitalförhållandets upprättande och upprätthållande.* Kapitalförhållandet upprättas och upprätthålls inte automatiskt, varken i kapitalismens moderländer eller i dessas kolonier. Kapitalismen förutsätter flera historiska betingelser, varav arbetarnas skiljande från produktionsmedlen är en.

I kap. 8:5—6 och 24:1—6 har Marx påvisat hur borgarklassen måste *kämpa* för upprättandet och upprätthållandet av kapitalförhållandet. I Europa är det en kamp främst mot feodala förhållanden och klasskrafter. Men historiens borgerliga aktörer hade naturligtvis inte tillgång till

[86] I sin Efterskrift till Andra upplagan av *Första boken* skiljer Marx på forskningssätt (ty. *Forschungsweise*) och framställningssätt (ty. *Darstellungsweise*) (13/27). Samma distinktion använder han i tredje avdelningen av *Inledningen (1857)* till *Grundrisse,* där han talar om de två resorna: från konkret till abstrakt, respektive från abstrakt till konkret (ES 35/Gr 21—22/GrP 100—101).

[87] Se not 81 ovan.

[88] Angående sanningsbegreppet, se not 82 ovan.

teorin i *Kapitalet (1867)*. De fick ta andra teorier till vägledning när de handlade i klasskampen. Deras medvetande om sin samhälleliga ställning och historiska uppgift systematiserades av andra tänkare, från Hobbes (1651), Locke (1690) till Smith (1776), Ricardo (1817) och Mill (1848). Och detta var tydligen fullt tillräckligt för att nå framgång.

Emellertid får kapitalismens bärare och försvarare efterhand andra klasskrafter att kämpa mot än de feodala. Med kapitalismen utvecklas storindustrin och den moderna arbetarklassen. Den praktiska kampen för att upprätthålla kapitalförhållandet förs alltmer gentemot arbetarklassen och dess allierade.

Arbetarklassen konfronteras med redan existerande kapitalistiska samhälls- och produktionsförhållanden; kapitalismen bara "är" som det naturliga samhällstillståndet. Kapitalismens former och lagar möter dem å ena sidan i gestalt av systemets bärare (alltifrån arbetsledare och ingenjörer till borgerliga politiker som försvarar systemet). Å andra sidan möter de kapital i form av produktionsmedel. De maskiner och råvaror som de använder i produktionen är kapital, och de produkter som de producerar är kapital i varuform.[89] Och i punkt 276 och 277 gav jag exempel på andra kapitalformer än industrikapitalet som arbetarklassens konfronteras med och vars sociala effekter de organiserar sig mot.

Det europeiska proletariatet organiserar sig i fackföreningar, partier och andra organisationer. I och med den Andra internationalens klassiska socialdemokrati läggs Marx och Engels vetenskapliga socialism till teoretisk grundval för den europeiska arbetarklassens organiserade rörelse.[90] Därmed står det praktiska problemet för arbetarklassen som två slags klasskamp. Å ena sidan kampen mot det kapitalistiska systemets *effekter*: arbetstider, löner, boende, trygghet. Å andra sidan kampen mot det kapitalistiska systemet *som sådant*: kampen för kapitalismens avskaffande, kampen för upprättandet av ett socialistiskt samhällssystem.[91]

Marx svar på det *teoretiska* problemet medför alltså, att vi kommer att uppfatta det faktiska historiska förloppet på ett speciellt sätt. Under kapitalismens historia har ett speciellt *praktiskt* problem varit rådande, klasskampen om kapitalförhållandets upprättande, utbredande, upprätt-

[89] Se *Första boken,* kap. 21, de två sista styckena (507–08/603—04), samt not 20 på samma ställe. Se även *Resultate,* rubrikerna samt ES 650—57/Res 86—94.

[90] Se min Inledning, not 6.

[91] Klassiskt får detta sin gestalt i det tyska partiets s. k. Erfurt-program från 1891. Det består av två delar. Den första delen handlar om de principella målen och kraven; den andra delen om dagskrav och kortsiktiga reformer.

hållande och upphävande. Detta får konsekvenser för det tredje problemet, det empiriska.

Det empiriska problemet. Den empiriska analysen av konkreta samhällen kommer alltså att handla om det praktiska problemets klasskamp. Den empiriska analysen skildrar helt enkelt den faktiska klasskamp som förts om den avgörande historiska förutsättningen för kapitalismens existens, klasskampen om kapitalförhållandets upprättande, utbredande, upprätthållande och upphävande. Därvid blir det klart att teorin i *Kapitalet* inte kan vara en skildring av denna process. *Denna faktiska process har i stället ägt rum på olika sätt i olika konkreta samhällen beroende på de olika konkreta samhällensas särdrag.*

Därför blir varje empirisk analys av konkreta samhällen unik. Det är fråga om konkreta historiska skildringar. Men någon, några eller alla av de följande faserna kommer förmodligen att behandlas; det är ju konkreta kapitalistiska samhällen som vi talar om.

För det första, den fas av processen när kapitalförhållandet upprättas och kapitalismens former och lagar börjar existera i ett konkret samhälle. Detta brukar man kalla studier av "den så kallade ursprungliga ackumulationen". Man tänker då på Marx ironiska rubrik till kap. 24 i *Första boken.*

För det andra, den faktiska process när det kapitalistiska produktionssättet utbreds till att bli dominerande i ett konkret samhälle. Detta sker i motsättning till äldre samhälleliga former och klasskrafter. De samhällen som kapitalismen tränger in i kan bestå av t. ex. självägande naturahushållande bondefamiljer, feodala gods med livegenskap, städernas skråorganiserade hantverk, indisk bygemenskap eller europeiska köpmannastäder. Uppräkningen skulle kunna fortsätta ända tills vi vore inne på en skildring av den faktiska historien.

För det tredje, skildringen av kapitalismens utveckling och förändring när den existerar som dominerande produktionssätt under fortlöpande kapitalackumulation. Kapitalismens utveckling är olika från land till land, t. ex. beroende på naturtillgångar, utrikeshandel, plats och roll i den internationella arbetsdelningen, teknologiskt och finansiellt kunnande, politiska insitutioner, klassförhållanden och klasskrafternas inbördes styrka.

För det fjärde, skildringen av den process när arbetarrörelsen växer fram i kamp mot det kapitalistiska systemet (kapitalismens formlogik och rörelselagar) och i handling motsätter sig att det dominerar i deras samhälle. Även arbetarrörelsens framväxt äger rum på olika sätt i olika samhällen. Dess sätt att organisera sig, dess ideologiska, politiska och organisatoriska utveckling äger rum på olika sätt i olika länder.

För det femte, skildringen av den process som faktiskt upphäver kapitalförhållandet och där man börjar upprätta nya, socialistiska, produktions- och egendomsförhållanden. Även detta äger rum på olika sätt i olika konkreta samhällen; under olika politiska och kulturella förtecken, under olika naturförhållanden och mot bakgrund av olika historiskt framvuxna samhällsförhållanden.

f) Teorin och verkligheten (III): konfrontationen

Den empiriska analysen av ett konkret samhälle, som antas vara kapitalistiskt, är alltså studiet av den process som upprättar förutsättningarna för existensen av kapitalismens former och lagar, samt den process när kapitalismen existerar vidare, tränger in i samhället, upprätthålls och utvecklas. Varuproduktion slår om till kapitalistisk produktion så snart arbetskraften finns tillgänglig som vara på marknaden. Så snart varuformen har blivit den allmänna rikedomsformen börjar kapitalismens formlogik och rörelselagar att verka i ett konkret samhälle.[92]

Men frågan om på vilket konkret sätt kapitalismen kommer att existera och verka, avgörs av de rådande konkreta naturförhållandena och samhällsförhållandena. Det är dem som kapitalismens formlogik och rörelselagar konfronteras med i ett givet konkret samhälle. Kapitalismens former och lagar *existerar inte konkret* i ett samhälle förrän konkreta naturföremål (Pm) och människor underordnats och inordnats i kapitalets produktions- och cirkulationsprocess. Kapitalismen måste tränga in i redan givna samhällen, och ta materiell gestalt i redan givna naturförhållanden och samhällsförhållanden. Kapitalismens former är former hos ting, producerade produkter. Och människornas inbördes samhälleliga förhållanden i produktionen är knutna till dessa ting och dessa tings samhälleliga former.[93]

I figuren ovan kallar jag detta för en *konfrontation.* Andra möjliga uttryck vore "sammanstötning", "motsättning" eller "växelverkan". *Konfrontationen med naturen äger rum såsom materiell produktion. Konfrontationen med samhällsförhållandena äger rum såsom klasskamp.* Dessa båda konfrontationer tar sig olika uttryck och bedrivs i olika for-

[92] Se punkt 86, 101, 410—412. Se not 89 ovan. Se även *Första boken* kap. 4:3 not 41 (OBS! översättningen i noten).

[93] Se punkt 410—412. Se även punkt 162 och kapitalets "subsumtion" av produktionsprocessen. I Fjärde avdelningen skildrar Marx hur en historiskt given produktionsprocess, det enskilt bedrivna hantverket, utvecklas och formförändras i tre led (kap. 11, 12 och 13, punkt 147 och 161) när det "underordnats" kapitalet, dvs. när Pm och A givits kapitalform och kapitalkaraktär såsom c och v.

mer beroende på *vilka* de rådande naturförhållandena är, och *vilka* de rådande samhällsförhållandena (och därmed klasser och klasskrafter) är.

Dessa båda konfrontationer är alltså alltid unika i varje konkret samhälle. Det finns inte två konkreta samhällen med identiska naturförhållanden, alltifrån naturtillgångar och jordmån till klimat och geografiskt läge. Därför kommer produktionen att bedrivas i olika branscher, eller baseras på olika råvaror eller på olika naturliga energikällor och kommunikationer. Lika litet finns det två konkreta samhällen med identiska samhällsförhållanden. Varje land har sin speciella blandning av olika förkapitalistiska produktionssätt och däremot svarande samhällsförhållanden och klasskrafter. Varje land har sin tradition av yrkeskunnande, religion, familjeliv och släktband, politisk kultur och andligt klimat.

Allt detta sammantaget gör att kapitalismens konfrontation med förhållandena i ett konkret samhälle alltid äger rum på ett unikt sätt. *Detta får dock inte undanskymma det faktum att det naturligtvis uppstår regelbundenheter, mönster och likheter mellan olika länder där kapitalismen tränger in och breder ut sig.* I det ovanstående betonade jag det unika i det konkreta samhället. Men det var för att klarlägga *grunden för* de regelbundenheter i mångfalden som historien uppvisar. Inom den marxistiska traditionen lägger man stor vikt vid att kunna generalisera fram sådana mönster och regelbundenheter från verkligheten. Å ena sidan gäller det faser av den materiella produktionen och kapitalackumulationen. Å andra sidan gäller det faser av klasskampen; olika organisationsformer, statliga former, medvetandeformer och politiska konjunkturer.

I figuren ovan ser det ut som om klasskampen skulle kunna upprätta eller upphäva kapitalförhållandet nästan av sig själv och på ren och skär viljekraft. Men naturligtvis gäller detta bara i princip. I den verkliga historien är det en mycket omständig process som förutsätter många såväl objektiva som subjektiva faktorer. Det är en lång historisk process som framföder kapitalismen, och likaledes är det en lång historisk process av framgångar och bakslag innan arbetarklassen och dess allierade når fram till ett maktövertagande och ett upphävande av kapitalförhållandet. Analysen av denna process är en analys av konkreta förlopp i konkreta samhällen.

I denna process kommer också att uppträda olika lagbundenheter och mönster som är specifika för klasskampen, politiken, statsformerna, medvetandeformerna, organisation och propaganda. Kunskap och erfarenhet av dessa mönster och lagbundenheter samlas i den fond av praktisk revolu-

tionär erfarenhet och teori som arbetarrörelsens organisationer bär på. De är naturligtvis också föremål för systematisk forskning och vetenskap. Men analysen av dem genomförs inte på den abstraktionsnivå som Marx kallar "kapitalet i allmänhet".

II:3. Reproduktionen av kapitalförhållandet över tiden

a) Kapitalismens historiska förutsättningar

Förutsättningarna för kapitalistisk produktion är naturligtvis till stor del desamma som för varje mänsklig produktion. Dit hör producerande människor, en viss markyta, redskap, kunnande etc. Vad som intresserar oss här, är inte dessa och liknande *historiskt allmänna* förutsättningar för mänsklig produktion; det intressanta är i stället de *historiskt specifika* förutsättningar som tillsammans möjliggör produktion i en specifik samhällelig form — den kapitalistiska. Den kapitalistiska produktionens historiska förutsättningar har vi mött på olika ställen under framställningens lopp. De finns t. ex. med på figuren ovan.

b) Kapitalismen och naturen

Att det verkligen finns lämpliga naturtillgångar i lagom mängd för kapitalackumulationen är inget teoretiskt problem för Marx i *Första boken.* När det gäller att framställa kapitalismens formlogik och rörelselagar får vi teoretiskt antaga att det finns både Pm och A i lämpliga mängder. Däremot är det ju inte alltid så i verkligheten. Finns det inga naturtillgångar (och finns det inga arbetare) så blir det ingen produktion överhuvudtaget. Därmed kan vi konstatera att brist på naturtillgångar är en krisskapande faktor för varje produktion, även kapitalismen. Men detta är inget specifiskt kapitalistiskt problem, utan gäller för all mänsklig produktion oavsett dess samhälleliga form.

Däremot finns det problem med naturtillgångarna som är specifikt kapitalistiska. Till att börja med har vi den typ av problem som Marx uppmärksammar i *Första bokens* kap. 13:10: "Den kapitalistiska produktionen kan endast utveckla den samhälleliga produktionsprocessens teknik och organisation (ty. *Kombination*) genom att samtidigt förstöra all rikedoms urkällor: jorden och arbetaren."[94] Det är alltså fråga om den miljöförstöring — såväl naturen som arbetsmiljön — som under 1900-talets senare hälft alltmer uppmärksammats i den offentliga de-

[94] *Första boken* s. 442/529–30. Se även punkt 241—242.

batten. Men det finns även andra specifikt kapitalistiska problem som uppstår ur ett för kapitalismen specifikt förhållande: motsättningen mellan produktionsmedlens naturalformer (bruksvärdeformer) och deras samhälleliga former och egenskaper (värdeformer). Kapitalismens konjunktursvängningar gör, att det ibland är nödvändigt med snabb expansion av produktionen, ibland med snabb minskning av den. Men för många naturliga råvaror gäller, att den tid det tar att frambringa dem kräver betydligt längre tid än konjunktursvängningarna; vi kan tänka på t. ex. nyodling av skog, kaffe, cacao eller bomull, eller på öppnande av nya järngruvor eller oljefält. Dessa och andra problem med naturalformen hos Pm kommer Marx in på i *Andra bokens* kap. 18—21, som handlar om betingelserna för *det samhälleliga totalkapitalets* harmoniska kretslopp. Tanken återkommer i *Tredje bokens* första 15 kapitel som mynnar ut i kapitalismens krisbenägenhet (se t. ex. dess kap. 6:2). Naturen och produktionsmedlens naturalform utgör alltså en gräns och krisskapande faktor för kapitalackumulationen på ett historiskt specifikt sätt.

c) Samhälleliga betingelser som reproduktionsbetingelser

Vissa historiska förutsättningar måste vara för handen för att produktion i specifikt kapitalistisk form skall kunna äga rum. Från kap. 24:1 kan vi låna Marx uttryck och säga att dessa historiska förutsättningars *uppkomst* utgör "kapitalets och dess motsvarande produktionssätts förhistoria".[95] Denna förhistoria utgörs av den internationella handelns samt penning- och stadsväsendets tillväxt i Europa, med början omkring år 1200 e. Kr. Men den utgörs också av den europeiska feodalismens sönderfall mot slutet av medeltiden, godssystemets upplösning, bondeupproren etc. Dessa båda historiska rörelser sammansmälter under århundradena kring år 1500 för att slutligen framföda industrikapitalismens i den engelska industriella revolutionen 1750—1850.[96] I denna långa historiska process ingriper naturligtvis många faktorer inom och utom mänsklig kontroll. Utredningen av det faktiska förloppet är en uppgift för den empiriska historieskrivningens analyser av konkreta samhällen.

Ur detta långa historiska förlopp drar Marx fram vissa historiska förutsättningar. Men han behöver endast vissa, de *nödvändiga* förutsättningarna för att produktionen skall kunna bedrivas i kapitalistisk form.

[95] *Första boken* s. 629III/742IV, ä. ö.

[96] I kap. 24:1—6 skisserar Marx den engelska industriella revolutionens huvudsakliga historiska förutsättningar. Se även punkt 383—394.

I teorin finner vi alltså vissa förutsättningar som är nödvändiga för att upprätta begreppet "kapital i allmänhet", dvs. framställningen av kapitalismens formlogik och rörelselagar. Marx skriver belysande i kap. 4:3 att han "håller teoretiskt fast vid faktum, liksom penningägaren gör det praktiskt."[97] Främst gäller det lönarbetarklassens skiljande från produktionsmedlen: arbetskraftens varukaraktär.

När kapitalförhållandet har begreppsligt upprättats i teorin förvandlas rollen för de historiska förutsättningarna. Till att börja med (kap. 4:3) infogas de i teorin som just förutsättningar, antaganden. Men efterhand förvandlas deras roll i teorin. Det visar sig att just dessa förutsättningar måste fortsätta att upprätthållas för att produktionen skall fortsätta att bedrivas i kapitalistisk form. De historiska förutsättningarna blir *samhälleliga betingelser* för det kapitalistiska produktionssättets produktion. Lönarbetarklassens måste kontinuerligt förbli skild från produktionsmedlen. Och vi vet att detta är knutet till kapitalets upprepade kretslopp, utvidgad produktion eller kapitalackumulation (kap. 21 och 22). Dessa samhälleliga betingelser kallas därför ofta för kapitalismens *reproduktionsbetingelser*.

Emellertid kan vi på detta stadium i Marx framställning inte göra så mycket mer än att säga, att upprätthållandet av kapitalförhållandet är den avgörande betingelsen för att produktionen ständigt skall fortsätta att bedrivas i kapitalistisk form. Marx knyter detta till sin analys av reproduktion och kapitalackumulation i *Första bokens* kap. 21 och 22. Och i kap. 23 anvisar han en krisskapande tendens för kapitalförhållandets existens i och med lagen om relativt minskande A/v och arbetarklassens enande och organisering i fackföreningar. I *Andra bokens* kap. 18—21 upprättar Marx begreppet för det samhälleliga totalkapitalets kretslopp. Där kommer det att visa sig att det behövs ytterligare betingelser för att den kapitalistiska produktionen skall kunna reproduceras harmoniskt i samhällelig skala. Sedan blir det i *Tredje bokens* kristeori som vi slutligen kan förstå hur problematisk det samhälleliga totalkapitalets reproduktion är. Kapitalismen bär på en krisbenägenhet som är inneboende i själva den samhälleliga formen, formen kapital.

Men låt oss ändå gå Marx framställning litet i förväg, även om det blir ytligt. För att kapitalismens reproduktion skall kunna förlöpa harmoniskt i ett konkret samhälle krävs det att *alla* nödvändiga reproduktionsbetingelser är närvarande. Det kan behövas skyddstullar, hamnar, vägar, post, telefon, järnvägar, kraftverk, statligt branschstöd, kon-

[97] *Första boken* s. 146/183. Se punkt 379.

junkturstimulerande åtgärder, valutajusteringar och annat. Det kan vidare behövas lagstiftning (och våldsåtgärder) mot fackföreningar, strejker, uppvigling, yttrandefrihet, och mot lönarbetarnas organisationsrätt. Allt detta kan vara nödvändigt för att hindra en stridbar arbetarrörelse att organisera sig och ta makten över produktionsmedlen och samhället. Det kan dessutom vara svårt att få befolkningen att acceptera att det är kapitalägarna och deras utsedda företagsledningar som har rätt att lägga beslag på de producerade produkterna, leda och fördela arbetet i fabrikerna samt bestämma över produktionsmedlens användning och investeringarnas inriktning. Om detta är svårt blir det viktigt att befästa den grundläggande borgerliga politiskt-ideologiska föreställningen *att lönarbetarna skall vara nöjda med att avstå från denna makt och i utbyte få sin lön.* Lika viktigt för borgarklassen och dess allierade blir det, att på olika sätt bekämpa åsikter inom politiken, skolan, kulturen och massmedia, som försöker ifrågasätta denna grundläggande föreställning om vad som är rätt och riktigt i samhället.

Detta var exempel på olika åtgärder som syftar till att upprätthålla kapitalismens reproduktionsbetingelser. Eftersom kapitalismen är i ständig process av utveckling och formförändring, är det alltid nya jämviktslägen som behöver upprätthållas. Det innebär att en pro-kaptalistisk regering t. ex. stundom tvingas till konjunkturfrämjande, stundom till konjunkturhämmande politik. Ibland är det tullar och valutor som står i centrum; ibland åtgärder som söker befrämja eller dämpa konsumtion, sparande och investering; ibland gäller det infrastruktur, hamnar, vägar, energiförsörjning; ibland direkta subventioner till krisdrabbade branscher. I andra fall blir politiska åtgärder mot lönarbetarklassens krav och organisationer viktiga. Det kan gälla politisk kamp mot socialistspöket inför ett parlamentariskt val. Det kan också gälla röstningsregler och valkretsindelning för att försvåra för lönarbetarklassens partier att vinna framgång. Listan skulle kunna göras lika lång som klasskampen själv, och här har jag bara nämnt exempel från den parlamentariska arenan.

d) 'Kapitalet' och klasskampen

Kapitalet är teorin om de former och lagar som tillsammans utgör det kapitalistiska systemet, teorin om de element och mekanismer som tillsammans utgör kapitalismens formlogik och rörelselagar. Samtidigt preciserar *Kapitalet* också vilka historiska förutsättningar och samhälleliga betingelser (reproduktionensbetingelser) som är *nödvändiga för att* produktionen skall kunna bedrivas i kapitalistisk form.

Enligt den materialistiska historieuppfattningen har den hittillsvarande (skriftligt överlämnade) samhällshistorien varit en historia om klassstrider. I *Kapitalet* preciserar Marx vilka de klasser är som är knutna till kapitalismens produktions-, cirkulations- och totalprocess. Han preciserar också deras samhälleliga situation och vad klasskampen handlar om. Jag har försökt lyfta fram på vilket sätt klasskampen — eller mänskliga handlingar med klassmässig innebörd som inte direkt utgörs av öppen kamp — ingår som ett grundläggande element i Marx teori.[98]

Under kapitalismen handlar klasskampen i sista hand om upprättandet och upprätthållandet — respektive upphävandet — av de förutsättningar och betingelser som är nödvändiga för att produktionen skall kunna bedrivas i kapitalistisk form. I *Första boken* är det främst kapitalförhållandets upprätthållande som står i centrum. Å ena sidan gäller det kapitalförhållandets upprätthållande i samhällelig skala: lönarbetarnas skiljande från produktionsmedlen, arbetskraftens existens som vara.[99] Å andra sidan gäller det kapitalförhållandets upprätthållande i den omedelbara produktionsprocessen.[100]

Kapitalförhållandets upprätthållande i den omedelbara produktionsprocessen innebär att klasskampen ingår direkt i formlogikens och rörelselagarnas sätt att verka. Genom kampen om arbetsdagens längd och lönernas storlek[101] fastställs de gränser inom vilka produktionen av absolut mervärde äger rum. Men när väl dessa gränser är givna tvingas kapitalet att försöka utvinna relativt mervärde genom "särskilda produktionsmetoder".[102] I figuren ovan talade jag om "kamp om de former och villkor under vilka arbetskraften skall användas". Från kapitalistklassens sida är det en fråga om kamp för profiternas storlek. Men från lönarbetarklassens sida är det en kamp för ett drägligt liv.

Marx teori i *Kapitalet* påvisar alltså vad klasskampen handlar om under kapitalismen. För det första handlar den om kapitalförhållandets upprätthållande överhuvudtaget. För det andra, om nu kapitalförhållandet är upprättat, i hur hög grad det kapitalistiska systemets lagar skall få verka i frihet.[103] Dessa två slag av kamp är naturligtvis sammanflätade.

[98] Med ordet klasskamp menar jag något ganska vidsträckt. Se punkt 383, 384, 394 och 402.
[99] Se kap. 4:3 och 21—22; punkt 379.
[100] Se kap. 11—13 och 21—22; punkt 171, 184—188, 224—232, 301—304, och 308.
[101] Se kap. 8 och 23; punkt 135 och 347.
[102] Se punkt 149, 157, 160, 161, 213 och 257.
[103] Se punkt 131, 133, 135, 347 och 359.

Tillsammans medför de att arbetarklassen efterhand kommer till insikt om nödvändigheten av att upphäva kapitalförhållandet.[104]

Klasskampen har alltså en central roll i *Kapitalets* framställning. Marx teori framställer sambanden mellan de ekonomiska formerna. *Kapitalet* blottlägger de verkliga grunderna som kapitalismens formlogik och rörelselagar vilar på. *Kapitalet* blottlägger att ekonomiska former som verkar så "naturliga" (lönen, kapitalet, profiten) är knutna till mänskliga handlingar med klassmässig innebörd.

Den borgerliga politiska ekonomin ser prisbildning och konjunkturrörelser som något oupphävbart (visserligen möjliga att påverka, men omöjliga att upphäva).[105] På ett liknande sätt försöker den ekonomiska liberalismen få oss att tro, att kapitalismen är frihetens och jämlikhetens tusenårsrike. Och så ser ju verkligen kapitalismen ut om man ensidigt tolkar dess ekonomiska former som enkel varucirkulation mellan jämlika varuägare.[106]

Gentemot sådana borgerliga uppfattningar hävdar Marx att kapitalismens formlogik och rörelselagar endast kan existera som lagar om ett visst samhällsförhållande råder, kapitalförhållandet. De förment naturliga ekonomiska formerna och lagarna vilar på ett fundament som är ett klassförhållande. Detta klassförhållande upprättas och upprätthålls av mänskliga handlingar. Det är klasskampen som upprättar och upprätthåller kapitalförhållandet, och det är klasskampen som kan upphäva det.[107]

Påvisandet av detta faktum, samt påvisandet av att kapitalismen utgör en hämsko på mänsklighetens fortsatta framåtskridande, gör att *Kapitalet* får en kritisk och praktisk betydelse. *Kapitalet* kan anvisa avgörande strategiska mål (t. ex. kapitalförhållandets upphävande) för handlandet och samtidigt vilket slags handlande (klasskamp, facklig och politisk organisering) som blir nödvändigt. Men denna praktiska och kritiska betydelse beror på den kapitalistiska verklighetens egna egenskaper. Teorin i *Kapitalet* försöker ju "återspegla" egenskaperna hos kapitalismens ekonomiska former samt de samhälleliga förhållanden och

[104] Se punkt 232, 275–277, 374, 375, 405, 406, 413 och 414.

[105] Se punkt 27, 28 och 412.

[106] Se punkt 105, 137, 275—277.

[107] Därmed hoppas jag, att jag i denna kommentar och studiehandledning (punkterna i not 98—106 ovan) har konkretiserat och preciserat Etienne Balibars och Hans Jørgen Schanz' utsagor om klasskampens roll i *Kapitalet*; Schanz a. a. 1977, hans motsägelsefulla ståndpunkt om kapitalet som ett "automatiskt subjekt" (s. 73—74) samtidigt som klasskampens praxis betonas (s. 54—60, 103); Balibar, E., *Fem studier i den historiske materialisme*, Rhodos, Köpenhamn 1977, hans svepande och programmatiska formuleringar (s. 126—29, 152, 178—93/Maspero 1974 s. 126–28, 153, 178—92).

mänskliga handlingar som är knutna till dem. Genom att den kapitalistiska verkligheten är beskaffad som den är, kommer *Kapitalet* fram till *just dessa* resultat om klasskampen och om lönarbetarklassens ställning och historiska situation. Genom att skapa systematisk kunskap om detta tjänar teorin också som praktisk vägledning.[108]

Men den grundläggande insikten om klasskampens betydelse under kapitalismen, innebär inte någon orealistisk och idealistisk syn på viljans och handlandets möjligheter i historien. Människornas handlingsalternativ, och därmed också klasskampens, är alltid begränsade av de för handen varande omständigheterna och de givna förhållandena i konkreta samhällen. Som vi såg i kap. 24:1—6 var det visserligen klasskampshandlingar (viljehandlingar) som upprättade kapitalförhållandet i England. Men de handlingar Marx pekar på blir nödvändiga och möjliga först i en viss historisk situation, under vissa historiska omständigheter. Feodalismen måste ha utvecklats till en viss punkt, handelns, sjöfarten, penningväsendet och stadsväsendet måste också ha nått en viss grad av utveckling.

Därtill kommer ett annat faktum. Så snart kapitalförhållandet väl är upprättat, och har upprätthållits under några generationer, är det inte längre bara viljans omedelbara kraft som upprätthåller det. Å ena sidan institutionaliseras kapitalförhållandets existens genom lagstiftning och politisk och ideologisk hegemoni från borgarklassen. Å andra sidan insitutionaliseras kapitalförhållandet i den omedelbara produktionspro-

[108] Se punkt 374, 375, 405 och 406. Inom den kapitallogiska traditionen förlägger man ofta *Kapitalets* kritikkraft och praktiska betydelse till kap. 1—3 och Marx avslöjande av den samhälleliga verklighetens fördubbling via varan och penningen. Enligt min mening, och utifrån arbetarklassens ståndpunkt, är *Kapitalets* kritikkraft och praktiska betydelse främst knuten till påvisandet om klasskampens centrala roll samt till de kapitel i *Första boken* där arbetarklassen själv är närvarande, kap. 8, 13 och 23. Detta förringar inte den vikt som kap. 1—3 har, men gör dem mer till ett nödvändigt genomgångsled för att komma fram till de praktiska väsentligheterna.

I ett brev från Marx till Lassalle 22/2 1858 heter det: "Arbetet ... är *kritik av de ekonomiska kategorierna* eller, om du så vill, den borgerliga ekonomins system kritiskt framställt. Det är samtidigt en framställning av systemet och genom framställningen kritik av detsamma." Man skulle kunna formulera innebörden av detta i följande paradox: genom att *positivt* "återspegla" och framställa de sammanhang som råder mellan kapitalismens ekonomiska former, lagar och samhälleliga förhållanden, blir teorin en *kritisk* teori, och en teori om klasskampens praxis.

Här vill jag hänvisa tillbaka till Engels i *Anti-Dühring*, kap. I:1 ovan vid och i not 2—6. Se även Schanz' kritik av Frankfurtskolans och Habermas' "odifferentierade pankriticism" (Schanz a. a. 1973 s. 58); dess kritikbegrepp skulle inte vara materialistisk förankrat utan en ståndpunkt à priori, ett ställningstagande *i förväg*, som därmed hänger i luften.

cessen så att t. o. m. maskiners och fabrikers naturalform medverkar till att kapitalismen framstår som det "naturliga" sättet att producera. Eller med Marx ord: "Den kapitalistiska produktionen utvecklar efterhand en arbetarklass, som på grund av uppfostran, tradition och sedvana erkänner det kapitalistiska produktionssättet som en självklar naturlag."[109]

Slutligen är det naturligtvis också så att klasskampen påverkas av kapitalismens utveckling. Med storindustrin framföds arbetarklassen och dess organisering i försvar mot "de ödeläggande verkningar, som den kapitalistiska produktionens naturlagar har".[110]

De förhållanden som människorna föds in i, och inträder i när de går ut i arbetsliv och samhällsliv, är alltid historiskt överlämnade från tidigare generationer. Klasskampen förs alltså alltid mot bakgrund av historiskt ackumulerade samhällsförhållanden och i en viss historisk situation. Den handlar alltid om förändring eller bevarande av vissa konkreta faktiskt existerande förhållanden. Dessa förhållanden kan inte önskas bort; de bara finns där givna. Men de kan förändras.

II:4. Bas och överbyggnad i 'Kapitalet'

a) Basen

Enligt *Förordet (1859)* utgörs "basen" eller "samhällets ekonomiska struktur" av två moment: "de materiella produktivkrafterna" samt "summan av dessa produktionsförhållanden". De senare sägs "motsvara" de förra. I den marxistiska traditionen har det varit vanligt att på ett ganska mekaniskt sätt åtskilja dessa båda moment i basen. Man har försökt precisera vad "produktivkrafter" är, för sig taget, och vad "produktionsförhållanden" är. Därefter har man försökt påvisa att vissa materiella produktivkrafter hänger samman med, eller än mer, framföder vissa produktionsförhållanden.[111] Till detta kommer att man har över-

[109] *Första boken* 649/765. OBS! Läs noga hela stycket om det "direkta våldet" och "de ekonomiska förhållandenas tysta tvång". Jfr detta sedan med punkt 162, 225, 226 och 401. Se även sid. 509—10 ovan.

[110] *Första boken* 565/669. Se punkt 136, 137, 347, 359, 360, 373—375, 405—406.

[111] Se hänvisningarna i Inledningens not 33. De mest typiska arbetena av detta slag är Stalin, J., "Om den dialektiska och den historiska materialismen" (1938) i *Leninismens problem,* Moskva 1951, främst sid. 836—54; *Marxismen-Leninismens grunder,* Moskva u. å. (1959), s. 123—43; Lange, O., *Political economy* (1959), Pergamon press 1963, kap. 1–2. En kritik av Stalins inflytelserika uppsats gör Tökei, F., i *Zur Theorie der Gesellschaftsformen,* Akadémiai Kiadó, Budapest 1977, kap. 1; se t. ex. s. 19—

betonat den kritiska potentialen och vetenskapliga analyskraften i de begrepp som *Förordet (1859)* arbetar med. Det har funnits tendenser att låta dessa begrepp, och försök till preciseringar gjorda utifrån dem, utgöra det huvudsakliga i den marxistiska vetenskapen om samhället och historien.[112] Gentemot dessa synsätt ställer jag den uppfattning som jag formulerade i Inledningens andra kapitel och Avslutningens första: de grundläggande föreställningarna i *Förordet (1859)* utgör endast förutsättningar för historiematerialistisk vetenskap; de utgör ett *historiefilosofiskt forskningsprogram,* en startpunkt för något som skall utföras.[113]

Men formuleringarna i *Förordet (1859)* finns där, oavsett hur de tolkats inom traditionen. Vad händer med den problematik som dessa formuleringar försöker uttrycka? Vad händer med dessa begrepp när vi övergår från det historiefilosofiska forskningsprogrammet till utförd

20. Tökei talar där om "det abstrakta lösrivandet" av produktivkrafter från produktionsförhållanden, ett spekulativt och metafysiskt åtskiljande. Och än mer kritisk är han mot att dessa abstrakt, ensidigt och metafysiskt uppfattade element åter sammanfogas i "lagen om överensstämmelsen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden". Detta kallar han träffande för "det abstrakta återförenandet av de båda abstraherade 'sidorna' ".

[112] Lange a. a. ovan utgör ett praktexempel på detta. På s. 21—23 utvecklar han "sociologins första lag", lagen om att givna produktivkrafter kräver passande produktionsförhållanden. Och på s. 30—32 utvecklar han "sociologins andra lag", lagen om att en given bas kräver en passande överbyggnad. Därmed kan han på s. 34—39 fixera "lagen om produktivkrafternas progressiva utveckling"; "produktivkrafterna utvecklas ständigt" medan produktionsförhållandena och överbyggnadens former och institutioner är eftersläpande. Denna slags framställning är modellerad på Stalins tidigare uppsats, och därför är Tökeis fråga lika bestickande även när ställs till Lange: "Vad påverkar då produktivkrafternas eller produktionsmedlens utveckling?" (a. a. s. 19).

I a. a. kap. 2 och 3 ställer Tökei problemet på ett annat sätt, och i kap. 4 och 5 påvisar han att historiens "fem grundformer" när det gäller egendom och produktion har *olika* slags dynamik. Hos Stalin och Lange finns bara en enda. Det som Tökei gör rent teoretiskt och begreppsligt kan belysas även i skildringar av den konkreta historien. Att olika typer av dynamik verkar i historien under skilda övergångsperioder är tydligt i Perry Andersons båda historiska arbeten om Europas utveckling; se not 37 ovan.

Förutom att hela min Avslutning har ett perspektiv som bryter mot Stalin och Lange, se punkt 383, 384, 394, 402—407 och 410.

[113] Min indelning i kunskapsprocessens tre nivåer (den marxistiska tankebyggnadens tre våningar, Avslutningens kapitel I, II och III) hoppas jag kan lösa upp många (sken-) diskussioner om den marxistiska teorin. Å ena sidan ställer den kravet på marxisterna att klargöra på vilken nivå de rör sig när de talar om "lagar". Därmed vill jag placera formuleringar från *Förordet (1859)* på den första nivån. De kan alltså inte användas som satser i utförd vetenskap. Å andra sidan innebär det att jag vill försvara *Förordets (1859)* formuleringar. Det kan finnas en risk att Tökeis och Schanz' kritik

vetenskap i *Kapitalet*? Enligt den vikt som traditionen lagt vid dem, borde *Kapitalets* uppbyggnad se ut som så: först en avdelning om (kapitalismens) produktivkrafter, sedan en avdelning om om dess produktionsförhållanden och slutligen en avdelning om deras växelverkan. Men *Kapitalet* är inte uppbyggd på detta sätt. Vi finner inte orden "produktivkrafter" eller "produktionsförhållanden" i någon enda rubrik i *Kapitalet*. Ja, än mer. Går vi till sakregistret i *Första boken* finner vi inte ens ordet "produktivkrafter".[114] Vad har hänt?

Det som har hänt är att Marx gått från det historiefilosofiska forskningsprogrammet till den utförda vetenskapen. Han har förflyttat sig från den nivå i kunskapsprocessen som här i Avslutningen representeras av kap. I till den nivå som representeras av kap. II. *Och därvid har hans problematik blivit en annan.* I stället för "produktivkrafterna" talar han om "arbetsprocessen". Och i stället för "produktionsförhållandena" talar han om "kapitalet"; kapitalet som är en rikedomsform och egendomsform som inbegriper och vilar på ett samhälleligt förhållande, arbetarnas skiljande från produktionsmedlen — kapitalförhållandet.

Problematiken från *Förordet (1859)* om "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" har alltså förvandlats till en problematik om "arbetsprocessen" och den ekonomiska formen "kapital". Marx problem i *Kapitalet* är inte en mekanisk "växelverkan" mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden betraktade som två åtskilda faktorer som står i ett yttre förhållande till varandra. I stället är Marx problem "arbetsprocessen" (eller "produktionsprocessen"[115]) och dess "kapitalistiska hölje" (ty. *kapitalistische Hülle*).[116] Hans problem utgörs av den *form* i vilken produktionen bedrivs. Hans teori gäller den *form* för produktionsprocessen som vi kan kalla kapitalistisk. Om vi skall sätta en eti-

(se not 10 och 36 ovan) uppfattas som att vi måste överge den materialistiska historieuppfattningens formuleringar. Men jag vill placera Tökei och Schanz i den *utförda vetenskapen.* Deras kritik är giltig endast om Stalin och Lange tolkas som om det handlade om utförd vetenskap. *Förordets (1859)* formuleringar har nämligen sitt berättigande, enligt min mening, på det sätt som jag skisserade i kap. I ovan. Men de har sitt berättigande endast såsom ett historiefilosofiskt forskningsprogram, som å ena sidan vetter mot historiefilosofi och människosyn, och å andra sidan vetter mot en alltmer förfinad *historieteori.* (Se sid. 475—80 samt not 37 ovan.)

[114] Marx talar däremot om "arbetets produktivkraft", dvs. arbetsproduktiviteten mätt i mängden Pm i naturalform (bruksvärdemängder) som en viss arbetsmängd (A) kan sätta i rörelse. Däremot är det självklart att Marx anser att arbetsproduktiviteten å ena sidan är avhängig av arbetarens skicklighet och kunskaper, å andra sidan av utvecklingsgraden hos produktionsmedlen, "de materiella produktivkrafterna". Se Bilaga 5.

[115] Se punkt 78 sista stycket, samt punkt 168, *Anm.*

[116] *Första boken* 670—71/790—91. Se även punkt 404 och 405.

kett på hans problematik, så är det i *Kapitalet* snarare fråga om *form och innehåll*[117] — formbestämning[118] — än växelverkan mellan yttre faktorer. (Om ordet "växelverkan" skall ha någon mening när man talar om teorin i *Kapitalet* så måste det ges en mening som på något sätt anknyter till problematiken om form och innehåll, och detta återkommer jag till nedan.)

Denna problematik blir tydlig om vi betraktar *Första bokens* uppbyggnad. Den börjar inte med "produktivkrafterna" eller med "arbetsprocessen", vilket den borde ha gjort om det varit formen hos "de materiella produktivkrafterna" (Pm) som bestämt formen hos kapitalismens ekonomiska former och samhälleliga förhållanden.[119] Teorin börjar i stället med begreppen vara, pengar och kapital, vilka utgör ekonomiska *former* hos ting (kap. 1—4). Den begreppsliga bestämningen (definitionen) av begreppet "kapital" är ett fastställande av egenskaper som tillsammans utgör en speciell ekonomisk *form*. Först i kap. 5:1 tillför Marx den historiskt allmänna arbetsprocessen och dess två faktorer, Pm och A. Först då blir det möjligt att i teorin upprätta kapitalförhållandet; å ena sidan i samhällelig skala, skiljandet av arbetarna från produktionsmedlen, arbetskraftens existens som vara, å andra sidan i den omedelbara produktionsprocessen.[120] Först då kan vi börja tala om pro-

[117] Se not 43, 19 och 11 ovan.

[118] Ordet "formbestämning" finner vi oftast i *Grundrisse* (se t. ex. Gr 163, 164, 169, 171, 172, 173, 177—186, OBS! noten på s. 178—79, 209, 212—13, 216—17, 539—40, 582—90, 619, 736 OBS!, 763—64, 901). I *Kapitalet* dröjer det främst kvar i ordet *form* och kombinationer med detta ord. *Tredje bokens* manuskript, som i tiden ligger närmast *Grundrisse*, innehåller också ordet formbestämning blandat med form, se t. ex. s. 274—75, 290, 293, 312—14, 721–26 (B III). I *Första boken* talar Marx om "produktionsprocessens samhälleliga form", se. t. ex. 62/86, 67/91, 71—72/97 eller första sidan av kap. 21. Analysen av samhälleliga eller ekonomiska former är kanske tydligast i kap. 1—4, men hur detta är ett grundtema genom hela *Första boken* framhöll jag i punkt 106 och 162. Se f. ö. not 64 ovan.

[119] Ett älsklingscitat inom den marxistiska traditionen är det följande från *Filosofins elände (1847)* som lösryckt ur sitt sammanhang ofta ges en alldeles för preciserad innebörd: "Handkvarnen ger ett samhälle med feodalherrar, ångkvarnen ett med industrikapitalister" (MEW 4 s. 130/Arbetarkultur s. 115). Mot detta vill jag ställa första delen av mottot för denna *Kommentar och studiehandledning* (ES 518/MEW 6 s. 407), också från år 1847 men publicerat först år 1849. Denna motsägelse hos Marx förklarar jag med att Marx *är* diffus och motsägelsefull vid ett flertal tillfällen under perioden 1843—48. Se not 19, 20 och 35 ovan. Det är inte förrän i den *utförda vetenskapen* som vi kan förvänta oss och dessutom kräva en systematisk och sammanhållen teoribildning; och mer har inte heller Marx gjort anspråk på. Se citatet vid not 38 ovan, samt not 38. Se även citatet i Inledningen vid not 30 i början av kap. II:2. Det Marx (och Engels) talar om är "allmänna resultat" eller en "ledtråd".

[120] Övergången mellan Andra och Tredje avdelningen är oerhört viktig. Se kap. 4:3

duktion som bedrivs kapitalistiskt. *Efter kap. 4:3 och 5:1 handlar 'Första boken' om produktionsprocessen när den bedrivs i kapitalistisk form.* Först i och med kap. 4:3 och 5:1 sammantaget är produktionsprocessen "Kapitalets produktionsprocess", som *Första bokens* titel lyder. Först därmed blir värdeförökningen i kap. 5:2 möjlig.

Och först därmed blir det möjligt för Marx att påvisa och begreppsligt utveckla (härleda), att själva denna kapitalistiska *form* hos produktionsprocessen bär på vissa formsammanhang och rörelsemönster. Dessa formsammanhang och rörelsemönster brukar man vanligtvis kalla "kapitalismens lagar". Men för att läsaren inte av slentrian skulle läsa in förutfattade meningar i orden, valde jag här i Avslutningens kap. II:1 ett annat uttryck: kapitalismens formlogik och rörelselagar.

I mina underrubriker till Tredje och Fjärde avdelningen har jag låtit terminologin från *Förordet (1859)* hänga kvar. Skälet är att jag rör mig i en speciell argumentation med två fronter. För det första är formuleringarna i *Förordet (1859)* de mest kända historiematerialistiska begreppen, både inom arbetarrörelsens organisationer, bland den läsande allmänheten och inom den akademiska världen. Jag kan alltså förvänta mig är att läsaren känner till dessa begrepp och deras problematik. Däremot är det inte så självklart att läsaren känner till problematiken i *Kapitalet* och dess konsekvenser för vår uppfattning om den marxistiska tankebyggnaden; det är ju *Kapitalet* som är okänt och som skall studeras.

Den andra fronten gäller uppfattningen om vad "ekonomi" är. Det är vanligt att se *Kapitalet* som ett nationalekonomiskt verk som skulle besvara *samma slags problem* som den borgerliga nationalekonomin. *Kapitalet* skulle utgöra det "marxistiska svaret" på nationalekonomins grundfrågor. Men så är inte fallet. Visserligen besvaras dessa frågor, men det är mera en bieffekt. *'Kapitalet' har ett bredare perspektiv och en annan problematik. Kapitalet* är utförd historiematerialistisk vetenskap i den mening som jag angav i Inledningens kap. I:2 och II:2 och Avslutningens kap. I:1. *För att framhäva detta bredare historiematerialistiska samhällsperspektiv infogade jag terminologin från Förordet (1859) i underrubrikerna till Tredje och Fjärde avdelningen.* Jag ville att läsaren tydligt skulle uppmärksamma att *Kapitalet* snarare är en samhällsteori än en nationalekonomisk teori (om man skulle uttrycka sig i den borgerliga samhällsvetenskapens termer).[121] Min tanke med

och punkt 67—71, samt kap. 5:1 och punkt 78—79 och 86—88. Se även figuren ovan, de moment som ingår i kapitalförhållandets begreppsliga upprättande.

[121] Det är också vad marxister gör när de vill argumentera för det breda samhälleliga

underrubrikerna till Tredje och Fjärde avdelningen sammanfattar jag i kap. 14.[122]

När läsaren väl har förts fram till den ståndpunkt som jag sammanfattade i kap. 14, får vi emellertid inte stanna där. Från den ståndpunkten måste vi vidare. Under studiet av *Första boken* märker vi att där råder en annan problematik. Därmed kan vi, så här i efterhand, inse begränsningarna med mina underrubriker om "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden"; de tjänar bara det bestämda syftet att ange bredden på *Kapitalets* perspektiv så att vi inte tror att det är nationalekonomi i snäv mening som vi studerar. Tredje avdelningen är huvudsakligen en framställning av de ekonomiska former och förhållanden som tillsammans utgör "det kapitalistiska produktionsförhållandet" — kapitalförhållandet. *Men Marx kan inte framställa något "produktionsförhållande" utan att dra in "produktivkrafterna", dvs. arbetsprocessen och dess faktorer.* Kap. 4:3 handlar om de omedelbara producenternas skiljande från produktionsmedlen, men detta är ju ännu inte något förhållande i produktionen. Det kan det först bli sedan produktionen i allmänhet införts i och med kap. 5:1.

Detsamma gäller för Fjärde avdelningen. Den handlar huvudsakligen om "produktivkrafternas", arbetsprocessens, omformning från hantverk till automatiserad storindustri. Men detta kan inte framställas isolerat. De Pm och A som omformas, omformas ju därför att de är *kapi-*

perspektivet i *Kapitalet*. Se t. ex. Coletti, L., *From Rousseau to Lenin*, NLB 1972, vars första uppsats heter "Marxism as a sociology". Se även Schanz, H. J., "Politisk ökonomi som samfundsvidenkab" i Smith, A., *Nationernas velstand* (1776), Köpenhamn 1976, s. 7—42.

[122] De österuropeiska läroböckerna i politisk ekonomi börjar med ett historiematerialistiskt avsnitt om produktivkrafter och produktionsförhållanden. Därefter presenteras de olika produktionssätten: ursamhällets produktivkrafter och produktionsförhållanden, slavsamhällets produktivkrafter och produktionsförhållanden och feodalsamhällets produktivkrafter och produktionsförhållanden. *Men när man kommer till kapitalismen försvinner orden "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" från rubrikerna.* Man följer i stället *Kapitalets* terminologi. Men då blir det ju inte synligt vad som är produktionsförhållanden i *Kapitalet* och vad som är produktivkrafter! Läsaren lämnas alltså i sticket på denna punkt. Se *Lehrbuch politische Ökonomie Vorsozialistische Produktionsweisen* (Moskva 1970), Berlin 1973 (som dock har med en till intet förpliktigande överrubrik om kapitalistiska produktionsförhållanden *före* kapitlet om varan); *Politische Ökonomie 1* (Moskva 1973), Berlin 1976; *Politische Ökonomie Kapitalismus Sozialismus*, Berlin 1975, kap. 2. Det räcker att granska innehållsförteckningar och rubriker för den som inte har tid med närmare studier.

Mina extra underrubriker till Tredje och Fjärde avdelningen utgör dock ett förslag till lösning på detta dilemma inom de nämnda läroböckerna. Men det är en lösning som själv driver sig vidare mot en annan problematik.

tal. De är produktionsfaktorer i *kapitalform* i en produktionsprocess där *kapitalförhållandet* är upprättat; dels i samhällelig skala, dels i den omedelbara produktionsprocessen.[123]

Men läsaren har säkert lagt märke till att mina tillfogade underrubriker till Marx Tredje respektive Fjärde avdelning är dubbla. De första underrubrikerna är till för läsaren när han är på väg *in* i *Första boken.* De tjänar den funktion som jag angav ovan, och pekar på *Kapitalets* förhållande till den materialistiska historieuppfattningen. De andra underrubrikerna, däremot, är till för läsaren när han är på väg *ut* ur *Första boken.* De anger innehållet i Marx nya problematik inom den utförda vetenskapen.[124]

Inom ramen för Marx nya problematik i *Kapitalet,* formbestämningen av produktionsprocessen, finns emellertid fortfarande "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" kvar. "Produktivkrafterna" möter oss i arbetsprocessens faktorer. Och "produktionsförhållandena" möter oss i den ekonomiska formen kapital och i kapitalförhållandet.[125] Dels i samhällelig skala, egendomsförhållandena och arbetarnas skiljande från produktionsmedlen. Dels inom den omedelbara produktions-

[123] Se not 120 ovan. Etienne Balibars uppsats "Den historiska materialismens grundläggande begrepp" i *Att läsa Kapitalet 2* framhäver att kapitalförhållandets upprätthållande i den omedelbara produktionsprocessen har en dubbel aspekt: dels handlar det om kapitalistens ledning och kontroll ("äganderelationen"), dels handlar det om det rent tekniska förhållandet mellan arbetare och arbetsmedel ("tillägnelserelationen"). Se a. a. s. 100—106, 130—50. I denna *Kommentar och studiehandledning* har jag uppmärksammat denna dubbelhet i punkt 87—88, 170—171, 191—193, 197, 200, 226—227.

[124] Se punkt 86—88, 106 och 162.

[125] I *Politische Ökonomie Kapitalismus Sozialismus,* Berlin 1976, ser vi på s. 16 att "produktionsförhållanden" omfattar "egendomsförhållanden" samt de samhälleliga förhållanden som upprättas inom produktion, distribution, utbyte och konsumtion. I *Inledning (1857)* till *Grundrisse* börjar Marx avsnitt 1: "Föremålet för undersökningen är först och främst den *materiella produktionen*" (ES 21/Gr 5). I avsnitt 2 måste han tillfoga att "produktion, distribution, utbyte, konsumtion (inte är) identiska, utan att de alla utgör delar av en totalitet ... Produktionen dominerar såväl över sig själv ... som över de andra momenten ... En bestämd produktion bestämmer alltså en bestämd konsumtion, distribution, utbyte och *bestämda förhållanden mellan dessa olika moment inbördes*" (ES 34/Gr 20). Men det som Marx här talar om, är alltså föremålet för hans kommande studier i *Grundrisse* och sedan *Kapitalet.* När läroboken alltså talar om "produktionsförhållandena i alla dessa områden så talar den om den *ekonomiska formen kapital* såsom den analyseras i *Kapitalets* tre böcker: dess produktionsprocess, dess cirkulationsprocess och dess totalprocess. Det är alltså i den ekonomiska formen kapital som vi möter "produktionsförhållandena". Men då ser vi att begreppet "produktionsförhållanden" börjar förlora sina konturer, eftersom det defineras av hela den teoretiska framställningen i *Kapitalets* alla tre böcker.

processen som de *arbetsförhållanden* som förändras när arbetsprocessen och främst produktionsmedlen ändras. Därför kan termerna "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" användas. Men inom ramen för den nya problematiken ingår de i ett nytt sammanhang, och därmed förändras deras begreppsliga innebörd. De får en annan plats och roll inom *Kapitalets* problematik än i den problematik som genomsyrar *Förordet (1859)*. Deras plats och roll i *Första boken* är mer underordnad. Den är den följande.

För det första. Det måste råda en viss grad av utveckling av arbetets produktivkraft (arbetsproduktiviteten) för att det skall kunna bli någon kapitalism. Det är en av kapitalismens historiska förutsättningar, och vi mötte den bl. a. i figuren ovan. Dessutom är utvecklingen av teknik och kunnande ett verksamt element vid feodalismens upplösningsprocess, men denna konkreta historia ligger utanför *Kapitalets* teoretiska framställning.

För det andra. Problemet med vilken form hos produktionsprocessen som är kapitalistisk handlar om produktionens naturalformer och dess samhälleliga former. I kap. 6 punkt 106 såg vi att arbetsprocessens naturalform hade en formbestämmande inverkan på den ekonomiska formen kapital. Genom att arbetsprocessen historiskt allmänt består av Pm och A, måste även kapitalet indelas i Pm och A. Kapitalisten måste köpa både produktionsmedel och arbetskraft om det skall kunna bli någon kapitalistisk produktion. Hans kapital måste sålunda delas upp i två delar, Pm/c och A/v, konstant respektive variabelt kapital.

För det tredje. I kap. 11—13 (OBS! punkt 162) såg vi exempel på det motsatta. Där är det i stället den samhälleliga formen som inverkar på naturalformen hos arbetsprocessens faktorer. På grund av att Pm och A fungerar som c och v formförändras de från hantverk till storindustri. På grund av de samhälleliga egenskaper som är knutna till formerna c och v, bär kapitalismen på en lag om ökning av arbetets produktivkraft; och en ökning av arbetets produktivkraft är möjlig endast om naturalformen hos Pm och A förändras. När kapitalförhållandet upprättas, får kapitalet nöja sig med den form hos Pm och A som "historiskt föreligger".[126] Därefter utvecklas arbetsprocessens naturalform på det sätt som Marx så noggrant skildrar i Fjärde avdelningen på grundval av Tredje avdelningen där han bl. a. fastställde egenskaperna hos c och v. Här är det alltså kapitalformen — "produktionsförhållandena" för att

[126] *Första boken* 268/328. Se punkt 86—87, 147 och 161, vilka förebådar den centrala punkt 162.

fortfarande tala i *Förordets (1859)* termer — som tvingar fram en utveckling och formförändring hos "produktivkrafterna"![127]

För det fjärde. Slutligen är det så att dessa "produktivkrafter", storindustrins maskineri, kommer i motsättning till sin egenskap att vara kapital. Det frambragta mervärdet räcker inte till att anlägga tillräckligt många nya kapital som skall suga upp och köpa alla de produkter som den utvecklade arbetsproduktiviteten frambringar. Under kapitalismen råder det alltså ofta både "överkapacitet" i produktionen och kapitalbrist på kapitalmarknaden. Detta utvecklade jag närmare i punkt 404—406. Den ekonomiska krisen — den ständiga krisbenägenheten för *någon* bransch — är den form i vilken denna motsättning uppträder. Den ekonomiska krisen ruinerar kapitalister, men främst inverkar den på lönarbetarklassens situation. Dels gäller det löner och arbetsvillkor. Dels gäller det den hotande arbetslösheten.

[127] Detta perspektiv går stick i stäv mot andan i de östeuropeiska läroböckerna i politisk ekonomi, trots talet om "växelverkan" där också produktionsförhållandena ges en betydande roll. I Marx manuskript är detta perspektiv främst tydligt i formuleringarna i *Resultate,* se punkt 162. I Marx *rubriker* i *Resultate* står det "arbetets" formella respektive reella subsumtion under kapitalet (ES 616–31/Res 45—64). Men innehållet i texten handlar om *arbetsprocessens* formella och reella underordnande under kapitalet. Detta är tydligt på varje sida. Det är bara det att "arbetsprocessen" i *Första boken* (kap. 5:1) är identiskt med det som den östeuropeiska marxismen efter Stalin kallar "produktivkrafter", dvs. *både* produktionsredskap och människor, Pm och A. Här har vi alltså en punkt där Marx teori direkt strider mot tanken att det är produktivkrafterna (arbetsprocessens karaktär) som avgör vilket produktionsförhållande (ekonomisk form) som skall råda. Vad händer då i läroböckerna? Jo, i *Lehrbuch politische Ökonomie Vorsozialistische Produktionsweisen* (Moskva 1970), Berlin 1973, s. 212—19 talas det främst om *arbetets* (och arbetarens) underordnande under kapitalet: industrialiseringen och maskineriet medför att arbetarna måste arbeta kooperativt (gemensamt). Men det nämns ingenstans *varför* industrialiseringen utvecklas! Det formella och reella underordnandet läggs alltså inte till grund för arbetsprocessens utveckling från hantverk till automatiserad storindustri. Se punkt 161—163. I de andra östeuropeiska läroböckerna är problematiken frånvarande, och innehållet i *Första bokens* kap. 11–13 nedtonat. Se Bihang till kap. 5 och kap. 14.

I min *Kommentar och studiehandledning* har jag försökt framhäva denna koppling som egentliga början redan i kap. 5:2 (kap. 1—3!). Ty det är på grundval av de *värdeförhållanden* som där fastläggs, som kap. 10 bli möjligt. Och det är på grundval av kap. 10, som kap. 11—13 följer nödvändigt och logiskt. När naturalformerna Pm och A antar värdeformerna (ekonomisk form, samhällelig form) c och v uppstår ett formlogiskt utvecklingssammanhang som leder från hantverk till storindustri. Detta är en huvudpoäng i *Första boken,* enligt min mening. Framhävandet av denna komplicerade "dialektik" (formlogik) mellan samhällelig form och naturalform ser jag som en av huvudpunkterna i min framställning. Punkt 95, 97, 106, 151, 155, 156—157, 161—163, 174—175, 196—197, 208—212 vittnar om denna ambition, och av många kanske de under läsningens gång ansågs onödigt detaljerade. (forts.)

Det råder sannerligen en komplicerad "växelverkan" i *Första boken* mellan "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden". Och vill man använda uttrycket "växelverkan" mellan "produktivkrafter" och "produktionsförhållanden" i *Kapitalet,* så måste man avse det ovanstående. Det är endast denna "växelverkan" man finner där. Den ingår i teorin som framställer kapitalismens formlogik och rörelselagar.[128]

b) Tillägg om socialistiska produktionsförhållanden

Kapitalismen är positiv för mänskligheten framåtskridande — Marx talar om "kapitalets civilisatoriska tendens"[129] — fram till en viss grad av historisk mognad. Det kommer nämligen en tidpunkt när den inte längre är det. Kapitalismen börjar hämma mänskligheten fortsatta framsteg. Den utvecklade arbetsproduktiviteten kan inte användas till fullo, och vidare teknologisk utveckling snedvrids av profitjakten. Under kriser står både produktionsmedel och arbetskraft helt eller delvis outnyttjade i många företag. Det är t. o. m. så, att fabrikerna, även i relativt goda tider för kapitalackumulationen, måste producera med en lägre kapacitet än vad som skulle vara möjligt rent tekniskt.

Insikten om att den ekonomiska formen *kapital* hämmar mänskligheten fortsatta framsteg, leder den vetenskapliga socialismens organisa-

Det är Rosdolsky 1968 a. a. som drar upp detta tema. Dels övergripande i kap. 3, dels i andra hälften av kap. 15, sid. 266—271, samt första och sista sidan i kap. 17, sid. 278 och 288. Men eftersom han bara behandlar *Grundrisse,* är min framställning av sambandet mellan *Första bokens* Tredje och Fjärde avdelning en fördjupning och precisering.

Althusser och Balibar behandlar också förhållandet mellan samhällelig form och naturalform hos produktionsprocessen. Se *Att läsa Kapitalet* 2 sid. 42—59, 100—106 och 130—50. Särskilt Balibars analys är detaljrik och fördjupar, enligt min mening, synen på Marx kapitel 11—13. Balibar skriver: "'produktivkrafternas' väsen i det kapitalistiska produktionssättet är att ständigt *vara på väg att övergå* från manuellt arbete till mekaniskt" (a. a. s. 135) och *"det är arbetsprocessens former som har skiftat"* (sid. 143—44). Men Balibar klarlägger inte formsammanhanget mellan samhälleliga former (värdeformer) och naturalformer. Därmed kan han inte *förklara* varför och på vilket sätt tekniken ständigt utvecklas under kapitalismen; bara *att* den gör det. Därför hoppas jag att framställningen i denna *Kommentar och studiehandledning* skall kunna tillfoga något även till Balibars perspektiv.

Paradoxalt nog är det alltså kanske så, att det är i förhållande till tolkningen av de så välkända kapitlen 11—13 i *Första boken* som denna *Kommentar och studiehandledning* lämnar ett av sina viktigare bidrag.

[128] OBS! I olika konkreta samhällen kan förhållandet mellan teknik och ekonomiska former "växelverka" sig fram på många olika sätt. Men det hör till analysen av varje konkret samhälle!

[129] *Grundrisse* (1857—58), Gr 313/GrP 409—10.

tioner till att försöka upphäva den kapitalistiskt bedrivna produktionens *sine qua non*[130]: kapitalförhållandet. Det gäller dels i samhällelig skala och dels inom den omedelbara produktionsprocessens båda aspekter.[131]

Genom att arbetare och tjänstemän tar makten över användandet av produktionsmedlen (och glöm inte de producerade produkterna!) tar de också makten över användandet av den frambragta merprodukten. Därmed upprättas en annan egendomsform som inbegriper andra egendomsförhållanden och samhälleliga band:[132] det kollektiva ägandet, den gemensamt bedrivna produktionen.[133] Därmed upphävs lönarbetarnas skiljande från produktionsmedlen vad gäller ägandet och makten i den omedelbara produktionsprocessen; en klass av *lön-* (punkt 275) arbetare finns ej mer.

Men upphävandet av kapitalförhållandet inom den omedelbara produktionsprocessen gäller även produktionens naturalform, upphävandet av de specifikt kapitalistiska *arbetsförhållandena.* Inom det kapitalistiska produktionssättet är arbetarklassen även *rent tekniskt skild från*[134] produktionsmedlen, underordnad under maskineriet som dess "biträden".[135] Endast vissa lönarbetare, ingenjörer och tekniker, har det övergripande perspektivet och den teoretiskt-praktiska kunskapen. Det kapitalistiska produktionssättets resultat är alltså även en sträng åtskillnad mellan manuellt och intellektuellt arbete, en långt driven specialisering och en hierarkisk arbetsdelning.[136] Den gemensamma makten och kontrollen över produktionen, däremot, förutsätter att denna arbetsdelning angrips och på sikt bryts ned. Naturalformen hos produktionen måste förändras konkret. Och kapitalismen själv frambringar den objektiva grundvalen för denna möjlighet.[137]

Det är emellertid inte tillräckligt med åtgärder som dessa inom den omedelbara produktionsprocessen. Det är nödvändigt att det kollektiva ägandet, förvaltandet och användandet av produktionsmedlen är inordnat i en *demokratiskt planerad ekonomi.* I annat fall kommer ju de kollektivt ägda företagen att fortsätta att förhålla sig till varandra som

[130] Se punkt 301.

[131] Se not 123 ovan. Se punkt 347, 370:8—9, 373–375.

[132] Se punkt 299, 301, 400, 401, 410, 412—414.

[133] Olika slag av kollektivt ägande av produktionsmedlen kan vara: kooperativt ägande, "folkägda" företag av dem som arbetar där, kommunalt, länsvis och statligt ägda företag. Man kan tänka sig många variationer, och i de socialistiska samhällena finner vi också exempel på många olika kollektiva ägandeformer.

[134] Se Balibar och not 123 ovan; detta *dubbla* skiljande måste alltså upphävas.

[135] Se punkt 162, 224—228, 231—232.

[136] Se punkt 170—171, 192—193.

[137] Se punkt 228 och 237. OBS! punkt 228.

varuproducenter, som konkurrenter på en marknad. Därmed skulle *värdelagen* fortfarande styra produktionens inriktning och utveckling. Först genom en demokratiskt planerad ekonomi — "medvetet och gemensamt" för att använda Marx ord — tar människorna makten över sin egen samhällsutveckling.[138]

När Marx i *Kapitalet* talar om socialism eller kommunism avser han själva egendomsformen. Men vi vet, genom historisk erfarenhet, att socialismen i verkligheten är en hel *historisk period* där kapitalistiska produktions- och samhällsförhållanden bryts ned, och där de materiella och politiska grundvalarna skapas för en högre samhällsform: det klasslösa kommunistiska samhället.

c) Överbyggnaden

I *Förordet (1859)* talar Marx inte bara om "basen" utan även om samhällsförhållanden och institutioner som *inte* är materiell produktion (och dess vidhängande distribution, cirkulation och konsumtion).[139] Marx kallar dem "överbyggnaden", och manar fram bilden av en sydtysk bondstuga där "basen" är murad av stadiga stenar medan "överbyggnaden" är av trä och utsmyckad med sirlig snickarglädje. Vad får vi veta om "överbyggnaden" i *Kapitalet*?

Det första vi lägger märke till, t. ex. på figuren ovan, är att "överbyggnaden" inte ingår i kapitalismens formlogik och rörelselagar. Marx gör inga härledningar från kapitalformen till statliga former, eller till medvetandeformer. I stället utgörs "överbyggnaden" av förhållanden och institutioner som ligger *utanför* kapitalets produktion och cirkulation. I förhållande till formlogiken och rörelselagarna finns "överbyggnadens" institutioner i den del av figuren som jag kallat historien (klasskampen). Men vi ser också en annan sak. Historien och klasskampen ingriper på avgörande punkter i kapitalismens formlogik och rörelselagar: *vid upprättandet, upprätthållandet och utbredandet av det kapitalistiska produktionsförhållandet, arbetarnas skiljande från produktionsmedlen.*[140]

I kap. 8:5—6, 13:9, 24:2—3 och 24:6 visar Marx hur kapitalistklassen använder den från feodalismens och den absoluta kungamaktens tid

[138] Men *varför* planen är nödvändig, och vad "värdelagen" är, vet vi ju ännu endast översiktligt. Det ger sig ur den närmare analysen av varans och penningens egenskaper såsom ekonomiska former; *Första boken* kap. 1—3, *Tredje boken* kap. 8—12. Se punkt 412—414. Planering behöver inte vara detaljplanering, utan också *ram*planering.

[139] *Inledningen (1857)*, avsnitt 2, till *Grundrisse (1857—58)*.

[140] Se punkt 134—135, 236—242, 383—384, 386—387.

historiskt överlämnade *staten* och dess lagstiftning för att upprätta, utbreda och upprätthålla kapitalförhållandet i England. På olika sätt lyckas kapitalistklassen (och dess allierade) få makt över staten; omforma den så att den kan fullgöra funktioner i ett kapitalistiskt sammanhang; göra den till en nödvändig beståndsdel i kapitalförhållandets reproduktion. Det sker inte utan politisk kamp. För det första kamp mot de feodala klasskrafterna och försvararna av den gamla ordningen. För det andra en kamp mot den framväxande arbetarklassen. Kap. 8:6 är kanske mest dramatiskt. Där ser vi de olika klasskrafterna i rörelse i Englands 1840-tal. Kampen gäller under vilka villkor kapitalismen skall få fungera. Den gäller emellertid inte frågan om kapitalförhållandets upphävande.[141]

Kapitalet kan precisera *på vilket sätt* "överbyggnadens" institutioner är viktiga för "basen" under kapitalismen. Därmed preciserar *Kapitalet på vilka punkter* som "överbyggnad" och "bas" "växelverkar" i kapitalistiska samhällen. Det är för det första i upprätthållandet av kapitalförhållandet; dels förhållandet mellan kapital och arbete i cirkulationen (köp och försäljning av varan arbetskraft, punkt 105 och 275), dels förhållandet mellan kapital och arbete i produktionen (den omedelbara produktionsprocessen); detta är perspektivet i *Första boken.* Men i och med att Marx i *Andra* och *Tredje boken* närmare preciserar kapitalismens samtliga reproduktionsbetingelser, preciserar han också allt fler områden för statliga ingripanden i kapitalismens reproduktion som system.[142]

[141] Se kap. II:3 d ovan angående de två slagen av klasskamp.

[142] Se kap. II:3 c ovan. Inom den marxistiska statsteorins diskussion är det just detta som utvecklas. Man brukar tala om 1) statens politiska funktioner (makt, repression, bevarandet av lönarbetarklassens skiljande från produktionsmedlen), 2) statens ekonomiska och tekniska funktioner (ekonomiska ingripanden gällande den krisbenägna kapitalackumulationen, även infrastruktur) och 3) statens ideologiska eller integrerande funktioner (ideologiskapande, inlemmande av lönarbetarklassens organisationer på kapitalismens villkor, förvandlingen av lönarbetarklassens kampkrav till krav som stöder det kapitalistiska systemet). Detta sker i staten, men det är inte "staten" som gör detta eller har denna makt; *makt har bara klasser* och deras allierade i klasskampen, en makt som de utsträcker över staten. Några grundläggande hänvisningar: *Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitalismus,* Dietz Verlag, Berlin 1972, kap. XVI—XIX; *Der Imperialismus der BRD,* Dietz Verlag, Berlin 1973, kap. 3 och 4; *Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts,* Bd 2, Berlin 1974; Mandel, E., *Senkapitalismen* (1972), Kristianstad 1975, kap. 9, 12, 15 och 16; Poulantzas, N., *Politisk makt och sociala klasser* (1968), Falköping 1970, kap. II och III; Dahlkvist, M., *Staten, socialdemokratin och socialismen* (1975), Lund 1977, kap. III, IV och VII; Baran, P., Sweezy, P., *Monopoly capital,* Monthly review Press 1966 (sv. övers. Tema teori), kap. 6, 7 och 10; Dencik, P., Lundvall, B.-Å., *Arbete, kapital*

Men utifrån *Första bokens* perspektiv kan vi främst säga följande. Den klassmässiga innebörden av olika överbyggnadsfenomen avgörs av i vilket sammanhang de ingår. De kan t. ex. vara inordnade i ett sammanhang eller en strategi för att bevara och upprätthålla kapitalförhållandet. Men överbyggnadsfenomenen kan också vara indragna i en strategi för att upphäva kapitalförhållandet. Kampen om överbyggnadsfenomenens innehåll och form — skola, massmedia, staten rättsväsendet, polisen, etc. — är alltså en kamp om i vilken grad dessa institutioner skall ingå eller inte ingå i reproduktionen av det kapitalistiska produktionsförhållandet. Det gäller kanske främst i samhällelig skala, men också i den omedelbara produktionsprocessen.

Kapitalförhållandets reproduktion är en automatisk följd av den omedelbara produktionsprocessen. Man kan också säga att produktionsprocessens kapitalistiska form reproducerar sig automatiskt. Kapitalist och arbetare går ut ur processen på samma sätt som de gick in i den, den ene som ägare och överordnad chef, den andre som egendomslös och underordnad. Samtidigt produceras produkterna i form av varukapital som skall säljas och realiseras till penningkapital.[143] Men kapitalförhållandets reproduktion är en "automatisk" följd av den omedelbara produktionsprocessen *om och bara om* den omedelbara produktionsprocessen redan *är kapitalistisk,* dvs. om den har producerat varor som kapital och gett lönarbetarna lön. Det "automatiska" är alltså inte så automatiskt.[144] Kapitalkaraktären hos produktionsprocessen förutsätter ett

och stat, Tema teori 11, Stockholm 1974, kap. 1—5; Läpple, D., *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen,* VSA, Berlin 1973; del I:1—4; Hirsch, J., *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals,* Suhrkamp, F. a. M. 1974, kap. I; Hirsch, J., "Zum Problem einer Ableitung der Form- und Funktionsbestimmung des bürgerlichen Staates" i *Karl Marx Friedrich Engels Staatstheorie,* Ullstein buch, F. a. M. 1974, s. CXXXIX—CLIII.

[143] OBS! Hänvisningarna i not 89 ovan.

[144] Schanz skriver i a. a. 1977 sid. 73—74 att kapitalet är "ett automatiskt subjekt" i samma stund som arbetskraften förvandlats till en vara. Men detta "automatiska" förutsätter ju att kapitalförhållandet är upprättat och *upprätthålls;* dels i samhällelig skala, dels i den omedelbara produktionsprocessen. Det är *klasskampen* som utför detta upprätthållande, aktivt handlande av *bärarna* av kapitalismens ekonomiska former och förhållanden. I det konkreta samhället är det aldrig självklart att det skall uppstå kapitalism, eller att kapitalismen skall reproduceras harmoniskt. P — V — P′ genomförs *om och bara om* vissa betingelser föreligger; detsamma gäller genomförandet av det samhälleliga totalkapitalets reproduktion i *Andra bokens* kap. 18–21. I *Första boken* 74/99 ser sig Marx om efter varornas bärare (ty. *Träger*), och på sid. 132—33/167—68 skriver Marx att en penningägare blir kapitalist *om och bara om* — "blott i den mån" — han bestämmer sig för att bära upp den ekonomiska formen P — V — P′. På ett liknande sätt är det kapitalistiska produktionssättets *sine qua non,* punkt 301 och 402, ett resultat av mänskliga handlingar. Schanz ståndpunkt inbegriper alltså redan det aktiva

aktivt element från kapitalisten och hans arbetsledare och ingenjörer. Den förutsätter dessutom att arbetarna i praktiken accepterar och tillåter (eller inte har möjlighet att i praktiken göra annorlunda) att kapitalisten leder och fördelar arbetet, lägger beslag på de producerade produkterna, samt fortsätter att äga produktionsmedlen (maskiner, råvaror, byggnader och lager).[145]

I upprätthållandet av kapitalförhållandet kan olika element ur "överbyggnadens" institutioner ingå. Ovan nämnde jag *staten* som är viktig för Marx i *Första boken.* Andra institutioner i "överbyggnaden" *kan* också ha en viktig funktion när det gäller kapitalförhållandets reproduktion. *Det gäller bara att de ges en lämplig form och ett lämpligt innehåll genom klassernas kamp,* eller av handlingar med klassmässig innebörd utan att det kanske råder öppen politisk strid om dem. Jag tänker t. ex. på: *kyrkorna* och religionen, *familjen* och privatlivets livsmönster, *skolan* med idéer och livsmönster, *massmedia* (tidningar, radio, television) med sina åsikter, idésystem och form för kommunikation, institutioner för *andlig kultur* (litteratur, film, teater, måleri etc.) och *kroppslig kultur* (idrottsanläggningar, idrottsföreningar).[146] Man skulle kunna fortsätta med många samhällsfenomen.

Alla dessa institutioner, organisationer eller "apparater" är ju inte omedelbart indragna i kapitalets produktion och cirkulation. De är inte vad Marx kallar "ekonomi" eller "basen". Men de kan såsom "överbyggnad" spela stor roll för det kapitalistiska produktionsförhållandets upprätthållande respektive upphävande. Som vi har sett inbegriper kapitalismens ekonomiska former förhållanden mellan människor samt mänskliga handlingar. Genom att ekonomiska formerna bär på ett klass-

elementet, eftersom han talar om en produktion som *redan bedrivs* i kapitalistisk form. Därmed kan jag peka på ett avgörande strategiskt moment i konkreta samhällen: *klasskampen* och dess förvandling av alla de förhållanden apparater och institutioner som ingår i kapitalförhållandets upprätthållande. Se not 107 ovan.

[145] OBS! Hänvisningen i not 109 ovan.

[146] Se Althusser, L., "Ideologi och ideologiska statsapparater" (1969) i *Filosofi från proletär klasståndpunkt,* Cavefors, Köthen 1976, s. 109—55. Kampen om form, innehåll och funktion i dessa apparater gäller inte bara reproduktionen av kapitalförhållandet och därmed lönarbetarklassen som klass; den gäller även reproduktionen av den härskande klassen, av en verksam och duglig bourgeoisie som både är *villig* och *kapabel* att sätta grottekvarnens hjul i rörelse. Penningägaren blir kapitalist *om och bara om* han bär upp formen P — V — P'. Se även Bourdieu, P., "Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion" i Bordieu, P., Passeron, J.-C., *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt,* Suhrkamp, F. a. M. 1973, s. 91—139; Mills, C. W., *The power elite* (1956), sv. övers. *Makteliten,* Tema, R & S, Halmstad 1971, t. ex. kap. 1—3.

förhållande, får de handlingar som upprätthåller eller bär upp dessa ekonomiska former klassmässig innebörd.

För att den ekonomiska formen kapital i sin produktion och cirkulation skall reproduceras över tiden i ett samhälle krävs alltså att mänskliga handlingar upprepas över tiden. Det kan vara fråga om att direkt *bära upp* ekonomiska former och funktioner i den omedelbara produktionsprocessen, eller i kapitalets cirkulation. Men det kan också gälla att *bära upp* institutioner och apparater som står i ett mer indirekt förhållande till den omedelbara produktionen och till kapitalets cirkulation. Men i alla dessa fall är det människor som skall bära upp dessa former och funktioner, och människor har medvetande. Det gör att de olika klasskrafterna försöker påverka form, funktion och innehåll även i de "ideologiska apparaterna" — för att nu använda Althussers term. Det uppstår en politisk kamp om innehållet i dem. Kampen gäller om de "ideologiska apparaterna" skall inordnas i en strategi som upprätthåller eller i en strategi som upphäver kapitalförhållandet.[147]

d) Avslutande

Det är dock viktigt att komma ihåg, att Marx i *Kapitalet* endast drar in så mycket från naturen och historien som är *oundgängligen nödvändigt* för att kunna framställa kapitalismens former och lagar i deras renhet. *Kapitalet* skildrar inte något konkret samhälle med alla dess institutioner och apparater och alla de sätt som klasserna organiserar sig på. Inte heller skildrar *Kapitalet* de olika slags konkreta situationer av kamp gällande vilken form, funktion och innehåll som staten, skolan, massmedia etc. skall ha. Allt detta äger rum i konkreta historiska samhällen och ligger alltså utanför analysen i *Kapitalet*.[148] Därmed har vi

[147] Min framställning här i Avslutningens kap. II om klasskampens betydelse för den ekonomiska formen kapital kan ge intryck av att det bara är viljans makt i klasskampen som upprätthåller systemet. Men klasskampen bedrivs inte i ett vacuum. Klasskampens betingelser och handlingsmöjligheter är alltid konkreta och begränsade. En mängd olika förhållanden inverkar. Det samhälle som klasskampen handlar om är alltid historiskt överlämnat och i den mening är alternativen alltid bestämda — determinerade. Se ovan sid. 509—10 och 515—17.

[148] Därmed menar jag att den s. k. kapitallogiska statsteorins "formhärledning" i grunden är felaktig. Den utgår från ambitionen att formulera ett begrepp om "den kapitalistiska staten i allmänhet", på samma abstraktionsnivå som "kapitalet i allmänhet" och med samma vetenskaplighet och lagbundenhet: härlett ur värdet och värdets former. Se t. ex. Läpple, D., *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen,* VSA, Berlin 1973, Del I:1—3; von Flatow, S., Huisken, F., "Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates" i *Probleme des Klassenkampfs* nr 7/maj 1973, s. 83—153; en belysande sammanfattning av Blanke, B., Jürgens, U., Kastendiek, H., "Zur neueren Dis-

åter en gång närmat oss den tredje nivån i kunskapsprocessen, analysen av det konkreta samhället. [149]

kussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates" i *Probleme des Klassenkampfs* nr 14/15 (4.e Jahrg. 3/74), s. 51—102. Enligt min mening är detta en omöjlighet, eftersom staten är *historiskt överlämnad* från feodaltidens slut och den absoluta kungamaktens tid, varefter denna stat *omformats* av klasskrafter och klasskonstellationer på grundval av det kapitalistiska produktionssättets framträngande. *Mekanismerna* som omformar staten finns alltså att söka i klasskampen, och inte i formlogiska lagar. Därmed har jag inte sagt att det inte skulle finnas värdefulla uppslag och insikter om den borgerliga staten inom den s. k. kapitallogiska skolans teoretiska ansats.

Den enligt min mening tyngsta kritiken mot denna ansats har formulerats av en av dess tidiga kritiker, statsvetaren Joachim Hirsch i "Bemerkungen zum theoretischen Ansatz einer Analyse des bürgerlichen Staates" i *Gesellschaft* 8/9, Suhrkamp, F. a. M. 1976, s. 99—149. Han är främst inspirerad av Nicos Poulantzas båda arbeten *Fascism och diktatur* (1970), Kristianstad 1973 (på engelska i NLB) och *Den moderna kapitalismens klasstruktur* (1974), Tema teori 14, Avesta 1977 (på engelska i NLB). Hirsch kräver av statsteorin att den skall kunna formulera empiriskt prövbara och empiriskt underbyggda utsagor om "förmedlingssammanhanget mellan klassrörelser och processerna inom statsapparatens institutionella system" (a. a. s. 100). Det är därför inte heller förvånande att hans inledande dekorativa citat är från Gramsci.

Enligt min mening måste alla analyser av stat och medvetande, analyser av "överbyggnaden", företas på den nivå i kunskapsprocessen som är "det konkreta samhället". Till skillnad från *Kapitalet* kan man inte abstrakt och deduktivt konstruera begreppet för (not 69 och 77 ovan) en kapitalistisk *stat* "i allmänhet" eller en kapitalistisk *ideologi* "i allmänhet". Det finns bara konkreta kapitalistiska stater och konkreta kapitalistiska ideologier. Ur dem kan man naturligtvis vaska fram generaliseringar och mönster, men det är fråga om *empiriska generaliseringar* som formas till typologier och infogas i teorisynteser.

[149] Det betyder att jag även anser att den "tidiga" s. k. Althusserskolans begrepp "produktionssätt" är felaktigt, åtminstone som det framställs i Poulantzas, N., *Politisk makt och sociala klasser* (1968), Falköping 1970, Inledningen. Enligt Poulantzas finns det ett abstrakt begrepp "produktionssätt", som på *samma abstraktionsnivå* som *Kapitalet* inbegriper både politik (statliga former) och ideologi (medvetandeformer). Se även ansatsen i Poulantzas' kap. II:1—2. Detta hindrar emellertid inte Poulantzas från att genomföra de skolbildande analyser som jag nämnde i not 148 ovan vars betydelse framhävs av Hirsch. Där står *klasskampen* i centrum som den mekanism som förändrar ett givet samhälles strukturer och förhållanden, alltså även staten. (Och eftersom klasskampen i ett konkret samhälle inte finns med på *Kapitalets* abstraktionsnivå, kan inga statliga former härledas på den abstraktionsnivån.)

Den "sena" s. k. Althusserskolan sätter emellertid klasskampen i centrum. Detta är i en mening kärnpunkten i Louis Althussers och Etienne Balibars båda "självkritiker" under sjuttio-talet; Althusser, L., *Essays in selfcriticism* (1973, 1974, 1975), NLB London 1976; Balibar, E., *Fem studier i den historiske materialisme* (1974), Rhodos Köpenhamn 1977. På svenska finns Althussers självkritiska essäer i *Filosofi från proletär klassståndpunkt,* Cavefors, Köthen 1976. Och på samma sätt står klasskampen i centrum i Therborn, G., *What does the ruling class do when it rules?* NLB 1978.

Men vad man menar med "klasskampen" måste systematiseras. En fruktbar problema-

tisering och vidareförande anser jag att Ernesto Laclau gör i boken *Politics and ideology in marxist theory*, NLB 1977. En av bokens centrala teser är att inget idéfragment, t. ex. demokratiska fri- och rättigheter, har något klassinnehåll i sig. Det skulle det ha om vi abstrakt skulle kunna bestämma någon kapitalistisk ideologi eller statsform "i allmänhet" där detta element ingår. Men enligt Laclau får ett politiskt idé-fragment klassinnebörd endast *i relation till de sammantagna förhållandena och strategierna på klasskampens slagfält* (se t. ex. s. 99 eller 158). Låt dessutom resultaten från Hirschs uppsats i not 148 ovan göra gällande detsamma om statliga former: en statlig form (t. ex. parlamentariska val) har inget klassinnehåll i sig, utan bara i relation till de totala förhållandena och strategierna på klasskampens slagfält. Och klasskampens slagfält existerar endast konkret, i det konkreta samhället. Det är därför som Lenins "nya ekonomiska politik" eller Maos "nya demokrati" eller det italienska kommunistpartiets "försvar av grundlagen" inte *i förväg* kan kallas borgerliga; de kanske ingår i en strategi för att skapa sådana förhållanden som på sikt möjliggör kapitalismen upphävande. Men de kan inte kritiseras *à priori, utan en kritik måste konkret motivera varför strategin och taktiken inte skulle leda till målet*; först därmed kan man bestämma den politiska (klassmässiga) innebörden av ett idé-fragment eller en statlig form.

Min förhoppning är att min framställning här i Avslutningen skall utgöra ett bidrag till den teoretiska grunden för denna klasskampsansats. Åtminstone hoppas jag kunna klarlägga, utifrån en läsning av *Kapitalet, varför* denna klasskampsansats, samt Hirschs och Laclaus tillvägagångssätt, *i princip är fruktbar och riktig* när det gäller analys av klassinnehåll (politisk innebörd) hos former och funktioner hos stat, ideologi och politiska strategier och strömningar. De befinner sig på det som jag kallar den tredje nivån: analysen av det konkreta samhället; det är bara där som stat och ideologi finns.

III. Det konkreta samhället

III:1. Inledning

I kap. II ovan fördes resonemanget gång på gång fram mot en avgörande punkt. Vid ett flertal tillfällen stod vi inför problemet att göra ett språng från kunskapsprocessens andra till dess tredje nivå , från "kapitalet i allmänhet" till kapitalismen som den existerar i ett konkret samhälle.[150] Mycket av det som sades där är tillräckligt för att belysa den grundläggande skillnaden mellan dessa båda nivåer; å ena sidan "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" (kap. II:1) studerad som sådan i sin renhet, å andra sidan de konkreta samhällen där kapitalismens formlogik och rörelselagar konkret existerar i givna natur- och samhällsförhållanden.

I detta Tredje kapitel skall jag emellertid inte lägga fram någon modell över något konkret samhälle. Jag skall endast avslutningsvis försöka förtydliga *varför* studiet av ett konkret (kapitalistiskt) samhälle utgör en särskild, kvalitativt åtskild, nivå i kunskapsprocessen. Därmed kommer jag att antyda vissa grundproblem som analyser av konkreta samhällen innebär. Men främst är detta mitt Tredje kapitel i Avslutningen en markering och ett förtydligande.

Enligt min mening är det av avgörande vikt att hålla isär de tre nivåer i kunskapsprocessen som jag framhäver här i Avslutningen.[151] Först om man gör det kan marxismen uppnå vetenskaplighet och analyskraft. Och först därmed kan marxismen verksamt och levande tjäna som vägledning för handling och samhällsförändring.[152] De tre nivåerna har

[150] Se sid. 500—01, 507—08, 508—10, 532—34 ovan.

[151] Jag arbetar här med dessa tre, men denna indelning är inte utan problem. För det första kan ju den tredje nivån delas in i flera nivåer som motsvarar verkliga nivåer och egenskaper hos det konkreta samhället. Det konkreta samhället är ju den rikaste och mest komplicerade nivån i kunskapsprocessen, och den inbegriper såväl modeller som teorier över hela samhällen eller delar av dem. För det andra uppstår frågan om denna indelning även gäller andra samhällsformer än kapitalismen. Bara för att det kapitalistiska produktionssättet bär på en specifik formlogik och rörelselag, som kan framställas abstrakt i en teori, är det ju inte givet att det finns en sådan för varje samhällsform. Detta visar sig i den utförda vetenskapen om de olika samhällsformerna, se not 37.

[152] Det är genom denna indelning som marxismen, enligt min mening, kan frigöra sig från att vara ett färdigt filosofiskt system till att bli en levande vetenskap med ett materialistiskt förhållningssätt till verkligheten. (Se not 6 och 113 ovan.) Vad det är fråga om är att inte ha några förutfattade "system" i vilka verkligheten skall passa, eller att försöka inordna historien under ett eller ett fåtal begrepp. Se not 111, 112,

inte alltid hållits isär, varken av marxismens kritiker eller av dess bärare. Ett exempel såg vi ovan i Karl Popper.[153] Och i den marxistiska traditionen är det inte ovanligt att möta analyser som med svepande ordalag från de två första nivåerna "förklarar" händelser på den tredje nivån. De praktiska följderna av ett sådant förfaringssätt är inte svåra att gissa.[154]

III:2. Kapitalismen i det konkreta samhället

a) Kapitalismens framträngande

Jag skulle vilja återvända till resonemangen i kap. II:1 ovan, och till Marx Förord till första upplagan av *Första boken (1867).* I samband med att Marx förutskickar att analysen i *Kapitalet* kommer att handla om "själva dessa lagar"[155], nämner han också två konkreta samhällen, England och Tyskland. Han skriver att England uppvisar bilden av Tysklands framtid. "Det moderna samhällets ekonomiska rörelselag"[156] har redan börjat verka i den tyska samhällskroppen. Redan är de klasskrafter och ekonomiska rörelselagar i verksamhet som kommer att omvandla även Tyskland till ett samhälle "där det kapitalistiska produktionssättet härskar".[157]

Dessa formuleringar är inte så oskyldiga som de kanske verkar vara vid en första anblick. De är teoretiskt laddade. De innebär en teoretiskt avancerad uppfattning om det konkreta samhället. *Kapitalismen är inte ensam i ett konkret samhälle.* Den börjar att existera i en miljö där det finns samhällsförhållanden och institutioner som är *historiskt överlämnade* från tidigare epoker och generationer. När det gäller Tyskland på 1860-talet skriver Marx:

113, 122, 125 och 127 ovan. Därmed hoppas jag att själva denna indelning (Avslutningens tre kapitel) skall ha ett egenvärde för diskussionen, se not *** ovan.

[153] Se punkt 368. Att urskilja abstraktionsnivån hos *Kapitalet* är det svåraste, framför allt eftersom framställningen upplevs så konkret och talar så konkret och "förklarar" så många erfarenheter. (Jfr Joseph Dietzgen på s. X i BI.) Kritiken mot Popper att inte klargöra abstraktionsnivån kan också delvis riktas mot Jürgen Kuczynski, åtminstone förblir läsaren i oklarhet efter sid. 5—32 i hans *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus,* Band 36, Akademie Verlag, Berlin 1968. Jfr dessa sidor med min framställning i punkt 321—370 ovan, samt Bihang till kap. 23.

[154] För exempel se Inledningens not 7, 8 och 12.

[155] *Första boken* s. 4/12; se även ovan s. 484—86.

[156] *Första boken* s. 5/15—16; se även ovan s. 486—88.

[157] *Första boken* s. 31/49.

"Vid sidan av de moderna missförhållandena (dvs. kapitalismens, MD) trycker oss en hel rad av nedärvda missförhållanden, som härleder sig från ålderdomliga, utlevade produktionssätts fortsatta vegeterande, med otidsenliga samhälleliga och politiska förhållanden i släptåg."[158]

I kap. II:1 ovan framhöll jag att *Kapitalet* inte ger någon "bild" ("modell", "återspegling") av något konkret samhälle. När det gäller konkreta samhällen där kapitalismen håller på att tränga in eller växa fram så är detta självklart. Marx påvisar sin medvetenhet om detta problem redan i det nämnda Förordet, men också i inledningsmeningen till Första bokens kap. 1. *Varje konkret samhälle under kapitalismens period av framväxt och inträngande utgörs alltså av en historiskt unik blandning av olika produktionssätt, samhällsförhållanden och politiska förhållanden.*[159]

b) De samhällen "där det kapitlistiska produktionssättet härskar"

Men kapitalismens lagar och klasskrafter omvandlar de samhällen som de börjat verka i. I sitt Förord skriver Marx om Tyskland: *De te fabula narratur,* om dig berättas historien: det är även dig saken gäller här i denna bok. I *Kapitalet* påvisar Marx kapitalismens expansiva karaktär, vilket får den att tränga undan äldre produktionssätt i ett konkret samhälle. Allt större del av samhällets produktionsmedel och arbetskraft används i kapitalistiskt bedriven produktion. Under 18- och 1900-talet har storindustrin blivit det förhärskande produktionssättet i Västeuropa. Men hur är det med dessa mer genomkapitaliserade samhällen? Är inte *Kapitalet* en "bild" ("modell", "återspegling") av dem då?[160]

Naturligtvis inte. *Kapitalet* är endast en återspegling av sitt eget objekt: marknadsekonomins ekonomiska former och den formlogik och de rörelselagar som är inneboende i dem. *Kapitalet* skildrar inte det naturliga och samhälleliga material i vilket dessa ekonomiska former konkret existerar. *Marknadsekonomins ekonomiska former — varuformen, penningformen och formen P — V — P′ — kan inte existera i sin*

[158] *Första boken* s. 4/12—15.

[159] Det är främst den tidiga s. k. Althusserskolan som vi har att tacka för framhävandet av detta. Se t. ex. *Att läsa Kapitalet* 2 (1965), s. 77—95; Poulantzas, N., *Politiskt makt och sociala klasser* (1968), s. 12—14. Det konkreta samhället kallar de olyckligt nog för en "samhällsformation". Det är olyckligt eftersom detta ord används av Marx, Lenin och den östeuropeiska marxismen i en annan betydelse. (Se Bilaga 5.)

[160] För ett perspektiv som liknar det som jag kommer att inta här, se Mandel, E., *Spätkapitalismus* Suhrkamp, F. a. M. 1972, kap. 1; sv. övers. *Senkapitalismen,* Stockholm 1974.

renhet. De är samhälleliga former hos ting. Även i 'Kapitalets' abstrakta framställning måste Marx dra in natur- och samhällsförhållanden från den verkliga historien, t. ex. hantverket. De marknadsekonomiska formerna och deras formlogik och rörelselagar kan endast existera konkret i ett historiskt överlämnat material.[160a]

Tydligast framstår detta om vi betraktar den materiella produktionen. *Kapitalet* skildrar inte olika länders naturförhållanden och geografiska belägenhet. Inte heller skildrar *Kapitalet* den ekonomiska historia som format traditioner av yrkeskunnande, samt kommersiellt och finansiellt kunnande, i olika länder. *Kapitalet* utgör alltså inte någon skildring av dessa konkreta samhällens näringsliv. Och lika litet utgör *Kapitalet* någon skildring av vad som händer med t. ex. Sveriges handelsbalans om kronan devalveras eller tyska markens värde stiger; vad som händer med den svenska konsumtionen och sparandet om lönerna höjs eller barnbidragen ökar; vad som händer med de svenska varvens internationella konkurrenskraft om de får statligt stöd. Allt detta, och liknande konkreta ekonomiska förhållanden, kräver specifika undersökningar.[161]

Men det faktum att kapitalismen aldrig konkret existerar "i sin renhet" framstår också tydligt om vi betraktar andra samhällsförhållanden. Västeuropas högt utvecklade kapitalistländer har under 1900-talet förändrats. *Men det som har förändrats är just den konkreta blandning* av ekonomiska former, klassförhållanden och politiska insitutioner som överlämnades från 1800-talet. Under denna period har också arbetarrörelsen vuxit fram. Dess organisationers styrka och politiska viljeinriktning har inverkat på många ekonomiska och politiska förhållanden, alltifrån monarkiernas störtande till den s. k. välfärdsstatens utformning. Därvid har ekonomiska, politiska, sociala och ideologiska förhållanden utvecklats som skiljer Västeuropa från både USA och Japan, men även från andra kapitalistländer såsom Brasilien, Chile och Argentina.

[160a] Se t. ex. punkt 67—71, 78–79 och 163. När de marknadsekonomiska formerna (varuformen, penningformen och kapitalets allmänna form P — V — P') omfattar själva arbetsprocessens faktorer Pm och A upprättas ett *kapitalistiskt produktionssätt.* Se *Första boken,* kap. 4:3 not 41. Se även punkt 86, 101 och 162.

[161] Den praktiskt inriktade nationalekonomin sysslar med denna typ av problem. Den kan t. ex. skapa"modeller" över olika förhållanden och förlopp. "Modellerna"är nödvändiga eftersom en fullständig information om alla inblandade individers ekonomiska göranden och låtanden är omöjlig att få. Denna typ av praktiskt inriktad nationalekonomin befinner sig inte som sådan i motsättning till Marx teori i *Kapitalet,* eftersom den befinner sig på en annan abstraktionsnivå, det konkreta samhället. Varken nationalekonomer eller marxister brukar emellertid problematisera detta, och klargöra *på vilka punkter* olikheter respektive likheter föreligger.

I alla dessa länder, oavsett om det är England 1873, Brasilien 1975, Sverige 1932 eller Japan 1964 *existerar* kapitalismens ekonomiska former. Men det historiska material som kapitalismens ekonomiska former existerar i är olika. Och klasskrafterna och de politiska partiernas sätt att förhålla sig till kapitalismen är olika i dessa samhällen. Detta hindrar naturligtvis inte att det finns möjlighet att göra generaliseringar och dra fram allmänna drag hos t. ex. Västeuropas samhällen efter 1945 eller Latinamerika efter 1964. Men sådana generaliseringar måste alltid grunda sig på jämförande analyser av *de konkreta samhällena* ett efter ett.[162]

Det är en vanlig föreställning att *Kapitalet* ger en bild av 1800-talets europeiska kapitalism, men inte av 1900-talets. Denna föreställning är felaktig. *Det är tvärtom så att 'Kapitalet' inte ger någon bild av någondera.* Teorin i Kapitalet "återspeglar" endast sitt eget objekt: de ekonomiska former, och deras formlogik och rörelselagar, som utgör "kapitalet i allmänhet".[163] Därför kan Marx formulering från hans Förord (1867)

[162] Exempel på sådana generaliseringar av allmänna och gemensamma drag i konkreta samhällen, de konkreta utvecklade kapitalistländerna, är följande arbeten. Hilferding, R., *Das Finanzkapital I—II* (1910), EVA 1968 (dansk övers. Rhodos); Lenin, V. I., *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (1917), *Valda verk I:2,* Moskva 1956, s. 447 ff. eller *Collected Works, Vol. 22,* s. 185 ff; Baran, P., Sweezy, P. M., *Monopoly capital* (1966), Penguin 1968 (sv. övers. *Monopolkapitalet,* Tema teori); Mandel, E., *Spätkapitalismus,* F. a. M. 1972 (sv. övers. *Senkapitalismen 1—2,* Coeckelberghs 1974); Amin, S., *Den globala kapitalackumulationen* (1970), Tema teori 10, Uddevalla 1974; Wygodski, S. L. *Der gegenwärtige Kapitalismus* (Moskva 1969), Pahl-Rugenstein, Köln 1972; Poulantzas, N., *Classes in contemporary capitalism* (1974), NLB 1975 (sv. övers. *Den moderna kapitalismens klasstruktur,* Tema teori 14, Avesta 1977).

[163] Se not 160 a ovan. Karl Kautsky kallade Hilferdings *Finanzkapital* för *Kapitalets* fjärde band (se Hilferding a. a. ovan i not 162, E. März' inledning, s. 5). Men enligt min mening tar *Kapitalets* positiva framställning av kapitalismens formlogik och rörelselagar slut i och med *Tredje boken.* Efter den måste vi ta ett språng och gå över till analys av konkreta samhällen, analys av hur kapitalismens formlogik och rörelselagar existerar och verkar i konkreta samhällen, oavsett om det är 1800-tal eller 1900-tal. (Se även not 79 ovan där en oklarhet hos Rosdolsky påtalas.) Det finns en tendens i de österuropeiska läroböckerna i politisk ekonomi, att upprepa Kautskys position. Det ser ut som om *Kapitalet* vore en skildring av kapitalismen före 1900, medan monopolkapitalismen eller imperialismen efter sekelskiftet tillägger *nya drag.* Se t. ex. *Lehrbuch* s. 488; *Politische Ökonomie* s. 266. Framförallt placeringen antyder att den tidigare framställningen (kompendium på *Kapitalet*) faktiskt handlar om 1800-talets kapitalistiska stater! Hos Wygodsky a. a. ovan i not 162, står ordet "modifikation" för denna tvetydighet, men i övrigt står Wygodski inte för denna tendens. Han ser sin uppgift från början som konkret analys, en analys av kapitalismen när den existerar i konkreta samhälls- och klasskampsförhållanden i konkret tid och rum; se t. ex. s. 7—14, 41—42. De nya samhälls- och klasskampsförhållandena betonas även i handboken *Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitalismus* (Moskva 1969), Dietz, Berlin

gälla alla samhällen — såväl 1800-tal som 1900-tal — där kapitalismen finns eller just har börjat utvecklas: *"De te fabula narratur!* Om ni har kapitalism i samhällskroppen, så har ni det slags samhällelighet och ekonomiska lagar som jag skriver om i denna bok!"

III:3. Den redan givna samhällsbyggnaden

Varje individ och varje generation människor föds in i ett samhälle som de själva inte har varit med om att skapa. Där råder vissa naturförhållanden, en viss utveckling av det ekonomiska och sociala livet, vissa politiska insitutioner, vissa idéer, tankemönster och traditioner. Varje samhälle existerar som en historisk avlagring av tidigare generationers praxis; å ena sidan den materiella produktionens praxis, å andra sidan klasskampens. Det är bl. a. detta Marx tänker på i öppningsmeningen av sitt berömda *Förord (1859)*:

> "I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden . . ."[164]

Varje generation föds alltså in i ett samhälle av både "bas" och "överbyggnad" som redan existerar. Vad de enskilda individerna har att träda in i och bära upp — eller försöka förändra — är just denna redan givna samhällsbyggnad som består av redan givna ekonomiska, politiska och ideologiska förhållanden och institutioner.[166] I ekonomin kan t. ex. kapitalistiskt produktionssätt råda med den formlogik och de rörelselagar som vi studerade ovan i kap. II:2. Men för att kapitalförhållandet och alla andra reproduktionsbetingelser för kapitalackumulationen skall upprätthållas, blir det nödvändigt för borgarklassen och dess allierade

1972, kap. I—IV. Även i den svenska läroboken *Dencik, Herlitz, Lundvall* ses monopolkapitalismen eller imperialismen som analys av konkreta samhällen, konkreta i tid och rum, där kapitalismens allmänna lagar verkar i givna förhållanden.

[164] TKr 9/ZKr 8–9.

[165] Se Marx brev till Annenkow, 28/12 1846 (MEW 4 s. 548—49/Selected correspondence, s. 35) (övers. MD): "Vad är samhället, vilken form det än må ha? Produkten av människornas ömsesidiga handlingar. Står det människorna fritt att välja den här eller den där samhällsformen? Inte alls."

[166] Därmed kan vi faktiskt tilldela den materialistiska historieuppfattningen och *Förord (1859)* en fjärde funktion utöver dem jag nämnde i Avslutningens kap. I. Formuleringarna i *Förord (1859)* om "bas" och "överbyggnad" innehåller också första steget för att formulera en modell över ett konkret samhälle. Men det är som sagt bara *första* steget!

i klasskampen, att inrätta sådan politiska och ideologiska förhållanden som vi snuddade vid i kap. II:3 c—d och II:4 c ovan. Men så fort sådana betingelser upprättas, utvecklas kapitalackumulationen enligt kapitalismens lagar och nya frontlinjer uppstår i klasskampen.

Vissa grupper av människor kommar att kämpa för att de betingelser upprätthålls som möjliggör för kapitalet att reproduceras harmoniskt i utvidgad skala. Andra grupper kämpar emot. För de ledande fraktionerna av borgarklassen (och deras allierade) gäller det att i klasskampen upprätta sådana förhållanden och barriärer (inom både ekonomin, politiken och ideologin) som förhindrar deras motståndare att göra sig gällande. Därvid blir överbyggnaden och dess institutioner viktiga, även om klasskampen i sista hand handlar om den kapitalistiska "basens" förändring och (eventuella) fortbestånd.[167]

Klasskampen är alltså avgörande för samhällsbyggnadens utveckling och förändring. Det klasskrafterna har att ta ställning till är de konkreta motsättningar, tendenser och utvecklingsmöjligheter som är för handen i varje historisk situation. Marx berömda inledningsord från *Louis Bonapartes 18. Brumaire (1852)* lyder:

> "Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt, utan under omständigheter som är omedelbart påträffade (ty. *unmittelbar vorgefundenen*), givna (ty. *gegebenen*) och överlämnade (ty. *überlieferte*)."[168]

Människorna gör själva sin historia. Men den redan givna samhällsbyggnadens ekonomiska, politiska och ideologiska strukturer har de

[167] Se not 149 ovan. Se även *Grundlagen des historischen Materialismus,* Berlin 1976, kap. VIII, X och XII. Hos Balibar heter det i *Fem studier i den historiske materialisme* (1974), Rhodos, Köpenhamn 1977, s. 190: "klassekampen som generelt begreb for de samfundsmaessige forholds bevaegelse" (se även hela avsnittet s. 178—93). Det är främst Althusser som drivit tesen om historien som en process utan subjekt. Och vad Althusser tänker på är då *konkreta samhällen.* (Se hans lilla "Kommentar till en kategori: 'Process utan Subjekt eller Mål'", i *Filosofi från proletär klasståndpunkt,* Cavefors, Köthen 1976, s. 103—08; på engelska i *Essays in self-criticism,* NLB 1976, s. 94—99.) Människorna träder in i redan givna förhållanden och omständigheter, som är resultat av tidigare generationers klasskamp. Såsom bärare av dessa omständigheter indelas de i klasser. Förändringen av dessa omständigheter och förhållanden, förändringen av en konkret samhällsbyggnads struktur, tar alltså formen av klasskamp. Eller med Althussers ord: "Historien har alltså inte, i termens filosofiska bemärkelse, något Subjekt, utan en *drivkraft* (fr. *moteur,* sv. motor): klasskampen."

[168] Arbetarkultur s. 11/MEW 8 s. 115. Ändrad övers. MD. Det tyska originalet använder både ordet "givna" och ordet "överlämnade", vilka ju spelar stor roll i min framställning här i Avslutningen. Den svenska översättningen är säkert målande, men framhäver inte detta även språkliga samband.

inte själva valt. De står inför något överlämnat som *kan* förändras och som kan förändras genom klasskamp. I sitt förord till den ovan citerade skriften skriver Engels:

> "Det var just Marx, som först hade upptäckt historiens stora rörelselag, den lag, enligt vilken alla historiska strider — vare sig de försiggår på det politiska, religiösa, filosofiska eller något annat ideologiskt område — faktiskt blott är det mer eller mindre tydliga uttrycket för strider mellan samhällsklasser, och att existensen av och därmed också sammanstötningarna mellan dessa klasser återigen är beroende av hur pass utvecklat deras ekonomiska läge är, hur deras produktionssätt och deras därav betingade varuutbyte ser ut. Denna lag har samma betydelse för historien som lagen för energins omvandling för naturvetenskapen — denna lag gav honom också här nyckeln till att förstå den franska republikens historia."[169]

III:4. Analysen av samhällsbyggnadens förändringsmöjligheter samt analysen av styrkeförhållandena i klasskampen.

Arbetarrörelsens organisationer står alltid inför en historiskt överlämnad och redan given samhällsbyggnad. Varje konkret samhälle bär på sina unika motsättningar och utvecklingsmöjligheter. Ett avgörande problem är att analysera detta konkreta samhälle på ett riktigt sätt. Det är denna "konkreta analys av den konkreta situationen" (för att nu använda Lenins bevingade ord) som skall ligga till grund för det politiska handlandets strategi och taktik.

För det första gäller det analysen av den konkreta *samhällsbyggnad* som klasskampen handlar om: Vilka produktionssätt råder i dess bas, vilka är dess politiska och ideologiska institutioner och traditioner, vilka utvecklingstendenser och alternativ till samhällsförändringar finns? För det andra gäller det analysen av de *klasser* som är bärare av denna samhällsbyggnad: Vilka är de, hur är de organiserade, med vilken grad av medvetenhet träder de in på klasskampens slagfält och på den politiska arenan? För det tredje gäller det analysen av själva detta *slagfält*: Hur är styrkeförhållandena, vilka är de politiska strömningarna, vilka är motsättningarna? För det fjärde gäller det att göra en *taktisk kalkyl* om möjliga handlingsalternativ: Vilken blir deras verkan, vilka blir mot-

[169] Arbetarkultur s. 9—10. Se även Marx Förord, Arbetarkultur s. 5—7 och den hänvisning dit som Althusser gör i slutet av sin lilla uppsats i not 167 ovan.

ståndarnas möjliga motdrag, var finns öppningar ur låsta politiska lägen?[170]

Kapitalet har angett för oss vad som är problemet. Klasskampen under kapitalismen handlar om två ting. Å ena sidan frågan om kapitalförhållandets upprätthållande eller upphävande överhuvudtaget. Å andra sidan frågan om — om nu de borgerliga klasskrafter lyckas hålla kapitalförhållandet upprättat — under vilka villkor kapitalismen och dess lagar skall få existera. Historien i Europa har utvecklats så att *staten* — med den centraliserade legitima våldsmakten: domstolar, polis och militär — är borgarklassens främsta redskap vid kapitalförhållandets upprätthållande.[171] (Dessutom är staten upprätthållare av andra reproduktionsbetingelser som rör kapitalackumulationens ekonomiska aspekter och även produktion av ideologi.) Därför är den politiska kampen om staten avgörande för klasskampens utfall. Detta är en självklarhet inom den

[170] Detta slags analyser, eller analyser med anknytning till denna problematik, är den marxistiska vetenskapens främsta uppgift (se not 5 a ovan). Att studera gamla sådana analyser är avgörande viktigt; dels för att förstå marxismens karaktär av levande vetenskap, dels för att förstå vilken typ av analyser som är nödvändig för att kunna ingripa i klasskampen och förändra samhället. Jag skall ge några exempel. Till att börja med Marx analyser av klasstriderna in Frankrike 1848–51 och 1870; *Klasstriderna i Frankrike 1848—50* (1850), Gidlunds 1971; *Louis Bonapartes 18. Brumaire (1852),* Arbetarkultur 1946; *Pariskommunen (1871),* Arbetarkultur 1946, 1969.

Lenin är här den store läromästaren för analyser av den "konkreta situationens" både objektiva och subjektiva faktorer. Det är arvet från hans klasskampsanalyser som idag har stor betydelse för exempelvis de västeuropeiska kommunistpartierna när de talar om att "utveckla leninismen". Se t. ex. "Vad bör göras?" (1902), *Valda verk I:1,* Moskva 1956, s. 149 ff; "Brev från fjärran. Första brevet" (mars 1917), *Vv I:2,* s. 604 ff; "Om proletariatets uppgifter i den nuvarande revolutionen", "Om dubbelväldet", "Proletariatets uppgifter i vår revolution" (april 1917), *Vv II:1,* s. 7 ff; "Till parollerna", "Revolutionens lärdomar" (juli 1917), *Vv II:1,* s. 81 ff; "'Radikalismen' — kommunismens barnsjukdom" (1920), *Vv II:2,* s. 352 ff.

Senare mycket lärorika analyser (förutom de som nämdes i Inledningens not 7, 8 och 11) är t. ex. Mao Tsetung, "Analys av klasserna i det kinesiska samhället" (1926) "Rapport om en undersökning av bonderörelsen i Hunan" (1927), *Valda verk 1* s. 15 ff; Bettelheim, Ch., *Klasstriderna i Sovjetunionen Första perioden 1917—23,* Cavefors, Jyväskylä 1976; Debray, R., *Kritik av vapnen 1—2* (1974, 1975), Tiden 1975 och 1977; Carillo, S., *"Eurokommunismen" och staten,* Raben & Sjögren, Malmö 1978.

[171] I Europa etablerades under 15-, 16- och 1700-talen den absoluta kungamaktens statsmakt, med stående här, centraliserad förvaltning, centraliserat domstolväsen etc. Det är denna tradition av *stat* som den uppåtstigande bourgeoisin anknyter till och även senare utnyttjar i kampen mot det framväxande proletariat. I USA däremot, som saknade denna tradition av statsmakt, ingrep borgarklassen mer *direkt* med vapen i hand mot arbetarrörelsens organisationer kring sekelskiftet 1900. Se t. ex. Weinstein, J., *The decline of socialism in America 1912—1925,* Monthly Review. Se även Andersson, P., *Lineages of the absolutist state,* NLB 1974.

vetenskapliga socialismen, såväl inom den socialdemokratiska traditionen som inom den leninistiska.[172]

Låt oss gå tillbaka till figuren i kap. II:2 c ovan. Klasskampen om kapitalförhållandets upprätthållande respektive upphävande är där representerad av de två kraftiga pilarna underifrån. För arbetarrörelsen är den högra pilen mest intressant. Den klasskamp som där omnämns är hela den klasskamp som har avancerat till kamp i och om staten, samt i alla samhällets politiska och ideologiska institutioner och apparater. Det är ju dessa som tjänar som upprätthållare av kapitalförhållandet.[173] Det som krävs för att komma närmare socialismen, är att arbetarrörelsens organisationer gör sådana ingripanden på klasskampens slagfält, i den ekonomiska, politiska och ideologiska kampen, att arbetarklassens och socialismens styrkepositioner flyttas fram. Det gäller att förskjuta styrkeförhållandena på detta slagfält så att det blir möjligt att komma närmare målet: upphävandet av kapitalförhållandet och upprättandet av socialistiska egendoms- och produktionsförhållanden. För att verksamt kunna ingripa på klasskampens slagfält och förskjuta klassernas maktpositioner, erfordras en konkret strategisk och taktisk analys av den konkreta situation.[174] Det är denna analys som skall utgöra vägledning för handlandet.

Denna strategiska och taktiska analys får inte utföras schematiskt och mekaniskt. Den vetenskapliga socialismens historia är full av förhoppningar om att historien skall upprepa sig, och att lyckosamma framsteg (och klassallianser) skall kunna besvärjas fram från det förflutna

[172] Se not 142 ovan. Statens monopol på det legitima våldet, och med vilken politisk viljeinriktning detta våld används, är avgörande; Poulantzas, N., *Politisk makt och sociala klasser* (1968), Falköping 1970, kap. III:3. För de två traditionerna se: Kautsky, K., *Die Marxsche Staatsauffassung im Spiegelbild eines Marxisten,* Jena 1923; Lenin, V. I., *Staten och revolutionen* (1917).

[173] Här går jag inte inte in på de närmare problemen om förhållandet mellan politisk och ekonomisk kamp, och de olika klasskampskonjunkturer som ibland ställer kampen om staten i förgrunden, ibland kampen på företag och i fackföreningarna i centrum. Men genom att betrakta de två tjocka pilarna i figuren, så kan vi förstå på vilket sätt staten under kapitalismen kan ha en "relativ autonomi" i förhållande till klasserna och till ekonomin. Se t. ex. Poulantzas (1968) a. a. kap. III:4 och IV. Klasskampen i och om staten har alltså, eftersom den gäller bl. a. kapitalförhållandets upprätthållande i samhällelig skala, ett *indirekt* förhållande till ekonomin och klassernas existens i den omedelbara produktionen.

[174] Jag förutsätter här en arbetarklass som till sin huvuddel har vunnits för socialismen. Under europeiskt 1900-tal är detta inte alls någon självklarhet, framför allt inte i Nordeuropa. Därför står också de strategiska och taktiska problemen sammanflätade med den politiska och ideologiska kampen *inom* arbetarrörelsens organisationer: för eller emot socialismen.

eller upprepas från land till land. Men det går inte. Klasskampen är alltid unik i varje samhälle och varje situation. Samtidigt utesluter inte detta, som jag framhöll ovan, att det finns regelbundenheter och mönster.[175] Dessa måste naturligtvis klarläggas, samtidigt som man noga gör sig medveten om egenarten och särdragen hos varje konkret samhälle och varje konkret situation.

III:5. Hic Rhodus, hic salta!

a) 'Kapitalets' räckvidd

Teorin om kapitalets rena ekonomiska former, och den formlogik och de rörelselagar som är inneboende i dem, är inte tillräcklig för att begripa ett konkret samhälle. Det finns en rad samhälleliga förhållanden och fenomen som inte kan reduceras till kapitalackumulationen. Historiskt överlämnade är t. ex. den nationella ideologin; kollektivitets- och samlevnadsformer som hushåll, släkt och familj; kultur- och livsmönster; klasser och yrkesgrupper och deras organiserade uttryck samt deras sociala, politiska och organisatoriska traditioner.[176] Dessa samhällsfenomen utvecklas och förändras i och med kapitalismens framträngande och utveckling. De kan vara inordnade, underordnade eller bara sidoordnade till kapitalackumulationen. Konfrontationen med kapitalismens former och lagar kan vara direkt eller mer indirekt. Och beroende på bl. a. de skilda utgångspunkterna blir utvecklingen av "nationalism", "familj", "stat" och "kultur" olika i skilda konkreta samhällen.

Detta medför att viktiga politiska dagsfrågor ofta gäller helt andra saker än kapitalförhållandets upphävande. Bara i vissa klasskampskonjunkturer ställs kapitalismens avskaffande på dagordningen.
Är de borgerliga krafterna starka, så är det också de som avgör vilka frågor som blir politiska frågor och kommer i centrum av den politiska kampen.[177] För de socialistiska krafterna blir det då avgörande viktigt

[175] Se ovan sid. 509—10, 516—17.

[176] Beska sanningar och uppfordrande kritik levererar Regis Debray mot den marxistiska traditionen när det gäller analysen av nationen, den nationella politiken eller kulturen. Se en intervju i *New Left Review* nr 105, 1977, s. 25 ff.

[177] Om det svenska Vänsterpartiet kommunisterna (VPK) (4,5 %) går ut med att socialismen är den enda lösningen på kapitalismens kris och taktiskt uppmanar till en folklig rörelse mot krisens härjningar händer inte så mycket på klasskampens slagfält. Politik är ingen rationell argumentation om vem som har mest rätt. Men om däremot svenska Landsorganisationen bara andas om kollektivt ägande av företagen genom löntagarfonder som eventuellt och måhända skulle kunna realiseras inom loppet av

att utnyttja även dessa frågor till att flytta fram arbetarklassens och socialismens positioner. Men hur detta går till står inte skrivet i *Kapitalet.*

Vid slutet av våra omfångsrika studier står vi alltså inför ett paradoxalt faktum. *Teorin i 'Kapitalet' har inte, för sig tagen, någon direkt politisk relevans som analys av politik och klasskamp i ett konkret samhälle.* Lika litet har den *direkt* relevans som analys av ekonomiska förhållanden och kapitalackumulationens problem i ett konkret samhälle. Detta kan verka nedslående. Men enligt min mening är det en avgörande och djupt fruktbar insikt vi fått: *Kunskapen om vår egen konkreta verklighet står inte skriven i vår traditions skrifter. Den kunskapen måste vi skapa själva.*

Genom att studera *Kapitalet* har vi fått veta *varför* vi själva måste skapa oss denna kunskap. Och vad mera är, vi vet det på ett materialistiskt sätt: Det beror på den kapitalistiska verkligheten själv. I *Kapitalet* har vi fått kunskap om *vilka* kapitalismens "rena" former och lagar är. Vi vet vad som är kapitalism och kapitalistiska förhållanden och lagar. Men samtidigt vet vi att kapitalismens former och lagar aldrig existerar *i sin renhet* i ett konkret samhälle. De existerar alltid i ett historiskt överlämnat material av naturförhållanden och samhällsförhållanden (kap. III:2 b ovan), ett material som kapitalismen konfronteras med. Därför kan den verkligt existerande kapitalismen inte fångas in i någon för alltid given formel.

Dessutom vet vi att kapitalismens former och lagar aldrig existerar *ensamma* i ett konkret samhälle (kap. III:2 a ovan). Sida vid sida, eller delvis inordnade och underordnade existerar även andra produktionssätt i ett konkret samhälle. I det moderna Sverige finns, parallellt med kapitalismen, familjejordbruk och småföretag som bedriver enkel varuproduktion. På landsbygden kan man t. o. m. möta rester av gammal förkapitalistisk bygemenskap, förhållanden mellan människor som inte utgörs av varans och penningens samhälleliga band. Men även utanför produktionen finns samhälleliga band och förhållanden mellan människor som inte kan reduceras till kapitalism eller de marknadsekonomiska formerna. Vi kan tänka på familjen, där den urgamla och historiskt överlämnade patriarkalismen fortfarande har en stark ställning som inte kan reduceras till kapitalism; detta har också en rad effekter i samhället ("manssamhället") som inte som sådana härrör ur kapita-

ett halvsekel, så står plötsligt socialismen på dagordningen som en avgörande politisk-ideologisk fråga; en fråga som skulle kunna förändra positioner och låsta lägen i samhällsbyggnadens strukturer, inte minst politik och ideologi.

listiska förhållanden.[178] Vi kan tänka på den organiska samhörigheten mellan människor i samma släkt, bostadskvarter, by eller bygd. Vi har också den nationella samhörigheten, specifikt svenska traditioner, kultur och livsstil som inte kan fångas in med begreppet kapitalism. Därtill kommer den solidaritet och kamratskap som arbetarrörelsens organisationer bygger på. Arbetarrörelsen utvecklas både med och mot kapitalismen. Men dess organisatoriska, politiska och ideologiska utveckling kan inte reduceras till kapitalackumulationens utveckling.

För att kunna få grepp om dessa och liknande samhälleliga förhållanden och institutioner — för att nu inte tala om deras politiska och ideologiska effekter — oavsett om de existerar inom eller utom produktionen, sidoordnade eller underordnade kapitalismens former, krävs tydligen en annan typ av analys utöver den som ges i *Kapitalet*. Kapitalismens utveckling inverkar på och förändrar såväl förkapitalistiska produktionssätt, småföretagsamhetens villkor, bygemenskap, släktgemenskap som familjegemenskap. Likaså inverkar kapitalismens utveckling på den organisatoriska, politiska och ideologiska utvecklingen inom arbetarrörelsen.[179] Men själva analysen av denna konfrontation, *och av den klasskamp i vilken den utspelar sig* (kap. III:4 ovan), är något utöver analysen i *Kapitalet*.[180]

[178] Ibland möter man ståndpunkter som försöker reducera samtliga familjens funktioner till effekter av kapitalackumulationen. Men utifrån teorin i *Kapitalet* borde familjen snarare ha upplösts för länge sedan. Se punkt 238. Det är bara så att kapitalackumulationen inte existerar "rent". I de konkreta samhällenas *klasskamp* har familjen blivit en viktig ideologisk apparat för de borgerliga krafterna. Genom sitt politiska och ideologiska övertag i klasskampen har de borgerliga krafterna lyckats göra familjen till en apparat för individualism och privat konsumtion och allmänt borgerlig livsinställning. Men det finns inget ödesbestämt i detta. En politisk stark och ideologisk medveten arbetarrörelse skulle kunna — och är *tvungen* att kunna — förvandla familjeinstitutionen, åtminstone arbetarfamiljen, till ett bålverk för socialism, människovärde och klassmedvetande. I många utvecklade kapitalistländer har man i stället nära nog lämnat fältet fritt för de borgerliga krafternas ideologiska inverkan.

[179] Förhållandet mellan kapitalistisk utveckling och lönarbetarklassens organisationer problematiseras av Gunnar Olofsson *Mellan klass och stat,* Arkiv avhandlingsserie, kommande.

[180] Schanz öppnar vägen för att ställa frågor av detta slag. Se not 81 ovan. Hans svar är den "subsumtionslogik" som han finner i *Kapitalet* och som närmast kan exemplifieras av min punkt 162 ovan. Detta är ett avgörande viktigt moment för att förstå *Kapitalets* objekt och dess förhållande till redan givna och historiskt överlämnade samhällsförhållanden.

Men vi kan inte stanna vid detta och absolutifiera denna insikt. Schanz vill gärna se kapitalet som ett *"automatiskt* subjekt" (not 144 ovan). Men om kapitalet vore ett *automatiskt* subjekt i konkreta samhällen, hur kan då den socialistiska revolutionen *vara möjlig?* Och är det då möjligt att *göra* revolution, att genom handlingar i klass-

b) Kunskapsprocessens nivåer, den marxistiska tankebyggnaden

Jag har i kap. III av denna Avslutning skissartat antytt vilken typ av problem analysen av ett konkret samhälle står inför. Därmed har jag fullbordat den tanke som inledde Avslutningen. Den marxistiska tankebyggnaden består av tre nivåer (åtminstone när det gäller kapitalistiska samhällen).[181] Den första nivån (kap. I ovan) består av den materialistiska historieuppfattningen. Detta historiefilosofiska forskningsprogram har sin särskilda betydelse — de tre funktionerna — för det vetenskapliga tänkandet om historien och samhället. Den andra nivån (kap. II ovan) består av *Kapitalet* med dess analys av "det moderna samhällets ekonomiska rörelselag" ("kapitalet i allmänhet"). Den utgör en egen nivå eftersom kapitalismens formlogik och rörelselagar går att fastställa som sådana. Den tredje nivån (kap. III) utgörs av analyser av konkreta samhällen, samhällen där kapitalismens former och lagar konkret existerar tillsammans med andra samhälleliga band och förhållanden.

Dessa tre nivåer i tankebyggnaden är emellertid inte logiskt sammanbundna i strikt deduktiv mening. De utgör inget slutet och deduktivt system. I stället har de en relativ självständighet; de kan inte härledas ur varandra. Att ta sig från den ena nivåen till den andra innebär varje gång ett språng.[182]

Nivåernas självständighet blir tydlig om vi betraktar *startpunkten* för framställningar gjorda på respektive nivåer. Den första nivån börjar med historiskt allmänna begrepp, "individer", "arbete", "natur", "produktivkrafter", "samhälleliga förhållanden". I *Den tyska ideologin (1845—46)* heter det t. ex. i början av Feuerbach-kapitlet:

> "De förutsättningar med vilka vi börjar, är inte villkorliga, inga dogmer, det är verkliga förutsättningar, från vilka man endast kan bortse i sin inbillning. De utgörs av de verkliga individerna, deras handlingar och deras materiella levnadsbetingelser, såväl de levnadsbe-

kampen avskaffa kapitalismen och upprätta socialistiska egendoms- och produktionsförhållanden? Om kapitalet vore *automatiskt* subjekt, skulle då analyserna i not 170 ovan se ut som de gör? Mot föreställningen om *ett* automatiskt subjekt i det konkreta samhället ställer jag, förutom not 170, not 167 och 173, samt kap. II:2—3 ovan.

[181] Se not 151 ovan.

[182] Se not 6 ovan, sista stycket, samt not 113. Indelningen i dessa tre nivåer, relativt självständiga och relativt sammanhängande, är enligt min en öppning ur dogmatism, schematik och tanken på ett eventuellt slutet filosofiskt system. *Verkligheten själv* avgör tankens utformning på respektive nivå.

Jfr f. ö. not 24 och Jevons grundläggning av marginalismen. Där finns inga språng i tankebyggnaden utan bara deduktioner utifrån axiomen. Vad detta innebär för de konkreta analyserna, och för det praktiska förhållandet till verkligheten, är ett intressant problem som jag överlämnar åt läsaren att fundera över.

tingelser de finner färdiga (ty. *vorgefundenen*) som de som frambringas av deras egna handlingar. Dessa förutsättningar är alltså på rent empirisk väg konstaterbara."[183]

Såsom ett historiefilosofiskt forskningsprogram vetter den materialistiska historieuppfattningen åt ena hållet mot historiefilosofi och människosyn, åt andra hållet mot en alltmer förfinad historieteori om de olika samhällsformerna och historiska epokerna.[184]

Den andra nivån, *Kapitalet,* har sin startpunkt i det historiskt specifika: det kapitalistiska produktionssättets faktiska historiska existens. Men det finns ingen logisk härledning från det historiskt allmänna till det historiskt specifika. Vi kan t. ex. inte logiskt härleda oss från den historiskt allmänna arbetsprocessen (*Första boken* kap. 5:1) till den ekonomiska formen kapital eller kapitalistiskt produktionssätt. Det historiskt specifika måste i stället hämtas (empiriskt och induktivt) från den faktiska verkligheten. Det kapitalistiska produktionssättet består av de marknadsekonomiska formerna — varan, penningen och kapitalet — när de griper in i produktionen.[185] Sedan gammalt analyseras dessa former av den politiska ekonomins vetenskap. Från den faktiska verkligheten, förmedlat genom den politiska ekonomin, hämtar Marx de grundläggande begreppen vara, pengar och kapital.[186] Dessa utgör startpunkten för en systematiskt uppbyggd och deduktivt ordnad[187] teori som försöker återspegla det lagbundna sammanhanget mellan kapitalismens ekonomiska former och dessas rörelsemönster.[188]

Den tredje nivån, slutligen, tar ånyo en ny startpunkt. Denna startpunkt är inte heller härledbar från den första eller den andra nivån. I stället måste den hämtas (empiriskt och induktivt) från den faktiska historien. Startpunkten är de *historisk överlämnade, redan givna förhållanden* som råder i ett konkret samhälle: naturförhållanden, ekonomiska förhållanden, politiska och ideologiska förhållanden samt klassförhållanden. Utifrån denna startpunkt studeras det konkreta samhällets

[183] MEW 3 s. 20, övers. MD.

[184] Se texten vid och själva noten 37. Se även not 113 och kap. II:4.

[185] Se not 160 a ovan.

[186] Se not 70 ovan.

[187] Se not 69 och 77 ovan.

[188] Men *vad* som skall vara startpunkten är inte så självklart utan ett resultat av själva det teoretiska arbetet. Ricardo, som var en av de första att försöka ordna ett deduktivt sammanhang mellan de ekonomiska begreppen, börjar med värdet. Se hans *Principles* (1817), kap. I "On value". Ett annat genomgångsled har Marx i *Inledning (1857)* till *Grundrisse (1857—58),* avsnitt 3 där Marx diskuterar om startpunkten för teorin; startpunkten för resan "från det abstrakta till det konkreta" (se not 76 ovan).

förändring. Man kan studera vilka faktorer som tillkommer eller faller ifrån, och hur detta påverkar utvecklingen. Slutligen når man fram till nuläget där analysen slår om från förfluten tid till framtid. Man försöker klarlägga utvecklingstendenser och möjliga praktiska handlingsalternativ.

Sammanhanget mellan de tre nivåerna är alltså inte av strikt deduktivt slag.[189] Däremot förutsätter de varandra. Den materialistiska historieuppfattningen utgör en ram för *Kapitalet*. Utan den materialistiska historieuppfattningen skulle inte *Kapitalet* ha kunnat skrivas. Den materialistiska historieuppfattningen ställde problemen på ett nytt sätt för vetenskapen; dels genom den historiefilosofiska demarkationen, dels genom anvisandet av ett positivt forskningsprogram.

På ett liknande sätt förhåller sig *Kapitalet* till analysen av ett konkret samhälle "där det kapitalistiska produktionssättet härskar".[190] *Kapitalet* utgör en oundgänglig ram utan vilken vi inte kan analysera det konkreta samhället. Utan *Kapitalet* vet vi inte vad kapital, kapitalistklass, lön, arbetarklass, mervärde, vara och pengar, ackumulation och kris är. Utan *Kapitalet* vet vi inte vad klasskampen handlar om under kapitalismen. Genom att lösa det som jag ovan (kap. II:2 e) kallade det *teoretiska problemet,* kan *Kapitalet* anvisa vilket det *praktiska problemet* har varit, och är, i samhällen med kapitalism i. Därmed kan *Kapitalet* också anvisa vad som utgör det empiriska problemet: analysen av klasskampen om det praktiska problemet, en klasskamp som alltid äger rum i konkreta samhällen och som rör en historiskt överlämnad samhällsbyggnad.

Först i och med *Kapitalet* övergår socialismens idé från att vara utopi till att bli vetenskapligt grundad. Det är i *Kapitalet* det klargörs vilka mänskliga handlingar — klasskampshandlingar — som är knutna till de marknadsekonomiska formerna och till produktionsprocessens naturalformer när den bedrivs kapitalistiskt. Därmed klargörs lönar-

[189] I *Dialektischer und historischer Materialismus,* Berlin 1974, s. 18—19 skrivs det om marxismen-leninismens inre enhet och slutenhet. Den sägs också ha tre beståndsdelar som i en viss mening *delvis,* men bara delvis, hamnar parallellt med mina tre nivåer. Men handboken *förklarar inte varför* marxismen-leninismen består av just tre, och just *dessa* tre, beståndsdelar: 1) den filosofiska läran (dialektisk och historisk materialism), 2) politisk ekonomi och 3) den socialpolitiska läran, den vetenskapliga kommunismen.

Jag försöker i stället tydliggöra en *materialistisk* förklaring till den indelning i de tre nivåerna som jag föreslår: den beror på verkligheten själv, och på problem som uppstår när det mänskliga tänkandet utifrån en viss klasståndpunkt, och i en viss historisk situation, försöker gripa tag i denna verklighet.

[190] *Första boken* 31/49.

betarklassens ställning i produktionen, samhället och historien.[191] Genom att Marx påvisar kapitalismens rörelselagar och krisbenägenhet klargörs också lönarbetarklassens historiska situation och *historiska uppgift*.[192]

c) Här står vi ...

Redan i sitt första "marxistiska" arbete, *Den tyska ideologin (1845—46)*, framhåller Marx och Engels att deras historieuppfattning inte kan tillämpas schematiskt och mekaniskt på historiens epoker. Den består av "allmänna resultat", skriver de, och dessa får inte förväxlas med den vetenskap som skall utföras:

> "... de (de allmänna resultaten, MD) ger på intet sätt som filosofin (dvs. den tyska idealistiska historiefilosofin, MD) ett recept eller ett schema, efter vilket de historiska epokerna måste läggas till rätta. Svårigheterna börjar tvärtom först vid den verkliga framställningen."[193]

Här i *Kapitalets* första bok har vi sett ett exempel på en sådan "verklig framställning". Och den har sannerligen visat oss något helt annat än ett på förhand fastställt schema hämtat från den materialistiska historieuppfattningens grundläggande begrepp.[194]

Därtill kommer förhållandet mellan *Kapitalets* teori och analysen av ett konkret samhälle — båda utförd vetenskap. Det går inte att ta *Kapitalets* begrepp och boxar och försöka tvinga in det konkreta samhällets

[191] Därmed skulle också den tredje av frågorna från Inledningens kap. II:3 vara besvarad. Alltifrån Inledningens kap. I:2 över punkt 136, 137, 224—228, 237, 242, 347, 359, 373—375, 379, 396—407, fram till punkt 413 och 414 har denna fråga succesivt besvarats. Här i Avslutningens kap. II:3 och III ges svaret ytterligare konkretion.

[192] Handboken *Dialektischer und historischer Materialismus*, Dietz Verlag, Berlin 1975, s. 19 skriver att arbetarklassens världshistoriska mission klarläggs genom ett samverkande av marxismen-leninismens alla tre delar. Enligt min mening är det först i och med *Kapitalet* som arbetarklassens ställning och historiska mission vetenskapligt fastställs. Och jag tror också det är viktigt att hålla fast vid att detta inte äger rum i de filosofiska delarna av tankebyggnaden, *utan i den utförda vetenskapen: som ett resultat av förhållanden i verkligheten själv*. Världsåskådning och filosofi är bara genomgångsled, även om de är nödvändiga, till vetenskapen. Men om det är detta handboken avser, så är jag överens.

[193] MEW 3 s. 27, övers. MD. Se not 38 ovan.

[194] I det välkända och lärorika brevet till Bloch 21/9 1890 skriver den åldrige Engels, nära ett halvt sekel efter den nyss citerade ståndpunkten: "Om det inte vore på detta sätt skulle tillämpningen av teorin på någon historisk period vara lättare än lösandet av en enkel ekvation av första graden." (MEW 37 s. 463—65/*Selected correspondence* Moskva 1965, s. 417—19, övers. MD.)

verklighet däri. Inte heller kan vi från kapitalets rena begrepp härleda oss fram till den konkreta verklighetens alla fenomen. *Kapitalet* är visserligen oundgängligen nödvändigt för att kunna analysera konkreta samhällen med kapitalism i. *Men själva den konkreta analysen har Marx inte gjort åt oss. Den måste vi göra själva.*[195]

Kapitalet mynnar ut i ett praktiskt problem: *Hic Rhodus, hic salta! Här är problemet, ta språnget!*[196] Här är vad klasskampen handlar om i samhällen med kapitalistiskt produktionssätt; här är kapitalismens rörelselagar som frambringar förhållanden som *möjliggör* övergången till en högre samhällsform; här är kapitalismens krisbenägenhet som frambringar förhållanden som *nödvändiggör* denna övergång; här är lönarbetarklassens samhälleliga ställning, historiska situation och historiska mission. *Det är detta som är problemet och inte något annat!*

Detta problem — denna praktiska uppgift att avskaffa kapitalismen och upprätta en högre samhällsform — kan emellertid inte lösas någon annanstans än i konkreta samhällen. Förenad med denna praktiska uppgift är därför en annan: uppgiften att utföra konkreta analyser till vägledning för handlande i klasskampen. I varje situation måste möjliga handlingsalternativ och framkomliga vägar klarläggas. Arbetarrörelsens hela historia handlar om detta. Organisatoriska, politiska och teoretiska erfarenheter har vunnits och samlats. Framgångar har omväxlat med bakslag. Denna erfarenhet och denna tradition har vi i ryggen när vi står inför det praktiska problemet. Och här står vi. Vår uppgift är att gripa tag i och förändra vår egen tids konkreta verklighet. I praktiken.

[195] Det har emellertid varit vanligt inom den vetenskapliga socialismens tradition att både schematiskt och fantasilöst använda sig av begrepp från kunskapsprocessens båda första nivåer vid analyser som egentligen hör hemma på den tredje. Eller så har man mekaniskt upprepat och försökt överföra lyckosamma konkreta analyser från ett land till ett annat. Det är nog inte detta som Engels tänker på (men jag skulle vilja låta honom få den sista av mina långa noter) citerad från det ovannämnda brevet till Bloch 21/9 1890: "Tyvärr, emellertid händer det alltför ofta att personer tror att de till fullo har förstått en ny teori och kan tillämpa den utan mycket problem från det ögonblick de har tillägnat sig dess huvudprinciper ... Och jag kan inte undandra de nutida 'marxisterna' från denna förebråelse, för det mest förvånansvärda skräp har producerats också bland de våra ..."

[196] Se *Första boken* s. 144/181 samt anmärkning 54. Tanken är närmare preciserad i punkt 406 varvid rubriken till kap. III:5 förklaras. Detta latinska uttryck är ett nyckelord, både för Marx "metod" i *Kapitalet* samt för hans syn på de praktiska problem som historien framföder (och som människorna har att ta ställning till "oberoende av deras vilja"). Se t. ex. *Louis Bonapartes 18. Brumaire (1857),* Arbetarkultur 1946, s. 16—17/MEW 8 s. 118.

Bilagor

Bilaga 1

Plan för studiecirklar

Denna plan förutsätter att problemet med förkunskaper är löst, och att de som börjar studera är personer som "redan har bestämt sig" för att det är just *Kapitalet* som besvarar deras frågor. (Se Inledningens kap. 1:2—3.) Se också "Hur skall man läsa Kapitalet?" av Louis Althusser i *Filosofi från proletär klasståndpunkt,* Cavefors 1976, s. 36—45.

(Om den tilltänkta studiecirkeln kommer fram till att den behöver ytterligare bokliga studier som förkunskaper, föreslår jag skrifterna från Inledningens kap. 1:3 a. Dessutom kan de kompletteras med någon eller några av böckerna i Inledningens not 7 och 8, särskilt de som handlar om Sveriges ekonomiska, sociala, politiska eller fackliga utveckling. Det finns naturligtvis också mycket annat som kan ingå.)

I denna plan föreslår jag 25 sammanträden för att en studiecirkel skall kunna arbeta sig igenom *Kapitalets* första bok och denna *Kommentar och studiehandledning.* Till varje sammanträde läses ca 50 sidor sammanlagt ur dessa båda böcker. Studiecirklar på fritiden sammanträder nog lämpligast var fjortonde dag, och i många fall med bara en veckas mellanrum. Då blir studierna färdiga på ett år (eller två terminer). Det är inget latmansgöra att hinna med *Första boken* på ett år enligt denna plan. Men man bör nog ändå försöka det. En fördel är att man koncentrerar sig hela tiden och inte hinner glömma mellan gångerna.

Man kan naturligtvis också dela upp studierna så att de sträcker sig över tre terminer, och alltså läsa med lägre intensitet. Jag har emellertid sett studiecirklar som misslyckats just därför att deltagarna tagit för lätt på sin uppgift. Att studera *Kapitalet* innebär att ägna *koncentrerad tid och energi åt enbart denna bok.* Att studera *Kapitalet* är att leva med den. (Se Inledningens kap. I:4.)

Planens schema bör naturligtvis inte heller följas slaviskt. Det visar sig säkert snart vilken takt som är lämpligast för studiecirkeln som helhet. Om man anser att något avsnitt är särskilt svårt eller viktigt (eller för långt för att läsas till en gång), bör man stanna upp och ägna fler sammanträden åt det. Dessutom kanske det är bra med viss reservtid mot slutet. Jag tänker t. ex. på det viktiga kap. 23 och kap. 24:7 med

diskussionen om Marx lagbegrepp. En annan sak man kan göra är att lägga in extra-möten för repetition av särskilt viktiga punkter som man märker återkommer.

I planen nedan förelår jag att vissa textdelar kan läsas kursivt. Med det menar jag att de kan skummas igenom. Skumma dock inte igenom de punkter i min *Kommentar och studiehandledning* som hör till. De framhäver nämligen det viktigaste.

Sammanträde 1: Inledningen till *Att studera Kapitalet*, s. 11—40; Anmärkning 1 baktill i *Första boken;* Bo Gustafssons Inledning till nya svenska översättningen av *Första boken*, s. VII—XXVI.

Sammanträde 2: *Första boken* kap. 1 i urval enligt punkt 1 i *Att studera Kapitalet; Att studera Kapitalet* punkt 1—31.

Sammanträde 3: *Första boken* kap. 2; *Att studera Kapitalet* punkt 32—44, som dessutom innehåller en översikt över kap. 3:3 och en Inledande kommentar till Andra avdelningen och kap. 4.

Sammanträde 4: *Första boken* kap. 4:1—2;
Att studera Kapitalet punkt 45—64.

Sammanträde 5: *Första boken* kap. 4:3 och 5:1;
Att studera Kapitalet punkt 65—88.

Sammanträde 6: *Första boken* kap. 5:2;
Att studera Kapitalet punkt 89—100. Dessutom Sammanfattning av kapitel 4 och 5, punkt 101—105.

Sammanträde 7: *Första boken* kap. 6, 7 och 8:1—2;
Att studera Kapitalet punkt 106—129.

Sammanträde 8: *Första boken* kap. 8:3—7 och kap. 9;
Att studera Kapitalet punkt 130—147.

Sammanträde 9: *Första boken* kap. 10;
Att studera Kapitalet punkt 148—161.

Sammanträde 10: *Första boken* kap. 11;
Att studera Kapitalet punkt 162—174.

Sammanträde 11: *Första boken* kap. 12;
Att studera Kapitalet punkt 175—196.

Sammanträde 12: *Första boken* kap. 13:1—2;
Att studera Kapitalet punkt 197—213;

Sammanträde 13: *Första boken* kap. 13:3—4;
Att studera Kapitalet punkt 214—228.

Sammanträde 14: *Första boken* kap. 13:5—10;
Att studera Kapitalet punkt 229—242.

Sammanträde 15: *Första boken* kap. 14—16 (kap. 15:2—4 kursivt); *Att studera Kapitalet* punkt 243—267.
Sammanträde 16: *Första boken* kap. 17—20 (kap. 20 kursivt); *Att studera Kapitalet* punkt 268—286.
Sammanträde 17: *Första boken* Inledning till Sjunde avdelningen, kap. 21 och 22, kap. 22:2 och 5 kursivt; *Att studera Kapitalet* punkt 287—311, 312—320.
Sammanträde 18: *Första boken* kap. 23:1—2; *Att studera Kapitalet* punkt 321—339.
Sammanträde 19: *Första boken* kap. 23:3—4; *Att studera Kapitalet* punkt 340—360.
Sammanträde 20: *Att studera Kapitalet,* Tillägg till kap. 23:4, punkt 361—370. Dessutom *Första boken* kap. 23:5 kursivt; *Att studera Kapitalet* punkt 371—375. Detta sammanträde förutsätter också flera tillbakablickar.
Sammanträde 21: *Första boken* kap. 24:1, 24:2—5, 24:6 och kap. 25; *Att studera Kapitalet* punkt 376—395.
Sammanträde 22: *Första boken* kap. 24:7; *Att studera Kapitalet* punkt 396—408. Dessutom mitt Slutord om varan och penningen, punkt 409—414.
Sammanträde 23: *Att studera Kapitalet,* Avslutningen kap. I.
Sammanträde 24: *Att studera Kapitalet,* Avslutningen kap. II:1—2.
Sammanträde 25: *Att studera Kapitalet,* Avslutningen kap. II:3—4 och kap. III.

Bilaga 2

Praktiska råd och anvisningar

a) Att använda 'Att studera Kapitalet'

Att studera Kapitalet är både en textkommentar och en studiehandledning. Det är meningen att Karl Marx *Kapitalet* första boken skall stå i centrum för studierna. Min *Kommentar och studiehandledning* är emellertid avsedd att fungera så att man kan börja med dess Inledning och läsa framåt. Tids nog kommer *Kapitalet* in i bilden och studierna förläggs dit i enlighet med de anvisningar jag ger. Se t. ex. punkt 1 och Bilaga 1 ovan.

Idealt sett har jag tänkt mig en läsare som använder de båda böckerna på följande sätt.

1) Utgå från planen i Bilaga 1.Studera först den Marx-text det gäller. Ett problem är kanske hur långa stycken i Marx text som bör läsas i ett sammanhang innan man går till *Att läsa Kapitalet.* Om ett kapitel saknar numrerade kapitel-avsnitt, som t. ex. kap. 6 eller 11, bör hela kapitlet läsas i ett sammanhang. Om det däremot finns numrerade kapitel-avsnitt bör dessa väljas, t. ex. kap. 4:3 eller 5:1. Jag tror det är fruktbart att på detta sätt först läsa igenom Marx egen text utan att använda min kommentartext. Då får man ett förstahandsintryck som man sedan kan bearbeta.

2) Gå sedan igenom samma Marx-text, men med utgångspunkt från *Att studera Kapitalet.* Varje Avdelning och varje kapitel inleder jag med någon inledande kommentar. Den kan vara olika lång och olika markerad. Ibland utgör den ett eget kapitel. Den inledande kommentaren till Första avdelningen omfattar t. ex. punkterna 1—9. Samtidigt som den inledande kommentaren läses studeras också innehållsförteckningarna i de båda böckerna för att utröna sammanhanget i Marx framställning.

Jag behandlar Marx text i numrerade punkter. Vilken del av Marx text punkterna handlar om framgår av rubriker och sidangivelser. I många fall är det sidangivelser direkt vid citat som anger var någonstans i texten som min *Kommentar och studiehandledning* uppehåller sig. Citat ur och hänvisningar in i Marx text ägnas särskild uppmärksamhet; även bevingade ord. Tanken från min sida är att de skall strykas för i *Kapitalet,* att översättningen skall korrigeras (om det behövs) och att man skall fundera över och diskutera innehållet. Att besvara de frågor som då och då förekommer är en viktig del av studierna. I vissa fall är det bra att försöka skriva ner svaren med egna ord.

3) Avslutningsvis läses Marx-texten rakt igenom ytterligare en gång. Därmed får Marx själv åter en chans, och originaltexten kan kritiskt jämföras med den tolkning som *Att studera Kapitalet* har föreslagit.

Detta var alltså en vision om den ideala läsaren, författarens dröm. Detta ideal kan kanske inte alltid upprätthållas. Men jag har anvisat hur jag för min del tror att samspelet mellan Marx text och min kommentartext blir mest fruktbart.

b) Hänvisningarna bakåt till redan studerade punkter

Hänvisningarna bakåt till redan studerade punkter är avgörande viktiga. Det är genom hänvisningarna bakåt som jag låter ett mönster växa fram: sammanhangen i Marx teori. Det är också genom hänvisningarna

bakåt som man kan se hur min frågeställning (Inledningen kap. II:3) bearbetar texten och efterhand framföder resultat. Det är resultat som utgör grundvalarna för min uppfattning om *Kapitalet* och dess plats och roll i marxismens tankebyggnad. Och min uppfattning framlägger jag i Avslutningen.

(När jag hänvisar bakåt till en punkt i Textkommentaren, innefattar jag också den Marx-passage som punkten behandlar. Jag innefattar också tidigare punkter som den hänvisade punkten i sin tur hänvisar till.)

Det är alltid viktigt att hålla reda på *var man är* i Marx framställning. Försök alltid ha i åtanke vilken avdelning och vilket kapitel som studeras. Återvänd ofta till innehållsförteckningen, den innehåller i sammanfattad form byggstenarna i Marx teori. Innehållsförteckningen i denna *Kommentar och studiehandledning* är mer innehållsrik än den i *Första boken*. Det beror på extra rubriker och tillskrivna kommentaravsnitt.

Tro inte att man förstår *Kapitalet* direkt. Återvänd gärna och läs om tidigare kapitel. Att studera, och förstå, *Kapitalet* är en långvarig process, men detta påpekade jag ju redan i Inledningens kap. I:2—4. (Underförstådd uppmaning: "Titta tillbaka dit och se om Du minns innehållets huvuddrag!")

c) 'Kapitalet' på svenska

Att studera *Kapitalet* innebär att sätta sig in i en hel värld av tänkande som är intimt knutet till tysk idéradition, filosofi och språk. Det är alltid svårt att översätta teoretisk text från ett stort kulturspråk till ett litet, som det svenska. Detta gäller även *Kapitalet* och Ivan Bohmans översättning på Cavefors förlag i den nya svenska utgåvan. Bohman har strävat efter att göra en *läsbar* översättning. (Se BI s. V—VI.) I det har han enligt min mening också lyckats, varför hans översättning har ett egenvärde. Men just denna läsbarhet, tillsammans med Bohmans teoretiska perspektiv, har medfört att flera viktiga moment har fallit bort. I de allra flesta fall är det moment som är avgörande viktiga för att belysa den frågeställning som jag formulerade i Förordet och Inledningens kap. II:3; den frågeställning som motiverar och vägleder denna *Kommentar och studiehandledning*.

Det har lett till att jag i många fall fått dra in och översätta om passager från originalupplagan på Dietz förlag (KI). Jag har oftast angett detta med enbart "ä. ö.", dvs. ändrad översättning. Men vad som ändrats har jag inte alltid tyckt varit viktigt att påvisa. Det kan läsaren

själv lista ut. Därtill kommer att jag ofta har tillfogat viktiga tyska nyckelord, för att det teoretiska sammanhanget i Marx text skall bli tydligare. I vissa fall har jag tillfogat en anmärkning (*Anm.*) efter punktens text.

Av dessa skäl har jag konsekvent dubbla hänvisningar till den tyska och den svenska upplagan av *Första boken.* Jag vill också rekommendera läsare som haft förmånen till språkstudier på åtminstone realskolenivå att inköpa den tyska upplagan (den är förvånande billig). Då kan man ha den tyska originaltexten till hands vid nyckelpassager, och läsa mening för mening parallellt med den svenska. *Kapitalet* innebär en hel värld av nytt tänkande, och ett nytt språk. Därför bör man inte låta språkbarriärer hindra. Den som inte känner till tyska, men väl engelska, kan skaffa sig en engelsk översättning. Både CI och CI (P) (se Bilaga 4 nedan) är väl översatta och bidrar till en fördjupad förståelse av Marx teori.

(Baktill i *Första boken* finns ett personregister och en förteckning över främmande ord och uttryck. De skall användas! Jag har strävat efter att alla historiska personer, latinska uttryckssätt och främmande ord i *Att studera Kapitalet* skall gå att återfinna där, eller förklaras på annan plats i Marx text där de förekommer.)

d) Förkortningar

31/49 31—32/49—50 31, 36/49, 55	Dubbel sidhänvisning som hänvisar till först den svenska (BI) upplagan av *Första boken,* sedan den tyska (KI). Sid. 31/49 är första kapitlets första sida.
$32^{I}/50^{I}$ $32^{I-II}/50^{I-II}$	För att skapa större exakthet och underlätta att hitta vissa citat låter jag^{I} åsyfta den första fjärdedelen av sidan,^{II} den andra,^{III} den tredje (dvs. från mitten och nedåt) och ^{IV} den sista fjärdedelen av sidan.
TKr 15/ZKr 15	*Till kritiken (1859)* (se Litteraturförteckningen), första kapitlets första sida; ZKr är MEW 13.
Gr 375/GrP 471	*Grundrisse (1857—58)* (se Litteraturförteckningen), först den tyska upplagan, sedan den engelska på Penguins förlag. Den senare har vissa brister i översättningen och saknar dessutom det intressanta "Fragment des Urtextes von 'Zur Kritik . . .'", Gr 868—947. Hänvisningar

till dessa sidor blir alltså enbart till Gr. Hänvisningar till danska *Grundrids* (Modtryk) och den svenska *Grunddragen* (Tema, i urval) gör jag ej, då dessa har bifogat sidnumreringen från tyska Gr.

ES 21/Gr 5 — *Inledningen (1857)* till *Grundrisse (1857—58)* är översatt till svenska i *Karl Marx Friedrich Engels Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* (ES), Cavefors, Köthen 1975.

ES 581/Res 3 — En annan skrift som jag ofta hänvisar till är också översatt i ES. Det är *Resultate* eller på svenska *Den omedelbara produktionsprocessens resultat.* Det tyska originalet finns utgivet på förlaget Neue Kritik, Frankfurt 1969, och den utgåvan förkortar jag Res.

ES/ThM 1/ThS 1 — *Teorier om mervärdet* finns också i ES. ThM 1—3 är *Theorien über den Mehrwert 1—3* (MEW 26:1—3). ThS 1—3 är *Theories of surplus-value 1—3* (Progress publishers, Moskva).

Andra förkortningar av boktitlar består av författarnamn och tryckår. Se litteraturförteckningen, som också innehåller fullständiga bibliografiska uppgifter för de olika boktitlarna. Dessutom använder jag i anslutning till Marx text flera formler och förkortningar, t. ex. Lm, Pm, A, c och v. Dessa förklaras under den fortlöpande framställningen. Se t. ex. punkt 81 och 139.

Bilaga 3

Bredvidläsning och fördjupade studier

a) Bredvidläsning

Efter varje kapitel ger jag förslag till bredvidläsning samt litteraturförslag till fördjupade studier. Som bredvidläsningslitteratur har jag föreslagit ett antal böcker som finns på svenska, eller som är gängse handböcker. Till att börja med förekommer där de tre böcker som jag hänvisade till i Inledningens kap. I:3 a. Därutöver tillkommer en historiebok, Dillard, D., *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia,* Gleerups, Lund 1969. Men den viktigaste bredvidläsnings-

litteraturen är kanske introduktioner till marxismens politiska ekonomi. Jag har tagit med två på svenska. Till att börja med Dencik, P., Herlitz, L., Lundvall, B.-Å., *Marxismens politiska ekonomi — en introduktion,* Zenitserien 6, Cavefors, första upplagan Kristianstad 1969 (förkortas *Dencik, Herlitz- Lundvall*). Den andra heter *Kapitalets produktionsprocess. Introduktion till Kapitalets första band,* Förlaget Barrikaden, Revopress 1976 (förkortas *Kapitalets produktionsprocess*). Denna skrift innehåller värdefulla figurer efter varje kapitel hämtade från en rysk lärobok i tysk översättning, *Politische Ökonomie Kapitalismus — Anschauungsmaterial* (Moskva 1970), Dietz Verlag, Berlin 1973 (förkortas *Anschauungsmaterial*).

Därutöver har jag tillfogat två österuropeiska standardhandböcker, en sovjetisk och en från DDR. Den ryska heter *Lehrbuch Politische Ökonomie Vorsozialistische Produktionsweisen,* (Moskva 1970), Verlag Die Wirtschaft, Berlin 1973 (förkortas *Lehrbuch*). Den från DDR heter *Politische Ökonomie Kapitalismus Sozialismus,* Dietz Verlag, Berlin 1975 (förkortas *Politische Ökonomie*). Den förstnämnda är mer avancerad och omfattande än den sistnämnda.

b) Fördjupade studier

Därefter har jag till varje kapitel föreslagit litteratur för fördjupade studier. Den blir med nödvändighet mer specialiserad, och läsaren kan säkert själv välja efter eget intresse. Där finner vi inte bara olika manuskript av Marx, utan också olika tolkningar av och kommentarer till *Kapitalet* ur de senaste årens Marx-diskussion. Jag gör inga anspråk på fullständighet här. I stället är det fråga om den litteratur som jag själv har arbetat med, och som bildar grundval för min tolkning, kapitel för kapitel. Eftersom böckerna förekommer på flera språk och i flera upplagor, hänvisar jag så mycket som möjligt till kapitelnummer och inte till sidor.

Den ambitiöse läsaren frågar sig säkert vilken litteratur som är viktigast att anskaffa när man skall studera *Kapitalet.* Av sekundärlitteraturen anser jag att Rosdolsky 1968 samt Althussers och Balibars skrifter är väsentligast. Av Marx-texterna bör man främst ha *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter,* där finns mycket samlat, inte minst *Resultate* som ju spelat stor roll för min uppfattning om *Första boken.* Efterhand väcks nog läsarens nyfikenhet, så att en utgåva av *Grundrisse* och *Till kritiken (1859)* blir oundgängliga. I allmänhet gäller att Marx originalskrifter är förvånansvärt billiga, särskilt på tyska från Dietz förlag och på engelska från Progress publishers.

c) Andra och Tredje boken

Jag har försökt undvika att dra in de teoretiska problem som står i centrum i *Andra* och *Tredje boken*. Det gör att vi inte finner några hänvisningar (utom i undantagsfall) till de problem som vanligtvis kallas nationalekonomiska. Jag tänker på diskussionen om prisbildning, det s. k. transformationsproblemet och om kristeorin. Dessa spar jag till en eventuell fortsättning av denna *Kommentar och studiehandledning*. Detsamma gäller den mer grundliga läsningen av *Första bokens* kap. 1—3 (se punkt 409, Bihang sid. 450 samt Avslutningens not 69).

Bilaga 4

Sidhänvisningsnyckel

I Textkommentaren ovan arbetade jag genomgående med två utgåvor av *Första boken*. Det var den svenska översättningen av Ivan Bohman på Bo Caverfors Bokförlag 1969 (BI), och den tyska utgåvan på Dietz förlag, MEW 23 (KI). Nedan skall jag ge en sidhänvisningsnyckel till några andra utgåvor av *Första boken*. Det skall alltså vara möjligt att använda denna kommentar och studiehandledning till *Första boken* även när man studerar andra vanliga utgåvor och översättningar. Innan vi närmare går in på vilka dessa andra utgåvor är, skall jag bara göra en anmärkning om *Första bokens* olika upplagor.

På olika ställen presenteras *Kapitalets* förarbeten och manuskript. Vi möter dem i Anmärkning 1 av redaktionen för MEW baktill i *Första boken,* i Bo Gustafssons Inledning till BI, eller i min litteraturförteckning nedan, avdelning B. Men även tryckta böcker har sin historia. *Första boken* kom ut i flera upplagor redan under Marx och Engels livstid, och den utsattes för ändringar och tillägg. *Första bokens* viktigaste olika upplagor framgår av den digra uppsättning förord och efterskrifter som inleder den; där kan man också utläsa vad som skiljer dem åt. Vi finner Första tyska upplagan 1867, Andra tyska upplagan 1872, Franska upplagan 1875 (översatt av J. Roy), Tredje tyska upplagan 1883, Engelska upplagan 1886 (översatt av Edward Aveling och Samuel Moore) och slutligen Fjärde tyska upplagan 1890.

Mellan dessa olika upplagor råder i huvusak två viktiga skillnader. Den första gäller skillnaden mellan Första och Andra upplagan på tyska. Mellan 1867 och 1872 omarbetade Marx första kapitlet "Die Ware" (sv. varan) och omarbetade/inarbetade sitt pedagogiska Bihang "Die

Wertform" (sv. värdeformen) till det som vi nu känner som kap. 1:3. (Se *Första boken* sid. 7/18.) Mellan Andra tyska upplagan 1872 och Fjärde tyska upplagan 1890 råder endast smärre skillnader.

Den andra viktiga skillnaden gäller kapitelindelningen. I den Franska upplagan 1875 och den Engelska 1886 är kap. 4:1—3 tre självständiga kapitel, kap. 4, 5 och 6. Dessutom är kap. 24 och 25 en egen avdelning, "Åttonde avdelningen" (se sid. 405 ovan). Vart och ett av avsnitten i kap. 24 (från kap. 24:1 till 24:7) utgör självständiga kapitel, kap. 26 till 31. Därvid blir kap. 25 kap. 32.

Utgåvan från Dietz Verlag, MEW 23 (KI), grundar sig på Fjärde tyska upplagan 1890, redigerad av Friedrich Engels. Där har Engels infogat olika förslag till ändringar som Marx gjorde, bl. a. på grundval av den franska och engelska översättningen (Se sid. 24/41.) Fjärde tyska upplagan betraktas allmänt inom Marx-forskningen som *Första bokens* "slutgiltiga" version, och de flesta översättningar till andra språk utgår från den.

Så är också fallet med de flesta utgåvorna i sidhänvisningsnyckeln nedan. Efter BI och KI kommer SI. Det är den gamla svenska utgåvan från 1930, översatt av Richard Sandler på Tidens förlag. Därefter kommer Rh I, den danska översättningen på förlaget Rhodos 1970, och den norska Pax I från förlaget Pax 1970. (Pax-utgåvan är en förkortad utgåva av *Kapitalet.*) Sedan finner vi två engelska översättningar. CI är utgiven av Progress publishers, Moskva. Den återger texten från den engelska upplagan 1886, men Engels ändringar i Fjärde tyska upplagan 1890 är infogade och särskilt markerade. CI(P) är en nyöversättning av Ben Fowkes 1976 i serien Pelican Marx library, Penguin Books. CI(P) innehåller dessutom en engelsk översättning av *Resultate.* Samtliga dessa utgåvor, med ett undantag i CI, utgår från Fjärde tyska upplagan 1890.

Däremot är de tre sista kolumnerna i sidhänvisningsnyckeln ägnade åt tidigare upplagor. LeC I är den Franska upplagan 1875 översatt av J. Roy utgiven som pocketbok hos Garnier Flammarion 1969 med Inledning av Louis Althusser. (Althussers Inledning finns översatt till engelska i *Lenin and philosophy and other essays,* NLB 1971, s. 69—101; på svenska finns en annan version (kortare och mer läsbar) av Althussers syn på *Kapitalet,* se Bilaga 1 sid. 555 ovan.) UI är en utgåva som återger texten från Andra tyska upplagan 1872, Ullstein Verlag. Ändringarna från Tredje (1883) och Fjärde (1890) tyska upplagan är bifogade i fotnoter. El C I, slutligen, är en översättning till spanska gjord av Pedro Scaron i serien Biblioteca del pensamiento Socialista på förlaget Siglo veintiuno de españa editores. Den utgår från Andra tyska upp-

lagan 1872 och bifogar i fotnoter ändringarna från Tredje och Fjärde tyska upplagan. Exemplariskt infogar den också i översättning de passager från Första upplagan 1867 som Marx sedan omarbetade, kapitlet "Die Ware" och Bihanget "Die Wertform".

Kap.	B I	K I	S I	Rh I	Pax I	C I	Cl (P)	U I	LeC I	El c I
1:1	31	49	19	128	25	43	125	17	41	43
1:2	36	56	25	135	30	48	131	23	45	51
1:3	42	62	51	143	36	54	138	29	49	58
1:3A.1	43	63	32	144	37	55	139	30	50	59
2	44	64	33	145	38	56	140	31	51	61
3	48	70	38	152	43	61	147	36	55	68
4	53	74	43	158	48	66	152	41	60	74
1:3B.1	55	77	45	161	50	68	155	43	62	77
2	55	78	46	162	51	69	156	44	62	78
3	56	78	46	162	51	69	156	44	63	78
1:3C.1	57	79	47	163	53	70	157	45	64	80
2	59	81	49	166	55	72	160	47	65	83
3	60	83	51	168	56	74	162	49	67	85
1:3D	61	84	51	168	57	75	162	49	67	85
1:4	62	85	52	170	59	76	163	50	68	87
	66	90	57	175	64	81	169	55	72	93
2	74	99	65	186	71	88	178	62	77	103
3:1	82	109	74	197	78	97	188	71	83	115
3:2a	90	118	83	208	85	106	198	79	89	127
3:2b	98	128	92	219	—	116	210	89	97	139
3:2c	107	138	101	231	—	125	221	99	103	152
3:3a	111	144	106	237	95	130	227	103	106	159
3:3b	115	148	111	242	98	134	232	108	109	164
3:3c	122	156	118	251	—	141	240	115	113	173
4:1	127	161	123	258	105	145	247	119	115	179
4:2	135	170	132	269	112	154	258	127	122	190
4:3	144	181	142	282	121	164	270	137	130	203
5:1	153	192	152	302	131	173	283	148	139	215
5:2	161	200	160	312	139	181	293	156	145	225
6	172	214	173	329	150	193	307	168	155	241
7:1	182	226	184	344	(161)	204	320	179	163	255
7:2	189	234	192	354	—	212	329	187	170	265
8:1	198	245	202	367	168	222	340	196	177	277
	B I	K I	S I	Rh I	Pax I	C I	Cl (P)	U I	LeC I	El c I

Kap.	B I	K I	S I	Rh I	Pax I	C I	CI (P)	U I	LeC I	El c I
8:2	201	249	206	372	(172)	226	344	200	180	282
8:3	209	258	214	382	—	233	353	208	186	292
8:4	220	271	226	398	—	245	367	221	195	308
8:5	227	279	234	408	(176)	252	375	229	200	318
8:6	239	294	246	424	(179)	264	389	242	208	335
8:7	257	315	265	449	—	281	411	262	221	359
9	262	321	271	456	—	287	417	267	225	367
10	271	331	281	470	185	296	429	276	233	379
11	280	341	290	482	194	305	439	284	241	391
12:1	293	356	304	499	206	318	455	298	250	409
12:2	295	359	307	502	208	321	458	301	252	412
12:3	298	362	310	506	211	323	461	304	254	416
12:4	305	371	318	516	218	331	470	312	260	427
12:5	313	380	326	526	225	339	480	320	265	437
13:1	322	391	336	545	232	351	492	330	271	451
13:2	335	407	350	564	(245)	365	508	345	281	470
13:3	342	416	358	574	(247)	372	517	352	286	480
13:4	363	441	381	606	255	394	544	377	302	511
13:5	372	451	390	617	(260)	402	553	385	306	521
13:6	381	461	400	630	(263)	412	565	394	313	533
13:7	390	470	410	642	(270)	421	575	403	321	544
13:8	401	483	422	658	(271)	432	588	415	329	559
13:9	419	504	442	685	(282)	451	610	435	346	585
13:10	440	527	464	716	287	473	636	454	362	610
14	443	531	467	722	(290)	476	643	458	365	615
15	453	542	477	736	—	486	655	467	372	629
17	467	557	492	756	302	501	675	483	385	651
18	474	565	500	766	—	508	683	490	391	661
19	481	574	508	776	—	516	692	497	397	671
20	489	583	517	787	—	524	701	505	402	683
Inledn.	495	589	522	801	—	529	709	511	407	691
21	497	591	524	803	(14)	531	711	512	409	695
22:1	509	605	538	820	22	543	725	526	419	713
22:2	517	614	547	831	—	551	734	536	425	726
22:4	528	625	558	845	(37)	561	747	547	433	740
23:1	540	640	573	864	42	574	762	562	443	759
23:2	548	650	582	876	49	582	772	571	449	771
23:3	555	657	591	886	57	589	781	579	455	782
23:4	566	670	603	902	68	600	794	591	468	797
	B I	K I	S I	Rh I	Pax I	C I	CI (P)	U I	LeC I	El c I

Kap.	BI	KI	SI	RhI	PaxI	CI	CI (P)	UI	LeCI	ElcI
23:5	573	677	611	912	—	607	802	598	474	808
23:5c	586	693	626	932	—	621	818	613	486	829
23:5e	594	701	635	944	—	630	828	621	492	839
23:5f	615	726	658	977	—	652	854	645	511	873
24:1	628	741	673	998	76	667	873	659	527	891
24:2	631	744	676	1002	79	671	877	662	530	896
24:3	646	761	693	1025	90	686	896	678	543	918
24:4	653	770	701	1035	97	694	905	686	550	929
24:5	655	773	703	1037	99	697	908	689	552	932
24:6	659	777	707	1044	102	702	914	693	556	938
24:7	669	789	718	1058	112	713	927	703	565	951
25	672	792	722	1063	—	716	931	706	568	955
	BI	KI	SI	RhI	PaxI	CI	CI (P)	UI	LeCI	ElcI

Bilaga 5

Terminologiska och begreppsliga problem inom den historiematerialistiska traditionen.

När man studerar *Kapitalet* som en historiematerialistisk analys av den kapitalistiska samhällsformen, ställs man omedelbart inför ett terminologiskt problem. Olika grenar inom den historiematerialistiska traditionen använder olika termer för att beteckna den materialistiska historieuppfattningens grundbegrepp. Kärt barn har många namn, lyder ett talesätt, och de termer som främst ställer till problem är 'produktivkrafter' och 'produktionsförhållanden' samt 'produktionssätt' och 'samhällsformation'.[1]

[1] Se t. ex. *Marxismen-leninismens grunder,* Moskva 1959, s. 123—28. Denna framställning är mycket lik Stalin, J., "Om den historiska och den dialektiska materialismen", *Leninismens problem,* Moskva 1951, s. 836—54. Se vidare den eminenta *Philosophisches Wörterbuch* 1—2, utgiven av Klaus, G. och Buhr, M., 8. uppl. Leipzig 1972. Denna terminologi återfinns även i andra kapitlet till Lange, O. *Political economy,* Pergamon press — PWN — Polish scientific publischers, London, Warszawa, 1963. Detta kapitel finns på svenska i Sidebäck, G. *Historiesyn och klassteori,* Wahlström & Widstrand 1972, s. 13—38. Se även Chesnokov, D., *Historical materialism,* Progress publishers, Moskva 1969, s. 72—99. Listan skulle kunna göras mycket lång. I Dahlkvist, M., *Staten, socialdemokratin och socialismen,* Prisma 1975 och senare, har jag på s. 47—66 försökt att pedagogiskt framlägga den historiska materialismens grundbegrepp, dels utifrån den traditionella östeuropeiska strömningen, men även utifrån den s. k. Althusserskolans terminologi.

a) Produktivkrafter och produktionsförhållanden.

I *Förordet (1859)* används termen 'produktivkrafter' för att beteckna teknologi, kunnande, verktyg, maskiner och människans skapande verksamhet i produktionen, själva arbetet. Detta gäller naturligtvis även de framställningar om den historiska materialismens grundbegrepp som bygger på och utvecklar innehållet i *Förordet (1859)* samt skrifterna från tiden 1843—48.

Men i *Kapitalet* använder Marx inte denna term på detta sätt. Om vi går igenom innehållsförteckningen till *Första boken,* finner vi inget kapitel som handlar om "produktivkrafterna". Går vi vidare till sakregistret så finner vi heller inte detta ord. Detta verkar desto mer underligt som *Första boken* ju skall handla om den kapitalistiska produktionsprocessen. Men anledningen är enkel. Det som framställningar om historisk materialism kallar 'produktivkrafter' kallar Marx i *Kapitalet* helt enkelt för 'arbetsprocessen' (kap. 5:1).[2]

Likadant är det med termen 'produktionsförhållanden'. Marx behandlar varuformen, penningformen och kapitalformen. Och i centrum för analysen ställer han de *samhälleliga förhållanden* som är knutna till dessa former.[3] Men han har övergett terminologin från *Förordet (1859),* även om det är dessa samhälleliga förhållanden som där benämnes 'produktionsförhållanden'. Det kapitalistiska produktionsförhållandet kallar Marx i *Kapitalet* för 'kapitalförhållandet'. (Se Avslutningens kap. II:4.)

Ser vi slutligen till den s. k. Althusserskolan så finner vi att Etienne Balibar använder termen 'tillägnelserelation' i stället för 'produktivkrafter' och 'egendomsrelation' i stället för 'produktionsförhållanden'.[4]

[2] Jfr arbetsprocessens "tre enkla beståndsdelar" (kap. 5:1) med de tre elementen som "produktivkrafterna" sägs bestå av inom den österuropeiska historiska materialismen. (Se Dahlkvist 1975, s. 50—51 samt noterna 34, 35 och 36.) Termen 'produktivkraft' användet Marx i stället i ett helt annat sammanhang, nämligen i uttrycket 'arbetets produktivkraft' som betyder arbetsproduktivitet, den produktiva kraften hos det verksamma arbetet. Se upplagsordet "arbetsproduktivitet" i sakregistret till *Första boken.*

[3] I en recension av *Till kritiken av den politiska ekonomin* skriver Engels: "Den politiska ekonomin börjar med *varan* ... Den är emellertid vara blott därigenom, att vid *tinget,* produkten, är förknippat ett förhållande mellan två personer eller samhällen...: den politiska ekonomin handlar inte om ting utan om förhållanden mellan personer och sist och slutligen mellan klasser, men dessa förhållande är ständigt *bundna vid ting och uppträder som ting.*" (*Till kritiken (1859),* s. 213/MEW 13 s. 475—76.)

[4] Någon skola kanske man egentligen inte kan tala om, men skolbildande har dock två arbeten varit. Balibar, E., "Den historiska materialismens grundläggande begrepp" (1965) i Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa kapitalet 2,* främst s. 100–06. Det andra är Poulantzas, N., *Politisk makt och sociala klasser* (1968), Falköping 1970, s. 22—27 som återger Balibars terminologi. I Dahlkvist, M., *Staten socialdemokratin och socialismen,* Prisma 1975 och senare, har jag som sagt på s. 47—66 gjort en parallell fram-

b) Samhällsformation och produktionssätt

I *Kapitalet* använder Marx termen 'samhällsformation' precis som i *Förord (1859)* eller som Lenin i "Vad är folkvännerna" (1894).[5] Den betecknar de olika samhällstyperna (eller samhällsformerna som jag föredrar att kalla dem i denna *Kommentar och studiehandledning*): antikens slavsamhälle, medeltidens feodalsamhälle och den moderna tidens kapitalistiska samhälle. Marx använder dessutom omväxlande termerna 'samhällsform' och 'ekonomisk samhällsformation' (se *Första bokens* sakregister).

Hos den östeuropeiska marxismen och hos Althusserskolan används emellertid termen 'samhällsformation' och termen 'produktionssätt' på olika sätt, vilket kan skapa förvirring.[6]

Den östeuropeiska marxismen använder termen 'produktionssätt' för att beteckna *basen* i respektive samhällsform, dvs. enheten av produktivkrafter och produktionsförhållanden i t. ex. feodalismen och kapitalismen. Åt detta håll tenderar också Marx i *Kapitalet* när han talar om 'det kapitalistiska produktionssättet'.

Med 'samhällsformation', däremot, avser den östeuropeiska marxismen enheten av bas *och* överbyggnad. Man tänker sig en generell modell över de olika samhällsformerna där både ekonomi, politik och ideologi ingår. Åt detta håll tenderar också Marx användning av uttrycken 'samhällsform' eller 'samhällsformation', men de är ganska vaga hos honom, eftersom de främst är ett hjälpmedel för att kunna tala om historiens olika epoker.

Om vi i stället går till Althusserskolan så använder de termen 'produktionssätt' för det som den östeuropeiska maxismen kallar 'samhällsformation' — alltså *enheten av bas och överbyggnad.* Men med termen 'samhällsformation' avser de något helt annat, det som jag i denna bok kallar *ett konkret samhälle,* t. ex. Sverige år 1866, England år 1867 eller Frankrike år 1870. Men någon sådan begreppslig innebörd har denna term varken hos Marx eller hos Lenin.[7]

ställning av denna terminologi och den östeuropeiska. För olika referenser se t. ex. not 32—42.

[5] Lenin, V. I., "Vad är folkvännerna och hur kämpar de mot socialdemokraterna" (1894) i *Valda verk i två band I:1,* Moskva 1956, s. 35–51; eller i *Collected Works Vol. 1,* Moskva 1960, s. 133—145.

[6] För typiska arbeten se not 1 och 4 ovan.

[7] Enligt min mening gör Balibar det mer än lovligt lätt för sig i a. a. ovan (not 4) s. 93 not 8. Särskilt problematiskt blir det eftersom han föreslår en avvikande terminologi mot en tidigare så dominerande och obruten tradition. Han kanske dock är ursäktad av angelägenheten i sitt ärende.

Däremot är ju den begreppsliga innebörd som Althusserskolan vill framhäva utomordentligt viktig. Många misstag inom den historiematerialistiska traditionen har gjorts på grund av att man inte hållt isär förhållandena i ett enskilt land och kapitalismens utvecklingslagar som Marx framlägger dem i *Kapitalet*. Man har inte alltid skilt *den konkreta analysen* från *teorin om kapitalismen*. Jag kommer att använda uttrycket *'konkret samhälle'* för att framhäva detta. Och jag kommer att undvika termen 'samhällsformation' och i stället använda *'samhällsform'*.

c) Sammanfattning

Jag skall försöka ställa samman de olika termerna i en tablå för att underlätta förståelsen. I denna *Kommentar och studiehandledning* kommer jag i de flesta fall att använda en terminologi som ligger så nära *Kapitalets* som möjligt.[8]

[8] Förutom hänvisningarna i not 1 och 4 grundar jag mig på min *Kommentar och studiehandledning*, se t. ex. punkt 105 och 162. Några hänvisningar skall jag göra som exempel. Se *Grundrisse* t. ex. s. 158—60, 166, 169—70, 175—79, 185—86, 209—11, 216—17, 360—74, 375—413/GrP s. 247—49, 254–55, 258—59, 264—68, 274—75, 302—04, 308—10, 456—71, 471—514. Se t. ex. MEGA II 3:1 t. ex. s. 33—36, 93—94. Se *Första boken* för uttrycket 'kapitalförhållande' t. ex. s. 343/417, 372/451, 287—88/349—50, 465/555, 541/641, 629/742. För orden 'samhällsformation', 'produktionssätt' etc. i *Första boken* t. ex. s. 185—86/230—31, 201—03/249—51, 255—69/312—29, 310—13/377—80, 322/391, 330–35/402—07, 424—26/510—12, 453/542, 458/548.
Det är dock tillrådligt att ha den tyska (eller engelska) texten till hands. Vid just dessa teoretiskt laddade ord föreligger nämligen ofta märkliga och utslätande svenska översättningar. Se f. ö. Avslutningen kap. II:4.

Österuropeisk marxism	Althusserskolan (1965) (1968)	*Kapitalet* och dess förarbeten	Dahlkvist
samhällsformation (bas + överbyggnad)	produktionssätt	samhällsform, samhällsformation, ekonomisk samhällsformation,	samhällsform
produktionssätt (basen)	ekonomisk struktur	produktionssätt, produktionsprocess, arbetsprocessens form,	
(samhälle, nation)	samhällsformation	(samhälle, nation)	konkret samhälle
produktions-förhållanden	egendomsrelation, sociala produktionsförhållanden	förhållanden, ekonomiska förhållanden, produktions-förhållanden, samhälleliga produktions-förhållanden, samhällelighet, samhälleliga band, det samhälleliga sammanhanget, rikedomsform, egendomsform, kapitalförhållandet, kapitalet,	
produktivkrafter	tillägnelserelation, produktivkrafter, arbetsprocess	arbetsprocess arbetets produktiv-kraft, arbetsproduktivitet	

Litteraturförteckning

Litteraturförteckningen gör inga anspråk på att fullständigt redovisa litteraturen i ämnet. I stället innehåller den endast den litteratur som jag har arbetat med och som jag har citerat från eller hänvisat till i *Att studera Kapitalet. Första boken.* Litteraturförteckningen har fyra avdelningar: A. *'Kapitalet'* Första, Andra och Tredje boken; B. *'Kapitalets'* förabeten 1857—67; C. Andra skrifter av Karl Marx och Friedrich Engels; D. Övrig litteratur.

På svenska finns Marx och Engels skrifter utgivna huvudsakligen på förlaget Arbetarkultur (Stockholm) och Bo Cavefors Bokförlag (Lund). Cavefors' förlag har börjat utge serien *Karl Marx, Friedrich Engels. Skrifter i urval.* I skrivande stund har utkommit *Ekonomiska skrifter* (1976) och *Filosofiska skrifter* (1978). Dessa har samma layout och utförande som *Kapitalets* tre böcker på samma förlag (och även denna bok). I litteraturförteckningen nedan hänvisar jag flera gånger till *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* (ES). Jag avser då denna utgåva:

Parallellt med de svenska utgåvorna hänvisar jag till den internationella Marx-forskningen tyskspråkiga standard-utgåva: *Karl Marx Friedrich Engels Werke* (MEW), Dietz Verlag, Berlin (DDR). Den består av 39 band plus två tilläggsband, och är en samling av Marx och Engels viktigaste skrifter. En hänvisning till t. ex. Band 20 sidan 16 ser ut på enklaste sätt: MEW 20 s. 16.

I Bilaga 2 d ovan sid. 560 framgår det system för förkortningar och sidhänvisningar som jag använder för *Kapitalet* och dess förarbeten i *Att studera Kapitalet. Första boken.* (Se även Bilaga 4.) I Litteraturförteckningen nedan finner man också dessa förkortningar. I avdelning A finns de inom parenteshakar efter varje verk. I avdelning B finns de fristående till vänster i marginalen.

A. 'Kapitalet' Första, Andra och Tredje boken

Marx, K., *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Band I—III.* (MEW 23, 24 och 25.) Dietz Verlag, Berlin (DDR). (Publicerad i samarbete med Institutet för marxism-leninism i Moskva respektive Berlin.) [KI, KII, KIII].

Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals (första upplagan 1867). MEW 23. Efter fjärde tyska upplagan 1890, utgiven av Friedrich Engels. [KI]

Zweiter Band. Buch II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals (första upplagan 1885 utgiven av Friedrich Engels). MEW 24. Efter andra upplagan 1893 utgiven av F. E. [KII]

Dritter Band. Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion (första upplagan 1894 utgiven av Friedrich Engels). MEW 25. Efter första upplagan 1894. [KIII]

Marx, K., *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Bok I—III.* Bo Cavefors bokförlag, 1969—73. [BI, BII, BIII]

Första boken. Kapitalets produktionsprocess. Översättning av Ivan Bohman (1969) efter MEW 23; Inledning av Bo Gustafsson (1969). Uddevalla 1969 (1. uppl.) och 1970 (2. uppl.). [BI]

Andra boken. Kapitalets cirkulationsprocess. Översättning Ivan Bohman efter MEW 24. Köthen 1971. [BII]

Tredje boken. Den kapitalistiska produktionens totalprocess (ä. ö.). Översättning Ruth Bohman efter MEW 25. Köthen 1973. [BIII]

Marx, K., *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Bok I—III. Översättning* och Inledning av Richard Sandler. Tidens förlag. Stockholm 1930. [SI, SII, SIII]

Marx, K., *Capital. A Critique of Political Economy. Volume I—III.* Progress Publishers. Moskva. [CI, CII, CIII]

Volume I. Engelsk översättning från Tredje tyska upplagan (1883) av Samuel Moore och Edward Aveling år 1887; utgiven av Friedrich Engels 1887. Titeln från år 1887 lyder: *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production. Volume I.* [CI]

Volume II. Book II: The Process of Circulation of Capital. Översättning i enlighet med MEW 24. [CII]

Volume III. Book III: The Process of Capitalist Production as a Whole. Översättning i enlighet med MEW 25. [CIII]

Marx, K., *Capital. A Critique of Political Economy. Volume one.* Engelsk översättning av Ben Fowkes 1976 efter MEW 23, Inledning av Ernest Mandel. Pelican Marx library, Penguin Books, Aylesbury 1976. (Innehåller även en översättning av *Resultate,* se nedan under B.) [CI (P)]

Marx, K., *Kapitalen. Kritikk av den politiske økonomie. Første bog. Kapitalens produktionsprocess.* Dansk översättning efter MEW 23, Inledning av Joh. Witt-Hansen. Rhodos, Köpenhamn 1970. [RhI]

Marx, K., *Kapitalen. Kritikk av sosialøkonomien. Første bok: Kapitalens produksjonsprosess.* Norsk översättning av Tom Rønnow efter MEW 23 i urval av Jon Elster och Einar Lorenz 1970 och 1976. *Verker i utvalg Bind 5—6.* Pax forlag, Oslo 1970. [Pax I]

Marx, K., *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Buch. Der Produktionsprozess des Kapitals.* Inledning av Karl Korsch (1932); utgåva efter Andra tyska upplagan 1872 med ändringarna från Tredje (1883) och Fjärde (1890) tyska upplagan bifogade i fotnoter. Verlag Ullstein, Frankfurt am Main 1969. [UI]

Marx, K., *Le Capital. Livre I.* Fransk översättning av Andra tyska upplagan (1872) av J. Roy 1875, Inledning av Louis Althusser 1969. Garnier-Flammarion, Paris 1969. [Le C]

Marx, K., *El Capital. Critica de la economia politica. Libro primero. El proceso de produccion del capital.* Spansk översättning av Andra tyska upplagan (1872) av Pedro Scaron 1975. (Ändringarna från Tredje (1883) och Fjärde (1890) tyska upplagan är bifogade i fotnoter. Dessutom är bifogat från Första upplagan (1867) Första kapitlet "Die Ware" och Bihanget "Die Wertform", se nedan under B.) Biblioteca del Pensiamento Socialista, Siglo Veintiuno editores, Mexico, España, Argentina, 1975. [El C]

B. 'Kapitalets' förarbeten 1857–67

Grundrisse (1857—58) Gr — Marx, K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Rohentwurf 1857—58.* Först publicerad 1939—41 av Marx-Engels institutet i Moskva. Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1953, 2. uppl. 1974. (Fotomekaniskt avtryck av Moskva, utgåvan 1939—41. Identisk utgåva även utgiven på Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main.)

GrP — — *Grundrisse. Foundation of the Critique of Political Economy (Rough Draft).* Översättning och förord av Martin Nicolaus. The Pelican Marx Library, Penguin Books, Aylesbury 1973.

— *Grundrids til kritikken af den politiske økonomie. (Råudkast) 1857—58, Bind 1—4.* Översättning och förord av Mihail Larsen och Hans-Jørgen Schanz. Modtryk, Aarhus 1974—1977. (Innehåller löpande sidhänvisningar till Gr.)

— *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin.* Urval och översättning av Sven-Eric Liedman. Tema teori 5, Zenit/Rabén & Sjögren, Halmstad 1971. (Innehåller sidhänvisningar till Gr i innehållsförteckningen; ungefär en fjärdedel av Gr är med.)

Inledning (1857) ES — — *Inledning* (1857) till *Grundrisse,* i *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter.* Bo Cavefors Bokförlag, Köthen 1975, s. 21—44.

Urtext (1858) — Marx, K., *Fragment des Urtextes von "Zur Kritik der Politischen Ökonomie"* (1858). Publicerad i Gr s. 869—947. (Ej översatt i GrP, däremot översatt i *Grundrids, Bind 4,* Modtryk 1977; även i Marx, K., *Vare — Penge — Kapital,* Modtryk 1974.)

Till kritiken (1859) TKr ZKr — Marx, K., *Till kritiken av den politiska ekonomin* (1859). Svensk översättning, Arbetarkultur, Stockholm 1967.

— *Zur Kritik der politischen Ökonomie (1859).* MEW 13. Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1974.

Förord (1859) — *Förord (1859)* till *Till kritiken av den politiska ekonomin (1859)*; TKr s. 7—12; ZKr s. 7—11.

Till kritiken (1861—63) Häfte I—V MEGA II/3.1 Marx, K., *Zur Kritik der Politischen Ökonomie (Manuskript 1861—63). Teil 1.* Häfte I—V, skrivna 1861—62. Publicerad för första gången 1976 i *Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). Zweite Abteilung, 'Das Kapital' und Vorarbeiten, Band 3 Teil 1.* MEGA II/3.1. Utgiven av Institutet för marxism-leninism vid centralkommittén för Sovjetunionens kommunistiska parti och Institutet för marxism-leninism vid centralkommittén för Tysklands socialistiska enhetsparti. Dietz Verlag, Berlin (DDR), 1976.

Till kritiken (1861—63) Häfte VI—XV, XVIII ES Marx, K., *Teorier om mervärdet.* Svensk översättning av Arno Seyler i urval av redaktionen för tidskriften Zenit. *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter.* Bo Cavefors Bokförlag, Köthen 1975, s. 45—482.

ThM 1—3 — *Theorien über den Mehrwert (Vierter Band des 'Kapitals') Teil 1—3.* MEW 26:1—3. Dietz Verlag, Berlin (DDR).

ThS 1—3 — *Theories of Surplus Value (Volume IV of Capital). Part I—III.* Progress publishers, Moskva.

Resultate (1863—65) ES Marx, K., *Den omedelbara produktionsprocessens resultat.* Svensk översättning av Arno Seyler. *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter.* Bo Cavefors Bokförlag, Köthen 1975, s. 579—675. (Några "enskilda sidor" ur Marx manuskript är ej medtagna.)

Res — *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses. Das Kapital I. Buch. Der Produktionsprozess des Kapitals. VI. Kapitel.* Publicerad som *Archiv Sozialistischer Literatur 17.* Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main 1969.

CI (P) — "Results of the Immediate Process of Production". Översatt av R. Livingstone. Publicerad i Marx, K., *Capital. Volume I.* The Pelican Marx Library, Penguin Books, Aylesbury 1976.

Lön, pris och profit (1865) ES Marx, K., *Lön, pris och profit.* Föredrag 1865 inför Internationella arbetarassociationens, "Första internationalens", centralråd. *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* s. 533—78; även *Lön, pris*

och profit, Arbetarkultur 1968; på tyska i MEW 16 s. 101—52.

Kapitalet
Första boken
Första upplagan (1867)

Marx, K., "Die Ware". Utdrag ur *Första bokens* första upplaga (1867) motsvarande kap. 1 i senare upplagor. På tyska i *Karl Marx Friedrich Engels. Studienausgabe in 4 Bänden. Band II Politische Ökonomie* (utgivare Iring Fetscher). Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1966, s. 216—46. (I den utgåvan ingår inte bihanget "Die Wertform", som motsvarar kap. 1:3 i senare upplagor och som Marx placerade allra sist i *Första bokens* första upplaga 1867.)

— "Die Ware". Utdrag ur *Första bokens* första upplaga (1867) motsvarande kap. 1 i senare upplagor. Dansk översättning, "Varen", i Marx, K., *Vare — Penge — Kapital,* nr 4 i serien *Til kritikken af den politiske økonomie.* Modtryk, Aarhus 1974, s. 29—71.

— "Die Wertform". Utdrag ur *Första bokens* första upplaga (1867) motsvarande kap. 1:3 i senare upplagor; ett Bihang som Marx placerade allra sist och fristående. Dansk översättning, "Vaerdiformen", i Marx, K., *Vare — Penge — Kapital,* nr 4 i serien *Till kritikken af den politiske økonomie.* Modtryk, Aarhus 1974, s. 72—113.

C. Andra skrifter av Karl Marx och Friedrich Engels

Engels, F., *Utkast till en kritik av nationalekonomin* (skriven dec. 1843–jan. 1844, publicerad 1844), *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* (ES) s. 483—507; MEW 1 s. 499—524.

Marx, K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (skriven dec. 1843—jan. 1844, publicerad 1844), MEW 1 s. 378—391.

Engels, F., *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen* (materialet insamlat 1842—44, skriven nov. 1844—mars 1845, publicerad 1845), MEW 2 s. 227—506.

Marx, K., *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844* (skrivet apr.—aug. 1844, publicerat först 1932), MEW Ergänzungsband Erster Teil, s. 465—588; sv. övers. i urval i Marx, K., *Människans frigörelse,* red. S.-E. Liedman, Aldus, Stockholm 1967, s. 53—119; se även *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter.*

Marx, K., *Teser om Feuerbach* (1845) i Marx, K., *Människans frigörelse,* red. S.-E. Liedman, Aldus, Stockholm 1967, s. 120—22; se även *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter;* MEW 3 s. 5—7.

Marx, K., Engels, F., *Die deutsche Ideologie* (skriven sept. 1845—sommaren 1846). Förordet och första kapitlet, om Feuerbach, i MEW 3 s. 9—80; sv. övers. i Marx, K., *Människans frigörelse,* red. S. E. Liedman, Aldus, Stockholm 1967 s. 123—80; se även *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter.*

Marx, K., Brev till P. W. Annenkow 28/12 1846. MEW 4 s. 547—57; *Briefe über 'Das Kapital'* s. 16—40; *Selected Correspondence,* Moskva 1965 s. 34—44.

Marx, K., *Filosofins elände* (skriven dec. 1846—apr. 1847, publicerad 1847), Arbetarkultur 1949; på tyska i MEW 4 s. 63—182.

Marx, K., *Lönarbete och kapital* (föredrag 1847, publicerat 1849). *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* (ES) s. 509—532; Arbetarkultur 1968 med Engels förord 1891 bifogat; MEW 6 s. 397—423.

Marx, K., Engels, F., *Kommunistiska manifestet* (skrivet dec. 1847—jan. 1848, publicerat 1848), Arbetarkultur 1973; svensk översättning av Axel Danielsson (1886) på Tidens förlag 1968; i MEW 4 s. 459—93.

Marx, K., *Klasstriderna i Frankrike 1848—50* (1850), Gidlunds förlag, Helsingfors 1971; MEW 7 s. 9—107.

Marx, K., *Louis Bonapartes 18. Brumaire* (1852), Arbetarkultur, Stockholm 1946; MEW 8 s. 111—207.

Engels, F., "Karl Marx. Till kritiken av den politiska ekonomin" (recension 1859) i Marx, K., *Till kritiken av den politiska ekonomin (1859).* På svenska i TKr s. 203—15; ZKr s. 468—77.

Marx, K., Brev till Becker 17/4 1867, MEW 31 s. 541.

Marx, K., Brev till Engels 30/4 1868, BI 1. uppl. s. 734—38, BI 2. uppl. 688—92; MEW 32 s. 70—75.

Marx, K., Brev till Kugelmann 11/7 1868, BI 1. uppl. 738—40, BI 2. uppl. 692—94; MEW 32 s. 552—54.

Marx, K., *Pariskommunen* (1871), Arbetarkultur (1946), Göteborg 1969; på tyska *Der Bürgerkrieg in Frankreich,* MEW 17 s. 492—610.

Marx, K., *Kritik av Gotha-programmet* (1875). Med brevväxling och kommentarer av Marx, Engels och Lenin. Arbetarkultur, Stockholm 1945.

Engels, F., *Anti-Dühring* (1878) (skriven 1876—78, publicerades under 1877—78, publicerad som bok 1878 och 1894). Arbetarkultur, Stockholm 1955; MEW 20 s. 1—303.

(Tre kapitel ur *Anti-Dühring* utgör *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* (på franska 1880, på tyska 1883), MEW 19 s. 177—228. Det är kapitlet "Allmänt" ur Inledningen samt kapitlen "Historiskt" och "Teoretiskt" ur tredje avsnittet "Socialism" av

Anti-Dühring. Kapitlen är utan rubriker, bara numrerade I, II och III).
Marx, K., *Randanmärkningar till Adolph Wagners lärobok i politisk ekonomi* (anteckningar av Marx sommaren 1879—nov. 1880). *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter,* s. 677—704; MEW 19 s. 355—383.
Engels, F., "Ein gerechter Tageslohn für ein gerechtes Tagewerk" (sv. "En skälig dagslön för en skälig arbetsdag"), ledarartikel i *The Labour Standard* nr. 1, 7/5 1881; MEW 19 s. 247—50.
— "Das Lohnsystem" (sv. "Lönesystemet"), ledarartikel i *The Labour Standard* nr. 3, 21/5 1881; MEW 19 s. 251—53.
— "Die Trade-unions I—II" (sv. "Fackföreningarna"), ledarartiklar i *The Labour Standard* nr. 4 och 5, 28/5 och 4/6 1881; MEW 19 s. 254—60.
Engels, F., *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* (skrivna artiklar 1886, som bok 1888), Arbetarkultur (1944), Göteborg 1969; även *Skrifter i urval. Filosofiska skrifter;* MEW 21 s. 259—307.
Engels, F., Brev till Bloch, 21/9 1890; MEW 37 s. 463—65; *Selected Correspondence,* Moskva 1965, s. 417—19.
— Brev till Schmidt, 27/10 1890; MEW 37 s. 488—95; *Selected Correspondence,* Moskva 1965, s. 419—25.
— Brev till Borgius (Starkenburg) 25/1 1894; MEW 39 s. 205—07; *Selected Correspondence,* Moskva 1965, s. 466—68.

D. Övrig litteratur

Afanasyev, V., *Marxist Philosophy,* Moskva 1963.
Agassi, J., "The nature of scientific problems and their roots in metaphysics" i Bunge, M. (red.), *The Critical Approach to Science and Philosophy,* New York 1964, s. 189—211.
Althusser, L., *För Marx* (Paris 1965), Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm 1968.
— "Från *Kapitalet* till Marx' filosofi" (1965) i Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa Kapitalet 1—2* (Maspero, Paris 1965), Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm 1970, *Del 1* s. 10—93.
— "*Kapitalets* objekt" (1965) i Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa Kapitalet 1—2* (Maspero, Paris 1965), Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm 1970, *Del 1* s. 94—197, *Del 2* s. 7—83.
— *Lenin och filosofin* (Maspero, Paris 1968), Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm 1969.
— *Filosofi från proletär klasståndpunkt,* urval och redigering Göran Therborn, Bo Cavefors Bokförlag, Köthen 1976.
— *Lenin and Philosophy and Other Essays* (artiklar 1968—69), New Left Books, Bristol 1971.

— "Marx' relation to Hegel" (Paris 1970) i *Politics and History,* New Left Books, Bristol 1972.
— *Essays in Self-criticism* (artiklar 1973—75), New Left Books, Norfolk 1976.
Amin, S., *Den globala kapitalackumulationen* (1970), Tema teori 10, Zenit/Rabén & Sjögren, Uddevalla 1974.
Anderson, P., *Övergångar från antiken till feodalismen,* Bo Cavefors Bokförlag, Lund 1977; *Passages from Antiquity to Feudalism,* New Left Books, Norfolk 1974.
— *Lineages of the Absolutist State,* New Left Books, Bristol 1974.
Autorenkollektiv, *Klassenanalyse und Bewusstseinsformen technisch-Wissenschaftlicher Lohnarbeiter.* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1973.
Avinieri, S., *The Social and Political Thougt of Karl Marx,* Cambridge University Press 1968.

Backhaus, H.-G., "Zur Dialektik der Wertform" i Schmidt, A. (hrsg.) *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1969, s. 128—52.
Bahro, *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus,* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1977.
Balibar, E., "Den historiska materialismens grundläggande begrepp" i Althusser, L., Balibar, E., *Att läsa Kapitalet 2* (Paris 1965), Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm 1970. s. 84—236.
— *Fem studier i den historiske materialisme* (Paris 1974), Rhodos, Köpenhamn 1977; *Cinq études du matérialisme historique,* Maspero, Paris 1974.
— *On the Dictatorship of the Proletariat* (Paris 1976), New Left Books, Old Waking 1977.
Baran, P., Sweezy, P., *Monopoly Capital,* Monthly Review Press 1966, Penguin 1968; sv. övers. *Monopolkapitalet,* Tema Teori 2, Zenit/Rabén & Sjögren.
Bettelheim, Ch., *Klasstriderna i Sovjetunionen. Första perioden 1917—23* (1974), Bo Cavefors Bokförlag, Jyväskylä 1976.
Blanke, B., Kastendiek, U., "Zur neueren Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates" i *Probleme des Klassenkampfs,* nr. 14/15, 4. Jahrg. nr. 3/1974, s. 51—102.
Bourdieu, P., "Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion" i Bourdieu, P., Passeron, J.-C., *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, s. 91—139.
Braverman, H., *Arbete och monopolkapital* (1974), Tema Nova, Stockholm 1977.
Buhr, M., *Vernunft, Mensch, Geschichte. Studien zur Entwicklungs-*

geschichte der klassischen bürgerlichen Philosophie, Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1977/Pahl-Rugenstein Verlag, Köln 1977.
Bunge, M., *Scientific Research I—II.* Studies in the Foundations. Methodology and Philosophy of Science. Volume 3/I—II. Springer Verlag, Heidelberg 1967.
— *Treatise on Basic Philosophy. Volume I. Semantics I: Sense and Reference,* D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1974.
Böhm-Bawerk, E., "Zum Abschluss des Marxschen Systems" (1896) i Eberle, F. (hrsg.), *Aspekte der Marxschen Theorie 1. Zur methodischen Bedeutung des 3. Bandes des 'Kapital',* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, s. 25—129; eng. övers. i Sweezy, P. (ed.), *Karl Marx and the Close of his System* (1949), Merlin Press, New York 1975, s. 1—118.

Carillo, S., *"Eurokommunismen" och staten,* Rabén & Sjögren, Malmö 1978.
Chesnokov, D., *Historical Materialism,* Progress Publishers, Moskva 1969.
Claudin, F., *The Communist Movement From Comintern to Cominform,* Penguin 1975.
Colletti, L., *From Rousseau to Lenin* (1969), New Left Books, Bristol 1972.
— *Marxism and Hegel* (1969) New Left Books, Bristol 1973.

Dahlkvist, M., *Staten, socialdemokratin och socialismen,* Prisma, Lund 1975.
— "Samhälle och stat i Eduard Bernsteins revision av marxismen" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia,* nr 9—10 (1976), s. 17—38.
— "Modern marxism och 'Kapitalets' filosofi" i *Bokcaféets Lagerkatalog 1977/78,* s. 15—19.
Debray, R., *Kritik av vapnen I—II,* Tidens förlag, Kristianstad 1975 och 1977.
— "Marxism and the Nation" intervju i *New Left Review* nr 105 (1977), s. 25—41.
Dencik, P., Herlitz, L., Lundvall, B.-Å., *Marxismens politiska ekonomi. En introduktion,* Zenitserien 6, Bo Cavefors Bokförlag, Kristianstad 1969.
Dencik, P., Lundvall, B.-Å. (red.), *Arbete, kapital och stat,* Tema teori 11, Stockholm 1974.
Der Imperialismus der BRD, Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1973.
Der Wissenschaftliche Kommunismus — ein Bestandteil des Marxismus-Leninismus (Moskva 1973), Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1975.
Deutscher, I., *Den socialistiska människan och andra essäer,* Pan 1970.

Dialektischer und historischer Materialismus, Dietz Verlag, Berlin (DDR) (1974) 2. uppl. 1975.
Dillard, D., *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia* (1967), Gleerups, Lund 1969.

Edquist, Ch., *Teknik, samhälle och energi,* Zenitserien 20, Bo Cavefors Bokförlag, Malmö 1977.
Eichhorn, W. (u. a.), *Die Dialektik von Produktivkräften und Produktionsverhältnissen,* Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1975.
Elander, I., *Deet nödvändiga och det önskvärda. En studie i socialdemokratisk ideologi och regionalpolitik 1940—72,* Arkiv avhandlingsserie nr 6, Kristianstad 1978.
Ellenstein, J., *Stalinfenomenets historia,* Arbetarkultur 1977.
Elzinga, A., *On a Research Program in Early Modern Physics,* Akademiförlaget, Göteborg 1972.
Euchner, W., Schmidt, A. (hrsg.), *Kritik der politischen Ökonomie heute — 100 Jahre 'Kapital'. Referate und Diskussionen vom Frankfurter Colloquium 1967,* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1972.

Fichant, M., Pecheux, M., *Om vetenskapernas historia* (Maspero, Paris 1969), Bo Cavefors Bokförlag, Stockholm 1971.
Flatow, S., Huisken, F., "Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates" i *Probleme des Klassenkampfs* nr 7, maj 1973, s. 83—153.
Fleischer, H., *Marxismus und Geschichte,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1969.
Foster, J., *Class Struggle and the Industrial Revolution,* Weidenfeld and Nicolson, London 1974.

Gregor, A. J., *Metapolitics,* The Free Press, New York 1974.
Gropp, R. U., *Geschichte und Philosophie,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1977.
Grossman, H., *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems* (1929), Archiv Sozialistischer Literatur 8, Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main 1970.
— *Marx, die klassische Nationalökonomie und das Problem der Dynamik* (1941), Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1969.
Grundlagen des historischen Materialismus, Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1976.
Gustafsson, B., *Marxism och revisionism,* Uppsala 1969.

Hahn, E., *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie,* Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1968.

— *Materialistische Dialektik und Klassenbewusstsein,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1974.
Hilferding, R., "Böhm-Bawerks Marx-kritik" (1904) i Eberle, F. (hrsg.), *Aspekte der Marxschen Theorie 1. Zur methodischen Bedeutung des 3. Bandes des 'Kapitals',* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, s. 130—92; eng. övers. i Sweezy, P. (ed.) *Karl Marx and the Close of his System* (1949), Merlin Press 1975, s. 119—96.
— *Das Finanzkapital I—II* (1910), Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1968; da. övers. Rhodos.
Hilton, R. (ed.), *The Transition from Feudalism to Capitalism,* New Left Books, Thetford 1976.
Hirsch, J., *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1974.
— "Elemente einer materialistischen Staatstheorie" i Braunmühl, C., Funken, K., Cogoy, M., Hirsch, J., *Probleme einer materialistischen Staatstheorie,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, s. 199—266.
— "Zum Problem einer Ableitung der Form- und Funktionsbestimmung des bürgerlichen Staates" i Hennig, E., Hirsch, J., Reichelt, H., Schäfer, G., *Karl Marx/Friedrich Engels. Staatstheorie. Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie,* Verlag Ullstein, Frankfurt am Main, s. CXXXIX—CLIII.
— "Bemerkungen zum theoretischen Ansatz einer Analyse des bürgerlichen Staates" i *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 8/9,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1976, s. 99—149.
Historieboken, Ordfront.
Huberman, L., *Människan rikedomar* (1936) Raben & Sjögren 1965.

Iljenkow, E. W., "Die Dialektik des Abstrakten und Konkreten" i Schmidt, A. (hrsg.), *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1969, s. 87—127.

Jevons, W. S., *The theory of political economy* (1871), Pelican Classics, Penguin Books, Bungay 1970.

Kapitalets produktionsprocess. Introduktion till Kapitalets första band, Förlaget Barrikaden, Göteborg 1976; sv. övers. av *Zur Kritik der politischen Ökonomie,* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1972 (av Marx Arbeitsgruppe Historiker); da. övers. *Introduktion til Kapitalens første bind,* Kurasje, Köpenhamn 1972.
Kautsky, K., *Karl Marx's ökonomische Lehren* (1886), Dietz, Stuttgart 1906.
— *Die Marxsche Staatsauffassung im Spiegelbild eines Marxisten,* Thüringer Verlagsanstalt und Druckerei, Jena 1923.

Kennerström, B., *Mellan två internationaler. Socialistiska partiet 1929—37,* Arkiv avhandlingsseric nr 2, Kristianstad 1974.
Klaus, G., Buhr, M., *Philosophisches Wörterbuch I—II,* VEB Verlag Enzyklopädie, 8. Aufl., Leipzig 1972.
Kritik der politischen Ökonomie heute — 100 Jahre 'Kapital' (Frankfurter Colloquium 1967). Se ovan: Euchner, W., Schmidt, A. (hrsg.) *Kritik . . .*
Kusczynski, J., *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Band 36. Die Theorie der Lage der Arbeiter,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1968.
Kuhn, T., *The Structure of Scientific Revolutions* (1962), The University of Chicago Press, Chicago 1970.

Laclau, E., *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism, Fascism, Populism,* New Left Books, Norfolk 1977.
Lakatos, I., "Falsification and the methodology of scientific research programmes"' i Lakatos, I., Musgrave, A., *Criticism and the Growth of Knowledge* (1970), Cambridge University Press 1972, s. 91—196.
Land du välsignade, Riksutställningar.
Lange, O., *Political Economy. Volume I. General Problems* (1959) (1963), Polish Scientific Publishers (PWN) and Pergamon Press 1974.
Lecourt, D., "Gaston Bachelard's historical epistemology" (J. Vriin, Paris 1969) i *Marxism and Epistemology. Bachelard, Canguilhem and Foucault,* New Left Books, Bristol 1975, s. 21—116.
— "For a critique of epistemology" (Maspero, Paris 1972) i *Marxism and Epistemology. Bachelard, Canguilhem and Foucault,* New Left Books, Bristol 1975, s. 117—216.
— *Un crise et son enjeu.* Maspero, Paris 1973; da. övers. *Lenin og den filosofiske kamp,* Rhodos 1975.
Lehrbuch politische Ökonomie. Vorsozialistische Produktionsweisen (Moskva 1970), Verlag die Wirtschaft, Berlin (DDR) 1973.
Lenin, V. I., "Vad är folkvännerna och hur kämpar de mot socialdemokraterna" (1894) i *Valda verk i två band 1:1,* Moskva 1956, "Första delen" s. 33—121; *Collected Works Vol. 1,* Foreign *Languages* Publishing house, Progress Publishers, Moskva, "Part one" s. 129—200.
— "Vad bör göras" (1902) i *Valda verk i två band 1:1,* s. 149 ff; *Collected Works Vol 5,* s. 347 ff.
— "Materialism and empirio-criticism" (1908), *Collected Works Vol. 14.*
— "A scientific system of sweating (1913), *Collected Works Vol 18,* s. 594—95.

— "Conspectus of Hegel's book The Science of Logic" (1914), *Collected Works Vol 38,* s. 85—243.
— "Imperialismen som kapitalismen högsta stadium" (1917), *Valda verk i två band I:2,* s. 447 ff.; *Collected Works Vol. 22,* s. 185 ff.
— "Brev från fjärran. Första brevet" (mars 1917), *Valda verk i två band I:2,* s. 604 ff.; *Collected Works Vol 23,* s. 297—308.
— "Om proletariatets uppgifter i de nuvarande revolutionen", "Om dubbelväldet", "Proletariatets uppgifter i vår revolution" (april 1917), *Valda verk i två band II:1,* s. 7 ff.; *Collected Works Vol 24,* s. 19 ff., s. 38 ff., s. 55 ff.
— "Till parollerna", "Revolutionens lärdomar"(juli 1917), *Valda verk i två band II:1* s. 81 ff.; *Collected Works Vol 25* s. 183 ff. och s. 223 ff.
— "Staten och revolutionen" (aug.—sept. 1917) *Valda verk i två band II:3,* s. 195 ff. (även utgiven seperat på svenska); *Collected Works* Vol. 25 s. 381 ff.
— "Radikalismen — Kommunismens barnsjukdom" (1920), *Valda verk i två band II:2 s.* 352 ff.; *Collected Works Vol 31,* s. 17 ff.
Liedman, S.-E., *Motsatsernas spel. Friedrich Engel's filosofi och 1800-talets vetenskap. Volym 1—2,* Bo Cavefors Bokförlag, Lund 1977.
Lindhagen, J., Nilsson, M., *Hotet mot arbetarrörelsen,* Tiden 1970.
Lindhagen, J., *Bolsjevikstriden. Socialdemokratins program. Andra delen,* Tiden 1974.
Lundkvist, A., *Introduktion till metoden i Kapitalet* (Modtryk 1973), Röda Bokförlaget 1975.
Läpple, D., *Staat und allgemeine Produktionsbedingungen,* Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, Berlin (West) 1973.
Lönnroth, J., *Marxism som matematisk ekonomi. En kritik av några moderna Marx-tolkningar,* Nationalekonomiska institutionen, Göteborgs universitet, Memorandum nr 70, December 1977.

Mandel, *Inledning till marxismens ekonomiska teori* (1964), Zenitserien 1, Bo Cavefors Bokförlag, 2. uppl. 1968.
— *Marx ekonomiska tänkande* (Paris 1967), Tema teori 8, Uddevalla 1973.
— *Senkapitalismen 1—2,* Coeckelberghs, Kristianstad 1975.
Mao Tsetung, "Analys av klasserna i det kinesiska samhället" (1926), "Rapport om en undersökning av bonderörelsen i Hunan (1927), *Valda verk 1,* Danelius Bokförlag, Uddevalla 1966, s. 15 ff.
Marxismen-leninismens grunder (1959), Moskva u.å.
Marxistisch-leninistische allgemeine Lehre des Staates und des Rechts. Band 2. Historische Typen des Staates und des Rechts, Staatsverlag der DDR, Erfurt 1974.
Maskin. Makt. Teknikens utveckling och arbetets förändring under industrialismen, Riksutställningar, Utställningskatalog 1977.

Mauke, M., *Die Klassentheorie von Marx und Engels,* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1970.
Mc Lellan, D., *Karl Marx. His Life and Thought,* Paladin, Bungay 1973.
Meidner, R., (m. fl.) *Löntagarfonder,* Tiden 1975.
Mendner, J., *Teknologisk utveckling i den kapitalistiska arbetsprocessen* (1975), Röda bokförlaget, Kungälv 1977; *Technologische Entwicklung und Arbeitsprozess,* Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1975.
Mill, C. W., *The Power Elite* (1956); sv. övers. *Makteliten,* Tema,Rabén & Sjögren 1971.
Mill, J. S., *Principles of Political Economy* (1848), Pelican Classics, Penguin Books, Aylesbury 1970.

Neugebauer, S., "Kapitalismustheorie und Imperialismus" i *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 8/9,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1976, s. 197—246.
Nohrstedt, S. A., "Bakgrunden till skogsarbetarstrejken 1975" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia,* nr 11—12, s. 3—39.

Ohlsson, Å., *Anpassning eller förnelse. Om arbetarrörelsen och den tekniska utvecklingen under efterkrigstiden,* Liber 1977.
Olofsson, G., *Mellan klass och stat,* Arkiv avhandlingsserie (kommande).

Petry, F., *Der soziale Gehalt der marxschen Werttheorie,* S. Fisher Verlag 1916 (nytryck Schwarze Presse 1972).
Plekhanov, G., *The development of the monist view of history* (ry. 1895), eng. övers. Progress publishers, Moskva 1956 och 1972; sv. övers. *Den monistiska historieuppfattningen utveckling,* Gidlunds 1972.
Politische Ökonomie. Kapitalismus. Anschauungsmaterial (Moskva 1970), Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1973.
Politische Ökonomie des heutigen Monopolkapitalismus, Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1972.
Politische Ökonomie des Kapitalismus und des Sozialismus. Lehrbuch für das marxistisch-leninistische Grundlagenstudium, Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1975.
Porth, W., *Theorie des Gebrauchswerts,* Syndikat, Frankfurt am Main 1976.
Popper, K., *The Logic of Scientific Discovery* (1934) (1959), Basic Books, New York 1961.
— *The Open Society and its Enemies. Volume II. The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath* (1945), Routledge & Kegan Paul, London 1969.

— *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge,* Routledge & Kegan Paul, London 1963.
— *Objektive Knowledge. An Evolutionary Approach,* Oxford University Press 1972.
Poulantzas, N., *Politisk makt och sociala klasser* (Maspero, Paris 1968), Coeckelberghs Partisanförlag, Falköping 1970; eng. övers. *Political Power and Social Classes,* New Left Books, Thetford 1973.
— *Fascism och diktatur* (Maspero, Paris 1970), Coeckelberghs, Kristianstad 1973; eng. övers. *Fascism and Dictatorship,* New Left Books, Old Woking 1974.
— *Den moderna kapitalismens klasstruktur* (Éditions de Seuil, Paris 1974), Tema teori 14, Zenit/Rabén & Sjögren, Avesta 1977; eng. övers. *Classes in Contemporary Capitalism.* New Left Books, Bristol 1975.
Projekt Klassenanalyse, *Materialien zur Klassenstruktur der BRD, Erster Teil. Theoretische Grundlagen und Kritiken, Studien zur Klassenanalyse 3,* Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, Berlin (West) 1973.
Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems, *Das Kapitel vom Geld, Interpretationen der verschiedenen Entwürfe,* Interpretationen zum 'Kapital' 2, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, Berlin (West) 1973.
Projektgruppe zur Kritik der politischen Ökonomie, *Zur Logik des Kapitals,* Interpretationen zum 'Kapital' 3, Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung, 2. Aufl., Berlin (BRD) 1973.

Reichelt, H., *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx,* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1970; da. övers. Kurasje 1974.
— "Zur Staatstheorie im Frühwerk von Marx und Engels" i Henning, E., Hirsch, J., Reichelt, H., Schäfer, G., *Karl Marx / Friedrich Engels. Staatstheorie. Materalien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie,* Ullstein Verlag, Frankfurt am Main 1974, s. XI—LVIII.
Ricardo, D., *The Works and Correspondence of David Ricardo. Volume I. On the Principles of Political Economy and Taxation* (1817), utgiven av Piero Sraffa och Maurice Dobb (1951), Cambridge University Press 1975.
Rjasanov, D., "Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels" (föredrag 1923 i Moskva) i *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* (Günbergs Archiv), Jahrg. XI, Leipzig 1925, s. 385—400 (nytryck Graz 1965); da. övers. *De nyeste oplysningar vedrørende Karl Marx' och Friedrich Engels' efterladte papirer,* nr 8 i serien Til kritikken af den politiske økonomie, Modtryk, Aarhus 1974.

Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'. Der Rohentwurf des 'Kapital' 1857—58* (1968), 1. uppl. 1968 Band I—II, 2. uppl. 1972 Band I—III, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main; eng. övers. *The Making of Marx's Capital,* Pluto Press, Bristol 1977; da. övers. Modtryk; sv. övers. Röda Bokförlaget pågår.
Rosenthal, M. M., *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx,* Das europäische Buch, Dietz Verlag, Berlin (DDR) 1973.
Rossanda, R., "Maos marxism", *Zenit* nr 3/1971, nr 23, s. 33—53.
Rubin, I. I., *Essays on Marx Theory of Value* (ry. Moskva 1928), eng. övers. Black rose Books, Montreal 1973.

Samuelson, P., *Economics. An Introductory Analysis,* International student edition, McGraw-Hill, Kogakusho, Tokyo.
Sandemose, J., *Ricardo, Marx og Sraffa,* Bo Cavefors Bokförlag, Köpenhamn 1976.
Schanz, H.-J., *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status,* nr 1 i serien Til kritikken af den politiske økonomi, Modtryk, Aarhus 1973.
— *Noter til Kapitalens 2. Bind,* Fagtryk, Aarhus 1975.
— "Økonomikritikk og historieteori hos Marx" i *Bidrag. Bevidsthedssociologisk tidskrift,* nr 3/4, Odense 1976, s. 1—15.
— "Politisk økonomi som samfundsvidenskab" i Smith, A., *Nationernas velstand* (1776), Köpenhamn 1976, s. 7—42.
— *Antikritikk,* Modtryk, Aarhus 1977.
Schmidt, A., *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (1962), Europäische Verlagsanstalt, Nördlingen 1971.
Schumpeter, J. A., *Capitalism, Socialism and Democracy* (1943), Unwin University Books, Aylesbury 1974.
— *History of Economic Analysis* (1945), Oxford University Press, New York 1976.
Schwarz, W., "Das 'Kapital im allgemeinen' und die 'Konkurrenz' im ökonomischen Werk von Karl Marx. Zu Rosdolskys Fehlinterpretation der Gliederung des 'Kapital'" i *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 1,* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1974, s. 222—47.
Sidebäck, G. (red.), *Historiesyn och klassteori,* Wahlström & Widstrand, Malmö 1972.
Sjöström, K., *Socialpolitiken i det kapitalistiska samhället,* Arbetarkultur 1974.
— *Socialpolitik eller socialism?* Arbetarkultur 1977.
Smith, A., *The Wealth of Nations* (1776), Pelican Classics, Penguin Books, Bungay 1970.

Sraffa, P., *Production of Commodities by Means of Commodities* (1960), Cambridge University Press 1973.
Stalin, J., "Om den dialektiska och den historiska materialismen" (1938) i *Leninismens problem,* Moskva 1951, s. 817—54.
Stiehler, G., *Der Idealismus von Kant bis Hegel,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1970.
— *Dialektik und Praxis,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1968, Das Europäische Buch, Berlin (DDR) 1973.
Stone, K., *Klassmakt och arbetsdelning* (1973), Arkiv studiehäften 4, Göteborg 1977.
Svensson, J., *Du skall ta ledningen och makten,* Arbetarkultur 1975.
Sweezy, P., *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen* (1942), Tema, Rabén & Sjögren, Stockholm 1970.

Therborn, G., "Det svenska klassamhället 1930—70" i *Zenit* nr 2/1972, nr 28, s. 4—36 (även som särtryck).
— "Marx, Engels och den historiska materialismens uppkomst" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia,* nr 9—10, 1976, s. 3—16.
— *Science, Class and Society,* New Left Books, Norfolk 1976.
— *What does the ruling class do when it rules?,* NLB 1978.
Tronti, M., *Arbeiter und Kapital* (Turin 1966), Verlag Neue Kritik, Frankfurt am Main 1974.
Tuchscheerer, W., *Bevor 'Das Kapital' entstand,* Akademie-Verlag, Berlin (DDR) 1968, Pahl-Rugenstein Verlag, Köln 1968.
Tökei, F., *Zur Theorie der Gesellschaftsformen,* Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
— *Antike und Feudalismus,* Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
— *Zur Dialektik des Sozialismus,* Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.

Vedung, E., *Det rationella politiska samtalet,* Aldus, Stockholm 1977.
Vester, M., *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Die Entstehung antikapitalistischer Theorie und Praxis in England 1792—1848,* Europäische Verlagsanstalt, Nördlingen 1970.
Vranicki, P., *Geschichte des Marxismus I—II* (Zagreb 1. uppl. 1961, 2. uppl. 1971), Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1972.

Weber, M., *The Theory of Social and Economic Organization* (1921—22), eng. övers. utg. av Talcott Parsons (1947), The Free Press, New York 1964.
Weinstein, J., *The Decline of Socialism in America 1912—25,* Monthly Review Press.
Wygodski, S. L., *Der gegenwärtige Kapitalismus* (Moskva 1969), Pahl-Rugenstein Verlag, Köln 1972.
Wygodski, W. S., *Die Geschichte einer grossen Entdeckung* (Moskva 1965), Verlag die Wirtschaft, Berlin (DDR) 1967, Das Europäische

Buch, Berlin (DDR) 1970; eng. övers.; sv. övers. Röda Bokförlaget.
— *Wie 'Das Kapital' entstand* (Moskva 1970), Verlag die Wirtschaft, Berlin (DDR) 1976.

Zeleny, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und 'Das Kapital'* (Prag 1962), Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main 1970; sv. övers. av Del I kap. 1—11 och Del II kap. 6 under titeln *Metod och teori i Kapitalet,* Kontrakurs, Pan/Norstedts, Stockholm 1976.

Østergård, U., "Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold — mulighed og relevans. Teoretiske og metodiske problemer" i *Den Jyske Historiker* nr 6/1976, s. 52—126.

Innehållsförteckning

Bokens motto 5
Förord 7

INLEDNING

Inledningens motto 11

I. LÄSAREN OCH 'KAPITALET' 13

I:1 *Varför studera 'Kapitalet'?* 13
I:2 *Vem studerar 'Kapitalet'?* 21
I:3 *Hur studera 'Kapitalet'?* 25
a) Förkunskaper 25
b) Uppläggningen av studierna 26
c) Utformningen av Textkommentaren 27
d) Olika stadier av förståelse 27
I:4 *Att studera 'Kapitalet'* 28

II. DEN MATERIALISTISKA HISTORIEUPPFATTNINGEN OCH 'KAPITALET' 30

II:1 *Något om den vetenskapliga socialismens historia* 30
II:2 *Den materialistiska historieuppfattningen och 'Kapitalet'* ... 33
II:3 *Frågeställningen* 39

TEXTKOMMENTAR

Textkommentarens motto 41

KARL MARX
KAPITALET. KRITIK AV DEN POLITISKA EKONOMIN
FÖRSTA BOKEN. KAPITALETS PRODUKTIONS-
PROCESS 43

Första avdelningen

VARA OCH PENGAR

Eller: De samhälleliga förhållanden som är knutna till varuformen och penningformen, den kapitalistiska rikedomens 'elementarformer'. En översikt

INLEDANDE KOMMENTAR (punkt 1—9) 47

Första kapitlet

VARAN 53
1:1 *Varans två faktorer: bruksvärde och värde (värdesubstans, värdestorlek) (ä. ö.)* 53
Tema: Varans dubbelkaraktär (punkt 10—13) 53
Tema: Värde och bytesvärde (punkt 14—15) 54
Tema: Värdesubstansen (punkt 16—17) 56
Sammanfattning (punkt 18) 57
1:2 *Dubbelkaraktären hos det i varorna nedlagda arbetet (ä. ö.)* (punkt 19—23) 57
1:3 *Värdeformen eller bytesvärdet* (punkt 24) 59
1:4 *Varans fetisch-karaktär och dess hemlighet* (punkt 25—31) .. 60

Andra kapitlet

BYTESPROCESSEN (punkt 32—36) 69

Tredje kapitlet

PENNINGEN ELLER VARUCIRKULATIONEN (punkt 37—39) 71
Bihang till Första avdelningen och punkt 40—42 nedan 75

Andra avdelningen

PENNINGENS FÖRVANDLING TILL KAPITAL

Eller: Kapitalets allmänna form P—V—P' samt det samhälleliga förhållande som måste vara upprättat för att den skall kunna förverkligas

INLEDANDE KOMMENTAR (punkt 40—44) 79

Fjärde kapitlet

PENNINGENS FÖRVANDLING TILL KAPITAL 86
4:1 *Kapitalets allmänna formel* (punkt 45—54) 86
4:2 *Motsägelser i den allmänna formeln* 92
Tema: Problemet (punkt 55—59) 92
Tema: Kapitalets grundform (punkt 60—61) 95
Tema: Motsägelser i kapitalets allmänna form (punkt 62—64) 96
4:3 *Köp och försäljning av arbetskraft* 97
Tema: Bruksvärdet hos varan arbetskraft (punkt 65—66) 97
Tema: Historiska förutsättningar för kapitalismen (punkt 67—71) 98
Tema: Bytesvärdet hos varan arbetskraft (punkt 72—76) 101
Sammanfattning (punkt 77) 106
Bihang till Fjärde kapitlet 107

Tredje avdelningen

PRODUKTIONEN AV DET ABSOLUTA MERVÄRDET
Eller: De ekonomiska former och förhållanden som tillsammans utgör det kapitalistiska "produktionsförhållandet".
Eller: Arbetsprocessen formella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess

Femte kapitlet

ARBETSPROCESS OCH VÄRDEFÖRÖKNINGSPROCESS (ä. ö.) 111
5:1 *Arbetsprocess* 111
Tema: Platsen för kap. 5:1 i Marx framställning (punkt 78) 111
Tema: Arbetsprocessen och dess tre (två) beståndsdelar (punkt 79—85) 112
Tema: Arbetsprocessen när den underordnas under kapitalet (punkt 86—88) 116
5:2 *Värdeförökningsprocess (ä. ö.)* (punkt 89—100) 119
Bihang till Femte kapitlet 128

Sammanfattning av Fjärde och Femte kapitlet

KAPITALFÖRHÅLLANDET
— DET KAPITALISTISKA PRODUKTIONS-
FÖRHÅLLANDET (punkt 101—105) 131
Kapitalets utvidgade formel: en enhet av cirkulation
och produktion (punkt 101) 131
Det kapitalistiska produktionsförhållandet
— kapitalförhållandet (punkt 102—103) 132
Avslöjandet av profitens hemlighet (punkt 104) 137
Kapitalismen som "den bästa av världar", frihetens
och jämlikhetens samhälle (punkt 105) 138
Bihang till Sammanfattning av Fjärde och Femte kapitlet 142

Sjätte kapitlet

KONSTANT OCH VARIABELT KAPITAL
(punkt 106—112) 144
Bihang till Sjätte kapitlet 149

Sjunde kapitlet

MERVÄRDEKVOTEN 151
Inledande (punkt 113) 151
7:1 *Arbetskraftens exploateringsgrad* (punkt 114—118) 152
7:2 *Produktionsvärdet uttryckt i proportionella*
delar av produkten (punkt 119) 157
7:3 *Seniors "sista timme"* (punkt 120) 157
7:4 *Merprodukten* (punkt 121) 158
Bihang till Sjunde kapitlet 158

Åttonde kapitlet

ARBETSDAGEN 161

Inledande (punkt 122) 161
8:1 *Arbetsdagens gränser* (punkt 123—126) 161
8:2 *Den omättliga hungern efter merarbete. Fabrikant*
och bojar (punkt 127—129) 164
8:3 *Engelska industrigrenar utan legala gränser*
för exploateringen (punkt 130—131) 168
8:4 *Dag och nattarbete — skiftsystemet* (punkt 132) 169
8:5 *Kampen om normalarbetsdagen*

Tvångslagar från mitten av 14:e till slutet av 17:e århundrandet om arbetsdagens förlängning (punkt 133—134) 169
8:6 *Kampen om normalarbetsdagen*
Arbetstidens begränsning genom tvångslagar. Den engelska fabrikslagstiftningen 1833—1864 (punkt 135) 171
8:7 *Kampen om normalarbetsdagen*
Den engelska fabrikslagstiftningens återverkan på andra länder (punkt 136—137) 173
Bihang till Åttonde kapitlet 176

Nionde kapitlet

MERVÄRDEKVOT OCH MERVÄRDEMÄNGD 177
Sammanfattning av Tredje avdelningen (punkt 138) 177
Definitioner och samband (punkt 139—145) 178
Kapitalets minimistorlek (punkt 146) 182
Övergång till Fjärde avdelningen (punkt 147) 182
Bihang till Nionde kapitlet 183

Fjärde avdelningen

PRODUKTIONEN AV DET RELATIVA MERVÄRDET

Eller: Förändringen av arbetsprocessen ("produktivkrafterna") när det kapitalistiska "produktionsförhållandet" väl är upprättat.
Eller: Arbetsprocessens reella underordnande under kapitalets värdeförökningsprocess.

Tionde kapitlet

BEGREPPET RELATIVT MERVÄRDE 187
Inledande (punkt 148) 187
Tema: Extramervärdets mekanism och lagen om ökning av arbetets produktivkraft (punkt 149—157) 187
Tema: Det relativa mervärdet — "indirekt" och "direkt" (punkt 158—159) 199
Sammanfattning och övergång (punkt 160—161) 201
Bihang till Tionde kapitlet 202

Elfte kapitlet

SAMVERKAN (KI, *Kooperation*) 204
Inledande. Formellt och reellt underordnande av arbetsprocessen under kapitalets värdeförökningsprocess (punkt 162) ... 204

Tema: Elfte kapitlets objekt. Den samverkande totalarbetaren (punkt 163—164) 208
Tema: Det samverkande, det samhälleliga eller det gemensamma arbetets ökade produktivkraft (punkt 165—168) 210
Tema: Kapitalistens ledande funktion (punkt 169—171) 212
Tema: Kapitalets produktivkraft eller arbetets? (punkt 172—174) 215
Bihang till Elfte kapitlet 216

Tolfte kapitlet

ARBETSDELNING OCH MANUFAKTUR 219
Inledande (punkt 175) 219
12:1 *Manufakturens dubbla ursprung* (punkt 176—178) 219
12:2 *Delarbetaren och hans verktyg* (punkt 179—180) 220
12:3 *Manufakturens bägge grundformer — heterogen och organisk manufaktur (ä. ö.)* (punkt 181—183) .. 221
12:4 *Arbetsdelning inom manufakturen och arbetsdelning i samhället* 222
Inledande om samhälleliga band (punkt 184) 222
Tema: Kapitalismens samhälleliga band och förhållanden (punkt 185—188) 223
Tema: Samhälleliga band i andra samhällsformer (punkt 189) 225
12:5 *Manufakturens kapitalistiska karaktär* 227
Sammanfattande om kap. 12 (punkt 190) 227
Tema: Den specifikt kapitalistiska formen hos produktionsprocessen (punkt 191—194) 228
Tema: Manufakturens historiska begränsningar (punkt 195—196) 230

Trettonde kapitlet

MASKINERI OCH STORINDUSTRI
Inledande (punkt 197) 232
13:1 *Maskineriets utveckling* (punkt 198—203) 233
13:2 *Överföring av värde från maskineriet till produkten* (punkt 204—213) 236
13:3 *Maskindriftens direkta verkningar på arbetaren* 245
Inledande (punkt 214) 245
a) Hur kapitalet skaffer sig tillskottsarbetskraft. Kvinno- och barnarbete (punkt 215—216) 245

b) Arbetsdagens förlängning (punkt 217—219) 246
c) Ökning av arbetets intensitet (punkt 220—223) 248
13:4 *Fabriken* (punkt 224—227) 250
Bihang till kap. 13:4: Socialismens möjlighet (punkt 228) ... 255
13:5 *Kampen mellan arbetare och maskin* (punkt 229—232) 256
13:6 *Kompensationsteorin beträffande de av maskineriet undanträngda arbetarna* (punkt 233) 259
13:7 *Hur maskindriften repellerar och attraherar arbetarna. Bomullsindustrins kriser* (punkt 234) 259
13:8 *Manufakturens, hantverkets och hemarbetets omvälvning genom storindustrin* (punkt 235) 259
13:9 *Fabrikslagstiftningen med hälso- och uppfostringsbestämmelser blir gällande för hela den engelska industrin* (punkt 236—240) 259
13:10 *Storindustri och jordbruk* (punkt 241—242) 262
Bihang till Tolfte och Trettonde kapitlet 264

Femte avdelningen

PRODUKTIONEN AV ABSOLUT OCH RELATIVT MERVÄRDE
Eller: Kapitalets produktionsprocess när framställningen i Tredje och Fjärde avdelningen sammanfattas och förenas

Fjortonde kapitlet

ABSOLUT OCH RELATIVT MERVÄRDE 269
Tema: Produktivkrafter och produktionsförhållanden (punkt 243—244) 269
Tema: Produktivt arbete (punkt 245—246) 271
Tema: Förhållandet mellan absolut och relativt mervärde (punkt 247—248) 272
Tema: Den naturliga förutsättningen för det historiskt allmänna merarbetet (punkt 249—252) 274
Bihang till Fjortonde kapitlet 275

Femtonde kapitlet

VÄXLINGAR I ARBETSKRAFTENS PRIS OCH MERVÄRDETS STORLEK 277
Inledande (punkt 253) 277
Tema: Marx löneteori och exploateringsgraden (punkt 254—257) 278

15:1 *Arbetsdagens längd och arbetets intensitet konstanta, arbetets produktivkraft variabel* (punkt 258—264) 281
15:2 ... *arbetsintensiteten variabel*
15:3 ... *arbetsdagen variabel*
15:4 *Samtidiga variationer* ... (punkt 265) 289

Sextonde kapitlet

OLIKA FORMLER FÖR MERVÄRDEKVOTEN
(punkt 266—267) 290

Sjätte avdelningen

ARBETSLÖNEN

Eller: Den första ekonomiska form som Marx har analyserat färdigt

Sjuttonde kapitlet

FÖRVANDLINGEN AV ARBETSKRAFTENS VÄRDE
ELLER PRIS TILL ARBETSLÖN 293
Inledande (punkt 268) 293
Tema: Från arbetets pris till arbetslön (punkt 269—273) ... 293
Tema: Arbetslönen, kapitalförhållandet och "den lilla cirkulationen" (punkt 274—275) 296
Kunskapsproblemet för det vetenskapliga tänkandet om det kapitalistiska samhället (punkt 276) 303
Sammanfattande om kap. 17 och medvetandeformerna (punkt 277) 310

Adertonde kapitlet

TIDLÖNEN (punkt 278—282) 316

Nittonde kapitlet

STYCKLÖNEN (punkt 283—285) 319

Tjugonde kapitlet

NATIONELLA OLIKHETER I ARBETSLÖNERNA
(punkt 286) 321
Bihang till Sjätte avdelningen (kap. 17—20) 321

Sjunde avdelningen

KAPITALETS ACKUMULATIONSPROCESS

Eller: Produktion och reproduktion av det kapitalistiska produktionsförhållandet

INLEDNING (punkt 287—292) 325

Tjugoförsta kapitlet

ENKEL REPRODUKTION 328
Tema: Produktion och reproduktion (punkt 293—295) 328
Tema: Skenkaraktären hos ett enda kapitalkretslopp, P—V—P′ (punkt 296—300) 329
Tema: Lönarbetet och arbetarklassens historiska existensvillkor (punkt 301—304) 332
Bihang till Tjugoförsta kapitlet (samt kap. 22) 335

Tjugoförsta kapitlet

MERVÄRDETS FÖRVANDLING TILL KAPITAL 336
22:1 *Kapitalistisk produktionsprocess i utvidgad skala. Varuproduktionens egendomslagar slår om till lagar för kapitalistisk expropriation* (punkt 305—311) 336
22:2 *Den politiska ekonomins felaktiga uppfattning av reproduktionen i utvidgad skala* (punkt 312) 340
22:3 *Mervärdets uppdelning i kapital och reveny. Abstinensteorin* (punkt 313—315) 340
22:4 *Omständigheter, som oberoende av mervärdets proportionella uppdelning i kapital och reveny bestämmer ackumulationens omfång: Arbetskraftens exploateringsgrad — Arbetets produktivkraft — Växande differens mellan produktivt och konsumerat kapital — Det satsade kapitalets storlek* (punkt 316—318) 341
22:5 *Den s. k. arbetsfonden (ä. ö.)* 343
Tema: Lönekakan (punkt 319—320) 343

Tjugotredje kapitlet

DEN KAPITALISTISKA ACKUMULATIONENS ALLMÄNNA LAG 344
Inledande (punkt 321) 344
23:1 *Växande efterfrågan på arbetskraft på grund av ackumulationen, när kapitalets sammansättning förblir oförändrad* 344

Tema: Sammanfattning av Marx löneteori (punkt 322) ... 344
Tema: Växande efterfrågan på arbetskraft vid ackumulation (utvidgad reproduktion) (punkt 323—324) 347
Tema: Lönen och kapitalförhållandet (punkt 325—327) ... 348
Tema: Efterfrågan på arbetskraft och lönernas storlek (punkt 328—330) 351
Tema: Den nominella lönens maximigräns och kapitalismens bevarande (punkt 331—332) 353
23:2 *Relativ nedgång i den variabla kapitaldelen under fortgående ackumulation och därmed följande centralisation* 356
Inledande (punkt 333) 356
Tema: Lagen om relativt ökande Pm/c och relativt minskande A/v (punkt 334—336) 356
Tema: Lagen om kapitalets koncentration och centralisation (punkt 337) 359
Tema: Sammanfattning av kap. 23:1—2 (punkt 338—339) 360
23:3 *Den ständiga ökningen av en relativ överbefolkning eller en industrins reservarmé* 361
Tema: Industrins reservarmé (punkt 340—341) 361
Tema: Reservarméns betydelse för kapitalackumulationen (punkt 342) 362
Tema: Det variabla kapitalet och antalet anställda (punkt 343—344) 363
Tema: Industrins reservarmé, efterfrågan på arbetskraft och kapitalförhållandets bavarande — en sammanfattning (punkt 345—348) 364
23:4 *Den relativa överbefolkningens olika existensformer. Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag* 367
Tema: Den relativa överbefolkningens olika existensformer (punkt 349—353) 367
Tema: Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag (punkt 354—357) 368
Tema: De "mångahanda omständigheter" som modifierar lagen (punkt 358) 374
Tema: Lönarbetarklassens situation (punkt 359—360) 377
Tillägg till kap. 23:4. Den s. k. "järnhårda lönelagen" och den s. k. "utarmningsteorin" 378
Tema: Gotha-programmet 1875 och den s. k. "järnhårda lönelagen" (punkt 361—364) 378
Tema: Lönens teori och empiri (punkt 365—367) 382

Tema: Två borgerliga kritiker av Marx "utarmningsteori" (punkt 368—369) 385
Tema: Marx och lagbegreppet (punkt 370) 389
23:5 *Illustration till den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag (ä. ö.)* (punkt 371—375) 399
Bihang till Tjugotredje kapitlet 402

Åttonde avdelningen

DEN SÅ KALLADE URSPRUNGLIGA ACKUMULATIONEN

Eller: Det kapitalistiska produktionsförhållandets historiska upprättande, utbredning och upprätthållande — samt möjligheten till dess historiska upphävande

Tjugofjärde kapitlet

DEN SÅ KALLADE URSPRUNGLIGA ACKUMULATIONEN 407
24:1 *Den ursprungliga ackumulationens hemlighet* (punkt 376—383) 407
24:2—5 *Expropriationen av lantbefolkningen från gård och grund etc.* (punkt 384—389) 414
24:6 *Industrikapitalismens uppkomst* (punkt 390—394) 417

Tjugofemte kapitlet

DEN MODERNA KOLONISATIONSTEORIN (punkt 395) 420

Kapitel 24:7

DEN KAPITALISTISKA ACKUMULATIONENS HISTORISKA TENDENS 422
Inledande (punkt 396) 422
Tema: Rikedomsform och egendomsform (punkt 397—401) 422
Tema: Historiens lagbundenhet (punkt 402—404) 426
Tema: Kapitalismens lagbundna frambringande av betingelserna för sitt eget upphävande (punkt 405—408) 429
Bihang till Tjugofjärde och Tjugofemte kapitlet 436

Första avdelningen

VARA OCH PENGAR

Eller: De samhälleliga förhållanden som är knutna till varuformen och penningformen, den kapitalistiska rikedomens "elementarformer". Ett slutord

SLUTORD OM VARAN OCH PENNINGEN
(punkt 409—414) 441
Bihang till Första avdelningen — Ett slutord 450

AVSLUTNING

Avslutningens motto 457

I. DEN MATERIALISTISKA HISTORIEUPPFATTNINGEN 459
I:1 *Avslutningens tre kapitel som nivåer i kunskapsprocessen, tre våningar i den marxistiska tankebyggnaden* 459
I:2 *Den materialistiska historieuppfattningens första funktion: avgränsningen* 467
a) Negativt avgränsande gentemot den objektiva idealismen 467
b) Negativt avgränsande mot den mekaniska materialismen och mot Feuerbachs materialism 467
c) Positivt anvisande: bas och överbyggnad 469
d) Sammanfattande om den första funktionen: den historiefilosofiska brytningen 471
I:3 *Den materialistiska historieuppfattningens andra funktion: indelningen av historien, en prelimentär historieteori* 475
Tillägg om historieteorin 478
I:4 *Den materialistiska historieuppfattningens tredje funktion: 'ledtråden'* 480
a) 'Basens' samhälleliga form 480
b) Kapitalismens ekonomiska former och lagar 482
c) Insnävningen och avgränsningen av 'Kapitalets' objekt ... 484

II. 'KAPITALETS' OBJEKT: 'DET MODERNA SAMHÄLLETS EKONOMISKA RÖRELSELAG' 486
II:1 *Inledande* 486
II:2 *Kapitalismens formlogik och rörelselagar* 490
a) Teorins beståndsdelar och uppbyggnad 490
b) Teorin som innehållsförteckning 491

c) Teorin som figur 497
d) Teorin och verkligheten (I): återspeglingen och Marx metod 502
e) Teorin och verkligheten (II): det teoretiska, det praktiska och det empiriska problemet 504
f) Teorin och verkligheten (III): konfrontationen 508
II:3 *Reproduktionen av kapitalförhållandet över tiden* 510
a) Kapitalismens historiska förutsättningar 510
b) Kapitalismen och naturen 510
c) Samhälleliga betingelser som reproduktionsbetingelser ... 511
d) 'Kapitalet' och klasskampen 513
II:4 *Bas och överbyggnad i 'Kapitalet'* 517
a) Basen 517
b) Tillägg om socialistiska produktionsförhållanden 526
c) Överbyggnaden 528
d) Avslutande 532

III. DEN KONKRETA SAMHÄLLET 535
III:1 *Inledning* 535
III:2 *Kapitalismen i det konkreta samhället* 536
a) Kapitalismens framträngande 536
b) De samhällen "där det kapitalistiska produktionssättet härskar" 537
III:3 *Den redan givna samhällsbyggnaden* 540
III:4 *Analysen av samhällsbyggnadens förändringsmöjligheter samt analysen av styrkeförhållandena i klasskampen* 542
III:5 *Hic Rhodus, hic salta!* 545
a) 'Kapitalets' räckvidd 545
b) Kunskapsprocessens nivåer, den marxistiska tankebyggnaden 548
c) Här står vi 551

BILAGOR

BILAGOR

Bilaga 1. Plan för studiecirklar 555
Bilaga 2. Praktiska råd och anvisningar 557

Bilaga 3. Bredvidläsning och fördjupade studier 561
Bilaga 4. Sidhänvisningsnyckel 563
Bilaga 5. Terminologiska och begreppsliga problem inom den historiematerialistiska traditionen 567
LITTERATURFÖRTECKNING 573
INNEHÅLLSFÖRTECKNING 591

Efterskrift

Marx, 'Kapitalet' och den politiska kampen

Ett bidrag till diskussionen om den s. k. ödestron

"... tvivlande till ... om någon verkligen läst den ... Jag gjorde mig samma fråga då jag för omkring trettio år sedan portionsvis pinade mig igenom ungefär halva ... denna långa och ledsamma bok ..."

Herbert Tingsten

(*När skymningen faller på, 1970, s. 99—100.*)

I. Bilden av Marx inom statskunskapen: Tingsten och Popper

I:1 Herbert Tingsten

I svensk statskunskap är den mest inflytelserika Marx-uppfattningen formulerad av Herbert Tingsten. I arbetet *Den svenska socialdemokratins idéutveckling (1941)* sammanfattar han grunddragen i den marxistiska åskådningen.[1] Kärnan i Tingstens uppfattning är att han urskiljer två slags teorier hos Marx, dels "det stora perspektivet" ("det stora schemat")[2] och dels ett mer kortsiktigt perspektiv.[3]

Det "stora perspektivet" säges bestå av en indelning av historien i tre epoker: ett klasslöst urtillstånd, en epok med klassmotsättningar och slutligen ett klasslöst framtidssamhälle. Marx säges placera sig själv i slutet av den andra epoken där det kapitalistiska produktionssättet utgör den sista fasen. Därför kommer Marx huvudsakliga skriftställarskap att, med Tingstens formulering, gälla frågan: "Varför måste då, närmare bestämt, det kapitalistiska samhället efterträdas av det klasslösa socialistiska samhället?"[4]

Svaret på denna fråga ser Tingsten i treenigheten av tre "teorier". För det första *koncentrationsteorin:* "Genom utsugningen av arbetarna och den till monopolbildning ledande konkurrensen mellan företagarna tillväxer de i enskilda händer samlade rikedomarna och koncentreras till allt färre personer. Antalet kapitalister minskar samtidigt som det av dem ägda kapitalet ökar."[5] För det andra *utarmningsteorin*: "Prole-

[1] Tingsten, H., *Den svenska socialdemokratins idéutveckling I—II* (1941), pocketutgåva Aldus/Bonniers, Stockholm 1967, s. 75—103. Denna bok refereras nedan som Tingsten.
[2] Tingsten s. 78—93, citat från s. 78 och 88.
[3] A. a. s. 78, 93—95.
[4] A. a. s. 84.
[5] A. a. s. 86.

tariatets läge försämras. 'Den moderne arbetaren ... höjer sig icke samtidigt med industriens framsteg, utan sjunker allt djupare under levnadsvillkoren för sin egen klass. Arbetaren blir en fattiglapp, och fattigdomen utvecklar sig ännu raskare än befolkningen och rikedomen' (Kommunistiska manifestet)."[6] För det tredje, slutligen, *katastrofteorin*: "Enligt nu citerade och vissa andra uttalanden skulle den kapialistiska perioden sluta med ett sammanbrott för den härskande produktionsordningen; denna tankegång ... har man kallat katastrofteorin, ehuru Marx själv inte använder denna beteckning."[7]

Drivkraften i den utveckling som "det stora perspektivet" försöker fånga säges vara de mekanismer som finns i Marx "historiefilosofiska perspektiv".[8] Tingsten tänker då närmare på det man brukar kalla "den materialistiska historieuppfattningen". Tingsten konstaterar att Marx emellertid aldrig har givit någon "mera ingående framställning av densamma"[9], men att man vanligtvis brukar använda sig av formuleringarna i Marx' *Förord (1859)* till *Till kritiken av den politiska ekonomin.*[10]

Tingsten tolkar *Förordets (1859)* formuleringar så att "en viss begränsad faktor, produktivkrafterna, (är) den egentligen bestämmande".[11] Och hans kritik av Marx, enligt denna tolkning, är bestickande. Om produktivkrafterna, och produktivkrafternas utveckling, är orsaken till alla samhällsfenomen och all samhälls-förändring, vad orskar då produktivkrafternas utveckling och förändring?[12]

I:2 Karl Popper

Tingstens Marx-uppfattning av år 1941 är inte unik. Liknande tankegångar finner man hos Karl Popper i hans bok *The open society and its enemies*, som kom ut 1945.[13] Även Poppers uppfattning har haft stort

[6] A. a. s. 86.

[7] A. a. s. 88. Tingsten antyder därmed att Marx dock själv skulle tala om en "utarmningsteori". Men som jag påvisat i mitt "Tillägg till kap. 23:4" använder Marx beteckningen "utarmningsteori" lika litet som den av Tingsten anförda "katastrofteorin".

[8] A. a. s. 88.

[9] A. a. s. 89. OBS! Jfr. min Inledning, sid 35—38 ovan.

[10] A. a. s. 89—90.

[11] A. a. s. 90.

[12] A. a. s. 90.

[13] Popper, K., *The open society and its enemies, Vol. I—II (1945); Volume 2—The high tide of prophecy: Hegel, Marx and the aftermath;* Routledge & Kegan Paul, paperback 1969. Denna bok som varit så betydelsefull för uppfattningen om

inflytande i svenskt akademiskt liv. Under 50- och 60-talet var hans bok den självklara grundboken om marxism i ämnen som filosofi och statskunskap.

För Popper är Marx inte i första hand ekonomisk teoretiker eller grundaren av en historieteori. Han är i stället en profet vars främsta mål är att *förutsäga* framtiden; åtminstone anser Popper att denna dimension är det centrala i marxismen och den viktigaste att kritisera.[14] Följaktligen kan Popper säga om Marx ekonomiska studier: "... the economic research of Marx is completely subservient to his historical prophecy".[15] Och i en sammanfattande mening: "In spite of his merits, Marx was, I believe, a false prophet. He was a prophet of the course of history, and his prophecies did not come true ..."[16]

Till skillnad från Tingsten tillskriver Popper inte Marx triaden urkommunism — klassamhällen — det klasslösa framtidssamhället. Däremot uppfattar Popper som det substantiella i Marx utsagor treenigheten av koncentrations-, utarmnings- och katastrofteorin.[17] Dessa tre utgör tillsammans "a closely knit argument" och utgör kärnan i "Marx's historical prophecy".[18]

I:3 Tingsten, Popper och profeten Marx

Både Tingsten och Popper tillskriver Marx en profetisk målsättning. Tingsten talar sålunda flera gånger om "förutsäga", "förutsägelse" och "spådom".[19] Och hos Popper är det profetiska en självklarhet. Men båda två stöter emellertid på tankegångar hos Marx som motsäger den huvudsakligen framhållna bilden av honom som profet. Det intressanta är att både Tingsten och Popper vid dessa konfrontationer låter sin förhandsuppfattning gälla och för åt sidan motsägelserna. Tingsten skriver t. ex.:

> "Enligt Marx' stora perspektiv måste socialpolitik, fackföreningspolitik, kooperation och andra försök att höja arbetarnas ekonomiska ställning i stort bli fruktlösa. Utarmnings- och katastrofteorierna kan

Marx i den intellektuella världen, även i Sverige, har trots sitt tiotal omtryckningar på engelska aldrig översatts till svenska. Nedan refereras den som *Popper*.

[14] Popper s. 82—84.
[15] A. a. s. 83.
[16] A. a. s. 82.
[17] A. a. s. 136–37, 166–70, 178 och 186.
[18] A. a. s. 136.
[19] Tingsten s. 78, 88, 93—94.

ju inte förenas med tanken, att arbetarna inom det bestående kapitalistiska samhället skulle kunna vinna väsentliga fördelar."[20]

Tingsten uppmärksammar dock att Marx "i flera sammanhang" — den Marx som är en av Första internationalens grundare och ledare — uppmanar till facklig och politisk kamp. Hur kan detta gå ihop? Tingsten sammanfattar:

> "Vid sidan av Marx' katastrofteori står sålunda uttalanden som kan åberopas som stöd för socialreformism. Här som på andra punkter kan man visserligen, såsom ofta skett, söka häva motsättningen hos Marx genom att i sådana *förutsägelser* som katastrof- och utarmningsteorierna blott se klarläggande av tendenser, som kan motverkas av andra tendenser ... Men det är uppenbart att man då frångår det centrala i det stora perspektivet, som *påstår sig* ge en bild av *oundviklig* utveckling."[21]

Att de så kallade katastrof- och utarmningsteorierna inom Marx tankebyggnad utgör *förutsägelser,* och dessutom förutsägelser om en *oundviklig* utveckling, tar Tingsten för givet. Det profetiska tillvitas Marx utan att andra möjliga tolkningar på allvar diskuteras. Tingsten nämner ovan möjligheten av att de så kallade katastrof- och utarmningsteorierna skulle kunna motverkas av andra faktorer. Men denna tolkning måste ge vika, anser han, eftersom den motsäger "det stora perspektivet" som "påstår sig" — dvs. som Tingsten påstår, eftersom det är han som har formulerat "det stora perspektivet" — ge en bild av oundviklig utveckling.

Än tydligare är detta hos Karl Popper. Inledningsvis har vi postulatet: Marx *är* profet och hans verksamhet bara *är* "historicistisk", dvs. profeterande för att förutsäga framtiden.[22] Detta postulat ifrågasätts aldrig som sådant. Och att Popper verkligen tillskriver Marx denna uppfattning framstår med all önskvärd tydlighet. När Popper t. ex. skall klargöra Marx syfte med *Kapitalet,* kompletterar han citatet från Marx med sina egna ord:

> "The 'ultimate aim of this work', as Marx explained in his preface, was 'to lay bare the economic law of motion of modern society', *in order to prophecy its fate.*"[23]

[20] A. a. s. 94—95.
[21] A. a. s. 95, kursiv. MD.
[22] Popper s. 82—87.
[23] A. a. s. 135—36, kursiv. MD. Det citat från Marx förord til första upplagan (1867) som Popper använder återfinns i BI på s. 5/KI s. 15—16. Det bör läsas i sitt sammanhang med problemet om "abstraktionskraft" och "illustration till mina

Popper tillfogar alltså orden: "in order to prophecy its fate". Men detta är ju helt och hållet Poppers egen konstruktion. Han skulle i stället ha kunnat tillägga: "in order to make a scientific analysis of capitalism"!

Samma mönster blir tydligt när Popper tillerkänner marxismen vetenskapligt värde på vissa punkter. När Popper har presenterat Marx lagar om kapitalets ackumulation, koncentration och centralisation, sammanfattar han:

> "Not much can be said against this part of Marx's analysis as a description of an unrestrained capitalism. *But considered as a prophecy it is less tenable.*"[24]

Popper verkar inte kunna nöja sig med att Marx utför vanliga vetenskapliga analyser; de måste tydligen även bedömas som profetior. Vad Marx teori själv utsäger — dvs. hur teorin är konstruerad, om det verkligen handlar om profetior eller vanlig vetenskaplig teoribildning — får vi inga möjligheter att avgöra inom ramen för Poppers framställning.

När Popper slutligen skall utvärdera Marx profetia — titeln på kap. 21 lyder: "An Evaluation of the Prophecy" — skriver han:

> "Marx's sociological and economic analyses of contemporary society may have been somewhat one-sided, but . . . they were excellent in so far as they were descriptive. The reason for his failure as a prophet lies entirely in the poverty of historicism as such, in the simple fact that even if we observe today what appears to be a historical tendency or trend, we cannot know whether it will have the same appearance tomorrow."[25]

Av citatet framgår, liksom av kap. 21 i övrigt, att Popper inte uteslutande betraktar Marx som profet. Men Popper ställer vetenskapsmannen Marx helt i skuggan av profeten Marx. Det är bara som profet Marx har och har haft betydelse — och är "farlig" för humanism och demokrati[26] — och det är bara åt profeten Marx som Popper ägnar sin kritiska energi.

Hypotesen att Marx kanske inte huvudsakligen var profet, att hans teorier kanske inte utgör profetior, synes väl värd att pröva vid en kritisk granskning.

teoretiska resonemang" på sidorna innan; se min *Textkommentar* ovan, punkt 370:6.

[24] A. a. s. 169, kursiv. MD.

[25] A. a. s. 193; se även s. 196—97.

[26] Se t. ex. a. a. s. 81.

I:4 Det fatalistiska dilemmat

Popper och Tingsten manar fram bilden av en marxismens fatalism, en "ödestro". Det svenska uttrycket myntas av Leif Lewin i *Planhushållningsdebatten (1967)* på det ställe där han sammanfattar Tingsten.[27] Och att det verkligen är en fatalism Popper och Tingsten ser hos Marx, blir tydligt när de uppställer marxismens och den klassiska socialdemokratins stora logiska dilemma. Lewin citerar Tingsten: "Varför denna lidelsefulla kamp för det, som vid ett visst utvecklingsstadium var ofrånkomligt"?[28] Om Marx "teorier" är sanna, då behövs det ju ingen fackling och politisk kamp. Kampen är meningslös eftersom socialismens ankomst ändå är *oundviklig*.[29]

Popper går så långt att han sammanfattar Marx syn på politiskt handlande med följande ord: "*Politics are impotent*. They can never alter decisively the economic reality".[30]

Men hur ser Marx på det medvetna fackliga och politiska handlandet — är han fatalist? Kan vi ur teorin i *Kapitalet* dra slutsatsen att ekonomisk, politisk och ideologisk kamp är onödig? Marx egen politiska praxis tycks motsäga detta. Han inte bara rekommenderade världens arbetarklass att organisera sig; han deltog också personligen i ledningen för den första internationella arbetar-associationen, Första internationalen. Detta verkar oförenligt med den tolkning som Tingsten och Popper givit av Marx teori.

Vad säger egentligen teorin i *Kapitalet* om klasskampen?

II. Metodiska påpekanden

II:1 Tingsten och Popper som textläsare

a) Teorins referens

När Tingsten och Popper framlägger "utarmningsteorin", koncentrationsteorin och "katastrofteorin", tolkar de dessa "lagar" som om de direkt och oförmedlat skulle referera till den konkreta utvecklingen i t. ex. England eller kanske i alla kapitalistiska länder sammantagna. *Kapita-*

[27] Lewin, L., *Planhushållningsdebatten,* Uppsala 1967, s. 24—25.
[28] Lewin a. a. s. 25.
[29] Tingsten s. 93—95; Popper s. 143—45, 162—65, 189—92, 199—200 och 203—11.
[30] Popper s. 119; se även s. 120, 124 och 125.

let skulle alltså skildra utvecklingsgången hos konkreta kapitalistiska samhällen. Och teorins "lagar" skulle helt enkelt vara en bild av trender i 1800-talets kapitalism (Popper: "*unrestrained capitalism*"), trender som sedan framskrivs och blir till förutsägelser eller profetior. Att framskriva trender kallar Popper för "historicism", och framskrivning av trender måste alltid misslyckas, menar han, eftersom:

> "even if we observe to-day what appears to be a historical tendency or trend, we cannot know whether it will have the same appearance tomorrow".[31]

Som vi såg ovan i kap. I:3 var uppfattningen om Marx som profet nära nog ett postulat hos Tingsten och Popper; åtminstone är det den uppfattning som undanträngер andra möjliga tolkningar. Men för att man skall kunna tolka Marx "lagar" som profetior, så måste teorins referens förutsättas vara något konkret samhälle; och enligt min mening kan man inte närma sig en vetenskaplig teori och förutsätta dess referens. Vetenskapliga teorier utgör begreppsliga konstruktioner som försöker återspegla verkligheten.[32] Ofta urskiljer de bara en del av eller vissa egenskaper hos verkligheten. Men *vilka* egenskaper hos verkligheten som teorin försöker återspegla, *vad* alltså teorin refererar till, kan endast klarläggas genom studier av teorin själv. Det kan aldrig postuleras, vilket Tingsten och Popper gör.

b) Teorins termer och begrepp

Tingstens och Poppers postulerande av teorins referens får återverkningar på deras metod som textläsare och texttolkare. I korthet kan man säga att de tar utvalda citat från Marx (marxister) och sätter in dem i det postulerade sammanhanget. Därvid sammanför de i samma tankesystem, och på samma abstraktionsnivå, citat inte bara från olika tidpunkter i Marx och Engels produktion, utan även från olika delar av deras tankebyggnad.[33]

Hos Tingsten blir denna metod synlig t. ex. på det ställe där han talar

[31] Popper a. a. s. 193.

[32] Bunge, M., *Treatise on Basic Philosophy (1974), Volume 1, Semantics I: Sense and reference,* s. 83—84; se även *Scientific Research I (1967),* kap. 7:1 och 8:4.

[33] Se Popper kap. 13, 20 och 21; Tingsten s. 79—90. För mig är problematiserandet av förhållandet mellan den marxistiska tankebyggnadens olika delar ett huvudproblem; se *Inledning* kap. II:1—2 och *Avslutning* kap. I:1. Det visar sig också att nyckeltermen "Elend", som Tingsten och Popper likställer i *Kommunistiska manifestet (1848)* och *Kapitalet (1867),* har olika begreppslig innebörd i de båda sammanhangen; se min analys av detta i punkt 361—367.

om den marxistiska "katastrofteorin". Efter att omväxlande ha citerat passager från *Kommunistiska manifestet (1848)* och *Kapitalet (1867)* skriver han: "Enligt nu citerade och vissa andra uttalanden av Marx skulle den kapitalistiska perioden sluta med . . ."[34] Enligt min mening kan man inte bara sammanföra citat och "andra uttalanden" när det rör sig om att återge innebörden av utsagor i en vetenskaplig teori. Begreppen definieras ju av sin plats i teorisystemet. Därför blir det helt avgörande att precisera själva sammanhanget i den teori det gäller och den abstraktionsnivå som råder i olika delar av tankebyggnaden. Först därmed kan man avgöra de olika utsagornas mening.[35]

II:2 'Att studera Kapitalet'

a) En grundfråga

I *Att studera Kapitalet* har jag velat problematisera just det som Tingsten och Popper anser vara oproblematiskt — teorins objekt, abstraktionsnivå och logiska sammanhang. Och som jag sade ovan kan dessa ting inte postuleras, utan kan bara utläsas (eller rekonstrueras) genom empiriska studier av teorin själv, dvs. genom kritisk textläsning. Jag hävdade också att detta har betydelse för Tingstens och Poppers framställningsmetod. Detsamma gäller för mig. Det blir svårt för mig att bara anhopa citat när det jag vill problematisera just är teorins helhet, sammanhang och uppbyggnad.

b) Uppläggningen av min studie

Jag har talat om *Att studera Kapitalet* som en "kommentar" till och en "rekonstruktiv tolkning" av Karl Marx *Kapitalet — Kritik av den politiska ekonomin.* Den är uppbyggnad av tre delar. Min *Inledning* (sid. 11–40) mynnar ut i en frågeställning som utgör bokens grundproblem. (Vilket är förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningens

[34] Tingsten s. 88.

[35] Bunges tes i *Treatise on basic philosophy* är att "meaning" utgörs av både "sense" och "reference"; se *Volume II, Semantics II: Interpretation and truth*, kap. 7:2.4 och 6 som också hänvisar tillbaka till första volymens kapitel om "sense" och "reference". Med Evert Vedungs termer från *Det rationella politiska samtalet* skulle man kunna säga att all "bokstavstolkning", när det gäller utsagor i en vetenskaplig teori, logiskt sett förutsätter en "systematisk tolkning" där abstraktionsgraden (utsagornas objekt eller referens) är preciserad; se *Avslutning* not **, sid. 459—60 ovan.

grundbegrepp och teorin i *Kapitalet*? Hur är teorin i *Kapitalet* uppbyggd? Vilken betydelse har teorin i *Kapitalet* för arbetarrörelsen och den socialistiska idétraditionen?)[36]

Dessa grundproblem tjänar som frågehorisont i den följande *Textkommentaren* (sid. 41—455). I *Avslutning* (sid. 457—552) presenterar jag mitt förslag till lösning på de nämnda grundproblemen. Det sker i form av en sammanhängande framställning av den marxistiska tankebyggnaden (rörande kapitalistiska samhällen) grundnad dels på *Textkommentarens* resultat, dels på den moderna internationella Marxforskningens.

c) Rekonstruktiv tolkning utformad som handledning

I *Textkommentarens* punktvisa framställning är också en studiehandledning insprängd. Den har en särskild betydelse för det kritiska tillägnandet av och det vetenskapliga värdet hos min bok. Det avgörande i min rekonstruktiva tolkning är för det första framlyftandet av teorins logiska sammanhang (betraktad som helhet); för det andra preciseringen av teorins objekt (referens), dvs. den abstraktionsnivå som teorin arbetar på. Jag förutsätter alltså en läsare som verkligen är bekant med själva texten; och genom handledningen följer läsaren Marx framställning kapitel för kapitel och ser efterhand ett mönster framträda. Jag har inte tryckt upp Marx text på vänstersidorna och min kommentar på högersidorna; studiehandledningsformen är ett mindre utrymmeskrävande sätt att problematisera *Första bokens* helhet och omfattande textmassa på.

d) Innehållslig problematisering och framställningsmetod

Enligt min mening har det funnits alltför många Marx-tolkningar som visat upp färdiga lösningar med mer eller mindre systematiska ansamlingar av citat ryckta ur sitt sammanhang. Den situation som skildras på öppningssidan av *Inledningen* gäller inte bara inom arbetarrörelsen utan också lika mycket inom den akademiska världen. Det är inte ovanligt att Marx och marxismen uppfattas och diskuteras enbart genom sekundärlitteraturen och dess skolbildningar.[37] Samtidigt är det så att just Marx,

[36] Denna frågeställning presenteras på tre ställen, på sid. 7, 39—40 och 459—60.

[37] Skolbildningarna blir desto mer betydelsefulla eftersom anhängarna sällan har problematiserat själva grundtexten, utan snarare i den ser vad de önskar se. Jag hoppas kunna bidraga med litet sekularisering därvidlag.

kanske mer än någon annan samhällsvetenskaplig klassiker, är omgiven och överlagrad av ideologiska föreställningar och politiska lidelser. Karl Poppers bok, som vid universiteten använts som grundbok om marxism, är uttryckligen en stridsskrift, "my war effort".[38]

Min avsikt har varit att i en situation överflödande sekundärlitteratur och stridande skolbildningar ställa själva texten i centrum. Med hjälp av *Textkommentarens* utformning som handledning har jag velat uppnå detta. Jag har också velat upprätta en särskild slags inter-subjektivitet mellan läsaren, Karl Marx och författaren till denna bok. Läsaren förutsätts indragen i det vetenskapliga projektet som en aktiv deltagare i produktionen av kunskap, och inte som en passiv konsument; läsaren arbetar själv med den rekonstruktiva tolkningens empiriska råmaterial — texten.

Poppers och Tingstens framställningar om Marx och marxismen utgör just sådana färdiga lösningar av skickligt sammanfogade citat som jag talade om ovan. Deras framställningars slutenhet och argumentation är övertygande, och allvarliga motargument mot författarnas perspektiv saknas. Därigenom blir deras framställningar nästan ogenomträngliga för kritik, och den inter-subjektivitet som upprättas existerar enbart på författarnas villkor.

Vad jag framför allt saknar hos Popper och Tingsten är en problematisering av Marx verbala formuleringar och författarnas tolkningar av innebörden hos dessa. Hos Popper och Tingsten upprättas ingen spänning (motsättning, relativ självständighet) mellan den tolkade textens termer och de begreppsliga konstruktioner som dessa termer antas beteckna. Inte heller upprättar de någon spänning mellan referat och analys, utan det egna perspektivet inskrivs i själva referaten av vad Marx har skrivit.

Jag har i stället strävat efter att genom *Textkommentaren* upprätta denna spänning. Det har skett genom själva metoden för framställning, där jag kräver en aktiv läsare och där jag inte förutsätter den tolkade texten som något genomskinligt och självklart, utan som något problematiskt. Mina omfångsrika referenser efter varje kapitel i *Textkommentaren*, dels till andra Marx-manuskript, dels till sekundärlitteratur, skall underlätta den aktive läsarens kritiska arbete. Min förhoppning är därmed att de resultat som jag framlägger i *Avslutningen* inte heller skall framstå som självklara utan som något värt att problematisera.

Därmed ingår min studie uttryckligen i en *process* av förståelse och kunskapstillägnan. Jag har medvetet avstått från den slutna framställningens förrädiska och rogivande yta av säker och fullständig kunskap.

[38] Popper a. a. s. 393.

e) Ambitionsnivån

När man i vetenskapen arbetar med faktuell teori (eng. *factual theory*)[39], dvs. teori med ett faktiskt existerande objekt, kan man analytiskt urskilja tre huvudsakliga områden eller stadier av det teoretiska arbetet. För det första *formulerandet* av teorin och därtill knuten nyformulering och teoriutveckling. För det andra analys och *kritik* av den formulerade teorin, samt kritisk diskussion om empiriska test och de "nya fakta" som teorin "upptäcker". För det tredje *tillämpning* av teorin, såväl i empirisk forskning som i praktiskt handlande.

Teori-formulering är central och grundläggande på samma sätt som begreppslig intension (konnotation) föregår extension (denotation); man måste formulera en teori innan man har något att kritisera eller tillämpa. Jag har kallat min studie för en "rekonstruktiv tolkning".[40] Som sådan innehåller den ingen kritisk jämförelse mellan alternativa och konkurrerande teorier om kapitalismen. Inte heller är diskussionen om empiriska test och "nya fakta" en huvudsak.[41] Vad jag huvudsakligen uträttar faller inom området för teoriers formulering, dvs. teoribildning och teoriutveckling.

Min sammanfattande framställning i *Avslutningen* grundar sig dels på *Textkommentarens* resultat, dels på den moderna internationella Marx-forskningens. *Avslutningen* utgör ett försök att precisera de element och mekanismer som teorin i *Kapitalet* försöker återspegla i sin begreppsliga uppbyggnad; samtidigt försöker jag precisera teorins abstraktionsnivå och objekt samt de begreppsliga moment som omger den. *Min "rekonstruktiva tolkning" syftar alltså till en rekonstruktiv formulering av teorin.*[42] Därmed har min framställning i *Avslutningen* en

[39] För detta uttryck se t. ex. Bunge, M., *Scientific Research I*, s. 21—24, 493—95; *Treatise on Basic Philosophy, Volume I, Semantics I*, s. 39—46, 83—84.

[40] Se ovan sid. 7 och not ** på sid. 459—60. Denna "rekonstruktiva" ambition går igen i hela den moderna internationella Marx-forskningen. Roman Rosdolskys och Witali. S. Wygodskis grundläggande arbeten, exempelvis, är rekonstruktioner av Marx problematik. Och Louis Althusser talar om en "symptomal läsning", dvs. att där Marx formulerar "ett *svar utan fråga*" så gäller det att "upptäcka själva *frågan på något annat ställe*" eller i en annan skrift (*Att läsa Kapitalet 1*, s. 32); och detta är verkligen vad *Textkommentaren* har sysslat med, att utröna *vilka* problem till synes försynta och oskyldiga kapitel om varan, mervärdet eller det konstanta kapitalet handlar om. Hans-Jørgen Schanz, slutligen, talar om att tolkningen av Marx teori nödvändigtvis måste innehålla "en immanentisk rekonstruktion af de konstitutive momenter for teorien" (*Til rekonstruktionen* . . . s. 9). (Uttrycket "rekonstruktiv tolkning" finns hos Evert Vedung i *Det rationella politiska samtalet* (1977), s. 81, 89—92; jfr. dock not ** på sid. 459—60.)

[41] Vad det kan vara fråga om diskuterar t. ex. Lakatos (1970) på s. 132—80.

[42] För Vedung (1977) är det uppenbart att "rekonstruktiv tolkning" tenderar mot "egen teori- och hypotesbildning"; a. a. s. 90.

särskild status och självständighet,[43] liksom varje positivt formulerad faktuell teori. Den står och faller med sin egen systematik och med sin egen fruktbarhet.

III. Kritik: klasskampen och 'Kapitalet'

III:1 Inledning

Min korta genomgång av Popper och Tingstens syn på Marx och marxismen mynnade ut i frågan: Vad säger teorin i *Kapitalet* om klasskampen? Det intressanta är att just detta problem är ett av de centrala i den moderna marxistiska debatten. Inom den marxistiska traditionen har flera ambitiösa arbeten vänt sig mot tanken att produktivkrafternas utveckling automatiskt skulle leda till socialistiska produktionsförhållanden. Som empirisk bakgrund har man dels de utvecklade kapitalistiska länderna, dels de faktiskt existerande socialistiska staterna. I ingetdera fallet verkar socialismen utvecklas automatiskt, utan snarare avgöras av utfallet i den ekonomiska, politiska och ideologiska kampen.

Här kommer jag att ta upp tre förgrundsgestalter som diskuterat klasskampens plats och roll i den marxistiska teorin. Det är fransmännen Louis Althusser och Étienne Balibar samt dansken Hans-Jørgen Schanz. De förra utgör med *Att läsa Kapitalet (1965)* grundarna av den s. k. althusserianska strömningen inom den marxistiska traditionen; den senare är genom *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status (1973)* och *Antikritikk (1977)* den som i Skandinavien främst har introducerat, men också vidareutvecklat, vad man kan kalla en kapitallogisk strömning.

III:2 Louis Althusser

Under 1970-talet har Louis Althusser alltmer kommit att betona *klasskampens* centrala roll i den marxistiska historie- och samhällsteorin. Det

[43] Se t. ex. Lakatos (1970) och hans "relative autonomy of theoretical science"; a. a. s. 137 och 173—77.

är huvudproblemet i essän *Svar till John Lewis (1973)*, som argumenterar mot tesen att "människan gör historien":[44]

> "John Lewis sade: 'Det är människan som gör historien'. Marxismen-leninismen svarade: 'Det är massorna'.
>
> Om man stannar här förefaller det som om marxismen-leninismen visserligen ger ett annat svar, *men på samma fråga,* nämligen frågan: *vem* är det *som gör* historien? Denna fråga förutsätter att historien är ett resultat av ett *subjekt* (vem?) som handlar (gör). För John Lewis är detta subjekt 'människan'. För marxismen-leninismen är det massorna som är subjektet."[45]

Och Althusser går vidare från begreppet "massorna". För det är uppenbart att "massorna" i själva verket är:

> ". . . *flera* klasser, skikt och sociala kategorier samlade i en *enhet* som är både sammansatt och i *rörelse* (positionen för olika klasser och skikt, och för olika fraktioner inom klasserna, *förändras* under loppet av en och samma historiska eller revolutionära process). Och i våra länder rör det sig om tiotals miljoner människor, i Kina om hundratals miljoner! . . . Hur bär man sig åt för att säga *'där* är det' om 'subjektet'/massorna?"[46]

Svaret är, menar Althusser, att vi får ändra frågan. Och svaret finns, filosofiskt närvarande, i t. ex. *Kommunistiska manifestet (1848)* och den historiefilosofiska tes som Althusser finner där: klasskampen är historiens drivkraft.

> "Marxismen-leninismen säger nämligen något helt annat: det är *klasskampen* (nytt begrepp) som är historiens *drivkraft* (nytt begrepp), som sätter historien i rörelse, driver den framåt, som 'flyttar' historien — och som åstadkommer revolutioner. Denna tes är av största betydelse, ty *den sätter klasskampen i främsta rummet.*"[47]

Jag anser att Althussers tes är riktig på denna punkt. Men även om Althusser stöttar sig på den historiematerialistiska vetenskapen, och talar om filosofin när den existerar i och omkring vetenskapen, så lämnar han inte filosofins område.[48] Hans argumentation utförs i form av

[44] Althusser, L., *Filosofi från proletär klasståndpunkt,* uppsatser i urval av Göran Therborn, Cavefors 1976, s. 46—108.
[45] Althusser a. a. s. 56.
[46] Althusser a. a. s. 56—57.
[47] Althusser a. a. s. 57.
[48] För förhållandet mellan filosofi och vetenskap, se Avslutningen not 3, 4 a, 5 och 6. Samtidigt vill jag passa på att förtydliga min not 6. Där skriver jag om "syn på filosofin"; men det skall vara "syn på förhållandet mellan filosofi och vetenskap".

en filosofisk batalj om begreppet "människan", och hans grundval är de första historiematerialistiska texterna, främst *Kommunistiska manifestet (1848).*[49]

Någon närmare precisering av *klasskampens* plats och roll, preciserad inom teoribildningen hos utförd historiematerialistisk vetenskap, har emellertid Althusser inte gjort. Om Althusser har rätt borde klasskampen inta en mycket central plats i teorin i *Kapitalet.*

III:3 Étienne Balibar

Om Althusser står i filosofin, så drar sig Balibar alltid mot vetenskapen. I den gemensamt utgivna *Att läsa Kapitalet (1965)* ställer Balibar frågan:

> "... på vilka villkor kan påståendet att historien är historien om klasskamp vara ett vetenskapligt påstående?"[50]

Men explicit talar han bara om klasser och klasskamp på en enda sida i sin långa essä, och där skriver han: "klasser är funktioner i produktionens helhetsprocess ... strukturnas *bärare* eller *upprätthållare* (Träger), produktionsprocessens agenter."[51]

Och det verkar som om Balibar själv är missnöjd det svar han 1965 gav på frågan. Den står i centrum för hans självkritiska bok *Fem studier i historisk materialisme (1974).*[52] I hans skrift från 1965 är klasserna "strukturernas" *effekter*/bärare; därför har också Althusserskolans ståndpunkter från sextiotalet kritiserats för "struktur-determinism".[53] Men här i *Fem studier* ... från 1974 är svaret ett annat:

> "... inskriver *klasskampen* inte som en enkel *konsekvens* av produktionssättet och utsugningen, utan *i* definitionen av själva produktionssättet."[54]

Det betyder att klasskampen inte är något som kommer efter som ett resultat eller en effekt av utsugningen i det kapitalistiska produktions-

[49] Althusser a. a. s. 57.
[50] *Att läsa Kapitalet 2 (1965),* s. 87.
[51] *Att läsa Kapitalet 2,* s. 179.
[52] Balibar, É., *Cinq études du matérialisme historique,* Maspero 1974, på danska Fem *studier i den historiske materialisme,* Rhodos, Köpenhamn 1977.
[53] Kritiken kommer från Ernesto Laclau och gäller Nicos Poulantzas; se Avslutningen not 149 sid. 533—34 ovan; se Laclau a. a. s. 51—79.
[54] *Fem studier* ... s. 180/180.

sättet. Individerna ses inte längre som effekter/bärare utan snarare som producenter/bärare av de samhälleliga förhållandena och deras struktur:

> "... själva utsugningen är *inget annat än* den grundläggande historiska formen för klasskampen."[55]

Detta är den grundläggande tesen i den viktigaste av Balibars fem studier, dvs. "Mervärde och sociala klasser".[56] I den essän finner vi också formuleringar som denna:

> "... analysen av mervärdet är analysen av en inte kombination av bestämda former för klasskamp — specifika former, som konstant tvingas övervinna motståndet från arbetskraften, som reagerar på själva dessas utveckling."[57]

Hos Balibar har alltså Althussers samhällsfilosofiska föreställning om "klasskampen" vidareförts till *Kapitalet*. Analysen av mervärdet och utsugningen (*Första bokens* Tredje och Fjärde avdelning) utgör alltså, enligt Balibar, en analys av den historiska form i vilken klasskampen utspelar sig under kapitalismen.

Detta är enligt min mening en fruktbar tes. Men än så länge är den bara ett program. Balibar har inte visat *hur* teorin är uppbyggd, och *på vad sätt* klasskampen får den centrala roll som han talar om.

III:4 Hans-Jørgen Schanz

a) Historiematerialism och kritiken av den politiska ekonomin

Hans-Jørgen Schanz betydelse är att han inom det skandinaviska språkområdet envist och uppfordrande, alltifrån 1973 till 1977, ställt frågan: Vilket är förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningen 1843—48 och teorin i *Kapitalet* (dvs. manuskripten 1857—67 under arbetsnamnet "Kritik av den politiska ekonomin")? Schanz skriver i sin *Antikritikk (1977)* om sitt arbete *Til rekonstruktionen ...* (1973):

> "Det var 'Til rekonstruktionens ...' intention att påpeka, att själva det faktum, at Marx analys av och teori om kapitalismen så grundläggande ändrar sig vid övergången till ekonomikritiken, inte kunde

[55] *Fem studier ...* s. 180/180.
[56] Se t. ex. s. 120—29, 152, 178—93. Jfr. Althussers tankar i *Filosofi från proletär klasståndpunkt* s. 58 med Balibars s. 180—81.
[57] *Fem studier ...* 124/124.

vara utan centrala effekter på den förutvarande historiska materialismens grundbestämningar. Detta förhållande har ännu i allt för ringa grad gjorts till föremål för kritiska reflexioner av marxister."[58]

Och vidare:

". . . programmet — och det är ännu ett program, en ledtråd — måste vara att bidraga till en historisk materialism *efter* ekonomikritiken, där dels felen med att överföra den förekonomikritiska historiska materialismen till ekonomikritikens begrepp och föreställningar avvisas, men också, dels, den naivitet avvisas, som tror, att ekonomikritiken som sådan har inlöst den socialistiskt oavvisliga breda kunskapsintention som formulerades i den historiska materialismen."[59]

Och slutligen:

"Boken 'Til rekonstruktionens . . .' (1973) grundidé var att bidraga till detta. Problemen löstes inte i denna bok, och löses ej heller här (1977), däremot förefaller det mig viktigt att fasthålla dessa positioner i förhållande till mina kritiker, som helt och hållet handlar som om problemen inte existerade."[60]

Och jag vill verkligen hålla med Schanz om att det är ett problem. "Produktivkrafter", "produktionsförhållanden", "bas", "överbyggnad" och "klasskamp" möter oss inte omedelbart och uttryckligen i *Kapitalet*. Därför utgör Schanz' problem ett av de viktigaste i *Att studera Kapitalet*.

Förhållandet mellan den materialistiska historieuppfattningens grundläggande begrepp och teorin i *Kapitalet* är ett genomgående tema i min studie. Vi möter det i *Inledningens* kap. II:2, *Textkommentarens* Bihang till kap. 5 och 14, extrarubrikerna till Tredje och Fjärde avdelningen, punkt 101—105, 162 och 243—44; men framför allt sammanfattas detta i *Avslutningen*, dels i min uppdelning av kunskapsprocessens nivåer (de tre kapitlen), dels mer detaljerat i kap. II:4.

I *Att studera Kapitalet* försöker jag formulera ett svar på det problem som Schanz har ställt, men inte löst. Min *Avslutning* utgör en sammanhållen uppfattning om den historiska materialismen "efter" det att resultaten från "kritiken av den politiska ekonomin" (1857—67) har reflekterats igenom och fått (med Schanz ord) "centrala effekter på den förutvarande historiska materialismens grundbestämningar".

[58] Antikritikk s. 39, försvenskad danska MD.
[59] Antikritikk s. 52, försvenskad danska MD.
[60] Antikritikk s. 52, parentes MD, försvenskad danska MD.

b) Klasskampen

Schanz säger ändå en hel del om kapitalismen i sin *Antikritikk (1977).* Han behandlar problemet om det kapitalistiska samhällets "subjekt", och diskuterar frågan om klasskampen.

Låt oss börja med Schanz kritik/självkritik av den kapitallogiska traditionen:

> "... kapitallogiska skrifter i alltför ringa grad har markerat sammanhangen mellan kapitalbegreppen och klasskampen; härtill kommer att det i ekonomistiska tendenser inom kapitallogiken de facto ofta har framkommit ett sken av att kapitalreprodukionen är en ren mekanism, där klasskampen högst har anvisats en plats utanför eller som bihang till kapitalreproduktionen."[61]

I stället intar Schanz en ståndpunkt, som åtminstone verbalt uppvisar stora likheter med Balibars:

> "Begreppet mervärde är på det hela taget kliniskt rensat på, ja, har förlorat varje form av identitet, om det inte ses som ett klasskampsbegrepp."[62]

Men precis som hos Balibar är ju detta inget annat en en programmatisk och svepande fras som måste preciseras. *På vilket sätt* är mervärdebegreppet ett klasskampsbegrepp? Den frågan besvarar inte Schanz.

c) Kapitalet som ett "automatiskt subjekt"

Parallellt med framhävandet av klasskampen säger han att *kapitalet* är samhällets subjekt, och dessutom ett "*automatiskt subjekt*". Schanz diskuterar kap. 21 i *Första boken* och skriver:

> "... att kapitalistisk produktion av varor samtidigt är reproduktion av de kapitalistiska produktionsformerna: efter det att arbetskraften har blivit till vara, så säkrar själva den kapitalistiska användningen av denna vara, att produktionsformerna förevigas automatiskt under produktionen av 'ting'. Det är detta förhållande som är avgörande för användningen av ordet 'automatiskt'."[63]

Men Schanz gör ett cirkelresonemang. Det som skall bevisas finns redan i premisserna. Betrakta meningen: "... *kapitalistisk* produktion av varor ... är reproduktion av de kapitalistiska produktionsformerna".

[61] Antikritikk s. 59—60, försvenskad danska MD.
[62] Antikritikk s. 55—56, försvenskad danska MD.
[63] Antikritikk s. 73—74.

Det skulle inte ha varit ett cirkelresonemang om han skrivit: ". . . produktion av varor . . . är reproduktion av de kapitalistiska produktionsformerna."

Gå tillbaka till min *Textkommentar* och punkt 301, 304, 308 och 311 f (Proudhons "fiffighet"). Där verkar Schanz få rätt, kapitalformen reproduceras automatiskt. Men fortsätt till punkt 379, 383, 384, 394 och främst 399 och 402. Där framgår att: Produktion av varor slår om till produktion av kapital *om, och bara om,* det kapitalistiska produktionsförhållandet upprätthålles (av någon eller några "bärare"). Det måste dagligen och stundligen upprätthållas för att produktionen av varor och "ting" skall ske i kapitalistisk form, vara produktion av kapital.

Det räcker inte med att "arbetskraften har blivit till vara". I den omedelbara produktionsprocessen måste lönarbetarna hållas på plats med reglemente, övervakning, instruktioner, ackordslöner och andra styrmedel. Schanz kanske menar att maskinernas och fabrikernas naturalform "automatiskt" förmedlar kapitalförhållandet. Men det gör de endast om lönarbetaren *faktiskt* är underordnad kapitalet. Och det är lönarbetaren bara så länge han ideologiskt accepterar kapitalförhållandet eller inte har politisk makt att göra annorlunda (arbetarrörelsens svaghet). Och själva produktionsprocessens ledning är inte heller något "automatiskt". Den äger rum ledd av utbildade arbetsledare och ingenjörer. Lika litet är t. ex. formen ackordslön, som kan få arbetaren att acceptera kapitalförhållandet, något automatiskt. Bestämmandet av löneform, och själva utbetalningen av arbetslön, är handlingar med klassmässig innebörd.

Enligt min mening finns det inget "automatiskt" i kapitalförhållandets upprätthållande. Det sker endast genom ett aktivt ingripande, det upprätthålls av styrkeförhållandet i klasskampen. När Schanz alltså talar om "den kapitalistiska användningen" av varan arbetskraft, så vilar just denna *kapitalistiska* användning på ett *upprätthållet klassförhållande som inte kan härledas ur* kapitalets logik, utan som historiskt måste tillföras "utifrån". Och det tillföres utifrån från såväl klasskampen inom "basen" (ekonomisk kamp) som inom "överbyggnadens" institutioner och apparater (den politiska och ideologiska kampen).[64]

d) Schanz' fundamentala motsägelse

Men enligt min mening är de ståndpunkter jag refererat under b och c ovan inte förenliga. Schanz tillägger:

[64] Se Textkommentaren punkt 67 och 412. Se även Reichelt (1970) s. 254—65.

"Fasthållandet av kapitalet som subjekt implicerar . . . tillika en radikal understrykning av att det kapitalistiska produktionssättet produceras och konstitueras genom mänsklig praxis."[65]

Och exakt här kommer Schanz fundamentala motsägelse i dagen. Enligt min mening måste han välja. *Antingen* är kapitalet (P — V — P′) ett "automatiskt" subjekt. Och då är kapitalreproduktionen, med Schanz egna ord, en "ren mekanism" där "klasskampen högst anvisas en plats utanför eller som bihang till kapitalreproduktionen".[66] (Det är på detta sätt kapitalbegreppet uppfattats inom den s. k. kapitallogiska traditionen.) *Eller* så är kapitalet ett "subjekt" som upprätthålles, med Schanz egna ord, "genom mänsklig praxis i vid mening". Men ett "subjekt" som upprätthålles av utfallet i klasskampen är ju bara ett villkorligt "subjekt", och framför allt inget "automatiskt".

Schanz formuleringar om mervärdet som ett "klasskampsbegrepp" klingar märkligt lika Balibars om att klasskampen är inskriven i analysen av mervärdet. Men precis som Balibar har Schanz inte försökt påvisa *på vilket sätt* klasskampen inskrivs i teorin om kapitalismen. Därtill kommer att problemet med hans "fundamentala motsägelse" måste lösas.

IV. Resultat: klasskampen och 'Kapitalet'

I Poppers och Tingstens Marx-kritik är det fatalistiska dilemmat den stora poängen. Men innebär verkligen Marx teori en "ödestro"; vad säger teorin i *Kapitalet* om den politiska, ekonomiska och ideologiska kampen? Det var den den fråga som jag lät kap. I mynna ut i.

Frågan gick vidare till tre marxistiska förgrundsgestalter. Det visade sig att alla tre i stället för "ödestro" talade om klasskampens centrala roll. Men det var på ett föga preciserat sätt. Om man nu hävdar att klasskampen är central i teorin, så måste det vara möjligt att påvisa *hur* den ingår i teorins uppbyggnad, och vilka konsekvenser det har. Här skall jag nu sammanfatta mina resultat från *Att studera Kapitalet*, avseende denna fråga.

[65] Antikritikk s. 103, försvenskad danska MD.
[66] Antikritikk s. 59—60, försvenskad danska MD.

IV:1 "Ödestrons" upplösning: den s. k. utarmningsteorin

a) Inledning

Enligt Tingsten och Popper innebär utarmningsteorin, dvs. kap. 23 i *Första boken*, en profetia om sjunkande reallöner för lönarbetarklassen. Mitt första led i argumentationen ställer frågan om kap. 23 innehåller en teori om lönernas rörelser. Det andra ledet i min argumentation behandlar frågan om teorins lagar utgör profetior; det handlar om teorins abstraktionsnivå, så som jag antydde i kap. II:1 a ovan.

b) Innehållet i kap. 23

Popper talar uttryckligen om "lagen om ökande elände" (eng. *the law of increasing misery*) och menar att den handlar om de arbetandes reallöner.[67] Höjdpunkten skulle vara den passage i kap. 23:4 där Marx skriver "detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta och allmänna lag".[68]

Enligt mina resultat från *Textkommentaren* är emellertid inte grundproblemet i kap. 23 reallönernas rörelser. Kap. 23 utgör snarare en "befolkningsteori", för att nu uttrycka sig i enlighet med dåtidens språkbruk. Och Marx uttryckliga argumentation och polemiska udd är riktad mot Malthus och hans anhängares "naturliga befolkningslag".[69]

Den lag som formuleras i kap. 23 är uttryckligen en lag om "relativt minskande A/v" (mängd arbetskraft) grundad på den tidigare utvecklade lagen om ökning av arbetets produktivkraft, dvs. att allt större mängd produktionsmedel kan sysselsättas med relativt färre antal arbetare. Den lag som kap. 23 formulerar är alltså en lag om relativt minskande antal arbetstillfällen, eller en lag om ökande arbetslöshet vid fortsatt kapitalackumulation.[70]

c) Eländet

Men Marx talar ju om "elände" (ty. *Elend*). Vad har det att göra med kap. 23? Som jag har visat så talar Marx om det "elände" som den arbetslösa reservarmén utsätts för, dvs. de som *inte* får någon lön. Det

[67] I textkommentarens punkt 368 och 369 genomför jag en kritik av nationalekonomen Joseph Schumpeter och Karl Popper på denna punkt; i Bihang till kap. 23 tar jag även upp en marxistisk tolkning av kap. 23 som en "utarmningsteori", Jürgen Kuczynskis.
[68] Se Textkommentarens punkt 355.
[69] Punkt 326, 328—331.
[70] Se punkt 334—335, 340—341.

avgörande kap. 23:4, där såväl marxister som icke-marxister inläst en teori om sjunkande reallöner, handlar alltså om *olika typer av arbetslöshet*.[71] Marx säger helt enkelt att om lagen om "relativt minskande A/v" får verka ostört i en situation av *ceteris paribus* så kommer antalet arbetare som "maskineriet har kastat på gatan"[72] att öka. Och när Marx talar om att rikedomen ökar vid den ena "polen" och eländet vid dess "motpol", så avser han en arbetarklass som är skiktad i olika grader mellan stadigvarande arbete, där lönen kan vara "hög eller låg", och fullständig arbetslöshet.[73]

d) Lönen

I hela *Kapitalet* arbetar Marx med ett för lönarbetarklassen gynnsamt antagande: arbetskraftens pris (den nominella lönen) är tillräckligt stor för att kunna köpa konsumtionsvaror som motsvarar en normal levnadsstandard, dvs. arbetskraftens pris motsvarar "arbetskraftens värde".[74] Här i kap. 23 påvisar Marx de faktorer, tillgången och efterfrågan på arbetskraft orsakad av kapitalackumulationens omfång, som kan medföra höjningar och sänkningar av den nominella lönen. Detta leder till att antagandet om hög reallön, och en om reallönen obekymrad arbetarklass, måste överges. Marx påvisar att organisering i fackföreningar i kamp om lönen blir nödvändigt för de arbetande.[75]

Fastställandet av den *nominella* lönens storlek "avgörs blott av den oavbrutna kampen mellan kapital och arbete ... Det hela utmynnar i frågan om kraftförhållandet mellan de kämpande".[76] Och frågan om vilken *real*lönen blir, ställs inte i kap. 23, vilket borde ha uppmärksammats av utarmningsteorins anhängare. Förhållandet mellan nominell och reell lön problematiseras tidigare i *Första bokens* framställning, i kap. 15. Därför kunde jag sammanfattande formulera Marx teori om lönernas rörelser:

> *"Marx löneteori utesluter inte möjligheten av sjunkande reallöner i verkligheten. Den utesluter inte heller möjligheten av stigande real-*

[71] OBS! Se punkt 349—58, 361—67.

[72] *Första boken* s. 565/669.

[73] *Första boken* s. 570/675; se även punkt 360.

[74] Se punkt 73, 76, 254 och 322.

[75] Se punkt 347; problemet om lönen och kapitalförhållandet tar jag inte upp här, se punkt 325, 327, 331, 332, 339 och 347.

[76] Se punkt 322 sid. 346 ovan, citatet är från Marx *Lön, pris och profit (1865)*; se även punkt 347 och 366. Redan i punkt 73 och 76 framhöll jag att Marx teoretiska antagande om "normal" levnadsstandard måste vara ett antagande om utfallet av tidigare lönekamper.

löner . . . Den preciserar de omständigheter som bildar bakgrund till den verkliga lönekampen."[77]

e) Lagen som profetia

I kap. 23:2 formulerar Marx lagen om relativt minskande A/v. I kap. 23:3 låter han den verka i en modellsituation av ett givet antal arbetare, och lagen får då till effekt en reservarmé. Kap. 23:4 utgör en ytterligare konkretiserad modell-situation, och Marx talar om olika typer av arbetslöshet. Kap. 23:5, slutligen, utgörs av empiriska "illustrationer".

Det viktiga att uppmärksamma här är att lagen upprättas under vissa antaganden. *Ceteris paribus* får lagen till effekt en arbetslöshet när den verkar på ett givet arbetarantal. Men ändrar man värdena på *ceteris paribus*-variablerna, och låter t. ex. den konstanta kapitaldelens storlek utvecklas snabbare än arbetsproduktiviteten, då får vi ett bibehållet eller ökat absolut arbetarantal, trots att arbetarantalet *relativt sett* minskar. Detta diskuterade jag närmare i mitt "Tillägg till kap. 23:4", särskilt punkt 370 om Marx lagbegrepp.

Lagen gäller alltså endast under vissa antaganden, på en viss abstraktionsnivå. Och Marx är själv mycket noga med att framhålla detta. Det stycke där han med emfas skriver: *"Detta är den kapitalistiska ackumulationens absoluta allmänna lag",* slutar med orden:

> "Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter vilkas analys inte hör hit. (KI, *Es wird gleich allen anderen Gesetzen in seiner Verwirklichung durch mannigfache Umstände modifiziert, deren Analyse nicht hierher gehört.*)"[78]

Intressant är kanske att denna sista mening i stycket faller ifrån när utarmningsteorins uttolkare citerar Marx. Det gäller såväl icke-marxisterna Popper och Schumpeter som marxisten Kuczynski.[79]

Tes: Det finns ingen profetia i kap. 23, varken om sjunkande reallöner eller ökande arbetslöshet. Kap. 23 framställer en lag, lagen om *relativt* minskande A/v. Men vilka effekter denna lag får på arbetslösheten eller lönekampen i ett konkret samhälle (eller bransch eller företag) beror på faktorer i den faktiska situationen, dvs. faktorer som i kap. 23 hålls konstanta i form av antaganden om *ceteris paribus.* Vill man göra "förut-

[77] Punkt 366 och sid. 384 ovan; se även punkt 254, 322 och 347.
[78] Punkt 355, sid. 369 ovan; se även hela avsnittet punkt 354—358.
[79] Se punkt 368, 369 samt Bihang till kap. 23.

sägelser" om arbetslöshetens eller lönernas utveckling i t. ex. Sverige eller Indien, måste man grunda dessa på de faktiska förhållanden som råder i dessa länder.

IV:2 Samhälleliga förhållanden och handlingar knutna till kapitalformen

a) Kapitalförhållandet

Varuformen, penningformen, kapitalformen, löneformen, profitformen, alla är grundläggande samhälleliga former i det kapitalistiska systemet. Marx analys i *Kapitalets* första bok resulterar i påvisandet att dessa ekonomiska former är knutna till vissa samhälleliga förhållanden. När det gäller kapitalformen så innesluter den ett specifikt samhälleligt förhållande som gång på gång stått i centrum för analysen — kapitalförhållandet.

Kapitalförhållandet upprättas i slutet av Andra avdelningen och i början av Tredje. Detta återspeglar kapitalets dubbelhet av cirkulation och produktion.[80] I kap. 4:3 klarläggs kapitalförhållandet i *cirkulationen.* Det består av att arbetarklassen har en "dubbel frihet". För det första "frihet" från produktionsmedel, *egendomslöshet* vad gäller produktionsmedel; detta kan jämföras med en enkel varuproducents ägande av sina verktyg och sin verkstad. För det andra "friheten" att fritt förfoga över sin enda tillgång, arbetskraften, och fritt kunna sälja den som *vara* på marknaden, arbetsmarknaden; detta kan jämföras med slavens eller den livegnes bundenhet.[81]

I slutet av kap. 5:1 klarläggs kapitalförhållandet i *produktionen.* Det består för det första av att kapitalisten förfogar över produktionsmedlen som sin egendom, men därmed också över de producerade produkterna; efter en arbetsdag ägs inte produkterna av den kollektive totalarbetare som producerat dem. För det andra består det i att arbetaren arbetar under kapitalistens ledning och konroll, på ett för kapitalisten ändamålsenligt sätt.[82]

b) Kapitalförhållandet som teoretiskt antagande

I kap. 4 analyserar Marx kapitalets allmänna form. Han ställer frågan hur P — V — P′ kan vara möjlig. Kapitalformens "elementarformer" är

[80] Se punkt 101 och 102.
[81] Se punkt 67—71, 105 och 137.
[82] Se punkt 86—88 och 162.

ju varan och penningen, och hur kan ett mervärde uppstå genom utbyte? Hans svar i kap. 4:3 är att pengar kan bli till mer pengar, på grundval av den enkla varan och varuutbyte, *om*, men bara om, arbetskraften existerar som vara på marknaden och kan köpas för att sättas i arbete i produktionen. P — V — P′ kan alltså förverkligas endast om kapitalförhållandet är upprättat.

Men *hur* kapitalförhållandet har upprättats historiskt, och *om* kapitalförhållandet i verkligheten är upprättat i något konkret samhälle, är inte problemet i kap. 4:3. Där gör Marx uttryckligen ett teoretiskt *antagande* om att så är fallet.[83] Hela Marx följande analys om problemet att få pengar att bli till mer pengar, P — V — P′, genomförs alltså under antagandet om att kapitalförhållandet *är* upprättat.

I kap. 24 återvänder Marx till denna punkt. Han gör en skiss över Englands historia och påvisar att arbetskraftens skiljande från produktionsmedlen, arbetskraftens lösgörande från t. ex. de feodala banden, är ett resultat av en lång och omfattande klasskamp. Det framgår också att det för bourgeoisin inte bara är fråga om en kamp för att upprätta och utbreda kapitalförhållandet, utan också om en ständig kamp för att *upprätthålla* det.[84] (I utvikningsfiguren till Avslutningen kap. II:2 c är detta slags klasskamp representerat av de båda grova pilarna underifrån, den ena till vänster, den andra till höger på figuren.)

Tes: Antagandet om kapitalförhållandets upprättande och upprätthållande utgör ett antagande om utfallet i klasskampen.

c) Klasskampen i den omedelbara produktionsprocessen

Pengar blir inte till mer pengar om inte produktionen bedrivs på ett för kapitalisten ändamålsenligt sätt. Kapitalisten måste konkret använda arbetskraften. Värdebildningen äger inte rum utan problem. Jag har i utvikningsfiguren (Avslutning kap. II:2 c) talat om "kampen om de former och villkor under vilka arbetskraften skall användas". Detta slags kamp bedrivs endast inom ramen för kapitalförhållandet. Kampen gäller från kapitalistklassens sida en kamp om *mervärdemängdens storlek;* för lönarbetarklassen är det en kamp om arbets- och levnadsvillkor. I kap.

[83] I kap. 4:3 skriver Marx på s. 146/183: "Orsaken till att denne frie arbetare möter honom (penningägaren, MD) på varumarknaden, intresserar inte penningägaren ... Och tills vidare intresserar den oss lika litet. Vi håller teoretiskt fast vid faktum liksom penningägaren gör det praktiskt." Se även punkt 67—71 samt punkt 379 och 383. OBS! punkt 379.

[84] Se punkt 376, 379, 383, 384, 386, 392 och 394.

15 diskuterar Marx de tre variabla faktorer som avgör mervärdemängdens storlek: 1) arbetsdagens längd, 2) arbetets intensitet och 3) arbetets produktivkraft. I en faktiskt situation avgörs innehållet i dessa "variabla faktorer" av utfallet i kampen mellan kapitalister och lönarbetare, av de handlande aktörernas ömsesidiga styrkeförhållanden.

Tes: Mervärdemängdens storlek avgörs av klasskampens utfall; det är alltså klasskampen som sätter ramarna för kapitalets värdeförökning.

d) Teorins uppbyggnad

Jag har alltså en bestämd lösning på det som jag ovan i kap. III:4 d kallade problemet med "Schanz' fundamentala motsägelse". Kapitalets värdeförökningsdynamik, P — V — P′, är ett "subjekt" endast i teorin om kapitalismen på *Kapitalets* abstraktionsnivå, "kapitalet i allmänhet". Men till och med på denna abstraktionsnivå är kapitalet bara skenbart ett subjekt. Det är ett *villkorligt* subjekt. *Om,* och endast om, vissa förhållanden är upprättade och vissa klasskampshandlingar är utförda kan värdeförökningen bli verklighet. Inte heller är kapitalet ett automatiskt subjekt så snart arbetskraften finns att köpa som vara på marknaden, som Schanz skriver. Själva värdeförökningen infrias *om,* och bara om, vissa handlingar utförs av aktörerna, handlingar som genom att vara knutna till kapitalformen får klassmässig innebörd och därmed utgör vad jag kallat klasskampshandlingar.[85]

Tes: Endast under vissa förhållanden som upprättas och upprätthålles av klasskampen (i vid mening) är kapitalet "subjekt" i ett samhälle, dvs. existerar kapitalets värdeförökningsdynamik, formlogik och rörelselagar där.

Uppbyggnaden av Marx teori visar oss detta med önskvärd tydlighet. Jag har försökt att i utvikningsfiguren visuellt åskådliggöra, med *Grundrisses* ord, "de punkter där det historiska betraktandet måste inträda"[86], eller de punkter där det visar sig att "den dialektiska framställningsformen endast är riktig när den känner sina gränser".[87] Och dessa punkter i teorins uppbyggnad spränger sönder föreställningen om kapitalet som ett "automatiskt" subjekt. I stället inträder de två slagen av klass-

[85] OBS! Se punkt 383 där jag förklarar vad jag menar med "klasskampshandlingar".
[86] *Grundrisse* s. 364IV.
[87] *Grundrisse* s. 945IV.

kamp: å ena sidan kampen om kapitalförhållandets upprätthållande/upphävande, å andra sidan kampen om de former och villkor under vilka arbetskraften skall användas.[88]

IV:3 Lönarbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation

I Textkommentarens punkt 408 reflekterade jag över *Första bokens* uppbyggnad. Jag framhöll att den logiska framställningen egentligen slutade i och med kap. 23, ja snarast med kap. 23:3. Kap. 23:4 är ju en slags utgång ur teorin mot verkligheten; Marx uppställer ju där en modell där lagen om relativt minskande A/v, som han redan i kap. 23:3 lät verka i ett givet arbetarantal, resulterar i olika *typer* av arbetslöshet. Men i detta sammanhang, just efter det att han har skrivit om "den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag", sammanfattar han elementen i lönarbetarklassens läge. I punkt 359 ställde jag samman dessa och min tolkning av Marx associationer bakåt till *Första bokens* resultat. Efter att ha sammanfatta sina tidigare kapitel och avdelningar summerar Marx med orden: "elände, arbetsbörda, slaveri, okunnighet, brutalisering och moralisk degradering" (se punkt 360).

Låt oss nu gå till det omdiskuterade kap. 24:7. (Det är ju där Tingsten och Popper ser Marx s. k. katastrofteori och därtill logiskt inneboende det fatalistiska dilemmat.) När lönarbetarklassens ställning behandlas där av Marx använder han bl. a. orden: "elände, slaveri och förnedring".[89] Det har jag tolkat som en direkt association och summering av Marx sammanfattning i kap. 23:4 som jag behandlade i punkt 359; det är ju bara det eländet och det slaveriet som finns i *Första boken.*

När jag i Textkommentaren sammanfattar lönarbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation, i en vidare mening än "lönarbetarklassens läge" från kap. 23:4 och punkt 359, så inbegriper jag dessutom dels kapitalförhållandets klasskampssituation (ovan i kap. IV:2) dels den praktiska uppgift och rekommendation som föreläggs den organiserade lönarbetarklassen.[90] Det visar sig att *Första boken* därmed preciserar lönarbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation på följande sätt.

[88] När *Andra* och *Tredje boken* behandlas, kommer ytterligare ett slags klasskamp att framträda: kampen om det *samhälleliga totalkapitalets* harmoniska reproduktion. Se *Avslutning* kap. II:3.

[89] *Första boken* s. 670IV/790—91.

[90] Se punkt 373—375, 405—406 samt Avslutningen kap. III:5 c.

Faktorer som *möjliggör* socialismen och som frambringas när kapitalismens värdeförökningsdynamik, formlogik och utvecklingslagar får verka är:
1) storindustrins karaktär av gemensamt arbete (punkt 228);
2) storindustrins sammanförande av lönarbetarna till stora enheter, framväxten av en lönarbetarklass (punkt 136 och 137).

Faktorer som *ger anledning* (nödvändiggör) för lönarbetarklassen att organisera sig och kämpa är:
A) lönarbetarklassens samhälleliga situation (punkt 359). I den omedelbara produktionsprocessen är det arbetarrörelsens:
a) kamp om arbetsdagens längd (kap. 8, punkt 128, 135);
b) kamp om arbetets intensitet (kap. 11—13 punkt 223—232);
c) kamp om teknik och arbetsmiljö, dvs. användningen av Pm och A (kap. 11—13 punkt 223—232);
d) kamp om lönen (kap. 23, punkt 347).
I samhället i övrigt är det kamp mot andra kapitalformer:
f) kamp mot bostadskapitalet i hyresgästföreningar och spar- och bostadskassor (punkt 277);
g) kamp mot handelskapitalet i kooperativa föreningar rörande produktion och distribution av konsumtionsmedel;
h) kamp mot andra samhälleliga effekter av den kapitalistiska produktionsordningen, upprättandet av ett helt skyddsnät av organisationer och framtvingad lagstiftning.

Faktorer som *ger anledning* till (nödvändiggör) för lönarbetarklassen att genom politisk organisering och kamp gå utöver kapitalismen är:
B) kapitalismens krisbenägenhet. Det är främst två förhållanden om vi nu begränsar oss till faktorer inom ramen för *Första boken*:

a) kriserna som inneboende begränsning för kapitalackumulationens omfång, den ständiga tendensen till arbetslöshet och därav följande socialt elände (punkt 358);
b) kriserna som ständig pådrivare för kapitalisternas profitbegär; för att motverka profitkvotens tendens att falla måste utsugningsgraden ökas t. ex. genom sänkta löner, längre arbetsdag, högre arbetsintensitet, dvs. allt det som räknades upp under A:a—d ovan.
c) Om vi går utöver *Första bokens* abstrakta förhållanden, så finner vi naturligtvis i ett konkret samhälle en rad missförhållanden som mer eller mindre direkt är knutna till att "det kapitalistiska produktionssättet härskar"[91], och att därför produktions- och samhällsliv inriktas på att

[91] *Första boken* s. 31/49.

tillfredsställa kapitalets behov av profit i stället för planerade och demokratiskt beslutade samhälleliga behov.

Tes: Första boken mynnar ut i (i kap. 23:4 och 24:7) en sammanfattning av de förhållanden och klasskampshandlingar som är knutna till kapitalformen (kap. IV:2—3 ovan); vilken situation lönarbetarklassen befinner sig i under kapitalismen och vilka möjliga projekt som så att säga står på dagordningen.

IV:4 "Ödestrons" upplösning: den s. k. katastrofteorin

a) Inledning

Den av Tingsten och Popper framhållna s. k. katastrofteorin utgör en tolkning av kap. 24:7 i *Första boken.* Jag skall här sammanfatta mina resultat från *Textkommentaren* punkt 396—408.

b) Egendomsformer och klasskamp

I kap. 24:7 talar Marx om tre egendomsformer: den enkla varan (den egentliga privategendomen), den kapitalistiska privategendomen (som egentligen inte är så "privat", t. ex. aktiebolag) och den gemensamma (kollektiva eller socialistiska) egendomen. Var och en av dessa egendomsformer existerar på grundval av vissa produktionsförhållanden, och det kapitalistiska produktionsförhållandet (kapitalförhållandet) är ett klassförhållande. Som vi såg ovan är den kapitalistiska egendomsformen knuten till vissa klasskampshandlingar. Det är endast genom en lång historisk klasskamp som kapitalismen upprättas och stabiliseras i Västeuropa. Och den skildring av denna kamp som Marx gjort i kap. 24:1—6 sammanfattar han i några meningar här i kap. 24:7.[92]

Men detsamma gäller den socialistiska egendomsformen. Likaväl som att kapitalismen upprättas genom klasskamp, talar Marx om kapitalismens avskaffande som en aktiv politisk handling, en expropriation av kapitalistklassen. Låt oss se på ett nyckelcitat som ofta givits en fatalistisk tolkning (ä. ö.):

> "Produktionsmedlens centralisation och arbetets samhälleliga karaktär når en punkt när de blir oförenliga (KI, *unverträglich*) med sitt kapita-

[92] *Första boken* s. 669III–IV—670I/789III–IV—790I.

listiska hölje. Detta spränges. Den kapitalistiska privategendomens timme slår. Expropriatörerna blir exproprierade."[93]

Men vem spränger det? Vem exproprierar kapitalistklassen? Vi behöver bara gå två meningar bakåt för att kunna läsa:

"Men även förbittringen (KI, *Empörung*) ökar hos den ständigt växande arbetarklassen, som samtidigt skolas, sammansvetsas och organiseras genom den kapitalistiska produktionsprocessens egen mekanism."[94]

Det är alltså denna arbetarklass, som genom organisering blivit arbetarrörelse, som enligt Marx "expropierar" kapitalistklassen.

Tes: Det fatalistiska dilemmat, som det formulerades i kap. I:4 ovan, är alltså inte logiskt inneboende i kap. 24:7. Endast genom en aktiv klasskampshandling kan kapitalismen avskaffas.

c) Marx politiska projekt

Vi kan alltså avvisa fatalismen och det fatalistiska dilemmat som det formulerades i kap. I:4 ovan. Men hur skall vi då förstå kap. 24:7? Vad säger *Kapitalet* om socialismens upprättande?

Enligt min mening finns det ingenting i Marx teori som kan *garantera* att klasskampen verkligen kommer att lyckas, och att kapitalismen verkligen kommer att störtas. Socialismen är ingenting som man kan gå och vänta på; den måste genomföras. *Första boken* och kap. 24:7 målar upp lönarbetarklassens ställning och historiska situation. Här är förhållandena som gör socialismen *möjlig.* Här är förhållandena som *ger anledning* till att avskaffa kapitalismen.[95] Här är de avgörande samhällsför-

[93] *Första boken* s. 670—71/791. Jag hävdar att detta *är* nyckelcitatet, och att den "naturlags nödvändighet" som Marx talar om i stycket nedanför bara är ett annat sätt att komprimerat uttrycka (insnärjd och omvärvd att problemet att med dåtidens filosofiska språk uttrycka sina nya ståndpunkter, se Althusser *Att studera Kapitalet 1,* s. 34 och 97) samma sak. Detta är också Engels åsikt. Se Avslutningen not 6 och *Anti-Dühring* s. 181—84, MEW 20 s. 123—25 där Engels diskuterar Marx formulering om "negationens negation".

[94] Första boken s. 670—71/790—91. OBS! Se punkt 405—407.

[95] Se punkt 405 och kristeorin. Mitt avvisande av "katastrofteorin" innebär inte ett avvisande av "sammanbrottsteorin" som den uppställs av Henryk Grossmann i hans arbete från 1929. *Ceteris paribus* leder kristeorin till sammanbrott. Men denna "lag" kan inte bedömas annorlunda än de övriga av *Kapitalets* lagar. Jag uppskattar alltså Grossmans teoretiska insats men inte hans politiska inramning och de slutsatser som han tror sig utläsa. Se punkt 405—407; särskilt punkt 407. Se även högra delen av utvikningsfiguren till Avslutningens kap. II.

hållanden som måste angripas. Marx teori utmynnar i en praktisk rekommendation, ett politiskt projekt om kapitalismens upphävande och socialismens upprättande genom politisk kamp.[96]

Det är endast förverkligandet av detta politiska projekt, som medför kapitalismens upphävande. Om, *och endast om,* detta projekt genomförs uppstår den situation när: "Den kapitalistiska privategendomens timme slår. Expropriatörerna blir exproprierade".

d) Historieteorin

I sitt *Förord (1859)* gjorde Marx en sammanfattning av de "allmänna resultat" som han kommit fram till genom sina studier under åren 1843—48. I Avslutningens kap. I:3 kallade jag detta en "preliminär historieteori". Om vi nu granskar detta *Förord* så märker vi att socialismen inte finns med där som en historisk epok.[97] Marx talar bara om att kapitalismen själv frambringar de "materiella betingelserna" för sitt eget upphävande. Det är enligt min mening mycket rimligt. År 1859 finns inte socialismen annat än som en förhoppning och en möjlighet.

Många har tolkat *Första bokens* kap. 24:7 som en fortsättning på *Förordet.* Inte bara Tingsten och Popper har på det sättet försökt legitimera sin fatalistiska läsning, utan även inom den marxistiska traditionen möter man en sådan uppfattning.[98] Men enligt min mening är detta omöjligt. Kap. 24:7 skrivs i samband med *Kapitalet,* och som jag framhöll så är distinktionen mellan den materialistiska historieuppfattningen och den utförda vetenskapen i *Kapitalet* avgörande. Förhållandet mellan *Förordet (1859)* och *Första bokens* kap. 24:7 är ett annat.[99]

Först i efterhand skrivs historien. Det är bara i efterhand vi kan konstatera om Marx politiska projekt i *Kapitalet* har blivit verklighet. *Kapitalet* och kap. 24:7 har bara angett att *om,* och bara om, vissa klasskampshandlingar utförs så blir det socialism. Mer kan inte en kritik av den politiska ekonomins teori och praxis göra.[100]

Men nu, när det tjugonde århundrandet redan går mot sitt slut, så vet vi att socialistiska samhällen faktiskt har upprättats. Vi vet också att det över hela världen pågår en kamp för kapitalförhållandets upphävande, för demokrati och socialism.[101] Ser vi till Sverige så är det

[96] Denna rekommendation finner vi t. ex. i punkt 373—375, 405—407 och i Avslutningen kap. III:5 c.

[97] Se Inledning, ovan sid. 33—34 där nyckelcitatet från *Förord (1859)* är återgivet.

[98] Se Avslutningen not 112, 113 och 118.

[99] OBS! Se Avslutningen kap. I:3 och II:4; se även Inledningen kap. II:2.

[100] Se punkt 27—28, 410—413, särskilt punkt 412; se även Avslutningen not 108 och 170.

[101] Se punkt 406, särskilt sid. 434.

inte bara det lilla kommunistpartiet VPK som ställer detta på dagordningen, även Landsorganisationen har framlagt ett förslag om att med hjälp av s. k. löntagarfonder avskaffa den kapitalistiska privategendomen. Marx rekommendation från kap. 24:7 har alltså följts i många länder. Och skildringen av denna klasskamp är skildringen av dessa samhällens moderna *historia.*

Idag arbetar många vidare på den "preliminära historieteori" som *Förord (1859)* antyder. Man arbetar med och ställer problem (såväl diakroniskt som synkroniskt, såväl genetiskt som strukturellt) för att utveckla en mer preciserad historieteori. Men fortsättningen på *Förordet* står inte att söka i kap. 24:7 utan i *den verkliga historien.* Det är genom studier av den verkliga historien som vi till historieteorin kan foga det som i *Förord* bara var antytt som en möjlighet[102]: en ny samhällsform (strukturellt sett) och en ny historisk epok (genetiskt sett), socialismen.

IV:5 Varken fatalism eller voluntarism

Mitt starka betonande av klasskampsmomentet ingår här i en kritik av den fatalistiska tolkningen av Marx. Men innebär då inte min ståndpunkt en voluntaristisk hållning, en överdriven tro på viljans kraft att ändra historien? Enlig min mening står valet helt enkelt inte mellan fatalism och voluntarism.[103] Just det marxistiska tänkandet ställer problemet om mänsklig praxis annorlunda. I Avslutningens kap. I framhävde jag detta,[104] och fortsättningen av Avslutningen utvecklar detta annorlunda sätt att se på mänsklig praxis.

För Marx är socialismen möjlig. Den givna kapitalistiska verkligheten är upphängd i klasskampshandlingar, och det som är upprättat och upprätthållet av klasskampshandlingar kan också avskaffas genom klasskampshandlingar. Till och med det mest lagbunda, marknadens prisrörelser, konjunkturerna och kapitalismens förmenta naturlagar kan upphävas.[105] Den urgamla förhoppningen om att människorna skall kunna styra sin samhällsutveckling kan bli verklighet.[106]

[102] Se Avslutningen kap. I:3 och dess kap. II:4.

[103] Se t. ex. Georg Lukács "Det borgerliga tänkandets antinomier" i *Historia och klassmedvetande,* Cavefors, Budapest 1968, s. 174—220, särskilt s. 187—203.

[104] Se Avslutningen kap. I:2.

[105] Se Paul Samuelson i punkt 27—28.

[106] Därmed sluter vi cirkeln (som är en dialektisk spiral) och står åter i Inledningens kap. I:1 närmare bestämt i not 10.

Här i *Kapitalet* har Marx bara talat om kapitalismen abstrakt. Men i verkligheten existerar inte kapitalismen abstrakt. Den existerar i konkreta samhällen. Och de handlingar som uppbär den är inneboende i ett helt system av institutioner, apparater, tanke- och handlingsmönster. Tillsammans utgör dessa ett *konkret samhälle,* och klasskampen gäller alltid den historiskt givna och överlämnade samhällsbyggnaden i ett konkret samhälle. Marx inledningsord till *Louis Bonapartes 18. Brumaire* lyder:

> "Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt, utan under omständigheter som är omedelbart påträffade, givna och överlämnade."[107]

Klasskampen utkämpas i konkreta samhällen och gäller förhållanden i givna samhällen. *Kapitalet* har angett vad som är möjligt och det övergripande målet. Men det är analysen av den *konkreta situationen* och den samlade *praktiska erfarenheten* som tillsammans med en utvecklad och skapande *politisk fantasi* anger hur kampen bör utföras för att målet skall uppnås.[108]

[107] Se Avslutningen sid. 541.
[108] Se Avslutningen kap. III och Inledningen kap. I:1 med dess not 11.

Summary in English*

Studying Capital: First Book

Commentary and Guide

This thesis, taken as a whole, is a reconstructive interpretation of Karl Marx's theory of capitalism as presented in *Capital: A Critique of Political Economy (1867).* The thesis is composed of three main parts together with a Foreword (p. 7) and a Postscript (p. 609).

In the Introduction (*Inledning,* p. 11—40) I pose three questions: A. What is the relation between the fundamental concepts of the materialist conception of history ('productive forces', relations of production', 'basis', 'superstructure' and 'class struggle') and the theory presented in *Capital*? B. How is this theory constructed, considered as a scientific and factual theory? C .What is the significance of this theory for the socialist tradition and the labour movement?

The subsequent Commentary (*Textkommentar,* p. 41—455) to the first book of *Capital* follows Marx's exposition chapter by chapter. It consists of 414 numbered paragraphs. This mode of presentation has certain stylistic advantages. I can freely switch between longer commentaries to the text, a closer textual reading, and remarks on Marx's terminology or the Swedish translation. At the end of each chapter is placed an appendix in which I indicate parallel passages in the manuscripts preceding and following the first book of *Capital,* and in which I also give references to secondary literature on the subject-matter of the chapter in question. Some paragraphs are formulated as questions for the reader to answer or as recommendations to the reader regarding his own problematization of Marx's text. My Commentary is thus also a Guide, which is indicated by the subtitle given to the book. The reason for this is not merely di-

* For their linguistic help, I am grateful to Lars Rudebeck and, in particular, Walter Carlsnaes.

dactic; my aim is that the reader should actively work with Marx's text, and that he should be involved in the interpretative enterprise right from the start. I find this important, especially since my Commentary focuses on the logical context of the theory taken as a whole. Thus, if the reader follows the exposition provided by my Commentary and Guide, he will notice how this context emerges out of Marx's own text.

The final part of my thesis is the Conclusion (*Avslutning*, p. 457—552). There I present my conclusions, after having pursued the textual reading of the Commentary in the light of the three questions posed in the Introduction. I present my result in the form of an exposition of my conception of Marxist theory.

The exposition of the *Avslutning* is, on the one hand, based on the results of the Commentary, and, on the other, on the contemporary international discussion surrounding Marx and Marxism. As a result my reconstructive interpretation ends up as being reconstructive theorizing, that is, an attempt in the elaboration and development of theory.

The main argument of my dissertation can be summarized in terms of the following theses.

Question A: What is the relation between the fundamental concepts of the materialist conception of history and the theory presented in Capital?

Thesis 1: The fundamental concepts of the materialist conception of history are usually constructed on the basis of formulations found in different works of Marx and Engels from the period 1843—48, as well as those contained in the famous *Foreword* to *A Contribution to the Critique of Political Economy (1859)*. In my view, it is important to regard these concepts, taken as a whole, as constituting nothing more than a 'guiding principle', an 'hypothesis' or an 'historico-philosophical research-programme'. On the one hand this conception contains a philosophy of history, society and man; on the other hand it suggests a more concrete synthesis of historical development itself, that is, a theory of history. (See my *Inledning* Ch. II:1—2 and the *Avslutning* Ch. I:1.)

Thesis 2: These fundamental concepts thus do not constitute a fully realized theory of history; instead they perform more specific functions, necessary in the establishment and subsequent development of an historico-materialist science. The most important of these are the following:
a) they indicate a break with the prevalent (idealistic) philosophies of history and society; (*Avslutning* Ch. I:2);
b) they provide a key to the classification of history into different

epochs, each based on its own dominant mode of production, that is, they constitute a preliminary theory of history; (*Avslutning* Ch. I:3); c) they posit as a 'guiding principle' the notion of 'basis', on the one hand, and, on the other, the notion of historically different social forms (*gesellschaftliche Form*) of the process of production; (*Avslutning* Ch. I:4).

Thesis 3: We thus have an important distinction here between the fundamental concepts of the materialist conception of history, on the one hand, and, on the other, a scientific analysis using this conception as its starting point. This distinction is emphasized already in the *Inledning* Ch. II:2, but its consequences are most clearly demonstrated in the *Avslutning*, in which Ch. I consists of this conception of history while Chs. II and III indicate the level which historico-materialistic analysis *qua* science has reached. (Of course, this conception of history is, in its turn, refined and made more precise as this science is actually carried out. See *Avslutning* Ch. I:3.)

Thesis 4: Focusing on capitalist societies, Marx's theory in *Capital* forms a fundamental part of this historico-materialistic science. *Capital* deals with phenomena contained within the 'basis' of capitalist societies; it forms a theory of the capitalist mode of production. (*Inledning* Ch. II:2; *Avslutning* Ch. I:1.)

Thesis 5: Capital does not deal with 'economics', but with the fundamentals of social theory concerning capitalist societies. (*Inledning* Ch. II:2; *Avslutning* Ch. II:4, footnote 121.)

Thesis 6: A problem which is often debated is the nature of the relations between the 'productive forces', 'relations of production', 'basis'; 'superstructure', and 'class struggle' in capitalist societies. According to the theses above, we cannot find a scientific answer to these problems in, for example, the *Foreword (1859)*. The answer must be searched for in the proper place; and thus with regard to capitalist societies, we have to turn to *Capital*. This is not commonly done within East European Marxism, in which exclusive reference is made to the formulations found in the *Foreword (1859)* or to the works from the period 1843—48, in particular *The German Ideology (1845—46)*. Thus East European textbooks on *Capital*, that is, the textbooks on the political economy of capitalism, do not even attempt to solve these problems.

One of the main purposes of my book is the demonstration of the

existence of these very problems in the centre of the theory in the first book of *Capital;* and I can also present a suggestion for their solution. (*Avslutning* Ch. II:4; my subheadings to the Third and Fourth Parts of the *First Book*; Appendices to Chs. 5 and 14; paragraphs 101—105, 162, 243—244.)

Thesis 7: In my view, the fundamental concepts of the materialist conception of history will have to be changed, both terminologically and conceptually, as we move from the historico-philosophical research programme of 1843—48 (and of the *Foreword*) to the proper scientific analysis found in *Capital.* But we have to accept this change since it is the result of a scientific procedure actually carried through. The concepts of the theory in *Capital* are not only clearer and more systematized, but in *Capital* the mutual interconnections between the various elements has also been made more precise. (*Avslutning* Ch. I:1 and 3, and the whole of Ch. II; see especially Ch. II:4.)

On this point I concur with Hans-Jorgen Schanz regarding the importance of question A above, he is the one who has posed it in these terms, but perhaps not with regard to how it should be answered. (See my *Efterskrift* Ch. III:4 and *Avslutning* footnote 36.)

Question B: How is the theory presented in 'Capital' constructed, considered as a scientific and factual theory?

Thesis 8: The most important thing to note and to problematize is the level of abstraction to be found in *Capital.* The theory contained in *Capital* is an attempt to reflect (mirror, depict) an existing system, namely, factual social forms and social relations and their inter-connections. The theory found in *Capital* contains only such elements which together constitute the concept 'capital in general', that is, capital and capitalism as such. (When the case of England is brought into Marx's theoretical exposition, the explicit intention is merely to provide the theoretical propositions with empirical 'illustrations'.)

This means that the laws of form and the laws of movement are also exposed as such. They do not *immediately* reflect (mirror, depict) the pattern of any concrete society. It is thus the task of the concrete analysis, and not, as Marx puts it, of the 'pure' theoretical exposition, to investigate *if* and with what effect, these laws act in a given concrete society. (*Avslutning* Ch. II:1—2.)

Thesis 9: The laws of the theory found in *Capital* are thus constructed on a certain level of abstraction, namely under certain assumptions of

ceteris paribus. This means that they cannot be "predictions"or "prophecies". The actual outcome of the capitalist system in a concrete society depends on the conditions of the *ceteris paribus* variables.

Thesis 10: This fact has consequences for the theoretical construct as a whole. We have to distinguish between two main levels of abstraction: 1) 'capital in general', the "pure" theoretical exposition, and 2), the analysis of concrete societies in which capitalism exists. In the Conclusion (*Avslutning*) Ch. II is concerned with the first level and Ch. III with the second one.

This distinction is noticed by Wygodski (1970) and by the editors of *Marx Engels Werke* (MEW); and in Rosdolsky (1968) it is one of the main arguments. In my view, however, it is principally Althusser (1965) and Schanz (1973) who have problematized the consequences of this distinction. I hope that my exposition will be an elaboration and theoretical development of their problematization. (See *Textkommentar* paragraph 44, and *Avslutning* footnote 79 and 81; see also *Avslutning* Ch. II:1—3.)

Thesis 11: Capital does not depict 19th-century capitalism, nor does it depict 20th-century capitalism; it depicts capitalism as such. The forms, relations and laws of capitalism, as exposed in *Capital,* thus do not constitute a model of any given concrete society. A model of such a concrete society has to be constructed in a different way. Capitalist forms, relations and laws must be seen as something which, whether its genesis is societally indogenous or exogenous, *confronts the given social relations* (and also the given forms and laws) of that particular concrete society. A concrete society is thus a mixture of elements from different modes of production, as well as of their development and transformation under capitalism; either in subservience to, in a reciprocal relationship with, or relatively independent of, the forms and laws of the capitalist system. This goes both for societies of the 19th and of the 20th century. (*Avslutning* Ch. III:1—2 and III:5 a—b.)

Thesis 12: On the level of 'capital in general' we do not find either state or ideological structures. Rather we here find only the theoretical *assumption* that the capialist relation of production (*Kapitalverhältnis*) in fact *is* established and maintained. But *how* this relation is exercised — in what forms, through what actions and institutiones, or by what structural means — does not matter on this level of Marx's analysis.

I therefore hold that 'mode of production' as conceptualized by Nicos

Poulantzas (1968), of the early Althusserian school, is erroneous; it contains a theory regarding the capitalist type of state and type of ideology which is on the same level of abstraction as that of 'capital in general'. (Poulantzas is critized by Laclau; see *Avslutning* Ch. II:4 c—d.) The same goes for the derivations of the capitalist type of state made by the West German *Kapitallogiker* (who are criticized by Hirsch; see *Avslutning* Ch. II:4 c—d).

I hold, instead, that any Marxist 'theory of the state' or 'theory of ideology' has to be constructed on that level of analysis which I have referred to in terms of "concrete society". There is no capitalist 'state in general' or any capitalist 'ideology in general' in analogy with 'capital in general'; but we can, of course, find common traits in the various concrete societies which allow us to draw a generalized picture of the nature and structure of the state or of the ideology prevailing during a given time period in any given country or set of countries.

The class content (political content) of given state forms or ideological forms thus cannot be determined with reference to any abstract schemes on the level of 'capital in general'; such schemes are simply impossible to construct in a realist (materialist) context. Instead the class content can only be determined against the background of the total ensemble of existing social relations and of the possible strategies of *class struggle.* I hope, therefore, that my results in *Att studera Kapitalet* will provide a contribution to the elaboration of the theoretical foundations of the position taken by Laclau and Hirsch. (See *Avslutning* Ch. II:4 c—d, especially footnotes 148 and 149.)

Thesis 13: The theoretical assumption regarding the establishment and maintenance of the capitalist relation of production (*Kapitalverhältnis*) is made in Ch. 4:3 of the *First Book.* In Ch. 24 Marx returns to this problem and indicates, in a sketch of English history, how the actual process was carried through. He there shows what a central role the class struggle played in this development. The capitalist mode of production is not only founded on the establishment and maintenance of a social relation which is also a class relation; this social relation is itself established and maintained by the class struggle, that is, the political, ideological or economic struggle, or whatever the participants may wish to call it. *Marx's fundamental theoretical assumption, the assumption on which he performs his theoretical elaborations and derivations, is thus an assumption regarding the outcome of the class struggle.*

I hope, therefore, that my exposition in *Att studera Kapitalet* will provide an elaboration and a refinement of the rather sweeping and

programmatic standpoints regarding the central role of the *class struggle* which have been formulated by Althusser, Balibar and Schanz. (See *Efterskrift* Ch. III and *Avslutning* Ch. II:2—4; see *Avslutning* footnote 107.)

Question C: What is the significance of the theory presented in 'Capital' for the socialist tradition and for the labour movement?

Thesis 14: With *Capital,* socialism develops from an ethical, utopian, or ritual socialism into a scientific socialism. The social position and historical existence of the working class is defined; and it is defined as a position of class struggle; struggle about the length of the working-day, about wages, about the intensity of work, etc. But this position is a result of the existence of capitalism itself, which in turn is founded upon the establishment and maintenance of the capitalist production relation. Thus *Capital* explains what the class struggle under capitalism is all about, and gives strategic guidance regarding the abolition of capitalism. (See paragraphs 373—375 and 409—414.)

Thesis 15: But the maintenance of the capitalist relation of production in a concrete society is usually not sustained by he organized and direct physical force of the bourgeoisie. The hegemony of the bourgeoisie is, instead, often much more indirect in nature. The class struggle thus concerns the form and class content of all the actions, institutions, patterns of social relations, and organizational structures, which together constitute a concrete society. Thus the strategy and tactics of he class struggle must be based upon an analysis of these very factors and conditions; at the same time as we should not forget to analyze the strength and capacity of the different actors in the political, economic and ideological battle fields.

The relevance of *Capital* for this concrete analysis is that *Capital* alone defines the nature of capital and capitalism, namely as those social forms and relations which the political, economic and ideological struggle in the last instance is all about. (At the same time we should not forget the problems of achieving an harmonic process of capital accumulation on a social scale, as defined in the *Second* and *Third Book.*) (See *Avslutning* Ch. II:2 d—f and II:3.)

Thesis 16: The scientific element of scientific socialism has nothing whatsoever to do (as for example Karl Popper maintains) with any fatalistic prophecies regarding the emergence of socialism — either as a mechanical consequence of the development of the productive forces or

as a result of an economic catastrophy. The scientificness of scientific socialism is, instead, based on the results of *Capital,* which 1) defines the social position of the working class, and 2) shows that capitalism itself creates the conditions for its own abolition, and 3) gives us strategic guidance by pinpointing the most fundamental social conditions to be attacked. (See paragraphs 373—375.)

If, and only if, the class struggle is carried out successfully, will "the exproprietors" be "expropriated". *Capital* pinpoints the problem and explains the situation, but as for the actual success of this enterprise, *Capital* gives us no guarantees. (See paragraphs 397—408; and also *Efterskrift* Ch. IV.)

Innehållsförteckning

Detta är en förkortad innehållsförteckning för disputationsupplagan på 400 exemplar. I denna särskilda upplaga av *Att studera Kapitalet* är tillfogad en Efterskrift, en Summary in English, en extra innehållsförteckning och slutligen en s. k. Abstract. Bokens huvudsakliga innehållsförteckning finns på sid. 591.

Förord 7

Inledning 11

Textkommentar 41

Avslutning 457

Bilagor 555

Litteraturförteckning 573

Innehållsförteckning 591

Efterskrift

Marx, 'Kapitalet' och den politiska kampen

Ett bidrag till diskussionen om den s. k. ödestron 609

I. Bilden av Marx inom statskunskapen: Tingsten och Popper .. 611

I:1 Herbert Tingsten 611

I:2 Karl Popper 612

I:3 Tingsten, Popper och profeten Marx 613

I:4 Det fatalistiska dilemmat 616

II. Metodiska påpekanden 616

II:1 Tingsten och Popper som textläsare 616
a) Teorins referens 616
b) Teorins termer och begrepp 617

II:2 'Att studera Kapitalet' 618
a) En grundfråga 618
b) Uppläggningen av min studie 618
c) Rekonstruktiv tolkning utformad som handledning 619
d) Innehållslig problematisering och framställningsmetod .. 619
e) Ambitionsnivån 621

III. Kritik: Klasskampen och 'Kapitalet' 622

III:1 Inledning 622

III:2 Louis Althusser 622

III:3 Étienne Balibar 624

III:4 Hans-Jørgen Schanz 625
a) Historiematerialism och kritik av den politiska ekonomin 625
b) Klasskampen 627
c) Kapitalet som ett 'automatiskt subjekt' 627
d) Schanz fundamentala motsägelse 628

IV. Resultat: Klasskampen och 'Kapitalet' 629

IV:1 "Ödestrons" upplösning: den s. k. utarmningsteorin 630
a) Inledning 630
b) Innehåller i kap. 23 630
c) Eländet 630
d) Lönen 631
e) Lagen som profetia 632

IV:2 Samhälleliga förhållanden och handlingar knutna till kapitalformen 633
a) Kapitalförhållandet 633
b) Kapitalförhållandet som teoretiskt antagande 633
c) Klasskampen i den omedelbara produktionsprocessen ... 634
d) Teorins uppbyggnad 635

IV:3 Lönarbetarklassens samhälleliga ställning och historiska situation 636
IV:4 "Ödestrons" upplösning: den s. k. katastrofteorin 638
a) Inledning 638
b) Egendomsformer och klasskamp 638
c) Marx politiska projekt 639
d) Historieteorin 640
IV:5 Varken fatalism eller voluntarism 641

Summary in English

Studying Capital: First Book: Commentary and Guide 643
Innehållsförteckning 651
Abstract in English 655

Abstract

Studying Capital: First Book: Commentary and Guide (Swedish text, Summary in English) poses three questions: *A.* What is the relation between the fundamental concepts of the materialist conception of history, as presented e. g. in Marx's *Foreword (1859),* and the theory found in Capital? *B.* How is this theory constructed? *C.* What is the significance of this theory for the socialist tradition and the labour movement? A close textual reading, chapter for chapter, is carried through in the light of these questions and the contemporary discussion on Marx and *Capital.* The answer to question *A* is that *Capital* performs the task set by the *Foreword (1859)*; Capital thus is not a work on 'economics' but mainly a work on fundamental social theory; *Capital* gives the solution to the problem of the nature of the relation between 'productive forces', 'production relations', 'basis', superstructure' and 'class struggle'. The answer to question *B* is that *class struggle* exists as a theoretical assumption for the whole theory in *Capital;* and also that the level of abstraction in *Capital* has large consequences for the materialist conception of history, on the one hand, and, on the other, the analysis of concrete societies. The answer to question *C* is that Capital defines the social position of the working class and the tasks of class struggle in capitalist societies.

Teo

Bilaga
att stu
när A

ISBN 91 504 0663 9